

IBRAHIM KEMURA

1903.

ଶାନ୍ତି
ପଦ୍ମ
ମହାରାଜା
ଓ ୧୯୫୧

ULOГA
GAJRETA
U DRUŠTVENOM
ŽIVOTU
MUSLIMANA

ଶାନ୍ତି
ପଦ୍ମ
ମହାରାଜା

BIBLIOTEKA „KULTURNO NASLJEĐE”

IBRAHIM KEMURA

Redakcioni odbor

*Risto Besarović, dr Borivoj Ćović,
dr Sulejman Grozdanić, dr Ibrahim Karabegović i Ivan Lovrenović*

Odgovorni urednik
Milosav Popadić

ULOGA „GAJRETA”
U DRUŠTVENOM ŽIVOTU
MUSLIMANA
BOSNE I HERCEGOVINE
(1903-1941)

vezbač u vremenu postavljanja
objekta
1931. godine
01.5.4

Veselin Masleša

UVODNE NAPOMENE

Problematika vezana za kulturno-prosvjetna društva u Bosni i Hercegovini do sada nije bila predmet posebnog i sistematskog istraživanja i naučne obrade. Iz ove oblasti naše istorije ne postoji čak nijedna značajnija studija. Sigurno je, međutim, da bez izučavanja i sagledavanja uloge i značaja kulturno-prosvjetnih društava, a naročito „Gajreta“, „Prosvjete“, „Benevolencije“ i „Napredka“, u novijoj kulturnoj, političkoj i ekonomskoj istoriji, nije moguće dati cjelovitu naučnu interpretaciju istorije naroda Bosne i Hercegovine u kojoj su ona imala višestruku, zapuženu ulogu.

U periodu austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini i međuratnom periodu o „Gajretu“ je pisano fragmentarno, publicistički, dosta nekritički i najčešće sa stanovišta zadovoljavanja određenih trenutnih nacionalno-političkih potreba i ciljeva. Iz tog perioda o ovom društvu pisali su, istina samo usputno: Osman Nuri Hadžić, *Borba Muslimana za versku i vakufsku autonomiju*; Šćepan Grdić, *Prosvetne borbe*; Dordje Pejanović, *Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*, i drugi. Naravno, tu dolazi i čitav niz članaka prigodnog karaktera, objavljenih u raznim listovima i časopisima povodom osnivanja Društva, važnijih godišnjica i slično, pisanih mahom s romantičnim zanosom i dosta neobjektivno.

U faktografskom smislu najpotpuniji prikaz „Gajretovog“ djelovanja predstavlja „Spomenica“, izdata prigodom 25-godišnjice osnivanja Društva, 1928. godine. Međutim, ni ona nije bez određenih slabosti, te je njen koristenje za naučne potrebe ograničeno, uglavnom na faktografske podatke, koji se odnose na popise izdatih stipendija, potpora, članova, prihoda, rashoda i drugog.

Osim toga, o „Gajretu“, čiji je rad kroz čitavo vrijeme djelovanja izazivao veliku pažnju javnosti, postoje brojni napisi u dnevnoj štampi i časopisima. Gotovo da nema onovremennog lista koji nije pratio i donosio vijesti vezane za društvo „Gajret“. Izuzetno je mnogo prigodnih napisa o „Gajretu“ povodom proslave njegove dvadesetpetogodišnjice 1928. godine, koju je s kraćim ili dužim osvrtom na postanak, razvoj i djelatnost Društva registrovalo gotovo sva onovremena štampa. „Gajretova“ nacionalna orijentacija, s druge strane, pobudivala je živi interes javnosti, pa je razumljivo da je broj napisa iz te problematike bio znatan. „Gajretova“ misija „nacionalizovanja“ Muslimana u srpskom

smislu imala je podršku srpskih buržoazskih krugova, pa i naučnika poniklih iz tih krugova, što se izražavalo popularisanjem ove „Gajrete“ uloge, kako u dnevnoj štampi, tako i kroz ugledne časopise sa naučnim pretenzijama kao što su „Letopis Matice Srpske“, „Srpski književni Glasnik“ i druge. Osnovno obilježe ovih i drugih napisu, bilo da se radi o štampi naklonjenoj „Gajretu“ ili njegovim protivnicima, je to da su pisani dosta jednostrano, nepotpuno i često tendenciozno. Iz tih razloga njihovo korištenje i upotreba zahtjeva od istraživača punu primjenu kritičkog metoda i selekcije.

Literatura u kojoj se samo sporadično piše i o „Gajretu“ dosta je obimna. Zbog toga je veoma teško izvršiti klasifikaciju tih radova po njihovom značaju za osvjetljavanje istorije „Gajreta“. Ipak, u novije vrijeme pojavilo se nekoliko djela koja bismo izdvojili. Prijе svega, to je monografska obrada „Behara“ dr Muhsina Rizvića, u kojoj se u okviru razmatranja kulturnih kretanja bosansko-hercegovačkih Muslimana s kraja 19. i početka 20. vijeka započeno mjesto daje i „Gajretu“. Veoma vrijedan doprinos takođe predstavlja djelo *Knjževno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, od istog autora, u kome je data i posebna književna analiza časopisa „Gajret“ od njegovog pokretanja 1907. do 1914. godine. Dr Rizvić je u djelu *Knjževni život Bosne i Hercegovine između dva rata* izvršio analizu književne grade, saradnika i izdavača lista „Gajret“ od 1921. do 1941. godine. Navedena djela su, iako tretiraju samo jedan aspekt drustvene funkcije i aktivnosti „Gajreta“, korisno poslužila u obradi tematike koja je predmet ovog rada.

Za sagledavanje odnosa „Gajreta“ i Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO), vodeće političke stranke bosansko-hercegovačkih Muslimana u međuratnom periodu, i u tom kontekstu političke funkcije koju je „Gajret“ vršio suprotstavljajući se politici JMO, značajan izvor informacija je djelo dr Atifa Purivatre *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca*. Pošto knjiga dr Purivatre obraduje ovu problematiku samo do 1929. godine, a daljji politički život Muslimana u Bosni i Hercegovini do 1941. godine uglavnom nije istražen, obrada političke uloge „Gajreta“ u tom periodu predstavljala je ozbiljan problem.

Od ostalih autora koji u svojim radovima, u kontekstu materije koju obraduju, parcijalno tretiraju i pitanje „Gajreta“ treba još spomenuti: dr Mustafu Imanovića, *Pravní položaj i unutrašnjopolitički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878–1914*; dr Nusretu Schihića, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*; dr Muhamedu Hadžijahića, *Od tradicije do identiteta*; Todora Krusevca, *Sarajevo pod austrougarskom upravom*.

Cilj ovog rada jest da pokaže istorijske uslove pod kojima se društvo „Gajret“ razvijalo od svog nastanka 1903. godine do primudne likvidacije 1941. godine i da odgovori na pitanje kako i u kolikoj mjeri je ono u višedjelničkom razdoblju svog postojanja djelovalo na kulturni, politički i, uopšte, društveni život Muslimana Bosne i Hercegovine. S obzirom na to da je rad „Gajreta“ bio mnogostruk i protezao se na gotovo sve sfere života, to je i istorija „Gajreta“ najuže povezana s

kulturnim, prosvjetnim, političkim, nacionalnim i ekonomskim razvojem Muslimana Bosne i Hercegovine tokom dužeg dijela prve polovine XX vijeka, kada su ta kretanja pod utjecajem i u sklopu previranja i krupnijih promjena u široj društvenoj sredini bila dinamična.

Ovaj rad zasniva se na istraživanjima, opsežne arhivske grade različite provenijencije. Osnovni fond neobjavljenje arhivske grade predstavlja, najvećim dijelom, sačuvana arhiva samog društva „Gajret“, koja je pohranjena u Arhivu SR Bosne i Hercegovine (manji dio) i Istoriskom arhivu Sarajeva (veći dio). Ta grada nije sistematizovana ni tematski sredena, što je otežavalo njeno korištenje. Najveći dio ove grade odnosi se na školsku politiku (zahtjevi za stipendije, potpore, mjesta u internatima), izvještaje nižih organa Društva Glavnog odboru, kao i uputstva i raspisi Glavnog odbora nižim tijelima. Takođe su, što je od posebnog značaja, sačuvane, iako ne sve, knjige zapisnika sjednica Glavnog odbora, koje su u radu i najviše korištene. Na žalost, knjige sa popisima članova, pododbora, povjerenika, pretplatnika časopisa i druge nisu sačuvane. Mora se odmah napomenuti da arhiva Društva iz perioda austrougarske uprave, odnosno od osnivanja do 1914. godine nije sačuvana i ne zna joj se sudbina. Iz tog perioda sačuvane su samo dvije knjige zapisnika sjednica Glavnog odbora od 1907–1914 i jedna knjiga zapisnika godišnjih skupština Društva. U rekonstrukciji ovog perioda „Gajretovog“ djelovanja do 1914. godine bio sam upućen uglavnom na „Gajretov“ časopis i kalendare, postojeću zvaničnu dokumentaciju iz fonda Zajedničkog ministarstva finansija, te, najvećim dijelom, na dnevnu štampu, koja je ponovo pratiла i registrovala „Gajretov“ rad.

Važnu gradu, koja ima vrijednost istorijskog izvora, predstavlja „Gajretov“ publikacije, prije svega časopis i kalendari, koji su kao organi Društva pratili njegov rad, donosili najvažnije vijesti o njegovoj organizaciji, članstvu i svim ostalim aktivnostima. U nedostatu drugih izvora ovi podaci, prvenstveno faktografskog karaktera, bili su od prvorazredne važnosti. Najveći broj zapisnika sa godišnjih skupština publiciran je, takođe u listovima „Gajreta“. Međutim, najčešće su to stilizovani i „frizirani“ da ne odaju pravo stanje i atmosferu koja je vladala na tim skupštinama, što istraživaču umnogome otežava zadatku u iznažljenju pravog rješenja i istine. Uvijek je bilo neophodno tu materiju uporedavati sa podacima iz drugih izvora.

Najveći broj neobjavljenih izvora za obradu ove teme našao sam u Arhivu SR Bosne i Hercegovine, Istoriskom arhivu Sarajeva, Dokumentaciji Instituta za istoriju u Sarajevu, Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu, Arhivu Jugoslavije u Beogradu i Arhivu Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Od objavljenje grade dragocjene podatke pružili su mi službeni Izvještaji o upravi Bosne i Hercegovine 1906–1916, koje je izdavala Zemaljska vlada u Zajedničko ministarstvo finansija na njemačkom, mađarskom i srpsko-hrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku. Korisno su mi poslužile i zbirke objavljene arhivske grade, koje je publikovao Arhiv SR Bosne i Hercegovine u svojoj ediciji *Grada za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek)*.

U toj ediciji su na ovu temu značajne dvije zbirke grade. Prva, koju je sabrao i uredio dr Ferdo Hauptmann, pod naslovom *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakujsko-mearifsku autonomiju*, Tom III, Sarajevo 1967, str. 790, i druga, u redakciji Rista Besarovića, *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, tom IV, Sarajevo 1968, str. 790.

Dragocjena podatke pruža onovremena dnevna i periodična štampa u Bosni i Hercegovini od 1900. do 1941. godine, te značajniji listovi iz Srbije i Hrvatske.

Osim toga, korisno su mi poslužila i sjećanja „Gajretovih“ aktivista: dr Mehmeda Begovića, Fuada Slipičevića, Esad-bega Alibegovića i drugih.

Raznovrsnost i obilje grade, u jednom dosta širokom vremenskom rasponu, predstavljali su određene teškoće u naznačavanju i obradi najvažnijih pravaca „Gajretovog“ djelovanja. Zato sam pri izradi ovog rada cjelokupnu građu sistematizirao po određenim problemima, što je u metodološkom pogledu podrazumijevalo primjenu tematskog principa, a u okviru kojeg je morao biti postavljan i kronološki princip. Kombiniranje i primjenu ova dva metodološka pristupa nametala je i sama priroda obradivane građe, kao i dugi vremenski period od skoro 40 godina u kojem je Društvo egzistiralo. Njegovo djelovanje započelo je u vrijeme austrougarske uprave i nastavilo se (sa kraćim prekidom 1914—1918. godine) u meduratnom periodu do 1941. godine. Različitost društveno-političkog, kulturnog i ekonomskog okvira ova dva perioda, kao i stepen organizacionog razvoja Društva, dometi njegovog djelovanja i uslovi pod kojim se razvijalo, u bitnom su odredili i osnovnu fizičioniju i kompoziciju ovog djela. Iz tih razloga rad je podijeljen na dva dijela, koji čine donekle zasebne, ali međusobno povezane cjeline: prvi dio obuhvata period austrougarske uprave, od osnivanja društva 1903. do 1914. godine, a drugi dio se odnosi na period između dva rata — 1918—1941. godine.

Ovakva podjela, s druge strane, pogodnija je i s obzirom na različit stepen razvoja Društva u ovim periodima. Do 1914. godine društvo „Gajret“ se nalazilo u početnoj fazi svoga organizovanja, sa dosta nerazvijenom organizacijom, malim brojem članova, a i njegove mogućnosti bile su prilično skromne i svodiće su se, uglavnom, na stipendiranje omladine. Poslije 1918. godine, u izmijenjenim i povoljnijim uslovima, Društvo razvija široku aktivnost i ima bogatije i raznovrsnije forme djelovanja, pa ova podjela odgovara i sa čisto praktične strane.

U okviru oba dijela teksta materija je raspoređena po najvažnijim problemima i pitanjima (osnivanje „Gajreta“, Kulturno-prosvjetna aktivnost; stipedijske, izdavačka djelatnost, društveno-politička uloga „Gajreta“ itd.)

P R V I D I O

I. OSNIVANJE I RAD „GAJRETA“ 1903—1914.

A) DRUSTVENO-EKONOMSKE, POLITIČKE I KULTURNE PRILIKE MUSLIMANA U BOSNI I HERCEGOVINI DO OSNIVANJA „GAJRETA“

Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine 1878. godine predstavljala je prelomni događaj sa dalekosežnim posljedicama na njen dalji istorijski razvitak. Zastarjelo i istrošeno feudalno državno i društveno ustrojstvo Osmanske Imperije, u kojem se Bosna i Hercegovina do tada nalazila, bilo je izloženo uticajima i procesima nove vlasti, a još više raznornom dejstvu savremenih ekonomskih kretanja. Brže prodiranje kapitalističkog načina proizvodnje i uspostavljanje kapitalističkih društvenih odnosa izazivalo je i osjetne, čak korjenite promjene u svim oblastima života, tako da poslije 1878. godine nastupa i svojevrstan preobražaj cijelokupne zatecene civilizacije u Bosni i Hercegovini.

Tim procesima bili su, više ili manje, zahvaćeni svi slojevi bosansko-hercegovačkog stanovništva. Prilagodavanje pojedinih socijalnih grupa i čitavih naroda novonastalim uslovima teklo je — s obzirom na neujučenost njihovih tradicija i drugih istorijskih nasljeđa — osobenim putevima i neravnomerno. Zadata tema ovog rada nalaže da se iz mnoštva pretpostavki tih razlika i specifičnih pojava izdvoje i podvrgnu analizi one koje se odnose na muslimansko stanovništvo.

Mada je bilo socijalno nehomogeno i izdiferencirano raznovrsnim unutrašnjim protivurječnostima, muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini je tokom istorije steklo i formiralo određena zajednička svojstva, interese i poglедe u kojima se izražavala njihova posebnost i u odnosu na istorijsne pripadnike drugih naroda u Osmanskom Carstvu. Više stoljeća je živjelo u duhovnim, materijalnim i političkim sfarama koje su bile čvrstim nitima, prvenstveno putem religije, vezane za orientalno-islamsku civilizaciju. Austrougarskom okupacijom te veze su bile oslabljene, štavise i pokidane, a prodori uticaja i tekovine zapadnoevropske civilizacije naglo pojačani. Muslimani su prema ovim neočekivanim krupnim promjenama, koje su osporavale i rušile dotađasni ustaljeni sistem društvenog života, navika i shvatanja, bili nepovjerljivi i vrlo rezervisani, pa je stoga i njihov put prilagođavanja bio spor i skopčan s velikim teškoćama.

Opsterećenje koje je u znatnoj mjeri uticalo da se proces prilagođavanja novim prilikama usporava ležalo je i u državno-pravnom položaju Bosne i Hercegovine, koja je i dalje, sve do 1908. god, bila pod nominalnim suverenitetom sultana. To je pothranjivalo iluzije o povratku na stanje prije 1878. godine. Raspeti između „inovjerne“ austro-ugarske vlasti i snova o održavanju državnih veza sa Carigradom i uspostavljanju ranijeg stanja lišavali su sami sebe mogućnosti aktivnog uključivanja u savremene tokove. To je rezultiralo sve dubljim povlaćenjem u sebe, izražavanjem prezira prema novoj vlasti i odbojnosti prema sistemu koji je ta vlast donosila odnosno predstavljala. Na sve novine, koje se javljaju kao posljedica modernog evropskog načina života, gledano je kao na ustupak zapadnim običajima i odbacivane su kao nespojive sa islamom kao religijom i viševjekovnom tradicijom.

Međutim, usprkos takvim osjećanjima i raspolaženju, usvajanje tekovina zapadne kulture bila je istorijska neminovnost, dok je njihovo ignorisanje u prilikama nastalim poslije 1878. godine značilo potpunu stagnaciju.

Značajnu ulogu u racionalnom prihvatanju nove društveno-političke realnosti i preorijentaciji kulturnim i političkim tokovima, koji su inauguirani austrougarskom okupacijom, imala je grupa muslimanskih javnih i političkih radnika, prorežimskih orientacija, čije djelovanje dolazi do izražaja 80-ih godina 19. stoljeća. Ova grupa sastojala se od feudalaca, članova gradske vijeća, prvih muslimanskih nastavnika i službenika u vukufskim i vjerskim ustanovama, a njeni najizrazitiji predstavnici bili su: Mehmed-beg Kapetanović-Ljubušak, Jusuf-beg Filipović, Mustafa Hilmi H. Omerović, Ibrahim-beg Repovac, Esad ef. Kulović, Ibrahim-beg Bašagić, Esad Uzunović, Mahmud-beg Fadilpašić i drugi. Ova grupa, koja se javlja kao nosilac političkih, kulturnih i književnih inicijativa, vidno se angažovala u propagandi prihvatanja nove vlasti kao uslova života i opstanka Muslimana kao i njihovoj emancipaciji od tradicionalne priručnosti Turškoj. Ti ciljevi su ostvarivani kroz književni i publicistički rad putem koga se razvijala i učvršćivala ideja o slovenskom porijeklu bosansko-hercegovačkih Muslimana i potrebi približavanja Zapadu uz očuvanje svoje religiozno-duhovne specifičnosti.¹

Prvi korak u tom pravcu predstavljalo je objavljivanje *Narodnog blaga* (Sarajevo 1887–1888) Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka (1839–1902). To je istovremeno i prvo književno djelo muslimanskog autora objavljeno na srpskohrvatskom jeziku, latinicom. Latinica, kao duhovni produkt Zapada, teško je prodirala među Muslimane. Zato ih je trebalo privući literarnim i drugim tekstovima koji će tretirati teme iz života bosansko-hercegovačkih Muslimana. Drugi Kapetanovićev antologiski rad je *Istočno blago*, zbirka prevedenih arapskih, turskih i perzijskih poslovica i mudrili izreka. (Sarajevo 1896–1897). Pojava *Istočnog blaga*, pored toga što je privukla izvještan broj čitalaca i ponukala ih da uče novo, zapadno pismo, imala je i podsticajnu misao.

¹ Dr Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*. — ANUBIH, I, Sarajevo, 1973, s. 79. Dalje: M. Rizvić, Književno stvaranje...).

Naiće, uticala je na prevodilački rad iz orientalnih literatura, preko kojeg se otvarala perspektiva muslimanskog književnog stvaralaštva u BiH, u kojem je dolazila do izražaja posrednička uloga Muslimana između zapadne i istočne kulture.²

Ukus muslimanske čitalačke publike i javnosti pogoden je i zbirkom Koste Hörmanna *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, čije se prvo izdanje pojavilo 1888. godine, a godinu kasnije i drugo. Narodu, kojem je usmeno kazivanje pjesme i priče bilo daleko bliže od pisane riječi, svakako je odgovaralo to štivo. To nam potvrđuje i podatak da je za godinu dana tiraž prvog izdanja rasprodat. Publikacije koje su na bilo koji način bile vezane za Muslimane bile su razgrabljene, što upravo potvrđuje izdanje Hörmannove zbirke.³ Izdanje Hörmannove zbirke je osim književnih ciljeva imalo i svoju političku tendenciju približavanja austrougarske uprave muslimanskom stanovništvu Bosne i Hercegovine. To proizilazi i iz činjenice da je knjiga izdana sredstvima Žemaljske vlade, te da se prodavala po veoma popularnoj cijeni.⁴ Međutim, bez obzira na političke tendencije, ovo djelo je opravdalo svoje književne ciljeve.

U politici jačanja uticaja na Muslimane putem pisane riječi značajnu ulogu imalo je i pokretanje lista „Bošnjak“. Inicijator njegovog pokretanja bila je prorežimski muslimanski grupa okupljena oko Muslimanske čitaonice u Sarajevu, na čelu sa Mehmed-begom Kapetanovićem Ljubušakom, vladinim savjetnikom. Idejni začetnik lista „Bošnjak“ i prvi vlasnik bio je Riza-beg Kapetanović, da bi kasnije prešao u vlasništvo Jusuf-bega Filipovića i njegovog sina Ešrefa. List je počeo izlaziti 1891. godine.⁵ Njegovi urednici bili su Hilmi Muhibić, Edhem Mulabdić, Sukri Karišković i Muhamed Senai Softić. List je izlazio do 1910. godine i zastupao Kalajevu politiku bosanstva. Zbog stavova koji su odgovarali vladinoj politici vlada je taj list subvencioniran.⁶ Ostvrljajući po strani nacionalno-političku orijentaciju i zadatke „Bošnjaka“, za naša razmatranja zanimljiv je prije svega po tome što je zagovarao potrebu savremenog obrazovanja i školovanja Muslimana. U „Bošnjaku“, koji je podržavao ideje prorežimskih muslimanskih intelektualnih krugova, osporavale su se predrasude o Muslimanima, prema kojima bi oni bili neprilagodljivi za nauku i napredak. Istovremeno list je ukazivao na neophodnost uključivanja Muslimana u novi život, što je bio osnovni preduslov za očuvanje položaja koji su imali u Bosni i Hercegovini. Dokazivao je prednosti nove uprave, pod kojima se Muslimanima omogućava da očuvaju identitet, imanje i vjeru, uz obavezno uključivanje u nove tokove. A to se jedino moglo postići

² Isto, str. 145.

³ Boris Corić, *Nada, Književnoistorijska monografija*, Sarajevo 1978, str. 122.

⁴ M. Rizvić, *Književno stvaranje*, I str. 102.

⁵ Todor Krusevac, *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878–1918. Izdanie Muzeja grada Sarajeva*, Sarajevo, 1960, str. 279. (Dalje: T. Krusevac, Sarajevo...).

⁶ Vojislav Bogićević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini od pojave slovenske pismenosti u IX v. do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. godine*. „Veselin Mašlesa“, Sarajevo, 1975, str. 253. (Dalje: Bogićević, Pismenost...).

savremenim obrazovanjem i školovanjem. „Bošnjak“ je, u tom smislu, podržavao sve akcije muslimanske inteligencije na kulturnom i prosvjetnom planu.

Oko „Bošnjaka“ su se okupljali oni pojedinci iz redova muslimanskog begovata i građanstva koji su prvi shvatili i uočili neminovnost prihvatanja evropske civilizacije i orientacije ka novim kulturnim vrednotama koje su se afirmisale nakon uspostavljanja austrougarske uprave. U početku svog djelovanja „Bošnjak“ je uspio okupiti većinu mlade muslimanske inteligencije koja svoje obrazovanje stiće u školama novog tipa. U prvim godinama izlaženja u njemu se kao saradnici pojavljuju skoro svi značajniji muslimanski intelektualci: Riza-beg Kapetanović, Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić, Jusuf-beg Filipović, Omer-beg Suljeđmanpašić, Fehim Spaho i drugi. Oni će, pošto postanu svjesni kakvu politiku list vodi, postepeno odustajati od dalje saradnje u njemu.

Iako je „Bošnjak“ izlazio duži period, i sve do 1906. godine bio jedini politički list Muslimana u Bosni i Hercegovini, on je zbog svoje izrazito režimske politike, uske socijalne baze, isticanja vodeće uloge plemstva u društvu, kao i držanja po strani od borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju, kojom su bili obuhvaćeni gotovo svi Muslimani, ostao na periferiji tokova političkog i javnog života i zadnjih deset godina jedva životario.⁷

U prilagođavanju Muslimana novim prilikama i novom duhu značajnu ulogu odigrale su čitaonice (kiraethane). Sve do osnivanja „Gajreta“ čitaonice su bile jedine ustanove te vrste koje su bile bliske Muslimanima. Ovaj proces udruživanja na kulturno-prosvjetnoj osnovi, kao novi i visi oblik društvenog života, odvijao se postepeno. Vlast je s nepovjerenjem gledala i na takve oblike udruživanja i nerado ih dozvoljavala.

Prve značajnije oblike udruživanja predstavljala su pjevačka društva. Prvo društvo u Sarajevu osnovano je austrijska činovnička kolonija 1887. (Männergesangverein). Nakon toga i domaće stanovništvo, izuzev Muslimana, počinje sa osnivanjem pjevačkih društava na nacionalno-vjerskoj osnovi: Srbi osnivaju 1888. „Slogu“, Hrvati 1893. „Trebević“, a Jevreji 1900. „La Liru“. Iako su ova društva njegovala pjesmu i muzičku kulturu, taj zadatok je shvatan samo kao sredstvo za postizanje važnijih ciljeva, koji su se ogledali u propagiranju i jačanju nacionalne svijesti. I zaista, u prvo vrijeme svoga postojanja ta društva su predstavljala značajna žarišta prosvjetno-kulturnog i nacionalnog rada.

Ljubomorno čuvanje tradicionalnih oblika života i nepovjerenje prema inovacijama i tekovinama koje su bile vezane za stranu inovjerju vlast uticalo je da se i proces prilagođavanja Muslimana putem kulturno-prosvjetnih udruženja odvijao na specifičan način. Ulogu pjevačkih društava kod Muslimana odigrale su u izvjesnom smislu čitaonice (kiraethane) kao najpogodniji oblici udruživanja. Na to je uticala

⁷ Dr Mustafa Imamović, *Prajni položaj i unutrašnjo-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878–1914. „Svjetlost“, Sarajevo, 1976, str. 79. (Dalje: M. Imamović, Prajni položaj...).*

⁸ T. Krusevac, *Sarajevo..., str. 412.*

i činjenica da su se Muslimani već privikli na čitaonice kao mjesto za razgovor i rasprave o važnijim događajima iz spoljne i unutarnje politike. Ustanova čitaonice nije nastala tek u periodu austrougarske vladavine. Ona je već imala znatnu tradiciju među muslimanskim stanovništvom, i kao takva predstavljala je najpodesniju formu okupljanja i razvijanja društvenog života.

Preve čitaonice u Bosni i Hercegovini javljaju su još potkraj turške uprave, kada se u sklopu reformi koje se provode za vrijeme Topal Osman-paše zagovaralo njihovo otvaranje. I Mehmed Sakir Kurtčehajći se u okviru svojih prosvjetiteljskih concepcija zalagao za njegovanje i podizanje ovih ustanova, koje su trebale da postanu centri kulturno-prosvjetne akcije. Prema njegovoj zamisli, svoju odgojno-prosvjetnu misiju čitaonice bi ispunjavale držanjem „knjiga istoričnog, zabavnog i moralnog sadržaja, novina i raznih drugih listova“⁹. Čitaonice su ubrzo bile prihvocene i stekle pravo građanstva, a njihovom bržem usvajaju pridonosila je i omladina školovana na Istoku, prvenstveno u Carigradu, gdje su ove ustanove imale dugu tradiciju. Iako u sklopu čitaonica u početku nisu postojale biblioteke, u njima se mogla naći dnevna i periodična štampa, pa su i na taj način vršile određenu kulturno-političku ulogu.

Koristeći afinitet Muslimana prema čitaonicama, a u cilju njihovog bržeg prilagođavanja novim prilikama, osnovana je u Sarajevu, na inicijativi režimski orientisane muslimanske inteligencije, Muslimanska čitaonica (kiraethana), kao prvo društvo ove vrste. Čitaonica je otvorena 19. VII 1888. godine u novoj zgradi na Bendabiši, podignutoj specijalno za tu svrhu, a sagrađena je u orientalnom stilu o trošku „nearif-sanduka“¹⁰. Čitaonica je postala stjecište i mjesto okupljanja prve generacije muslimanskih književnika: Mehmed-bega Kapetanovića, Hilmi Muhibića, Ibrahim-bega Bašagića, Mehmeda Hulusije, kao i istaknutih muslimanskih političkih radnika: sarajevskog gradonačelnika Mahmud-bega Fadilpašića, Nezira Škaljića, Esada Kulovića i drugih. U čitaonici su držana predavanja iz kulturne i političke istorije Bosne i voden razgovori o značajnim pitanjima političke prirode, kojima su pored uglednijih Muslimana prisustvovali kao gosti i predstavnici austrougarskih vlasti.¹¹ Ova je čitaonica, pored uticaja na formiranje kulturnog i političkog mnenja Muslimana, odigrala značajnu ulogu u propagiranju obrazovanja na osnovama koegzistencije orientalističke tradicije i novog zapadnjačkog smjera.¹² Iz krugova ove inteligencije

⁹ (Sakir Kurtčehajći), *Što nam je još najpotrebnije, „Sarajevski Cvjetnik“, br. 31, 31. VIII 1869.*

¹⁰ T. Krusevac, *Sarajevo..., str. 277.* Čitaonica je kao i svako drugo društvo imala svoja pravila, koja su propisivala djelotvorne, redovne i počasne, uprave sastavnice od predsjednika, polpredsjednika, tajnika, blagajnika, knjižničara, nadzornika i šest članova), godišnjih skupština i t.s. Čitaonica je održavala dva puta godišnje svoje redovne skupštine, u junu i decembru, a prema potrebi i na zahtjev 1/3 članova i vanrednu skupštinu. *Pravila „Sarajevske Čitaonice“, Sarajevo, 1888*, str. 12.

¹¹ *Isto, str. 415.*

¹² M. Rizvić, *Književno stvaranje..., I, str. 77.*

koja je prošla kroz sarajevsku Kiraethanu kao prvi oblik udrživanja Muslimana, i koja je značajno djelovala na njihovu prorežimsku orijentaciju, regрутоваće se i kasniji saradnici koji će se okupiti oko lista „Bošnjak”.¹²

Upravo čitaonice sačinjavali su: predsjednik Mahmud-beg Fadil-pašić, sarajevski gradonačelnik; potpredsjednik Nezir Škaljić, blagajnik Vejsil Svrzo, nadzornik Mehmed Rašidović, knjižničar Vejsil Svrzo, tajnik Hilmi Muhibić, te stalni članovi odbora: vladin savjetnik Kosta Hörmann, Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Ibrahim-beg Bašagić, Mehmed Hulusi, Mahmud-beg Fadil-pašić i Husein Karabegović. Čitaonica je imala 140 članova i priručnu biblioteku.¹³

S osnivanjem ove čitaonice u Sarajevu kao posebne muslimanske institucije otpočinje proces kulturno-prosvjetnog, pa donekle i političkog udrživanja Muslimana. Slične institucije osnivaju se kasnije i u drugim mjestima BiH: 1890. u Banjaluci, 1891. u Tuzli, 1898. u Brčkom, 1899. u Prozoru i dr., te one postaju stjecišta okupljanja Muslimana, naročito u vrijeme borbe za vjersku i vakufsku autonomiju.¹⁴ U periodu do 1903. godine osnovano je 13 čitaonica, a kasnije će njihov broj znatno porasti, te će do 1911. biti osnovano 116.¹⁵

Čitaonice su i prije osnivanja „Gajreta” u svom programu imale i organizovanje zabava, kao značajnog vida kulturno-prosvjetne djelatnosti. Iz privlačne Muslimanske čitaonice u Tešnju, odobrenih 1906. godine, jasnije su precizirani njezini ciljevi, koji su se sastojali u podizanju prosvjetnog i kulturnog nivoa članova. To se postizalo čitanjem poučnih i političkih dnevnih listova, kao i popularnih i stručnih djela. Osim toga zadat čitaonice se ogledao i u „pripravljanju nepisemnih članova za pisanje i čitanje, po mogućnosti da ih upućuje i u druge lijepe nauke raznim predavanjima i daje zabave u čitaonice i različite dobrotvrone svrhe”.¹⁶ Sredstva za postizanje ovih ciljeva ostvarivana su od prihoda članarine, dobrovoljnih priloga i prihoda ostvarenih davanjem zabava. Pravilima je takođe propisano da redovni članovi i utemeljitelji mogu biti samo Muslimani stariji od 17 godina, dok je počasni član mogla biti svaka osoba muškog pola bilo koje vjere, koju imenuje glavna skupština zbog izuzetnih zasluga za društvo.¹⁷

U organizaciji čitaonica najznačajniji vid kulturno-prosvjetnog djelovanja ogledao se u držanju popularnih predavanja, priređivanju zabava i sl. Na taj način čitaonice su djelomično dopunjavale i s radom „Gajreta” činile organsku cjelinu u pogledu obrazovanja i kulturnog užidanja Muslimana. Podršku programskom djelovanju „Gajreta” u njegovim naporima na planu školovanja i obrazovanja čitaonice su

¹² Muhsin Rizvić, *Behar, Književnoistorijska monografija, „Svetlost“*, Sarajevo, 1971, str. 159. (Dalje: M. Rizvić, Behar...)

¹³ Muhamedovska čitaonica, „Sarajevski list“, XI/1888, br. 122, 17. X 1888, 2–3.

¹⁴ M. Rizvić, *Književno stvaranje...*, I, str. 78.

¹⁵ Đorđe Pejanović, *Kulturno-prosvjetna i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vlasti*. Sarajevo 1930, str. 36. (Dalje: Đ. Pejanović, Kulturno-prosvjetna društva...)

¹⁶ Arhiv SR Bosne i Hercegovine (dalje ABH), Zemaljska vlada (ZV), Präs. 5214/23.

¹⁷ Istto.

OSNIVANJE I RAD „GAJRETA“ 1903–1914.

davale i jednim dijelom svojih prihoda namijenjenih društvu „Gajret“, koji su ostvarivani putem zabava.

Bezrezervno odbacivanje vrednota nove civilizacije, koje se manifestovalo i u odbojnog stavu prema savremenom obrazovanju i školovanju sticanom u državnim školama, koje austrougarske vlasti otvaraju odmah iza okupacije, imalo je za posljedicu to da su Muslimani postali u evropskom smislu riječi najnepismeniji dio bosansko-hercegovačkog stanovništva. Ova konstatacija ima svoje opravdanje samo pod uslovom da ne uzmemo u obzir arapsko pismo i poznavanje orientalnih jezika. Naime, pod osmanskom vlašću Muslimani su se školovali u nižim vjerskim školama — mektebima i srednjim školama teološkog tipa — medresama, u kojima su se pored predmeta iz islamske dogmatike predavala i orientalni jezici sa književnostima.

U godini 1899/1900. u 38 osnovne škole u Bosni i Hercegovini bilo je upisano svega 4.886 muslimanske djece (4.874 muške i 12 ženske djece). Ovo su podaci koji se odnose na komunalne škole, jer Zemaljska vlada nije sibirjan mektebe ubrajala u osnovne škole.¹⁸ Taj odnos prema modernom školovanju u srednjim školama je još nepovoljniji, a najbolje ga ilustruje podatak da je u Državnoj gimnaziji u Sarajevu, koja je osnovana 1879. godine od 42 daka bio upisan samo jedan Musliman, a u Mostarskoj gimnaziji osnovanoj 1893. od 65 učenika bilo je svega 8 Muslimana.¹⁹

U cilju približavanja Muslimana savremenom obrazovanju prije osnivanja „Gajreta“ značajnu ulogu odigrali su dački domovi, konvikt, koje je otvarala vakufska uprava u glavnim okružnim mjestima, a u kojima su bili smješteni učenici srednjih škola. Otvaranjem ovih domova uklonjena je značajna zapreka koja je usporavala i ometala školovanje znatnog broja mladeži, osobito iz manjih mesta. Pitanje smještaja učenika koji pohodaju srednje škole izvan mesta svoga boravka, s obzirom na religiozni momenat i tradiciju, predstavlja je krupan problem. Vakufska ravnateljstvo je osnivanjem konviktata za muslimanske učenike znatno doprinijelo da se taj problem ublaži, te je prvi konvikt s tim ciljem osnovan već 1885. godine u Sarajevu. Do njegovog osnivanja dolazi nakon reorganizacije vakufske uprave i obrazovanja privremene vakufske komisije za Bosnu i Hercegovinu 1883. godine. U taj vakufska konvikt bili su smješteni polaznici Velike gimnazije, preparandije i učenici Medrese. U konviku je bilo smješteno 50 učenika, a nalazio se u zgradbi Morića-hana koji je za tu priliku bio podešen, da bi koliko-toliko odgovarao novoj namjeni. Konviktom je neposredno rukovodio Nurudin Hafizović, dok je nastojnik bio Hugo Jasenko. Međutim, vijak trajanja ovog konviktata bio je kratak. Već 1887. godine, nakon dvogodišnjeg djelovanja, vjerovatno iz finansijskih razloga, privremena vakufska komisija donijela je odluku o njegovom ukidanju.²⁰

¹⁸ V. Bogićević, *Pismenost...*, str. 284.

¹⁹ Dr. Muhamed Hadžijahić, *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*. Starješinstvo IZ u SR BiH, Sarajevo, 1977, str. 124. (Dalje: M. Hadžijahić, Islam i muslimani...)

²⁰ Ibrahim Kemura, Vakufska konvikt, prva muslimanska ustanova za zbrinjavanje daka, „Glasnik“ Vrhovnog islamskog starješinstva, XXXVII/1970, 1–2, str. 18–21.

Interes za školu, koji je postepeno rastao, kao i povećan broj daka iz muslimanske sredine zahtijevao je ozbiljniji pristup ovom pitanju, te je vukufsko ravnateljstvo pristupilo organizovanjem otvaranju ovih ustanova. Tako je 1894. godine u Sarajevu otvoren konvikt za srednjoškolce, kome su slijedili gimnaziski konvikt u Mostaru 1897., konvikt Veleike realke u Banja Luci 1899., i gimnaziski konvikt u D. Tuzli 1904. godine.²² Povodom otvaranja sarajevskog konvikta „Sarajevski list“ je zabilježio „da je zemaljska vakukska komisija s odobrenjem i potporom zemaljske vlade, osnovala konvikt za one muhamedanske mladiće iz vilajeta, koji polaze veliku gimnaziju u Sarajevu. Konvikt je u jednoj povećoj kući sa bašicom na Curićevu brijegu i u njemu je smješteno 30 daka. U konviktu imaju ovi gimnazijalci slobodan i podvorbu, žive zajednički pod nadzorom jednog hodože i zemaljske vakukske komisije. Konvikt je 15.o. u život stupio.“²³ Ovim srednjoškolskim konviktimu upravljalo je vukufsko ravnateljstvo, dok je nadzor nad učenicima vršio jedan profesor, bilo vjeroučitelj dotične škole ili neki drugi član učiteljskog zbora te škole muslimanske vjere.²⁴ U ovim konviktimu su bili smješteni samo Muslimani-stipendisti, i oni koji su sami plaćali svoje izdržavanje, i to za vrijeme od 10 mjeseci, koliko traje školska godina. Troškovi izdržavanja iznosili su za privatiste 40 kruna mjesечно, a za stipendiste 30 K, koje su upućivale opštine ili zemaljsku vladu direktno konviktskim upravama.²⁵ Konviki u Mostaru, Banjaluci i D. Tuzli bili su smješteni u iznajmljene kuće, dok je za gimnaziski konvikt u Sarajevu vakuf podigao posebnu zgradu.²⁶

Broj učenika u konviktima prvih godina bio je sljedeći:²⁷

Godina	Sarajevo	Mostar	B. Luka	D. Tuzla	Ukupno
1894./5.	30	—	—	—	30
1895./6.	39	—	—	—	39
1896./7.	41	—	—	—	41
1897./8.	57	10	—	—	67
1898./9.	59	18	—	—	77
1899./1900.	58	28	16	—	102
1900./1.	56	29	7	—	92
1901./2.	56	23	7	—	86
1902./3.	51	32	11	—	94
1903./4.	64	35	16	—	115
1904./5.	52	30	16	18	116

Sve pozitivniji odnos Muslimana prema savremenom školovanju, naročito jače izražen posljednjih godina austrougarske uprave u BiH, ogledao se i u povećanom broju pitomaca u navedenoj četiri konvikta koje je izdržavala centralna vakukska uprava. Tako je koncem školske

²² Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906. godine, str. 184.

²³ Konvikt za muhamedovske gimnazialce, „Sarajevski list“, XVII/1894, 123, 2.

²⁴ Izvještaj o upravi..., str. 183–184.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto.

²⁷ Isto.

godine 1913/14. u ovim konviktimu bilo ukupno 214 pitomaca: u Sarajevu 89, Mostaru 59, Banjaluci 31 i Tuzli 35.²⁸ U poređenju s brojem pitomaca u vakuksim konviktimu unazad 10 godina, odnosno 1903/4. god., to je značilo stopostotno povećanje. Sve veći priliv učenika, naročito se sela, aktuelizirao je pitanje njihovog smještaja i samim tim nametao kao prioritetno pitanje i potrebu daljeg proširenja mreže konvikata i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine. Shvatajući svu opravdanost otvaranja novih konvikata, i time pružanja mogućnosti školovanja većem broju učenika i udovoljavanju sve intenzivnijem interesu za školu, Vakufsko-mearifski sabor svojim zaključkom od 2. II 1914. godine, pored postojećih, otvorio je i konvikt u Bihaću.²⁹

Nakon osnivanja „Gajreta“ u ovim će vakukskim konviktimu znatan broj njegovih stipendista naći smještaj, a 1921. društvo „Gajret“ će ih potpuno preuzeti u svoju nadležnost.

Posljednja decenija 19. stoljeća obilježena je pojavom prve generacije muslimanske inteligencije, školovanju u evropskom duhu. Njihovim se istupanjem na političku i kulturnu pozornicu otvaraju značajni procesi društveno-kulturnog preobražaja Muslimana u Bosni i Hercegovini. Ta malobrojna muslimanska inteligencija koja je svoja znanja sticala u školama modernog tipa, i koja je imala prilike da se upozna sa zapadnom civilizacijom i u njenim mogućnostima, preuzela je na sebe težak zadatak da muslimanski narod upozna i približi toj civilizaciji i njenim vrednotama i utice na njeno prihvatanje i usvajanje uz istovremeno očuvanje slovensko-islamskih životnih shvatanja.³⁰

Muslimanska inteligencija brojno je zaostajalaiza srpske i hrvatske inteligencije u Bosni i Hercegovini, što je proisticalo iz odnosa Muslimana prema savremenom obrazovanju. Do 1900. godine broj muslimanskih intelektualaca u Bosni i Hercegovini bio je neznatan. Učešće muslimanskih studenata na univerzitetskim centrima u Zagrebu, Beču i Gracu bio je ograničen na jedan uzak krug omladine, većinom porijeklom iz bogatijih porodica, koje su bile u mogućnosti da školuju svoju djecu. Prvi Muslimani na univerzitetskim centrima u Beču i Zagrebu bili su braća Defferdarević, Ahmed-beg i Ibrahim-beg iz Trebinja, Camil Karamehmedović, Mehmed-beg Kulenović, Abduselam-beg i Halid-beg Hrasnica.³¹ U periodu između 1884.–1900. godine najistaknutiji studenti na Bečkom univerzitetu bili su: Osman Nuri Hadžić, Safvet-beg Bašagić, Arifović, Mehmed-beg Hrasnica, Hamid-beg Džinić, Edhem-beg Bahijetarević, Šefkija Gluhić, Sukrija Alagić, Bečir Mehmed

²⁸ Muslimanski srednjoškolski konvikt, „Gajret“, kalendar za 1335/1915, Zagreb, str. 105–106.

²⁹ Isto. Upravnici konvikta bili su u Sarajevu: Asim-beg Mutelović i Ibrahim Loga; u Mostaru Muhamed Džidžar; u Banjaluci: Hafiz Bečir Fejzagić; Tuzli: Enver Mufić; Bihaću: Bečir Tatlić.

³⁰ Mustafa Imamović, Maximilian Braun o počecima europeizacije u književnosti bosanskih Muslimana, ANUBiH, Naučni skup Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja, Sarajevo, 1978, str. 104.

³¹ Ibrahim Kemura, Proglas muslimanske omiljade u Beču od 1907. godine „Prilozi“ Instituta za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1977, god. XIII/1977, 13, 339.

bašić i Ahmed Muhibić.³² Do 1900. godine bilo je svega 10 Muslimana u Bosni i Hercegovini sa fakultetskom spremom, od kojih je najviše bilo pravnika: (8), jedan filozof, jedan veterinar.³³ Prvi Musliman koji je stekao titulu doktora prava bio je Ahmed-beg Defterdarević, koji je promovisan na Bečkom sveučilištu 1898. godine.³⁴

Najstaknutiji predstavnici ove mlađe generacije muslimanske inteligencije bili su: Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić i Osman Nuri Hadžić, koji su davali ton i usmjerenje svim akcijama koje poduzima ova grupa.

U ovoj grupi, na prelazu 19. u 20. stoljeće, Safvet-beg Bašagić³⁵ bio je najugledniji i najpoznatiji muslimanski pjesnik, naučnik i istoričar. U svojim djelima nastoji široke muslimanske mase na popularan način upoznati sa prošlošću njihovih predaka, pri čemu kod Bašagića nije manjkalo ni romantičnog zanosa. U širokim muslimanskim slojevima Bašagić je uživao veliki ugled i popularnost kao pjesnik *Trofande* (1896) i pisac *Kratke upute u prošlost Bosne i Hercegovine* (1900), djelima koja su znatno doprinijela prodiranju knjige pisane evropskim pismom u muslimansku sredinu, do tada uglavnom zatvorenu za tu vrstu pismenosti.³⁶

³² Adem-agă Mešić, *Memoari*, rukopis, Prijepis u Institutu za istoriju u Sarajevu, str. 177–8. (Dalje A. Mešić, *Memoari*.)

³³ Camil Karamehmedović, dr Ahmed i Ibrahim Defterdarević, dr Halid, Abduselam i Mahmud Hrasnica, Muhamed Kulenović, Hašim Badrijević, dr Safvet Bašagić i Šemso Salibbegović. — Husejn Alić, Muslimani s fakultetskom spremom. „Narodna učzdanica“, kalendar za godinu 1940. god. VIII, str. 161.

³⁴ Muhamedanac – prvi doktor. „Sarajevski list“, XXI/1898, 19. 16. II 1898. str. 2.

³⁵ Safvet-beg Bašagić rođen je 6. V 1870. godine u Nevesinju. Od 1882. godine živio u Bečevu, gdje se preselio s porodicom. Tu počela ružđuju, a kasnije i gimnaziju. Još je u ranoj mladosti pokazao interes za orientalne jezike i književnost, a pjesništvo se počeo baviti kao učenik drugog razreda gimnazije. Studirao je orientalne jezike i književnost na Bečkom univerzitetu od 1895.–1899. godine. Već u Beču pripremio je za štampu pjesničku zbirku „*Trofandu*“, napisao studiju o najstarijem fermanu begova Cengića i počeo sakupljati građu za istraživošću. Nakon završetka studija 1899. godine nastavio je rad na dovršenju svog djela „*Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*“, koja je štampana 1900. godine. Službovanje počinje 1900. godine kao profesor arapskog jezika na Sarajevskoj gimnaziji, gdje predaje sve do 1906. Zbog neke zamjere Talociću otpušten je iz službe krajem 1906. godine. Kao poslog izneseno je da nije polozio profesorski ispit. Nakon oputstva zatražio je dozvolu za pokretanje političkog lista, a kad ju je dobio 1907. godine, pokreće list „*Ogleđalo*“ (izaslo svega 13 brojeva). U godinama 1908. i 1909. Bašagić je živio u Beču, gdje je pripremao građu za doktorsku disertaciju. Godina 1910. polozio je ispit iz jezika i kulturne istorije islama, te je na osnovu disertacije „*Die Bosniaken und Herzegowinen auf dem Gebiet Islamischen Literatur*“ promovisan na stepen doktora „*des linguis Islamitici*“. Istje godine je nakon smrti Ali-bega Firdusa imenovan za predsjednika Sabora. Na tom položaju zatekao ga je i slom Monarhije. Poslije rata od 1919. godine radio je kao kustos u Žemaljskom muzeju sve do 1928. godine, kada je zbog bolesti penzionisan. Umro je u Sarajevu 9. IV 1934. Dr. Safvet-beg Bašagić, Mirza Safvet, „Gajret“, IX/1925, 19.; H. Kreševljaković, Život dr. Safvet-beg-a Bašagića-Redžepašića, „Novi Behar“, 7/1933–34., 19.–21, 271–274; Merhum dr. Safvet-beg Bašagić, Gajret, 15/1934., 5., 85.–86.; Hamid Dizdar, Mirza Safvet, „Gajret“, 15/1934., 85.–90. M. Rizvić, Književno stvaranje..., str. 116–117.

³⁶ M. Rizvić, *Behar*..., str. 10.

Glas uglednog pisca, pedagoškog radnika i publiciste pored Bašagića uživo je i Edhem Mulabdić,³⁷ koji se svojim radovima na književnom polju već afirmisao u muslimanskim krugovima. Njegov ugled prijevodač i publiciste bio je potvrđen izдавanjem romana *Zeleno bune* (1898) kao i zbirkom novela iz muslimanskog života pod naslovom *Na obali Bosne*, te nizom drugih napisa rasutih po raznim sarajevskim listovima i časopisima.³⁸

U krugu ove inteligencije istaknuto mjesto zauzimaо je Osman Nuri Hadžić,³⁹ koji je u to doba bio poznat kao autor kulturnoistorijskog djela *Islam i kultura* (1894), te niza kraćih prijevodača objavljenih u zagrebačkim listovima i časopisima. Međutim, Osman Nuri Hadžić bio je poznatiji kao član jedinstvenog književnog tendera „Osman-Aziz“ (Osman Nuri Hadžić i Ivan Milicević). Rezultat te saradnje bio je veoma plodan. U izdanju Matice hrvatske objavljeni su im roman *Bez nade* (1895), *Bez svrhe* (1897) te zbirke prijevodača *Na pragu novog doba* (1896) i *Pričovijesti iz bosanskog života* (1898).⁴⁰

Centralno mjesto u književnim nastojanjima ovih najznačajnijih muslimanskih književnika nove generacije imala je ideja društvenog osvješćivanja Muslimana i njihovog suočavanja sa novim vremenima i pripremanje za prihvatanje tekovina zapadne civilizacije. Ovoj grupi, koja je obuhvatala većinu muslimanske inteligencije, u kojoj su se isticali oni koje smo spomenuli, kao i neki manje, značajni kulturni radnici, pripadao je i jedan dio gradanskih intelektualaca, državnih činovnika i predstavnika poslovnog svijeta, uglavnom prooreznički orijentiranih. (Najizrazitiji primjer predstavlja Adem-agă Mešić, kapitalista iz Tešnja, koji finansijski pomaže i učestvuje u svim kulturnim akcijama).

³⁷ Edhem Mulabdić rođen je u Maglaju 1862. godine gdje je završio mekteb i ružđiju još za vrijeme osmanske uprave i započeo kuririju kao činovnik. Poslije austro-ugarske okupacije nastavlja školovanje na Učiteljskoj školi u Sarajevu i nakon završetka 1890. godine radi као učitelj osnovne škole u Brčkom. Kada je u Sarajevu 1891. godine otvoren Darul-muallimin (muslimanska vjeroučiteljska škola) Mulabdić je odmah premjешten za nastavnika. Na toj dužnosti nalazio se do 1899. godine. Nakon toga postavljen je za prefekta Učiteljske škole, gde ostaje do 1902. godine. Tada je premjешten na Serdijansku sudčaku školu u kojoj ostaje do 1910. godine. Kratko vrijeme bio je dodijeljen Prosvjetnom odjeljenju Žemaljske vlade, a od 1911. do 1917. godine obavljao dužnost nadzornika osnovnih škola. Od 1917. do 1923. načala se na upravi Muslimanske osnovne škole i Više djevojačke škole u Sarajevu. Godine 1923. kao kandidat Maglaja izabran je na listu Jugoslavenske muslimanske organizacije. Poslanički mandat obavljao sve do januara 1929. godine, kada je penzionisan. Ujedno je bio i dugodišnji predsjednik muslimanskog kulturno-prosvjetnog društva „Narodna učzdanica“. Umro je 28. I 1954. godine u Sarajevu. M. Rizvić, *Književno stvaranje*..., str. 130.

³⁸ M. Rizvić, *Behar*..., str. 10–11.

³⁹ Osman Nuri Hadžić rođen je u Mostaru 28. VI 1869. godine. Serijsku sudčaku školu završio je u Sarajevu 1893., a pravo studirao u Beču i Zagrebu, gdje je i diplomirao 1899. godine. Prvo službovanje počeo je u Okružnom судu u Mostaru i Sarajevu, a poslije toga u Žemaljskoj vladi. Istovremeno bio je i profesor na Serijskoj sudčaku školi, a od 1912. do 1914. i njen direktor. U vrijeme prvog svjetskog rata obavljao je dužnost kotarskog predstojnika u Bosanskoj Dubici i Banjaluci, a poslije rata postavljen je za načelnika u Ministarstvu unutrašnjih delata u Beogradu. Penzionisan je 1924. godine. Za člana Državnog savjeta imenovan je u februaru 1929. Umro je u Beogradu 23. X 1937. godine. M. Rizvić, *Književno stvaranje*..., str. 148.

⁴⁰ M. Rizvić, *Behar*..., str. II.

Ova dosta raznolika grupa i samim svojim imenom „napredni“ Muslimani, pod kojim je poznata, a kako su se sami nazivali, isticala je da su njena shvatanja napredna i savremena. „Napredni“ Muslimani podvrgavaju oštrot kritici konzervativno i neobrazovano muslimansko sveštenstvo, koje nazivaju „ahmedijašima“, stoga što oni nedovoljno vjerski obrazovani, pogrešno interpretiraju osnovna učenja islama i time doprinose da se Muslimani protstavljaju svakom napretku. Predstavljajući u tom svjetlu ulogu ilmije i sve nedostatke muslimanskih vjersko-prosvjetnih institucija, „napredni“ Muslimani su davali podršku i smatrali opravdanim akcije okupacionog režima u pravcu poboljšanja i napretka vjersko-prosvjetnih prilika Muslimana. Iz takvog gledanja „naprednih“ Muslimana proizlazio je i njihov negativan stav prema autonomnom pokretu, koji je ocjenjivan kao izraz konzervativizma, i samim tim poricanja mu je i svaka opravdanost.

Autonomni pokret bosansko-hercegovačkih Muslimana, poznati pod nazivom „pokret za vjersku i vaku夫sko-mearifsku autonomiju“, započeo je 1899. godine i predstavljao je organizovanu opoziciju akciju Muslimana uperenu protiv režima okupacione uprave u Bosni i Hercegovini. Pokret se javlja kao izraz nezadovoljstva Muslimana austrougarskom upravom, koje je bilo stalno prisutno još od ulaska njenih trupa u Bosnu i Hercegovinu, a impulse mu je naročito davalo mješanje okupacione uprave u vjerske i vaku夫ske poslove. Okupacioni režim je nizom propisa od 80-ih godina 19. stoljeća uspio da vjersku i vaku夫sku organizaciju Muslimana potpuno potčini svojoj kontroli, nastojeći pri tome svim silama da oslabi i svede na najmanju moguću mjeru kontakte Muslimana sa Carigradom, i da ih izoluje od uticaja Osmanske Imperije. Međutim, nezadovoljstvo Muslimana nije se ograničavalo samo na položaj u koji je bila dovedena Islamska vjerska zajednica i njene institucije, nego je imalo i širi značaj i protezalo se na pitanje agrarne politike, sistemi okupacione uprave i organizacije vlasti. U tim okvirima kretali su se i motivi pokretanja opozicione akcije kraјem 90-ih godina 19. stoljeća, koja će s vremenom prerasti u pravi politički pokret uprave u Bosni i Hercegovini. U početku ove akcije na čelo pokreta stavio se jedan manji dio muslimanskog sveštenstva i predstavnici zemaljskih posjednika (age i begovi), nezadovoljni vladinom agrarnom politikom. U programu autonomnog pokreta, pored nastojanja za odstranjivanjem uticaja vlasti iz vjerskih i prosvjetnih muslimanskih institucija, isticani su zahtjevi za jačanje vjerskih veza sa Carigradom. Međutim, iza programa za vjersko-školsku autonomiju stajali su i drugi zahtjevi i ciljevi političke prirode, koji su se izražavali u zahtjevima za uspostavu autonomnog statusa Bosne i Hercegovine pod suverenitetom sultana. U toku autonomne borbe uspostavljena je saradnja sa vodstvom pokreta Srba za crkveno-školsku autonomiju, koji se odvijao paralelno sa muslimanskim, a imao je slične ciljeve. Platforma političke saradnje cilju — oslobođenju od Austro-Ugarske.

Društvena i klasna pozicija vodstva muslimanskog autonomnog pokreta bitno je uticala na njegov program i političku orijentaciju.

Poistovjećivanjem klasnih interesa vodećih slojeva Muslimana sa opštим islamskim, odnosno muslimanskim interesima, vodstvo pokreta je mobiliziralo i zadobilo podršku širih muslimanskih slojeva. Pri tome se vješto koristilo zaostalošću muslimanskog stanovništva, njegovim vjerskim osjećajima i tradicionalnim vezama sa Carigradom i Turskom.⁴⁸

Već smo rekli da se muslimanska inteligencija držala po strani od tadašnje borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju, odnosno da se negativno odnosila prema toj borbi. Više razloga je uticalo na takav njen stav: konzervativizam vodstva muslimanskog autonomnog pokreta, koji se izražavao i u njegovoj političkoj strategiji, koja je polazila od toga da je stanje stvoreno okupacijom provizorij, i iluzijama o konstruktivnoj ulozi Turske i uspostavi njene vlasti u Bosni i Hercegovini; srpsko-muslimanska politička saradnja, ostvarena u toku autonomne borbe, djelovala je odbojno na muslimansku inteligenciju, koja je u većini prihvatala hrvatsku nacionalnu orijentaciju; znatan dio muslimanske inteligencije svojom egzistencijalnom zavisnošću od režima u čijem je aparatu nalazila zaposlenje rezultiralo je i njenim lojalnim odnosom i saradnjom sa režimom; inteligencija je bila nezadovoljna i programom autonomnog pokreta, koji je naročito u početku bio izrazito neprijateljski raspoložen prema prihvatanju tekovina modernog evropskog razvijatka i svakog približavanja Muslimana novim tekovinama.

Iz tih razloga su se nastojanja i djelatnost muslimanske inteligencije odvijala sopstvenim putem, stavljući kao svoj prvenstveni zadatak rad na kulturnom, ekonomskom i prosvjetnom podizanju Muslimana i njihovom bržem integrisanju u tokove savremene zapadne civilizacije. Pri tome su „napredni“ Muslimani isticali da Muslimani imaju sve uslove za svoj svestrani društveno-politički i kulturni razvitak u okvirima Monarhije. Prihvatanje austrougarske okupacije kao trajnog rješenja, i u tim okvirima traženje mogućnosti za djelatnost koja je imala za cilj evropiziranje Muslimana putem školovanja na osnovama zapadne pismenosti, doprinisalo je i vodilo izolovanju i otuđenju inteligencije od širokih muslimanskih slojeva, koji su odbijali da prihvate takvu rješenja. Bez obzira na to koliko realno bilo sagledavanje situacije u kojoj su se Muslimani našli nakon okupacije 1878. godine i na to koliko se činilo racionalno rješenje koje je inteligencija zagovarala i nudila, njen rad naišao je u svakom slučaju na velike otpore i s poteskoćama je prihvatan od najširih slojeva. Preorientacija i usmjerenje ka zapadnoj kulturi i civilizaciji, što je u datim okolnostima bila neminočnost opstanka Muslimana, a u tom je pravcu bila jedinim dijelom usmjerena djelatnost inteligencije, bila su krajnje nepopularna. To je podrazumijevalo slabljenje i kidanje duhovnih veza sa orijentalno-islamskim kulturnim krugom kome su Muslimani pripadali, a u koji su posredstvom religije ušli i s kojim su tokom stoljeća osmanske vladavine bili čvrstim i višestrukim nitima povezani. Orientacija ka tekvinama zapadne civilizacije, prije svega putem školovanja, značila je mirene i prihvatanje okupatora, koji se identifikovao sa nosiocem te civilizacije. A opšte raspoloženje naroda upravo se ispoljavalo u

⁴⁸ Dr Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, „Svjetlost“, Sarajevo, 1980, str. 377—384.*

mržnji, preziru i nepovjerenju prema svemu što je poticalo od okupatora. To je, svakako, bitno uticalo da se neraspoloženje i nepovjerenje prenese i na zagovarače takve politike i usmjeravanja, što će, u krajnjoj liniji, i pored značajnih postignutih rezultata, djelovanje „naprednih“ Muslimana biti svedeno na prilično uzak krug. Svakako da je takvom raspoloženju naroda prema inteligenciji dopriniosio i sam njen stav prema autonomnom pokretu, uz koga je pristajao veći dio Muslimana, a kome se inteligencija gotovo u potpunosti protostavila.

Iako bez šire podrške, napori inteligencije na planu prosvjećivanja i obrazovanja, a time i približavanja i uključivanja u savremene tokove, nisu ostali bez rezultata.

Prvo značajno ostvarenje koje je realizovala mlada generacija muslimanske inteligencije bilo je pokretanje časopisa „Behar“, čime zapravo započinje pokret za kulturni preobražaj bosansko-hercegovačkih Muslimana. Kako su to potvrdila i najnovija istraživanja dr Muhsina Rizvića, kulturni pokret bosansko-hercegovačkih Muslimana temeljio se i razvijao u nastojanju oko budenja njihove svijesti o slovenskom porijeklu, ali uz očuvanje vrijednosti muslimanske kulture kao bitne odrednice njihove posebnosti, uz prihvatanje i prožimanje sa tekovinama zapadne civilizacije. Na osnovama isticanja muslimanskog identiteta kao jediniog prihvatljivog i bliskog širokim muslimanskim slojevima odvijala se djelatnost muslimanskih intelektualaca u kulturnom i književnom pokretu, koja je imala za cilj kulturni i socijalni prosperitet bosansko-hercegovačkih Muslimana.⁴¹

Pokretaci „Behara“ bili su Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić i Osman Nuri Hadžić, a inicijativa za njegovo pokretanje potekla je od Edhema Mulabdića.⁴²

U pripremama oko pokretanja „Behara“ i kasnije, kao njegovi saradnici, pored navedene trojice, aktivno su se angažovali: Ibrahim-beg Repovac, Fehim Spaho, Riza-beg Kapetanović, Hilmī Muhibić, Salih Aličebić, Hajdar Fazlagić, i drugi. Finansijska sredstva za izdavanje lista obvezidjio je Adem-aga Mešić, koji je preuzeo njegovo vlasništvo kao i sav rizik oko izdavanja.⁴³

List „Behar“ izlazio je od 1900. do 1911. godine, a kao urednici smjenjivali su se: prve godine Bašagić, a kasnije Edhem Mulabdić (od II do VI godista), Dzemaludin Čaušević (VII godište), Semsi-beg Salihbegović odnosno Musa Cazim Catić (VIII god.), Ljudevit Dvorniković (IX i X god.) i Hamid Sahinović Ekrem (XI god.).

„Behar“ je bio koncipiran kao zabavno-poučni list koji je u svom programu imao i moralno-vjerski odgoj Muslimana, namijenjen prije svega muslimanskoj porodici, i u kojem je svaka politika bila isključena. Ovakva fizionomija lista odgovarala je kako Zemaljskoj vlasti tako i pokretačima lista, od kojih nijedan u to vrijeme, a ni kasnije, nije zastupao opozicione, protuaustrijske stavove, nego su svoje ideje o društveno-prosvjetnom preporodu Muslimana zasnivali u okviru posto-

⁴¹ M. Rizvić, *Behar*..., str. 12.

⁴² M. Rizvić, *Behar*..., str. 12.

⁴³ Isto, str. 19–21.

OSNIVANJE I RAD „GAJRETA“ 1905–1914.

jećeg upravno-političkog stanja, tražeći u samom muslimanskom elemenu uzroke njegovog društvenog propaganja.⁴⁴

Svojom programskom orientacijom „Behar“ je ispunjavao svoje zadatke na liniji kulturno-prosvjetnog užidzjanja Muslimana, te uticao na formiranje muslimanske čitalачke publice na osnovama zapadnog pisma, djeļujući tako u pravcu njene dalje evropsizacije, koja se odvijala u znaku „simbioze Zapada sa Istokom“.⁴⁵ Na liniji narodnogn izražavanja Muslimana „Behar“ je uspio okupiti većinu muslimanskih književnih snaga, koje su se u njemu mogle ispoljavati bez političko-nacionalnih etiketa kojima su bili podložni saradnjom u drugim književnim listovima prije pojave „Behara“. Casopis je odigrao značajnu ulogu kako u okupljanju tako i u formiraju jedne generacije pisaca koja je u njemu stasala, potvrđda se i stvaralački razvila, nastavljući svoje djelovanje u drugim časopisima.⁴⁶

U desetogodišnjoj djelatnosti „Behara“ postignuti su izvjesni ciljevi u muslimanskom kulturnog preporodu: Muslimanima je približena zapadna književnost i kultura, formirana moderna muslimanska književnost, ali i održana duhovna veza s Orientom.⁴⁷

Potrebno je napomenuti da su se osnivači „Behara“ u nacionalnom pogledu osjećali Hrvatima (Edhem Mulabdić, Safvet-beg Bašagić, Osman Nuri Hadžić), kao i njegov izdavač (Adem-aga Mešić) i njegovi urednici (Bašagić, Mulabdić, Čaušević, Salihbegović i Hamid Sahinović Ekrem), kao i dobar dio saradnika, ali njihova nacionalna deklarisanost se na stranicama „Behara“ nije do 1908./9. god. osjećala.⁴⁸ Svakako da su vodeće ličnosti oko „Behara“ morale voditi računa o raspoloženju širokih muslimanskih slojeva, koji su odbijali nacionalno opredjeljenje bilo u srpskom bilo u hrvatskom smislu. To je, uostalom, potvrđda i sudbina „Behara“. U prvih osam godišta „Behar“ je bio muslimanski književni list namijenjen isključivo muslimanskoj sredini, koji je njegovan i izražavao muslimanski narodni duh, mentalitet i tradiciju.⁴⁹ Napuštanje takvog usmjeravanja, „Behara“ i usvajanje otvorene hrvatske nacionalne orijentacije, do čega je došlo u devetoj godini njegovog izlaženja odlukom vlasnika Adem-aga Mešića, „Behar“ gubi ugled muslimanskog književnog lista namijenjenog muslimanskoj porodici, te je ubrzo prestao s izlaženjem.⁵⁰

B) OSNIVANJE „GAJRETA“

Intenzivan razvoj kapitalističkih odnosa, kojim je Bosna i Hercegovina bila zahvaćena dolaskom Austro-Ugarske, doveo je do stvaranja i jačanja domaće buržoazije, koja postaje sve značajniji činilac u dru-

⁴⁴ Isto, str. 26.

⁴⁵ Isto, str. 42.

⁴⁶ Isto, str. 445.

⁴⁷ Mustafa Imamović, Studija o „kulturnom preporodu“ kod Muslimana, „Gledišta“, XII/1971, 11–12, 1643.

⁴⁸ Dr Mohamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta. „Svjetlosti“*, Sarajevo 1974, str. 203.

⁴⁹ M. Rizvić, *Behar*..., str. 371.

⁵⁰ Isto, str. 429.

štvenom i nacionalno-političkom životu. U borbi za ostvarenje svojih interesa neophodno se nametala i potreba stvaranja domaće inteligencije, oslobođene režimskih uticaja. Prosvjetna i školska politika austro-ugarske uprave bila je rukovodena njenim političkim i kadrovskim potrebama u Bosni i Hercegovini. Njeno usmjeravanje bilo je prvenstveno motivisano težnjom da se od relativno malobrojne domaće inteligencije formira vlastita lojalna birokratski kader. Mora se napomenuti da je i čitav kulturni razvitak BiH u periodu austrougarske uprave imao specifično obilježe. To se prije svega ogleda u istovremenom postojanju različitih tendencija vodenja kulturne politike na bosansko-hercegovačkom tlu od strane dva glavna faktora: austrougarske okupacione uprave i predstavnika domaćeg stanovništva, koji su kreirali svaki svoju politiku, rukovodeni svojim potrebama, shvatnjima i željama.

Kulturna politika koju je austrougarska okupaciona uprava provodila u Bosni i Hercegovini odvijala se u nastojanjima usmjeravanja kulturnog razvijatka Bosne i Hercegovine u skladu sa interesima austrougarske politike u ovom dijelu Balkanskog poluočajka, i tekla je u dva pravca, koja su diktirana kako političkim položajem okupiranih pokrajina tako i unutrašnjom potrebotom same zemlje. Osnovni motiv koji je pokretao sve akcije na kulturnom planu ležao je u nastojanjima austrougarske uprave da postignutim rezultatima, u ovom dočemu, pred svjetskom javnošću na spektakularan način opravda mandat povjeren joj na Berlinskom kongresu, i, s druge strane, da razvijanjem kulturnog života na okupiranom području pripadnicima vojnog i civilnog aparata, koji su došli u Bosnu i Hercegovinu iz krajeva sa razvijenom kulturnom tradicijom, obezbjeđi uslove za kulturni život i čvrseće ih veže za okupiranu zemlju i svoje pretenzije u njoj.

Drugi faktor, koji je odigrao značajnu ulogu u kreiranju kulturnog razvijatka Bosne i Hercegovine, poticao je iz redova domaćeg bosansko-hercegovačkog stanovništva: Srba, Muslimana, Hrvata i Jevreja. Oni su u svom djelovanju polazili sa suprotnih pozicija od onih karakterističnih za okupacionu upravu i metode njenе kulturne politike u Bosni i Hercegovini. Orientacija njihovog djelovanja bila je uslovljena stvarnim i neodložnim potrebama narodnog prosvjećivanja, formiranja domaće inteligencije i drugog stručnog kadra. Ostvarivanje ove konceptije zahtijevalo je strpljiv rad i znatna materijalna sredstva domaćeg stanovništva. U prvoj fazi, potkraj 19. st., čitaonice i pjevačka društva bili su glavne forme kulturne aktivnosti i žarišta kulturnog života, dok će njihovu ulogu kasnije preuzeti kulturno-prosvjetna društva.³¹

Naglašena vjersko-nacionalna izdiferenciranost stanovništva u Bosni i Hercegovini izražavala se i kroz zasebno osnivanje i paralelno egzistiranje kulturno-prosvjetnih društava pojedinih nacionalnih zajednica.

Prvo kulturno-prosvjetno društvo iz redova domaćeg stanovništva osnovano su Jevreji 1892. godine pod imenom „La Benevolencia“ u Sarajevu. Osnovano kao dobrotvorno društvo, koje je na organizovan

³¹ Risto Besarović, *Kulturni razvitak Bosne i Hercegovine 1878—1918*, rukopis, str. 1—3.

način pomagalo jevrejsku sirotinju, ono će već 1898. godine proširiti program svoga djelovanja i sve veću pažnju posvećivati obrazovanju omladine i kulturnom podizanju jevrejskog naroda. Taj cilj društvo je ispunjavalo drijeljenjem stipendija za srednje škole i fakultete, kao i za pohadjanje zanata.³²

Do osnivanja kulturno-prosvjetnih društava ostalih naroda u Bosni i Hercegovini dolazi nešto kasnije, a odvija se gotovo istovremeno, u razmaku od neupne dvije godine.

Izvan tih nacionalnih okvira, na široj osnovi, stvarana su radnička kulturno-zabavna i prosvjetna udruženja, među kojima je najranije 1898. godine formirano društvo željezničara „Flugrad“ u Sarajevu.

Kulturno-prosvjetno društvo „Prosvjeta“ osnovano je 18. 8. 1902. godine u Sarajevu na inicijativi 29 akademski obrazovanih Srba, uglavnom činovnika. Apel za osnivanje društva imao je širok odjek u svim slojevima srpskog stanovništva, a osnivanju su pružili podršku i vode pokreta za crkveno-skošku autonomiju. Osnovne ideje i ciljevi Društva — rad na stvaranju nacionalne inteligencije i nacionalnom vaspitanju — određeni su još na samom početku i izraženi na osničkoj skupštini.³³

Program „Prosvjete“ na kulturno-prosvjetnom uzdržanju srpskog naroda postavljen je na širokoj osnovi i obuhvatao je, porezružujući materijalne pomoći učenicima na srednjim i višim školama, još i promicanje širokih masa organizovanjem analfabetskih tečajeva i izдавanje brošura za nepismene; osnivanje zemljoradničkih zadruga, anti-alkoholičarskih i sportskih društava, osnivanje biblioteka i drugo.³⁴ S takvim programom „Prosvjeta“ je postala centar kulturno-prosvjetnog i nacionalnog rada bosansko-hercegovačkih Srba.

Hrvatsko kulturno-prosvjetno društvo „Napredak“ nastalo je spajanjem dva slična potporna društva: Mostarskog hrvatskog potpornog društva za pomaganje daka srednjih škola (osnovano 14. IX 1902) i Sarajevskog društva za namještanje djece na zanat i trgovinu (osnovano 12. XI 1903). Oba društva su 1907. godine objedinili rad, a osnovni pravac njegovog djelovanja bio je usmjeren na stvaranje domaće hrvatske inteligencije.³⁵

Osnivanje kulturno-prosvjetnog društva „Gajret“ 1903. godine bilo je rezultat rada i nastojanja one muslimanske inteligencije koja se već afirmisala svojim radom u „Beharu“ i nizom drugih akcija na polju kulturnog uzdržanja i prosvjećivanja Muslimana. U skladu s načelima koje je zastupala inteligencija — o neophodnosti uključivanja Muslimana u zapadnoevropski civilizacijski krug, prije svega sticanjem vremenog obrazovanja putem škole — i osnivanje „Gajreta“, društva za pomaganje siromašnih učenika na srednjim i višim školama, imalo

³² Spomenica o proslavi tridesetogodišnjice jevrejskog kulturno-prosvjetnog društva „La Benevolencia“ u Sarajevu, Beograd, 1924, str. 3—6.

³³ Dvadeset i pet godina „Prosvjete“ 1902—1927, Sarajevo, 1927, str. 13.

³⁴ Isto.

³⁵ Antun Odic, Kratak istorijat „Napretka“, „Napredak“, hrvatski narodni kalendar za prostu godinu 1927, Sarajevo, 1926, str. 38—48; Đorđe Pejanović, Kulturno-prosvjetni i socijalni društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine, Sarajevo, 1930, str. 31.

je za cilj da taj proces prilagodavanja i prihvatanja novih vrednota pospiši i učini bezbolnjim. Stoga se i osnivanje „Gajreta“ može smatrati nastavkom „Beharove“ akcije, s obzirom na njegove programske stavove koje je zastupao o potrebi obrazovanja, kao i na ličnosti koje su se angažovale u osnivanju „Gajreta“, a pripadale su istom krugu kulturnih radnika-pokretača „Behara“.

Prva ideja o osnivanju jednog potpornog društva potekla je od grupe mlađih muslimanskih akademika još 1900. godine, a pripisuje se braći Defterdarević: Ahmed-begu i Ibrahim-begu, koji su pripadali prvoj generaciji fakultetskih obrazovanih Muslimana.^{55a} Tom prilikom bila su izrađene i pravila Društva, ali bojazan od slabog odziva i nezainteresovanost širih krugova omela je realizaciju ove ideje.⁵⁶ Međutim, dogadaji sa studentima iz bečkog konvikt-a ubrzali su ovaj proces.

Naime, u Beču je 1899. godine vlada osnovala „Institut za bosanskohercegovačke visokoškolce“, pod izlikom da studentima olakša studij, a, u stvari, s namjerom da putem tog konvikt-a utiče na vaspitanje omladine u duhu pretencija okupatorske politike u Bosni i Hercegovini. Osim materijalne ovisnosti studenti su u konviktu bili onemogućavani u izražavanju bilo kakvih samostalnih istupanja. U stvari, to je značilo ograničavanje političkih sloboda i mogućnosti udruživanja u druge studentske organizacije, jer je internim odredbama zavedenim u zavodu vlast imala punu kontrolu nad studentima. Slativši ubrz prave na mjeru austrougarskog vlastodržaca, studenti, uglavnom Srbi i Muslimani, su se suprotstavili toj politici. Uprava konvikt-a je reagovala tako što je tim studentima oduzela stipendije i izbacila ih iz konvikt-a.⁵⁷ Mnogi studenti našli su se u veoma teškoj situaciji, ostali su bez materijalnih sredstava za život i produžetak studija. Okavko stanje dovelo je do intervencije islamske akademske omladine u Beču, koja se 1902. godine pismima обратила mladim nastavnicima u Sarajevu i van njega, s molbom da što više propagiraju pohodjanje modernih škola. Time je ponovo aktuelizirana zamisao o osnivanju jednog potpornog društva. Potaknuti nevoljama akademika, na jednom neslužbenom i prijateljskom sastanku učitelja, održanom u Ruždiji, u zimu 1902. godine iskristalisa se ideja o osnivanju društva koje će pomagati siromašne Muslimane u osnovnim i srednjim školama. Donesena je odluka da se o tome upozna i širi krug prijatelja prosvjete i savremenog obrazovanja, i na taj način vidi kakav će odziv imati. Ovom sastanku prisustvovali su: S. Bašagić, E. Mulabdić, H. Fazlagić, S. Aličehić, A. Šćeta, Serifović i Sejdali-beg Filipović, koji je kao novinar bio zadužen da sa rezultatima sastanka upozna i širu javnost.⁵⁸

Kulturni radnici oko „Gajreta“ koji su u kasnijem periodu imali vodeću ulogu i uticaj u Društvu iz razloga političkog razmimoilaženja

^{55a} Osman Nuri Hadžić, Borba Muslimana za versku i vakuftsku autonomiju, u knjizi: *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, „Geca Kon“, Beograd, 1938, str. 100.

⁵⁶ „Gajret“, „Behar“, III/1902—3, 3, 21, 326.

⁵⁷ Šćepan Grdić, Prosvetne borbе, u knjizi: *Napori Bosne i Hercegovine*, Izdanje Narodne obštine, Sarajevo, 1929, str. 138.

⁵⁸ Nušto o postanku i razvijetu društva „Gajret“; Kalendar „Gajret“ II/1907, 153—154. Kratka istorija „Gajreta“, Kalendar „Gajret“ za 1915, str. 70.

s Bašagićem nastojali su umanjiti njegove zasluge oko osnivanja Društva, pa su iznijeli svoju verziju osnivanja „Gajreta“ ne pominjući Bašagić i Mulabdić „zimu 1901/2. godine u maloj, prizemnoj i zadimljenoj sobici“ sastali su se Salih Aličehić, Hilmi Muhibić, Izet Pertev, Ibrahim Topić, Hajdar Fazlagić, Ešref Uzunić, Riza-beg Kapetanović, Omer Muftić, Hamdi-beg Mutevelić, Mehmed Berberović i još neki. Tom prilikom razgovaralo se o brigama i poteškoćama akademika koji su istupili iz bečkog tzv. Kalajevog konvikt-a za bosansko-hercegovačke visokoškolce, posprdno nazivanog od strane austrijskih studenata „Cusenhausen“ i „Bosnischer Asyl“. Na tom sastanku potekla je od S. Aličehića inicijativa o osnivanju muslimanskog potpornog dačkog društva i istovremeno zaključeno da se pokreću skupština sazove prilikom konjiskih trka u Butmiru, u vrijeme okupljanja najvećeg broja uglednih ljudi iz Bosne i Hercegovine na Ilidži i u Sarajevu.⁵⁹

Postoje dvije verzije o tome kako je „Gajret“ dobio ime — prema jedinima ime Društvo dao je nehotice Riza-beg Kapetanović kada su sakupljani dobrovoljni prilozi za dake koji su izgubili stipendije. Riza-beg je ostale poticao riječima „Ha, gajret, braćo, ako Boga znate!“ i to je kod svakog pojedinačnog ponavljaо. Kada se sakupljanje završilo, neko iz društva uzviknu: Znate li braćo, kako ćemo nadjenuti ime ovom našem društvu čije osnivanje sada zaključimo? Svi redom za čas uštejmo, a ovaj drug nastavi: „Eto, braćo, g. Riza-beg mu je možda i nehotice imao, da viću — Gajret braćo — pa stoga je predlažem da se društvo nazove „Gajret“. Ovaj predlog bi uz živahnio odobravanje od sviju primijenio.“⁶⁰

Prema drugoj verziji Hasan Hodžić i Adem-ag-a Mešić navode da je Društvo ime dao sam Bašagić. Prema njihovom kazivanju na jednoj od prvih sjednica Privremenog odbora, prilikom sastavljanja Pravila, kada se raspravljalo o prvom članu Statuta — „Ime i mjesto društva“ — predsjednik Privremenog odbora Bašagić predložio je da se društvo nazove „Gajret“, što je i usvojeno.⁶¹ Sama riječ „Gajret“ je arapskog porijekla, sa osnovnim značenjem: nastojanje, trud, pomoć.⁶²

Učesnici sastanka razišli su se sa zadatkom da preko ljetnih ferija ispitaju rasploženje prema ostvarenju ove zamisli i vide kakav će odziv imati. Kako su reagovanja, naročito u provinciji, bila veoma povoljna (primjerice samo u Tešnju i okolini sakupljeno je 100 podpisanih članova, 15 utemeljitelja i jedan dobrotvor), to je dalji rad na realizaciji zaključaka sa ovog zimskog sastanka nastavljen u vrijeme održavanja konjiskih trka u Butmiru, na kojima su se okupljali svi ugledniji Muslimani iz Sarajeva i provincije. Bašagić je iskoristio ovu zgodu,

⁵⁹ Hadži Hamid Surzo, „Gajret“, „Gajret“, VI/1913, 1—3; *Spomenica dvadeset petogodišnjice „Gajreta“ 1903—1928*. Izdao Glavni odbor Gajreta, Uredio Hamza Humo, Sarajevo, 1928, str. 70 (Dalje: Spomenica ...).

⁶⁰ Hasan Hodžić, Sličice iz historijata „Gajreta“, „Gajret“, X/1926, 9, 139; Ademaga Mešić, Sjećanje na Safverbeg, „Novi Behar“, VII/1933—4, 20—21, 280; Isti, O osnivanju „Gajreta“, „Gajret“, 9/1928, 23—24, 371—372.

⁶¹ Abdulah Škaljarić, *Turcizmi u srpskokravatskom jeziku*, „Svetlost“, Sarajevo, 1965, str. 288.

te sazvao jedan širi sastanak u Ruždiji na Bendbaši, kome je prisustvovovalo 40—50 licinosti.⁶³

Ovom sastanku u Ruždiji među ostalim prisustvovalo je i nekoliko pristalica autonomnog pokreta. Narodni prvak i član Egzekutivnog odbora Ahmed-agá Henda izjavio je tom prilikom da „Muslimanski narod ima svoje zastupnike u Stambolu koji rade na jednom programu u kojem je sadržana i ovakva ustanova. Zato mi nećemo ni u kakav rad dok naši zastupnici ne svrše u Carigradu”, i u pratnji Mustaj-bega Halilbašića bez daljih objašnjenja napustio sastanak.⁶⁴ Ova izjava na većinu prisutnih djelovala je porazavajuće, te je bilo dovedeno u pitanje i samo osnivanje Društva, i samo zahvaljujući energičnom zauzimanju Bašagića, Mulabdića i Mešića sastanak je nastavljen.⁶⁵ Zaključeno je da se osnuje društvo za potpomaganje siromašnih Muslimana na srednjim i višim školama, pod imenom „Gajret”, te je izabran i Privremenog odbor od šest lica za izradu pravila. U odboru su ušli: Safvet-beg Bašagić, Hilmi Muhibić, Halid-beg Hrasnica, Hasan Hodžić, Hajdar Fazlagić i Hilmi Hatibović.⁶⁶

Prema navodima Šćepana Grdića Privremenom odboru su prilikom sastavljanja Pravila poslužila i „Prosvjetina“ pravila, koja su već bila odobrena od vlasti.⁶⁷

Kao svjedočanstvo o neshvatavanju uloge jednog humanog društva za pomaganje i školovanje siromašnih učenika, s jedne, i izraženog klasnog momenata, s druge strane, govori i primjer da je na jednoj sjednici Privremenog odbora, kada se raspravljalo o članu „Svrha društva“, pao prijedlog da Društvo daje pomoć prvenstveno sinovima begova, što je uz oštro protiviljenje Bašagića odbaceno. Usvojen je princip „samo čestitost, nadobudnost i siromaštvo molitelja uvažavaju se pri davanju pomoći“.⁶⁸

Privremeni odbor je nakon sastavljanja Pravila podnio vlastima krajem 1902. godine molbu za osnivanje Društva.⁶⁹

Iz prepiske koja se odvijala na relaciji Žemaljska vlada i Zajedničko ministarstvo finansija, a koja se odnosila na osnivanje Društva i odobrenje nacrta Pravila, prema postojecim premisama vlada nije našla nikakvih prepreka protiv osnivanja Društva, tim prije što su slična potpora društva kod Srba i Hrvata već bila odobrena. Sam nacrt

⁶³ „Gajret“ „Bošnjak“, XIII/1903, str. 52, 3.

⁶⁴ Osman N. Hadžić, n. č. str. 101.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Kalendar „Gajret“, II/1907, n. č. str. 153—154. A. Mešić navodi da su u sastav Privremenog odbora ušli: dr. S. Bašagić, E. Mulabdić, O. N. Hadžić, Hilmi Muhibić, Hilmi Hatibović i A. Mešić. — O osnivanju „Gajreta“, „Gajret“, 9/1928, 23—24, 372. Ovaj sastav Privremenog odbora razlikuje se od prije navedenog, do čega je vjerovatno došlo greskom A. Mešića, koji je ova svoja sjećanja saopštio 25. godina kasnije.

⁶⁷ Šćepan Grdić, n. č. str. 139—140.

⁶⁸ Hasan Hodžić, n. č. str. 139.

⁶⁹ Originalna Pravila i molbu za osnivanje društva nismo mogli u arhivu pronaći. Kompletan predmet koji se odnosi na „Gajret“ izuzet je iz spisa i na mjesto njega ostavljen revers na nekog Novadatu.

Pravila usvojen je i odobren uz izvjesne nebitne nadopune.⁷⁰ Pravila su pod br. 2836/I od 12. I 1903. godine odobrena.

Nakon odobrenja Pravila Privremeni odbor uputio je poziv na upisivanje u Društvo, koji je poslan svim istaknutim ličnostima muslimanskog javnog i društvenog života, a objavljen je u časopisu „Behar“ i listu „Bošnjak“.⁷¹ Poziv je naslovljen sa „Stovani prijatelju“, a potpisao ga je ispred Privremenog odbora S. Basagić. Istovremeno Odbor je razasao i Pravila Društva koja su nakon odobrenja od vlaste bila štampana.

Poziv je stiliziran tako da u prvom planu ističe potrebu savremenog obrazovanja, koja je postala imperativ novog vremena i prilika u kojima su se Muslimani našli. Naglašeno je da je „pitanje o obrazovanju mladeži naša životno pitanje, jer je s njim skopčana naša bolja budućnost. Ako ga riješimo sad, kroz neko vrijeme izvećemo na put više sila, više produktivnih vršnih sila, organiziraćemo četu radnika, koji će bolje shvatiti svoj položaj nego mi danas svoj što shvaćamo, koji će više učiniti za svoju mladež, nego li mi danas možemo učiniti za svoju. Dakle, sada se evo pruža prilika, da se mićemo i da pokušamo koliko možemo“.⁷² Izražena je želja da projektirano društvo postane kulturni centar koji će okupljati sve Muslimane, jer „uzdužiće se nad sve stranačke i ljudske slabosti koračaće neustrašivo rame uz rame sa sličnim društvima u zemlji i podupirati islamsku mladež da u domovini zauzme ono mjesto koje ih ide po društvenom položaju i narodnoj predaji“.⁷³ Iz poziva se da naslutiti i spoznaja inicijatora ove akcije o teškočama koje ih očekuju u ovoj misiji i neshvatljivim širih krugova, ali i vjera u konačnu pobjedu svoje ideje, jer, „kad vas narod od našeg rada osjeti neku korist i sam uvidi, da mu treba učiti, onda smo postigli i najviši cilj, onda će Gajret svemu Islamu u našim zemljama služiti na čast, a onima koji ga zborom i tvorom podupiru na ponos i diku“.⁷⁴ Opravданost savremenog obrazovanja potkrijepljena je citiranjem vjerskih odredbi, prema kojima je učenje obaveza svakog muslimana. U apelu je došla do izražaja i spoznaja inicijatora o zajedničkim interesima bosansko-hercegovačkih Muslimana, jer kako se isticalo „drvo na drvo se naslanja, a čovjek na čovjeka. I mi muslimani u Bosni i Hercegovini prisiljeni smo, da se među se potpomažemo, a nikad svi zajedno nemamo na koga da se oslonimo. Mi smo ostavljeni sami sebi, teško će drugi za nas osjetiti našu bol“.⁷⁵ Iako prožet optimizmom, u uspjeh ove akcije u pozivu se osjeća i jedna nota nesigurnosti i strahovanja na kakav će odziv naći, pa se od svih kojima je poziv upućen traži da pošalju broj upisanih članova, „jer treba da znamo na čemu smo“.⁷⁶

⁷⁰ *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrogarskom upravom*. Grada, Redaktor Risto Besarović, Izdavač Arhiv BiH, Sarajevo, 1968, dok. 135, str. 362—363. (Dalje: *Kultura i umjetnost...*)

⁷¹ „Gajret“, „Behar“, III/1902—3, 20, 318—319; Pismo na rodoljube, „Bošnjak“, XIII/1903, 7, 1.

⁷² Isto, str. 319.

⁷³ Isto, str. 318.

⁷⁴ Isto, str. 319.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto.

Na kraju, data su obavještenja o visini članarine i vremenu održavanje skupštine koja je zakazana za petak 20. II 1903. godine u sarajevskoj Kiraethani na Bendbasi.

Sama skupština očekivala se sa velikim nestrpljenjem i neizvjesnošću. To je imalo svoga opravdavanja, imajući u vidu kako podvojenost u redovima same inteligencije, tako i stav voda autonomnog pokreta, kao i prikrivene pokušaje vlade u razbijanju ovog poduhvata. Interesovanje za ovu osnivačku skupštinu ogledalo se brojnošću prisutnih, a prije svega sarajevskog notabiliteta, koji su zastupali najviši vjerski autoriteti: reis-ul-ulema Teufik Azabagić, vrhovni serijatski sudija H. Nurudin Hafizović i muderis serijatske škole H. Hasan Spaho; gradonačelnik Sarajeva H. Nezir Skaljic, gradski zastupnici Mahmud-beg Fadilpašić, Fehim Curčić, Sulejman-beg Sulejmanpašić, Reuf Uzunić, Esad Kulović i Avdaga Sahinagić. Uz činovništvo, učitelje, nekoliko uglednih trgovaca, među kojima se isticao tešanski veletrgovac A. Mešić, na skupštini je, kako je izjavljeno „Behar“, učestvovao „sve što je proužeto idejom „Gajreta“, što je za kulturni rad“.⁷⁷ Svi izvještaji o toku i nastavu ove skupštine naglašavaju brojno učešće muslimanske omladine. Navodi se ukupan broj od 100 prisutnih.⁷⁸ Kao vladin izaslanik skupštini je prisustvovao dr Eduard Koszler.

Skupštini je otvorio predsjednik Privremenog odbora dr S. Bašagić i u pozdravnom govoru iznudio kratku predistoriju osnivanja „Gajreta“, odajući puno priznanje njenim inicijatorima. Opravdanost osnivanja jednog potpornog društva, a shodno tome i svih drugih akcija koje imaju za cilj prosvjetno i kulturno uzdržanje, potkrijeipo je argumentima iz islamske dogmatike i tradicije. Prema tim premisama Muslimanima nema zapreke sa serijatskog stanovišta „da traže nauku od koga god bilo i gdje god hoće“⁷⁹, te, prema tome, otpadaju i svi priоворi i sumnje koje je, naročito u redovima konzervativnih elemenata u muslimanskoj sredini izazvalo svako odstupanje od tradicionalnih i preživjelih shvaćanja. Bašagić je izrazio uvjerenje da se puni uspjeh može postići u sporazumnoj radu, u kome će teret odgovornosti ponijeti mlade generacije, ali uz punu saradnju i „pod pokroviteljstvom i iskusnim savjetom naših prvaka i uleme“.⁸⁰

Prava drama oko osnivanja Društva nastala je nakon čitanja pravila, kada se E. Kulović suprotstavio njegovom osnivanju, tražeći da se odgodi na neizvjesno vrijeme. Razlozi kojima se rukovodio, kako je objasnio, ležali su u nejednodušnosti Muslimana, te da još nije nastupio čas da Društvo bude svesrdno prihvaćeno i podupirano od naroda, o čemu svjedoči i činjenica da skupštini prisustvuje malo broj narodnih prvaka. Opomenuo je prisutne i Privremeni odbor na posljedice od eventualnih naglih koraka i naglasio da politički razlozi govore za odlaganje ove, same po sebi, korisne stvari. Izazro je i bojazan da se osnivanje Društva može shvatiti i aktom prkosa, aludirajući time

⁷⁷ „Gajret“, „Behar“, III/1902—3, 21, 326.

⁷⁸ Istoriski arhiv Sarajeva (dalje: IAS), Knjige zapisnika glavnih i redovnih godišnjih skupština „Gajreta“ 1903—1914. godine.

⁷⁹ Glavna skupština, „Behar“ III/1903, 21, 327.

⁸⁰ Isto.

na vođe autonomnog pokreta koji su uskratili svoju podršku Društvu. Čitavu akciju okvalifikovao je kao djelo nekoliko mladića koji ne uživaju podršku širih krugova i inteligencije, što u krajnjem slučaju vodi daljem povećanju razdora. I sam Statut, po njegovoj ocjeni, je skućen „jer unutra nema hodža i medresa“.⁸¹

Podršku Kuloviću pružio je O. N. Hadžić, davši čitavoj akciji karakter jednostranosti i izolovanosti, jer, kako je naglasio, „onoga za koga se društvo ustrojava toga nema ovđje, a to je narod“.⁸² Ovo suprotstavljanje i pokusaj omotanja osnivanja Društva izazvali su na skupštini opšte negodovanje i predstavljali su za većinu neugodno iznenadjenje, bar što se tiče istupa O. N. Hadžića, dok se za Kulovića još i prije održavanja skupštine znalo o njegovim namjerama da pokuša odgoditi osnivanje Društva. Okvalem gledišćima oštro su se suprotstavili S. Bašagić, A. Mešić, E. Mulabdić i H. Hodžić, argumentovano pobijajući navode Kulovića i Hadžića, uz opšte odobravanje i podršku prisutnih. U presudnom trenutku odluka o rješavanju spora prepustena je, na predlog Kulovića, reis-ul-ulemi, kao najvišem vjerskom autoritetu. Njegova saglasnost u prilog osnivanja Društva konačno je razriješila izazvani spor i označila pobjedu onog dijela mlađe muslimanske inteligencije oko Bašagića, a time i stvarni nastanak Društva.

Nakon togu Bašagić je i formalno Kulovićev prijedlog o odgodu Društva stavio na glasanje, te su se, osim 11 osoba uz Kulovića i Hadžića, svi ostali izjasnili protiv, nakon čega su ova dvojica napustili skupštinu sa sedam svojih istomišljenika, dok su se ostala četvorka pokorila većini. Jedan od ove četvorkice, Ibrahim-beg Čengić, odmah se upisao za člana Društva.⁸³ Za Kulovićev i Hadžićev predlog glasali su Hamdi-beg Mutevelić, Avdaga Sahinagić, Sulejman-beg Sulejmanpašić i Mahmud-beg Fadilpašić, dok za ostale nismo mogli utvrditi identitet.⁸⁴ U svom izvještaju sa konstituirajuće skupštine „Gajreta“ list „Bošnjak“ je o stavu Kulovića i njegovih istomišljenika pisao da „ne znamo, da li su uz Kulovića pristali iz čistog osvjeđenčenja ili iz kojih drugih razloga“. To je dalo povodu H. Muteveliću, A. Sahinagiću, S. Sulejmanpašiću i M. Fadilpašiću da ulože protest „Bošnjaku“, u kojem su izjavili da uz Kulovića pristaju iz ubjedenja, jer dijeli njegovo mišljenje da sada nije vrijeme za osnivanje Društva, te protestuju zbog malicioznog i provokativnog pisanja „Bošnjaka“ o njihovom glasanju „iz kakvih drugih razloga“. Takvo pisanje okvalifikovali su kao „namjernu podvalu“, te zahtijevaju da ovo list objavi, što je uredništvo „Bošnjaka“ i učinilo. I zagrebački list „Obzor“, koga citira „Bošnjak“ u svom komentaru o „Gajretovoj“ osnivačkoj skupštini, naveo je podatak da je sa Kulovićem skupštinu napustio 20 ljudi, što je svakako pretjeran broj.⁸⁵

Nakon usvajanja odluke o osnivanju Društva prešlo se na izbor Glavnog odbora, te je većina bila da se za predsjednika Društva bira

⁸¹ Isto, str. 328.

⁸² Isto.

⁸³ *Kultura i umjetnost* ..., dok. 136, str. 363—364.

⁸⁴ „Gajret“, „Bošnjak“, XIII/1903, 9, 1; Priposlano, Isto, br. 10, 3.

⁸⁵ Isto.

vrhovni šerijatski sudija Nurudin-ef. Hafizović, koji je to odbio, te je većinom glasova izabran S. Bašagić.⁹⁸

U sastav prvog „Gajretovog“ odbora ušli su: S. Bašagić, predsjednik; dr H. Hrasnica, potpredsjednik; H. Hodžić, sekretar; Hajdar Fazlačić, blagajnik; Mehmed Berberović, Izet Pertević, Mustafa Hadžihrustanagić, revizor; Edhem Mulabdić, Hilmi Muhibić, Riza-beg Kapetanović, Salih Aličehić, odbornici; te Fehim Spaho, Hilmi Hatibović i Fehim Čurčić odborski zamjenici.⁹⁹

Sama osnivačka skupština „Gajreta“, kao i niz ranijih akcija koje su mu prethodile, bila je dočekana sa nerazumijevanjem i izazvala je višestruke otpore i suprotstavljanja. Zanimljivo je analizirati motive i pobude pojedinih sudionika prema osnivanju Društva i utvrditi razloge koji su određivali njihov stav prema Društvu.

Skakalo da je stav Zemaljske vlade prema osnivanju Društva u svjetlu zvaničnih dokumenata koje pruža arhivska grada od posebnog značaja. Može se se sigurnošću konstatovati da je osnivanje „Gajreta“ bilo samostalno i oslobođeno bilo kakvog rezimskog prizvuka. U njegovom osnivanju Vlada nije imala nikakvog udjela, a ponajmanje je bila inspirator osnivanja Društva, kada su mnogi savremeniци sumnjali, a kasnije O. N. Hadžić i javno iznio.¹⁰⁰ U potvrdu ove svoje teze Hadžić je čak naveo kako se u sarajevskoj čaršiji „odmah javno govorilo, da je Reis-ul-Ulema na Musali (od. vlade) dobio 1000 kruna, da se upiše za Gajretovo dobrovorta“.¹⁰¹

Ovdje je potrebno naglasiti da je osnivanje kulturno-prosvjetnih društava pojedinih nacionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini bilo u skladu sa kulturnom politikom austrougarske uprave prema domaćem stanovništvu, jer se na taj način onemogućavala i sprečavala tješnja međusobna saradnja i zajednički rad. U duhu te politike austrougarske vlasti su i ranije podsticale osnivanje čitaonica kao zasebnih institucija koje su imale za cilj okupljanje Muslimana. U tom svjetlu posmatrano i osnivanje „Gajreta“ je odgovaralo Zemaljskoj vladi, jer se time sprečavala eventualna upućenost muslimanske omladine na dobivanje stipendija od „Prosvjete“ i „Napretka“. Međutim, i pored takvih stavova Zemaljska vlada je nastojala odgoditi osnivanje „Gajreta“, smatrajući taj akt preurnenjem, jer se sumnjalo da će dobiti širu podršku, imajući u vidu općenito stav Muslimana prema savremenom školovanju i obrazovanju. Vlast je, prema tome, željela njegovog osnivanje samo da odgodi do povoljnijeg trenutka.

I pored takvog odnosa prema osnivanju „Gajreta“, Vlada se ipak, preduhitrena dogadjajima, zvanično saglasila s njegovim osnivanjem, potvrdila Pravila, a drugo stanovištu u dатој situaciji nije ni mogla zauzeti, s obzirom na postojanje društava sličnog sadržaja i programa, „Prosvjete“ i „Napretka“, čiji je rad već odobrila. Prema tome nisu postojali ni formalni razlozi da se osnivanje društva „Gajret“ ne odobri, tim prije što i sam statut i programska orijentacija najavljenog

OSNIVANJE I RAD „GAJRETA“ 1903–1914.

kulturno-prosvjetnog društva za pomaganje i školovanje muslimanske mlađeži na srednjim i višim školama nije davao nikakva povoda za to. To je istaknuto i u pismu šefa Zemaljske vlade Apela Zajedničkom ministarstvu finansija.¹⁰²

Pravi odnos vlasti prema osnivanju Društva postaje jasniji u svjetlu pisma Kućere Kalaju, u kojem se iznosi stanovište i namjera Vlade da odgoditi njegovo osnivanje dok se ne postigne sporazum sa opozicijom.¹⁰³ Razlozi koji su određivali ovakav odnos vlasti prema osnivanju „Gajreta“, odnosno nastojanja da se osnivanje odgoditi, bili su uvjetovani strahovanjem da bi u toku borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju organizovanje jednog Društva, pa bilo ono i kulturno-prosvjetnog i humanitarnog karaktera, moglo poslužiti u političke svrhe i kao centar okupljanja, iako je njegova najavljivana orijentacija bila lišena bilo kakvoga političkog i nacionalnog programa. Takva strahovanja i podozrenja sa kojim je vlast pratila osnivanje „Gajreta“ pokazala su se osnovanim: ono od čega je Kućera strahovalo dogodilo se četiri godine kasnije, 1907, kada je Muslimanska narodna organizacija povela borbu za osvajanje Društva i njegovo stavljanje pod svoju kontrolu.

Itih razloga, u nemogućnosti javnog suprotstavljanja osnivanju Društva, zakulisnim mahinacijama i služeci se svojim odanim ljudima Vlada je poduzela sve da omete i odgođi njegovo osnivanje. Ti pokušaji, kako smo već naveli, na samoj skupštini nisu donijeli očekivanog rezultata i Društvo se konstituisalo. O poznji koju je Vlada poklanjala i sa kojom je pratila dogadaju oko osnivanja Društva rječito govori podatak da je uređnik „Bosanske Pošte“, koji je prisustvovao „Gajretovoj“ skupštini, odmah telefonski izvijestio Kućeru o neuspjehu pokušaja odgađanja konstituisanja Društva.¹⁰⁴

Iako su time namjere vlasti bile osuđene, ona nije imala razloga za negodovanje, pošto su u upravu Društva došli ljudi koji su se mogli smatrati lojalnim, a po svojim političkim ubjedjenjima bili su daleko od opozicije, što je Vlada u ovom momentu najviše odgovaralo. Izbor Glavnog odbora, odnosno ličnosti koje su ga popunjavale, davali su vlastima garanciju, kako se izjasnio Kućera, da će Društvo biti u rukama ljudi odanih i lojalnih režimu. Posebno je izrazio zadovoljstvo izborom Bašagića, Hrasnice, Kapetanovića, Mulabdića, Aličehića i drugih, koji su po svojim funkcijama bili državni službenici.¹⁰⁵

Vode autonомнog pokreta otvoreno su se suprotstavile osnivanju „Gajreta“ i uskratite mu svoju podršku, kao, uostalom, i drugim akcijama muslimanskih inteligencija, iz razloga nepovjerenja prema svemu što se odvijalo izvan okvira autonome borbe i mimo njihove kontrole. Pri tome je svakako značajnu ulogu imao i stav inteligencije, koja se svojim najvećim dijelom suprotstavila autonomnoj borbi. I prilikom osnivanja „Gajreta“ vodstvo opozicionog pokreta sumnjalo je da se odvija u režiji vlasti.

⁹⁸ *Kultura i umjetnost...*, dok. 136, str. 364.

⁹⁹ Glavna skupština, „Behar“, III/1903, str. 21, 330.

¹⁰⁰ Osman N. Hadžić, n. č., str. 101.

¹⁰¹ *Isto*.

¹⁰² *Isto*, dok. 137, str. 365–366.

¹⁰³ H. Hodžić, n. č., str. 139.

¹⁰⁴ *Kultura i umjetnost...*, dok. 137, str. 365–366.

Osim toga, oštре замјерке novom Društvu od strane opozicije stavljenе su na 3. član Statuta, prema kome se materijalna pomoć daje samo učenicima srednjih i viših škola u BiH i Austro-Ugarskoj Monarhiji. Negodovanje opozicije ovaj član naročito izaziva time što izostavlja pomaganje teološkog studija, prvenstveno studenata na teološkim zavodima u Carigradu i Kairu.⁹⁴ To je bila kritika programske orientacije Društva ka savremenom obrazovanju na štetu tradicionalnog a time i usvajanja novih vrednota, čemu se vođstvo pokreta nastojalo suprotstaviti. Neosporno da su takva shvatana opozicije, s obzirom na njen uticaj u muslimanskim masama, doprinisala odbojnoum stvu prema Društvu i vodila gubljenju interesa za njega.

Istup E. Kulovića i O. N. Hadžića protiv osnivanja „Gajreta“ nevremenljeno, pored ostalog, govori i o podvodenosti unutar redova muslimanske intelektualice. Ova podvajanja rezultat su nastojanja mlade generacije intelektualaca za samostalnijim istupanjem u svojim akcijama, bez upitnja režima, što je dovelo do suprotstavljanja starije generacije, odnosno jednog dijela državnih službenika izrazito prorežimski orientisanih. Ova razmimoilaženja bila su prisutna i ranije, ali su se otvoreno ispoljila na „Gajretovoj“ skupštini.

Zemaljska vlada se u svojim kombinacijama da odgodi osnivanje „Gajreta“ vješto poslužila E. Kulovićem i O. N. Hadžićem, koji su svojim stavom, ispunjavajući želju Vlade, uspjeli da izazovu pometnju i dovedu u pitanje osnivanje „Gajreta“. Privremeni odbor „Gajreta“ bio je upoznat o namjerama Kulovića još u toku pripreme oko osnivanja Društva, kada je članove koji su radili na izradi Statuta „Gajreta“, na jednoj od sjednica Odbora koje su se održavale u Hadžićevom kući, O. N. Hadžić obavijestio da je Kulović protiv osnivanja Društva i da će mu se suprotstaviti tražeći njegovu odgadnjanje.⁹⁵ Da je Kulović radio po intencijama Vlade vidljivo je iz već citiranog pisma Kućere, u kome se navodi da Kulović dijeli misljenje Vlade da je potrebno odgoditi osnivanje Društva. Kulović je kasnije i sam priznao, prema navodu Bašagića, da je na skupštinu došao po Kalajjevog želji, u cilju da spriječi osnivanje Društva, „jer bi se tobože muslimani blamirali prema srpskoj „Prosvjeti“ time što ne bi tako izdašno pomagali „Gajret“ kao Srbiji „Prosvjetu“.⁹⁶

Pored udovoljavanja vladinim željama, Kulović se rukovodio i svojim ličnim interesima, nastojeci se ovakvim svojim držanjem približiti opozicionom taboru, smatrajući da će se borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju uskoro povoljno okončati, te da će ovim korakom predobiti njene simpatije. Zanimljiv je i navod vladinog perovode Koszlera o postojanju namjere da se za predsjednika Društva izabere Kulović, ali je on svojim stavom to onemogućio. Nazalost, nigdje se ne navodi o čijim se to kombinacijama radio.⁹⁷

⁹⁴ Isto, str. 366.

⁹⁵ A. Mešić, *Memoari*, str. 404. Isti, O osnivanju „Gajreta“, „Gajret“, 9/1928, 23–24, 372.

⁹⁶ Safvetbeg Bašagić, Edhem Mulabdić i kulturni pokret bosanskohercegovačkih muslimana, „Novi Behar“, IV/1930–31, str. 212–215.

⁹⁷ *Kultura i umjetnost...*, dok. 136, str. 363–364.

Hadžićovo suprotstavljanje osnivanju Društva bilo je motivisano i momentima lične prirode. Poznato je da je i ranije između Bašagića i Hadžića dolazilo do neslaganja i sukoba u zajedničkom radu u uredništvu „Behara“. Slično držanje kao na „Gajretovoj“ skupštini O. N. Hadžić je zauzeo i prilikom pokretanja časopisa „Behar“, kada u jednom pismu E. Mulabdiću savjetuje da se ne prenaglije s obzirom na iskustvo „sa našim svijetom“. Ostaje otvoreno pitanje da li je i ovo, kao i u slučaju osnivanja „Gajreta“, značilo svjesno ometanje poduzete akcije.⁹⁸ Hadžićev istup na osnivačkoj skupštini „Gajreta“ bio je direktno uperen protiv Bašagića, kao jednog od inicijatora osnivanja Društva, i taj sukob će se produbiti i konačno odvojiti Hadžića od „Behara“ i Bašagića.⁹⁹

Osnivanje „Gajreta“ Hadžić je kasnije prikazivao u sasvim drugom svjetlu, kao akciju koja se odvijala po intencijama i uz saglasnost vlasti, uz obrazloženje da je Vladi više odgovaralo postojanje jednog muslimanskog društva bez ikakvog nacionalnog programa, koje će sti pendirati omladinu, nego da tu pomoći omladinu prima od nacionalnih društava kao što su bila „Prosvjeta“ i „Napredak“, dok je, s druge strane, svaka akcija koja nije imala saglasnost voda opozicije Vladi bila dobro došla.¹⁰⁰

Ova druga tvrdnja O. N. Hadžića u osnovi je bila tačna, ali interpretacija osnivanja „Gajreta“, kao akcije koju je Vlada inicirala, a koju je O. N. Hadžić lansirao u pomenutoj knjizi, zasluguje da se podvrgne temeljitoj analizi rasploživih relevantnih podataka. Navedeni zaključci O. N. Hadžića, kako se vidi i iz prethodnog izlaganja o stavu Vlade prema osnivanju „Gajreta“, nemaju uporišta u dostupnim dokumentima i negiraju vjerojatnost ove tvrdnje. Osim toga, rezultati istraživanja bacaju puno svjetlo na ličnost O. N. Hadžića, u kojoj se sagledava i njegova uloga čovjeka punog Vladinog povjerenja, kojim se Vlada u raznim akcijama i ranije služila i koristila ga u sprovodenju svojih određenih namjera.¹⁰¹ Imajući u vidu takvu ulogu Hadžića i prave želje i namjere Vlade u odnosu na osnivanje „Gajreta“, neprihvatljive su njegove tvrdnje da bi se on kao ličnost punog Vladinog povjerenja suprotstavljao njenim željama; naprotiv, njegov istup na „Gajretovoj“ skupštini, kao i u mnogim prilikama do tada, navodi na zaključak da je to bilo upravo u skladu sa namjerama Vlade. Pri tome treba imati u vidu i činjenicu da je O. N. Hadžić ovu knjigu pisao i davao ocjene u sasvim drugaćajnim političkim prilikama, odnosno u predratnoj

⁹⁸ M. Rizvić, *Behar...*, str. 16–17.

⁹⁹ Isto, str. 160–161.

¹⁰⁰ Osman N. Hadžić, n. Č., str. 101.

¹⁰¹ Osman N. Hadžić bio je činovnik Zemaljske vlade i aktivni protivnik muslimanskog opozicionog pokreta. Za svoje usluge koje je činio Vladi obavještavajući je o prilikama muslimanskog pokreta bio je i finansijski nagradivan. U vladinim krugovima Hadžić je ocjenjivan kao provjerjen i povjerenljivi vladin činovnik koji „savjesno“ ispunjava svoje obaveze i vjeran je oslonac Vlade. Dževad Juzbasić, „Pokušaji stvaranja političkog saveza između vodstva srpskog i muslimanskog autonoma pokreta u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi Institutu za istoriju*, god. XIV, br. 14–15, str. 157–158. Sarajevo, 1978. godine; Nusret Šehić, *Autonomni pokret bosanskohercegovačkih muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1980, str. 130, 135–136.

Jugoslaviji, u kojoj je i svoje nacionalno uvjerenje prilagodio tadašnjim prilikama. Napustivši potkraj austrogarske uprave hrvatsku nacionalnu orijentaciju, on se deklarisao kao Srbin, te je u periodu između dva rata obavljao više važnih funkcija u državnom aparatu, a od 1929. godine imenovan je i za člana Državnog savjeta. Stoga se opravdano može zaključiti da je i svoju navedenu tvrdnju Hadžić prilagodio na stalinistkim prilikama, u kojima je i njegova uloga u suprotstavljanju osnivanju „Gajreta”, kao akciji iniciranoj od strane tadašnjeg režima, kako je tvrdio Hadžić, na taj način dobivala drugu dimenziju, u svjetlu kojih se i Hadžićev postupak predstavljao kao opravдан.

Svakako, da je stav reis-ul uleme prema osnivanju Društva posebno interesantan, ako se ima u vidu njegovo prorežimska orijentacija, a naročito njegovo držanje prema autonomnom pokretu. Poznato je da se Azabagić suprotstavio muslimanskom autonomnom pokretu, pružajući svoju podršku režimu, a u tom cilju je organizovao i sakupljavanje potpisa vjerskih službenika i vladinih činovnika, kojima su izjavljivali svoje zadovoljstvo postojećim uređenjem vakufskih poslova. Kao inicijator takvih akcija, kojima se suprotstavio zahtjevima većine muslimanskog naroda u pokretu za vakufsko-mearifsku autonomiju, Azabagić bi se svojim vetom na osnivačkoj skupštini „Gajreta” solidarisao s vodama autonomnog pokreta, koji su „Gajretu” još prije uskratili svoju podršku. Nalazeci se u vrlo delikatnoj situaciji, jer i sam bio protiv osnivanja Društva, o čemu je bio upoznat i Kučera, reis-ul-ulema je svoje držanje prilagodio opštem raspoloženju koje je vladalo na skupštini u prilog osnivanju Društva, i davanjem svoje saglasnosti riješio njegovu sudbinu na samom početku.¹⁰¹

S druge strane, činjenica da je rješavanje sudsbine jednog pitanja ne samo kulturno-prosvjetnog nego i društveno-političkog značaja zavisi od mišljenja vjerskih velikodostojnika svjedoči o jakom religioznom uticaju na društvena i kulturna zbivanja Muslimana tog vremena. Njihovo pozitivno izjašnjanje u prilog „Gajretu” nije razrješavalo samo pitanje njegovog osnivanja nego se postavljalo i šire i podrazumijevalo davanje šerijatske opravdanosti usvajanja zapadne prosvjetje i nauke Muslimanima Bosne i Hercegovine.

* * *

Osnivanje „Gajreta” izazvalo je živo interesovanje i oduševljenje i u krugovima izvan Sarajeva, što se može zaključiti po pozdravnim telegramima koji su mu upućeni. Najveći broj telegrama bio je iz Tešnja, dok se među čestitarama iz drugih mesta moglo naći i rijetkih pojedincina iz redova opozicionog pokreta.¹⁰² Mnogi su iskoristili ovu priliku te se odmah prijavljivali i upisivali za članove Društva.¹⁰³ U telegramima se izražava uvjerenje da je s pokretanjem ovog društva

OSNIVANJE I RAD „GAJRETA“ 1903–1914.

muslimanski elemenat na planu kulturno-prosvjetnog uzdizanja krenuo sa mrtve tačke.¹⁰⁴

Na popularisanju „Gajreta” zdušno se angažovao „Behar”, što je i razumljivo s obzirom na njegove stavove o prosvjeti, kao i ličnostima koje su se aktivno uključile u osnivanje „Društva”. Lisi je još prije njegovog osnivanja donio zapažen članak u kojem je iznesena konceptija ovog društva,¹⁰⁵ dok je čitav 21. broj u god. 1903. posvetio njezinom osnivanju. Pored izvještaja o toku skupštine „Behar” je objavio i „Gajretovu himnu” koja je bila potpisana pseudonimom Muhibi, iza koga se krio Bašagić, pjesmu Riza-bega Kapetanovića „Gajret”, brzojano pozdrave, pravila Društva itd. I u narednim brojevima i godinama „Behar” nastavljaće pri popularišu društvo „Gajret”, objavljivajući niz članaka, rezultata uspješnosti upisivanja u Društvo, razne apele, pozive, priloge, izvještaje sa skupština i sl.

Gotovo istovjetnu pažnju osnivanju i radu Društva poklonio je i list „Bošnjak“, zauzimajući se za „Gajret“ i propagirajući njegove ideje, te redovno obavještavao svoje čitaoca o radu društva, njegovim uspjehima i slično. Reagovanje domaće štampe na osnivanje „Gajreta“, prvenstveno srpske i hrvatske koja je, uglavnom, samo registrirala pokretanje ovog Društva, bez širih komentara, poslužilo je „Bošnjaku“ da u duhu svojih nacionalno-političkih koncepcija izvuče zaključak o spremnosti „braće da se raduju muslimanskom napretku“.¹⁰⁶ „Bošnjak“ je oštricu svojih napada naročito usmjerio protiv srpskih novina, optužujući ih da nisu dale dovoljno publicitetu osnivanju „Gajreta“, čime su, prema tvrdnjama „Bošnjaka“, dokazivalo svoje tobopje „prijetljivstvo“, prema Muslimanima. U osvrtu na reagovanje ostale štampe „Bošnjak“ je pisao da su „Sarajevski list“ i mostarski „Osvit“ samo notirali dogadjaj, dok su se, naprotiv, „Nada“ i novine na njemačkom jeziku najpohvalnije izrazili o novoosnovanom Društву. „Bosnische Post“ donio je u dva maha napisе o društvu „Gajret“ iz pera novinara Tauska, u kojima je pobijao do sada uvriježena shvatnja o Muslimanima kao nepodobnim za prihvatanja zapadne kulture, jer je to, navodno, u protivnosti sa propisima islama. Samo osnivanje Društva, kako se isticalo u tim napisima, dokazuje suprotno, a dosadašnji slab napredak Muslimana izvirao je iz nepoznavanja propisa vjere. Osnivanje Društva označeno je kao pobjeda zapadnih ideja, jer je sâmo udruživanje tekočine zapadne kulture.¹⁰⁷

Neosporno je da je osnivanje „Gajreta“ razrješavalo i osnovnu dilemu pred kojom su se Muslimani našli poslije okupacije, i koja se postavljala u sve oštijor formi. To je bilo sudobnosno pitanje o potrebi usvajanja nauke i savremenog obrazovanja, odnosno prihvatanja određene društveno-političke i kulturne realnosti s kojom su Muslimani bili suočeni. Pozitivno izjašnjanje u korist „Gajreta“ predstavljalo je konačnu prekretnicu i pobedu savremenih shvatanja, gdje pitanje „o šerijatskoj dozvoli nauke svake vrste više ne postoji. Nema dakle više pitanja:

¹⁰¹ Brzozjni pozdravi „Gajretu“, „Behar“, III/1902–3, 21, str. 330–332.

¹⁰² „Gajret“, „Behar“, III/1902–3, 19, 292.

¹⁰³ „Gajret“, „Bošnjak“, XIII/1903, 6, 1–2.

¹⁰⁴ Naše novine o „Gajretu“, „Bošnjak“, XIII/1903, 8, 1–2.

¹⁰⁵ Kultura i umjetnost..., dok. 137, str. 365–366.

¹⁰⁶ Isto, dok. 136, str. 363–364.

¹⁰⁷ Isto.

jel' nam dopuštena nauka, jel' nam potrebna nauka, već mjesto toga stoji danas „Gajret“ kao zvijezda naša jasna i čista svijest, da nam je nauka jedini spas da se održimo”.¹⁰⁹ Svakako da je osnivanje „Gajreta“ predstavljalo izuzetnu probu muslimanske svijesti i jedan od značajnijih zaokreta u novijoj istoriji Muslimana. Prijhvatanje savremene obrazovanja, što se izazivalo kroz osnivanje „Gajreta“, učinilo je kraj dvoumljenju i sumnji u pogledu dalje orientacije, i po ocjeni samih osnivača ustrojstvo „Gajreta“ bio je ispit koji je označio „svršetak naše dvojbe, on je prelom dvojbe i rada, on je korak u kulturni rad“.¹¹⁰

S druge strane, osnivanje „Gajreta“ označava samostalno istupanje mlade generacije muslimanske inteligencije, oslobođene režimskog uticaja, koji je bio prisutan u gotovo svim ranijim akcijama Muslimana na polju kulturnog djelovanja. Stoga osnivanje „Gajreta“, u poređenju s osnivanjem čitaonice, predstavlja vidnu emancipaciju od režimskog uticaja.

C) PREUZIMANJE „GAJRETA“ OD STRANE EGZEKUTIVNOG ODBORA MUSLIMANSKE NARODNE ORGANIZACIJE 1907. GODINE

U razvojnem putu muslimanskog kulturno-prosvjetnog društva „Gajret“ 1907. godina obilježava značajan momenat, kada se Društvu, prelaskom pod okrilje muslimanskog političkog vodstva, otvaraju mogućnosti brzeg razvoja i organizacionog jačanja, a time i potpunijeg ispunjavanja njegovog kulturno-prosvjetnog i humanog programa na planu školovanja i prosvećivanja muslimanske omladine. S druge strane, preuzimanje „Gajreta“ od strane opozicione političke organizacije imaće za posljedicu i njegovog uvlačenje u vrtlog političkog zbijanja, što će imati odraza na cijelokupan kasniji razvoj Društva i njegovu orijentaciju.

Zbog značaja ovog dogadaja u 1907. godini, njime se obično omeđuje prva faza u istoriji razvoja Društva, koju karakterizira dominantan uticaj inteligencije koja ga je osnovala i rukovodila njime, te njegovo stavljanje pod kontrolu i uticaj Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije.

Sukob do koga je došlo 1907. godine oko uticaja i učvršćenja pozicija u kulturno-prosvjetnom potpornom društvu „Gajret“, a time i zaboravljanje kontrole i usmjeravanja jedne značajne institucije, koja je predstavljala centar za formiranje savremene muslimanske inteligencije, odvijao se na liniji već prisutnih proturječnosti i unutrašnjih trivenja muslimanskih političkih grupacija.

„Napredni“ Muslimani, koji su držali ključne pozicije u svim muslimanskim kulturno-prosvjetnim institucijama, koje su, uostalom, njihovom inicijativom i osnovanu, kao politička grupacija konfronterali su se prema autonomnom pokretu i predstavljali njegovog stalnog oponanta. Pored „Behara“ i „Gajreta“ „napredni“ Muslimani su se angažovali oko osnivanja sportskog društva „El Kamer“, „Muslimanskog klub-

¹⁰⁹ „Gajret“, „Behar“, III/1902–3, 21, 324.

¹¹⁰ Isto, str. 324.

ba“, „Islamske dioničke štamparije“, brojnih čitaonica, trezvenjačkih društava i sl. U svim tim institucijama „napredni“ Muslimani imali su značajna uporišta, a posebno u društvu „Gajret“, preko koga su ostvarivali uticaj na muslimansku školsku i akademsku omladinu.

U prvom periodu svoga djelovanja, od osnivanja 1903. godine pa do preuzimanja od strane Muslimanske narodne organizacije, društvo „Gajret“ je uspjelo da učvrsti svoju organizaciju i proširi svoje djelovanje u gotovo svim krajevinama Bosne i Hercegovine. Iako bez šire podrške, Društvo je u ovom vremenu uspjelo da obezbijedi članstvo, doduše u skromnijim razmjerama u odnosu na broj muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, što mu je ipak omogućavalo ispunjavanje njegovih kulturno-prosvjetnih i humanih ciljeva.

Na kulturno-prosvjetnom planu djelatnost „Gajreta“ bila je znatno ograničena i svodila se, uglavnom, na stipendiranje daka na srednjim i višim školama, te dijeljenje potpora. Nedovoljna materijalna sredstva nisu dopuštala proširenje programa, iako se takva potreba uvidala. Na planu školovanja i stipendiranja, što je po pravilima i bila njegova prvobitna funkcija „Gajret“ je već od samog osnutka pristupio dijeljenju stipendija, čiji je broj prvih godina bio zaista skroman, ali se kasnije sve više povećavao.

Značajno je da je Društvo uspjelo da pokrene i izdavačku djelatnost, izdavanjem kalendara, čime se uspostavio direktni kontakt sa članstvom.

Rad Društva bio je ometan i stalnim nesuglasicama koje su bile prisutne u Glavnom odboru, gotovo od samog osnutka. Do krize u Odboru došlo je odmah iz II redovne skupštine, a izazvana je istovremenim izlaskom iz Odbora četiri njegova člana. Na odborskoj časti, ne dajući nikakvo obrazloženje, zahvalili su se Halid Hrasnici, Fehim Spaho, Džemaludin Čaušević i A. Sahinagić. I njihovi zamjenici, koji su pozvani da preuzmu dužnost, takođe su odbili svoju saradnju. Ta kriza prebrođena je tako što su u Odbor pozvani oni članovi koji su na izborima dobili manji broj glasova, te je s teškom mukom konstituisani odbor nastavio rad.¹¹¹

Neslaganja i sukobi u Glavnom odboru dobili su na intenzitetu naročito pred održavanje IV redovne skupštine. Tada je F. Spaho, kao društveni blagajnik obavijestio Odbor o svom istupanju iz Glavnog odbora i predajti blagajne, ne navodeći razloge zbog kojih to čini. Istovremeno je zahtijevao da Odbor izvrši predaju blagajne u roku od 48 sati, i to bez prisustva predsjednika Bašagića. Ukoliko se ne udovolji ovom njegovom zahtjevu, Spaho je zaprijetio da će blagajničke knjige predlati vladinom povjereniku. Ovaj gest Spaho Odbor je okvalifikovao kao „žalosne smutnje na koje je društvo u ovoj godini udarilo“, dok je svrha ovog postupka i na samoj skupštini shvaćena kao pokušaj obaranja vodećih ljudi iz Glavnog odbora, prvenstveno Bašagića.¹¹² U ovom bojkotu Spahi su se pridružili i revizori, koji su odbili da izvrše reviziju blagajničkih knjiga, zbog čega zaključni račun ni skupština nije

¹¹¹ IAS, Zapisnik III redovne skupštine 1905. godine.

¹¹² Izvješće društva „Gajret“. Kalendar „Gajret“, II/1907, str. 39.

¹¹³ Isto.

mogla prihvati, jer bi u tom slučaju otpala odgovornost Odbora za blagajničko stanje. Nadeno je kompromisno rješenje po kome će Odbor, u koji su ušli A. Samić, J. Filipović, M. Hadžiačić i M. H. Rustanagić, pregledati blagajničke knjige i ukoliko nadu nepravilnosti u vodenju blagajne sazvati vanrednu skupštine.¹¹³

Ova, mogli bi je nazvati pobuna jednog dijela članova Glavnog odbora ukazuju na pokušaj uklanjanja Bašagića iz uprave Društva, do čega će doći godinu dana kasnije. Kakvi su motivi pokretali Spaho i druge, teško je ustavotvrditi. Da li je u ovom pokušaju uklanjanja Bašagića bila umiješana MNO ili neko drugi, za sada ostaje otvoreno pitanje, jer ni Bašagić ni Muladić, a ni Spaho, govoreći kasnije o svom radu u „Gajretru“, ovu epizodu ne spominju.

* * *

Uporedo s djelovanjem i akcijama koje „napredni“ Muslimani razvijaju na kulturnom planu, odvijao se i pokret za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju bosansko-hercegovačkih Muslimana, koji je nastao kao izraz nezadovoljstva austrougarskom upravom i imao izrazito političko obilježje.

Iz autonomognog pokreta bosansko-hercegovačkih Muslimana izrasla je u prvoj deceniji XX vijeka i politička stranka: Muslimanska narodna organizacija, koja je istakla svoj program i sprovela organizaciju stranke.¹¹⁴ Program s kojim je Muslimanska narodna organizacija istupila sada je na dnevni red, pored vjersko-prosvjetnih, postavljaо i u prvi plan istakao i rješavanje privrednih i političkih pitanja. Ovim novim programom Muslimanska narodna organizacija proširila je svoju bazu, dobivši podršku većine Muslimana, kako su to pokazali i izbori provedeni početkom 1907. godine, na kojima je učestvovalo 130.000 Muslimana.¹¹⁵ Na osnovu svoga proširenog programa Muslimanska narodna organizacija usmjerila je sada svoju aktivnost i posvetila pažnju rješavanju i kulturno-prosvjetnih pitanja. Ta orijentacija, koja se izražavala u interesovanju i spremnosti Muslimanske narodne organizacije da svojim autoritetom podstiče i aktivnije se angažuje na rješavanju i poboljšanju kulturno-prosvjetnih prilika, bila je dvostruko motivisana: nastojao se pridobiti i onaj dio muslimanskog naroda i inteligencije koji se držao po strani od autonomognog pokreta upravo zbog njegovog nedovoljnog zauzimanja oko rješavanja tih, po njima životnih pitanja; s druge strane, usmjeravanjem svoje pažnje kulturno-prosvjetnim prilikama, prije svega obrazovanju i školovanju omladine, Muslimanska narodna organizacija je željela da eliminiše uticaj „naprednjaka“, koji su se svojim dosadašnjim radom na ovom području bili afirmisali i postigli značajne rezultate („Behar“, „Gajret“), a stvarno su predstavljali oponenta autonomognog pokreta.

¹¹⁰ IAS, Zapisnik IV redovne skupštine „Gajreta“ 1906. godine.

¹¹¹ M. Imamović, *Pravni položaj...*, str. 136.

¹¹² Isto.

Prvi konkretni korak u ostvarenju novopostavljenih ciljeva bila je odluka Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije, koja je donesena na sastanku u Mostaru.¹¹⁶ Ovom prilikom je, naime, usvojen predlog Ali-bega Firdusa da se društvo „Gajret“ pomogne na taj način što će se preko miličkih odbora propagirati upisivanje novih članova. Ova odluka naišla je na opšte simpatije i širok odziv u svim krugovima. Učlanjenje cijelokupnog Egzekutivnog odbora u „Gajret“ potvrđivalo je spremnost vodećih muslimanskih političara da vlastitim primjerom pokažu „riješenost i ljubav za jednu ustanovu“ kao što je „Gajret“ od koje nam zavisi napredak“. Ovakav stav Egzekutivnog odbora nesumnjivo je podsticajno djelovao, jer se za kratko vrijeme u Društvo upisalo 1200 novih članova,¹¹⁷ čime se broj „Gajretova“ članstva udvostručio. To je ocijenjeno kao najbolji znak „kako napreduje jedna ustanova uz koju je narod“.¹¹⁸ Osobito širok odziv imao je apel Egzekutivnog odbora u Mostaru, gdje su se za nekoliko dana upisala 163 nova člana. Slični uspjesi postignuti su i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine.¹¹⁹

Jedna dimenzija ovog zaključka Egzekutivnog odbora odražice se i na orijentaciju dijela muslimanske inteligencije u pravcu njenog približavanja i solidarisiranja s autonomnim pokretom. Autonomni pokret, kao i Muslimanska narodna organizacija, koja je izrasla iz njega, osim rijetkih pojedinaca, nije imao podršku muslimanske inteligencije, te je upravo iz tih razloga tokom autonome borbe u formulisanju svojih zahtjeva kao i drugim intelektualnim poslovima bio upućen na usluge intelektualaca izvan muslimanske sredine. Na tu činjenicu ukazao je i predsjednik Egzekutivnog odbora Ali-beg Firdus u intervjuu carigradskom listu „İkdam“, izjavivši da je muslimanski narod „bez temelja“, jer je „sva naša inteligencija na strani vladinoj i vlada njome diktiра po svojoj volji i to oni izvršavaju kao sa nekom čašću“.¹²⁰

I zaista, odnos dijela muslimanske inteligencije prema autonomnom pokretu počinje da se mijenja 1907. godine. To je osobito došlo do izražaja kod muslimanske akademske omladine, koja se stavila na stranu autonomognog pokreta i daje mu svoju podršku. Prvi znaci koji su označavali tu promjenu i ukazivali na preorientaciju većeg dijela akademske omladine u Beču i njen pozitivan odnos i simpatije prema autonomnom pokretu manifestovani su bajramskim čestitkama Egzekutivnog odbora,¹²¹ na što je uprava bosanskog konviktua u Beču reagovala kažnjavanjem potpisnika čestitke, ocjenjujući taj postupak omladine kao političko angažovanje.¹²²

Stupanje na političku pozornicu jednog dijela akademske omladine u Beču i njena podrška Egzekutivnom odboru Muslimanske narod-

¹¹⁶ Egzekutivni odbor muslimanskih zastupnika i „Gajret“, „Ogledalo“, I/1907, 4, 21. VI 1907, 3—4.

¹¹⁷ „Musavat“ II/1907, 21, 28. VII 1907, 4.

¹¹⁸ Svi članovi E. O. upisani u „Gajret“, „Musavat“, II/1907, 18, 7. VI 1907, 5.

¹¹⁹ Mostari će „Gajret“, „Musavat“, II/1907, 21, 28. VI 1907, 4.

¹²⁰ M. Imamović, *Pravni položaj...*, str. 147.

¹²¹ „Musavat“, II/1907, 5, I, II 1907, 5.

¹²² „Musavat“, II/1907, 14, 3. V 1907, 4.

ne organizacije naročito je došla do izražaja sredinom 1907. godine, kada akademска omladina izdaje „Proglaš na narod Bosne i Hercegovine“. Zbog ove političke demonstracije Zemaljska vlada je povela sudski postupak protiv najistaknutijih omladinaca. Cilj je bio da se zastrasi i subzije političko angažovanje omladine i njeno povezivanje s omladinom drugih nacionalnosti. Glavni akteri ovog proglaša bili su oglašeni krivim i osuđeni na vremenske kazne i gubitak gradanskih prava, što je imalo za posljedicu oduzimanja državnih stipendija i nemogućnost zaposlenja u državnoj službi. Time, međutim, nije postignut očekivani efekat, jer je društvo „Gajret“ dodijelilo osuđenim studentima stipendije i omogućilo im završetak studija.¹²³

Mostarski zaključak Egzekutivnog odbora o pomaganju društva „Gajret“ primljen je u redovima „naprednih“ Muslimana sa simpatijama. Potez Egzekutivnog odbora protumačen je kao poziv na zajednički rad i okupljanje svih muslimanskih snaga, bez obzira na političke stavove, u cilju rješavanja problema od zajedničkog interesa. Tim povidom i list „naprednih“ Muslimana, „Ogledalo“, pisao je: „Hvala Bogu, kad je kucuno čas da narod ovo mezinče preuzeće u svoje ruke, podestoči mu članove i glavnici i povede ga onom čistom islamskom stazom, kojom je do danas koračalo naprijed i proširivalo svoj djelokrug na polju prosvjeti i napretka islamskog naroda u Bosni i Hercegovini“¹²⁴. Očito da su „napredni“ Muslimani, cijom je zaslugom Društvo osnovano, i u kome su oni, uglavnom, bili zastupljeni, u ovom aktu Egzekutivnog odbora vidjeli i ruku pomirnicu i mogućnost zajedničke saradnje i prevazilaženja sukoba koji su do tada postojali u odnosima između nosilaca kulturnog i političkog pokreta Muslimana. Takav razvoj situacije prizeljkivao je jedan dio „naprednih“ Muslimana na čelu sa S. Bašagićem, koji je sredinom 1907. godine nastojao postići sporazum s Muslimanskom narodnom organizacijom, nudeći joj svoje usluge i pomoći u ostvarenju njenog programa; do željene saradnje nije došlo upravo zbog događaja i sukoba oko društva „Gajret“.¹²⁵

Dalji razvoj događaja pokazao je da su očekivanja „naprednih“ Muslimana bila za njih odveć optimistička. Uvidjelo se da je vodstvo Muslimanske narodne organizacije išlo za tim da iz Društva odstrani njihov uticaj, preuzeće ga u svoje ruke i stavi pod svoju kontrolu. Nepovjerenje prema „naprednjacima“ Egzekutivni odbor nedvosmisleno je izrazio svojim zaključkom od 31. V. 1907. u Budimpešti, zahtijevajući od mletačkih odbora da se „zamole da u svom mjestu što više članova upiše u društvo „Gajret“ u Sarajevu, da se tako ovo društvo preuzeze u narodne ruke i da bude služilo narodnim željama, narodnim intencijama, jer ovakovo kakvo je do sada bilo, moglo bi biti od nedoglednih štetnih posljedica za našu narodnu akciju. Iskaz zaključenih članova treba sa uplatom 2–4 mjeseca članarine na upravi „Gajreta“ u Sarajevu poslati i to što prije jer je društvena skupština određena za 5. jula o. g. pa naše članove treba čas prije upisati u društvo“¹²⁶.

¹²³ I. Kemura, Proglaš..., str. 334–345.

¹²⁴ Egzekutivni odbor muslimanskih zastupnika i „Gajret“, „Ogledalo“, I/1907, 4, 21. VI 1907, 3–4.

¹²⁵ M. Imamović, Pravni položaj..., str. 179.

¹²⁶ Mletačkom odboru, „Musavat“, II/1907, 19, 14. VI 1907, str. 4.

Stav Egzekutivnog odbora izražen ovim budimpeštanskim zaključkom bio je jasan i nije ostavljao mesta sumnji u postojanje protutjednosti i jaza nepovjerenja koji je dijelio „napredne“ Muslimane i vodstvo pokreta. Stav Muslimanske narodne organizacije o radu „naprednjaka“ imao je i svoje opravdavanje kada se ima na umu držanje inteligencije prema pokretu i njena — govoreći općenito — prorezimsku orijentaciju. Na ovaj način formulisano stanovište Egzekutivnog odbora, kojim se omalovužavaju sav dosadašnji rad kulturnih radnika oko društva „Gajret“, izazvao je šok kod dodatašnjih „Gajretovih“ vodećih struktura. Egzekutivci su ih označili kao svoje otvorene političke protivnike, a rad tadašnjeg „Gajretovog“ odbora ocijenjen je da bi „mogao biti od nedoglednih štetnih posljedica po narodnu akciju“. To je izazvalo protest, kako predsjedniku društva S. Bašagiću, tako i čitavog Glavnog odbora. Protest je uložen u vidu „Otvorenog pisma Slavnom Egzekutivnom odboru muslimanskog naroda“¹²⁷. Glavni odbor društva „Gajret“¹²⁸ u ovoj prilici ističe da je budimpeštanski zaključak atentat na rad svih „Gajretovih“ odbora, njegovih povjerenika, članova i šticenika. Protest se završava apelom na Egzekutivni odbor, u kojem se traže odgovori na sljedeću pitanja:

1) U čijim je rukama do sada bio „Gajret“, zar Muslimani koji su sačinjavali ovo Društvo nisu dio tog naroda, kada se sada zahtijeva njegovo preuzimanje u narodne ruke?

2) Kakve su to narodne želje i intencije kojima „Gajret“ do sada nije služio?

3) Kakve bi to nedogledne štetne posljedice bile po narodnu akciju, ukoliko „Gajret“ ostane onakav kakav je bio do sada?

4) Kakvo je Društvo bilo do sada i u čemu se ogleda njegova štetnost?

5) Na koji način Egzekutivni odbor opravdava ovaj svoj korak, kada ovako na brzinu aranžira upisivanje u Društvo s ciljem preuzimanja u „Nekakve druge ruke“.¹²⁹

U odgovoru koji je uskoro uslijedio, a koji je redakcija „Musavata“ objavila pod naslovom „Jedno otvoreno pismo“¹³⁰ i predstavila ga kao mišljenje i odgovor članova Egzekutivnog odbora, otvoreno je nadan S. Bašagić kao politički protivnik narodnog pokreta i aneksionaš „koji se javno izražava za aneksiju naše domovine“, te da Društvo kojem na čelu stoji takva lica ne može biti narodna ustanova. Shodno takvom mišljenju o predsjedniku S. Bašagiću, i zaključku o preuzimanju Društva u narodne ruke pisani je s tendencijom „da se takav predsjednik te islamske ustanove što prije ukloni sa njegovog položaja, jer bi društvo u njegovim rukama moglo biti od nedoglednih štetnih posljedica za našu narodnu akciju, a to zato, što bi on mogao povesti (kao što vodi Alagića) za sobom još kojeg odbornika i tako s jedne

¹²⁷ „Ogledalo“, I/1907, 4, 21. VI 1907, 1.

¹²⁸ Kao odbor društva „Gajret“ potpisani su: Safvet-beg Bašagić, predsjednik, Edhem Mulabdić, Hafiz A. Bušatić, Hasan Hodžić, Šukrija Alagić, Zija Rizaefendić, dr Mustafa Denišlić i Mehmed Spaho.

¹²⁹ Isto.

¹³⁰ „Musavat“, II/1907, 21, 28. VI 1907, 2.

strane poaustrijančiti svoju najbližu okolinu, a s druge strane kao predsjednik uticati i na naš podmladak, koji dobiva „Gajretovu” stipendiju, kao što na žalost već ima takvih primjera”.¹³¹ U ovakvom svjetlu interpretirano mišljenje narodnih zastupnika svelo se na obraćenja S. Bašagićem, s ciljem rušenja njegovog političkog ugleda i autoriteta. Ipak su toga bili poštedeni ostali članovi „Gajretovog” odbora, posebno Hasan Hodžić i Edhem Mulabdić, koji, kako je naglašeno, uživaju puno povjerenje i simpatije narodnih predstavnika.¹³²

Dalji dogadaji su potvrdili već i ranije izražene sumnje u krugovima bliskim S. Bašagiću u autentičnost „Musavatovog” interpretiranja stavova i mišljenja Egzekutivnog odbora.¹³³ Uskoro su te sumnje dobiti i svoju zvaničnu potvrdu kada se ustanovilo da je ovaj odgovor plod redakcije „Musavata”, koja je ova kampanja poduzela na svoju ruku u cilju bržeg obaranja S. Bašagića i „Gajretovog” odbora. Pred samu skupštinu „Gajreta” predsjednik Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije Ali-beg Firdus distancirao se od ove „Musavatove” akcije pismom S. Bašagiću, kojim ga je obavijestio: „u ime cijelog Egzekutivnog odbora, da Jedno otvoreno pismo” štampano u „Musavatu” nije akt ovog muslimanskog Egzekutivnog odbora”.¹³⁴ Ovim je nedvosmisleno ukazano na ponešto odvojeno angažovanje „Musavata” i grupe oko njega. Postalo je očito da se kampanja protiv S. Bašagića odvija izvan kontrole Egzekutivnog odbora i u pravcu koji vođe autonomnog pokreta nisu u svim pojedinostima odobravale ni Ŝelege.

Potrebno je u ovoj prilici naglasiti da su političku saradnju predstavnika srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta, zasnovanu na borbi protiv zajedničkog neprijatelja, kao i konačan cilj te borbe: oslobođenje od Austro-Ugarske, pratile i manifestacije političkih simpatija i nacionalnog identifikovanja jednog malog dijela srpskih orijentisane muslimanske inteligencije. U njoj se naročito isticala grupa oko lista „Musavata”, kao i pjesnici Osman Đikić, Avdo Karabegović Hasabegović, S. Avdo Karabegović i dr.¹³⁵ Na čelu „Musavata”, kao glavni urednik stajao je Smail-aga Čemalović, koji je bio izrazito prosrpski orijentisan političar. Iako je „Musavat” bio zvanični organ Muslimanske narodne organizacije, na njegovim stranicama se u zagovaranju saveza i čvršće saradnje sa srpskim pokretnim išlo dalje nego što je to bila stvarna želja i spremnost vodstva stranke.¹³⁶ S obzirom na politički profil S. Bašagića, redakcija „Musavata” je u njegovim pokušajima da se približi Muslimanskoj narodnoj organizaciji vidjela opasnost koja bi mogla dovesti u pitanje dodatanju političku saradnju srpskog i muslimanskog pokreta. Zato redakcija „Musavata” svojim napadima na S. Bašagića nastoji onemogućiti i osujetiti takav razvoj situacije. U tome je imala svesrdnu podršku redakcije „Srpske riječi”, koja se takođe uključila u ovu kampanju protiv S. Bašagića.¹³⁷

¹³¹ Isto.

¹³² Isto.

¹³³ Egzekutivni odbor muslimanskih zastupnika i „Gajret”, „Ogledalo”, I/1907, 4, 21. VI 1907, 3–4.

¹³⁴ Odgovor „Musavatu”, „Ogledalo”, I/1907, 6, 7. VII 1907, 6.

¹³⁵ M. Rizvić, *Knjижevno stvaranje...*, I, str. 219.

¹³⁶ M. Imamović, *Pravni položaj...*, str. 148.

¹³⁷ Isto, str. 179.

U tako napetoj atmosferi održana je V redovna „Gajretova” skupština 5. VII 1907. godine, koja je po broju učesnika nadmašila sve prethodne i bila jedna od najposjećenijih, što je logična posljedica kampanje koja joj je prethodila i ogromnog interesa koji je izazivala kod pristalica i jedne i druge strane u pitanju konačnog ishoda. Propaganda koju je vodio list „Musavat” u cilju što masovnijeg učešća pristalica autonomnog pokreta, radi lakšeg preuzimanja Društva, nije ostala bez rezultata. Zahvaljujući toj kampanji, „Gajretova” skupština pobudila je veliki interes i izvan Sarajeva, tako da je skupštini prisustvovalo dosta članova iz Mostara, Donje Tuzle i drugih mjesto Bosne i Hercegovine.¹³⁸ Prema jednom povjerljivom izvještaju, skupštini je prisustvovalo preko 300 članova izvan Sarajeva.¹³⁹ U cilju obezbijedavanja potrebne većine svojih pristalica na „Gajretovoj” skupštini, Egzekutivni odbor je vješto iskoristio ovu priliku da sa članovima svojih podobora, koje je pozvao u Sarajevo održi savjetovanje o toku autonomne borbe, koje se dan ranije održavalo na Ilidži.¹⁴⁰ Na taj način mogli su prisustvovati „Gajretovoj” skupštini i obezbjeđiti potrebnu većinu. Prema zvaničnom zapisniku, skupštini je prisustvovalo preko 1000 članova iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, kompletan Egzekutivni odbor sa Ali-begom Firdusom na čelu, kao i svi odbornici „Gajretovog” Glavnog odbora,¹⁴¹ dok neki drugi izvori navode cifru od 600 osoba.¹⁴² Zbog ovakvo velikog interesovanja zasjedanje skupštine održano je u velikim prostorijama Društvenog doma, a ne kao ranija zasjedanja u Kiraethani na Bendbaši.

Do očekivanog sukoba zavadenih stranaka, kako se previdjalo, na samoj skupštini nije došlo, jer je, prema povjerljivom obavještenju vladinog perovode Koszlera, dan prije održavanja skupštine postignut kompromis između „naprednjaka” i opozicije. Prema tom sporazumu, „naprednaci” su pristali da se bez otpora povuku iz uprave Društva, pod uslovom da se na kandidacionu listu novog odbora stavite i dva njihova člana: Edhem Mulabdić, profesor na Šerijatsko-sudsakoj školi i Hasan Hodžić, upravitelj konviktua Učiteljskog zavoda. Ova kompromisna lista s Mulabdićem i Hodžićem bila je prihvadena, te su na skupštini i ova dvojica izabrana u novi odbor, prvi kao blagajnik, a drugi kao zamjenik predsjednika Društva.¹⁴³ Sam tok skupštine odvijao se mirno i bez incidenta. Uvodni govor predsjednika S. Bašagića, staložen i odmjeran, bio je, u stvari, i njegov oproštaj s Društvom, čiji je on bio, kako je istakao, „sazivac i predsjednik prvog sastanka, predsjednik pri-vremenog odbora i svih odbora od osnutka do danas”.¹⁴⁴ Staviše, ovom prilikom je naglasio da „je društvo, „Gajret” cvalo na diku i ponos svim odborima, članovima i muslimanskoj mlađezи na srednjim i višim

¹³⁸ „Gajretova” skupština, „Musavat”, II/1907, 21, 28. VI 1907, 5.

¹³⁹ ABH, ZV, Res. Nr. 826/1908; Abschrift einer Konfidenzientmeldung Sarajevo, 6. VI 1907.

¹⁴⁰ Isto.

¹⁴¹ Zapisnik V redovite skupštine, „Gajret”, I/1907, 1, 15. VIII 1907, 2.

¹⁴² ABH, Zajedničko ministarstvo finansija (dalje: ZMF), Pr. 854/1907, Relation des Regierungskonzipisen Koszler über der Verlauf der Generalversammlung des „Gajret“, Sarajevo 6. VII 1907.

¹⁴³ ABH, ZMF, Pr. 854/1907.

¹⁴⁴ Isto.

školama, da je društvo „Gajret“ sve do ovog momenta bilo žarište čiste nenatrunjene islamske svijesti.¹⁴⁸ To je bio i odgovor svim političkim protivnicima koji su se u akciji preuzimanja „Gajreta“ u narodne ruke bili osobito okomili na ličnost S. Bašagića, optužujući ga kao nepodesnog za vođenje jedne ovakve prosvjetne ustanove. U daljem izlaganju, osvrćući se na istoriju postanka Društva, čije je osnivanje obilježeno pobjedom naprednih nad zastarjelim shvatnjima, s parolom: „Prosvjeta je pobijedila“, S. Bašagić je podsjetio na ulogu voda autonomnog pokreta, koji su uskrtali svoju podršku Društvu, što je imalo za posljedicu da je ostalo bez šire podrške i svojina samo jednog dijela Muslimana. Ipak, „postanak, razvitak i današnje stanje društva „Gajret“ svjedoči“ — prema mišljenju Bašagića — „da volja i rad nekolice ljudi mogu mnogo učiniti, pa makar ko mu draga ustađa da to osujeti. Misli, dogovori, zaključci sve su to himere, snovi; od toga svega ne bi ništa bilo, da ih nije djelo okrunilo“. ¹⁴⁹

Uočljiv je napor, kako S. Bašagić tako i ostalih, da se na skupštini izbjegnu i prevazidu svu sukobi i optuze i skupštini da pomirljiv ton. U tom svjetlu je odluku Egzekutivnog odbora o učlanjenju u „Gajret“ S. Basagić ocijenio, na kraju svog govora — kao korak koji će omogućiti da društvo dobije sru podršku, a time postigne i veće uspjehu u ispunjavanju svoje kulturno-prosvjetne uloge. I potpredsjednik društva, Hasan Hodžić, stalni saradnik Bašagića u Društu od njegovog osnivanja, u svom izvještaju u ocjeni akcije Egzekutivnog odbora koja je doveđa do omasovljenja Društva priznao je da je to „nova epoha u razvoju ove narodne institucije, što smo od postanka „Gajreta“ želili i očekivali, to je danas gotova stvar.“¹⁵⁰

Izvještaji koje su podnijeli sekretar, blagajnik i revizori prihvaćeni su bez debate i bez ijedne primjedbe. Izbor novog odbora, na predlog S. Bašagića, izvršen je akklamacijom, a na osnovu liste koju je predložio ispred Egzekutivnog odbora Šerif Arnautović.¹⁵¹ Upravu Društva popunili su članovi Muslimanske narodne organizacije, a za predsjednika je izabran član Egzekutivnog odbora i jedan od uglednih muslimanskih prvaka Mahmud-beg Fadilpašić.¹⁵² Fadilpašić je doveden za predsjednika Društva sa željom da se naglaši uticaj koji će ubuduće Egzekutivni odbor imati na rad i orijentaciju Društva. Pad starog „Gajretovog“ odbora izazvao je radost u redovima opozicionih Muslimana.¹⁵³

Nakon preuzimanja „Gajreta“ od strane Muslimanske narodne organizacije, kada u njegovu upravu dolaze pristalice autonomnog potresa, mijenja se unekoliko i struktura vodstva „Gajreta“. Sada većinu „Gajretovog“ rukovodstva ne čine više predstavnici intelektualnih kru-

¹⁴⁸ Isto.

¹⁴⁹ Isto.

¹⁵⁰ Isto.

¹⁵¹ Isto. U sastav Glavnog odbora ušli su: potpredsjednik Hasan Hodžić, tajnici: Salih Aličić i Mustaj-beg Hallabić; blagajnici: Edhem Muladić i Muhammed Salić; Revizijski odbor: Mehmed Berberović, Alija Lutvo i Ibrahim Rezaković; odbornici bez funkcije: Salim Muftić i dr Mustafa Denišlić i odborski zamjenici: Fejzaga Hadžišabanović i Husein-aga Nezirhodžić.

¹⁵² ABH, ZV Res. Nr. 826/1908.

gova, koji su do 1907. godine imali dominantan prestiž, nego tu ulogu preuzimaju predstavnici zemljšnjih posjednika i dr.¹⁵⁴

Prelazak Društva u ruke opozicione Muslimanske narodne organizacije u izvjesnom smislu pozitivno se odrazio na njegov dalji razvitak, a proširenjem djelokruga aktivnosti, do koje je došlo nakon V skupštine, stvorene su mogućnosti svestranijeg ispunjavanja kulturno-prosvjetnih i humanih ciljeva Društva. To je bilo moguće ostvariti zahvaljujući, prije svega, povećanom broju članova, koje je nakon poziva Egzekutivnog odbora i propagande koja se u tom cilju intenzivno vršila, već krajem 1907. godine dostiglo broj od 4082 člana.¹⁵⁵ Iako je to bio rekordan broj u odnosu na dotadašnje stanje, uprava nije bila zadovoljna, a i Egzekutivni odbor je priznao da je očekivao mnogo veće uspjehne i održiv, koji bi odgovarao broju Muslimana u Bosni i Hercegovini. To je i zvanično konstatovan na sastanku Egzekutivnog odbora u Banjoj Luci 6. X 1907. godine.¹⁵⁶ Mora se napomenuti i to da je broj „Gajretovih“ članova već sljedeće godine znatno opao i iznosio svega 1445 članova.¹⁵⁷ Ovo nesumnjivo govori o tome da je znatan broj novo-upisanih članova, odazivajući se pozivu Egzekutivnog odbora, svoje pristupanje Društvu shvatio više kao strančku obavezu, te nakon postignutog cilja, tj. preuzimanja Društva, svoju dužnost, a time i članstvo, smatrao okončanom.

Prošireni program koji je nova uprava provodila ogledao se, prije svega, u izmjeni društvenih pravila, prema kojima se djelokrug rada protezao i na privredno područje. Prema nacrtu novog statuta, Društvo je pored stipendiranja i pomaganja učenika na višim i srednjim školama obuhvatalo i pomaganje učenika na izučavanju savremenih zanata. U novi statut uvrštena je dalje i stavka o dodjeli stipendija za teološki studij: obrazovanje muderisa (profesora) na carigradskim i kairskim teološkim fakultetima. Potrebno je napomenuti da je još od samog osnivanja društva postojala tendencija i da su činjenici napor u pravcu proširenja programa koji bi obuhvatao pored srednjih i viših škola i pomaganje studenata na teološkim fakultetima u Carigradu i Kairu.

Iako se vlada prvič protivila proširenju, „Gajretovog“ programa u tom pravcu, ona je ipak 1908. godine dozvolila izmjenu Pravila, kojima se odobravalo i stipendiranje studenata na teološkim fakultetima u Kairu i Carigradu.¹⁵⁸ Na to je, svakako, uticala i činjenica da je i Žemaljska vlada zbog ograničenog broja visoko obrazovanih vjerskih kadrova dolazila u nezavidnu situaciju prilikom popunjavanja mesta na Serijskotsudačkoj školi u Ulemu-medžlisu.¹⁵⁹

¹⁴⁸ Članovi Glavnog odbora „Gajreta“ od 1903—1928, „Spomenica...“, Tab. I.

¹⁴⁹ „Gajret“, I/1907, 7—8—9, 91—92.

¹⁵⁰ „Gajret“, „Musavat“, II/1907, 35, 1. X 1907, 1.

¹⁵¹ Zapisnik VII redovna „Gajretov“ skupštine 16. VII 1909. „Gajret“, II/1909, 3—4, 21—22.

¹⁵² Kultura i umjetnost..., dok. 137, str. 365.

¹⁵³ Isti, dok. 143, str. 375—379. Tako je pri posljednjem popunjavanju učiteljskog mjestra na Serijskotsudačkoj školi bio samo jedan prikladan kandidat, Sirri Zafranija, koji je studij završio u Kairu.

Ranije odbijanje Zemaljske vlade da dâ svoju saglasnost o unošenju teološkog pravca u Statut Društva bilo je motivisano bojazni da bi i druga društva, prvenstveno „Prosvjeta”, mogla tražiti analognu dopunu o dodjeljivanju stipendija u inostranstvu bez ikakvog odobrenja od strane zemaljske vlade. Da je taj momenat bio i te kako prisutan, vidi se iz pisma barona Benka Zajedničkom ministarstvu finansija, u kojem obrazljeva opravdanost „Gajretovog” zahtjeva, pošto takvi fakulteti koji su navedeni u Statutu „Gajreta” ne postoje u Bosni i Hercegovini, kao ni u Austro-Ugarskoj Monarhiji, te da automatski otpada eventualna analognna primjena te odredbe na hrvatska i srpska društva, s obzirom na to da u samoj zemlji postoje za njih odgovarajući fakulteti.¹⁵⁷

Insistiranje nove uprave — u tome se ispred Egzekutivnog odbora isticao osobito Serif Arnavutović — na stavljanju u prvi plan stipendija za teološke studije imalo je, s jedne strane, političke implikacije: isticanje održavanja veza sa Carigradom, a, s druge strane, pomaganjem teološkog pravca i njegovo unošenje u program „Gajretova” rada nova uprava je dokazala da se zna demagoški koristiti tradicionalističkom naklonušću muslimanskih masa prema teološkim studijama i Carigradu u cilju lakšeg pridobijanja za društvo „Gajret” i njegov program.

Nastojeci udovoljiti sve većem interesovanju za školu, Društvo je već 1907/8. sk. godine dodjelilo 137 stipendija i 36 potpora u iznosu od 35.547 K, što je predstavljalo dvostruko više nego prethodne godine. Egzekutivni odbor pružao je Društu punu podršku, a i sam se aktivnije angazovao na poboljšanju školskih i prosvjetnih prilika. U tom smislu je i zaključak budimpeštanskog užeg odbora upućen mletskim odborima na terenu sadržavao preporuku:

1) da se nastoji iz svakog kotara u ovoj školskoj godini upisati najmanje po dva Muslimana u gimnaziju i realku, vodeći pri tome računa da ti daci potiču iz bogatijih familija, čime bi se društvu „Gajret” omogućilo davanje pomoći siromašnjim dacima, i

2) da odbori nastoje što više članova upisati u društvo „Gajret”, kako bi ojačalo i time više odgovorilo svojoj svrsi.¹⁵⁸ U obrazloženju koje sledi ovom pozivu istaknut je značaj i potreba obrazovanja, jer „vremena se mijenjaju i to brzo i neosjetljivo, zato trebamo naobražeñih ljudi, koji će se umjeti u svakoj promjeni snaći i svojim znanjem narodu svome pomoći...”¹⁵⁹ Svakako, ovo je jedna kvalitativna promjena u stavu Egzekutivnog odbora. Polazilo se od toga, kako je to „Musavat” u jednom prigodom članku o funkciji inteligencije konstatovala, da „će naš narod za kratko vrijeme izbaciti na poprište jaku, snažnu i moralnu falangu mladih i odusevljenih mladića, koji će znati svoje znanje i spremu upotrebiti na korist naroda”, te na taj način „između naroda i inteligencije neće biti nepremostivog jaza, niti će inteligencija kao do sada biti gluha prema potrebama narodnim”¹⁶⁰

¹⁵⁷ Isto.

1907, 2. Egzekutivni odbor mletskim odborima, „Musavat”, II/1907, 29, 30. VIII

¹⁵⁸ Isto.

¹⁵⁹ Radosna pojava, „Musavat”, II/1907, 41, 15. XI 1907, 1.

U ovoj akciji, kako je uskoro konstatovano, postignuti su značajni rezultati. Naročito je preporuka Egzekutivnog odbora o upisivanju u srednje škole imala velikog odjeka u Hercegovini i Posavini, te su samo u Mostaru i u razred Velike gimnazije upisana 33 daka.¹⁶¹

Jedno od značajnih ostvarenja nove uprave predstavljala je odluka o pokretanju vlastitog lista pod istoimenim nazivom.¹⁶² Razlozi kojima se rukovodio Glavni odbor pri pokretanju lista bili su, prije svega, potreba za izdavanjem jednog društvenog glasila koji će biti spona između uprave i članstva u cilju redovnog informisanja javnosti o radu društva kao i širenju društvene ideje. Prvi broj, pod uredništvom E. Mulabdića, izšao je 15. VIII 1907. godine.¹⁶³ Iako prvobitno koncipirao tako da, prije svega, služi u društvene svrhe, list „Gajret” od 1909. godine i nakon dolaska Osmana Đikića za glavnog urednika prerašta u književni časopis, koji će, pored „Behara”, odigrati značajnu ulogu na prosvjetnom i književnom formiraju muslimanske čitalačke publike.

Povećani broj članova i prošireni program rada nametao je i potrebu daljeg organizacionog jačanja i širenja Društva. Nova uprava udovoljila je i tim zahtjevima, te je broj povjerenika već tokom 1907. godine povećan i obuhvatio je 68 mjestra u Bosni i Hercegovini. Pojačan uticaj Egzekutivnog odbora na rad „Gajreta” naročito je dolazio do izražaja i bio vidno uočljiv prilikom imenovanja novih povjerenika. Njihovo postavljanje u mjestima gdje do tada nisu postojali, kao i pokušaji zamjene dotadašnjih novim povjerenicima, bilo je vezano za odluku Glavnog odbora da se prethodno traži mišljenje rukovodstva Muslimanske narodne organizacije o predviđenom kandidatu.¹⁶⁴ Tek poslijе dobivenog pozitivnog mišljenja pristupalo se imenovanju povjerenika. Time je nova uprava težila da i osnovne organizacione jedinice Društva popuni svojim pristalicama i političkim istomišljenicima. Ovakva politika našla je na otpor i suprotstavljanje u redovima pristalica „naprednih” Muslimana, koji su popunjivali ta mjesta, a bili su postavljeni od prijašnjeg odbora. Pokušaji njihovog istiskivanja iz Društva i zamjena pristalicama MNO često nisu bili uspešni, te su u nizu mjesata istovremeno egzistirala po dva povjerenika kao predstavnici svojih stranaka. Ovaj razvod prenio se i na članstvo. Nije bila rijetka pojava da novi članovi odbijaju da saobraćaju sa starim povjerenikom, i obratno, što je svakako uticalo na normalan rad Društva i ometalo ga.¹⁶⁵

U nastojanju da se unaprijedi organizaciona struktura, a time i poboljšaju njegove finansijske prilike, donesena je na VI skupštini i odluka o formiraju društvenih pododbora.¹⁶⁶

¹⁵⁷ Isto.

¹⁵⁸ IAS, Knjiga zapisnika odborskih sjednica 1907–1911, Zapisnik III odbor. sk. sjednice 27. VII 1907, 6–13.

¹⁵⁹ Mulačić je uredio samo prva četiri broja, nakon čega se zahvalio ne dužnosti urednika. Od 5. broja uredničku dužnost preuzeo je društveni tajnik Mustaćbeg Halilbašić.

¹⁶⁰ IAS, Zapisnik I odborske sjednice od 10. VII 1907, 1–3.

¹⁶¹ IAS, Zapisnik XV odborske sjednice 19. IX 1907.

¹⁶² „Gajret”, I/1907–1908, 7–9, 105. Zapisnik VI. redovite „Gajrette“ skup-

štine.

Ovdje je važno da se nešto kaže i o reagovanju službenih krugova na sve ove promjene. Značaj koji je Zemaljska vlada pridavala borbi oko društva „Gajret“ i promjenama koje su uslijedile nakon njegovog preuzimanja od strane opozicije ogleda se u iscrpljnim i čestim izvještajima koje je dostavljala Zajedničkom ministarstvu finansija. Pad Bašagićevog odbora u vladinim krugovima ocijenjen je kao gubitak pozicije „pristalica vlade“ u društvu, a zaposjedanje „Gajretovu“ uprave činostima iz redova opozicije izazvalo je razumljivu podzrivost. Ova promjena ocijenjena je i kao jačanje prosrpskih tendencija u „Gajretovoj“ upravi, te se na Društvo gledalo kao na instrument grupe oko „Musavata“. ¹⁶⁷ Tako mišljenje dijelili su i „napredni“ Muslimani, koji su naročito bili ogorčeni sastavom Glavnog odbora koji je izabran na predlog S. Arnavutovića, a u kojem su, po njihovom mišljenju, bili zaustavljeni „srbofilički raspoloženi muslimanski učitelji i drugi namještenci“. ¹⁶⁸ Neraspoloženju Zemaljske vlade prema Društvu dopriniosio je i čitav niz konfidenciјskih izvještaja, zaista bez stvarne osnove, u kojima se nagovještavalo spajanje društva „Prosvjete“ i „Gajreta“, kao i nasmjerne nove uprave o dodjeli stipendija za školovanje u Beogradu. ¹⁶⁹ Samim potpadanjem Društva pod uticaj opozicione Muslimanske narodne organizacije otvarala se mogućnost njegovog korištenja u političke svrhe, što je Zemaljska vlada nastojala nizom mjera suzbiti. Da bi preduhitrila i onemogućila takve tendencije, Zemaljska vlada je u predlogu upucenom Zajedničkom ministarstvu finansija sugerisala da se u tekstu Statuta, koji je nakon skupštine nova uprava dostavila na odobrenje, uvrsti i odredba o isključenju politike iz društvene djelatnosti. Zahtjev za izričito navođenje ove klauzule u tekst Statuta, čega su raniji statuti bili poštedeni, rječito govorio o nepovjerljivom odnosu vlasti prema Društvu i novoj upravi, pod čijom se kontrolom tada nalazio. ¹⁷⁰ Međutim, sugestiju Zemaljske vlade o uvrštanju ove klauzule Zajedničko ministarstvo finansija je odbilo s obrazloženjem da je takva dopuna suvišna i nepotrebna, jer je ciljevima Društva određen i njegov djelokrug rada, te bi logično svako odstupanje, a osobito političko angažovanje, samo po sebi predstavljalo kršenje Statuta i prekoračenje dozvoljenih odredaba. ¹⁷¹ Zemaljska vlada je, ipak, morala priznati da je Društvo pod novom upravom, i pored svih opozicionih pretjerivanja, ostvarilo vidan napredak, te da u potpunosti ispunjava svoju kulturnu misiju, budući da godišnje isplaćuje 36.000 na stipendije i potpore. ¹⁷²

Precuzimanje društva „Gajret“ od strane rukovodstva Muslimanske narodne organizacije suštinski nije uticalo niti mijenjalo njegovu prosvjetno-humanitarnu osnovu i svrhu, iako je do tada samo Društvo, od-

nosno njegovo rukovodstvo, kako je već ranije istaknuto, ozbiljnije uveličano u političko-stranačke sukobe i kombinacije. To će posebno doći do izražaja u razvoju i djelatnosti „Gajreta“ u periodu između dva rata, u monarhističkoj Jugoslaviji.

Relativno laka pobjeda Muslimanske narodne organizacije u sukobu s „naprednjim“ Muslimanima pokazala je s jedne strane svu slabost, a time i uskost društvene baze na koju su se „naprednjaci“ naslanjali, dok je brzo postizanje sporazuma između zavadenih stranaka, s druge strane, ukazivalo na nepostojanje dubljih klasnih motiva sukoba.¹⁷³ Klasna pripadnost članova autonomnog pokreta i „naprednih“ Muslimana, kao i motivisanost i jedne i druge stranke u borbi za iste kulturne interese stvarali su uvjete za politiku budućeg sporazumijevanja i prevazilaženja dubljih sukoba.

D) PRILIKE I TENDENCIJE U „GAJRETU“ OD ANEKSIJE DO PRVOG SVJETSKOG RATA (1908–1914)

Gubljenje pozicija „naprednjaka“, do čega je došlo nakon akcije i odluke MNÖ o preuzimanju društva „Gajret“, a realizovano na godišnjoj skupštini „Gajreta“ 1907. godine kada je Društvo popunjeno pristalicama Muslimanske narodne organizacije (MNO), nije značilo i njihovo odricanje i potpuno povlačenje iz „Gajreta“. Naprotiv, „naprednici“ su iskoristili „Gajretovu“ godišnju zabavu u Tešnju 1908. za dogovor o osnivanju svoje stranke.¹⁷⁴ „Napredni“ Muslimani su radom na kulturno-prosvjetnom polju stekli znatnu afirmaciju, pa su organizovanim u stranku nastojali da i na ovaj način i politički dodu do izražaja. Na skupštini u Tešnju 24.–26. VIII 1908. formirana je Muslimanska napredna stranka (MNS), kojoj je na čelu bio Adem-aga Mešić i pokrenut list „Muslimanska svijest“ kao glasilo stranke.¹⁷⁵ I pored široko postavljenog prosvjetnog i privrednog programa, MNS je zbog svoje izrazito prorežimске politike i prorhrsatske orijentacije bila krajnje nepopularna u narodu. Neraspoloženju prema ovoj stranci naročito je dopriniosio ekskluzivno hrvatski orijentisani organ stranke „Muslimanska svijest“, koji je urediо književnik Ekrem Sahinović. List je stao na stanovištu hrvatskog nacionalnog pokreta i okupljao je oko sebe muslimansku inteligenciju hrvatski orijentisanu. „Muslimanska svijest“ je zagovarala ideje hrvatskih nacionalnih organizacija i stanovništa da u Bosni i Hercegovini živi većina Hrvata, pod kojima se podrazumijevaju i Muslimani, pa prema tome BiH treba da uđe u sastav Hrvatske.

Kampanja koju su „naprednjaci“ vodili, naročito preko „Bošnjačka“ i novopokrenutog lista „Muslimanska svijest“, bila je upravljena protiv novog rukovodstva društva „Gajret“, a u njoj je prenaglašavana njegova prosrpska orijentacija i tendencije. U nizu napisia optuživana je nova uprava za prisrastnost pri dijeljenju stipendija, koje su navod-

¹⁶⁷ ABH, ZMF, Pr. 2212/1909.

¹⁶⁸ Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakuftsko-mearifsku autonomiju. Sabrano i uređeno Ferdo Hauptmann. Izd. Arhiv SR BiH, Grada za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti BiH, Tom III, Sarajevo, 1967, dok. br. 250, 493 (dalje: Borba Muslimana ...).

¹⁶⁹ ABH, ZMF, Pr. 2212/1909.

¹⁷⁰ Kultura i umjetnost..., dok. 143, str. 375–379.

¹⁷¹ ABH, ZMF, Pr. 767/1907.

¹⁷² ABH, ZMF, Pr. br. 2212/1909.

¹⁷³ N. Šehić, Autonomni pokret..., str. 233–248.

¹⁷⁴ M. Imamović, Pravni položaj..., str. 179.

¹⁷⁵ Isto, str. 180.

no dijeljene samo onim dacima koji su ispoljavali ista nacionalna i politička ubjedjenja kao i „Gajretovi“ odbornici odnosno „koji zastupaju nacela Serifa Arnautovića, „Musavata“ i „Srpske riječi“. Novom odboru se predbaciovalo da se od potpornog društva, čija je osnovna dužnost briga o sudbini muslimanskih daka, bez obzira na politička i nacionalna osvjeđenčenja, pretvara u dispozicioni fond za propagandu srpske politike.¹⁷⁷

Ovi i slični napadi „naprednjaka“ naročito su se pojačali pred VI redovnu skupštinu „Gajreta“ 1908. godine, s očitom tendencijom da se poljubač ugled Odbora i utiče na izbor novog, koji bi odgovarao „naprednjacima“. S tom namjerom „Gajretov“ odbornik Mustaj-beg Halilbašić je optuživan od strane „naprednjaka“ da je saradnik „Srpske riječi“, a čitav odbor „Gajretov“ zbog prosrpske orijentacije i pristrasnog dijeljenja stipendija. Društvo je na takve optuze reagovalo pokretnjem sudskog spora, u kojem ga je zastupao advokat Dimović.¹⁷⁸ I hrvatski list „Hrvatski dnevnik“, pružajući podršku „naprednjacima“, uključio se u ovu kampanju protiv „Gajreta“. U nizu napisu „Hrvatski dnevnik“ je ukazivao na korištenje Društva, nakon njegovog preuzimanja od strane MNO, u političke svrhe. Objavljivao je vesti kako se u „Gajretov“ održavaju agitacioni sustanci pred općinske izbore, a „Gajretov“ odbor je bio prisiljen da takvo pisanje demantuje.¹⁷⁹

Na VI redovnoj skupštini društva „Gajret“, koja se održavala 10. VII 1908. godine, pristalice MNO ponovo su ubjedljivo odnijeli pobjedu, a Glavni odbor je pojačan novim članovima iz redova MNO.¹⁸⁰ Prisustvom članova Egzekutivnog odbora na čelu sa Ali-begom Firdusom na skupštini javno se manifestovala podrška Društvu od strane MNO.

Pokušaji „naprednjaka“ na samoj skupštini da osujete njen rad nisu uspjeli. Oni su se u cilju obaranja zaključaka skupštine i njenog poništenja obratili Vladu, zahtijevajući saviz nove vanredne skupštine. Protest protiv „Gajretove“ skupštine na „slavno vladino povjereništvu“ uložili su J. Ešref-beg Filipović (vlasnik „Bošnjaka“), Šahinović H. Ekrem (urednik), Seid Ali-beg Filipović, Hafiz Ajni-ef, Bušatić i Sadibeg Gluhbegović. U protestu se osporavala zakonitost skupštine, jer kako se navodilo, nije imala potreban broj članova, a na samoj skupštini bio je prisutan znatan broj „sumnjičivih lica iz čaršije i provincije za koje mi ne možemo vjerovati da su članovi društva“.¹⁸¹ Ovaj protest podržali su i pristalice „naprednjaka“, inače „Gajretovi“ članovi iz Tešnja, Lju-

¹⁷⁷ Neka se još bolje razjasni, „Bošnjak“, XVIII/1908, 8, 1–2.

¹⁷⁸ Isto.

¹⁷⁹ Rasprava Ahmed-ef. Hasandedića sa „Gajretovim“ odborom, „Bošnjak“, XVIII/1908, 24.

¹⁸⁰ IAS, Knjiga zapisnika II, Zapisnici odborske sjednice 9. II 1908.

¹⁸¹ U Odbor su izabranici: pred. Mahmud-beg Fadićpašić, potpredsjednik Hasan Hodžić (u martu ga zamjenio Mustaj-beg Halilbašić), tajnici: Izet Pertevec, Selim Islamović; blagajnik Ibrahim-ef. Sarić; Revizijski odbor: Ali-ef. Lutvo, Mehmed Berberović, Mustafa Fočo; odbornici: Mustaj-beg Mutevelić, Salim-ef. Muftić, Rifat Tatarević, Muhamed Salić, Ibrahim-beg Čengić, Edhem Mulabdić i odborski zamjenici: Jusuf Mehmedbašić, Fejzaga H. Sabanović, Asim-beg Palos, Muhammed-ef. Džabića. IAS, Zapisnik VI skupštine.

¹⁸² Protest protiv „Gajretove“ skupštine održane dne 10. VII 1908., „Bošnjak“, XVIII/1908, 28, 2.

buškog, Banjaluke, Dervente i Bihaća.¹⁸² „Gajretovi“ članovi iz Sarajeva, tiglavnom istisnuti „naprednjaci“ i bivši odbornici Glavnog odbora „Gajret“ kao Fehim Spaho, dr M. Denišlić, Rizaefendić, Ahmed Šeća i drugi, takođe su se pridružili ovom protestu.¹⁸³

Vlast, neraspoložena prema novoj upravi, u kojoj su sada glavnu riječ vodili predstavnici opozicije, koja je davala ton čitavom Društvu, podržavala je „naprednjake“ u njihovim nastojanjima da ometaju rad skupštine, o čemu će kao svjedočanstvo sačuvana kratka bilješka na kraju zapisnika, u kojoj se konstatuje: „Ovaj zapisnik vjerna je i potpuna slika ove skupštine, ali treba dodati samo još to da je urednik Bošnjaka“, cijelo vrijeme, dok je bio na skupštini, neprestano se sporazumijevao mimikom sa vladinim izaslanikom. Osim toga valja ovdje konstatovati i to da su pri izlazu iz Društvenog doma, po svršetku skupštine, dvojica stražara ponovo prebrojali učesnike. Oni su nabrojali tri stotine i šesnaest osoba. Istaknuti nam je i to da je oko dvadeset do trideset članova otišlo prije, nego su stražari poceli da broje“.¹⁸⁴

Trzavice su se prenijele i na sam Glavni odbor, u kome su preostali „naprednjaci“ svojim stavom otežavali donošenje odluka i njihovo sprovođenje. Zbog neslaganja s većinom u Odboru, ubrzo su iz njega istupili dr Denišlić i Edhem Mulabdić.¹⁸⁵ Izlazak dr Denišlića iz Odbora, koji je svojim stavom onemogućavao donošenje odluke o pokretanju lista „Gajret“, posebno je Odbor doveo u neugodnu situaciju. Naime, društvenim pravilima bilo je predviđeno da u Glavnom odboru mora biti jedan član akademski obrazovan. U ovom slučaju to je bio dr Denišlić. Nakon njegova izlaska u Odboru nije ostao nijedan fakultetski obrazovan odbornik, pa je Odbor bio u dilemi da li da saziva vanrednu skupštinu ili to mjesto popuni zamjenikom. Zaključeno je da se njegovo mjesto popuni zamjenikom, a takvu odluku, koja se ogledljeno kršila sa pravilima Društva, Odbor je obrazložio da „nije mogao dozvoliti da se pojedine osobe na taj način titraju ovom narodnom inštitucijom, jer kada bismo to dozvolili, rekla bi nam naša braća u pokrajini da nismo ozbiljni.“¹⁸⁶ To je bio i razlog, pored ostalog, da u novim pravilima, odobrenim 1908. godine, izostane član o obaveznom prisustvu bar jednog akademski obrazovanog člana Odbora.¹⁸⁷

Na dalju politizaciju Društva i sukobe u samom Odboru uticao je izbor Osmana Dikića za društvenog sekretara. Dolazak Dikića u „Gajret“ aranžirao je Serif Arnautović, koji je vješto iskoristio izlet mostarskih članova „Gajreta“ u Sarajevo da dobije saglasnost „Glavnog“ odbora za njegovo zaposlenje u „Gajretu“. ¹⁸⁸ Uslovni koje je Dikić postavio za stupanje na dužnost sekretara Društva (plata od 3.000 kruna godišnje, osiguranje na 20.000 kruna u slučaju povredje ili smrti, sloboda političkog djelovanja i prihvatanja svih poslova i zvanja koje može

¹⁸² Prilog protestu protiv „Gajretove“ skupštine, „Bošnjak“, XVIII/1908, 27, 2.

¹⁸³ Isto.

¹⁸⁴ „Spomenica...“ str 78; IAS, Zapisnik VI redovne skupštine „Gajreta“ „Gajret“, I/1907—1908, 10—12, 101—104.

¹⁸⁵ Isto.

¹⁸⁶ Pravila društva „Gajret“, „Gajret“, I/1907—1908, 7—9, 77—81.

¹⁸⁷ ABH, ZMF, Pr. 2212/1909.

obavljati izvan Gajretovog odbora) „Gajretova“ skupština je prihvatile jednoglasno uz zaključak da su ti uvjeti skromni, imajući u vidu sposobnost Đikića i njegov ugled kao novinara, književnika i političara.¹⁸⁹

Ulažak Đikića u „Gajret“ zatekao je „naprednjake“ nespremne i predstavljača za njih veliko iznenadjenje. Sam vlast je, s obzirom na Đikićeva nacionalna ispoljavanja, smatrala da to u samom Društvu označava jačanje srpskih tendencija.¹⁹⁰ U akciji dovođenja Đikića za sekretara Društva vlast je takođe vidjela i namjeru vođstva MNO da se i na taj način u Društvu još jače istakne njegov opozicioni karakter.

Međutim, dolazak Đikića u „Gajret“ produbio je rascjep i doveo do podvajanja i u samom Glavnom odboru. Naime, odmah nakon skupštine na kojoj je Đikić jednoglasno primljen, na drugoj odborskoj sjednici predsjednik „Gajreta“ Hasan Hodžić pokušao je da obori ovaj skupštinski zaključak. Kao razlog svog izmjerenjeg stava naveo je da su uslovi Đikićevog prelaska u „Gajret“ veoma teški i njihovo prihvatanje okvalifikovano kao štovljivanje Društva za ličnost Đikića. Pošto nije dobio podršku ostalih odbornika, Hodžić je dao ostavku, izjavivši da ne želi da povuče konsekvenke zbog prisrastnog stava Odbora.¹⁹¹

Svakako da je ovakav stav Hodžića predstavljao iznenadjenje za sve odbornike, jer je on kao predsjednik Društva o uslovima pod kojima je Đikić primljen bio upoznat i ranije, a na samoj skupštini podržavao je i dao svoju saglasnost za njegovo primanje u „Gajret“. U ovom Hodžićevom postupku „Musavat“ je nazirao prste Žemaljske vlade, koja se poslužila Hodžićem da unese razdor u Društvo, a ove sumnje je i Glavni odbor „Gajreta“ u svojoj izjavi javno potvrdio.¹⁹²

Sukob se prenio i izvan „Gajreta“, pošto je Hasan Hodžić razloge svoga izlaska iz Društva objavio u zagrebačkom listu „Obzor“ i kao zasebnu brošuru, naslovljenu *Gajretovim prijateljima*.¹⁹³ Citanja ova polemika koja se razvila u štampi oko društva „Gajret“ i Đikića, a time i posredno i oko njegovog uvlčenja u političke sukobe, imala je za posljedicu gubljenje interesa šireg članstva, što se izražavalo i u rapidnom opadanju broja „Gajetrovih“ članova.

Svakako da su ozbiljna previranja u muslimanskom političkom životu nalazila odraza i na Društvo i njegovu dalju orijentaciju. Nastupanje ustavnog perioda nakon aneksije BiH imalo je za posljedicu nova stranačka pregrupisavanja i polarizaciju unutar muslimanskog građanskog pokreta i stranki. Muslimanska napredna stranka se reorganizirala na skupštini 31. I 1910, promijenivši ime u Muslimanska samostalna stranka (MSS), napustivši svoje otvoreno hrvatsko nacionalno obilježe. Prekinuto je izlaženje kompromitovane „Muslimanske svesti“, a kao novi organ pokrenuta je „Muslimanska sloga“.¹⁹⁴ U progla-

¹⁸⁹ Zapisnik VII red. skupštine „Gajreta“ 16. VII 1909, „Gajret“, II/1909, 2–3, 24, 2212/1909.

¹⁹⁰ ABH, ZMF, Pr. 22/1909.

¹⁹¹ IAS, Knjiga zapisnika, Zapisnik 2. odborske sjednice 6. VIII 1909.

¹⁹² Odgovor zapisnika, Hasanu Hodžiću bivšem predsjedniku društva „Gajret“, „Musavat“, IV/1909, 31, 2; Tužba H. Hodžića protiv članova Glavnog odbora „Gajret“ i urednika „Musavata“ i „Srpske riječi“. Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, br. 3517.

¹⁹³ „Prijatelj“ „Gajreta“, „Musavat“, IV/1909, 30, 4–5.

¹⁹⁴ M. Imamović, *Pravni položaj...*, str. 222.

su povodom osnivanja Muslimanske samostalne stranke, i pored isticanja da iz svog programa isključuje svaku nacionalno obilježje i zauzima isključivo islamsko stanovište, stranka nije uspjela u pridobijanju širokih muslimanskih slojeva, niti je uspjela ugroziti pozicije Muslimanske narodne organizacije. Za većinu Muslimana promjena imena nije znaciла i promjenu politike. I pored značajnih ostvarenja na kulturnom polju, „naprednjaci“, sada „samostalci“, su i dalje smatrani za stranku oportunističkih i lojalnih elemenata, koji su stajali čitavo vrijeme po strani od autonome borbe i uvijek bili spremni na saradnju sa režimom.¹⁹⁵

Do diferenciranja je došlo i unutar Muslimanske narodne organizacije. Priznanje aneksije i naruštanje opozicionog stava od strane MNO izazvao je nezadovoljstvo grupe mlađih aktivista oko lista „Musavat“, koji se, pod vođstvom Osmana Đikića, Smail-age Čemalovića i Husein Čišića izdvajaju i pokreću list „Samoupravu“ kao organ muslimanske demokratske struje. Urednik novopokrenutog lista bio je Osman Đikić.¹⁹⁶

Ovako izmijenjen odnos političkih snaga i njihova polarizacija imala je i svog konkretnog odraza i na društvo „Gajret“, u čijem Glavnom odboru dojemučniji politički istomišljenici postaju sada ogorčeni protivnici. To se naročito odnosilo na Đikića, koji je svojim kritičkim stavom prema „Musavatu“, čiji je bio doskora glavni saradnik, i pravcima MNO, čiji je bio miljenik, izazvao čitav niz napada usmjerenih na sebe kao urednika lista „Gajret“ i sekretara istoimenog društva. Ta kampanja koju je vodila MNO protiv Đikića izazvala je polemiku u štampi, pa se čak postavljalo i pitanje opstanka društva „Gajret“.¹⁹⁷

Svoja nacionalno-politička gledišta Đikić i njegov politički istomišljenici izravljali su u novopokrenutom listu „Samoupravu“. Njihovi napori bili su, prije svega, usmjereni u političkom pogledu na dalje održavanje i očuvanje muslimansko-srpskog saveza. Demokrati su ukazivali da je očuvanje saveza sa Srbima, u uslovima kada političko vodstvo muslimanskog naroda u svojim rukama drži begovat, bilo nemoguće iz razloga što begovat svoje interese poistovjećuje sa opštete muslimanskim. Otuda se kroz list „Samoupravu“ propagiraju antifeudalne ideje i ukazuje na pogrešno davanje cjelokupnom muslimanskom stanovništu zemljovlašničkog obilježja i odgovarajućeg socijalnog karaktera. Zato su napori demokrata usmjereni na dokazivanje klasne nehomogenosti muslimanskog naroda i postojanje razlike između interesa feudalaca i interesa ostalih slojeva muslimanskog stanovništva. Očit je njihov napor da odvoje muslimansko seljaštvo i građansku krugevo od begovata. Zato u svom programu demokrati naročito pažnju posvećuju srednjem i nižim slojevima medu Muslimanima i njihovom prosvjetnom i ekonomskom podizanju. U centru njihove pažnje nalaze se seljaci, radnici, zanatlije, trgovci i mali posjednici.¹⁹⁸ Demokrati su

¹⁹⁵ Isto, str. 224.

¹⁹⁶ T. Krusevac, *Sarajevo...*, str. 351.

¹⁹⁷ Zapisnik VIII. redovne skupštine društva „Gajret“ 15. VII 1910, „Gajret“, III/1910, 9, 142.

¹⁹⁸ Imamović, *Pravni položaj...*, str. 238–239.

se zalagali za neodložno rješavanje agrarnog pitanja i u njegovom pravilnom rješavanju vidjeli mogućnost prebrodavanja naslijedjenih opreka između Muslimana i Srba. Razgraničenjem sebičnih interesa begovata od stvarnih interesa muslimanskog seljaštva i građanstva, agrarno pitanje bi se svela na svoju pravu klasičnu dimenziju. Polazeći od takvih stanovišta, „Samouprava“ je razvijala ideje da je u pravilnom rješenju agrarnog pitanja sadržan i interes širokih muslimanskih slojeva. Međutim, demokrati su bili i suviše slabi da bi mogli ugroziti pozicije postojećeg muslimanskog vodstva. Ostale muslimanske građanske stranke su u borbi protiv demokrata vješto manipulisale njihovom srpskom orijentacijom, koju su u tadašnjem bosanskohercegovačkim prilikama poistovjećivali sa pravoslavljem. Slabost demokrata Muslimana ležala je i u tome što se često nisu znali jasno distancirati od neposrednih i krajnjih ciljeva i namjera srpske građanske politike u odnosu na muslimanski narod, čime su se izolovali od muslimanskih osvojiti ni jedan mandat.¹⁹⁹

Kroz „Samoupravu“ su razvijane ideje i vršena propaganda za srpsku nacionalnu orijentaciju i pridobijanje Muslimana za nju. I počesto zapadala u nacionalnu netrpeljivost prema hrvatskom nacionalnom pokretu, prema kome se odnosila negatorički.

Iako je Đikić, poučen dotadašnjim iskustvima, nastojao, koliko je to bilo moguće, da svoje političko angažovanje odijeli od rada u „Gajretu“, i poštedi ga uvlačenju u političke razmire, u tome nije uvijek uspijevao. I njegovo uređivanje lista „Gajret“, kako smo to na drugom mjestu opisirajuči naveli, bilo je lišeno otvorene nacionalne propagande i vršeno sa dosta opreznosti i tolerantnosti. Polemiku sa svojim političkim protivnicima Đikić uglavnom vodi preko svoga lista „Samouprave“, izbjegavajući da u nju uvlači društveni organ „Gajret“. Živi je bio urednik.²⁰⁰ U političkom obraćanjuvanju sa Đikićem njegovi protivnici koriste i instituciju „Gajreta“, kojeg napadaju sa istom žestinom kao i Đikića. Razmirice u Glavnom odboru se i dalje nastavljaju. Političko strančarenje i sukobi uzimaju takvog maha da pojedini odbornici „Gajreta“ direktno rade protiv interesa Društva. Tako je „Gajreta“ molba gradskom poglavarstvu za dodjelu potpore bila odbijena sa jednim glasom više, koji je dao član Glavnog odbora M. Halilbašić, inače gradski vijećnik.²⁰¹ U kampanji koja se vodila preko „Musavata“ protiv Đikića uzimaju učešća članovi Glavnog odbora dr H. Karamehmedović, Ahmed Hadžialagić i drugi, optužujući Đikića da zapostavlja društvene poslove u „Gajretu“ zbog svoje političke aktivnosti. Da bi tumirio javnost i opovrgao takve optužbe Glavni odbor je formirao komisiju koja je trebala ispitati i pregledati Đikićev poslovanje. U komisiju su određeni dr Karamehmedović, Islamović i Tatarević.²⁰² Ko-

¹⁹⁹ Isto, str. 224–226.

²⁰⁰ U odborni sebe i „Gajreta“, „Samouprava“, I/1910, 30, 2.

²⁰¹ Tuhan ali se dogodilo, „Gajret“ IV/1911, 3, 51.

²⁰² IAS, Knjiga zapisnika, Zapisnik 10. odborske sjednice 10. IV 1911,

misijski je i zvanično dala izjavu, u kojoj je navela da su poslovi knjigovodstva u redu, te zamjerke na Đikićev rad u „Gajretu“ neosnovane.²⁰³

U kampanji protiv Đikića udrženim snagama MNO i MSS težilo se njegovom odstranjivanju iz Društva. Ti naporci su naročito intenzivni pred „Gajretovu“ skupštinu 1911. godine. Ostro je kritikovan rad „Gajreteve“ uprave, te se upućuju apeli za što masovniji dolazak članova u cilju njenog obaranja.²⁰⁴ „Gajreteve“ skupštine se pretvaraju u prava oprištira sukoba političkih stranaka u cilju osvajanja odborničkih mjesti i pozicija u Društву.

Međutim, na skupštini 1911. godine pobedu su izvojevali demokrati i u odboru izabranom na ovoj skupštini prevagu opet zadobili prorsrpski orijentisani Muslimani.²⁰⁵

Zasluga za ovu pobedu, prema izjavi Smail-age Cemalovića, u prvom redu pripadala je Osmanu Đikiću, koji je zajedno s njim organizovao dake i druge svoje prstalice iz Mostara i na taj način obezbijedio većinu na skupštini.²⁰⁶ I Đikićeva „Samouprava“ je povodom ove skupštine i političkog opredjeljenja izabranog odbora pisala da su u „novi odbor izabrani ljudi koje smo mi kandidovali, a njihovi (misli na kandidate MNO i MSS – Pr. I. K.) su ostali po strani. Ni jednoga im nije poslo za rukom ni u zamjenike proturuti.“²⁰⁷ Ubrzo nakon skupštine predsjednik Sakib Korkut se, zbog sukoba sa I. Saricem i drugim odbornicima, zahvalio na dužnosti i istupio iz Odbora, a njegovo mjesto zauzeo Ibrahim Saric.²⁰⁸

Izazvan pisanjem muslimanske štampe o nacionalno-političkoj obonjenosti Glavnog odbora, a u namjeri da umiri javnost, Odbor je dao

²⁰³ Nasrtaji na „Gajret“, „Gajret“ IV/1911, 11, 175.

²⁰⁴ „Gajretova“ skupština, „Gajret“, IV/1911, 12, 177.

²⁰⁵ U Odbor su izabrani: pred. Ibrahim-ef. Saric, p. pred. dr Murat Saric, tajnik: Mustafa Počo, blagajnik: Ali-ef. Kurtović, revizori: Izet Pertev, Rifat Tatarević, Mustafa Islamović, članovi: Salim-ef. Muftić, Ahmed Burek, Salihi Tatro, Mustafa Islamović, Jusuf Džebro. Povrbljeno je da predsjednik bio izabran Sakib Korkut, ali je on ubrzo istupio iz odbora. „Gajret“, V/1912, 5–6, 67.

²⁰⁶ Smail-age Cemalović, Osman Đikić, „Gajret“, VIII/1924, 6, 88–89.

²⁰⁷ „Gajretova“ skupština, „Samouprava“, II/1911, 26, 1.

²⁰⁸ IAS, Knjiga zapisnika, Zapisnik 9. odborske sjednice 1. IX 1911; Ibrahim Saric (1882–1939). Roden u Sarajevu gdje je stekao osnovno i srednje obrazovanje. Više školovanje je završio na Serijatsko-sudsakoj školi. Službu je započeo kao serijatski sudija. Zapena je njegov rad u „Gajretu“, gdje je od 1911–1914. godine obavljao funkciju predsjednika. Zbog nacionalnog opredjeljenja, odmah po izbijanju rata 1914. godine, vlasti su ga internirali u Prozor, gdje je ostao sve do 1918. godine.

Poslije 1918. godine zauzimao je istaknute funkcije u javnom, političkom i vjerskom životu. Narodna vlada u Sarajevu postavila ga je za potpredsjednika gradske opštine, a u februaru 1919. odlazi u Beograd kao član Narodnog Predstavništva. Iza toga imenovan je za načelnika u Ministarstvu vjera. Od 22. novembra 1923. do 10. oktobra 1924. te od 15. novembra 1924. do 30. novembra 1927. godine obavljao je dužnost direktora Serijatske sudske škole u Sarajevu i vrhovnog serijatskog sudije.

Jedno vrijeme vršio je dužnost predsjednika sarajevske opštine (1934), a na petomatskom izborima 1935. godine kandidovan je za narodnog poslanika za grad Sarajevo. Unato je u Sarajevu 23. XI 1939. godine. – Spomenici serijatske sudske škole u Sarajevu, izdana prilikom 50-godišnjice ovog zavoda, Sarajevo 1937. str. 66; Vojislav Besarović, Upoznena na rahn. Ibrahim-ef. Saric, Jugoslovenska pošta, XI/1939, br. 3196, 27. XI 1939, str. 5; Isto, br. 3194, 24. XI 1939, 3.

izjavu u kojoj se podvlači muslimanski karakter Društva, Glavni odbor naglašava da u „Gajretu“ „gleda i gledaje uvijek samo islamsko humanitarno društvo“ u kojem nema mjesta bilo kakvoj političkoj aktivnosti. Društvo treba da bude „zajedničko svima“ Muslimanima BiH. U tom cilju Glavni odbor je obecao da će uložiti sve sile na uklanjanju svih nesporazuma i konflikata. Da bi u tome uspio, Glavni odbor je apelovao na „sve muslimane i prijatelje našeg napretka“, a naročito na „naše islamsko novinstvo“ da Društvo postede od daljih napada i polemika. Sa svoje strane Glavni odbor se obavezovalo „jednom za uvijek“ na prekidanje svih odnosa sa bilo kojim političkim listom.²⁰⁹

Ni ova izjava Glavnog odbora nije bitnije uticala na smirivanje javnosti, niti je imala većeg odjeka. Nakon fuzionisanja MNO i MSS, do koga je došlo u avgustu 1911., i stvaranja Ujedinjene muslimanske organizacije (UMO), napadi na „Gajret“ i njegovo vodstvo postaju još ţešći, a vode se, uglavnom, preko lista „Zeman“, organa novoformirane stranke. Kulminaciju sukoba predstavljala je X skupština „Gajreta“, koja se održavala 17. VIII 1912. godine. Ujedinjena muslimanska organizacija, kao vodeća politička gradska muslimanska stranka, nastala je na ovoj skupštini da pod svoj uticaj i kontrolu stavi i društvo „Gajret“, i time spriječi i onemoguci politički uticaj demokrata, koji nije bio bez značaja na orijentaciju kako samog Društva tako i omladine koju je društvo stipendiralo. Nacionalističke trzavice u Odboru i političko strančarenje koje je zahvatilo samo Društvo rezimiralo je jedan od učesnika skupštine Ibrahim-beg Defterdarević, na sledeći način: „Govori se, kako je „Gajret“ bio u početku u rukama frakterskim („Ferderketer“) od njem. Verdacht — sumnja tj. onaj koji je sumnjiv, u doslugu s vlastima. — Prim. autora) zatim kako je prešao u ruke Narodne i najzad, kako su ga prisvojili Demokrati, pa da društvo radi ovih trzavica nije napredovalo onako, kako bi trebalo da napreduje. Te trzavice vidi i na današnjoj skupštini. Gg. skupštinski podjeljeni su u dva nečisrena tabora: za jedne se veli, da su Srbi, a za druge, da su Hrvati, a naš narod neće ni jedno od tog. Molí u interesu našeg napretka i naše prosvjete, da se u odbor biraju ljudi, koji nisu ni prononsirani Srbi niti Hrvati. Samosvijest muslimana u Bosni i Hercegovini tako je živa, da nam ne treba da diktira niti Beograd niti Zagreb, a pitanje narodnosti možemo komotno prepustiti vremenu i prosvjeti.“²¹⁰ Navode Defterdarevića pobijao je Mustaj-beg Halilbašić, ispred UMO, izjavom da ni on ni njegovoj drugovi nisu ni Srbi ni Hrvati, kako im je to pokušao imputirati Defterdarević, dok je Smail-ağa Sarić dao oduška svom nacionalnom raspoloženju uzvikom: „Ja sam Srbin, elhamdulillah!“²¹¹ Ovoj Sarićevoj izjavi je u Spomenici povodom proslave „Gajretove“ 25-godišnjice dodato naknadno još „Zivio kralj Petar“, o čemu nema traga u knjizi zapisnika.²¹² Skupština je zbog uzbudženja oko načina izbora i bojkota grupe Ademaga Mešića, koja se

protivila donesenom zaključku glasanja, bila po naređenju vladinog izaslanika dr Glücka raspuštena.²¹³

Komentarišući ovu skupštinsku list „Gajret“ je ukazivao na štetnost političkog podvajanja i njegovog unošenja u Društvo, ali u nacionalnom pogledu otvoreno se suprotstavio prodiranju hrvatske nacionalne orientacije. „Kuda bi to vodilo“ pita se „Gajretovo“ uredništvo, „da je na primjer prodrla misao da društvo bude obojeno nacionalnom hrvatskom bojom. Naš je narod već apriori protivan ovoj misli, njemu je ona tuda, za nju ne osjeća i neće da joj slijedi. Ovakva bi odluka dakle bila protivna društvenom zadatku i intencijama društva, jer je protivna mišljenju grossa našeg elementa, za kojeg mi baš hoćemo da radimo i za čije smo sinove i osnovali ovaj „Gajret“. Postali bi prve (tj. prvaci — Prim. I. K.) bez vojnika, usamljeni i bez pozadine, razdvojeni, pocijepani, a rezultat bi bio nepopularnost društvene misli i kržljanje njenog.“²¹⁴

Zbog raspuštanja skupštine nije izabrani ni glavni odbor, te je zakazana vanredna skupština za 1. IX 1912. godine. Po svemu sudeći, uzbudjenje i strasti, koje su bile prisutne i zahvatile obje strane, uplašile su vođe i jedne i druge stranke, te su vršeni pokušaji da se nade kompromisno rješenje kako bi se izbjegle eventualne posljedice. Prema izvještaju vladinog povjerenika, uoči održavanja skupštine posjetili su ga predsjednik sabora dr Safvet-beg Bašagić i poslanik UMO Adem-agha Mešić, i saopštili mu da bi željeli sklopiti kompromis sa protivničkom partijom.²¹⁵ Sa istim prijedlogom, nešto kasnije, došao je i predsjednik „Gajreta“ Ibrahim Sarić. U interesu postizanja dogovora vladin komesar je pristao da se obje strane sastanu kod njega, na neutralnom terenu, što su oni i prihvatali. Sutradan su vladinog povjerenika posjetili Ibrahim Sarić i Adem-agha Mešić kao predstavnici svojih stranaka, ali su samo utančili dogovor da se istog dana poslije podne, neposredno pred početak skupštine, održi sastanak po pet opunomoćnika objiju stranaka.²¹⁶ Međutim, na ovom sastanku nije postignut dogovor. Obje strane donijele su liste sa po 10 kandidata za novi odbor. Lista UMO, na kojoj su bili predloženi Bašagić, Mulabdić i Halilbašić, našla je na oštro protivljenje demokrata, te su razgovori prekinuti pošto su predstavnici demokrata izjavili „da oni imaju na logu, da ne smiju nikako dopustiti, da oni u novi odbor unidu!“²¹⁷

Kako su svu pokušaju sporazumijevanja doživjeli neuspjeh, stranke su nastojale da na samoj skupštini obezbijede većinu i na taj način omoguće izbor Odbora po svojoj želji. Prema navodima vladinog povjerenika, obavijesti koje je dobio od svojih povjerljivih ljudi upućivale su na mogućnost težih sukoba na samoj skupštini. Naime, prema tim obavijestima, ukoliko se ne postigne sporazum, pripremaju se teži ispad, pošto se i određen broj boksera nalazi među učesnicima skupštine.²¹⁸ To je uticalo da je vlast koncentrisala velike policijske snage

²⁰⁹ Izjava Glavnog odbora „Gajreta“, „Gajret“, IV/1911, 15—16, 225.

²¹⁰ Zapisnik X redovne glavne skupštine društva „Gajret“, održane dne 17. jula 1912., „Gajret“, V/1912, 5—6, 81.

²¹¹ Isto, str. 82.

²¹² „Spomenica...“, str. 80—81.

²¹³ Isto, str. 81—82.

²¹⁴ Ovogodišnja društvena skupština, „Gajret“, V/1912, 5—6, 65—67.

²¹⁵ ABH, Pr. BH 1327/1912. „Gajret“ General-Versammlung.

²¹⁶ Isto.

²¹⁷ Kompromis, „Zeman“, II/1912, 79, 3.

²¹⁸ ABH, Pr. BH 1327/1912.

u obližnjoj Ajas karauli, kako bi mogla intervenisati u slučaju većih izgreda.²¹⁹

U izvestajima vladinog povjerenika navedeno je da su pristalice UMO na skupštini zauzeli jednu polovinu sale, dok su demokrati došli pred sam početak skupštine „u zbijenim redovima“ i zauzeli drugu polovinu sale. Prisutno je bilo oko 800 učesnika, čak su i galerije bile prepune, a na njima je bio primjetan i veliki broj nemuslimana.²²⁰ Skupštini su bili prisutni mnogi članovi iz provincije, a naročito mnogo protivnika UMO iz Mostara i Konjica.²²¹ I ekskurzija maturanata u Srbiji u julu 1912. godine, u kojoj je zajednički učestvovalo 12 muslimanskih i 9 srpskih maturanata, s ciljem upoznavanja Srbije, nakon posjetе Beogradu i Nišu bila je po nalogu Glavnog odbora prekinuta, kako bi daci mogli uzeti učešća na ovoj skupštini.²²²

Do očekivanog sukoba, međutim, na skupštini nije došlo. Predlog predsjednika Društva, Ibrahimu Sariću, da obje strane izaberu po tri predstavnika koji će se saglasiti o zajedničkoj listi kandidata prihvaćen je jednoglasno. Serif Arnautović je ispred UMO predložio Edhemu Mulabdiću, Adem-agu Mešiću i Mustaj-bega Halilbašiću, a Smail-agu Cemaloviću, ispred demokrata, trojicu Mostaraca: Ibrahimu-eft. Kajtazu, Smailagu Sariću i Husagu Čišiću.²²³

U polučasnovnoj pauzi delegati su postigli sporazum i sastavili zajedničku listu, koju je skupština prihvatila aklamacijom. Tako je Odbor popunjen sa pet novih članova: Salim Muftić, Asim-beg Mutevelić, Mustaj-beg Halilbašić, Safvet-beg Bašagić i Izet Perteđ, i njihovi zamjenici: Muhamed Hadžalić, Fehim Kafadarević, Osman-beg Bašagić, Ibrahim-beg Čengić i Sacir Cejvanija.²²⁴

Ovaj polovični uspjeh UMO bio je odusevljeno pozdravljen od strane njihovih pristalica, koje su smatrale da je ovim izborom „iz „Gajreta“ istjerana srpska propaganda, jer među izabranim odbornicima nema jednog Srbina nacionaliste, čak ni jednog pristaše grupe oko „Novog Musavata““²²⁵

I demokrati su izražavali zadovoljstvo postignutim sporazumom. Pod devizom da „Gajret“ nije međjan političkih duela i cilj političkih aspiracija²²⁶, demokrati su, uz konstataciju da se političko strančaranje negativno odražavalo na razvoj Društva, čiji je broj članova „porazno minimalan i neznanat prema našem brojnom i materijalnom stanju“, zagovarali zajednički rad i njegovo proširenje na sve „Gajretove“ jedinice, prvenstveno na pododobore. „Ne smiju samo prve biti složne... i nije dosta reći da smo se složili i izabrali zajednički centralni odbor, nego i pokrajni djelovi organizma trebaju biti ovim duhom zadahnuti. To će onda značiti realno ostvarenje sloga i izmirenja u „Gajretu““²²⁷

²¹⁹ Isto.

²²⁰ Isto.

²²¹ „Gajretova“ skupština, „Zeman“, II/1912, 79, 102.

²²² „Gajretova“ skupština, „Zeman“, II/1912, 79, 1–2.

²²³ Isto.

²²⁴ Isto.

²²⁵ Delegati su nam donijeli maslinovu grančicu mira i ljubavi, „Gajret“, V/1912, 7–8, 97–98.

I pored postignutog sporazuma UMO nije uspjela zadobiti značajnije pozicije u Glavnom odboru. Već na prvoj sjednici prilikom konstituisanja Glavnog odbora došlo je do sukoba oko podjele odborničkih funkcija. Mjesto predsjednika Društva zadržao je i dalje Ibrahim Sarić, ili su predstavnici UMO zahtijevali da funkcija predsjednika pripadne njihovom članu. Mustaj-beg Halilbašić je taj zahtjev obraziožio činjenicom da su oni ušli u Odbor kao predstavnici stranke koja do sada nije bila u Odboru zastupljena. Predlagao je da dužnost potpredsjednika obavlja dr Bašagić ili on. I dr Bašagić je podržao ovaj prijedlog, objašnjavajući da će se ovakvim konstituisanjem i javnosti na vidan način označiti zastupljenost njihove stranke u Glavnom odboru. Međutim, većina u Odboru bila je protiv, i ovaj prijedlog je odbijen s motivacijom da se Glavni odbor ne smije cijepati po strankama.²²⁸ Ovo je bio ujedno i prvi odbor u koji je ušao dr Bašagić poslije 1907. godine.²²⁹

Ovakav odnos snaga u Glavnom odboru, pri kojem UMO nije uspjela ostvariti veći uticaj na orientaciju Društva, jer su njeni glavni predstavnici Halilbašić i Bašagić bili odbornici bez funkcije, održavavao se i na stav UMO, koja je preko svog organa „Zeman“ nastavila sa kritikom i napadima na Društvo.

Medusobno nepovjerenje i podijeljenost odbornika paralisa je društveni rad. Ni zaključak skupštine da se aktivnije radi na agitaciji za društvene ciljeve u provinciji i pridobijanje članstva nije mogao biti realizovan. U Glavnom odboru nisu se mogli složiti u izboru ličnosti koje bi propotovale Bosnu i Hercegovinu, jer su se bojali da to ne iskoriste u političku agitaciju svoje stranke.

Sticajem okolnosti ovo je bio ujedno i posljednji legalno izabrani „Gajretov“ Glavni odbor u periodu austrougarske uprave. Posljednja „Gajretova“ skupština, XI po redu, održana je 1913. godine, ali je, zbog rivaliteta zavadenih struja i sukoba do kojih je na njoj došlo, bila od strane vladinog povjerenika raspuštena. Sukob pristalica UMO i demokrata na ovoj skupštini uzeo je takve razmjere da je došlo do fizičkog obraćavanja protivnika. Nepochredan povod sukobu bio je izbor članova Glavnog odbora. Istaknute su dvije liste: lista UMO, na kojoj su bili kandidati: Edhem Mulabdić, dr Mehmed Spaho, dr Mehmed Zečević, Bećir Mehmedbašić, Hakija Hadžić, Sačir-agra Cejvanija i zamjenici: Sejdin Huseinagić, Fuad-beg Abdulahfendić, Ibrahim-beg Čengić, Semsdin Sarajlić i Avdaga Kulović. Na listi demokrata bili su: Ibrahim Sarić, Mehmed Zildžić, Jusuf Džeko, Mustafa Čišić, Salih Hadžić, a kao zamjenici: Ahmed Burek, Ismet-agu Zildžić, Mustafa Fočo, Edhem Ekić.²³⁰

Pošto su svih pokušaji stvaranja kompromisne liste propali, prijedlog Ibrahimu Sariću da se za skrutatore (brojači glasova) odrede Husagu Čišić, Hadži Hamid Svrzo, Derviš Hadžiomran i Abdullah Mešić, shvaćen

²²⁸ IAS, Knjiga zapisnika, Zapisnik odborske sjednice od 5. IX 1912.

²²⁹ Odbor se je konstituisao u sastavu: predsjednik Ibrahim Sarić; potpredsjednik, Salim Muftić; tajnik, Fehim Kafadarević; blagajnik Mustafa Fočo; Revolucioni odbor: Ahmed Burek, Muhamed Hadžalić, Jusuf Džeko; Odbornici bez funkcije: Mustaj-beg Halilbašić, dr. S. Bašagić, Asim-beg Mutevelić i Alija Kurtović. „Gajret“, VI/1913, 8–9, Prilog.

²³⁰ Skupština „Gajret“, „Novi vekat“, I/1913, 10, 1–2.

je od strane UMO kao izazov, jer je među predloženim bilo izrazito prosrpski orijentisanih Muslimana, pa je došlo do opšte gužve i tučnjava. Prema nekim navodima u ovim neredima bilo je 10 lakaš povrijeđenih, među njima i Safvet-beg Bašagić.²³⁰ Intervencija policije prekinula je dalj rad skupštine, a njeni učešnici su stajjerani. Tom prilikom demolirana je i sala Društvenog doma, a naknadu stete preuzeo je društvo „Gajret“.²³¹

Ovakav rasplet dogadaja na skupštini bio je prirodna posljedica dotadašnjih odnosa i sukoba u samom Društvu i stava političkih partija prema njemu. Sve je to uticalo da je društveni rad bio sveden na minimum. U javnosti su iznošene različite vijesti o daljoj sudbini Društva: nagadalo se o njegovom potpadanju pod vakufsku upravu, raspuštanju ili postavljanju komesarijata od strane vlasti.²³² Dalja egzistencija Društva bila je doveđena u pitanje, jer su podoborci, povjerenici i samo članstvo takvim vijestima bili dezorientisani, te su obustavljali svaki rad za Društvo. Takvom haotičnom stanju i produbljujućoj krize u Društvu doprinisale su i same vlasti, neraspolažene prema „Gajretovoj“ upravi zbog njene prosrpske nacionalne orientacije. Vlasti su, navodno, rukovodene glasovima o haotičnom stanju u društvenoj kancelariji, izvršile reviziju „Gajretovih“ knjiga odmah iz glavnog skupštine. Osim sitnijih grešaka revizija nije mogla utvrditi većih propusta u blagajničkim i drugim društvenim knjigama.²³³

Glavni odbor izabran na skupštini 1912. godine nastavio je da upravlja Društvom, ali su svi njegovi naporci usmjereni na konsolidovanje situacije u „Gajretu“ bili besuspješni. Ni optimistička obavijest Glavnog odbora o eventualnoj normalizaciji odnosa u Društvu, pod uslovom da pregovori o kompromisu uspiju i da u tom slučaju „neće biti apsolutno ništa što bi ometalo blagosloveni rad širom naše domovine za naš „Gajret““, nije imala većeg odjeka, niti je djelovala uvjernjivo.²³⁴

1914. godina bila je sudbonosna za „Gajret“ kao i za ostale slične institucije. Odmah poslije sarajevskog atentata društvo „Gajret“ je raspušteno i po vladinom naredbi predato na upravu predsjedniku Vakufsko-saborskom odboru.²³⁵ Kao formalna izluka za raspuštanje „Gajreta“ vlastima je poslužilo to da je Glavni odbor prekoracije ovlaštenja predviđeno društvenim statutom, jer je zbog neodržavanja skupštine nezakonito produžio svoj mandat.²³⁶

²³⁰ Isto. Izvještaji koje su donijeli ostali listovi o toku ove skupštine dosta su kontradiktorni. „Srpska Riječ“ navodi da su sukobi imalidaleko veće razmjere: bilo je ranjeno preko 30 učesnika, i 6 policijaca. Navodno je Dervis Hadžić man pucao iz pištolja. — „Gajretova“ skupština raspuštena, — „Srpska Riječ“, IX/1913. od 17 (30) jula 1913.; Prebuna „Gajretova“ skupština, „Hrvatski dnevnik“, od 30. VII. 1913.

²³¹ Gospodar članovima komisije za procjenu oštećenih stvari u Društvenom domu u Sarajevu, „Gajret“, VI/1913, 8—9, 183.

²³² Odgovor na upite o „Gajretu“, „Gajret“, VI/1913, 10—11, 215.

²³³ Revizija vlasti u „Gajretu“, „Gajret“, VI/1913, 12, dodatak.

²³⁴ Odgovor na upite o „Gajretu“, „Gajret“, VI/1913, 10—11, 215.

²³⁵ Dvadeset pet godina „Gajretova“ djelovanja u riječi-slici i broju, 1903—1928. „Sponzori“, ... str. 83.

²³⁶ „Gajret“ u vakufskoj upravi, Kalendar „Gajret“ za 1333/1915. god. str. 71.

To je de facto značilo likvidaciju Društva, jer potpadanjem pod vakufsku nadležnost gasile su se sve demokratske forme djelovanja na kojima je Društvo bilo zasnovano. Isključena je bila mogućnost sazivanja skupština, izbora društvenih organa i sl., a upravljanje prihodima i imovinom bilo je isključivo u nadležnosti Vakufsko-mearifskog sabora bez učešća javnosti u kontroli njegovog rada. Na osnovu zapisničkog izvještaja o preuzimanju „Gajreta“ od strane Vakufsko-mearifskog saborskog odbora, koga je potpisao vakufski direktor Serif Arnautović, imovina „Gajret“ na dan preuzimanja iznosila je 554 kruna u gotovom novcu i 84.342 K uloženih u bankovnim knjižicama, te neznatan dio uložen u akcijama Muslimanske trgovачke i poljodjelske banke u Tešnju i Islamske dioničke štamparije u Sarajevu. Takođe je, u istom zapisničkom izvještaju, konstatovano nesredno stanje u knjigama uteviljivača, dobrovrtova i članova. Broj članova u 1913/14. godini, koji su prema pravilima ispunjavali svoje članske dužnosti, iznosio je svega 757. (Od toga broja bilo je članova u Gračanicu 46, Gacku 53, Mostaru 156, Sarajevu 258, Tešnju 107, Žepcu 22).²³⁷ Vakufsko-mearifski saborski odbor preuzeo je društvo „Gajret“ 2. avgusta 1914. godine.²³⁸

Vakufsko-mearifski saborski odbor, zadužen za upravljanje „Gajretovom“ imovinom, nastavio je dalje djeljenje stipendija, iako u ograničenom broju s obzirom na ratne prilike. U sastavu ovog odbora bili su: Salim Muftić, M. Sefić, Serif Arnautović, Mustaj-beg Halibašić i drugi.²³⁹

Stvarni razlozi likvidacije društva „Gajret“ ležali su, međutim, u prosrpskoj orijentaciji i tendencijama koje se u Društvu sve jasnije očituju nakon dolaska Osmana Đikića i njegovih saradnika koji se okupljaju oko „Gajreta“. I većina članova Glavnog odbora, poslije 1910. godine, deklarisali su se u nacionalnom pogledu kao Srbi. To se jasno vidi i iz povjerljive depeše Potioreku od 1. jula 1914, kojom je obavijestio Ratni kabinet u Beču o potrebi saniranja prilika „ne samo kod srpske ‘Prosvjete’, nego takođe i kod analognog muslimanskog društva „Gajret“, koje je čitavo palo u ruke nekih muslimana koji se deklarišu kao radikalni Srbi.“²⁴⁰ Već 3. jula 1914. godine ministar Bilinski odborio je Potioreku da se u okviru oštřih mjera predviđenih protiv Srba imaju obuhvatiti i društvo „Gajret“.²⁴¹

Najistaknutiji Muslimani srpske orijentacije našli su se odmah na udaru represivnih mjera koje je provodio režim. Otpočelo je hapšenje i internacija srpski orijentisanih Muslimana, kao i progresivne školske omladine. Među prvima uhapšen je sekretar „Gajreta“ Avdo Sum-

²³⁷ Isto.

²³⁸ Isto. Izvješće o preuzimanju „Gajreta“, str. 72—82.

²³⁹ IAS, Zapisnici vakufsko-mearifskog saborskog odbora u Sarajevu 1914—1918. — Ovaj odbor je tokom četiri godine dozdrao nekoliko sjednica, najviše 1—2 godišnje, na kojima je vršio dodjelu stipendija. Prema zapisnicima, odbor je podjeljio: 1914. godine 132 stipendije, 1915: 63; 1916: 98; 1917: 61 i 1918 godine 80 stipendija.

²⁴⁰ Kriegsarchiv Wien, Nachlass Potiorek, A/3 Fasc. 3 Nr. 335, 1—2, VII 1914.

²⁴¹ ABH, Pr. BH Nr. 843/1914 Bilinski Potiorek.

bul.²⁴² U svim veleizdajničkim procesima koji se u Bosni i Hercegovini provode tokom 1914, 1915. i 1916. godine nalazili su se i muslimanski omladinci nacionalno opredijeljeni kao Srbi (Hamid Kukić, Hamdija Nikšić i drugi).²⁴³

* * *

U prethodnom pregledu nastanka i djelovanja muslimanskog kulturno-prosvjetnog društva „Gajret“ za vrijeme austrogarske uprave u Bosni i Hercegovini više puta je pomenuto da je srpska odnosno hrvatska orientacija pojedinih istaknutih ličnosti ili grupa u vodstvu tog Društva i izvan njega imala vidnog uticaja na stanje, rad i položaj „Gajreta“. Stoga je potrebno u vezi s tom istorijskom pojavourom, koja je nesumnjivo osobena i nastaje pod uticajima tadašnjih vrlo intenzivnih nacionalnih strujanja i odgovarajućih pokreta u Bosni i Hercegovini i na širem jugoslovenskom prostoru, ovdje izložiti određene činjenice.

Nacionalno izjašnjanje bosansko-hercegovačkih Muslimana, bilo u srpskom bilo u hrvatskom smislu, javlja se krajem 19. i početkom 20. vijeka, mahom među pripadnicima prve generacije muslimanske inteligencije. Širenje srpske nacionalne misli među Muslimanima u svojim počecima imalo je bolje rezultate izvan Bosne i Hercegovine nego u njoj samoj. Na pojavu prvih srpski orijentisanih Muslimana značajan uticaj izvršila je bosanskohercegovačka politička emigracija, koja se poslije okupacije Bosne i Hercegovine, a naročito poslije ustanka 1882. godine formirala se centrima u Carigradu i Beogradu.²⁴⁴

Najznačajnije ličnosti carigradske emigracije bili su pljevljanski muftija Semsekadić i Ibrahim-ef. Dumišić. Ovoj emigraciji kasnije će se pridružiti i Ali Hefmi-ef. Džabić, voda muslimanskog pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju. Bosanska emigracija u Carigradu osnovala je i svoj klub, koji je brojao oko 500 članova. Predsjednik kluba bio je Ali Šerif-ef. Junuzefendić, rodom iz Travnika, profesor turškog jezika na Srpskoj gimnaziji u Carigradu. Carigradska emigracija bila je prospiski, a još više proturski raspoložena. Uticaj ove emigracije na Bosnu i Hercegovinu vršio se najčešće preko Muslimana koji su se školovali u Turskoj.²⁴⁵ Propagiranje srpske nacionalne ideje vršeno je, osim toga, preko srpskog poslanstva u Carigradu, zatim Srpske gimnazije i lista „Carigradski glasnik“. Značajnu ulogu u pribrojivanju omladine imao je Acim Čumić, tada penzionisani ministar predsjednik

²⁴² Avdo Sumbul, rođen je u Sarajevu 1883. godine i potiče iz stare sarajevske gradske porodice. Osnovnu školu i gimnaziju pohađao je u Sarajevu, a završio u Beogradu 1907./8. školske godine. Studij filozofije nastavio u Beču 1908./9. godine. Još kao gimnazijalac učestvovaо je u radu tajnih dačkih organizacija. U Beču se aktivno uključio u rad akademskog društva „Vitezova“. Nakon smrti Osmana Đikića Sumbul 1912. godine dolazi na njegovo mjesto kao sekretar društva i urednik časopisa „Gajret“. Nakon atentata uhapšen i interniran u Arad, gdje je umro 4. II 1915. godine – ABH, FG, K-14, personalni podaci.

²⁴³ Cedomil Mitrinović, Jugoslovenski muslimani u borbi za slobodu i nezavisnost, Kalendar „Gajret“ za 1937. godinu, str. 112. (dalje: C. Mitrinović, Jugoslavenski muslimani...).

²⁴⁴ M. Hadžijahić, *Od tradicije...*, 163.

²⁴⁵ Isto.

vlade Srbije, pod čijim je mecenatom bilo „srpsko“ daštvo u Carigradu. On je materijalno pomagao dake i usmjeravao ih u srpskom nacionalnom duhu, a posredovanjem srpske vlade omogućavao njihovo upisivanje na carigradske škole, osobito na licej Sultaniju.²⁴⁶ Srpska nacionalna akcija bila je i finansijski pomagana iz Beograda. Neki pojedinci kao Osman Đikić, Sulejman Abdagić, Hajdar Čekro i drugi bili su stipendisti srpske vlade. Međutim, i u Beogradu su izbjegavali direktno slanje stipendija muslimanskim studentima i dacima, pa su se iznajlazile diskretnije forme njihovog stipendiranja i time obezbijedila srpska vlada od eventualnog kompromitovanja u ovoj akciji. Za finansijsko pomaganje muslimanske omladine koja se školovala u Carigradu srpska vlada je koristila svoje povjerljive ljude, preko kojih se ova akcija održivala. Prema jednom izvoru srpska vlada je preko popa Stjepa Trifkovića dostavljala novac Tajib-ef. Saraceviću, koji ga je dijelio siromašnim učenicima. Istovremeno, on je davao preporuke za školovanje pojedinih softi u Carigradu, radi dobijanja stipendija. U ovoj transakciji učestvovali su Mustaj Beg Halilbašić i Uzicanin, kojima je Saracević polagao računa, a oni dalje popu Trifkoviću.²⁴⁷

Ova nacionalna aktivnost u Carigradu nije bila bez uspjeha, jer se među dacima kojima su prošli kroz carigradske škole javljaju Muslimani koji su inklinirali u pravcu srpske politike. Pored Osmana Đikića i Avde Karabegovića, najistaknutijih protagonista srpske nacionalne orientacije, takođe carigradske dake, ističu se i sljedeći Muslimani koji su usvojili srpsko nacionalno opredijeljenje: Salih Safvet Bašić, Salim-ef. Muftić, Mehmed Remzi Delić, Fehim Musakadić, Velija Sadović, Sulejman Hafizadić, Mustafa Fočo, Ahmed Trajić, M. Dizdarević, S. Trto, Adem Brkić, M. Skopljak i drugi.²⁴⁸

Gotovo sve ove pojedince iz carigradskog kruga srećemo kasnije kao „Gajreteve“ aktiviste, koji se zalažu za prosrpski kurs „Gajreta“.

Drugi značajan centar bosansko-hercegovačke emigracije bio je Beograd. U njemu se okupljaju emigranti iz Bosne i Hercegovine, prvenstveno Srbi, ali i Muslimani, koji nastupaju zajednički. Među muslimanskim emigrantima u Beogradu poslije hercegovačkog ustanka 1882. godine ističu se Derviš-beg i Jusuf-beg Ljubović iz Nevesinja, te beogradski muftija Sulejman Faladić iz Mostara, a njima se jedno vrijeme priključio i Mehmed-ef. Spahić, takoder iz Mostara.²⁴⁹

Emigrantima iz Bosne i Hercegovine a posebno Muslimanima u Srbiji, ukazuje se znatna pažnja i daje značajna moralno-politička podrška. Politički emigranti iz Bosne i Hercegovine od 1896. izdaju u Beogradu i svu list „Bosansko-hercegovački glasnik“, koji izlazi sve do 1905. godine.

Nacionalna akcija iz Beograda, usmjerenja na širenje srpske nacionalne ideologije među Muslimanima, vršila se i preko različitih brošura, od kojih su neke poticale od strane muslimanskih političkih emigranata. Takva je bila i brošura Derviš-bega Ljubovića *O stanju Bosne i Hercegovine*, koju je izdala, najverovatnije, Društvo Sv. Save 1895.

²⁴⁶ Cazim Čatić, Moji doživljaji u Carigradu, „Bošnjak“, XIII/1903, 28, 3.

²⁴⁷ Borba Muslimana..., dok. 189, 190, str. 420–422.

²⁴⁸ Hadžijahić, *Od tradicije...*, str. 168.

²⁴⁹ Isto, str. 167.

godine u Beogradu. Brošura je pisana u oštrom antikupatorskem tonu i sva je prožeta srpskom nacionalnom ideologijom, s uvjerenjem da je rješenje bosanskohercegovačkog pitanja jedino moguće u što skorijem prisajedinjenju Bosne i Hercegovine Kraljevini Srbiji. Karakteristično je za Ljubovića da on ne smatra Srbinama samo Muslimane nego i bosansko-hercegovačke Hrvate.²⁵⁰ Ova beogradska grupa ubrzo je izgubila politički značaj, pa nije došla do izražaja ni djelovanjem u „Gajretu“.

Srpska nacionalna misao našla je na najplodnije tlu među Muslimanima Mostara, koji je krajem 19. i početkom 20. vijeka predstavljao aktivni nacionalni i politički centar. U Mostaru u to vrijeme djeluje mlada generacija srpskih književnih, kulturnih i javnih radnika, među kojima se naročito ističu poznati književnici okupljeni oko lista „Zore“, Santić, Corović i Dučić.

Saradnja Srba i Muslimana odvijala se i kroz njihovo učešće na književnom i kulturnom polju. U tom pogledu značajnu ulogu odigrao je časopis „Bosanska vila“, čiji je urednik N. Kašković nastojao okupiti što veći broj saradnika Muslimana. Pored „Bosanske vile“ muslimanskim književnim saradnicima srpske orijentacije svoje stranice otvorice i već spomenuta mostarska „Zora“, a preko književnih veza ovih listova ta saradnja će se proširiti i na srpske listove izvan Bosne i Hercegovine.²⁵¹

Jezgro grupe koja je činila većinu književne saradnje u srpskim listovima i koja je usvojila srpsku nacionalnu ideologiju sačinjavali su pjesnici Avdo Karabegović Hasanbegović, Osman Đikić, S. A. Karabegović i Omer-beg Sulejmanpašić. Ideja propagiranja „nacionalizovanja“ Muslimana došla je do izraza u zajedničkoj pjesničkoj zbirici Osmana Đikića, S. A. Karabegovića i O. Sulejmanpašića *Pobratimstvo*, koja je izašla 1900. godine u Beogradu uz pomoć Kolarčeve zadužbine. Najveći dio zbirke činile su Đikićeve pjesme, dok su ostala dva dijela ispunjavale pjesme Karabegovića i Sulejmanpašića.

Muslimansko rođodljublje u ovoj zbirci predstavljalo je i određen politički program zasnovan na dodirnim tačkama muslimansko-srpske solidarnosti i pruža se u nekoliko pravaca: izražavanje odanosti sultanu i njegovu veličanju, iskazivanje srpsvata sa naglašenom težnjom potvrđivanja vjernosti njemu, afirmacija muslimansko-srpskog bratstva i hrišćansko-islamskog povezivanja sa ciljem potirjanja uspomena na vrijeme neprijateljstva i dijeljenja, i, na kraju, slavopojke Crnoj Gori kao simbolu slobode i Srbiji kao pijemontu nacionalnog okupljanja.²⁵²

Dvije godine kasnije Đikić je izdao i svoju prvu samostalnu zbirku *Muslimanskoj mlađezi*, koja, za razliku od *Pobratimstva*, ima više karakter religiozno-etičkog prosjecavanja, i u kojoj pjesnik pokušava izmiriti islamsku etiku sa nacionalnom. Među pjesmama naročito se ističe „Hubul vataniminel imani“, namijenjena onim Muslimanima koji su namjeravali iseliti u Tursku. Prevedeno, to je bilo Đikićevo „Ostajte ovđje“.²⁵³

²⁵⁰ Isto, str. 168.

²⁵¹ M. Rizvić, *Književno stvaranje...* I, str. 193.

²⁵² Isto, str. 208–209.

²⁵³ Husein Brkić, *O životu i radu Osmana Đikića, Spomenica Osmana Đikića*. Mostar 1927, str. 18–25.

I upravo je Đikić, tajnik „Gajreta“, vršio najznačajniji uticaj na pridobijanju muslimanske omladine za srpsko nacionalno opredjeljenje. On je u izvjesnom smislu postao nacionalni simbol svojevrsne simbioze, koja se, uslovno, može označiti kao muslimansko srpstvo.²⁵⁴

Svoje političko djelovanje Osman Đikić započinje saradnjom u „Musavatu“ i podrškom Muslimanskog narodnoj organizaciji. Politička saradnja predstavnika muslimanskog i srpskog pokreta za autonomiju, koja se zasnivala na borbi protiv zajedničkog neprijatelja — Austro-Ugarske, imala je, pored stvaranja prosrpskog raspoloženja u muslimanskim masama i vodstvu samog pokreta, odraža i na usvajanje i nacionalno identifikovanje jednog malog dijela srpski orientisane muslimanske inteligencije. U Sarajevu 1906. godine prosrpski orientirani O. Sulejmanpašić, pokreće prvi opozicioni list Muslimana, „Bosansko-hercegovački glasnik“, čiji je ujedno vlasnik i glavni urednik. U njegovom pokretanju učestvuje i stalno saraduje Smail-agha Cemalović, političar izrazito prosrpski orientisan. Iste godine Cemalović u Mostaru počinje sa izdavanjem „Musavata“, koji zastupa stavove i MNO, a ubrzo postaje i njen zvanični organ. Oko „Musavata“ okuplja se inteligencija prosrpske orijentacije, koja daje ton samom listu. Tu se pored Smail-age Cemalovića²⁵⁵, koji je vlasnik i urednik lista, okupljaju Osman Đikić, Smail-agha Sarić i drugi muslimanski intelektualci. Još prije pri-

²⁵⁴ Osman Đikić rođen je u Mostaru 7. I 1879. godine. Osnovnu školu i četiri razreda gimnazije završio je u Mostaru. Iz V razreda istjeran je sa nekoliko daka Srba zbog sudjelovanja u dočeku voda srpske autonomne borbe. Školovanje je nastavio u Beogradu i Carigradu, te Beču, gdje dovršava trgovacku akademiju. Kao članovnik službovao u Länderbanci u Beču, Stedionici u Brčkom i Bijeljini i Srpskoj banci u Mostaru. Godine 1909. prešao je u Sarajevo, gdje radi kao sekretar društva „Gajret“ i urednik istoimenog lista. Govorio je njemački, turski i francuski. Umro je od tuberkuloze 20. III 1912. godine. — „Gajret“ V/1912, 4, 42–44; Husein Brkić, *O životu i radu Osmana Đikića*, „Spomenica Osmana Đikića“, Mostar, 1927, 18–25.

²⁵⁵ Smail-agha Cemalović rođen je u Mostaru 1875. godine. Već kao dak trogovačke akademije javlja se kao dopisnik u srpskim opozicionim listovima. Godine 1902. postaje stalni saradnik „Srboobraće“ i uz to saraduje i u novosadskoj „Zastavi“. Pored učestovanja u pokretanju „Bosansko-hercegovačkog glasnika“ 1906. godine pokreće „Musavat“, list čiji je bio vlasnik i jedno vrijeme urednik, do 1909. godine kada sjedište lista prelazi iz Mostara u Sarajevo. Kada se 1910. godine otvara od MNO, zajedno sa Đikićem pokreće izdavanje „Samouprave“ preko koga vodi značu borbu protiv MNO i Austrije. Smrću Osmana Đikića 1912. godine, koju je bio glavni urednik, „Samouprava“ prestaje izlaziti. Cemalović je nacionalno-političku aktivnost nastavio 1912. godine preko nacionalno-političke revije „Srpska omladina“, oko koje okuplja muslimansku omladinu u cilju njenog nacionalnog osvjećivanja u srpskom smislu. Uporedo sa izdavanjem svojih listova Cemalović i dalje aktivno saraduje u većini srpskih listova: „Srboobraće“, „Otadžbinu“, „Zastavi“, „Srpskoj riječi“ i dr. Učestvuje na Svetoslavenskom Kongresu u Beogradu u julu 1911. godine je izabran za sekretara Kongresa i odlilkovan Ordenom Sv. Save 4. stepena. Razvijajući srpsku nacionalnu propagandu među omladinom, organizuje u julu 1912. godine posjetu muslimansko-nacionalne omladini Srbiji. Početkom rata uzet je kao talac i kasnije prebačen u tvrdanju Arad. Po izlasku iz Arada bio je konfirman svrdu kralja rata. Za vrijeme stare Jugoslavije Cemalović se politički opredjeljuje za radikale, te je dugu godinu vršio dužnost mostarskog načelnika. Pred kraj II svjetskog rata, 1944. godine odveden je od strane ustaša i ubijen. — ABH, FG, personalni podaci.

stupanja „Musavatu”, Dikić je u zajednici sa O. Sulejmanpašićem radio na pokretanju časopisa namijenjenog muslimanskoj omladini. Kako se vidi iz molbe za pokretanje lista, podnesene Žemaljskoj vladi 1906. godine, list se je trebao zvati „Đulistan”, a kao razlog pokretanja navodi se pružanje „očvađenja zapuštenoj muslimanskoj omladini zdravog čitalačkog materijala”.²⁵⁶ Vlast je onemogućila pokretanje časopisa, smatrajući da bi se, imajući u vidu naročito ličnost Dikića i njegova nacionalno-politička ubjedjenja, isti ubrzo pretvorio u „huškački list” protiv tadašnje državne uprave, a njegova djelatnost svela bi se na srpsku agitaciju među muslimanskom omladinom. Osim toga, Vlada je sumnjala da su motivi pokretanja ovog časopisa osim navedenih ležali i u namjeri Sulejmanpašića da izdavanjem ovog časopisa, čiji bi urednik bio Osman Dikić, poboljša i finansijsko stanje svog „Bosanskohercegovačkog glasnika”, koji je triput stalne gubitke. Angažovanje Dikića kao urednika doprinioslo bi popularisanju lista i kod bosansko-hercegovačkih Srba.²⁵⁷

Iz navedenih razloga Žemaljska vlada predložila je Zajedničkom ministarstvu finansija uskrćivanje dozvole za izdavanje pomenutog časopisa, naročito imajući u vidu političku nepodobnost pokretača. Zajedničko ministarstvo finansija je usvojilo predloženu sugestiju Žemaljske vlade i odbilo dozvolu za izdavanje časopisa.²⁵⁸

U predstavci koju je Žemaljska vlada uputila Zajedničkom ministarstvu finansija u Bečeju, svakako je zanimljiva ocjena i mišljenje Žemaljske vlade o pokrećima ovog časopisa, osobito za ličnost Dikića. Za Osmana Dikića navedeno je da je bivši pitomac carskog liceja „Mulkije” u Carigradu i bivši slušač Trgovačke akademije u Beogradu, koju je studirao na trošak srpske vlade. Do sada je, kako se navodi, koristio svaku priliku za širenje velikosrpskih političkih ubjedjenja i razvijao agitatorsko-političku aktivnost protiv ovađašnje uprave. Staviše, bio je 1903. godine i član Agitacionog komiteta u Beogradu. I inače vlast je pratila kretanje Dikića i njegovu političku aktivnost, ne samo u Bosni i Hercegovini nego i izvan nje. Tako je Žemaljska vlada obavijestena od austrijskog poslanstva iz Beograda o kretanju Dikića u Srbiji, prilikom njegove posjeti Soko-Banji. U izvještaju se navodi da su se u Soko-Banji do kraja augusta 1910. zadržavala dvojica Bosanaca, od kojih je jedan Dikić, te da su često kontaktirali sa poznatim zavjerenikom, srpskim oficirom P. Mišićem. U razgovorima, koji su tom prilikom vodeni, oštro je napadana austrijska vlast u Bosni i Hercegovini i razmatrane mogućnosti kako da se inscenira ustanak.²⁵⁹

Uticaj srpske mostarske sredine i nacionalna i politička aktivnost muslimanske inteligencije srpskog opredjeljenja bila je značajan faktor, tako da u Mostaru ideje srpskog nacionalnog pokreta brže prodiru i stiču sve veći broj pristalica među muslimanskom srednjoškolskom omladinom. Pored ovih uticaja, opredjeljenje za srpsku orijentaciju djelovalo je na omladinu privlačno, jer je u sebi nosilo i draž opozicio-

narske smjelosti. Ta atraktivnost usvajanja srpske nacionalne ideje bila je naglašena činjenicom da su austrougarske vlasti u srpsku vidjele opasnost po svoju vlast i politiku na Balkanu. Izjašnjavati se kao Srbin u to vrijeme zvučalo je kao stvaranje u otvorene protivnike Austro-Ugarske. Savremena gibanja u muslimanskoj sredini, napose politička opredjeljenja većine njenih predstavnika u Bosni i Hercegovini, nisu upućivala na takve poglede i asocijacije sa svim odgovarale duhu i raspoloženju jednog dijela muslimanske omladine.

Muslimanska srednjoškolska omladina učestvovala je u tajnim đackim udruženjima, koja su se dijelila na tri odjeljenja: „Slobodu”, „Maticu” i „Predhodnicu”. U „Predhodnicu” su bili uključeni nižeškolci, dok su starije generacije pripadale „Matici”. U ovim društvinama su faci putem predavanja, koje su sami spremali, upoznavani sa istaknutim srpskim javnim, književnim i nacionalnim radnicima, a razvijana je srpska nacionalna misao.²⁶⁰ Najznačajniji članovi tog srednjoškolskog pokreta bili su Sukria Kurtović, Avdo Hasanbegović, Ibrahim Alajbegović, Husein Brkić i drugi.

Borbenost srpskog nacionalizma uticala je da se broj muslimanske školske omladine sve više opredjeljuje za njega. Tako je u već pomenutim tajnim đackim organizacijama 1907. godine bilo svega sedam Muslimana, a 1911. oko 100.²⁶¹

Iz Mostara pokret se širi među omladinu i drugih bosanskohercegovačkih grada. Prelaskom nekolicine Muslimana prosrpske orijentacije u Sarajevsku gimnaziju, sa Ismetom Sarićem na čelu, pokret se proširuje i na glavni grad Bosne i Hercegovine. U srpskoj nacionalnoj akciji u Sarajevu naročito se ističu visokoškolci Sulejman Ćećo i Behdet Mutevelić.²⁶² Mutevelić se već kao srednjoškolac istakao radom u tajnim đackim družinama i uz Dikića i Avdu Sumbula aktivno radi na propagiranju srpske nacionalne misli među srednjoškolskom muslimanskom omladinom. Bio je i voda jedne nacionalne grupe u kojoj su bili organizovani omladinci Muslimani. Kao student medicine užimao je učešće u radu srpskog akademskog književnog društva „Srbadžija”.²⁶³

Na nacionalizovanje muslimanske omladine i propagiranje srpske nacionalne ideje značajnu ulogu odigrao je list „Srpska omladina”, koji nakon Dikićeve smrti i prestanka izlaženja „Samouprave” pokreće Smail-aga Čemalović, koji je bio vlasnik lista, dok je urednik bio Đorđe Pejanović. List je bio namijenjen omladini, „bez razlike vjere”, a tretirao je sva pitanja omladine sa stanovišta i „u strogo srpskom nacionalnom duhu”.²⁶⁴ U listu su saradivali istaknuti Muslimani nacionalno opredjeljeni kao Srbi: Smail-aga Čemalović, Hadži Hamid Svrzo, Sukrija Kurtović, Hasan Rebac, Smail-aga Sarić, Mehmed Zildžić i drugi. U

²⁵⁶ Hamza Humo, Skolovanje pod tuđinom, „Gajret”, XV/1934, 2, 30—32.

²⁵⁷ Husein S. Brkić, Ibrahim A. Alajbegović, „Gajret”, XI/1930, 241—243.

²⁵⁸ Omladinski pokret, „Spomenica...”, str. 62.

²⁵⁹ ABH, FG, K-14, personalni podaci. Behdet Mutevelić rođen je u Sarajevu 10. X 1892. godine, gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju, te se početkom 1912./13. godine upisuje na medicinski fakultet u Gracu. Kao istaknuti nacionalni radnik nakon atentata bio je затvoren i interniran u Arad, gdje je od tifusa umro 8. II 1915. godine.

²⁶⁰ Prva riječ, „Srpska omladina”, I/1912—13, br. 1, str. 4.

²⁶¹ ABH, Pr. 600/1906.

²⁶² Isto.

²⁶³ Isto.

²⁶⁴ ABH, Pr. 1592, 3. X 1910.

njihovim radovima zagovarala se srpska nacionalna misao među Muslimanima i izazvalo uverenje da su Muslimani pripadnici srpskog naroda i u nacionalnom pogledu Srbija. List je ukazivao na potrebu nacionalnog osvjećivanja Muslimana u srpskom smislu i isticao da „Muslimanu treba jasan vanjski znak, treba učiniti da nije samo Musliman sa velikim slovom, nego da ima nešto više i jače, nešto što ga karakteriše među drugim narodima. To je njegova nacija. Musliman treba da se jednom uvjeri da je Srbin i član srpske nacije. To je njegovo pravo odijelo. Novu dušu će Musliman dobiti zajedno sa odijelom. Nigdje se ne smije zaboraviti da mu se sa odijelom udahne nova duša — srpski nacionalizam i sve što je na našim nacionalizmom skopčano. Ja polažem vrlo mnogo na ovo zadnje. Srpski nacionalizam je za me odlučan. On ima sve odlike i karakteristike zdravog i naprednog organizma, zdrave i napredne hrane, nama toliko potrebne. On potpuno odgovara našem narodnom idealu. I svuviše je vidno da je srpski nacionalizam upravo ono čemu treba težiti, što treba da nas Muslimane potpuno prožme i što nas jedino može zadovoljiti, okrijepiti, učvrstiti, preobraziti i povesti pravim putem; samo je on u stanju da naš trulež, i naše zlo ubije i iskorijeni. Srpski nacionalizam treba da nam je pri radu u narodu ideja vodilja, a mi omladina i svi svjesniji Muslimani smo njegovi radnici. To je polje na kome treba da neumorno radimo. Samo tako ćemo izbjegći tešku katastrofu koja nam anacionalnim prijeti. Vrijeme je da se osvijestimo.“²⁶³

Srpska nacionalna ideja stiče sve više pristalica i kod muslimanske akademске omladine, koja se izjašnjava za prisajedinjenje Srbiji, a još više teži ujedinjenju izvan okvira Monarhije, tjt. stvaranju Jugoslavije. Djelovanje ove omladine došlo je do izražaja i u akademskom društvu „Zvijezda“ u Beču, koje je okupljalo muslimansku omladinu iz Bosne i Hercegovine. Jedan dio ove omladine usvajao je srpsku nacionalnu orijentaciju, te se aktivno uključio u politička previranja nastala povodom aneksije Bosne i Hercegovine. Predsjednik „Zvijezde“, student tehničke Hajdar Ćekro, zajedno sa Avdom Sumbulom, studentom filozofije, aktivno učestvuje u sastavljanju memoranduma protiv aneksije Bosne i Hercegovine, čiji je inicijator bila carigradska emigracija, odnosno Emigrantski klub, i u kojem se je naglašavala privrženost bosansko-hercegovačkih Srba i Muslimana Turškoj.²⁶⁴ Ćekro je, kako se navodi u jednom izvještaju Zemaljske vlade, bio stipendista srpske vlade, a u Carigrad je putovao radi prisustvovanja godišnjoj skupštini društva „Nada istoka“, osnovanog od strane daka Muslimana iz Bosne i Hercegovine, a koje je bilo pod jakim uticajem prosrpski orijentisanog emigrantskog kluba. Ćekro je pored ovog imao i druge mnogo važnije zadatke, a to je da je ujedno i tajni izaslanik Egzekutivnog odbora, sa zadatkom da preda pismo Ali-bega Firdusa predsjedniku Emigrantskog kluba i takođe pismo Mustaj-bega Halilbašića beograd-

²⁶³ Sukrija Kurtović, Zadatci srpske muslimanske omladine, „Srpska omladina“, god. I/1912–13, 5, 104–105.

²⁶⁴ (Hamid) Kuklić, Uloga Hajdara Ćekre u Carigradu protiv aneksije Bosne i Hercegovine, „Gajret“, XXII/1941, 1, 18–19; Mustafa Spaho, Moje uspomene na rahn. Hajdara, Isto, str. 19–20.

skom muftiji Mehmed-ef. Deliću.²⁶⁵ Tom prilikom Ćekro i Sumbul navednu su došli u dodir sa Miljkovim, predsjednikom Gosudarstvene Dume i Miroslavom Spalajkovićem, tadašnjim poslanikom Kraljevine Srbije u Carigradu. Ostvarili su i kontakte sa dačkim društvom „Nada istoka“. Kako je, zbog razvoja događaja oko aneksije, njihovo prisustvo u Carigradu postalo nepoželjno, to su ubrz, uz materijalnu pomoć Spalajkovića, napustili Carigrad.²⁶⁶ U političku angažovanost omladine u kojoj uzimaju učešća srpski orijentisani omladinci, spada i izdavanje *Proglaša na narod Bosne i Hercegovine* 1907. godine, kojim se je dio akademске omladine solidarisao sa autonomnim pokretom i pružio mu svoju podršku. Zbog te političke demonstracije muslimanske omladine Zemaljska vlada je povela sudski postupak protiv najistaknutijih omladinaca.²⁶⁷ Zadnje dvije godine pred prvi svjetski rat na čelu „Zvijezde“ kao njen predsjednik nalazio se H. Hamid Svrzo, koji je ujedno bio i „Gajretov“ povjerenik u Beču.²⁶⁸

U Zagrebu, među muslimanskim srpskim orijentisanim omladinom, ističe se Avdo Hasanbegović, koji ureduje „Srpski vijesnik“. ²⁶⁹ Zapazio je učešće dijela ove omladine i na proslavi 60-godišnjice „Zore“, koje se održavalo u Beču. Tom prilikom je organizovan Kongres nacionalne omladine, na kome su pored službenog dijela, koji je bio javan, diskutovana i neka pitanja na zatvorenom skupu. Na ovom sastanku Šukrija Kurtović, kao potpredsjednik, referisao je o revolucionarnoj akciji omladine, a u radu je učestvovao i Hasan Rebac, kao delegat iz Beograda.²⁷⁰ U balkanskim ratovima na strani Srbije četvoro je nekoliko muslimanskih omladinačica srpske orijentacije.²⁷¹ Neki od njih su prebjegli u Srbiju, kao Mustafa Golubić, Meho Čišić, Hasan Rebac i braća Kurtović. Alija Kurtović je završio vojnu akademiju i kao oficir službovao u Srbiji, jedno vrijeme i kao komandir dvorske žandarmerije, dok je Husnija Kurtović, nakon završene akademije, poginuo kao oficir srpske vojske 1914. godine.²⁷²

²⁶³ I. Kemura, Proglas..., str. 343.

²⁶⁴ ABH, Fond „Gajret“ (FG), Kutija (K)-14. Personalni podaci o Avdi Sumbulu.

²⁶⁵ U radu „Zvijezde“ isticali su se studenti: Hamidija Karamehmedović, Murat Sarčić, Suljaga Salihagić, Hajdar Ćekro i drugi. — I. Kemura, Proglas..., str. 334–345.

²⁶⁶ H. Hamid Svrzo potiče iz stare muslimanske gradaške porodice. Roden u Sarajevu 1888. godine, a nakon završene osnovne škole i gimnazije nastavio je studij prava u Beču. Bio je pripadnik organizacije Mlada Bosna. Poslije atentata 1914. godine sproven i zatvoren u vojni zatvor u Sarajevu, a odatle u Bihać (Kula). Na molbu njegove majke poglavar BH-a povjerio ga je na čuvanje H. Sinan-begović Coroviću u Cazinu sa naredjenjem da ga ubije ukoliko pokuša pobijeti. Odatle je 1915. godine sproven u Arad, gdje je ležao zajedno sa dr. Mehmedom Zildžićem, Avdom Sumbulom i Behđetom Mutelovićem. Poslije sloma Austrije izabran je za sekretara Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine. Nacet teškom bolesću, umro je 1925. godine od tuberkuloze u Sarajevu. — Prema podacima dr. M. Bećovića.

²⁶⁷ Omladinski pokret, „Spomenica...“, str. 62.

²⁶⁸ Isto.

²⁶⁹ Među prvima nalaze se Hasan Rebac, Mustafa Golubić, Nezir Nalić i drugi. — Č. Mitrović, Jugoslovenski muslimani..., str. 112.

²⁷⁰ ABH, FG, K-14, podaci o dobrovoljcima.

Muslimani su bili zastupljeni i u pokretu Mlada Bosna. Jedan od njih — Muhamed Mehmedbašić — pripadao je grupi atentatora na Franca Ferdinanda. U prvom svjetskom ratu pojedini Muslimani uzeli su aktivnog učešća kao srpski i jugoslovenski dobrovoljci. Među njima se ističu omladinci koji su već ranije usvojili srpsku nacionalnu orijentaciju. Tako su se u Prvoj srpskoj dobrovoljačkoj diviziji, osnovanoj 1915. godine u Odesi, nalazili kao oficiri Avdo Hasanbegović, Sukrija Kurtović, Ibrahim Hadžimerović, Fehim Musakadić, Aziz Saric, Hamid Kukić, Alija Džemidić, Rešid Kurtagić, Asim Seremet. Krajem 1916. i početkom 1917. godine u dopunskom bataljonu „Dobrovoljačkog korpusa Srbija, Hrvata i Slovenaca“ formirana je i jedna posebna „muslimanska četa“ od preko 300 Muslimana, kojoj je na čelu bio Šukrija Kurtović.²⁷⁵

I u dobrovoljačkom odredu koji je formiran u Italiji uzeli su učešće i pojedini Muslimani: Ibro Karamehmedović, Mehmed Omerović i drugi.²⁷⁶

U Rusiji se svojom aktivnošću naročito ističu Avdo Hasanbegović, koga je predsjednik srpske vlade Nikola Pašić prilikom obilaska dobrovoljačkih logora u Rusiji, nakon posjeta Kijevu, u kojem se nalazio centar za prikupljanje Jugoslovena, uzeo za svog sekretara i s njim obilazio ostale važnije centre za sakupljanje dobrovoljaca u Rusiji.²⁷⁷

U pripremama za stvaranje nove države aktivno se uključuju istaknuti pojedinci Muslimani. Sukrija Kurtović sa drugovima izradio je jedan memorandum o stanju i položaju Muslimana u novoj državi, koja će se formirati nakon završetka rata i koji je upućen srpskoj vlasti na Krf. U memorandumu je istaknuto da muslimansko pitanje „nije političko, ni državnopravno pitanje, nego čisto nacionalno pitanje, koje je u najčoj vezi sa rješavanjem kulturnih i socijalnih pitanja među njima“. U memorandumu je dalje na osnovu istorijskih činjevica prikazano raspoloženje bosansko-hercegovačkih Muslimana prema Austro-Ugarskoj i iznoseњe želje potpisivača o držanju srpske vojske i vlasti prilikom oslobođenja Bosne i Hercegovine prema Muslimanima i ostalom stanovništvu.²⁷⁸

S manje uspjeha među mlađom generacijom, hrvatsku nacionalnu orijentaciju u muslimanskoj sredini u periodu do 1914. godine zastupala je grupa pod vodstvom Safvet-bega Bašagića, Edhemu Mulabdića, Adem-age Mešića i Hamida Sahinovića Ekrema, kojoj je isla naruku tolerantnost tadašnjeg režima. Međutim, ni njihov uticaj u nacionalnom pogledu nije imao dublje i trajnije efekte u muslimanskim masama.

Najveći dio muslimanske inteligencije koja je usvojila srpsku nacionalnu orijentaciju nakon 1918. godine uključio se u srpske političke stranke i pružio punu podršku vladajućem režimu. Gotovo sve ove ličnosti, razvijajući zamašnu političku i nacionalnu akciju u okviru

srpskog nacionalnog pokreta, nalazile su da je društvo „Gajret“ pogodna platforma i transmisija za djelovanje među Muslimanima. Ako se uvaži da to djelovanje nije bilo bez posljedica, postaje razumljiv negativan i podozrični stav austrougarskih vlasti prema rukovodećim strukturama u „Gajretu“. S druge strane, među Muslimanima, pa i u vodstvu njihove građanske politike, bile su prisutne i drugačije tendencije, pa je jasno zašto je „Gajret“ postao pogodno tlo za politička razračunavanja. Ona su bez sumnje usporavala i ometala normalno razvijanje njegove kulturno-prosvjetne misije. Međutim, prosrpska ili prohrvatska orijentacija, kao ni različita stranačko-politička, odnosno povremena opozicionarska ili prorezimski opredjeljenja pojedinaca i izvjesnih grupa iz vodećih krugova i članstva „Gajreta“ nisu, u stvari, dovodili u pitanje muslimanski karakter ovog kulturno-prosvjetnog društva, niti glavni pravac njegova osnovne višedecenijske djelatnosti, kako u periodu austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, tako i u kasnijem, meduratnom razdoblju.

²⁷⁵ Rešid Kurtagić, Učešće muslimanske omladine u dobrovoljačkom pokretu, „Gajret“, XIV/1933, 3—4, 62—63.

²⁷⁶ C. Mitrinović, Jugoslovenski muslimani..., str. 113.

²⁷⁷ Omladinski pokret, „Spomenica...“, str. 64—65.

²⁷⁸ C. Mitrinović, Jugoslovenski muslimani..., str. 115.

²⁷⁹ R. Kurtagić, n. č., str. 64.

II. ORGANIZACIONA STRUKTURA DRUSTVA „GAJRET”

A) STRUKTURA VODECIH ORGANA DRUSTVA

Sva bitna pitanja od značaja za djelatnost društva „Gajret”, njegovo funkcionisanje i razvoj bila su regulisana Statutom odnosno Pravilima Društva. U toku postojanja pod austrougarskom vlašću, odnosno od osnivanja pa do njegovog zabrane 1914. godine, pravila Društva su četiri puta preinačavana u skladu sa potrebama koje su se Društvu nametnale razvojem i širenjem njegove djelatnosti i organizacije. Prvi statut, na osnovu koga je Društvo konstituisano, odobren je 1903. godine, a sljedeće izmjene i dopune Statuta koje su austrougarske vlasti odobrile izvršene su 1905., 1908. i 1911. godine.

Na osnovu ova tri statuta pokušaćemo da u najkraćim potezima prikažemo način na koji je regulisano upravljanje Društvom, kao i njegovu organizaciju.

Najviši organ upravljanja Društvom predstavljala je Glavna skupština, dok su izvršni organi bili Glavni odbor, pododbori i povjerenici.

Glavna skupština, prema odredbama Statuta, mogla je biti redovna i vanredna, zavisno od pitanja koja je raspravljala, vremena i načina sazivanja. Glavna redovna skupština održavala se svake godine najkasnije do 15. juna, a od 1911. vrijeme održavanja je pomaknuto do sredine jula. Skupštinu je sazivao Glavni odbor, odnosno predsjednik koji joj predsjedava ili njegov zamjenik, a vrijeme održavanja, kao i dnevni red skupštine, moralo je biti putem stampe najavljeno mjesec dana ranije. U nadležnosti Glavne skupštine bilo je da: a) odlučuje o promjenama i dopunama pravila Društva; b) razmatra izveštaje Glavnog odbora o godišnjem radu Društva; c) utvrđuje godišnji predračun prihoda i rashoda Društva; d) bira Glavni odbor; e) raspravlja i rješava i druge tačke dnevnog reda koji utvrdi Glavni odbor.

Vanredna glavna skupština sazivala se prema potrebi po zaključku Odbora ili kad to zatraži 1/2 članova Društva u Sarajevu, odnosno 1/10 članova izvan Sarajeva, a raspravljala je o pitanjima radi kojih

je sazvana, kao i o eventualnim prijedlozima i interpelacijama. I održavanje ove skupštine trebalo je najaviti članovima putem novina najmanje 8 dana ranije.

Da bi skupština mogla punovažno raditi i odlučivati, bilo je potrebno da na sjednici prisustvuje najmanje 1/5 svih članova („kvorum“). Ova odredba je u Pravilima iz 1911. godine izmijenjena, te je broj prisutnih članova utvrđen na 100. Za donošenje odluka potrebna je absolutna većina, dok se samo u slučaju izmjene Pravila Društva zahtijevala tzv. kvalifikovana većina — glasanje najmanje 2/3 prisutnih članova.

Imajući u vidu teškoće oko okupljanja potrebnog broja članova, uslijed čega je Glavna skupština mogla doći u situaciju da ne može donositi punovažne odluke, Statutom je predviđeno ovlašćenje predsjedniku da, u slučaju nedostatka „kvorum“, ima pravo usmeno zakazati novu sjednicu skupštine, koja će se održati u roku od osam dana, i koja može punovažno odlučivati bez obzira na broj prisutnih članova.

B) GLAVNI ODBOR

Glavni odbor je izvršni organ Društva, koji njime upravlja, a bira ga Glavna redovna skupština na vrijeme od jedne godine, tajnim glasanjem pojedinačno ili po želji skupštine aklamacijom. Glavni odbor je obavljao one poslove i zadatke radi kojih je Društvo i osnovano. Naime, Statutom je Odboru stavljen u nadležnost da odlučuje o dodjeljivanju potpora, odnosno stipendija, te da odlučuje o svim stvarima koje se tiču Društva, a ne spadaju u kompetenciju Glavne skupštine. S razvojem Društva i njegovih su kompetencija proširivane, tako da je, pored navedenog, Glavni odbor obavljao i sljedeće poslove: određivao dnevni red za Glavnu skupštinu, vršio upis članova Društva, vodio briigu o prihodima i napretku Društva, upravljao društvenom imovinom, imenovao povjerenike itd.

Odbor se sastojao od 8 članova i tri zamjenika. Statutom iz 1908. godine taj broj odbornika se povećava na 11, tako da, pored ranijih funkcionera, Odbor ima i 5 odbornika bez posebne funkcije. Takođe je uveden dvogodišnji mandat za članove Odbora, a jednogodišnji za predsjednika. Interesantan je kako je obezbijeden potreban kontinuitet u radu Odbora. Utvrđeno je, naime, da deset odbornika koje Skupština izabere ostaju skupa samo jednu godinu. Na kraju prve godine istupa iz Odbora pet odbornika, na taj način što se kockom odluci, a na njihovo mjesto Skupština bira pet novih. Na kraju druge godine odstupaju preostalih pet odbornika, a Skupština bira pet novih. I tako koncem svake godine odstupa po pet odbornika koji su proveli u Odboru dvije godine, a Skupština bira nove. Međutim, nije bilo ograničenja u pogledu ponovnog izbora, jer Skupština može ponovo izabrati bivše odbornike. U suštini ovim se nastojalo da se osigura da u Odboru u svakoj dobi bude određen broj članova koji su upoznati s radom Društva u prethodnoj godini, kako bi se taj rad stalno razvijao i unapređivao bez nepotrebнog vraćanja na početak, i kako bi se što uspešnije prenosilo iskustvo iz ranijeg saziva ovog organa.

¹ Pravila „Gajreta“ „Behar“, III/1902—3, 21, 333—336; Pravila društva „Gajret“, „Behar“, VI/1905, 5, 78—80; Pravila društva „Gajret“, I/1908, 7—9, 77—81; Pravila „Gajreta“, „Gajret“, IV/1911, 2, 31, 3, 46—48 br. 4, 62—64 br. 5, 79.

Među članovima Odbora morao je biti jedan sa završenom visokom školom. Taj član Statuta je u Pravilima iz 1911. godine preinačen u tom smislu što se zahtjevalo da jedan član mora dobro poznavati dacke prilike. Ova izmjena je uslijedila iz praktičnih razloga, jer je bilo teško obezbijediti jednog fakultetski obrazovanog člana, a da istodobno bude verzir u školske prilike.

Na čelu Glavnog odbora nalazio se predsjednik, koga bira Glavna skupština, dok ostale funkcionere između sebe biraju i imenuju članovi izabranog odbora na prvoj konstituirajućoj sjednici Odbora. To su funkcije potpredsjednika, sekretara, blagajnika i tri revizora.

Funkcija predsjednika je svakako najznačajnija. On je imao ovlaštenja da zastupa Društvo pred vlastima i trećim licima, potpisuje sa sekretarom sve spise koje ovaj sastavlja u okviru svog djelokruga, predsjedava sjednicama Odbora i Skupštine, svojim glasom odlučuje kada su glasovi u Odboru i Skupštini prepovoljeni, te može iz blagajne Društva, i bez zaključka Odbora, odobravati iznose do 50 kruna u graničama predviđenog predračuna.

Sekretar je obavljao sve administrativne poslove Društva; vodio zapisnike na sjednicama skupština, sastavlja akta koja je potpisivao zajedno sa predsjednikom i starao se o čuvanju svih spisa i akata Društva koji se moraju nalaziti kod njega.

Blagajnik je vodio materijalno-finansijsko poslovanje. On upravlja blagajnom, odgovara za sve primite i izdatke, a novac iz blagajne može izdati jedino uz pismeno odobrenje predsjednika.

Sekretar i blagajnik su dužni na svakoj sjednici podnijeti Odboru izvještaj o svome djelovanju i radu. Prvih godina sekretarske poslove obavljao je član Odbora izabran na godišnjoj skupštini. Međutim, kako se Društvo sve više širilo, to se osjećala potreba da se za tu dužnost angažuje stručno lice, pa je od 1909. godine kao prvi profesionalni sekretar Društva zaposlen Osman Đikić.

Kontrola finansijskog poslovanja bila je povjerena Revizionom odboru, sastavljenom od tri člana, koje je bivala Glavna skupština. Ovaj odbor imao je pravo da kontrolise materijalno-finansijsko poslovanje, a takođe i ovlašćenje da u svaku dobu, a obavezno barem jedanput godišnje, pregleda račune i blagajnu i o tome podnese izvještaj na prvoj sjednici Skupštine.

Sjedište Glavnog odbora bilo je u Sarajevu. Odbor je bio obavezan da održava svoje redovne sjednice krajem svakog mjeseca, dok se vanredna sjednica Glavnog odbora mogla sazvati na zahtjev najmanje tri odbornika. Predsjednik ili njegov zamjenik morali su je u tom slučaju zakazati osam dana unaprijed. Odluke Glavnog odbora bile su punovožne samo ako sjednici prisustvuje najmanje 6 članova Odbora, među kojima i predsjednik ili potpredsjednik kao njegov zamjenik. Na sjednici se odlučuje apsolutnom većinom glasova, a predsjednik glasa samo u slučaju ako su glasovi raspovoljni, pa on treba da odluči. U slučaju bolesti ili opravdanog izostanka pojedinih odbornika, predsjednik poziva na sjednicu zamjenika. Ukoliko neki član Odbora neopravdano izostane uzastopno sa tri redovne sjednice, predsjednik Odbora može na njegovo mjesto imenovati stalnog zamjenika.

O radu „Gajretovih“ skupština kao i o sastavu Glavnog odbora, ličnostima koje su ga popunjavale, izbornim borbama i slično, bilo je govora naprijed, pa ćemo se ovdje ograničiti na pokušaj da na osnovu pristupačnih podataka damo analizu njegovog socijalnog i nacionalnog sastava.

C) SOCIJALNA I NACIONALNA STRUKTURA CLANOVA GLAVNOG ODBORA

Analiza sastava članova Glavnog odbora „Gajreta“ pokazuje da je u Društvu, odnosno u njegovom rukovodećem organu, s izuzetkom jednog kraćeg intervala od 1907 do 1910. godine, inteligencija imala vodeću ulogu. Socijalna struktura članova Glavnog odbora u periodu od osnivanja 1903. godine pa do 1907. godine pokazuje dominantan uticaj inteligencije; u njemu su uglavnom zastupljena lica intelektualnih zanimanja. U upravi društva 1903. godine bilo je 7 činovnika, 2 profesora, 3 učitelja, 1 novinar i 1 kadija. Takav sastav uz neznatne izmjene zadržće se sve do 1907. godine.² Na prvi pogled ovakva struktura upućuje na građansko-činovnički sastav članova Glavnog odbora. Ipak je znatan broj poticao iz begovskih, posjedničkih i trgovackih porodica. Uostalom, iz zatečenih vladajućih struktura regrutovala se i prva muslimanska inteligencija. Porijeklom iz takvih socijalnih sredina, ova inteligencija se svojom profesionalnom opredijeljenosti uključivala u druge socijalne kategorije na istoj horizontali: činovničku, industrijsku itd., ali je pri tome zadрžala i određena svojstva one socijalne kategorije iz koje je potekla. Ovaj proces „prelazeњa“ iz jedne socijalne kategorije u drugu, unutar iste klase, dijelom je rezultat prodora kapitalističkih odnosa, u koje se posjednička klasa posredno ili neposredno uključuje.

Nakon preuzimanja „Gajreta“ od strane Muslimanske narodne organizacije, kada u njegovu upravu dolaze pristalice autonomnog pokreta, mijenja se unekoliko i struktura vođstva „Gajreta“. To se može utvrditi već na osnovu sastava Glavnog odbora iz 1907. godine, u kome je bilo: 2 veleposjednika, 1 posjednik, 1 trgovac, 1 profesor, 2 činovnika, 1 učitelj, 1 teolog, 1 ljekar i 1 industrijalac. Iz ovog sastava se jasno vidi da većinu rukovodstva „Gajreta“ više ne čine predstavnici intelektualnih krugova, već predstavnici zemljšnjih posjednika i drugi.³

U periodu nakon preuzimanja „Gajreta“ od strane Muslimanske narodne organizacije 1907. pa do 1914. godine, socijalna struktura „Gajretovog“ rukovodstva se mijenja u tom smislu da u njemu ponovo prevladaju uticaj inteligencije. Dominiraju članovi sa intelektualnim zanimanjima: ljekari, advokati, profesori, teolozi, činovnici i drugi. Ovakav socijalni sastav članova Glavnog odbora bio je posljedica slabljenja uticaja MNO, odnosno kasnije Ujedinjene muslimanske organizacije, na upravu Društva i istovremenog jačanja uticaja inteligencije u Društvu. U sastavu Glavnog odbora 1910/11. godine bila su: 4 činovnika, dvojica

² Članovi Glavnog odbora „Gajreta“ od 1903—1928, „Spomenica...“ Ta
bela I.

³ Isto.

God.	Prod. sjednik	Pod- predsjednik	Tajnik	Blagajnik	Revizionni odbor	Odbornici	Odborski zamjenici
1903./6.	Dr. Safvet ¹⁸ Basagić	Dr. Halilbeg Hrasnica	Hajdar ef Fazagić	Hajdar ef Fazagić	Mahmed ef Berberović Izet ef Peretev Mustafa ef Hadžirustanagić	Edhem ef Mulabdić Hilmi ef Hulubić Rizabeg Kapetanović Salih ef Aličić	Fehim ef Spaho Hilmi ef Krelić
1904./6.	"	"	"	"	"	"	"
1905./6.	4	Edhem ef Mulabdić	I. Hasan ef Hodžić II. Izet ef Peretev	I. Fehim ef Spaho II. Hafiz Ajin Busatić	Mehmed ef Mustafa ef H. Rustanagić Ašim ef Šamo ¹⁹	Edhem ef Mulabdić Dzemaludin ef Fehim ef Spaho ²⁰ Dr. Halilbeg Hasnija Avdaga Sahinagić Izet ef Peretev	Hilmi ef Muhabbić Muhamed ef Mujagić Muhamed ef Džilzar Ahmed ef Šećer ²¹
1906./7.	"	Hasan ef Hodžić	I. Sulki ef Alajagić II. Žila ef Rizaefendić	I. Edhem ef Mhalabić II. Hafiz Ajin Busatić	Mehmed ef Berberović Izet ef Peretev Mustafa ef H. Rustanagić	Dr. Mustafa Densil Dr. Mehmed ef Spaho	Fehim ef Spaho Eşref et Uzunčić Hilmi ef Muhičić H. Mujača Merhemic
1907./8.	Mahmudbeđ Fidilpašić	"	I. Salih ef Aličić ²² II. Mustajbeg Halibasic Izet ef	I. Edhem ef Mulabdić II. Salih Izet ef	Mehmed ef Berberović Ali ef Lutvo Ibrahim ef Rezaković	Selim ef Muftić Dr. Mustafa Denišić Ibrahimbeg Gengić	Izet et Peretev Fejzaga H. Sabanović Husejnaga Nezifridić
1908./9.	"	Hasan ef Hodžić ²³	I. Izet ef Peretev II. Jusuf ef Mehmedbasic ²⁴	I. Mustajbeg Halibasic Ibrahim ef Sarić (u martu)	Ali ef Lutvo Rehmed ef Berberović Mustafa ef Foco	Mustajbeg Matevellić Salim et Murat Muhamed ef Salic Ibrahimbeg Cengić Edhem ef Mulabdić	Jasuf ef Metmedbasic Sabanović Asimbeg Palos Muhammed ef Džabija
1909./10.	Hasan ef Hodžić ²⁵	Salim ef Mufitić Halibasic u martu	I. Mustajbeg Halibasic II. Izet ef Peretev I. Izet ef Peretev II. Mustafa ef Tatarević Islamović ²⁶	I. Ibrahim ef Sarić Mustafa ef Islamović II. Ritar ef Tatarević Islamović ²⁷	Muhmudbeg Fadilpašić Ali ef Lutvo Mustajbeg Matevellić Hilmi ef Harbović Rit et Tatarević	Salim ef Muftić Ahmed ef Burek Ali ef Lutvo Omanović Mehmed ef Berberović	Muhamedaga Madižarević Asimbeg Mutevellić Fejzaga H. Subanović Asimbeg Palos
1910./11.	Dr. Hanđija Hilmi ef Hodžić ²⁸	I. Asimbeg Karamehmed- dović	I. Ibrahim ef Sarić Mustafa ef Islamović II. Mustafa ef Tatarević Islamović ²⁹	Izet et Peretev Husen ef Omanović Mustafa ef Tatarević Islamović	Izet et Peretev Ali ef Kurtović Ritar et Tatarević Mustafa ef Islamović	Salim ef Muftić Ahmed ef Burek Ali ef Lutvo Seljka Gulić ³⁰ Mustafa ef Islamović	Mustajbeg Muftić Mustafa et Salih Dr. Mustafa Kadrić Seljeman et Sulejman Salih et Ziga
1911./12.	Sakib ef Korkut ³¹	Asimbeg Trahim ef Sarić ³²	Dr. Murat Sarić Mustafa Foco ³³	Ibrahim ef Sarić ³⁴ Alia Kurtović ³⁵	Ahmed ef Burek Izet et Peretev ³⁶ Mustajbeg Mustafa ef Foco	Mustajbeg Hailbasic Dr. Sateneg Muslina et Islamovic Salih Tarlo Jusuf Džebić ³⁷	Mustajbeg Muftić Mustafa et Salih Dr. Mustafa Kadrić Seljeman et Sulejman Salih et Ziga
1912./13.	Ibrahim ef Salić et Sarić ³⁸	Mustafa cf Islamović ³⁹ Fetim Kafedarović	Mustafa ef Islamović ⁴⁰ Fetim Kafedarović	Ibrahim et Sarić	Ahmed et Burek Izet et Peretev ⁴¹ Mustajbeg Mustafa ef Foco	Mustajbeg Hailbasic Asimbeg Basagić Asimbeg Mutevellić Ali et Karović	Fehim Kafedarović Muhamet Hadžalić Ibrahimbeg Cengić

* Tabela je preuzeta iz Spomenice „Gajret“ (Tabela I)

kadija, 2 advokata, 1 teolog, 1 teolog-novinar, 1 učitelj, 1 ljekar i 1 bankar. U posljednjem „Gajretovom“ odboru izabranom 1912/13. godine bilo je zastupljeno po profesijama: 7 činovnika, 1 profesor, 1 kadija, 2 teologa, 1 učitelj, 1 posjednik i 1 veleposjednik.⁴ Ovakva socijalna struktura rukovodećeg organa Društva nesumnjivo ukazuje na njegov građanski karakter, jer u njemu dominantnu ulogu imaju predstavnici muslimanskog građanstva i inteligencije. Sličan socijalni sastav, kako smo to već na drugom mjestu naveli, imala su i niža rukovodstva Gajreta. U tim rukovodstvima nalazili su se uglavnom predstavnici sitnog građanstva i inteligencije (podrazumijevajući ovdje i duhovnu inteligenciju), tj. onih društvenih snaga koje su se uspješno uklapale u nove tokove privrednog, društvenog i kulturnog života Muslimana u Bosni i Hercegovini.

Nacionalno deklarisanje Muslimana u srpskom odnosno hrvatskom smislu je pojava koja je prisutna i javlja se prvenstveno u redovima malobrojne muslimanske inteligencije. Kako je poznato, muslimanska inteligencija s kraja 19. i početka 20. vijeka, i uopšte za vrijeme austrougarske vladavine, pokazivala je više simpatija prema hrvatstvu nego prema srpsству, i uglavnom se hrvatski nacionalno deklarisala. I protagonisti kulturnog pokreta Muslimana s početka ovog vijeka, koji potiču iz redova prve muslimanske inteligencije, uglavnom su se nacionalno izjašnjavali kao Hrvati. Usvajanje srpske nacionalne orijentacije uslijedilo je nešto kasnije i pripada mladim generacijama muslimanske inteligencije.

Ova nacionalna polarizacija muslimanske inteligencije, starije na usvajanju hrvatske, a mlade na usvajanje srpske orijentacije, može se pratiti i u društvu „Gajret“, odnosno u nacionalnom opredjeljivanju članova Glavnog odbora do 1914. godine zapazuju se dvije faze: prva do 1907. godine, u kojoj prevladava hrvatska nacionalna orijentacija, a druga do 1917. do 1914. godine, kada u „Gajretovoj“ upravi sve više dolazi od izražaja srpska orijentacija njegovih članova. U posljednjem „Gajretovom“ legalno izabranom odboru 1912/13. godine, uključujući i odborske zamjenike, od 16 članova Glavnog odbora 9 se nacionalno deklarisalo kao Srbi, 1 Hrvat, a preostalih 6 članova se nije izjašnjavalo. I u prethodnim odborima većina članova se opredjeljivala kao Srbi; u Glavnom odboru 1909/10. bilo ih je šest, 1910/11. pet, a 1911/12. osam. Ovi podaci o opredjeljivanju u pravcu srpske, odnosno hrvatske orijentacije, potječu iz vremena monarhističke Jugoslavije i iz krugova „Gajretovih“ radnika koji su slijedili tadašnji režimski kurs, pa nije isključeno da se prenaglašeno uzima ova srpska, pa i hrvatska usmjerenost pojedinaca. Dublja analiza upućuje na zaključak da je srpsko, odnosno hrvatsko opredjeljivanje pojedinaca i grupa iz muslimanske sredine bilo pretežno politički motivisano. To je važilo ne samo za vrijeme vladavine Austro-Ugarske, kada su se antirežimska raspoloženja često izražavala prosrpskim stavom, nego i između dva svjetska rata, kada su srpski i hrvatski nacionalizmi imali u Bosni i Hercegovini jake prizvuke političkih opredjeljenja za ili protiv režima.

⁴ Isto.
⁵ Isto.

D) PODODBORI

Organizaciona struktura Društva obogaćena je 1908. godine novim organima upravljanja — pododborma. Osnivanje pododbora, iako se javlja relativno kasno — pet godina nakon uspostavljanja Društva, ipak ukazuje na to da je Društvo za to vrijeme proširilo ne samo predmet svoje djelatnosti nego je sticalo i sve veći broj članova i razvijalo i učvršćivalo svoje aktivnosti. U pojedinim mjestima broj članova se stabilizovalo na određenom nivou, dok se u drugim taj broj povećavao iz godine u godinu. Iz tih razloga je nastala i potreba za uvođenjem, pored povjerenika, novih organa upravljanja, koji će biti bliži društvenoj bazi, a s druge strane pomagati Glavnom odboru u obavljanju naraslih i sve raznovrsnijih zadataka Društva, i koji će, istovremeno, biti efikasniji u radu i imati više autoriteta u određenoj sredini nego feden ili dva povjerenika.

Formalni prijedlog o osnivanju pododbora iznio je sekretar društva Osman Đikić na VI redovnoj skupštini „Gajreta“ 1908. godine.⁶ Iako je skupština ovaj prijedlog prihvatala, bilo je i izdvojenih mišljenja, kao Edhema Mulabdića npr., koji se suprotstavio osnivanju podobora uz obrazloženje da bi njihovim osnivanjem moglo „štetno biti po društvu, jer ovo vodi decentralizaciji.“⁷ Skupština je, međutim, zaključila da se sa osnivanjem podobora počne odmah u većim mjestima, da bi se na taj način ispitala efikasnost njihovog djelovanja, a da iduće skupštine se da u tom smislu izmijene i pravila.⁸

U listu „Gajret“ taj skupštinski zaključak je objavljen s apelom da se odmah pristupi organizovanom osnivanju podobora, uz objašnjenje da će to pozitivno uticati na unapređenje organizacije Društva, a samim tim doprinjeti poboljšanju njegovih finansijskih prilika.⁹ Istovremeno donesen je „Privremeni poslovni rad za podobore“, koji je regulisao način organizovanja podobora. Predviđao je da se svaki podobor sastoji od pet članova: predsjednika, potpredsjednika, tajnika, blagajnika i revizora. Zadaci podobora sastoje se u upisivanju novih članova, ubiranja članarine, priloga, dostavljanje predloga Glavnog odboru stipendista i njihovog imovnog stanja, predlaganje povjerenika, pružanje pomoći dacima prilikom smještaja, te unapređenje Društva širenjem „Gajretove“ ideje.¹⁰

Kako osnivanje podobora nije bilo unešeno u Statut, a time ni potvrđeno od vlasti, to su oni okarakterisani kao privatnog karaktera.¹¹

U namjeri da podstakne članstvo na što brže usvajanje skupštinskog zaključka o osnivanju podobora, Glavni odbor uputio je pozive u Banjaluku, Brčko, Cazin, Donju Tuzlu, Gradačac, Gračanicu, Ključ,

⁴ Zapisnik VI redovite „Gajretove“ skupštine, „Gajret“, I/1907—1908, 10—12, 105.

⁵ Isto.

⁶ Isto.

⁷ „Gajret“, II/1908—9, 1, 1—3.

⁸ Isto.

⁹ Isto.

Konjic, Mostar, Nevesinje, Prijedor, Rogaticu, Tešanju, Trebinje, Travnik, Vlasenici i Zenicu, kojim ih poziva da pristupe što skorijem osnivanju pododbara.¹²

Slijedeci intencije Glavnog odbora, prvi pododbor osnovan je u Konjicu 1908. godine, uglavnom na inicijativu „svjesne konjičke omladine“.¹³ Najveću zaslugu oko osnivanja pododbara imao je dotadašnji povjerenik u Konjicu hfvz. Abduselam Džumhur, čijim je zalaganjem i osnovan.¹⁴

Ovaj prvi pododbor odmah nakon konstituisanja odražao je odobrsku sjednicu, na kojoj je posebnu pažnju posvetio uključivanju sećačkog muslimanskog elementa u Društvo, te donio zaključak o sastavljanju jednog šireg sastanka uglednih seljaka. Donio je odluku o imenovanju u svim seoskim opštinašima po jednog povjerenika kako bi ideje „Gajret“ o prosvjećivanju što dublje prodrele u narod.¹⁵

Nakon Konjica uslijedilo je osnivanje pododbara u Bugojnu i Goraždu, dok su iz ostalih mjestja nagovještavali njihovo osnivanje.¹⁶

Međutim, širenje mreže pododbara našlo je na suprotstavljanje od strane vlasti, koje su ometala njihovo osnivanje, a neke već osnovane raspustale. Vlast je ovaj svoj postupak motivisala time da osnivanje pododbara nije predviđeno Pravilima Društva, te je za osnivanje svakog pododbara zahtijevala da se osnivanje posebno prijavljuje, kao da se radi o novom društvu, i traži odobrenje pravila.¹⁷

Ni prijedlog Glavnog odbora, koji je uputio Zemaljskoj vladi — da mu se dozvoli osnivanje pododbara od pet povjerenika, bez prava sazivanja skupštine — Zemaljska vlada nije usvojila, te je Glavni odbor bio prisiljen apelovati na članstvo da obustavi rad na daljem osnivanju pododbara dok se ne dobiju nova pravila kojima će to pitanje biti regulisano.¹⁸

Da bi izbjegao sukobe sa vlastima, Glavni odbor je i neke već osnovane pododobre odbijao da potvrđi, kao, na primjer, pododbor u Bugojnu, čije je članove uprave postavio za povjerenike.¹⁹

Smetnje koje je vlast činila u pogledu osnivanja pododbara sve-kako su uticale na stagniranje daljeg organizacionog jačanja i širenja Društva. U cilju otklanjanja tog uzroka Glavni odbor je izasiao jednu delegaciju, koju su predvodili Šerif Arnavutović i dr. Hamdija Karamehmedović, Pitneru, šefu političkog odjeljenja Zemaljske vlade, u cilju što bržeg regulisanja ovog pitanja.²⁰ Međutim, ni ova intervencija nije donijela željenog rezultata, i vlasta je i dalje odgovarala sa odobrenjem u udruživanju. I poređ obecanja da će nakon tih intervencija azej Pravila, koja su u međuvremenu poslata. Ponovo ih je povratila Društvo s motivacijom da se izvrše izvjesne izmjene u skladu sa zako-

¹² Isto, str. 13.

¹³ Prvi „Gajretov“ pododbor, „Musavat“, III/1908, 42, 18. IX 1908, 3.

¹⁴ „Gajret“, II/1908—9, 1, 13.

¹⁵ Prvi „Gajretov“ pododbor, „Musavat“, III/1908, 42, 18. IX 1908, 3.

¹⁶ „Gajret“, II/1908—9, 1, 13.

¹⁷ IAS, Knjiga zapisnika, Zapisnik VI odborske sjednice 13. IX 1910.

¹⁸ Zapisnik VII redovna „Gajretove“ skupštine održane 16. VII 1909. „Gajret“, II/1909, 3—4, 23.

¹⁹ IAS, Knjiga zapisnika, Zapisnik XIV odborske sjednice od 16. XII 1908.

²⁰ Isto. Zapisnik V odborske sjednice 13. XI 1910.

Pravila odobriti, to se nije desilo. Društvo je — pozivajući se na Zakon o udruženjima, po kome, ukoliko za šest nedjelja ne stigne odgovor od vlasti, pravila automatski stupaju na snagu²¹ — uputilo apel na povjerenike i članstvo da pristupe osnivanju pododbara. U ovom pozivu date su i instrukcije kako se ima postupati prilikom osnivanja pododbara i proglašeno je da se širenjem mreže pododbara jača i samo društvo „Gajret“, „koja treba da nam je svima bez razlike mišljenja i uvjerenja, zajednički i mio.“²²

Iako zvanično nova pravila u kojima je bilo regulisano osnivanje pododbara još uvijek nisu bila potvrđena od vlasti, Zemaljska vlada je početkom 1911. g. dala principijelnu saglasnost za njihovo osnivanje i dala usmeno odobrenje kojim privata pravila pododbara.²³ Time je bila otklonjena i formalna zapreka osnivanju pododbara. Odmah se pristupilo njihovom konstituisanju. Pravilima je regulisano da se formiranje pododbara vrši u okružnom ili sreskom mjestu, u istopasti ili seoskoj opštini, kada u tim sredinama Društvo okupi 50 ili više članova. Tada članovi između sebe biraju pododbor od pet članova u smislu propisa Zakona o društvima za Bosnu i Hercegovinu.

Pododbor ima sljedeće funkcionere: predsjednik, potpredsjednik, sekretara, blagajnika, prvog i drugog revizora. Mandat članova pododbara traje dvije godine, a kontinuitet u radu pododbara obezbjeduje se na analogan način kao kod Glavnog odbora, s tim što ovdje svake godine odstupaju i biraju se dva, odnosno tri člana.

Nadležnost pododbara je regulisana tako da vrši sljedeće poslove; a) upisuje nove članove, a njihova imena i boravište saopštava Glavnom odboru;

b) skuplja članarine i darove Društvu i šalje ih Glavnom odboru svaka tri mjeseca;

c) dostavlja Glavnom odboru predloge za dodjeljivanje stipendija i potpora sa izvještajem o imovinskim i porodičnim prilikama molitelja;

d) daje predloge Glavnom odboru za imenovanje povjerenika; e) nadzire vladanje i rad stipendista Društva koji uče u mjestu gdje je pododbor;

f) priprema izvještaje i određuje dnevni red za mjesne skupštine; g) vodi brigu o napretku Društva u svom mjestu;

h) šalje po potrebi dva izaslanika na redovne sjednice Glavnog odbora, koji s članovima Glavnog odbora vijećaju i glasaju o društvenim poslovima onog mjestra iz kojeg je pododbor.

Pododbori održavaju skupštine, koje mogu biti redovne i vanredne. Svaki odbor saziva redovnu pododbarsku skupštinu u mjesecu junu, s tim što je predsjednik pododbara dužan da najavi dan održavanja skupštine i dnevni red Glavnog odbora i svojim članovima 15 dana ranije. Redovna skupština održava se uz „kvorum“ od 1/3 članova iz mesta, inače se odgada za 8 dana.

²¹ Zakon o društvima za Bosnu i Hercegovinu. Glasnik zakona i naredbaba za Bosnu i Hercegovinu, br. 19/1910, 22. februar 1910.

²² Osnivanje „Gajretove“ pododbare, „Gajret“, III/1910, 10, 153.

²³ Osnivanje pododbara, „Gajret“, IV/1911, 4, 49—50.

Redovna pododborska skupština obavlja sljedeće poslove:

a) raspravlja o radu pododbara;

b) bira pododbor;

c) raspravlja o predlozima koji se namjeravaju poslati na rješavanje redovnoj Glavnoj skupštini.

Vanrednu skupštinu pododbor saziva po vlastitoj inicijativi, po inicijativi Glavnog odbora ili kad to zatraži trećina članova sa područja koje pokriva pododbor.

Sva ostala pitanja u vezi sa radom i funkcionalisanjem pododbara — sjednice, ovlašćenja i dužnosti funkcionera — regulisana su analogno kao kod Glavnog odbora, uvažavajući, naravno, razlike koje proizilaze iz različite prirode i obima nadležnosti i ovlašćenja ovih organa i njihovih funkcionera. Tako, npr., predsjednik pododbara nema pravo da disponira društvenim novcima, dok blagajnik primljene društvene priloge svaka tri mjeseca mora poslati Glavnom odboru, a za to vrijeme novci moraju biti pohranjeni u nekom novčanom zavodu, ako takav zavod postoji u mjestu pododbara. Što se tiče upravnih troškova pododbara, to pitanje je riješeno tako da se oni podmiruju iz društvenih prihoda skupljenih na području pododbara, s tim što se račun šalje Glavnom odboru zajedno sa ubranim novcem.

Kako su koncipirani odnosi Glavnog odbora i pododbara vidi se iz izloženih nadležnosti ovih organa. Očigledno je da se sva važna pitanja iz djelatnosti Društva rješavaju u Sarajevu, u Glavnom odboru, dok pododbori imaju pretežno aktivističku ulogu na terenu (sakupljanje članova, članarine i sl.), da svojim prijedlozima pomaže Glavnom odboru u donošenju određenih odluka i bave se organizacionim radom na svom području. O stvarnoj prirodi odnosa ovih upravnih organa eksplicitno govore citirane statutarne odredbe prema kojima je Glavni odbor prema potrebi, a to znači u svakom vrijeme i u vezi sa bilo kojim pitanjem, mogao poslati četiri izaslanika sa pravom glasa na sjednice pododbara i pododbarskih skupština, i tako praktično obezbijediti sprovođenje svoje politike i stavova u bilo kojoj situaciji, ili, u najgorem slučaju, spriječiti i blokirati donošenje odluka suprotnih toj politici. S druge strane, pododbor je imao pravo da na redovnu sjednicu Glavnog odbora uputi samo dva izaslanika sa pravom glasa, i to jedino onda kada se raspravlja o pitanjima i poslovima koji se tiču onog mjeseta iz kojeg je pododbor. Jasno je da su oni mogli samo da izlože mišljenje i prijedloge svoga pododbara, ili da se, u najboljem slučaju, izbore upornošću i snagom argumenata za određena rješenja pojedinih pitanja. Kasnije će ovaj odnos subordinacije biti još otvoreni izražen i regulisan.²⁴

U praksi je osnivanje pododbara bilo u nadležnosti povjerenika, ukoliko u tom mjestu postoji, ili odbora čitaonice, vakuško-međarskih tijela (džematski međarsi ili vakuško-kotarsko povjerenstvo). Postupak pri osnivanju pododbara odredio je Glavni odbor u Sarajevu, a podra-

²⁴ Pravila „Gajreta“ prosvjetnog i kulturnog društva muslimana u Bosni i Hercegovini, Posebno izdanje, Sarajevo, 1911, strana 18. Objavljivana i u listu „Gajret“, IV/1911, brojevima 2, 3, 4, 5, str. 31, 46–48, 62–64, 79.

zumijevao je da lice ili odbor koje osniva pododbor obrati na Glavni odbor od koga traži pododbarska Pravila. Tek kada dobije Pravila zakazuje se skupština sa dnevnim redom: osnivanje pododbara i o tome se obavještava mjesna politička vlast, koja ima pravo na skupštinu poslati svoga izaslanika. Nakon izbora pododbara novoformirana uprava dostavlja pet primjera Pravila političkoj oblasti koja ih proslijedi Zemaljskoj vladi na odobrenje.²⁵

Tokom 1911. godine osnovani su pododbori u Tešnju, Travniku, Vlasenici, Ljubuškom, Zenici, Brčkom, Visokom, Stocu, Tuzli, Jajcu, Čapljini, Gacku i Konjicu.²⁶ Tako je u 1911. godini ukupan broj pododbara sa novoosnovanim iznosio 16. U namjeri da se poboljša organizaciona struktura Društva, Glavni odbor je zaključio da formira i izaslanje jednoj delegaciji koja će obići sve krajeve Bosne i Hercegovine, izvršiti reorganizaciju gdje to prilike zahtijevaju, i osnivati nove pododbore u mjestima gdje za to postoje potrebeni uslovi.²⁷

Rezultati koji su se očekivali osnivanjem pododbara, prije svega na planu proširenja i omasovljivanja Društva te njegove bolje organizacije, izostali su. Pokazalo se, naprotiv, da se formiranjem pododbara nije postigao željeni cilj — da se Društvo što više populariše i kroz zajednički rad angažuje što više članova.²⁸ U praksi se pokazalo da je u nekim slučajevima, kao u Tuzli, Društvo postizalo zavidan uspjeh dok je postojao povjerenik, dok je osnivanjem pododbara svaki rad za Društvo izostao. Razlozi za takvu situaciju, ne samo u Tuzli, ležali su u neslaganju pojedinih članova odbora i njihovoj surevnjivosti.²⁹ Te slabosti pododbara iskazale su se u tome što je sav teret poslova padao obično na jednog čovjeka, bez sudjelovanja i pomaganja ostatih. Ako se tome dodaju i politička razmimoilaženja i stranačka opredjeljenje pojedinih članova u pododboru, onda su razumljive i opravdane konstatacije Glavnog odbora o nezadovoljavajućem uspjehu u radu pododbara.³⁰ Tako je društvo „Gajret“ uskoro došlo u situaciju da zbog neaktivnosti neke pododbore ukine i ponovo postavi povjerenike. Mnogi od osnovanih pododbara osim održane osnivačke skupštine nisu razvijali nikakvu drugu aktivnost. Glavni odbor je tako bio prisiljen da ukine pododbor u Visokom zbog neaktivnosti i slabog rada i ponovo imenuje starog povjerenika Huseina Ahića.³¹ Ista sudbina zadesila je i pododbor u Vlasenici,³² dok je predsjednik pododbara u Travniku, Muhamed Šefket Kurt, zbog nerada pododbara sam predložio Glavnom odboru da ga ukine, što je i učinjeno, a predsjednik pododbara je imenovan za povjerenika.³³

²⁴ Osnivanje pododbara, „Gajret“, IV/1911, 4, 49–50.

²⁵ Novi pododbori „Gajret“, „Gajret“, IV/1911, 18, 278.

²⁶ Zapisnik X redov. glav. skupštine društva „Gajret“ održane 17. jula 1912.

²⁷ Isto, str. 71–72.

²⁸ Isto.

²⁹ Zapisnik godišnje glavne skupštine društva „Gajret“ održane 29. juna 1913, „Gajret“, VI/1913, 8–9. Prilog „Gajret“ broj 8–9, str. 6–7.

³⁰ „Ukinut pododbor „Gajret“, „Gajret“, VII/1914, 2, 31.

³¹ IAS, Knjiga zapisnika, Zapisnik odborske sjednice 20. IV 1914.

³² Isto.

Iako ne raspolažemo potpunim podacima o socijalnoj strukturi svih „Gajretovih” pododbora, pokušaćemo na osnovu fragmentarnih podataka iskazati socijalni sastav članova nekoliko pododbora Gajreta. Tako je pododbor u Mostaru u svom sastavu imao: 2 učitelja, 1 profesora, 1 službenika i 1 trgovca. Predsjednik pododbara bio je trgovac Ibrahim Kajtaz.³⁴ U tuzlanskom pododboru bila su: 2 trgovca, 1 učitelj, 1 gradonačelnik, 1 činovnik. Predsjednik je bio gradonačelnik hfv. Osman Vilović.³⁵

Sličan sastav bio je i u drugim pododborima. Na osnovu dostupnog materijala može se konstatovati da su u radu pododbara najzastupljenije profesije učitelja (5), činovnika (3), fakultetski obrazovanih lica (4), veleposjednika (2) i dr.,³⁶ dakle one socijalne kategorije muslimanskog stanovništva koja je i inače, kako smo već ranije utvrdili, bila nosilac i zagovarač prihvatanja i uklapanja u nove oblike društveno-ekonomskih i kulturnih kretanja.

E) POVJERENICI

U početnoj fazi razvoja organizacione strukture društva „Gajret” institucija povjerenika predstavljala je osnovnu i najvažniju spunu s bazom, odnosno članstvom, od koje je u mnogom zavisio uspjeh i razvoj samog Društva na terenu.

Zadatak povjerenika sastojao se, prije svega, u prikupljanju novih članova, propagiranju i širenju ideje Društva, pobiranju i dostavljanju članarina Glavnog odbora.³⁷ Povjerenici su takođe imali pravo stavljanja predloga Glavnom odboru o podjeljivanju potpora, kao i pravo davanja svoga mišljenja o pojedinim kandidatima za stipendije iz njihovog mjeseta.³⁸ U nadležnosti Glavnog odbora bilo je postavljanje odnosno imenovanje povjerenika u svakom mjestu gdje su to potrebe iziskivale.

Broj povjerenika u jednom mjestu obično se kreće od jednog do dvojice, što je zavisilo od broja članova, koji pravilima nije tačno bio preciziran.³⁹ U praksi Glavni odbor Društva je najčešće vršio imenovanje povjerenika usvajajući obično izbor onog lica koje sami članovi dotičnog mjeseta između sebe izaberu i predlože Glavnom odboru. Za povjerenike su se većinom izabirali poduzetni, preduzimljivi i ugledni ljudi, jer je o spremnosti i sposobnosti povjerenika, uglavnom, zavisio uspjeh i rad za Društvo.

Odmah nakon konstituisanja Društva Glavni odbor je pristupio organizovanju mreže povjerenika i učvrstio svoju organizaciju u gotovo svim krajevima Bosne i Hercegovine.

³⁴ Prvi „Gajretov” pododbor, „Gajret”, III/1910, 10, 165.

³⁵ Novi pododbori društva, „Gajret”, IV/1911, 6, 94.

³⁶ Prema sastavu pododbara u Zenici, Gacku, Mostaru, Tuzli i Trebinju, „Gajret”, IV/1911, 1, 14; III/1910, 10, 165; IV/1911, 6, 94.

³⁷ Pravila „Gajreta”, „Behar”, III/1902–3, 21, 333–336.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

Na osnovu dostupnih podataka prvih godina djelovanja Društva organizacija povjerenika obuhvatala je 43 mesta u Bosni i Hercegovini. Tako su povjerenici imenovani u sljedećim mjestima:⁴⁰

1903:

Bihać, Bileća, Bijeljina, Bosanska Dubica, Bosanski Novi, Brčko, Cazin, Doboj, Donja Tuzla, Foča, Gračanica, Gradačac, Kladanj, Ključ, Sanski Most, Stolac, Tešanj, Trebinje, Visoko, Zenica, Zupanjac.

1904:

Banja Luka, Beč, Bosanska Krupa, Čapljina, Konjic, Varcar Vakuf.

1905:

Bosanski Petrovac, Gacko, Rogatica.

1906:

Prijevor, Prnjavor, Avtovac, Derventa, Kozarac, Modriča, Višegrad.

1907:

Bosanski Brod, Čajniče, Gornji Vakuf.

Od sredine 1907. godine kada je društvo „Gajret” došlo pod okrilje Muslimanske narodne organizacije, što se pozitivno odrazilo i na organizacionom jačanju i širenju Društva, i mreža povjerenika proširila se na 68 mesta. I sljedećih godina mreža povjerenika se širila, te je 1912. godine obuhvatila 75 mesta u Bosni i Hercegovini i van nje.⁴¹

S obzirom na značaj i ulogu funkcije povjerenika u radu i organizovanju Društva, njegovom širenju i propagiranju ideja „Gajreta”⁴² na polju kulturno-prosvjetnog uzdizanja, od značaja je utvrditi sastav i socijalnu strukturu povjerenika, a samim tim ustanoviti snage na koje se Društvo oslanjalo i u kojima je imalo uporište. Prema tim podacima među „Gajretovim” povjerenicima najviše je bilo učitelja (19), zatim slijede serijatski službenici (kadije i dr.) (15), činovnici (10), posjednici (9), trgovci (8) i dr.⁴³ Iz ovog socijalnog sastava vidljivo je da intelektualna i sitno gradanstvo imaju vodeću ulogu i predstavljaju glavni oslonac društva „Gajret” u prihvatanju i širenju ideja o potrebi i usvajanju modernog obrazovanja.

Najveći uspjeh Društvo je postizalo u onim mjestima gdje su se kao povjerenici angažovali učitelji. To je i razumljivo s obzirom na njihov poziv prosvjetnog radnika i široke kontakte koje imaju u svim slojevima. Iz tih razloga i društvena uprava često je upućivala apele na učitelje da se što više angažuju i prihvataju dužnosti povjerenika. Takođe su započeli rezultati koje su postizali serijatske sudije angažovani kao društveni povjerenici, koji su autoritetom svoga poziva i uticaja koji su imali među narodom znatno dopriniosili širenju Društva i prikupljanju novih članova.⁴⁴ Ovdje je potrebno istaknuti veoma

⁴⁰ „Gajretovi” povjerenici, Kalendar „Gajret”, I/1906, 37–39; II/1907, 132–133.

⁴¹ Novi povjerenici „Gajretovi”, „Gajret”, V/1912, 9–10, 157.

⁴² „Gajretovi” povjerenici, Kalendar „Gajret”, I/1906, 37–39; II/1907, 132–3.

⁴³ Zapisišnik godišnje glavne skupštine društva „Gajret”, održane 29. juna 1913, „Gajret”, VI/1913, 8–9, Prilog „Gajreta” 8–9, 6–7.

značajnu ulogu Šerijatske sudačke škole u stvaranju akademski obrazovane muslimanske inteligencije teološko-pravnog smjera, ali istovremeno zapadnog obrazovanja. Srvenici ove škole obavljali su dužnost Šerijatskih sudija ili islamskih teologa, neki su postavljeni za profesore arapskog jezika na gimnazijama, te su dali punu podršku svim akcijama na kulturno-prosvjetnom užidaju Muslimana s početka 20. vijeka.

Od agilnosti i umještosti povjerenika, koji je bio u neposrednom dodiru sa članstvom, ovisio je, uglavnom, i uspjeh Društva u pojedinih mjestima. Praksa je pokazala da se u izboru povjerenika često griješilo, jer su na tu dužnost postavljani najugledniji ljudi, po želji samog članstva. Međutim, takav izbor nije se pokazao kao najsretniji, pošto takvi ljudi, često zauzeti svojim poslovima, nisu mogli posvećivati dovoljno pažnje interesima Društva. Da bi se suzbila takva praksa, društvena uprava je često apeovala na članstvo da za povjerenike predlaže „zauzetne, okretni i pismene ljude, koji bi uz svoje privatne poslove mogli vršiti i službu Gajretovih povjerenika.“⁴⁴

Pošto je društvo „Gajret“ imalo svoje članove i izvan Bosne i Hercegovine, to se i organizacija povjerenika protezala van granica Bosne i Hercegovine. U Beču je Društvo imalo dva povjerenika, koji su zastupali muslimansku akademsku omladinu okupljenu u studentskim društvima „Zvijezda“ i „Svijest“. Povjerenici u Beču bili su H. Hamid Švrzo i Hasim Serić.⁴⁵ Izvan Austro-ugarske Monarhije Društvo je imalo svoje povjerenike u Carigradu, i to Derviša Korkuta, i u Los Andelesu Saïih Zeki Bakšića.⁴⁶

F) ČLANSTVO

Osnovu društvene organizacije „Gajreta“ sačinjavalo je njegovo članstvo. Pravilima je regulisano ko sve i pod kakvim uslovima može biti član, izvršena kategorizacija članova prema njihovom značenju i materijalnom doprinisu, kao i način prestanka članstva. Prema ovim odredbama član Društva mogao je biti svaki Musliman i priatelj muslimanskog napretka rodom iz Bosne i Hercegovine i Austro-Ugarske Monarhije, kao i korporacije koje imaju pravo djelovanja u njihovim granicama. Prema tome, bilo je isključeno da članovi „Gajreta“ mogu postati prijatelji i simpatizeri iz drugih naših krajeva. To je bio, uostalom, austrogarski politički uzus. Članovi društva svrstani su u tri kategorije:

a) dobrovrori — koji daju 1.000 kruna ili poklon iste ili veće vrijednosti;

b) utemeljitelji — su oni članovi koji Društvu daju 200 kruna odjednom ili u četiri godišnje rate po 50 kruna;

⁴⁴ Zapisknik VI redovite „Gajretove“ skupštine, „Gajret“, I/1907–8, 10–12, 89–90.

⁴⁵ Novi povjerenici, „Gajret“, V/1912, 9–10, 157.

⁴⁶ Isto.

c) treći i najbrojniju kategoriju članstva sačinjavaju podupirajući članovi, koji se dijele na tri reda, zavisno da li plaćaju mjesечni doprinos od 2 kruna, 1 krune ili 20 helera.

Svaki član imao je pravo aktivnog i pasivnog izbora, pravo glasanja, pravo predlaganja i pravo interpelacije. S druge strane, dužnost je članova da redovno plaćaju svoje doprinose i da se pokoravaju zaključcima Skupštine i stavovima Odbora. Što se tiče prestanka članstva u Društvu, Statutom je samo regulisano da podupirući članovi gube svoja prava svojevoljnim istupom, koji se mora najaviti predsjedniku, kao i u slučaju da dulje od jedne godine ne plaćaju članarinu. U pogledu prestanka članstva ostalih kategorija, Statut ništa izričito ne propisuje. Jedino bi se iz formulacije čl. 8. moglo zaključiti da i član utemeljitelj pod izvjesnim uslovima može izgubiti svoja prava. Naime, ukoliko član utemeljitelj svoju obavezu da uplati 200 kruna u četiri jednakne godišnje rate ne izvršava uredno, ni nakon pismene opomene Odbora ili povjerenika, prema odredbi citiranog člana do tada uplaćeni novac smatra se darom. Kako se, međutim, aktom darivanja vrijednosti manje od 200 kruna ne stiče svojstvo člana, logičan je zaključak da je u sličnim slučajevima prestalo članstvo u Društvu.

S razvojem Društva, proširivanjem njegove djelatnosti i organizacije i pojedinim odredbe o članstvu doživjele su izvjesne izmjene. Tako je u izmenjenim Pravilima 1905. godine naziv „podupirući član“ zamijenjen nazivom „redoviti prinosnici“ i uvedena i IV kategorija ovih članova, koja je mjesечно plaćala 50 helera. Ova izmjena imala je za cilj da proširi društvenu bazu, pružajući mogućnost uključivanja u članstvo najširih slojeva stanovništva uz minimalna materijalna ulaganja.⁴⁷ Novinu je predstavljala i odredba o uvođenju počasnih članova. Prema ovoj odredbi počasni član može biti onaj ko je za Društvo stekao naročite zasluge. Imenuje ga Skupština na prijedlog Odbora. Ovom mjerom se nastojalo podsticajno djelovati na članstvo. S istom namjerom nesto kasnije uvedeno je i dodjeljivanje diploma pojedincima za uredno izvršavanje svojih članskih obaveza. Tako se diploma daje članovima dobrovrorima i utemeljiteljima kada uplate čitav doprinos, članovima prinosnicima nakon 10 godina redovnog plaćanja članarine.⁴⁸

Brojno stanje i kretanje „Gajretovog“ članstva može se djelomično pratiti prema podacima koje pružaju sačuvani zapisnici i izvještaji Glavnih godišnjih skupština. Već na konstituirajućoj skupštini društva 20. II 1903. bilo je upisano 600 članova, što je prvenstveno rezultat Poziva privremenog odbora o upisivanju u Društvo.⁴⁹ Taj broj se za sljedeća tri mjeseca znatno povećao i na I. „Gajretovoj“ skupštini bila su već upisana 1582 člana. Od tih iz pojedinih krajeva Bosne i Hercegovine bio je različit, tako da je od ukupno 51 kotara u BiH Društvo imalo članova u 41 kotaru, dok u preostalim kotarima nije imalo ni jednog člana.⁵⁰

⁴⁷ Pravila „Gajreta“, „Behar“, III/1902–3, 21, 333–336; Pravila društva „Gajret“, „Behar“, VI/1905, 5, 78–80.

⁴⁸ Pravila „Gajreta“, „Gajret“, IV/1912, br. 2, 3, 4, 5, str. 31, 46–48, 62–64, 79.

⁴⁹ IAS, Zapisknik konstituirajuće skupštine 1903.

⁵⁰ Isto. Zapisknik II skupštine društva „Gajret“ 1904. godine.

Već prvih dana nakon osnivanja „Gajret” je imao najveći broj članova u bihaćkom okružju, gdje je u prvih mjesec dana sakupljeno 536 članova.⁵¹

U ostalim okruzima u Bosni i Hercegovini odziv je bio neuјednačen. Prve dvije godine kretao se ovako:⁵²

	1903.	1904.
sarajevsko okružje	280 čl.	270 čl.
mostarsko okružje	207 čl.	239 čl.
travničko okružje	107 čl.	104 čl.
tuzlansko okružje	122 čl.	141 čl.
banjalučko okružje	202 čl.	191 čl.
bihaćko okružje	630 čl.	621 čl.
Monarhija	34 čl.	47 čl.
Ukupno	1.582 čl.	1.613 čl.

U cilju propagiranja Društva i povećanja članstva, Odbor je odmah nakon konstituisanja štampao 1200 poziva, upućenih na uglednije ljude u Bosni i Hercegovini, pisanih u duhu s ranijim, u kojima se dokazuje potreba i dužnost svakog Muslimana za prosvjećivanjem i školovanjem, te ističe korisnost udruživanja. Sviest o potrebi oslanjanja na sopstvene snage u postizavanju zajedničkih ciljeva u Pozivu je naročito naglašena, jer, „Mi muslimani u Bosni i Hercegovini prislijeni smo, da se medu se potpomožimo, a nikad svi zajedno nemamo na koga da se oslonimo. Mi smo ostavljeni sami sebi i ako se sami za se ne pobrinemo, teško će ko drugi za nas osjetiti našu bol.“⁵³

Broj „Gajretovog“ članstva izražen po godinama iznosi je 1903—1582 čl., 1904—1613; 1905—1674; 1906—1216; 1907—4082; 1908—1445; 1909—1856; 1910—2089; 1911—900; 1913—757 članova.⁵⁴

Ovi brojevi o članstvu ne odražavaju pravu sliku, jer se odnose samo na one članove koji su redovno plaćali članarinu, dok je stvarni broj članova znatno veći. Brojnost „Gajretovog“ članstva naročito je izražena u 1907. godini, kada Društvo prelazi u ruke MNO i kada broji preko 4000 članova.

Iako je Društvo imalo oslonac uglavnom u gradskim sredinama, odakle potiče i najviše članova, osnivači „Gajreta“ i njegovi radnici nastojali su da njegovu ideju rašire u svim slojevima muslimanskog naroda, „čak do siromašne kolibe“. Podaci o brojnom kretanju članstva i njegovojo socijalnoj strukturi ukazuju da je najveći broj „Gajretovog“ članstva poticao iz srednje imućnijih slojeva muslimanskog stanovništva i to onog dijela koji je najpriступačniji novim idejama, i u

⁵¹ IAS, Ostavština Safvet-bega Bašagića, Iz pisma Omer-ef. Bahtijarevića Bašagiću od 29. marta 1903. godine vidi se da je već tada bilo sakupljeno 29 utemeljitelja, 25 prinosnika prvega reda, 149 drugog i 333 trećeg reda, svega 536. Povjerenik u Cazinu u to vrijeme bio je cazinški gradonačelnik H. Selman-beg Corović.

⁵² IAS, Zapisnik II redovne skupštine 1904. godine.

⁵³ „Gajret“, „Bošnjak“, XIII/1903, 52, 3.

⁵⁴ IAS, Zapisnik godišnjih skupština od 1903. do 1913. godine.

⁵⁵ „Gajret“, „Behar“, IV/1903/4, 5, 65.

kojima je Društvo imalo najjači oslonac. Sitno građansku strukturu „Gajretovog“ članstva zapazio je i sam Bašagić na prvoj redovnoj skupštini Društva, rekvajš: „Bacite pogled preko „Gajretovog“ članova, pa ćete naći izuzev nekoliko časnih lica — sve samu sirotinju: učitelje, kadije, male činovnike, posjednike, trgovce i seljake, sve same ljudе, koji daju od svog zalogaja iz uvjerenja, a to je dobar znak, da naše društvo stoji na čvrstim temeljima“.⁵⁵ I podaci do kojih smo došli, analizirajući koliko su to dostupni izvori dozvoljavali, potvrđuju gornje Bašagićeve navode. Najveći dio članova pripadao je kategorijama podupirućih članova, onih sa najnižim ulozima. Tako je u gradu Sarajevu najveći broj članova poticao iz redova trgovaca (63), posjednika (15), činovnika (15), zanatlija (11) itd.⁵⁶ Podaci kojima smo raspolažali ukazuju da je i u ostalim mjestima, najbrojnija kategorija „Gajretovog“ članstva pripadala običnim članovima, što će reći onim najskromnijim.

Kao što se iz gornjih podataka vidi, inteligencija i sitno građanstvo bili su onaj sloj muslimanskog stanovništva na koje se „Gajret“ oslanjao i u kojima je imao punu podršku. I inače je taj sloj predstavljao nosioca književnog i kulturnog pokreta među Muslimanima Bosne i Hercegovine, koji se razvija od devedesetih godina XIX vijeka. Nešto kasnije ovom sloju pristupiće i pojedinci iz feudalne klase. To će naročito doći do izražaja kada Društvo preuzme Muslimanska narodna organizacija 1907. godine. Do tada se u „Gajretovom“ članstvu, četiri godine nakon njegovog osnivanja, nalazi svega pet dobrotvora, a i oni potiču uglavnom iz trgovачke i činovničke sredine. (Reis ul ulema Azabagić, veletrgovci: A. Mesić iz Tešnja, Aliaga Kučukalić iz Brčkog, Mustaq-beg H. Uzeirbegović iz Maglaja, Hamdaga H. Husedžinović iz Banjaluke, te firme „Alkalaj i kom.“) Ni broj utemeljitelja prvih godina nije znatno veći i iznosi svega 14.⁵⁷ Podrška viših socijalnih kategorija izrazitija je nakon 1907. godine. Do 1914. godine „Gajret“ je imao 26 dobrotvora i 237 utemeljitelja, a najviše ih je pristupilo 1907. godine u akciji koju je poveo Egzekutivni odbor MNO radi preuzimanja Društva u svoje ruke. U redovima dobrotvora, s obzirom na visinu doprinosa koje daju Društvu, bili su uglavnom pripadnici muslimanske feudalne klase i istaknute ličnosti iz autonomnog pokreta: M. Fadiplapić, Bakir-beg Tuzlić, Fahrī-beg Teskeredić, Ragib-beg i Ali-beg Džinić i drugi. I muslimanske institucije kao „Prva muslimanska kreditna zadruga“ iz Tešnja, Islamska dionička štamparija, Muslimanska centralna banka i dr. dale su podršku „Gajretu“ upisujući se kao dobrotvori.⁵⁸

Iako ne raspolažemo preciznim podacima o članstvu na relaciji selo-grad, ipak se na osnovu jednog grubog proračuna može dobiti slika koja taj odnos bar približno određuje. U 1905/6. godini „Gajret“ je imao svoje članove u 103 naselja u Bosni i Hercegovini, od kojih su samo 34 seoska naselja i to najvećim dijelom na području Bihaća. Taj odnos još bolje ilustruje podatak da su od 1674 „Gajretova“ člana samo 427 ili 25% sa sela. Ovaj odnos ostaje i kasnije približno isti,

⁵⁶ „Gajretova“ skupština, „Behar“, IV/1903—4, 5, 67.

⁵⁷ Popis članova „Gajretovih“, „Gajret“, I/1907—8, 1, 11—14.

⁵⁸ Dobrotvori, „Spomenica...“, str. 49—50; Utemeljaci, Tabela X, str. 51—56.

⁵⁹ Isto.

	1905.	1906.	1907.																				
	A	B	C	D	E	F	G	A	B	C	D	E	F	G									
Avtovac	—	—	—	—	—	—	—	1	1	11	16	29	—	1	1	12	15	29	2				
Banjaluka	1	9	4	15	—	3	32	1	10	5	26	7	8	57	2	8	48	72	12	143	5		
Barska—Cazin	—	2	—	1	—	9	12	—	2	—	—	9	11	—	—	—	—	—	—	—	—		
Beć	—	—	—	4	—	11	15	—	—	—	—	12	12	—	—	3	1	22	26	2	—		
Beganovići—Cazin	—	—	—	1	—	17	—	17	35	—	1	4	—	1	6	—	—	6	9	8	4	27	2
Bilječ	—	4	1	12	—	4	21	—	4	—	—	4	—	—	5	—	6	4	1	16	—	—	
Bilejina	—	18	2	1	—	—	21	—	18	—	1	—	—	19	2	1	—	—	22	1	—	—	
Bos. Dubica	—	4	3	3	—	—	10	—	5	—	—	5	—	—	5	1	3	—	—	8	—	—	
Bos. Gradiska	—	—	—	1	—	—	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Bos. Kobas	—	—	—	6	—	1	7	—	—	4	—	1	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Bos. Krupa	—	—	2	3	—	5	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	12	9	4	26	52	1
Bos. Novi	—	2	2	6	—	—	10	—	3	3	9	23	74	—	3	3	30	29	48	113	7	—	
Bos. Petrovac	—	1	—	8	1	3	13	—	1	3	11	3	8	26	—	—	—	—	—	—	—	1	

	A	B	C	D	E	F	G	A	B	C	D	E	F	G								
Brčko	—	8	—	12	—	2	22	—	8	—	8	1	2	19	1	10	6	17	11	4	49	—
Brezovo polje—Brčko	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Brod na Savi	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Bugojno	—	—	1	2	—	7	10	—	—	—	—	—	—	—	—	1	16	16	53	82	160	2
Cazin	—	10	3	29	—	18	60	—	8	10	—	4	22	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Cajniče	—	1	—	—	—	1	—	1	3	3	7	8	22	—	1	6	11	14	17	49	—	—
Capljina	—	3	1	1	2	—	7	—	3	—	4	13	5	25	—	—	—	—	—	—	—	—
Coračići—Cazin	—	—	6	—	37	43	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Derventa	—	—	1	—	—	1	—	1	2	5	—	3	11	—	6	20	62	32	5	113	5	—
Doboj	—	1	3	8	—	2	14	—	2	2	6	—	1	11	—	—	—	—	—	—	—	—
Donja Tuzla	—	10	7	10	—	7	34	—	10	5	10	1	3	29	2	12	4	33	35	11	93	4
Foča	—	1	5	7	—	9	22	—	2	—	3	—	2	7	—	2	1	8	10	1	22	—
Fojnička	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	3	1	5	5	8	22	—
Kreševlo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Gacko	—	—	7	19	13	39	—	—	7	14	8	29	—	—	—	9	24	18	46	—	—	—
Glogovac—Cazin	—	—	—	2	—	10	12	—	—	1	13	10	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Gnjiljanac—Cazin	—	—	1	—	—	3	4	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Golubovac—Cazin	—	—	—	—	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Goražde	—	1	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Gornja Tuzla	—	3	—	—	—	—	3	—	3	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—
Gornji Vakuf	—	—	—	—	2	—	2	2	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Gračanica	—	1	—	10	—	7	18	—	1	—	1	—	2	—	—	3	—	1	—	—	4	—

iskazano pod Cajniće

istaknuto pod D. Tuzla

iskazano pod Bugojno

	A	B	C	D	E	F	G	A	B	C	D	E	F	G							
Gradacac	—	5	7	5	—	2	19	—	5	—	—	5	—	10	2	4	15	23	53	2	
Jajce	—	—	1	8	7	1	17	—	1	—	1	—	2	—	2	9	18	30	17	76	3
Jezero—Juje	—	1	—	—	—	—	1	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kladanj	—	3	—	7	—	—	10	—	3	—	—	3	—	5	—	—	—	10	12	25	3
Kluč	—	—	3	—	3	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	6	—	—	—	—
Konjic	—	—	1	4	—	—	5	—	1	3	11	6	1	22	—	2	5	30	62	58	156
Koprivnica—Cazin	—	—	—	7	—	32	39	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Kotor Varos	—	1	1	—	7	10	—	—	3	2	8	15	—	6	6	17	41	17	85	—	—
Kozarac	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	4	4	9	26	20	63	—
Kratkac—Cazin	—	—	3	—	—	11	14	—	—	1	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Krivaja—Cazin	—	—	—	1	—	7	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kudješ—Cazin	—	—	2	8	—	6	16	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kulen Vakuf	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	3	15	44	18	20	92	—
Lifani—Cazin	—	—	1	—	11	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Livno	—	2	2	3	—	4	11	—	2	1	1	—	4	8	—	8	5	11	41	70	134
Los Andelos	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Lucka—Cazin	—	—	—	—	3	6	9	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ljubinje	—	1	5	7	—	41	54	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ljubiski	—	2	4	—	—	1	7	—	2	—	2	9	21	34	—	6	5	21	35	59	125
Maglaj	1	3	1	4	—	3	12	1	3	—	4	—	7	15	—	3	—	12	1	17	28
Mala Kladuska	—	—	2	3	—	16	21	—	—	2	1	—	6	9	—	25	10	57	17	56	163
Modriča	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2	3	8	14	iskazano pod: Gradčić	—	—	—	—	—	—

	A	B	C	D	E	F	G	A	B	C	D	E	F	G							
Mostar	—	7	8	35	—	16	66	—	5	3	5	—	4	17	—	9	8	46	79	47	157
Moštra—Cazin	—	—	—	—	—	8	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Mutnik—Cazin	—	—	5	—	—	9	14	—	—	4	—	4	8	—	—	—	—	—	—	—	—
Nesvetinje	—	1	7	8	—	8	24	—	1	—	—	1	—	—	—	3	2	10	13	20	48
Novi Šeher	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ostrožac—Cazin	—	—	—	6	—	9	15	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pale	—	1	—	—	—	—	1	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pasići—Cazin	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pazarac	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Pecigrad	—	1	—	—	1	—	2	—	—	1	—	3	4	—	—	—	—	—	—	—	—
Pistalino—Cazin	—	1	1	7	—	10	19	—	1	—	2	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—
Podivizić—Cazin	—	1	9	—	3	13	—	—	1	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Polje—Cazin	—	1	1	2	—	7	11	—	1	—	3	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Panjević—Cazin	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Prača	—	—	1	—	—	—	1	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Prijedor	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	12	4	37
Počitelj	—	1	—	—	1	—	2	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kozarac—Prijedor	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	6	17	6	33	—	—	—	—	—	—	1
Prijedor	—	—	1	4	—	5	10	—	1	7	—	7	15	—	—	2	21	12	50	85	1
Proškići—Prozor	—	—	—	—	—	4	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Prozor	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Rogatica	—	2	7	6	—	15	—	3	—	5	—	8	—	5	—	12	9	4	30	—	—

	A	B	C	D	E	F	G	A	B	C	D	E	F	G	A	B	C	D	E	F	G
S. Most	—	—	1	11	—	21	33	—	—	—	—	—	—	—	2	3	3	2	10	2	
Sarajevo	—	1	41	22	80	17	43	204	2	39	22	72	18	31	162	2	39	62	211	87	592
Šratina—Cazin	—	—	—	—	2	—	8	10	—	—	2	—	8	10	—	—	—	—	—	—	—
Stebrenica	—	—	1	—	—	—	1	—	2	—	—	—	2	—	—	1	4	1	7	6	19
St. Mulađan	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Stiljena—Cazin	—	—	2	1	7	—	12	22	—	2	1	3	—	6	—	—	—	—	—	—	—
Stolac	—	—	4	2	13	—	19	38	—	5	1	13	4	24	47	—	10	3	47	85	117
Sabići—Cazin	—	—	—	4	—	12	16	—	—	1	2	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—
Sturlić—Cazin	—	—	—	2	10	—	5	17	—	15	—	15	4	35	70	1	11	2	38	10	42
Tesanj	—	1	15	—	13	5	38	72	1	1	—	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—
Todorovo—Cazin	—	—	1	4	4	—	28	37	—	1	2	1	2	—	6	—	2	17	46	30	76
Tavnik	—	—	1	3	4	—	1	9	—	4	4	7	12	18	45	—	2	2	11	16	29
Trebinje	—	—	4	3	3	—	9	19	—	2	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	3
Trst	—	—	2	—	1	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Tržac—Cazin	—	—	—	13	—	11	24	—	1	—	—	1	—	—	1	—	2	6	5	10	5
Varečar—Vakuf	—	—	1	—	1	—	—	2	—	8	1	2	—	—	11	—	—	—	—	—	—
Velika Kladuša	—	—	8	2	6	—	2	18	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Vidovska—Cazin	—	—	1	—	1	—	7	9	—	1	—	7	1	5	14	—	1	—	16	35	13
Visoko	—	—	2	2	10	1	7	22	—	3	5	21	32	61	—	—	5	12	29	48	93
Višegrad	—	—	2	—	—	—	2	—	4	—	—	—	4	—	—	4	—	—	—	—	—
iskazano pod Ljubuški																					

	A	B	C	D	E	F	G	A	B	C	D	E	F	G	A	B	C	D	E	F	G
Vitina	—	4	—	—	—	—	4	—	—	6	4	—	10	—	—	—	7	3	4	14	2
Višnjanica	—	—	—	8	3	5	16	—	2	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Vrmogradi—Cazin	—	—	2	4	3	—	1	10	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Zagreb	—	1	—	4	—	1	6	—	3	—	—	3	—	4	—	18	46	27	94	2	
Zenica	—	3	1	13	—	23	40	—	3	—	1	—	4	—	3	1	3	3	9	18	—
Zvornik	—	3	—	—	—	—	3	—	5	—	1	—	6	—	4	—	2	3	13	22	—
Žepče	—	3	—	1	—	—	4	—	2	—	1	1	—	4	—	5	2	17	7	19	5
Zupanjač	—	2	1	5	—	6	14	—	—	—	—	—	—	—	1	2	—	7	31	13	1
Čarigrad	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	9	21	9	46	—
Čitluk	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	5	3	2	—	11
Gamoč	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Gradiska	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	10	7	21	—
Kopčići	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
SVEGA	4	229	146	548	65	632	1674	5	235	82	315	199	380	1216	9	268	320	1191	1018	1276	4082

iako je Društvo činilo velike napore da svojom organizacijom obuhvati i proširi svoj uticaj na selo. Ta činjenica nije iznenadujuća ako se ima u vidu zatvorenost i konzervativnost muslimanske sredine za nove ideje, naročito na selu, koje su inače teško krčile put i u znatno pristupačnijej gradskoj sredini.

Izvan Bosne i Hercegovine „Gajret“ je imao članove u Beču, koje su sačinjavali akademici-studenti. Nakon osnivanja akademskog društva „Zviježda“ u Beču 1904. godine, svi njegovi članovi postaju i „Gajretoči“ članovi, a svoju podršku programskom radu „Gajreta“ na polju prosvjećivanja i obrazovanja muslimanske omladine potvrđuju i pravilima „Zviježde“ u kojima je predviđeno da u slučaju raspada Društva sva njegova imovina pripadne „Gajretu“.⁶⁰ I drugo akademsko udruženje „Svjest“ pružalo je svoju podršku „Gajretu“ i imalo svoje članove u njemu.⁶¹

Pored Beča Društvo je imalo članove u Zagrebu (6) i Trstu (3), a izvan Austro-Ugarske Monarhije u Americi, koje je činila muslimanska emigracija. Najviše članova „Gajret“ je imao u Čikagu (52), a zatim i u Los Andelesu. Brojna bosansko-hercegovačka omladina na školama u Turskoj takođe je bila uključena u „Gajretočnu“ organizaciju, a najviše članova Društvo je imalo u Carigradu (10).⁶²

U „Gajretovu“ članstvu shodno pravilima, prema kojima član Društva može biti i svaki prijatelj muslimanskog napretka rodom iz Bosne i Hercegovine i Austro-Ugarske Monarhije, nalazimo i izvjetan broj članova drugih nacionalnosti (107), najviše iz Sarajeva (30).⁶³ Zapaža se naročito prisustvo većeg broja članova iz srpske sredine, i time se manifestovala saradnja koja se odvijala između muslimanskog i srpskog vodstva u autonomnom pokretu. Sve naglašenija nacionalna orijentacija u „Gajretu“, koja se osjeća poslije dolaska Osmana Đikića i kasnije, ogleda se i u prisustvu u „Gajretovu“ članstvu, među njegovim utemeljiteljima, pored običnih članova i srpskih zavoda, kao što je Srpska banka iz Mostara, Srpske štendionice iz Gacka i Prijedora i drugih.⁶⁴

⁶⁰ Pravila „Zviježde“, Bođnjak, XIV/1904, 17, 18, 19.

⁶¹ Popis članova „Gajretovin“, Kalendar „Gajret“, II/1907, 135, „Gajret“, I/1907—8, 10—12, 90.

⁶² Popis članova, Kalendar „Gajret“, I/1906, 49; Stanje članova..., „Gajret“, II/1908—9, 3—4, 21.

⁶³ Popis članova, Kalendari „Gajret“, I/1906, 39—64; II/1907, 134—152; „Gajret“, I/1907—8, 1, 11—14; br. 2, 25—27; br. 7—9, 71—77, 91—92; IAS, Zapisići godišnjih skupština od 1903—1913. godine.

⁶⁴ „Spomenica...“, Tabela X, Utemeljači, str. 51—56.

III. KULTURNO-PROSVJETNA DJELATNOST „GAJRETA“

A) STIPENDIJE, POTPORE, ZAJMOVI

Kultурно-prosvjetna djelatnost društva „Gajret“ u periodu od osnivanja pa do 1914. godine svojim naivremenim dijelom bila je usmjerena na dijeljenje stipendija dacima na srednjim i višim školama, dijeljenje potpora i zajmova, a od 1908. godine proširena je i na pomaganje učenika i šegrtu na savremenim zanatima. Shodno takvoj orientaciji i osnovna stavka u rashodima Društva odnosila se na stipendije, potpore i zajmove i ona je predstavljala 60% svih izdataka Društva od 1903. do 1914. godine. Naime, od ukupne sume rashoda, koja je iznosila 478.444 K, na potrebe stipendiranja potrošeno je 320.543 K.⁶⁵ Ovakva orientacija Društva bila je diktirana, prije svega, nastojanjem da se davanjem stipendija stimuliši i poveća broj muslimanske omladine na srednjim i višim školama i time utiče na proces brižeg formiranja savremene inteligencije. Opravданost ovakvih nastojanja sadržana je u činjenici, kako je to već i ranije istaknuto, o nedovoljnom broju evropskih školovanih inteligencijskih, kao i opštem stavu Muslimana prema školama savremenog tipa.

Razlozi koji su doprinosili negativnom odnosu prema savremenom školovanju, među ostalim, bili su posljedica i upornog zadržavanja osnovnog sistema školovanja naslijedenog iz turskog perioda, kao i apstimiranja od komunalnih i državnih osnovnih škola i gimnazija, koje otvara nova vlast. Stoga na ovom mjestu nije bez značaja da se bar ukratko kaže nešto o školskim prilikama i sistemu obrazovanja posljednjih decenija turske uprave u Bosni i Hercegovini i prvih godina nakon okupacije 1878. godine.

Osnovni sistemi školstva za Muslimane u Bosni i Hercegovini počinjavao je na mektebima kao školama za osnovno vjersko obrazovanje. Ruždije, koje se javljaju potkraj turske vlasti, trebale su u prvom redu da zadovolje potrebe u činovništvu. Medrese su davale, uglavnom, vjero-uciteljski kadar.

⁶⁵ Rashodi od 1. marta 1903. do 30. juna 1914. „Spomenica...“, Tabela IV-a, str. 48.

Najrašireniju i najbrojniju mrežu predstavljali su tzv. sibjan-mektebi, koje je pohadala većina djece. Njihov broj pred okupacijom 1878. godine iznosio je 917, a pohadalo ih je 40.779 učenika (28.445 muške i 12.334 ženske djece).⁶⁵ Ove škole imale su zadatak davanja osnovnih vjerskih pouka i poznavanja najelementarnije pismenosti iz arapskog jezika. Međutim, u mektebima se nije učio maternji jezik, ni njegova pismenost. Osim toga, nastava je bila na veoma primitivnom nivou i učilo se, uglavnom, napamet. Obrazovanje koje se sticalo u takvim školama bilo je zbog zastarjelog načina izvođenja nastave, nepoznavanja osnovnih pedagoških principa i nesavremenosti, nedovoljno i nije pružalo ni minimum znanja potrebnog za ospozobljavanje u praktičnom životu. Razlozi za ovakvo stanje ležali su, prije svega, u nepostojanju savremenih udžbenika, izvođenju nastave na stranom jeziku (arapskom, turskom), koji učenici nisu razumjevali, te nepostojanju sposobnih učitelja, kao ni škola u kojima bi se oni izobrazavalili.⁶⁶

Od sredine 19. stoljeća, a u vezi sa reformama koje se provode u Turskom Carstvu, nastojalo se bar donekle popraviti i ovo loše stanje u školskom sistemu. S tim u vezi je i došenje Školskog zakona 1869. godine. Njegove odredbe dobrim dijelom su ostale samo na papiru. Praktičnom sprovodenju u život isprijećio se kako otpor domaćeg stanovništva, koje je s nepovjerenjem prihvatalo sve reforme pokušaje, tako i nesrednje upravne prilike i nedostatna finansijska sredstva.

Osim ruždija u posljednjoj deceniji turske uprave u Bosni i Hercegovini bile su otvorene još i sljedeće škole: 1) Darum-mualimin-škola za obrazovanje vjeronositelja, osnovana 1869. godine sa ciljem da stvara sposoban učiteljski kadar koji će podići nivo nastave u mektebima. Ova škola postojala je do okupacije 1878. godine; 2) Činovnička škola (Sabah-mekteb), u kojoj se pripremao kadar za potrebe administracije; 3) Javna radionica (Islahana), namijenjena siromašnjoj djeci, a može se smatrati prvom zanjalitskom školom u Bosni i Hercegovini; i 4) Pripravna vojna škola (Mektebi idadija), škola za obrazovanje domaćeg podmlatka za više vojne škole.⁶⁷

Austrougarskom okupacijom i ti skromni počeci u svjetovnoj naobrazbi u prvim godinama zamiru. Imajući u vidu odbojnost koju su Muslimani pokazivali prema vladinim komunalnim i državnim školama i gimnazijama, koje se osnivaju odmah nakon okupacije, nova vlast je zadržala osnovni sistem školstva koji je vrijedio za Muslimane pod turskom upravom, ali s tendencijom njegove savremeničenje organizacije, tako da uz religiozno-orientalne predmete budu zastupljeni i predmeti svjetovnog obrazovanja. Iako su se prvih godina nakon okupacije ruždije održale, njihov broj postepeno opada, a izgubile su i svoj raniji status srednje škole, te su ih nove vlasti vrstale u rang osnovnih škola.

Istovremeno Vlada je nastojala da uredi i pitanje mektebata, te je tu svrhu u augustu 1879. godine postavila jedan školski odbor,

⁶⁵ Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, Veselin Mastešić, Sarajevo, 1972, 36. (dalje: M. Papić, Školstvo...).

⁶⁶ Hajrudin Curić, *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800—1878*. SANU, Naučno delo, Beograd, 1965, str. 66.

⁶⁷ M. Papić *Školstvo...*, str. 31–39.

sastavljen od sarajevskog gradonačelnika, vladinog inspektora i pet uglednih muslimanskih građana.⁶⁸ Zadatak odbora bila je briga o izdržavanju mekteba i staranje da u školsku kasu (mearif-sanduk) uredno pritiču prihodi iz fondova i vakufa za to predviđenih. Za potrebe školstva Osmanlijsko Carstvo je izdvajalo vrlo malo sredstava, pa pored vakufa, koji su koliko-toliko pomagali školstvo, osnivaju se u tu svrhu i posebni fondovi, tzv. mearif sanduci, iz čijih se sredstava putem zajma pomaže školstvo. Ovakvi mearif-sanduci su osnivani po svim mutesafirluciama (okruzima) sa filijalama u kasabama. Kasnije, po dolasku Austro-Ugarske, oni se nazivaju Schulfonds i godine 1895. su pripojeni Zemaljskoj vakufskoj zakladi. Poslije tog vremena i sva vakufska tijela u svom nazivu pored imena vakufski nose i naziv „mearifski“, što znači prosvjetni.⁶⁹

Nova vlast je uz saradnju vakufske uprave i putem školskih odbora, u koje su ulazili ugledniji Muslimani, nastojala otvaranjem novih muslimanskih škola, kao i postepenim reformama postojećih, doprinijeti njihovom prilagodavanju novim prilikama i potrebama i na taj način ubrzati proces uključivanja Muslimana u novi školski sistem. Jedan od takvih poteza bilo je i osnivanje Ruždije u Sarajevu 1884. godine, predviđene samo za Muslimane, a koja je po rangu odgovarala nižoj realci. Ovakve škole otvaraju se i u drugim okružnim mjestima, i bilo ih je ukupno sedam. U njima se pored svjetovnih predmeta u većoj mjeri učila vjeronauka i orijentalni jezici.⁷⁰

Poseban značaj imalo je otvaranje Serijske sudske škole, u kojoj se obrazovala muslimanska inteligencija teološko-pravnog orijentalnog smjera, ali istovremeno i zapadnog obrazovanja. Iako je dekret o otvaranju ove škole bio potpisан još 1881. godine, ona je stvarno počela s radom 1887. godine.⁷¹

U nastojanju da se stanje osnovnog školstva koliko-toliko popravi, bilo je neophodno obezbijediti sposoban učiteljski kadar u mektebima, te je u tu svrhu 1893. godine osnovan Darul-mualimin (učiteljska škola za vjeronositelje) u Sarajevu, u trajanju od tri godine. Svršeni učenici ove škole postavljani su za učitelje u reformisanim mektebima, a imali su pravo upisa u Serijsku sudsaku školu.⁷²

Nastojanje upravnih vlasti išla su i dalje, težeći da i nastavu u mektebima osavremeni i prilagodi novim prilikama. Tako je Zemaljska vlada od 1894. godine počela otvarati reformisane mektebe, tzv. mektebi-iptidajie, u kojima su za učitelje postavljani svršeni Darul-mualimini, koje je plaćala vlast.⁷³ Nastava u ovim reformisanim mektebima trajala je tri godine, a pohadala su ih djeca od 5—7 godina starosti pa dalje. Školska godina trajala je 10 mjeseci, a gradivo je zbog konzervativnih shvatanja muslimanskih vjerskih predstavnika ostalo isto kao i u sibjan-mektebima, samo s tom razlikom što je bilo

⁶⁸ T. Kruševac, Sarajevo..., str. 379.

⁶⁹ Salih Muftić, Mearif-sanduk, Kalendar „Gajret“ za 1939, str. 341—345.

⁷⁰ M. Rizvić, Književno stvaranje I, str. 76.

⁷¹ Isto.

⁷² M. Papić, Školstvo..., str. 96.

⁷³ T. Kruševac, Sarajevo..., str. 400.

praktičnije raspoređeno i učilo se po izvjesnom sistemu. U Sarajevu je bilo osnovano 7 iptidaja, ali uporedno sa ovim reformisanim mektebima i dalje koegzistiraju brojni stari sibjan mektebi.⁷⁵

Sve do pojave kulturno-prosvjetnih društava početkom 20. vijeka stipendiranje učenika na srednjim i višim školama bilo je u nadležnosti Zemaljske vlade i općina. Otvaranje prvih srednjih škola u Bosni i Hercegovini bilo je popraćeno i davanjem stipendijskih, kojima je Vlada nastojala da privuće što veći broj daka i otputi otpor koji je prema tim školama u početku postojao, dok je, s druge strane, politikom stipendiranja usmjeravala tokove školovanja, rukovodeći se pri tome političkim i kadrovskim potrebama zemlje. U tom kontekstu i stipendije, koje je Vlada dodjeljivala „imaju se smatrati kao milost koju vlada dariva, kada to probitku zemlje za volju nalazi za dobro, a nipošto pravo koje bi ko imao od nje tražiti“.⁷⁶

Shodno takvoj koncepciji, Vlada je strogo vodila računa pri djenjenju stipendija o političkim i kadrovskim potrebama zemlje, te je i najveći broj stipendija izdat na učiteljske škole i duhovne zavode. Osim toga, kod dijeljenja stipendija strogo se vodilo računa o nacionalnoj zastupljenosti, kao i političkom držanju roditelja i samih stipendista, osobito onih u starijim razredima srednjih škola. Politički momenat je još više dolazio do izražaja kod stipendiranja visokoškolaca, za koje Zemaljska vlada počinje da daje stipendije od 80-ih godina 19. vijeka. To se očitovalo i u samom izboru univerzitetskog centra, o čemu je odlučivala Vlada a ne stipendisti. Po pravilu, stipendije su davane za visoke škole u Beču i Gracu, rjeđe u Zagrebu, dok za Beogradski univerzitet nije data ni jedna stipendija.⁷⁷ U zadobijanju potpune kontrole nad studentima Vlada je 1899. osnovala u Beču „Institut za bosansko-hercegovačke visokoškolce“, pod izlökom da studentima olakša studij. U stvari, to je značilo ograničavanje političkih sloboda i mogućnosti udruživanja u druge studentske organizacije, jer je unutrašnjim redom, koji je zaveden kao u nekom vojnom zavodu, vlast imala punu kontrolu nad studentima. Takvimi vojničkim režimom onemogućavano je svako nacionalno-političko angažovanje studenata, suprotno politici koja se provodila u Bosni i Hercegovini.⁷⁸ Režim je na ovaj način nastojao da omladine izoluje od političkih zbivanja i od nje stvoriti lojalan birokratski kadar. Suprotstavljanje studenata takvoj politici režima imalo je za posljedicu da je uprava konviktata znatan broj studenata izbacila, što je dalo povoda i ubrzalo osnivanje kulturno-prosvjetnih društava.⁷⁹

U Institutu je od osnivanja do 1908. školske godine bilo 186 pitemaca, a iz BiH 149. Muslimanskih studenata bilo je u ovih 10 godina 48.⁸⁰ U ovom vremenu medu istaknutijim muslimanskim studentima

koji su se školovali u Institutu bili su i Hamdija Karamehmedović, Abdulah Bakvica, Hajdar Čekro, Šefkija Gluhić, Hakija Hadžić, Murat Saric i dr.⁸¹

Uživoaci državnih stipendija iz redova Muslimana na Bečkom univerzitetu, kako to pokazuju zvanični izvještaji, bili su u početku malobrojni, ali se njihov broj postepeno povećavao. Tako je, prema podacima kojima raspolazemo, broj Muslimana studenata po godinama i fakultetima bio sljedeći:⁸²

Školska godina	Pravo	Filozofija	Medicina	Tehnika	Trgovacka akademija	Polijski-prireda šumarskstvo	Veterina	Agronomija	Svega
1899/900.	nema ni jednog studenta								
1900/1.	1	1	—	1	1	—	—	—	4
1901/2.	6	2	—	—	—	—	—	—	10
1902/3.	9	2	3	1	1	—	—	1	16
1903/4.	6	3	5	2	—	—	—	1	17
1904/5.	4	3	6	—	—	—	1	1	15
1905/6.	2	1	7	1	—	—	1	3	15
1906/7.	2	3	6	2	—	—	—	3	16
1907/8.	6	1	4	—	—	—	2	1	14
1908/9.	5	2	4	—	—	—	1	3	15

Slična situacija bila je i u pogledu pohadanja srednjih škola. Iako se odnos Muslimana prema pohadanju državnih škola posljednjih decenija 19. i početkom 20. vijeka donekle izmjenio i njihov broj postepeno povećavao, on je i dalje bio nezadovoljavajući s obzirom na broj muslimanskog stanovništva. To najbolje ilustruju podaci o broju muslimanskih daka na srednjim školama početkom ovog vijeka, dat u poređenju s brojem ostalih konfesionalnih grupa. Tako je u gimnazijama u Sarajevu, Mostaru i D. Tuzli bilo:⁸³

Škol. godine	Muslimana	Pravoslavnih	Katolika
1900/1.	133	400	340
1901/2.	137	429	381
1902/3.	151	452	414
1903/4.	178	418	391
1904/5.	173	384	374

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ M. Papić, *Školstvo...*, str. 167.

⁷⁷ Isto, str. 168.

⁷⁸ Stevan Grdić, n. č., str. 138–139.

⁷⁹ Otto Paul, *Bericht über Tätigkeit des Institutes für bosnisch-hercegovi-*

nische Hochschuler in Wien 1910, s. 20.

⁸⁰ Izbještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906, str. 180.

Slična situacija bila je i u trgovačkim školama. Prva trgodišnja niža trgovacka škola osnovana je u D. Tuzli 1884/5. godine, s ciljem da u svom nastavnom programu objedini nastavu komercijalne struke sa obrazovanjem koje se dobiva u višim narodnim školama. Time se zadovoljavala i sve veća potreba za stručnim trgovackim kadrom, koja se zaročito zadnjih godina osjećala po gradovima kao posljedica sve bržeg i jačeg razvoja moderne trgovine. Take škole osnivaju se 1885. i u Brčkom, Banjaluci i Mostaru, a 1886. osnivaju se u Sarajevu, Bihaću, Bijeljini i Livnu, 1891. u Travniku a 1893. u Trebinju. Nakon osnivanja Velike reakle u Banja Luci 1897. ukinuta je Trgovacka škola, te je 1896. sa trgodišnjim proširene na četverogodišnje.⁸⁴ Tako je ove škole pohađalo u.⁸⁵

Škol. godine	Muslimana	Pravoslavnih	Katolika
1900/1.	61	280	309
1901/2.	76	274	250
1902/3.	94	252	254
1903/4.	79	265	261
1904/5.	79	290	310

Učiteljsku školu pohađalo je u:⁸⁶

Škol. godine	Muslimana	Pravoslavnih	Katolika
1900/1.	38	37	41
1901/2.	41	27	41
1902/3.	28	31	39
1903/4.	28	40	45
1904/5.	21	33	39

U svjetlu ovih podataka možemo sagledati rezultate i pravu dimenziju „Gajretova“ djelovanja na planu stvaranja muslimanske inteligencije koje je Društvo postiglo politikom stipendiranja prvih 11 godina svoga djelovanja do 1914. godine. U tom razdoblju, angažovanosti Društva, potpuno ili djelomično, školovalo se 545 daka, i to: 30 na fakultetima, 223 na gimnazijama, 87 na realkama, 80 na trgovackim školama, 53 na drugim stručnim školama i 52 na zanatima.⁸⁷ Iznose izdate na stipendije, potpore i zajmove, po godinama, kao i broj prispjelih i odobrenih molbi, pokazuju slijedeća tabela:⁸⁸

⁸⁴ Isto, str. 156–157.

⁸⁵ Isto, str. 158.

⁸⁶ Isto, str. 173.

⁸⁷ Stipendije od godine 1903–1913, „Spomenica...“, Tabela II, str. 3–11. IAS, Knjiga zapisnika godišnjih skupština od 1903–1913; „Spomenica...“, Tabela VI-a, Rashodi od I. III 1903. do 30. VI 1913, str. 48.

Godina	Molbe	Odbijeno	Odobreno stip.	Odobreno pričinom	Izdato na stip. i pot.
1903/4.	62	32	25	5	5.870 K
1904/5.	79	42	31	6	8.320 K
1905/6.	96	42	38	16	10.894 K
1906/7.	121	52	55	14	17.023 K
1907/8.	288	115	137	37	35.577 K
1908/9.	310	113	145	52	42.625 K
1909/10.	404	139	149	71	46.800 K
1910/11.	522	218	208	27	48.118 K
1911/12.	464	235	193	20	40.622 K
1912/13.	491	201	234	40	38.244 K

Na osnovu pokazatelja koje daje ova tabela vidljivo je da Društvo nije moglo udovoljiti svim zahtjevima, te je više od pola molbi moralno biti odbijeno uslijed skućenih materijalnih sredstava. Međutim, karakteristično je da se broj stipendija iz godine u godinu povećavao, što ukazuje na izmijenjen odnos prema modernom školovanju i njegovom postepenom prihvatanju i usvajanju. Upada u oči da broj stipendista raste od 1907/08. godine, što je očito posljedica omasovljenja „Gajreta“, iza koga sada stoji Muslimanska narodna organizacija.

Iako je glavna i jedina svrha osnivanja Društva u početnoj fazi bilo materijalno pomaganje muslimanskih daka, prvi statut o tome govorio veoma malo, i ovu materiju, sigurno zbog nedostatka iskustva, reguliše u svega dva člana svrstanu u poglavljju VI.⁸⁹ Tu se izričito kaže da će se pomoći dodjeljivati „iz društvene blagajne naprama novčanim prilikama islamskim učenicima iz Bosne i Hercegovine, na srednjim i višim školama Bosne i Hercegovine, te Austro-Ugarske monarhije, o kojima se osvjeđoči odbor, da su potrebiti, sposobni i marljivi.“⁹⁰

Očigledno je da su kriteriji za dodjeljivanje stipendija u toj prvoj fazi veoma široko i neprecizno utvrđeni, dok je samo dodjeljivanje pomoći s jedne strane objektivno zavisilo od „novčanih prilika blagajne“, a, s druge strane, od subjektivne ocjene, odnosno „osvjeđenja“ Odbora o materijalnim prilikama (potrebitost), sposobnosti i marljivosti svakog kandidata za stipendiju.

Statut dalje propisuje još samo da se „pripomoći podjeljuje najudjele za jednu godinu dana“, a, „za daljnje podjeljivanje pripomoci, dužni su i oni, koji su prije uživali pripomoći, svake naredne godine do 15. avgusta daljnju pripomoći zamoliti, ako istu polučiti žele“.⁹¹

Iz navedenih odredaba Statuta da se zaključiti:

1. Da su inicijatori osnivanja „Gajreta“, i porez svog entuzijazma i organizatorskog optimizma, bili svjesni realnih teškoča koje Društvo očekuje u početku njegovog djelovanja, naročito na planu obezbjeđivanja materijalnih sredstava, a samim tim i ograničenog broja stipendija.

⁸⁹ Pravila „Gajreta“, „Behar“, III/1902–3, 21, 334.

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Isto.

2. U takvim uslovima Statut je utvrdio kriterije po kojima se stipendije dodjeljuju, a koji, pored opštih uslova: a) da je kandidat Musliman rodom iz Bosne i Hercegovine i b) da je učenik srednje ili više škole na teritoriji Bosne i Hercegovine, odnosno Austro-Ugarske Monarhije, sadrže još dva zahtjeva: a) da je kandidat siromašan, sposoban i marljiv, te b) da se Odbor o tim činjenicama „osvijedoči”.⁹²

Upoznavanje sa režimom studija, naročito na višim školama, imalo je za posljedicu i izmjenu u društvenim pravilima, prema kojim je rok za dodjelu stipendije produžen do 1. oktobra, a data je mogućnost Odboru da ovaj rok prema prilikama i produži.⁹³ Osim toga ovim statutom za materijalnu pomoć uvedi se pojam redovita pripomoći ili stipendija, čime se otvara mogućnost dodjeljivanja i jednokratnih, odnosno povremenih materijalnih pomoći.⁹⁴

Rješavanje i podjeli stipendija i drugih vidova pomoći bilo je u praksi u nadležnosti Glavnog odbora, koji je o tome donosio odluke na svojim redovnim mjesечnim sjednicama. Pri dodjeljivanju stipendija Odbor je sktriktno vodio računa o imovnom stanju stipendista. Zauzeto je stanovaštvo da prioritet imaju materijalno neobezbjedeni, ali nadareni učenici. Pri tome se od svakog reflektanta na stipendiju tražilo da priloži potvrdu imovnog stanja (ili, kako se nazivala: svjedozba siromaštva), posljednja školsko svjedočanstvo i potvrdu da kandidat nije dobio općinsku ili vladinu stipendiju. Naročito se vodilo računa da se podijeli što veći broj stipendija na prve razrede srednjih škola, za koje Vlada nije davala stipendije, i tako sprijeći opadanje broja muslimanskih daka na srednjim školama.⁹⁵ Nadzor se vršio preko školskih direkcija, koje su Društvu redovno dostavljale izvještaje o uspjehu stipendista, a i preko društvenih povjerenika, koji su bili zaduženi da prate kako rad tako i ponašanje stipendista.⁹⁶ Stipendisti na studiju u Beču, Zagrebu i drugim centrima bili su obvezni dostavljati upravi Društva potvrde o redovnom polaganju ispita i kolokvija. Neopravданo gubljenje godine ili neredovno polaganje ispita imalo je za posljedicu oduzimanje stipendije. Pri dodjeli stipendija za novu školsku godinu prednost su imali stalni stipendisti koji su postigli dobar uspjeh, kao i oni koji su nastavljali školovanje na višim školama.⁹⁷ Visina stipendije zavisila je od potreba u mjestima školovanja. Bila je normirana tako da je svakom stipendistu omogućavala normalno izdržavanje: iznosila je za akademičare u Beču 80 K, Zagrebu 50 K, a za realke i gimnazije svega 30 K (s obzirom na postojanje srednjoškolskih konviktova), dok se za druge škole kretala od 10–12 K mjesечно, zavisno od mesta u kojem se nalazila škola. Najveći broj stipendija dijeljen je đacima gimnazija i realki.⁹⁸

⁹² Ist.

⁹³ Pravila društva „Gajret”, „Gajret”, I/1908, 7–9, 78.

⁹⁴ Ist.

⁹⁵ Zapisnik V redovite skupštine društva „Gajret” 5. jula 1907. „Gajret”, I/1907–8, 1, 3.

⁹⁶ Ist.

⁹⁷ Ist.

⁹⁸ IAS, Zapisnici godišnjih skupština od 1903–1913.

Društvo je od samog osnivanja dijelilo stipendije visokoškolcima u univerzitetским centrima u Beču, Zagrebu i Pragu i tako omogućilo studij 30-ici studenata iz Bosne i Hercegovine. Zanimljivo je da se najveći broj studenata opredijelio za studij prava (12), filozofiju (6), medicinu (5), veterinu (4) itd. Kretanje stipendija koje je Društvo dodijelilo studentima izgledalo je po godinama ovako:⁹⁹

Škol. godina	Pravo	Filozofija	Veterina	Medicina	Viša djevo. škola	Politehnika	Sumsarstvo	Svega
1903/4.	1	1	1	—	—	—	—	3
1904/5.	2	—	1	—	—	—	—	3
1905/6.	3	1	—	—	—	—	—	4
1906/7.	3	2	1	2	1	1	—	23
1907/8.	8	2	1	4	4	1	—	8
1908/9.	5	1	2	4	3	1	1	17
1909/10.	1	—	1	2	2	1	1	8
1910/11.	—	—	—	1	—	—	1	2
1911/12.	—	—	—	—	—	—	—	—
1912/13.	—	—	—	—	1	—	—	1

Iz tabele je vidljivo da se broj stipendija za studente zadnjih godina smanjuje, jer je Društvo uvelo praksu davanja zajmova visokoškolcima, koje su nakon završenog studija vraćali pod povoljnijim uvjetima. Od 1911/12. šk. god., na inicijativu studentske omladine, Odbor je umjesto stipendija podijelio zajmove, izuzev za studente u Carigradu.¹⁰⁰ Takvom praksom omogućavalo se dijeljenje većeg broja stipendija na srednjim školama. Na 112 zajmova, koliko je podijeljeno, Društvo je izdalо ukupno 26.449 k.¹⁰¹

Iako je „Gajret“ bio usmjeren prvenstveno na stvaranje savremene inteligencije evropskog profila, on je potpomagao i studij teološkog pravca, u skromnim razmjerama, dijeljenjem stipendija za pohađanje teoloških fakulteta u Carigradu i Kairu, kao i Serijske sudsake škole u Sarajevu. Premda pomaganje teološkog smjera nije bilo obuhvaćeno i predviđeno prvim pravilima Društva, ipak je takva tendencija postojala od samog osnivanja i u tom pravcu činjeni su napori kako bi se proširenjem programa obuhvatilo i stipendiranje studenata na teološkim fakultetima. U tom smislu je ova orientacija usvojena već na II skupštini Društva 1904. godine i uvrštena u osnovu Pravila, koja su publicirana da se i

⁹⁹ Stipendije od godine 1903–1913. „Spomenica...”, Tabela II, str. 3–11.

¹⁰⁰ Zapisnik X redov. glav. skupštine društva „Gajret“ održane 17. jula 1912. „Gajret”, V/1912, 5–6, 70.

¹⁰¹ Zajmovi od 1903–1927. Rashodi od 1. marta 1903. do 30. juna 1914. „Spomenica...”, Tabela IV i VI-a, str. 26–27, 48.

šira javnost upozna sa projiciranim proširenim programom Društva.¹⁰² Izostavljanje teološkog pravca u prvim „Gajretovim“ pravilima poslušalo je opoziciju kao značajan adut u suprotstavljanju kako osnivanju Društva tako i u stvaranju neraspoloženja u širim masama prema društvu „Gajret“ i njihovom rukovodstvu.¹⁰³ Da bi se onemogućilo manipulisanje takvim argumentima protiv Društva, „Gajretova“ uprava je iz taktičnih razloga, a i stvarnih potreba za kvalifikovanim kadrom vjerske inteligencije, nastojala da se i teološki pravac uključi u program „Gajretovog“ stipendiranja. Međutim, do zvaničnog odobrenja ove nadopune u „Gajretovim“ pravilima, prema kojoj se uvrštava i klauzula o pomaganju teološkog studija dijeljenjem stipendija na fakultetima u Carigradu i Kairu, čekalo se sve do 1908. godine kada je i zvanično odobrena.¹⁰⁴

Stav prema studiranju teologije donekle je, s jedne strane, bio uslovljen izmjenom rukovodeće strukture „Gajreta“ 1907. godine, dok je, s druge strane, pomaganjem teološkog studija naglašavan tradicionalistički, muslimanski karakter Društva kao izraz još uvjek snažno izraženog stanja duhova u širokim masama bosansko-hercegovačkih Muslimana među kojima je „Gajret“ djelovalo i čiju je podršku želio da zadobije. Tako je Društvo pružena mogućnost dijeljenja stipendija i za teološke fakultete, te je „Gajret“ školovao 12 studenata i to: na Carigradskoj školi (3), Darul-mualiminu u Sarajevu (6), i Darul-fununu u Carigradu (3).¹⁰⁵ Svim kandidatima koji su upućivani na školovanje u Carigrad Društvo je zbog njihovog slabog poznavanja turskog jezika omogućavalo jednu godinu dana kao pripremu za učenje jezika, što je bio uslov za upis na jedan od teoloških fakulteta. Ukoliko kandidat u predviđenom roku nije uspio položiti ispit iz turskog jezika, oduzimanu mu je stipendija.¹⁰⁶ Na Serijsko-sudackoj školi u Sarajevu Društvo je stipendiralo 18 učenika, kojima su podijeljene 22 stipendije.¹⁰⁷

Najveći broj stipendija Društvo je izdavalo đacima srednjih škola, što je ubjedljiv pokazatelj tendencija Društva da se politikom kreiraju stipendiranja težilo, prije svega, što širem stvaranju srednjoškolskih kadrova uključivanjem masovnijeg broja muslimanskih daka na srednjim školama (411). Interesantno je pratiti i zastupljenost škola za koje je društvo „Gajret“ davalо stipendije, jer su to značajni pokazatelji kako politike stipendiranja koju je Društvo vodilo, tako i sklonosti stipendista prema pohadanju određenih škola. Društvo je nastojalo da uskladi, koliko je to bilo moguće, želje molilaca sa politikom koju je vodilo u nastojanju da obezbijedi zastupljenost po svim vrstama škola. Na osnovu podijeljenih stipendija evidentno je da su gimnazije i realke bile najzastupljenije, a kretanje broja stipendija po školama i godinama od 1903. do 1914. bilo je sljedeće:¹⁰⁸

¹⁰² Osnovna pravila društva „Gajret“, „Behar“, V/1904—5, 3, 44—48.
¹⁰³ Kultura i umjetnost..., dok. 137, str. 365.

¹⁰⁴ Isto, dok. 143, str. 375—379.

¹⁰⁵ Stipendije od godine 1903—1913, „Spomenica...“, Tabela II, str. 3—11.

¹⁰⁶ IAS. Knjiga zapisnika II. Zapisnik vanredne odborske sjednice od 14. VIII 1908.

¹⁰⁷ Stipendije od godine 1903—1913, „Spomenica...“, Tabela II, str. 3—11.

¹⁰⁸ Isto.

Škol. godina	Gimnazija	Realka	Tr. škole	Učit. škole	Tipos. športske	Šumarske škole	Tehničke škole	Zanat. škole	Obštine škole
1903/4.	16	1	5	—	—	—	—	—	—
1904/5.	18	3	4	1	—	—	—	—	—
1905/6.	26	3	3	1	—	—	—	—	—
1906/7.	31	9	8	—	—	—	—	—	—
1907/8.	53	26	14	—	1	1	—	2	—
1908/9.	60	41	11	—	—	1	—	3	—
1909/10.	65	40	16	—	—	—	—	4	1
1910/11.	83	46	26	—	1	—	—	14	1
1911/12.	64	41	31	—	—	—	—	12	1
1912/13.	113	30	29	—	—	—	2	9	1

Prema podacima do kojih smo mogli doći, značajno je bilo ustanoviti, bar približno, iz kojih mjesto i u kojem broju su poticali „Gajretovi“ stipendisti. I u tom pogledu „Gajretova“ uprava je težila da, koliko je to moguće, broj stipendija svojom zastupljenosti obuhvatiti sve krajeve Bosne i Hercegovine. U tom cilju u Odboru su podijeljeni referati i odbornici zaduženi za okružja Mostar, Sarajevo, Travnik, Bihać, Tuzlu i Banjaluku sa zadatom usklajivanja zahtjeva i podjele stipendija po pojedinim mjestima Bosne i Hercegovine.¹⁰⁹ Broj mjesto iz kojih su poticali stipendisti pratio je povećanje broja stipendija, koji je rastao iz godine u godinu. Prve godine, 1904, u kojoj je Društvo pristupilo dijeljenju stipendija, obuhvaćeno je 19 mesta u Bosni i Hercegovini iz kojih su poticali molitelji, da bi posljednje 1912/13. zahvatilo 61 mjesto, što upućuje na napor Društva da omogući školovanje učenicima iz svih krajeva Bosne i Hercegovine.¹¹⁰ (Vidi tabelu I) Ravnomjerna zastupljenost, međutim, nije mogla biti postignuta, jer je to uglavnom zavisilo i od interesa za školovanje u pojedinim krajevima. Karakteristično je da se u prihvatanju školovanja naročito isticala Hercegovina, odakle je broj zahtjeva za stipendije bio najveći. U tome su naročito prednjačili Gacko i Stolac, koji su se od svih mjesto u Bosni i Hercegovini isticali po broju daka na srednjim i višim školama.¹¹¹

¹⁰⁹ IAS. Knjiga zapisnika II. Zapisnik vanredne odborske sjednice 14. VII 1911.

¹¹⁰ IAS. Izvještaji o stipendistima podnešeni na skupštinstama 1904, 1908/9. i 1912/13. godine.

¹¹¹ Isto.

S obzirom da je najveći broj srednjih škola bio skoncentrisan u Sarajevu, broj stipendista je ovdje bio najzastupljeniji. Iz niže navedene tabele može se pratiti zastupljenost i brojnost izdatih stipendija po mjestima školovanja kao i vrstama škole.¹¹²

	Gimnazije	Realne	Trg. škole	Učitelj. škole	Šerijatska škola	Sumarske škole	Zanatske škole	Tehničke škole	Domaćice škole	Svega
Sarajevo	231	146	63	2	21	4	35	2	—	504
Mostar	225	—	19	—	—	—	10	—	—	254
B. Luka	5	77	—	—	—	—	—	—	—	82
Tuzla	71	—	8	—	—	—	—	—	—	79
Bihać	6	—	17	—	—	—	—	—	—	23
Travnik	—	—	31	—	—	—	—	—	—	31
Bijeljina	—	—	4	—	—	—	—	—	—	4
Brčko	—	—	3	—	—	—	—	—	—	3
Zagreb	—	—	17	—	—	—	—	—	4	21

I pored znatnog broja stipendista na srednjim školama, Društvo nije imalo svoje domove i konviktne u koje bi smještalo svoje stipendiste. Već ranije bilo je govora o specifičnom problemu smještaja onih muslimanskih daka koji su pohadali škole izvan mješta svoga boravka, kao značajnoj zapreći koja je, pored ostalog, doprinosiла slabom odzivu u škole. Uprava „Gajreta“, uviđajući svu složenost tog problema, a u nemogućnosti podizanja sopstvenih domova, nastojala je da za svoje stipendiste koristi usluge već postojećih vakufskih konvikata u Sarajevu, Mostaru, Banjaluci i Tuzli. U svim tim mjestima „Gajretovi“ stipendisti bili su obavezni stanovati u konviku, a ukoliko su mješta bila popunjena, uprava je sama vodila brigu o smještaju stipendista u muslimanskim porodicama, gdje su bili pod stalnim nadzorom i kontrolom uprave. Prednosti smještaja u konviktima ogledale su se kako u vaspitnom, obrazovnom, tako i u boljim higijenskim uslovima, razvijanju društvenosti i sl. I mogućnosti za učenje u konviktima su bile povoljnije, jer su učenici bili pod stalnim stručnim nadzorom učitelja, koji su se brinuli o gore navedenim potrebama. Odbor je redovno dobijao izvještaje o vladanju i uspjehu stipendista, i svaki prekršaj konviktske discipline, ukoliko je izazivao gubljenje mješta u konviku, imao je za posljedicu i gubljenje stipendije. Sa porastom broja stipendista, koji se iz godine u godinu povećavao, nametala se i potreba otvaranja vlastitih domova, tim prije što vakufska ravnateljstvo, u

¹¹² IAS, Prema podacima prezentiranim na „Gajretovim“ skupštinama od 1904–1913. godine.

čijoj su se nadležnosti nalazili konvicti, nije uvijek s upravom „Gajreta“ nalazio zajednički jezik, što je često društvenu upravu dovodilo u veoma teške situacije. Tako je pred sam početak školske godine 1907/8. vakufska uprava bez ikakvog obrazloženja donijela odluku o povećanju cijena konviktskih usluga sa 30 na 40 K mjesečno, čime su najviše bili pogodeni „Gajretovi“ stipendisti, čiji je iznos stipendije bio 30 K. Ovo povećanje je za društvenu upravu, ukoliko je željela zadržati postojeći broj stipendista, značilo novo opterećenje budžeta ili smanjenje broja stipendista, što se nije moglo ni u kom slučaju dozvoliti.¹¹³

Mogućnost podizanja sopstvenih domova ukazala se društву „Gajret“ tek potkraj austrougarske uprave. Naime, na sasjedanju Zemaljskog sabora 1913. godine usvojena je odluka da Zemaljska vlada podjeli kulturno-prosvjetnim društvima „Prosvjeti“, „Napretku“, i „Gajretu“ svotu od milion kruna kao novčanu pomoć za izgradnju društvenih dječjih domova za srednjoškolce. Prema tom zaključku „Gajretu“ je pripadala odgovarajuća suma od 330.000 K, te je na osnovu toga Glavni odbor zaključio da prije svega počne izgradnju doma u Sarajevu, s obzirom na potrebe i najveći broj učenika, a potom da se slični domovi podižu i u ostalim mjestima Bosne i Hercegovine.¹¹⁴

Društvena uprava se — znajući da je ugovorom između vakufa i Zemaljske vlade vakufsko zemljište Cekrčinica, koje je služilo kao park, Zemaljska vlada bila obavezna ustupiti vakufu u slučaju izgradnje zgrada u vjerske i prosvjetne svrhe — obratila Vakufsko-mearifiskom saboru u Sarajevu sa molbom da ustupi „Gajretu“ to zemljište za gradnju konviktske zgrade.¹¹⁵ Međutim, politička razmimošća i neslaganja vodećih ličnosti u vakufskoj upravi i „Gajretu“ onemogućila su bilo kakvu saradnju, te je i „Gajret“ zahtjev izazvao sasvim suprotnu reakciju. Na predlog vakufskog direktora Vakufsko-mearifiski sabor je donio jednoglasan zaključak da uputi Zemaljskoj vladi saborsku delegaciju koja će zatražiti da se odobrene svota oduzme društvu „Gajret“ sa motivacijom da Društvo ima namjeru graditi konvikt samo u Sarajevu, a ne i u drugim mjestima. Takvo reagovanje vakufa naišlo je na punu podršku Vlade, koja je obećala da će uticati na Sabor da se ova svota oduzme „Gajretu“ i dodijeli vakufu. Očigledna je povezanost interesa Zemaljske vlade i vakufa, koji su se našli na istoj strani u borbi protiv društva „Gajret“, čija im uprava i orientacija nije odgovarala, da bi ga onemogućili u ostvarivanju njegovih prava i normalnog rada.¹¹⁶

Ovakav odnos prema jednom humanom društu izazvao je oštре reakcije, naročito od strane studentske omladine iz Beča: Kluba muslimanskih akademičara i narodne muslimanske omladine, koja je to svoje negodovanje izrazila protestnim rezolucijama.¹¹⁷ U njima je oštro osudjen nekorektni postupak Vakufskog sabora prema „Gajretu“, koji je

¹¹³ Naši stipendisti — naši konvicti, „Gajret“, I/1907–8, 2, 17–18.

¹¹⁴ Otimanje od „Gajreta“, „Gajret“, VII/1914, 3, 49–50.

¹¹⁵ Isto.

¹¹⁶ Isto.

¹¹⁷ Rezolucije naših akademičara, „Gajret“, VI/1914, 4, 53–54.

označen kao „dušmanski”, te je upućen apel na Vladu i poslanike Žemaljskog sabora da onemoguće ovakve mahinacije protiv „Gajreta”.¹¹⁸

Međutim, događaji koji su uskoro nastupili učinili su bespredmetnim svaku diskusiju, jer je početak svjetskog rata prekinuo svaku akciju, pošto je društvo „Gajret” zabranjeno i stavljen pod komesarijat.

Osim navedenih vakuufskih konviktova u Sarajevu je od 1912–1914. djelovao i Hrvatski muslimanski konvikt, poznati pod imenom „Hakin konvikt”, kojeg su osnovali A. Mešić, Bekir Mehmedbašić i Šemsibeg Salihbegović, a rukovodili njime Hakija Hadžić, Mijo Vučak i Ivan Rendžeo. U konviktu se nalazio znatan broj muslimanske omladine i bio je jedan od centara u kojem se razvijala mladohrvatska akcija.¹¹⁹ Zbog ovakve orijentacije i djelovanja na omladinu „Gajretova” uprava obdijela je davanje stipendija svim dacima koji su se nalazili u ovom konviktu, a obraćali se društvu „Gajret” za stipendiju, s motivacijom da imaju opskrbu u Hadžićevom konviktu.¹²⁰

Pored stipendiranja daka na srednjim i višim školama Društvo je proširilo svoju djelatnost i na privrednom planu, prije svega pomaganjem učenika i šegrtova na modernim zanatima. Potreba takve orijentacije bila je diktirana sve bržim ekonomskim propadanjem muslimanskog gradskog stanovništva, osobito onog dijela koji je bio čvrsto vezan za tradicionalne oblike zanatstva. Proces prodiranja kapitalističkih odnosa, koji se intenzivno odvijao dolaskom Austro-Ugarske, uticao je na izmjenu privredivanja, te vodio stvaranju novih društveno-ekonomskih odnosa i potreba. To se naročito negativno odražalo na dodatašnje ustaljene oblike privredivanja u trgovini i zanatima, koji nisu mogli izdržati konkurenциju nove industrijske proizvodnje. Tradicionalni zanati, mnogobrojno zastupljeni u gradovima, sa svojom prezivjelom organizacijom u sudaru sa noćnim kapitalističkim načinom proizvodnje, bili su osuđeni na postepeno odumiranje i propast. S obzirom na brojnost muslimanskog stanovništva po gradovima i njegovu zastupljenost u zanatskoj privredi, pitanje njegove egzistencije predstavljalo je veoma krupan problem.¹²¹ Takođe nepovoljna situacija u kojoj se našao ovaj sloj stanovništva, s obzirom na njegovu konzervativnost i tešku prilagodljivost novim prilikama, imala će posljedicu njegovo iseljavanje u Tursku, na što se radije odlučuje nego da napusti stari oblik privredivanja. U tom svjetlu su od izuzetnog značaja i napori koje čini društvo „Gajret”, uvidjući svu tragiku i složenost tog problema, na planu preorijentacije zanatske radinosti pomaganjem i forsiranjem izučavanja modernih zanata sa ciljem prilagodavanja novim prilikama i ublažavanja procesa propadanja i iseljavanja tog sloja stanovništva.

¹¹⁸ Isto.

¹¹⁹ M. Hadžijahić, *Od tradicije...*, str. 205.

¹²⁰ IAS, Knjiga zapisnika II, Zapisnik odborske sjednice 25. IX 1913.

¹²¹ Dr Mehmed Begović, *Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Biblioteka Politika i društvo, Beograd, 1938, str. 11–13.

Do proširenja djelatnosti i na privredno područje došlo je tek nakon preuzimanja društva „Gajret” od strane Muslimanske narodne organizacije 1907. godine, a prvi šegrti koje društvo pomaže javljaju se 1908/9. šk. god. U tom smislu izmijenjena su i Pravila, u čiju je osnovu ušlo i ovo proširenje djelatnosti društva.¹²²

Uvrštanje odredbi o pomaganju zanatske radinosti nedvosmisleno ukazuje koliko je u Društvu bila prisutna svijest o zahtjevima modernog vremena i potrebi da se bosansko-hercegovački Muslimani uključe u tokove savremenvog tehnološkog napretka, tako da sada pred sebe postavlja i „profanije” ciljeve, kao što su „namještanje” (zapošljavanje) i ospozobljavanje mlađih ljudi na raznim zanatima, koji su u to vrijeme bili na cijeni i imali perspektivu. Istina, uočljivo je da su u tom pogledu aspiracije Društva dosta skromne, jer se Statutom predviđa samo „namještanje i eventualno potpomaganje šegrtova na raznim zanatima”.¹²³ Ali kao znak orijentacije i otvaranja jednog novog procesa u obrazovanju i prosjećivanju muslimanske omladine, ove statutarne odredbe su veoma znacajne i indikativne.

Međutim, ubrzo se pokazalo da samo podsticanje izučavanja zanata nije bilo dovoljno, ukoliko se tamo mlađim ljudima nakon završenog zanata ne stvore uslovi za samostalnu privrednu djelatnost. Stoga je u izmjenjenim Pravilima 1911. godine predviđeno da „kad mlađici izuči zanat, a nema kapitala da otvoriti samostalnu radnju, Društvo mu može iz svoje glavnice u tu svrhu podjeliti zajam, uz malen interes i potpunu sigurnost, da će se taj zajam u primjernim obrocima društvu opet povratiti.”¹²⁴ S obzirom na društveno-ekonomske uslove i socijalno porijeklo kandidata, i značaj ovih novih odredbi je veoma indikativan. Značaj koji Društvo pridaje razvijanju zanatske privrede vidljiv je i iz činjenice da je Društvo za izučavanje specijalnih „valjanih” zanata, kao što su precizno-mehaničarski, umjetni zanati i dr., kao i njihovo dalje usavršavanje, predviđjelo i unijelo i odredbu o njihovom eventualnom usavršavanju ne samo u Austro-Ugarskoj Monarhiji, nego i u inostranstvu.¹²⁵

Nedovoljna materijalna sredstva nisu dozvoljavala ostvarivanje predviđenog šireg programa na ovom planu, te je Društvo do 1914. godine stipendiralo svega 52 učenika na zanatima. Pri dodeljivanju stipendija za izučavanje zanata Odbor je prethodno provjeravao spremnost i renume majstora kod koga je učenik izučavao zanat, a preko svog posebnog inspektora vodio nadzor nad šegrtima.¹²⁶

Usmjeravanje ka, za ono vrijeme, perspektivnim i modernim zanatima vidljivo je i prema vrsti i zastupljenosti šegrtova koje Društvo pomaže, te je najveći broj šegrtova bio na krojačkom zanatu (22), bravarskom (6), limarskom (6) itd.¹²⁷

¹¹⁸ Pravila društva „Gajret“, „Gajret“, I/1908, 7–9, 77–81.

¹¹⁹ Isto.

¹²⁰ Pravila „Gajreta“, „Gajret“, IV/1911, 4, 63.

¹²¹ Isto.

¹²² IAS, Knjiga zapisnika II, Zapisnik odborske sjednice 16. VII 1910.

¹²³ Stipendije od godina 1903–1913, „Spomenica...“, Tabela II, str. 3–11.

Kako se iz dosada navedenih podataka o broju stipendija i pohanjanu škola muslimanske djece može zaključiti, postignuti su znatni rezultati na planu savremenog školovanja i obrazovanja. Ti uspjesi imaju svoju punu vrijednost ako se, pored ostalog, imaju u vidu svi oni elementi koji su određivali nepovoljan odnos Muslimana prema usvajanju modernih tekovina savremene zapadne civilizacije, kao i njihov kočioni mehanizam u procesu osavremenjivanja i prihvatanja odredene društveno-političke stvarnosti. Taj proces, kako smo već vidjeli, odvijao se sporu i postepeno.

S druge strane, u svjetlu podataka da je u Bosni i Hercegovini i nakon 30-godišnje austrougarske uprave 94,65% muslimanskog stanovništva bilo nepisemo u evropskom smislu,¹²⁸ određuje i pravu dimenziju postignutih rezultata na planu školovanja. Time se, svakako, ne umanjuju napori koji su činjeni na propagandi školovanja i rezultati koji su postignuti, ali se dobija prava slika stanja muslimanskog školstva toga vremena.

To stanje se još jasnije sagledava ako se komparira sa stanjem školstva ostalih nacionalnih grupa u Bosni i Hercegovini u odnosu prema broju stanovništva. To najbolje ilustruju statistički podaci. (Tabela A i B). Prema njima, broj učenika na srednjim školama u Bosni i Hercegovini krajem 1912/13. školske godine¹²⁹ iznosio je 4.342, a od toga 870 Muslimana i 3.472 ostalih. Broj stanovnika u Bosni i Hercegovini iznosio je 1.898.044, od toga 612.137 Muslimana i 1.285.907 ostalih.¹³⁰ U poređenju s brojem učenika ostalih nacionalnosti u odnosu na broj stanovnika, dolazimo do podataka da bi broj muslimanske djece u školama trebao da iznosi 1.396, dok ih je stvarno bilo svega 870, što ukazuje da su Muslimani u odnosu na druge nacionalne grupe samo u toku jedne školske godine (u ovom slučaju 1913) zaostajali za 526 učenika. Taj nepovoljan odnos još se jasnije vidi iz priložene tabelle, gdje se mogu komparirati podaci o broju pohadanja pojedinih škola u odnosu na broj stanovnika i ujedno poređati sa podacima ostalih nacionalnih grupa. Tako je u sarajevskoj Velikoj gimnaziji od 603 učenika bilo 135 Muslimana, a prema broju muslimanskog stanovništva u sarajevskom okružju od 132.623 trebalo bi da školu pohada 277 musl. učenika, dakle bili su u deficitu za 142 učenika. Slično stanje bilo je i u drugim školama, što se vidi i iz same priložene tabele.

I ovi podaci nedvosmisleno pokazuju da Muslimani ni nakon 35-godišnje austrougarske uprave nisu u školovanju dosegli ni onaj potrebitni minimum proporcionalno broju stanovništva.

¹²⁸ Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hertegovini od 10. oktobra 1910. Sarajevo, 1912, LXXXVII—VIII.

¹²⁹ Skolovanje muslimana, Kalendar „Gajret“ za 1333/1915. godinu, str. 111. Ovim popisom su bile obuhvaćene sljedeće srednje škole: gimnazije u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Bihaću, Derventu, Banjaluci; Muška preparandija u Sarajevu i Mostaru; Trgovacka akademija u Sarajevu; Trgovacke škole u Sarajevu, Tuzli, Travniku, Trebinju, Bijeljini, Brčkom, Livnu, te Zanatljijska škola u Sarajevu i Mostaru.

¹³⁰ Isto.

GAJRETOVI STIPENDISTI PO MJESTU PORIJEKLA U GODINAMA 1903/4., 1908/9. i 1912/13.

Mjesto	1903/4.	1908/9.	1912/13.	Mjesto	1903/4.	1908/9.	1912/13.
Avtovac	—	—	1	Livno	2	6	3
Banjaluka	—	2	2	Ljubinje	—	—	5
Agići	—	1	—	Ljubiški	1	7	9
Bihać	2	1	4	Ljutika	—	—	1
Bileća	—	1	4	Maglaj	—	4	4
Bos. Brod	1	1	—	Mededa	—	—	1
Bos. Dubica	—	1	—	Modriča	—	—	1
Bos. Gradiška	—	1	—	Mostar	1	3	12
Bijelo Polje	—	—	1	Nevesinje	—	—	1
Bijeljina	—	—	3	Ožuak	—	—	2
Brčko	—	—	4	Orasje	—	1	—
Bugojno	—	2	—	Petrovac	—	2	5
Busovača	—	—	1	Prijedor	1	2	—
Cazin	—	1	2	Prozor	—	—	2
Cajniče	—	—	3	Prusac	—	—	4
Capljina	—	2	1	Rahić	—	—	1
Derventa	1	1	1	Ripač	1	—	1
Doboj	—	1	—	Rogatica	—	1	2
Foca	1	3	4	Sanski Most	—	—	2
Fojniča	—	1	4	Sarajevo	5	14	5
Gacko	—	8	15	Sijekovac	—	1	—
Glamoč	—	2	3	Skender-Vakuf	—	2	—
Gacko—Kula F.	—	2	—	Srebrenica	—	—	2
Gradište	—	1	—	Stolac	2	15	13
Gradačac	1	—	1	Tešanj	4	5	5
Gračanica	2	—	1	Tešanj—Milanovac	—	1	—
Hum—Foca	—	1	—	Travnik	—	2	4
Jajce	—	2	6	Trebine	1	2	1
Janja	—	—	1	Trebine—Zupa	—	1	—
Jezero—Jajce	—	3	—	Tuzla	—	2	4
Kladanj	—	1	2	Vakuf Donji	—	4	3
Kladuša	1	5	—	Vakuf Gornji	—	1	1
Ključ	—	—	4	Varcar—Vakuf	—	1	1
Konjic	—	4	3	Visoko	—	1	5
Kozarac	—	1	—	Višegrad	—	1	1
Kočaš	—	1	—	Vitina	—	2	1
Kulen Vakuf	—	4	1	Vlasenica	1	1	4
Kotor Varoš	—	—	1	Zenica	—	—	3
Kupres	—	—	1	Zenica—Dolipolje	—	1	—
Kreševo	—	—	1	Zepče	—	1	1
				Zupanac	—	2	—

TABELA A. ODNOS BROJA UČENIKA NA SREDNJIM SKOLAMA U BIH
U SKOLSKOJ 1912/13. GODINI PREMA BROJU STANOVNIŠTVA

Okrug	Broj. stanov.	Muslimana	Ostali	Ukupno uč.	Muslimana	Ostali
Sarajevo	288.061	132.623	155.438	1.309	249	1.060
		46,04%	53,96%		19,02%	80,98%
Mostar	267.038	63.666	203.372	620	152	468
		23,84%	76,16%		24,52%	75,48%
Tuzla	425.496	177.649	247.847	526	103	423
		41,75%	58,25%		19,58%	80,42%
Bihać	229.071	90.906	138.165	299	72	227
		39,68%	60,32%		24,08%	75,92%
Banjaluka	403.817	70.365	333.452	588	89	499
		17,42%	82,58%		15,14%	84,86%
Travnik*	6.207	2.750	3.457	176	34	142
		44,30%	55,70%		19,32%	80,68%
Trebinje*	4.615	2.009	2.606	156	31	125
		43,53%	56,47%		19,87%	80,13%
Bijeljina*	10.034	5.869	4.165	158	21	137
		58,49%	41,51%		13,29%	86,71%
Brčko*	6.517	3.144	3.373	150	15	135
		48,24%	51,76%		10,00%	90,00%
Livno*	4.729	1.799	2.930	159	28	131
		38,04%	61,96%		17,61%	82,39%

TABELA B. BROJ MUSLIMANSKIH UCENIKA PO VRSTAMA SKOLE U 1912/13.
SKOLSKOJ GODINI U POREĐENJU S OSTALIM

Škola	Gimnazija		Muška Preparandija			
Sjedište	Ukupno uč.	Muslimani	Ostali	Ukupno uč.	Muslimani	Ostali
Sarajevo	603	135	468	190	42	148
		22,39%	77,61%		22,10%	77,89%
Mostar	544	140	404	76	12	64
		25,73%	74,27%		15,79%	84,21%
Tuzla	332	72	260	—	—	—
		21,69%	78,31%			
Bihać	299	72	227	—	—	—
		24,08%	75,92%			
Banjaluka	588	89	449	—	—	—
		15,14%	84,86%			
Travnik	—	—	—	—	—	—
Trebinje	—	—	—	—	—	—
Brčko	—	—	—	—	—	—
Livno	—	—	—	—	—	—
Ukupno	2.366	508	1.858	266	54	212
		21,47%	78,53%		20,30%	79,70%

* Podaci se odnose na broj stanovnika u samom gradu.

TABELA B.*

Škola	Trgovačke škole			Trgovačka akademija				
	Sjedište	Ukupno uč.	Muslimani	Ostali	Ukupno uč.	Muslimani	Ostali	
Sarajevo	—	217	26 11,98%	191 88,02%	—	299	46 15,38%	253 84,62%
Mostar	—	—	—	—	—	—	—	—
Tuzla	—	—	—	—	194	31 15,98%	163 84,02%	—
Bihać	—	—	—	—	—	—	—	—
Banjaluka	—	—	—	—	176	34 19,32%	142 80,68%	—
Travnik	—	—	—	—	156	31 19,89%	125 80,13%	—
Brčko	—	—	—	—	150	15 10,00%	135 90,00%	—
Livno	—	—	—	—	159	28 17,61%	131 82,39%	—
Ukupno	—	217	26 11,98%	191 88,02%	1.292	206 15,94%	1.086 84,06%	—

GAJRETOVE STIPENDIJE PO MJESTIMA STIPENDISTA I SKOLAMA
U ŠK. GODINI 1903/04 **

Mjesto	Univer.	Gimnaz.	Serijat.	Trg. šk.	Ukupno
Bihać	—	1	—	1	2
Bos. Brod	—	1	—	—	1
Derventa	—	1	—	—	1
D. Vakuf	—	1	—	—	1
Foča	1	—	—	—	1
G. Vakuf	—	1	—	—	1
Gradačac	—	1	—	—	1
Gračanica	1	1	—	—	2
Kladuša	—	1	—	—	1
Livno	—	1	—	1	2
Ljubuški	—	1	—	—	1
Mostar	—	—	—	1	1
Prijedor	1	—	—	—	1
Ripac	—	1	—	—	1
Sarajevo	—	3	—	2	5
Stolac	—	2	—	—	2
Tešanj	1	2	1	—	4
Trebinje	—	—	—	1	1
Vlasenica	1	—	—	—	1
Ukupno:	5	18	1	6	30

* Skolovalje Muslimana — Kalendar „Gajret“ za 1333/1915. Zagreb.
** Zapisnik II skupštine održane 24. VI 1904. godine, VAS. Knjiga zapisnika.

bude politički neutralan, kako bi stvorio širu platformu okupljanja saradnika i čitalaca, a ujedno odgovorio osnovnim težnjama Društva.¹³⁵

Pripreme oko izdavanja lista povjerene su Edhemu Mulabdiću, s obzirom na njegovo iskustvo i dotadašnju saradnju u drugim listovima. Ubrzo nakon toga prihvaćena je ponuda Islamske dioničke štamparije kao najpovoljnija. Odlukom Glavnog odbora zaključeno je da list izlazi svakog petog u mjesecu, pod uredništvom E. Mulabdića.¹³⁶ Istovremeno je odlučeno da se prvi broj štampa u tiražu od 2.000 primjeraka, dok će tiraž sljedećih brojeva biti određen prema broju čitalaca.¹³⁷

Prvi broj lista „Gajret“ izasao je 15. VIII 1907. godine kao glasilo istoimenog Društva za potporlaganje daka Muslimana na srednjim i višim školama. U uvodniku prvog broja navedeni su razlozi nieslogovog pokretanja i programska orientacija lista kao društvenog glasila, koncipirana tako da izražava i razvija ideje društva „Gajret“. List pored udovoljavanja društvenim potrebama, prema zamisli uredništva, treba da ima i širi značaj, da svojim profilom „posluži kulturnim težnjama naroda“. Shodno tome donosiće prema mogućnostima i priloge kulturnog i zabilježnog karaktera.¹³⁸

U vremenu od pokretanja 1907. do 1914. godine „Gajret“ su uređivali E. Mulabdić, Mustai-beg Halilbašić, Osman Dikić, dr Murat Saric i Avdo Sumbul. E. Mulabdić je uredio prva četiri broja u 1907/8. nakon čega se zahvalio na uredničkoj dužnosti i ujedno istupio iz Odbora, pravdajući se preopterećenošću i umorom,¹³⁹ dok su stvari razlozi nieslogov izalaska iz „Gajreta“ bili političke prirode i neslaganja sa novom upravom. Uređivanje lista nakon istupa Mulabdića preuzeo je društveni tainik Mustai-beg Halilbašić.¹⁴⁰ Prva dvije godine list je izlazio u malom formatu, naičeće kao dvobroj i trobroj. Stampan je latinicom i cirilicom, a u nacionalnom pogledu list „Gajret“ u to vrijeme zavarao je opštu jugoslovensku orientaciju, naglašavajući da „mi muslimani ovdje nijesmo nikakav zaseban narod, već dio jednog slavenskog naroda, koji se po jeziku raspozne“,¹⁴¹ bez isticanja bilo srpskog bilo hrvatskog nacionalnog imena. Na taj način list je u izvjesnom smislu nastavljaо liniju koju je „Behar“ zagovarao u prvih šest godina svoga izlaženja.¹⁴² Međutim, nedovoljan broj saradnika i prigodnog gradiva već tokom 1908. godine doveo je u pitanje dalje izdavanje lista. Ipak je uprava Društva odlučila da po svaku cijenu nastavi njegovo izdavanje. S tom namjerom izmijenjen je i Redakcioni odbor.¹⁴³

Na početku druge godine izlaženja lista uređivačku dužnost preuzeo je Osman Dikić, koji je istovremeno obavljao i posao sekretara

¹³⁵ Isto.

¹³⁶ IAS. Knjiga zapisnika II, Zapisnik odborske sjednice 5. VIII 1907.

¹³⁷ Isto.

¹³⁸ Bože s hajrom!, „Gajret“, I/1907–8, 1, 2.

¹³⁹ Izjava, „Gajret“, I/1907–8, 10–12, 108.

¹⁴⁰ IAS. Knjiga zapisnika II, Zapisnik odb. sjednice 29. VII 1908.

¹⁴¹ Narodna prosvjeta, „Gajret“, I/1907–8, 4, 43.

¹⁴² M. Rizvić, Književno stvaranje I, str. 263.

¹⁴³ IAS. Knjiga zapisnika II, Zapisnik odborske sjednice 29. VII 1908.

IV. IZDAVAČKA DJELATNOST

A) LIST „GAJRET“

Kao što smo već naveli, pokušaj kontaktiranja sa članstvom i upoznavanje šire muslimanske javnosti sa radom i uspjesima društva „Gajret“ i njegovo propagiranje putem kalendarata pokazao se krajnje nepraktičan. Donošenje društvenih vijesti jednom godišnje, dakle sa znatnim zakašnjenjem, te uvrštanje izvještaja sa glavnih skupština iz protekle godine nosilo je obilježje neaktuelnosti. To je imalo za posljedicu gubljenje interesa čitalачke publike.

Stoga se pred novom upravom, nakon preuzimanja „Gajreta“ od strane Muslimanske narodne organizacije, postavilo pitanje pokretanja jednog društvenog glasila kao najpogodnijeg načina komuniciranja sa članstvom. Iako je, u nedostatu vlastitog glasila, novi društveni odbor zaključio da sve vijesti koje se odnose na Društvo oglašava u „Musatatu“ i „Ogledalu“,¹³² ubrzo je došao do spoznaje da takvo oglašavanje ne odgovara potrebama Društva, jer mu ne omogućava direktni kontakt sa članstvom i ne pruža mu mogućnost širenja društvene misli. Ni jedna od postojećih novina, po ocjeni Odbora, ne može poslužiti toj svrsi.¹³³ Rukovodeni tim razlozima, Odbor je zaključio da pokrene izdavanje lista, koji će izlaziti svakog mjeseca i u kojem će pored redovnog oglašavanja društvenih vijesti uspostaviti još tješnji kontakt sa članstvom. Jedan od daljih razloga za pokretanje vlastitog lista bio je uvjetovan i potreboom uprave Društva da se putem svog glasila može braniti od napada političkih protivnika i njihovih listova i „reći mjerodavnu riječ“.¹³⁴ S druge strane, oglašavanje društvenih vijesti u listovima politički obilježenim, predstavljalo je opasnost po Društvo, polazeći od toga da su njegovi naporili bili usmjereni na okupljanje „članova bez obzira na politička uvjerenja“.¹³⁵ Stoga je na predlog potpredsjednika „Gajreta“ Hasana Hodžića usvojeno da list koji će se pokrenuti

¹³² IAS. Knjiga zapisnika II, Zapisnik odb. sjednice od 10. VIII 1907.

¹³³ Isto, odborska sjednica od 27. VII 1907.

¹³⁴ Isto.

¹³⁵ Isto, odborska sjednica 31. VII 1907.

Društva, te je odredena Redakcija, koju su sačinjavali Hasan Hodžić, Mustaj-beg Halilbašić i Osman Đikić.¹⁴⁴

Od 1910. godine list „Gajret“ je i po obimu i po sadržaju izmijenio konцепцију. Reformu je izvršio urednik Đikić, udovoljavajući zaključku godišnje skupštine „Gajreta“ u 1909. godini o njegovoj preorientaciji od glasila koje služi isključivo u društvene svrhe u književnim časopisima koji će udovoljiti potrebljima muslimanske porodice za lektirom pisanim u islamskom duhu. Povećan je obim lista, broj stranica, od 8 na 16, i dat mu je veći format. Otvorene su i nove rubrike i povećan broj priloga iz naše i strane literature.¹⁴⁵

Pitanje upotrebe latiničnog ili ciriličnog pisma u listu „Gajret“ raspravljano je i na VIII redovnoj skupštini „Gajreta“, jer je bilo zahtijeva da se iz lista izbací cirilica kao nepraktično pismo. Međutim, skupština je zaključila da se postavlja ravnopravnost oba pisma,¹⁴⁶ te shodno tom zaključku i Uredništvo reformisanog „Gajreta“ moglo je obavijestiti čitaoca da će se prilizi u listu štampani „omnim pismenima kakvim ko želi“. Tom prilikom je rečeno da „mi pisma jedno od drugoga ne odvajamo, tj. ne pretpostavljamo jedno drugome, to ćemo i stvari cirilicom pisane isto tako rado primati u naš list, kao i one latinicom“. Da bi omogućila, osobito samoukim i čitanje cirilice, Redakcija je počela na kraju svakog broja donositi abecedu.¹⁴⁷

Dobar odziv čitalaca i povećanje tiraža uticali su da je Uredništvo odlučilo od 1911. godine list izdavati dvaput mjesечно,¹⁴⁸ proširivši program lista, kojim se predviđa donošenje gradiva „iz svih grana nauke, književnosti, umjetnosti i uopće pratiti kulturni razvoj u svijetu“, a posebno kod islamskih naroda.¹⁴⁹ Uredništvo je otvaranjem nove rubrike „Narodne umotvorine“ pružilo mogućnost saradnje u listu i onim čitaocima koji nisu vični peru i originalnom stvaranju.¹⁵⁰ Sa zadovoljstvom je Uredništvo konstatovalo „da naš element sive to više osjeća potrebu čitanja, a toj potrebi ćemo mu Gajretovim listom najbolje udovoljiti“¹⁵¹

Na kraju trećeg godišta broj pretplatnika od 800, koliko ih je bilo početkom 1910. godine, popose se na 2.000, što je u svakom slučaju predstavljalo zavidan broj i izvanredan rezultat. Pored napora Uredištva u pravcu reformisanja lista, značajan uticaj je imala i činjenica da je iza Društva, a time i lista, stajao autoritet Muslimanske narodne organizacije. Uredištvo je moglo konstatovati da je list „Gajret“ uspio

¹⁴⁴ Ist. Zapisnik odborske sjednice od 16. VII 1909.

¹⁴⁵ Reformirani „Gajretovog“ lista, „Musavat“, IV/1909, 59, 6.

¹⁴⁶ Zapisnik VIII redovne skupštine društva „Gajret“ održane 15. jula 1910. „Gajret“, III/1910, 9, 143.

¹⁴⁷ Iz uredništva, „Gajret“, III/1910, 1, 16.

¹⁴⁸ Gajretove vijesti: Azbuka (abeceda), „Gajret“, III/1910, 1, 13.

¹⁴⁹ Ist.

¹⁵⁰ Zapisnik VIII redovne skupštine društva „Gajret“ održane 15. jula 1910. „Gajret“, III/1910, 9, 143. Prijedlog je potekao od H. Hamida Svrze, što je skupština usvojila kao i zaključak o honoriranju radova saradnika.

¹⁵¹ Iz uredništva, „Gajret“, III/1910, 10, 165.

¹⁵² Ist.

¹⁵³ Ist.

okupiti „našu inteligenciju u zajedničko kolo“¹⁵⁴ na planu kulturno-prosrvjetnog i narodnog prosvjećivanja, što je doprinisalo „da se politička, lokalna i lična strančarenja sve to više ublažuju, kada su u pitanju društvo i list „Gajret“, te se izražava nada skorog pristupanja Društvu i posljednjih protivnika.¹⁵⁵

Sumirajući rezultate na kraju četvre godine, odnosno druge godine reformisanog „Gajreta“, Uredištvo je naglasilo da povećani tiraž na 3.000 predstavlja najbolji dokaz da je list ispunio svoj zadatak „postao opća naša liga koja je pogodio prave potrebe našega naroda“¹⁵⁶ stvorivši sebi čitalačku publiku u svim slojevima. List je s podjednakim uspjehom i interesovanjem bio primljen u muslimanskoj porodici, među školskom omladinom, kod muslimanskih žena, sve više prodirao na selo, te se s punim pravom mogao smatrati „narodnim listom u pravom smislu te riječi“¹⁵⁷. Svakako da je tom uspjehu doprinisio i obogaćeni sadržaj, te niz novih rubrika. Pored članaka i literarnih priloga uvedene su i rubrike: „Iz higijene“, „Iz islamskog svijeta“, „Književne i kulturne prilike“, „Gajretov Glasnik“, „Društvene vijesti“, „Mali glasnik“ (politički pregled u zemlji i svijetu), „Šale i dosjetke“, „Poruke i odgovori uredništva“ i dr.

Uredištvo je i dalje početkom svake godine rezimiralo postignute rezultate i izvještavalo čitaoca o uspjesima lista. Međutim, bolest urednika Osmana Đikića stvarala je potiske oko uređivanja i redovnog izдавanja lista, koji počinje izlaziti nerедовно i sa zakašnjenjem. Da bi se obezbijedilo redovno izlaženje lista, poremećeno Đikićevim odsustvovanjem, član Glavnog odbora Sakib Korkut pristao je da se primi uređivanja „Gajreta“, pod uslovom da obrazuje Redakciju bez obzira na političku pripadnost njenih članova, što Glavni odbor nije usvojio. Još je dalo povodu da se Korkut zahvali na članstvu u „Gajretovom“ odboru i istupi iz njega.¹⁵⁸

Nakon Đikićeve smrti, 30. III 1912. godine, četvrti broj petog godišta uredio je dr Murat Saric, a dalje uređivanje lista povjeren je cand. filozofije Avdi Sumbulu, koji je preuzeo i društvene poslove sekretara umjesto umrolog Đikića.¹⁵⁹

Uredivačka politika koju je u listu „Gajret“ provodio Osman Đikić bila je zasnovana na tolerantnosti i lišena otvorene nacionalno-političke isključivosti, što je davalo mogućnost uključivanja i saradnje u listu „Gajret“ šireg broja mladih afirmisanih muslimanskih književnika. Vecinu književne saradnje u „Gajretu“ nose upravo bivši „Beharovci“ saradnici, kojima je nakon ekspozicije „Behara“ 1908. godine kao hrvatskog lista odgovarala prosvjetna svrha i opšta muslimanska orijentacija lista „Gajret“. Tako se u „Gajretu“ javljaju: Hamdija

¹⁵⁴ Iz uredništva, „Gajret“, III/1910, 12, 201.

¹⁵⁵ Ist.

¹⁵⁶ Na završetku godine, „Gajret“, IV/1911, 23–24, 337–338.

¹⁵⁷ Ist.

¹⁵⁸ IAS. Knjiga zapisnika II, Zapisnik odborske sjednice 18. II 1912, Zapisnik X redov. glav. skupštine društva „Gajret“, održane dne 17. jula 1912, „Gajret“, V/1912, 5–6, 74.

¹⁵⁹ M. Rizvić, *Književno stvaralaštvo* I, str. 265.

Mulić, Hazim Muftić, M. Cazim Čatić, Semsudin Sarajlić, Mustafa Čelić Gazanfer, Fadil Kurtagić, A. Hifzi Bjelevac, Osman Nuri Hadžić i dr. Međutim, u listu „Gajret” nije bilo priloga istaknutih muslimanskih književnika starije generacije, prije svega S. Bašagića, E. Mulabadića, Fehima Spahe i drugih, na što se odnosila i bilješka urednika Osmana Đikića: „Medu saradnicima našega lista, koji su uredništvo kroz ove dvije godine pomagali nema onih ljudi od pera, koje smo bili navikli sretati u našim listovima. Ti ljudi nisu htjeli da sudjeluju svojim rado-vima u „Gajretru”, čime je manjkalo mnogo dobro, poučno i zanimljivo štivo našim čitateljima. Mi nećemo da ispitujemo uzroke indiferentnosti te gospode prema Gajretovu listu, da ne bismo time vrijedali tešku ranu na našem narodnom organizmu, koja već odavno krvari i koja će još dugo krvariti, nego nam je tek konstatovati ovu neugodnu činjenicu, koja Gajretovom listu dosta škodi”.¹⁶¹ Razlozi njihove apstinenje u listu „Gajret” ležali su, najvjerojatnije, u nezadovoljstvu zbog smjerenjivanja iz uprave Društva 1907. godine i neslaganja s upotrebljom cirilice u listu.

Medu saradnicima u listu „Gajret” pojavljuju se i pjesnikinje Muslimanke: Hatidža Đikić, Šefika Nestrić Bjelevac i nepoznata pjesnikinja, čiji je pseudonim P. K. Fatma.

Prozni prilози u „Gajretu” tretirali su probleme muslimanske stvarnosti, pa se, uz ostalo, bavi i problemom iseljavanja i socijalnim položajem žene. U nizu članaka list se zalaže za podizanje obrazovnog nivoa žene i, u skladu sa svojom kulturno-prosvjetnom ideologijom, zagovara njihovo savremeno školovanje.¹⁶²

List „Gajret” je pratio i donosio i kratke informativne osvrte političke prirode, iako u manjoj mjeri, jer je po koncepciji Osmana Đikića, koja je dobila podršku i „Gajretovu” uprave, bilo neophodno, imajući u vidu znatan broj „Gajretovih” članova koji čitaju samo list „Gajret”, donositi takve vijesti i informacije o aktuelnim političkim dogadjajima.¹⁶³ Napadi političkih protivnika na Đikića kao urednika lista i sekretara društva „Gajret”, zbog njegovih političkih i nacionalnih opredjeljenja, dovodili su Uredništvo u situaciju da se moralio braniti i stavlјati u zaštitu svoga urednika. Uzimajući u obdrbanu Osmana Đikića, Uredništvo je isticalo da to čini u interesu i društva i lista „Gajret”. Napadi na Đikića nisu bili usmjereni na njegovu ličnost kao političara i čovjeka u sukobu sa drugim političkim strankama, nego prvenstveno kao sekretara i urednika „Gajretovog” lista, čime se nanosila šteta samom Društvu. Odvajajući Đikićevu političku aktivnost od njegovog rada u „Gajretu”, Uredništvo je dokazivalo: „list Gajret se drži izvan političkih i stranačkih uticaja i kojemu je svrha kulturni rad u muslimanskom elementu bez razlike stranaka”.¹⁶⁴ I pored jasne

srpske orijentacije Đikićeve, koja je bila čest povod napada na njega kao „Gajretovog” urednika, srpska nacionalna propaganda putem lista „Gajret” bila je veoma ograničena, i provodena, uglavnom, kroz umjerno izražavanje simpatija prema srpskom književnom stvaralaštvu i prihvatanju pisma cirilice u listu. „Gajret”, je, nadalje, pored hrvatskih, u znatno većoj mjeri davao publicitet vodećim srpskim književnim listovima, preporučivao najvažnija djela savremene srpske književnosti, dje lujući tako u pravcu upoznavanja i približavanja muslimanskoj čitalačkoj publici.

Popularisanjem djela iz srpske književnosti izražavala se i težnja za naslanjanjem na dostignuća savremene srpske književnosti i praćenje književnog i kulturnog života jednog bliskog naroda. Uporedo u „Gajretu” se razvijaju simpatije i prema hrvatskoj književnosti i piscima (Senova, Matoš, Kranjčević).

U „Gajretu” se oglašavaju listovi: „Bosanska vila”, „Srpski književni glasnik”, „Brankovo kolo”, „Letopis Matice srpske”, „Pregled”, te predstavljaju djela Jovana Skerlića, Bogdana Popovića, Isidora Sekulić i drugih.¹⁶⁵ Sve su učestaliji napadi na list „Gajret” od strane pro-hrvatske muslimanske inteligencije zbog upotrebe cirilice u „Gajretu” kao obilježja njegovog nacionalnog ispoljavanja u srpskom smislu. U toj kampanji se naročito isticao „Hrvatski dnevnik”, koji je otvorio svoje stranice protivnicima cirilice. Uredništvo „Gajreta” je 1913. godine pokrenulo diskusiju o cirilici kao pismu koje se upotrebljava u njegovom listu. Na pisanje „Hrvatskog dnevnika” da je upotreba cirilice u „Gajretu” bila uzrok opadanju broja njegove čitalačke publike, kao i oispajanja među saradnicima, Uredništvo je odgovaralo da je „list Gajret književno glasilo, koje teži, da naš islamski svijet i našu mladže što više i svestranije uputi u pismenost ma kakvim slovima bilo”.¹⁶⁶

Uredništvo je smatralo da je pitanje pisma i njegove upotrebe politički motivisano i da zamjerke o upotrebici cirilice idu za uvlačenjem separatizma i političkog intrasigentizma u društvo kao i za isključivanjem iz Društva svih onih koji imaju drugo mišljenje o pismu cirilici i zadacima Društva.¹⁶⁷

Iako je u ovoj polemici list zagovarao ravnopravnost oba pisma, Uredništvo je istorijskim argumentima dokazivalo stariju tradiciju cirilice i njene upotrebe među Muslimanima.¹⁶⁸ U prilog tome navedeno je da je cirilica pismo kojim su se služili turski sultani, a i otomanska uprava ga je zadržala sve do okupacije. U obdrbanu cirilice dalje je navedeno da je to pismo na kojem su, pored turskog, štampani i listovi „Sarajevski Cvjetnik”, „Bosna”, „Neretva” i dr., a bilo je i sredstvo komuniciranja sa muslimanima Sandžaka, Crne Gore i Makedonije.¹⁶⁹

¹⁶¹ „Bosanska Vila”, „Gajret”, IV/1911, 3, 44; „Srpski Književni Glasnik”, „Gajret”, IV/1911, 1, 11; Istorija nove srpske književnosti, „Gajret”, V/1912, 7–8, 122; Antologija novije srpske književnosti, „Gajret”, V/1912, 7–8, 122; A. Isidora Sekulić Stremnicka: Pisma iz Norveške, „Gajret”, VII/1914, 5, 82.

¹⁶² „Hrvatski Dnevnik”, „Gajret”, V/1912, 9–10, 159; Iz uredništva, „Gajret”, VI/1913, 4–5, 116; Fadil Kurtagić, „Gajret”, VI/1913, 6–7, 151.

¹⁶³ Cirilica i muslimani, „Gajret”, VI/1913, 1–3, 80–81.

¹⁶⁴ Isto.

¹⁶⁵ Isto.

¹⁶⁶ Na početku treće godine, „Gajret”, V/1912, 1, 1–2.

¹⁶⁷ Munira: Život muslimanke, „Gajret”, III/1910, 7–8, 106–107; Hazim Muftić, Zenska moobražja ili izostavljeni tarz, „Gajret”, III/1910, 5, 73–74; Hamdija Elezović, Naš rad na prosvećivanju masa, „Gajret”, IV/1911, 8, 118–119; Razija, Pismo drugarici, „Gajret”, IV/1911, 20–21, 308–309; Bejanama Rijaseti ilmije, „Gajret”, VI/1913, 8–9, 153–154.

¹⁶⁸ Zapisnik VIII redovne skupštine društva „Gajret”, održane 15. jula 1910, „Gajret”, III/1910, 9, 144.

¹⁶⁹ Ružan običaj, „Gajret”, IV/1911, 9, 140–141; IV/1911, 10, 159.

Najzad, i tzv. begovsko pismo razvilo se iz kurzivne cirilice, ponegdje nazivane „Stara Srbija“. ¹⁷⁰ Osim toga „jezik i psih našeg čovjeka kud i kamo pristupačnji su knjigama pisanim cirilicom nego li latinicom“. ¹⁷¹ Zamjerke koje su upućivane listu zbog upotrebe cirilice kao znaka opredjeljenja lista u srpskom nacionalnom pogledu. Uredništvo je pobijalo argumentima da je to pismo koje podjednako koriste i muslimani i pravoslavni i katolici, te da takva rezonovanja nemaju istorijskog uporišta. Označavanje cirilice i njena upotreba kao oznaka za nacionalno ispoljavanje je tečkovina novijeg vremena. ¹⁷² I pored zagovaranja upotrebe cirilice i dokazivanja njene opravданosti, „Gajret“ nije stajao na pozicijama isključivosti, jer se to kosilo sa opštim smjernicama programa i zadataka Društva, kao prosvjetne ustanove, zadužene, među ostalim, i za širenje pismenosti, u čijoj funkciji je i list „Gajret“ imao značajnu ulogu kao društveni organ.

Na kraju ovu diskusiju, uz priznanje ravnopravnosti i zastupljenosti oba pisma, Uredništvo zaključuje u pomirljivom tonu s konstatacijom da „danas kada ima 80% analfabeta u našem narodu, možda i više, naša je najglavnija dužnost, da taj svijet dovedemo do pismenosti, pa neka se služe kakvim god ko hoće pismom. Mi ćemo kako do sad tako i od sada svaki lijep i koristan rad štampati onako, kako saradnici budu zahtijevali. Služaci se i pokoravajući se zaključku Glavne skupštine, da se list „Gajret“ može štampati i jednim i drugim pismom mi ćemo se toga i držati.“ ¹⁷³

Očigledno je da je „Gajret“ u ovom vremenu taktizirao i pokazivao punu obazrivost prema osjećanjima i raspoloženju širokih muslimanskih slojeva, koje bi i srpska i hrvatska otvorena nacionalna propaganda obdijala od Društva.

U listu su se, ipak, na diskretan način, kroz navođenje primjera zajedničke saradnje sa Srbima, koja se na kulturno-prosvjetnom planu odvijala preko društava „Gajret“ i „Prosvjetje“, razvijala osjećanja naklonosti Muslimana prema srpskom narodu. S naglašenim simpatijama u listu su registrovani članovi i dobrovoljni pomagači „Gajreta“ iz srpske sredine, te su njihovi primjeri jače naglašavani. Tako je list obavijestio svoje čitaocе o „simpatičnom gestu“ predsjednika beogradskе opštine, Ljube Đavidiću, koji je društvu „Gajret“ darovao 190 K koje je u njegovu ime predao student filozofije Hasan Rebac. ¹⁷⁴ Redakcija je sa simpatijama popratila i posjet Petra Kočića društvenim prostorijama „Gajret“ i njegov skromni prilog od 5 K. ¹⁷⁵

Nacionalna opredjeljenost tadašnjeg „Gajretovog“ sekretara i urednika Avde Sumbula odražila se i na pojavu priloga nemuslimanskih saradnika u listu „Gajret“, koji se, što je i razumljivo s obzirom na

¹⁷⁰ Muslimani i cirilica, „Gajret“, VI/1913, 4—5, 85—88. U bibliografiji Vladimira Corovića objavljenjo u Istoriskom glasniku 1—2, Beograd 1976. godine na str. 231, koju je izradio Jeremije D. Mitrović, navodi se pod bibliografskom jedinicom 251 da je Corović autor članka „Muslimani i cirilica“. Imeči članak je objavljen bez potpis-a.

¹⁷¹ Isto.

¹⁷² Isto.

¹⁷³ Cirilica i muslimani, „Gajret“, VI/1913, 1—3, 81.

¹⁷⁴ Javne potvrde, darovi, „Gajret“, VII/1914, 1, 15.

¹⁷⁵ Javne potvrde — Darovi, „Gajret“, III/1910, 6, 99.

osjetljivost muslimanske sredine, javljaju pod muslimanskim pseudonimima. Jedan od tih bio je i Jovan Palavestra, koji se potpisivao pseudonimom Faik. ¹⁷⁶ Njegova pojавa u izvjesnom smislu doprinosi razbijanju muslimanske izolacije u književnosti i izražavanju muslimanske i srpske saradnje putem lista „Gajret“. ¹⁷⁷

Vidno mjesto u „Gajretovom“ listu zauzimala je prevodna književnost, kojom se najčešće ispunjava prostor lista u nedostatku dovoljnog broja domaćih saradnika. U toj oblasti do 1912. godine najviše su zastupljeni prevodi iz turske književnosti, što je proisticalo kako iz tradicionalnih obzira tako i književne orientacije lista i njegovih čitalaca, dok se od 1913. godine osjeća jači prodor prevoda iz zapadnih literatura. ¹⁷⁸ Njihovim donošenjem upoznavala se muslimanska čitalačka publika sa duhovnim vrijednostima i dostignućima evropske kulture.

Zapadna prevodna književnost bila je zastupljena djelima francuske, njemačke, engleske, ruske i japanske književnosti. U listu su donošeni prevodi djela Žila Verne, A. Dime, Voltera, Anatola Fransa, Gi de Mopasana, Rusoa, Sopenhauera, M. Tvena, Tolstoja, Turgenjeva, Čehova, Ibzena i dr.

Kao prevodici, pored Muslimana, javljaju se i nemuslimanski saradnici, dok su glavni prevodici s turskog jezika bili M. C. Ćatić, Ahmed Rašidkadić, O. A. Sokolović i dr. ¹⁷⁹

U sedmoj, posljednjoj godini svoga izlaženja, nakon petog broja u 1914. godini, list je bio obustavljen zajedno sa svim drugim listovima opozicionih grupa u Bosni i Hercegovini. Redakcija se početkom godine obratila čitaocima i rezimirala predeni put lista od informativno-društvenog organa do literaturno-umjetničkog lista koji „može služiti na čast kako društu samome i društvenoj upravi, tako i čitavom još i sad kulturno zaostalom muslimanskom dijelu našeg naroda“. ¹⁸⁰ U osvrtu na dosadašnji rad „Gajreta“ i njegove ciljeve istaknute su poteskoće na koje je list nailazio „u svom neustrašivom propovijedanju istine, ljepote i kulture“. Jedna od zadaća „Gajretovog“ prosvjetnog programa bila je i misija „kulтивiranja odnosno evropeiziranja naše nacionalne psige“. ¹⁸¹ Takav rad i sa takvim ciljevima nesumnjivo je nailazio na zapreke izražene u „inferiornosti, zasukanosti, ekskluzivnosti“ muslimanskog socijalnog organizma, ali u programskoj poruci Redakcija je istakla da stupce svoga lista otvara „intelektualnim produktima svih naših kulturnih radnika“. ¹⁸²

Najzad, može se reći da je list „Gajret“ tokom svoje prve serije izlaženja do 1914. godine odigrao značajnu ulogu na planu kulturno-prosvjetnog užidavanja Muslimana, te znatno doprinioši daljem formirajušu muslimanske čitalačke publike. Uz zadržavanje muslimanskog obilježja kao osnovne odrednice, svojom programskom orijentacijom na slanjanju na vlastite tradicionalne duhovne vrijednosti list „Gajret“ je nastavljao „Beharovu“ liniju prvih godina njegovog izlaženja.

¹⁷⁶ Jovan Palavestra, Bohem Mučenik, „Gajret“, 13/1932, 19, 317—318.

¹⁷⁷ M. Rizvić, Književno stvaranje I, str. 282.

¹⁷⁸ Isto.

¹⁷⁹ Isto, str. 284.

¹⁸⁰ Isto.

¹⁸¹ Na početku sedme godine „Gajret“, VII/1914, 1, 1—2.

¹⁸² Isto.

¹⁸³ Isto.

To znači da je i „Gajret”, slično kao i „Behar” do svog eksponiranja kao hrvatskog lista, bio na liniji ispoljavanja vlastitog narodnogn identiteta i na tim osnovama razvijanja književnosti, prosvjete i kulture. Književno stvaranje u „Gajre” zastupa kulturno-prosvjetne i društveno-ekonomske interese Muslimana, sa osnovnom idejom njihovog napretka i preobražaja u smislu uskladivanja tekovina zapadne civilizacije sa njihovim mentalitetom. Osnovni motivi koji dominiraju u „Gajretovoj” prozni su: podizanje opštег prosvjetnog nivoa Muslimana, problem iseljavanja, svjetovno obrazovanje Muslimanki i njihova društvena emancipacija. Većinu saradnika u njemu činili su Muslimani, a motivi koji se obrađuju odnosi su se na muslimanski život, običaje, vjeru i tradiciju, kroz koje se izražavao specifičan duh i mentalitet ovog naroda. Književno stvaranje na ovim temeljima svrstavalo je časopis „Gajret” u red značajnijih muslimanskih književnih listova.

B) KALENDAR „GAJRET”

Društvo „Gajret” je u periodu austrougarske uprave do 1918. godine razvilo i svoju izdavačku djelatnost, u početku skromnu i ograničenu na izdavanje kalendara za godine: 1906/7, 1907/8, da bi je kasnije, 1907, proširilo pokretanjem lista pod istoimenim nazivom „Gajret” i završilo publiciranjem kalendara za 1915. godinu.

Do pojave prvog „Gajretovog” kalendara, časopis „Behar” je, prema podrišci koju je pružao društvo „Gajret” od njegovog osnivanja, izvještavajući o njegovom razvoju, širenju, uspjesima i organizacionom učvršćivanju, obavljao ulogu njegovog društvenog glasila. Ta idejna i organska povezanost „Behara” i „Gajreta” prihv godina postojanja Društva bila je uslovljena i time što su saradnici oko „Behara” bili ujedno i ličnosti koje su se angažovale oko osnivanja „Gajreta” i imale rukovodeću ulogu u njemu. Međutim, sa organizacionim razvojem Društva sve se više osjećala potreba za pokretanjem vlastitog društvenog glasila, u kome bi se poređ izvještaja sa skupštinom donosili i sve ostale vesti koje su se odnosile na Društvo.

Odluka o pokretanju kalendara donešena je na IX odborskoj sjednici 8. X 1905. godine.¹⁸⁰ Kalendar je bio koncipiran tako da pored službenog dijela, kome se davala prednost, donosi i poučno štivo. Naujavu izlaženja kalendara „Behar” je iskreno pozdravio i pozvao čitaoca na saradnju, uz napomenu da se primaju radovi „kojim jezikom ko napiše, onako će se štampati, dakle bice izmiješan turskim i našim jezikom”.¹⁸¹

Stav Redakcije i uprave društva „Gajret” da se jedan dio kalendra štampa na turskom jeziku, imajući u vidu cijelokupnu orientaciju Društva u propagiranju i približavanju Muslimanima zapadne pismenosti i savremenog obrazovanja, predstavljao je značajan napor da, s jedne strane, pruži mogućnost saradnje i uključivanja u Društvo i onog

malobrojnog dijela muslimanske inteligencije koji se služio turskim jezikom, a, s druge strane, uprava Društva je ovim gestom željela pridobiti i zadovoljiti i one konzervativne elemente među Muslimanima koji su se prema „Gajretu” zbog njegove savremene orientacije držali rezervisano, pa čak i neprijateljski.

Prvi kalendar za 1906/7. godinu štampan je u Islamskoj dioničkoj štampariji, pod uredništvom Edhema Mulabdića, iako nigdje nije navedeno ime urednika.¹⁸² Grada u kalendарima za 1906/7. i 1907/8. godinu tematski je bila podijeljena na četiri dijela, od kojih su prva tri bila na srpskokrvatskom, dok je četvrti dio bio na turskom jeziku.

Prvi dio sadržavao je obavezni kalendarski dio, dok se drugi dio odnosi na službena vesti o radu i istorijatu Društva, a obuhvatao je izvještaje sa skupština, popise stipendista, povjerenika i društvenih članova. U trećem dijelu bili su zastupljeni literarni prilozi, bez neke veće književne vrijednosti, pretežno poučnog karaktera, kao i niz priloga iz istorije islama i vjerske tematike. Kao autori ovih tekstova javljaju se već kroz „Behar” i druge muslimanske liste afirmirani muslimanski pisci: S. Bašagić, E. Mulabdić, Šukrija Alagić, M. C. Čatić, Hamdija Mulić, Hasan Hodžić, Sulejman Saridžić, M. Serđarević i dr. Tekstualni opisi slika donošenih u kalendarama većinom su bili iz pera Mulabdića i Bašagića, a odnosili su se na ugledne ličnosti muslimanskog javnog i kulturnog života kao i na opise značajnih kulturno-istorijskih spomenika. U četvrtom dijelu, koji je bio na turskom jeziku saradivali su Dž. Čaušević, M. E. Kadić, S. Kemura, Hasan Nedžib (pseudonim) i S. Proho.

Pojava prvog „Gajretovog” kalendara izazvala je različita reagovanja u muslimanskoj sredini. „Behar” je donio laskavu ocjenu sa opširnim prikazom radova i autora,¹⁸³ a prenjo je i povhalno pisanje o kalendaru bugarskog dnevnika „Tuna”.¹⁸⁴ Polemiku i oštru kritiku konzervativnih krugova ulemje izazvala je rasprava S. Prohe, pisana na turskom jeziku, pod naslovom „Ono što koristi čovjeku i poslige smrti” u kojoj se, poređ ostalog, zagovara i dokazuje potreba prevođenja vjerskih knjiga sa turskog i arapskog jezika na srpskokrvatski jezik. To je bilo dovoljno da izazove rasprave među ulemom i osudu stavova autora. U „Bosansko-hercegovačkom Glasniku”¹⁸⁵ objavljen je napis „Gajretov kalendar i hodže” u kome se oštro suprotstavljalo pisanju vjerskih knjiga na srpskokrvatskom jeziku, uz obrazloženje da je to boze „turski jezik pal u nas ukorijenjen u običnom govoru, a vrlo je omiljen i prijemljen... te nam je bolje i s političkog gledišta zanimati se turskim jezikom”. Očito, da je pretjerano zagovaranje turskog jezika i protiviljiv reformi pisma, koje je zagovarao autor, a redakcija „Bosansko-hercegovačkog Glasnika” podržavala, bilo politički motivisano. Svakako da se pri tome mora imati u vidu i opozicioni stav „Bosansko-hercegovačkog Glasnika”, koga je pokrenuo 1906. godine

¹⁸⁰ Hamdija Kreševljaković, Bibliografija, „Novi Behar”, IV/1930–31, 14–15, 223. Kreševljaković navodi da je sva tri „Gajretova” kalendara (1906, 1907, 1915) uredio Edhem Mulabdić.

¹⁸¹ Kalendar „Gajret”, „Behar”, VI/1905, 21, 332–333. I br. 22, 348.

¹⁸² Kalendar „Gajret”, „Behar”, VI/1905, 23, 366.

¹⁸³ Bosansko-hercegovački glasnik, I/1906, 12, 4.

¹⁸⁰ IAS, Knjiga zapisnika, Zapisnik odb. sjednice od 8. X 1905.

¹⁸¹ Kalendar „Gajret”, „Behar”, VI/1905, 12, 191.

Omer-beg Sulejmanpašić, a u njegovu uređivanju učestvovala je muslimanska inteligencija koja je u nacionalnom pogledu usvajala srpsku orijentaciju (Smail-aga Čemalović i drugi). Pisac ovog članka bio je rukovoden političkim motivima, špekulišući sultanovim suverenitetom nad Bosnom, što se vidi i iz toga da je prijedlog Prohi o prilagodavanju arapskog pisma srpsko-hrvatskom jeziku označen kao „vrlo poguban i politička smicaljka”.¹⁸⁹ Insistiranje na upotrebi turskog jezika, s obzirom na mali broj Muslimana koji je znao i govorio taj jezik, ima izrazito političko i opoziciono obilježje. Očito se željelo time istaknuti prijedlog Bosne i Hercegovine Otomanskom Carstvu.

I list „Bošnjak” se upustio u ovu polemiku, davanjem punе potrdske Prohi. Zauzeo se za reformu arapskog pisma i njegovog prilagodavanja srpsko-hrvatskom jeziku, te prevodenju vjerskih udžbenika na naš jezik, što je list „Bošnjak” i ranije započeo dokazujući da bi pred latinice i cirilice i to pismo „moglo zgodno opstati”.¹⁹⁰ O ostalom sadržaju „Gajretovog” kalendara „Bošnjak” se u opširnom prikazu pohvalno izrazio i preporučio ga svojim čitaocima.¹⁹¹

Prvi „Gajretov” kalendar za 1906/7. godinu naišao je na relativno dobar plasman. Tiraž mu je iznosio 3000, od čega je prodato 2.558 komada,¹⁹² ali već Kalendar za 1907/8. godinu nije imao takvu produ. Tiraž ovog drugog kalendara iznosi je 2.500, a prodato je svega 876 primjeraka.¹⁹³

Ni akcija koju je na inicijativu Glavnog odbora poduzela Zemaljska vlada svojom preporukom na školske uprave, da otkupljuju kalendare u svrhu nagradnivanja muslimanskih učenika, nije imala većeg odziva. Svega nekoliko škola odzavalo se tom pozivu.¹⁹⁴

Slab finansijski uspjeh, veliki troškovi oko izdavanja i nefiksnost kontaktiranja sa članstvom putem kalendara uticali su da je Glavni odbor obustavio njegovo dalje izlaženje.¹⁹⁵

Društvo će uskoro umjesto kalendara početi sa publiciranjem lista „Gajret”, u kojem će vijesti biti aktuelnije, jer će izlaziti mjesечно, a i troškovi izdavanja će biti znatno jeftiniji.¹⁹⁶

Sljedeći i posljednji kalendar u ovom periodu pojavio se nakon pauze od 7 godina.

U ratnim prilikama 1914—1918. godine, kada je društvo „Gajret” predato na upravu Vakufsko-saborskom mearifskom odboru, i nakon zabrane izlaska lista „Gajret”, nova uprava je donijela odluku o ponovnom izdavanju kalendara. S obzirom na ratne prihode, te poteškoće

¹⁸⁹ Isto.

¹⁹⁰ „Gajretov” kalendar i hodže, „Bošnjak”, XII/1906, 12, 1—2.

¹⁹¹ Isto.

¹⁹² Zapisnik IV redovite skupštine društva „Gajret” 8. jula 1906. Kalendar „Gajret”, II/1907, 36.

¹⁹³ Zapisnik V redovite skupštine društva „Gajret” 5. jula 1907. „Gajret”, „Gajret”, I/1907—8, 1, 7.

¹⁹⁴ Isto. To su bile osnovne škole u Velikoj Kladuši, Krupi, Gradsko poglavstvo u Cazinu, Općinski ured u Konjicu, Učiteljska škola u Sarajevu i Narodna osnovna škola u D. Tuzli.

¹⁹⁵ Isto, str. 9.

¹⁹⁶ Isto.

oko iznalaženja pogodne štamparije, njegovo izdavanje se prolongiralo.¹⁹⁷ Kalendar nije mogao biti štampan kako je zamisljen, te su u njemu izostali uobičajeni prilozi kao i opširnija naučno-literarna sadržina. Zbog toga je opao i interes potencijalnih saradnika, koji u nedoumici da li će se kalendar stampati ili neće nisu dostavili svoje priloge.¹⁹⁸ Kako je ovaj kalendar štampan u Zagrebu, u Hrvatskoj pučkoj seljačkoj tiskari d. d., to su, razumljivo, izostali i članci pisani turskim jezikom, kao i svи citati na arapskom jeziku, jer navedena štamparija nije posjedovala potrebna slova. Uredništvo je uz izvinjenje obavijestilo čitaoca da će zbog toga ovaj kalendar biti manji, „i objamom i vrijednošću”.¹⁹⁹

Za razliku od prva dva kalendara, na ovom je izmijenjena i formulacija kod navođenja izdavača, te stoji: „Naklada „Gajreta” prosvjetnog i kulturnog društva muslimana u Bosni i Hercegovini”; dok je u prijašnjim kalendarama stajalo: „Naklada „Gajreta” društvo za potpomaganje daka Muslimana”.

Među rijetkim saradnicima u ovom godištu mogu se izdvojiti radovi sa vjerskom i moralno-poučnom sadržinom Hazima Muftića, „Hubba o hubti”²⁰⁰ — članak u kojem se ponovo zagovara prevodenje hubbi sa arapskog na srpsko-hrvatski jezik, uz isticanje korisnosti takvih prevedova, i Muhameda S. Serdarevića „Budimo muslimani”.²⁰¹ U ovom napisu pisac se zalaže za prihvatanje savremene nauke i naobrazbe, ukazujući da i islam to svojim načelima nalaže. S obzirom na stanje Muslimana u kulturnom i obrazovnom pogledu, sa stanovišta islama ne mogu se zvati muslimanima oni koji ne usvajaju napredne i progresivne ideje.

Vrijedno je napomenuti da se u Kalendaru za 1915. javlja kao saradnik i jedna Muslimanka — Nafija Sarajlić, sa zapaženim prilogom pod naslovom „Stege i okovi”, čija je tema i glavna preokupacija zaostalost i sujevije u muslimanskoj sredini, koja guši svaki napredni rad i predstavlja opterećenje prošlosti i kočnicu daljem napretku.²⁰² I dalje se u ovom kalendaru javljaju njegovi stari saradnici E. Muladić, H. Mulić, J. Tanović i dr.

U službenom dijelu, kojem je posvećeno najviše prostora, donošene su vijesti iz Društva sa kratkim pregledom istorije „Gajreta” do 1915. godine,²⁰³ a zatim zapisnik o stanju u Društvu prilikom njegovog preuzimanja od strane Vakufskog saborskog odbora, potpisani od Š. Arnavutovića. U zapisniku je izneseno stanje zatećeno na dan preuzimanja i svi propusti i nedostaci dotadašnjeg „Gajretovog” odbora, a akcenat je stavljen na nepravilan rad posljednjeg legalnog „Gajretovog” odbora.²⁰⁴

¹⁹⁷ Kalendar „Gajret”, Kalendar „Gajret” za 1333/1915, 69.

¹⁹⁸ Isto.

¹⁹⁹ Isto.

²⁰⁰ Kalendar „Gajret” za godinu 1333/1915, str. 21—26.

²⁰¹ Isto, str. 27—35.

²⁰² Isto, str. 46—47.

²⁰³ Isto. Kratka istorija „Gajretove”, str. 70.

²⁰⁴ Isto. Izvješće o preuzimanju „Gajreta”, str. 72—82.

Kao poseban dio u ovom kalendaru donešen je i „Šematzam”, u kome je dat spisak svih vjerskih i vakufsko-mearifskih oblasti u Bosni i Hercegovini, sa popisom članova u Hodžinskoj kuriji, Ulema-medžlisu i na kraju muslimanski novčani zavodi u Bosni i Hercegovini, te podaci o školovanju Muslimana.²⁰⁵

Sa izlaženjem ovog kalendaru ugasila se i izdavačka djelatnost Društva u ovom vremenskom razdoblju, a društvo „Gajret” će kasnije u novim prilikama i sa drugom koncepcijom ponovo pokrenuti njegovo izdavanje.

V. OSTALI OBLICI „GAJRETOVE” DJELATNOSTI

Značajan vid kulturno-društvene djelatnosti u okviru prosvjetnog rada među Muslimanima predstavljale su zabave i dilektantske prirede, organizovane u početku u okviru muslimanskih čitaonica (kiraethana), da bi nakon osnivanja „Gajreta” postale sastavni dio u programu njegove kulturno-prosvjetne i društvene aktivnosti.

Ovaj vid ispoljavanja društvenog i zabavnog života, do tada nepoznat u muslimanskoj sredini, prihvatile je i uvela muslimanska omladina po uzoru na druge nacionalne grupe u Bosni i Hercegovini, te je ovaj oblik društvenog života postepeno postigao pravo građanstva i do osnivanja „Gajreta” već stekao priču tradiciju među Muslimanima.

Prva zabava ove vrste u Bosni i Hercegovini održana je u Tešnju 1895. godine u organizaciji tešanjske omladine, a prihod joj je bio namijenjen razvijanju čitaonice i školovanju učenika. U programu zabave bilo je i izvođenje dramskog komada „Siroto dijete” od Namika Kemala (u prevodu Hilmi Muhibića). Od te godine tešanjska omladina pridržavala je zabave svake godine, a njen primjer slijedila su i druga mesta u Bosni i Hercegovini.²⁰⁶

Važno mjesto u programu zabava predstavljale su recitacije, predavanja, muzičke tačke i na kraju izvođenje dramskog djela. Na repertoaru su bila zastupljena djela uglovanim muslimanskih autora sa tematikom iz bosanskohercegovačkog života. Najčešće su bila izvedena djela Bašagića, a u poetskom dijelu nakon Bašagića dolazio je Riza-beg Kapetanović. Osim domaćih autora na repertoaru su našle svoje mjesto i dvije prevedene drame sa turskog jezika, koje su odgovarale tadašnjem ukusu i duhu domaće publike.²⁰⁷

Nakon osnivanja „Gajreta” prva zabava u njegovu korist održana je 1904. godine u Tešnju, na dan „Gajretovog” osnivanja, 20. februara. Prisustvo uglednih gštiju iz Sarajeva, Mostara, Doboja, Maglaja i drugih mjeseta svjedočilo je o velikom interesu koji je ova zabava izazvala.²⁰⁸

²⁰⁵ A. Mešić, *Memoari...*, str. 192—193.

²⁰⁶ M. Rizvić, *Behar...*, str. 172—173.

²⁰⁷ „Behar”, V/1904—5, 23, 360.

Značajan impuls ovom vidu aktivnosti dala je prva „Gajretova“ zabava u Sarajevu 1905. godine, koja je predstavljala prvorazredan kulturni i društveni dogadjaj.

Ideja o održavanju ove zabave, kao i mnoge druge, ponikla je u krugu „Gajretović“ odbornika i članova, na jednom od redovnih sastava koju su održavana svakog četvrtka u prostorijama Društvenog doma, gdje se u slobodnom i nevezanom razgovoru diskutovalo ponajviše o društvu „Gajret“ i mogućnostima njegovog daljeg unapredjenja i popularisanja.²⁰⁹

Pripreme oko izvođenja zabave odvijale su se u prilično napetoj i grozničkoj atmosferi, koju su, pored podozrenja i sumnji u njen ishod, izražavanih od protivnika Društva, te bojažni samih organizatora na kakav će uspjeh naći, pojačavali još i problemi tehničke i materijalne prirode. Bez prostorija za uvežbavanje pojedinih tačaka, prikladne garderobe, hora i sl. realizacija ove ideje izgledala je gotovo neovostitljiva. Međutim, entuzijazam izvođača savladao je sve prepreke: Riza-beg Kapetanović pronašao je prostorije za uvežbavanje u Beleđijskom podrumu, a jedan krojač se prihvatio izrade kostima za izvođenje pozorišnog komada „Boj pod Ozijom“ bez ikakve naknade.²¹⁰ Za ovu priliku obrazovan je i prvi pjevački zbor od 33 omladinaca.²¹¹ Uvežbavanja i dirigovanja prihvatio se Kosta Travanić, dok je pitanje ženske uloge rešila učiteljica Zlata Haraminčić. Bilo je, naime, nezamisljivo za ono vrijeme angažovanje jedne Muslimanke na jednoj ovakvoj priredbi.²¹²

Premda svjedočanstvu samih učesnika, protivnici i stalni oponenti u svim „Gajretovim“ akcijama toliko su bili sigurni u neuspjeh ovog podhvata, da čak nisu pravili uobičajene smetnje, te se sve odvijalo „nezadivljivo“.²¹³

Razloge zašto su okljevali i kasnili sa ovim savremenim vidom društvene aktivnosti objasnili su sami organizatori, navodeći da, „mnogi bijasmo u brizi: nećemo l' se ogriješiti o naš glas, o naše ime viteško i junačko, kad se nademo mjesto ledine na daskama, mjesto luga i gaja u četiri golema zida, u moru električna svjetla, pred hiljadom radoznalih očiju. Ali makar da nam nova vremena ne izbrisuše naslijedene eneržije djedova naših, ostalo je ipak zrnce nijeno, iskra u pepelu, pa će upalit kad bilo i frćit plamen iz nje, da pokaže svakom: 'da još Bosna sokolova hrani, da joj ponos bran!'“²¹⁴

²⁰⁹ Izet Pertev, Nekoliko epizoda u prilog istoriji „Gajreta“, „Gajret“ str. 316-318.

²¹⁰ Isto.

²¹¹ Isto. U sastavu hora bili su: Salih Aličići, Safvet-beg Bašagić, Teufik-beg Bašagić, Mehmed Berberović, Hfz. Ali-ef. Bulić, Ibrahim-beg Čengić, Nuraga Džabija, Fadi-beg Fadičić, Džemal Fejzagić, Muhamed Hafizović, Salim Abadić, Sulejman Hećimović, Hasan Hodžić, Omer Jerlagic, Riza-beg Kapetanović, Mustafa-beg Kapetanović, Hajri-beg Kapetanović, Musta-beg Kapetanović, Hajri-beg Kapetanović, Mustafa Logo, Edhem Mulabdić, dr Mustaj-beg Mutevelić, Izet Pertev, Lutfija Ružić, Suljaga Suljagić, Ešref Samp, Esad Teferdarija, Osman Topčagić, Salih Žiga i drugi.

²¹² Izet Pertev, Nekoliko epizoda u prilog istoriji „Gajreta“, „Gajret“, X/1929, IX/1928, 16, 253.

²¹³ Isto.

²¹⁴ Naša zabava, „Behar“, VI/1905, 1, 8.

Bojazan izvođača sa kakvim uspjehom će biti primljena ova zabava, sudeći bar po posjeti, bila je bez osnova, kako je to izvijestio „Behar“, jer u Društvenom domu, gdje se održavala, svih 600 mjestu bilo je popunjeno od „elite naše inteligencije, naše aristokracije“, a preko 100 lica moralо se vratiti „jer nije bilo više ni stajacег mјesta“. Zabavi su, pored ostalih, prisustvovali najviši civilni i vojni predstavnici vlasti na čelu sa poglavarem Zemaljske vlade.²¹⁵

Program zabave bio je prozeč književnom ličnošću Bašagića, kako se to navodi i u „Beharovoj“ najavi ove zabave: „Zabavu će otvoriti naš pjesnik Safvetbeg Bašagić krasnim prologom, zatim će zbor omladine otpjevati „Gajretovu“ himnu. Iza toga će biti deklamacija spojena sa krasnom životom slikom, koja će sjajno oživiti jednu našu historijsku scenu. Osim toga će zbor opet otpjevati još jednu pjesmu, a onda će se davati drama u 5 činova od našeg pjesnika Safvetbega Bašagića „Pod Ozijom“.“²¹⁶

Svakako je zanimljivo da su u izvođenju programa učestvovali Teufik-beg Bašagić, Edhem Mulabdić, Ibrahim-beg Čengić, Mustaj-beg Mutevelić i dr., dok je predsjednik priredilačkog odbora bio Edhem Mulabdić.²¹⁷

Izvanredan uspjeh zabave predstavlja je na širem planu još jednu potvrdu doraslosti i spremnosti Muslimana i njihove sposobnosti usvajanja kulturnih tekovina Zapada, što je podizalo osjećanja samosvijesti i pouzdanja u sopstvene snage. Karakteristično je da je ovom prilikom negativno reagovanje došlo od strane Ulema medžilisa, muslimanskog vjerskog starješinstva, koje je zabranilo polaznicima medresе posjetu ovoj „Gajretovoj“ zabavi. Ovim se izražavao negativan stav muslimanskog sveštenstva prema kulturnom pokretu i njegovim akcijama.²¹⁸

Zabave kao novi oblik kulturno-društvenog i zabavnog života postale su veoma popularne u muslimanskoj sredini, a prihodi ostvareni na njima predstavljali su značajnu stavku i služili su ispunjavanju kulturnih i humanih ciljeva Društva. Do 1914. godine prihodi ostvareni priredijevanjem zabava iznosili su 19.839 K, što je činilo 3,5% ukupnog prihoda Društva.²¹⁹

Uspjeh „Gajretove“ zabave u Sarajevu dao je podstrek bržem usvajaju ove društvene aktivnosti, koju prihvataju i ostala mјesta u Bosni i Hercegovini, naročito ona u kojima je rad za društvo „Gajret“ već bio afirmiran. Korisna strana ovih zabava ogledala se i u tome što se iz razloga praktične prirode začela misao i osjetila potreba osnivanja stalnih pjevačkih, tamburaških i diletantinskih zborova. Već u 1906./7. godini izvedeno je 17 zabava u raznim mjestima: Stolac, D. Tuzla, Dubica, Trebinje, Prijedor, Kliuč, Kulen Vakuf, Rogatica, Petrovac, Zvornik, Županjac, Brčko, Zavidovići, Višegrad, Tešanj, Sanski Most, Sarajevo, a ostvareni prihod iznosio je 4.547 K.²²⁰

²¹⁵ Isto.

²¹⁶ Naša zabava, „Behar“, VI/1904—5, 22, 348.

²¹⁷ Naša zabava, „Behar“, VI/1905, 1, 8.

²¹⁸ Jedni primjedba, „Behar“, VI/1905, 24, 383.

²¹⁹ Prihodi od 1. marta 1903. do 30. juna 1914. „Spomenica...“ Tabela VI. 47. ²²⁰ Zapisnik V redovite skupštine društva „Gajret“ 5. jula 1907. „Gajret“, I/1907—8, 1, 6.

S druge strane, zabave su predstavljale jedan od najefikasnijih načina privlačenja u Društvo mladih generacija, popularisanje i širenje društvene ideje, njegovog programa i razvijanje propagande za usvajanje novih i savremenih shvatanja. Omladina je uglavnom bila nosilac i pokreća ovih zabava. Shvatanje zabava kao značajnog sredstva propagiranja novih ideja razvijano je i preko lista „Gajret”, u kome se isticalo: „Kod nas je društveni život tek poeo da se razvija, u savezu s osnivanjem raznih društava, usko je skopčano priređivanje zabava, a tu je omladina u prvom redu pozvana bar u vrijeme ferija. Zabavama je ipak pored materijalne koristi veća svrha moralni uspjeh, jer zabava upravo pobudi naš svijet, potakne ga na rad, zabava očišći i samu omladinu na rad a predobiva i stariji svijet za ove napredne ideje. Kad konzervativni elemenat vidi, da može biti veselja i zabave bez pića, kad vidi da ima nauke, koja ne kvari već popravlja, onda će se taj elemenat oduševiti za nju”.²²¹

Humana i prosvjetno-obrazovalna svrha društva „Gajret” predstavljala je osnovicu na kojoj se odvijala saradnja sa drugim muslimanskim udruženjima, sportskim, zanatskim, trgovачkim, kao i čitaonicama, koji su u svom programu imali slične ciljeve. Ta saradnja i podrška „Gajretovom” programu konkrtizovala se kroz pružanje materijalne pomoći društvu „Gajret”, ostvarene na zabavama ovih udruženja. U tome su u prvo vrijeme naročito prednjačile čitaonice, koje skoro pola prihoda sa svojih zabava dostavljaju „Gajretu”. Tako je omladina „Turske čitaonice”²²² iz Bugojna održala 4. februara 1908. godine zabavu i pola prihoda darovali za gradnju „Gajretovog” doma²²³.

Navećemo još samo neke primjere ove saradnje i podrške „Gajretovom” prosvjetnom i kulturnom programu: U Stocu je Zanatsko udruženje s područja svoje prve zabave 1907. godine polovinu prihoda darovalo „Gajretu”;²²⁴ U Mostaru povodom „Gajretove” skupštine „Muslimansko dobrovorno društvo sa čitaonicom” i Zanatsko dobrovorno društvo „Ittihad” priredilo je koncert u korist „Gajreta”;²²⁵ U Foči u organizaciji društva „Ittihadi muslimin” pola prihoda sa zabave pripalo je „Gajretu”²²⁶.

I ostala muslimanska udruženja, kao što je sokolsko udruženje „Derzelez”, „Muslimanski sokol”, biciklističko društvo „Elkamer” i druga, dijelom prihoda sa svojih zabava potpomožu realizaciju „Gajretovog” programa. U Sarajevu društvo „Gajret” u zajednici sa „Elkamerom” priredjivalo je i zajedničke zabave.²²⁷

Kroz ovaj vid saradnje izražavala se organska povezanost ovih udruženja sa „Gajretovim” programom, koji je predstavljao dio jedne

²²¹ Naša omladina na naukama, „Gajret”, I/1907–8, 1, 15–16.

²²² Naziv „Turska čitaonica” bio je često izraz opominjanja vlastima, pa su u nizu mjeseta postojale „turske čitaonice” uz paralelno postojanje protezimskih muslimanskih čitaonica. Nazivom „turska čitaonica” zelila se naglasiti povezanost s Turcima i njenim novadnim suverenitetom nad Bosnom i Hercegovinom.

Zabava, „Behar”, VIII/1907–8, 18, 287.

²²³ Muslimanska zabava u Stoci, „Behar”, VIII/1907–8, 7, 111.

²²⁴ „Gajretov” koncerat, „Gajret”, II/1908–9, 1–2, 7.

Fočani za „Gajret”, „Gajret”, VI/1913, 1–3, 82.

²²⁵ „Gajrelova” zabava u Sarajevu, „Behar”, VI/1905, 16, 255.

zajedničke akcije usmjerene na kulturno-prosvjetno i ekonomsko uzdizanje Muslimana.

U isti mah valja istaknuti i značaj ovih zabava sa aspekta razvijanja zajedništva, tolerancije i bratskih odnosa među narodima u Bosni i Hercegovini. U tom pogledu zabave su odigrale važnu ulogu. One su kao oblik razvijanja društvenog života predstavljale pogodnu platformu zajedničke saradnje i prevaziđenja međukonfesionalnih i nacionalnih barijera.

Srodnost programa i ciljeva postojećih kulturno-prosvjetnih društava; kod Srba „Prosvjete”, kod Hrvata „Napretka” i „Gajreta” kod Muslimana, čije se djelovanje odvijalo pod sličnim okolnostima, stvaralo je preduslove i olakšavalo mogućnost zajedničkog rada. Saradnja na tom polju naročito je intenzivna poslije 1907. godine između „Gajreta” i „Prosvjete”. To je bilo djelomično posljedica i političke saradnje muslimanskog i srpskog političkog vođstva. Podstrek ovoj saradnji pružila je sarajevska zabava „zbratimljene omladine muslimana i pravoslavnih Srba”²²⁸ 1909. godine, koja je „odjeknula po čitavoj Bosni i Hercegovini”.²²⁹ Ovaj primjer slijedila su i druga mjesta, te se u Mostaru, Konjicu i Gračanicu vrše pripreme za organizovanje zajedničkih zabava.²³⁰ U Kupresu nakon konjiskih trka održava se zajednički koncert u korist „Prosvjete” i „Gajreta”,²³¹ u Donjem Vakufu, Travniku i Sarajevu priredene su zajedničke zabave „Prosvjete” i „Gajreta”.²³²

Do zajedničkog nastupa sva tri potporna društva „Prosvjete”, „Gajreta” i „Napretka” došlo je 1911. godine u Sarajevu na zajedničkoj zabavi u korist ovih društava. Materijalni uspjeh zabave (3.500 KM), kako se isticalo u listu „Gajret”, iako je bio znatan, ipak nije bio osnovni motiv zajedničkog rada, nego izražavanje potrebe i neophodnosti skupnog rada, bez obzira na vjersku, nacionalnu i političku opredjeljenost. Realno sagledavanje stvarnosti i međusobne upućenosti jednih na druge osnovna je poruka koju uredništvo prenosi svojim pododborma i povjerenicima s preporukom da u svojim mjestima njeguju ovaj vid saradnje.²³³

Popularizovanju i razvijanju zajedničke saradnje Društvo je preko svoga organa, lista „Gajret”, poklanjalo posebnu pažnju, te su ove manifestacije zajedničkog rada brižljivo bilježene: u Odžaku je registravana zajednička zabava „Gajreta” i „Napretka”, u Konjicu „Gajreta”, i „Prosvjete”.²³⁴ Posebno su isticani primjeri kao što je slučaj Srpske čitaonice u Cazinu, koja je dio prihoda sa zabave poklonila društvenima „Prosvjeti” i „Gajretu”. Tim povodom Uredništvo je ovaj gest Čitaonice prokomentarisalo: „Veseli nas pojava, gdje su i pravoslavni Srbici osjetili, da podupru prosvjetni i kulturni rad „Gajreta”. Želimo da ne

²²⁶ „Gajrelova” zabava, „Musavat”, IV/1909, 42, 1.

²²⁷ Isto.

²²⁸ „Musavat”, IV/1909, 32, 4.

²²⁹ Zapisnik VIII redovne skupštine društva „Gajret” 15. jula 1910., „Gajret”, III/1910, 9, 139–140.

²³⁰ Zajednička zabava „Gajreta”, „Prosvjete” i „Napretka”, „Gajret”, IV/1911, 19, 293.

²³¹ Zabava u Odžaku, „Zabava u Konjicu, „Gajret”, VII/1914, 3, 51.

ostane na ovom i da ovo ne bude jedini primjer u cijeloj Herceg Bosni. Mi sa sveg srca blagodarimo svjesnim cazinskim Šrbima i klicemo im: množili nam se taki²³⁴

Povodom poklona „Gajretu” jednog dijela prihoda sa zabave hrvatskih akademičara iz Žepča, Uredništvo je istaklo: „Neka je osobita hvala svjesnim omladinicima, koji ovakom prilikom dokazuju, koliko im leži na srcu kulturni napredak nas muslimana u ovim zemljama”²³⁵

Ovaj vid zajednickog rada doprinosio je, koliko je to u društveno-političkim okvirima razvoja Bosne i Hercegovine u vrijeme austro-ugarske uprave bilo moguće, zблиžavanju i postepenom prevazilaženju postojećih nerazumijevanja između vjerski i nacionalno šarolikog stanovništva u ovoj zemlji.

D R U G I D I O

²³⁴ Javne potvrde-darovi, „Gajret”, VII/1914, 1, 15.

²³⁵ Zabava u korist „Napredka” i „Gajreta”, „Gajret”, V/1912, 7—8, 124.

I. USLOVI I PRAVCI DJELOVANJA „GAJRETA“ IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

A) POLOŽAJ MUSLIMANA U PERIODU KONSTITUISANJA KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA I POLITIČKIH STRANAKA

Stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine poslijе prvog svjetskog rata predstavljalo je krupnu prekretnicu u istoriji jugoslovenskih naroda, koji su se po prvi put našli na okupu u sklopu jedne države. Novostvorena država obuhvatala je Kraljevinu Srbiju sa vardiškom Makedonijom, Crnu Goru i jugoslovenske zemlje koje su dotada bile u sastavu Austro-Ugarske Monarhije: Sloveniju, Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu i Vojvodinu.

U oву novu državnu zajednicu jugoslovenske zemlje su ušle sa neujednačenim domaćnjima i oblicima društveno-ekonomskog, kulturnog i političkog života, što je bila posljedica njihove vjekovne razdjeljenosti i specifičnog istorijskog razvijatka, u toku koga su se istorijski razvili posebni narodni individualiteti i izgradili različiti oblici javnog i političkog života. Bosna i Hercegovina je u sklopu nove državne tvorevine Kraljevine SHS zadržala niz obilježja naslijedenih iz prethodnih perioda, jer društveni procesi koji su doveli do sloma Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja zajedničke države nisu u potpunosti razorili stare socijalno-ekonomske i političke strukture.

Osnovna karakteristika političkog života u Bosni i Hercegovini u prvim godinama nakon ujedinjenja izražavala se u pojavi većeg broja političkih partija i grupa, formiranih pretežno na nacionalno-vjerskoj osnovi. Nacionalna i vjerska podijeljenost, socijalna slojevitost društva, ekonomska i društvena nestabilnost stvarale su uslove za pojavu više političkih stranaka, koje su bile izraz interesa i težnji pojedinih socijalnih, nacionalnih i vjerskih grupa. Veći dio tih političkih stružja predstavljao je dijelove širih srpskih, hrvatskih ili jugoslovenskih stranaka, ili je s njima bio u uskoj vezi.¹

¹ Tomo Kraljačić, Narodna Radikalna stranka u Bosni i Hercegovini na izborima za Ustavotvornu skupštinu. Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, god. V/1969, br. 5, str. 198.

Radi sagledavanja uslova u kojima je obnovljen i nastavljen rad društva „Gajret“ nakon rata, potrebno je, bar ukratko, osvrnuti se na tadašnje ozivljavanje političkog života u Bosni i Hercegovini, a posebno na političko organiziranje Muslimana. Stvaranje novih političkih grupa i partija među Muslimanima i njihov međusobni odnos reflektovao se i na rad društva „Gajret“, njegovu orientaciju i egzistenciju.

Rad na političkom organizovanju Muslimana intenzivno se odvija odmah nakon ujedinjenja, te dolazi do formiranja više političkih grupa i organizacija. U Sarajevu se ističu dvije grupe Muslimana sa različitim političkim programima. Jednu grupu sačinjavaju muslimanski političari koji se okupljaju oko lista „Vrijeme“, a u njoj se ističu Edhem Mulabdić i Sakib Korkut. Drugu grupu sačinjavali su muslimanski političari deklarirani kao Srbi, a okupljaju se oko lista „Jednakost“, koji je pokrenut krajem decembra 1918. godine. Na širem sastanku sarajevskih Muslimana 22. decembra 1918. godine došlo je do pokušaja formiranja jedinstvene političke organizacije pod imenom „Muslimanska organizacija“, koja bi prihvatala program što ga je izradila grupa Edhema Mulabdića.² Međutim, grupa na čelu sa Ibrahimom Sarićem i A. Salihbegovićem nije se složila sa ostalim, te su nakon pokretanja lista „Jednakost“ formirali političku grupu „Jugoslovenske muslimanske demokratije“, kojoj su pripadali Ibrahim Sarić, šerijatski sudija, nekadašnji pristaša Dikićeva „Samoupivre“ i višegodišnji predsjednik „Gajreta“. Ibrahim Cengić, Ahmed Salihbegović, H. Hamid Srvor, dr Mustafa Denišić, Mehmed Zildžić i dr.³ Ova grupa stajala je na programu centralističkog državnog uređenja sa monarhijskom formom i dinastijom Karadorevića. Muslimani prosrpske orijentacije odlučno su zastupali stanovište centralističkog uređenja države kao jedino rješenje koje i Muslimanima odgovara, pošto ideja centralizacije, kako su pisali, pruža garantije da se izglade sve nacionalne suprotnosti. Odlučno su ustajali protiv zagovaranja autonomije, koja bi dovela do decentralizacije države.⁴ Zastupajući jednakost i ravnopravnost u međunalacionalnim odnosima, ova grupa je tražila da se sa Muslimanima, uključujući i one izvan Bosne i Hercegovine, računa kao sa samostalnom političkom grupacijom, „ako su oni Jugoslaveni, odnosno Srbi ili Hrvati“, te da Muslimani srazmjerne svojom snazi budu zastupljeni u svim političkim tijelima i organima uprave. Zahтиjevali su najširi vjersko-prosvjetnu autonomiju, zaštitu vakufskih dobara, postojanje šerijatskih sudova i proširen program vjerske obuke za muslimanskog dječju. U ekonomskom pogledu previdaju organizovanje muslimanskog kapitala preko raznih preduzeća, banaka i drugih vlastitih institucija, kao i unapređenje zanatstva. Što se tiče agrarnog pitanja, stoje na stanovištu da se ono treba riješiti „što pravilnije“ za obje strane.⁵

² Dr Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srb, Hrvata i Slovenaca*. Prvo izdanje. Švjetlost, Sarajevo 1974, str. 67–69. (Dalje: A. Purivatra, Jugoslavenska muslimanska organizacija...)

³ Isto, str. 67.

⁴ Jedinstvena muslimanska organizacija, „Jednakost“, II/1919, 22, 1.

⁵ A. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija...*, str. 69.

U pogledu izgradnje nacionalne svijesti Muslimana ova grupa je smatrala svojom najvećom zadaćom rad na osvješćivanju „prigušene“ nacionalne svijesti Muslimana.⁶

Iako se ova politička grupa nacionalno deklarisala kao Srbi, ona je uvidala neophodnost djelovanja s platforme muslimanstva, što se ogleda i u njenom nazivu Jugoslovenska muslimanska demokratija.

S druge strane, akcija na političkom organizovanju Muslimana nastavljena je intenzivno i izvan Sarajeva, pošto je Muslimanska organizacija čije je glasilo bilo „Vrijeme“, a kasnije „Pravda“, nastojala da za svoj program pridobiće što više pristalica. Istovremeno kao i u Sarajevu, iako nezavisno, stvaraju se muslimanske političke organizacije izvan Sarajeva, pa je u Tuzli izabran u Akcioni komitet s muftijom Maglajlićem na čelu.⁷ Nešto kasnije i u Banjaluci se formira Muslimanska zajednica. Ubrzo dolazi do koordiniranja rada ovih organizacija i njihovog stajanja u jedinstvenu političku stranku i to na osnovu programa sajrske grupe oko lista „Vrijeme“.

Dolazak Svetozara Pribićevića u Sarajevo radi organizovanja Jugoslovenske demokratske stranke ubrzao je održavanje osnivačke skupštine jedinstvene muslimanske političke stranke. Osnivačka skupština Jugoslovenske muslimanske organizacije održana je u Sarajevu od 14. do 17. februara 1919. godine i na njoj je jednoglasno usvojen zaključak da se donese novi program u kojem je usvojena formulacija o obliku državnog uređenja na osnovu adrese i uputa Narodnog vijeća u Zagrebu od 28. novembra 1918. I odgovora Regenta Aleksandra od 1. decembra 1918. godine. Na ovom sastanku odlučeno je da se politička stranka bosansko-hercegovačkih muslimana zove Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO).⁸

Potrebu osnivanja posebne muslimanske političke organizacije u Bosni i Hercegovini Centralni Odbor JMO je pravdao naglašenom konfesionalnom podijeljenjuču stanovništva u Bosni i Hercegovini, koja je uslovila različiti kulturni, politički i socijalni razvitak Muslimana, Srba i Hrvata. Dodatno razvitak nije moguće prevazići tako naglo, to će se moći postići „jedino mogućim načinom postepenosti i tolerancije“.⁹ Na čelo JMO jednoglasno je izabran tuzlanski muftija Ibrahim Maglajlić, a novoj stranci se kasnije priključio i dr Mehmed Spaho.

Jugoslavenska muslimanska organizacija je nastojala da u svoju političku organizaciju privuće i grupu oko „Jednakosti“, ali u tome nije uspjela, te je ova grupa Muslimana-demokrata prihvatala politiku Pribićevića i pristupila u jedinstvenu Demokratsku stranku SHS.¹⁰

Jedan dio muslimanskih političara pristupio je Radikalnoj stranci. Medu njima su bili najpoznatiji: Serif Arnautović, Suljaga Salihagić, dr Ejub Mujezinović i Selkija Gluhić.¹¹

⁶ Naša organizacija, „Jednakost“, I/1918, 3, 1.

⁷ A. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija...*, str. 71.

⁸ Isto, str. 80.

⁹ Isto, str. 78.

¹⁰ Isto, str. 79.

¹¹ T. Krajičić, n. ē., str. 216.

U uslovima političkog opredjeljivanja i organiziranja u Bosni i Hercegovini pretežno na vjersko-nacionalnoj osnovi, Jugoslavenska muslimanska organizacija nastaje kao politička organizacija najvećeg dijela bosansko-hercegovačkih muslimana, koji se okupljaju oko ove gradske partije i trajnije potpadaju pod njen uticaj, zahvaljujući u prvom redu posjeratnim okolnostima i prilikama koje im nisu otvarale perspektivu prosperiteteta. Tako je Jugoslavenska muslimanska organizacija postala politički reprezentant većine muslimanskog stanovništva, nasuprot intenzivnoj aktivnosti muslimanskih političara opredjeljenih kao Srbi ili Hrvati.¹²

1. OBNAVLJANJE RADA „GAJRETA”

Uporedo sa političkim grupiranjem Muslimana u novim društveno-političkim uslovima stvorenim nakon završetka rata i ujedinjenja, dolazi do obnavljanja rada društva „Gajret”. Ono je, kako smo to već naveli, bilo vladinom naredbom raspushteno u julu 1914. godine, te predata na upravljanje predsjedniku Vakufsko-mearifskog sabora kao komesaru. Obnavljanje rada kulturno-prosvjetnih društava, pa tako i „Gajreta”, izvršeno je na osnovu Naredbe vlade Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu,¹³ prema kojoj se ukidaju sva ranija ograničenja, a djelatnost društva preuzimaju i nastavljaju njihovi prijašnji, legalno izabrani odbori do saziva glavne skupštine i izbora novih organa.¹⁴

U skladu s citiranim Naredbom Policijska direkcija u Sarajevu pozvala je legalno izabrani „Gajretov” odbor iz 1912. godine da preuzeme imovinu od Vakufsko-mearifskog saborskog odbora.¹⁵

Prava odborska sjednica Društva održana je 24. februara 1919. godine i na njoj su se zahvalili na dužnosti predsjednika Ibrahim Sarić, a Salim Muftić potpredsjednika. Dužnost predsjednika preuzeo je Mustaj-beg Halilbašić, a potpredsjednika Ibrahim-beg Čengić. Okovo konstituisan odbor započeo je rad na obnavljanju društva i razvijanju njegovih osnovnih djelatnosti, prvenstveno na planu dijeljenja pomoći i stipendija, te na organizacionom jačanju i učvršćivanju Društva.¹⁶

Preuzimanje društvene imovine od Vakufskog saborskog odbora izvršeno je 15. marta 1919. godine. Primopredaja je obavljena u prostorijama društva „Gajret”, a prisutstvovali su joj ispred vakufsko-mearifskog odbora Mustafa Islamović (vakufski tajnik), a ispred društva

„Gajret” predsjednik Mustaj-beg Halilbašić, blagajnik Alija Kurtović, te članovi Mustafa Fočo i Salim Muftić.¹⁷

Sa vrlo skromnom imovinom i u nepovoljnijim kako društvenim tako i političkim uslovima „Gajret” je otpočeo svoje djelovanje. Posljedice rata su se naročito osjećale na kulturno-prosvjetnom polju. Situacija se još više otezavala brojnošću mlađe generacije prisjepte za školovanje, a bez potrebnih materijalnih uvjeta. Veliki broj školske omladine, koja je zbog rata prekinula školovanje, sada se našao u bezizlaznoj situaciji. Pred društvo „Gajret”, kao jedino kulturno-prosvjetno društvo Muslimana za pomaganje i školovanje omladine, postavljali su se veliki zadaci, kako u ispunjavanju ove njegove zadaće, tako i u izboru dalje orijentacije samog Društva. Interes za društvo „Gajret” i njegovu dalju usmjerenosť naročito pobuduje pažnju mlađih generacija. Održavaju se sastanci i konferencije na kojima prevladava mišljenje da Društvo treba da preuzmu „mladi, napredniji”, koji će ga organizovati i dati mu karakter kulturnog i nacionalnog centra Muslimana. U tome se ističe naročito mlađa generacija srpski orijentisane muslimanske inteligencije, koja se već u toku rata istakla u dobrovoljačkim odredima i borila na strani Srbije. Nakon ujedinjenja ovi muslimanski intelektualci, kao ljudi povjerenja nove vlasti, zelići su da društvo „Gajret” kao centru za formiranje inteligencije daju obilježje i smjernice u duhu svoje ideologije. Oni smatraju da je došlo vrijeme da preuzmu vodstvo „Gajretu” u svoje ruke, u čemu imaju i punu podršku vlasti.¹⁸ Ovi muslimanski „politicari” okupljeni su, uglavnom, oko lista „Jednakost”, u kome iznose svoje stavove i nastoje da za svog program pridobiju što više pristalica.

S druge strane, iste namjere i interes za društvo „Gajret” pokazuju i najjača muslimanska politička organizacija, Jugoslavenska muslimanska organizacija, koja ima pretenzije da bude isključivi predstavnik i nosilac politike bosansko-hercegovačkih Muslimana, pa samim tim da u svojim rukama i pod svojom kontrolom drži sve vitalne muslimanske institucije, među kojima je „Gajret” zauzimao vidno mjesto.

Svoje interesovanje za dalju sudbinu „Gajreta” vođstvo JMO je pokazalo odmah nakon konstituisanja ove političke organizacije, pa su u svom glasili „Vrijeme”, kasnije „Pravda”, pokrenuli javnu raspravu o „Gajretu i otvorili posebne rubrike u tu svrhu.¹⁹

Ličnosti oko „Pravde” aktuelizirale su i pitanje pokretanja lista „Gajret”, pa su date i sugestije po kojima se list trebao uredavati. Između ostalog predlagano je da list izlazi sedmično sa tekstovima koji

¹² A. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija...*, str. 583.

¹³ Zbornik Zakona i Naredbe, br. 134, od 11. IX 1918., str. 400.

¹⁴ „Odbor „Gajreta” izabran na skupštini 5. septembra 1912. godine sačinjava-

vali su: predsjednik Ibrahim Sarić, potpredsjednik Salim Muftić, tajnik Mustafa Islamović, blagajnik Mustafa Fočo, revizori: Ahmed Burek, Izet Perter, Jusuf Đebo. Odbornici bez funkcije: dr Safvet-beg Bašagić, Mustaj-beg Halilbašić, Alija Kurtović, Asim Mutevelić — Članovi Glavnog Odbora „Gajreta” od 1903—1928. „Spomenica...”, Tabela I, str. 1.

¹⁵ ABH, FG, Naredba Policijske direkcije br. 31912 od 15. XII 1918.

¹⁶ IAS, Knjiga zapisnika, Zapisnici odborske sjednice GOG od 24. II 1919.

¹⁷ ABH, FG, var. 1919.

¹⁸ „Spomenica...”, str. 83.

¹⁹ „Gajretom”, „Vrijeme”, I/1919, II, 3.

bi pored društvenih vijesti uključivali i beletristiku, i time udovoljavali ukusu i potrebama muslimanske čitalačke publike.²⁰

Nastojanja Jugoslavenske muslimanske organizacije da proširi svoj uticaj na društvo „Gajret“ vidljiva su i iz činjenice da je Radni odbor JMO na svojoj sjednici 16. marta 1919. godine donio jednoglasan zaključak o izdružnom pomaganju akcije oko obnavljanja „Gajretovog“ rada, pa je u tom smislu apelirano na jače angažovanje mjesnih odbora JMO u tom pravcu. Istovremeno isticalo se da je u „ovo čisto kulturno društvo“ unešena politika i strančarstvo. Da bi se to izbjeglo sastav buduće uprave treba „prepustiti samo spremnim i objektivnim kulturnim radnicima koji nijesu politički istaknuti“. Zahtijeva se od tadašnje „Gajreteve“ uprave sazivanje skupštine i izjava o sastavu budućeg rukovodstva „Gajreta“.²¹

Kroz čitavo ovu vrijeme „Pravda“ je poticala rad na obnavljanju „Gajretove“ organizacije, donosila redovno vijesti o osnivanju pododboara, novih dobrotvora i utemeljitelja, o dobrovoljnim prilozima i sl.

Neposredno pred održavanje „Gajretove“ glavne skupštine Radni odbor JMO 15. septembra 1919., godine pozvao je sve svoje članove iz Sarajeva i bliže okoline da prisustvuju skupštini, koja je zakazana za 19. septembar 1919., da tako učitu na izbor „Gajretovog“ odbora i na taj način onemoguće da „ovo kulturno društvo i dalje bude poprište izvjesnih političkih struja i nekih pojedinaca“.²²

Zakulisne borbe oko zadobijanja prestiža u „Gajretu“ došle su do izraja i u pokušajima sporazumijevanja obje političke grupe, što ukazuje da niješta od navedenih političkih grupacija, tj. JMO i demokrata, nije bila sigurna u ishod izbora. U cilju postizanja kompromisa predsjednik „Gajreta“ M. Halilbašić, uz saglasnost i pristanak predstavnika JMO i demokrata, dozvolio je da obje grupacije istaknu svoje kandidatske liste. Na kandidacionoj listi JMO bili su: dr Hamđija Karamehmedović, Abduselam Hrasnica, dr Atif Hadžikadić, Edhem Mulabdić, Mustaj-beg Halilbašić, Asim Mutevelić, Hamđija Mulić, Ibrahim Demerdžić, Asim Dugalić, Veljko Sadović, Ibro Haznadarović, Munib Cerić, Riza Muderizović. Na obje liste, kako se vidi, bilo je predloženo dosta istih ličnosti. Prema tako utančenom dogovoru u sastavu Glavnog odbora „Gajreta“ trebali su da budu izabrani: Edhem Mulabdić, Hasan Hodžić, Mustaj-beg Halilbašić, Semsudin Sarajlić, Alija Kurtović, Asim-beg Mutevelić, Asim-beg Dugalić, Muhamed Ljubović, Hamđija Kreševljaković, Veljko Sadović i Hamđija Mulić, kao odbornici, a Salih Muftić, Mehmed Zildžić, Ibrahim Vrebac, Husein Mašić i Omer Kajtaz, kao zamjenici.²³

²⁰ Obnova „Gajreta“, „Pravda“, I/1919, 11, 3.

²¹ „Pravda“, I/1919, 11, 1.

²² „Pravda“, I/1919, 65, 1.

²³ Sudbina „Gajreta“, Izvješće g. Halilbašića „Gajretova“ predsjednika, „Pravda“, I/1919, 68, 3.

Međutim, uoči održavanja skupštine Sukrije Kurtović ispred demokrata izjavio je predsjedniku „Gajreta“ da njegova grupa odustaje od svakog sporazumijevanja sa JMO i ne pristaje na već dogovoren kompromisnu listu delegata za Glavni odbor „Gajreta“.²⁴

Ovaj manevr grupe demokrata Sukrije Kurtovića bio je najvjerojatnije uslovljen činjenicom da su demokrati naknadnim upisivanjem pred samu skupštinu 300 članova (najviše radnika u Duhanjskoj tvornici i na željeznicama), osigurali svoju nadmoćnost, a time i mogućnost izbora Odbora po svojoj želji.

Svakako da je ovaj najnoviji potez demokrata za JMO predstavlja iznenadjenje, te je i pored provedenih priprema skupštinu dočekala nespremna, uzdajući se u ranije dogovoren kompromisno rješenje.

Dvanaesta redovna glavna skupština „Gajreta“ održana je 19. septembra 1919. godine u sali Državnog doma uz prisustvo preko 400 članova, podijeljenih u dvije grupe: „napredne“ — koje su sačinjavali mlađa muslimanska inteligencija, uglavnom srpski orijentisana i politički angažovana u Jugoslavenskoj muslimanskoj demokratiji, predvođeni Šukrijom Kurtovićem i „konzervativne“ pristalice Jugoslavenske muslimanske organizacije pod vodstvom Sakiba Korkuta. Prema izvještaju predsjednika Žemaljske vlade Atanasijsa Šole ministru Pribićeviću, ova prva „Gajretova“ skupština nakon ujedjenja odvijala se u znaku skuboga između konzervativnih „panislamski“ orijentisanih starijih članova i mlađih napredno i demokratski raspoloženih elemenata.²⁵

Svoju malobrojnost, u odnosu na izrazito brojnu nadmoćnost „naprednjaka“ pristalice JMO su nastojale da nadoknade stalnim ometanjem rada skupštine. Predstavnici JMO su i na samoj skupštini pokušali izbor Odbora riješiti kompromisnim putem, ali su to demokrati odbili s obrazloženjem da se „ovdje ne radi o kompromisu političkih stranaka, ovđje se radi o borbi, između starih i mlađih, između onih, koji su prošli i onih koji dolaze, a tu nema kompromisa. „Gajret“ će samo onda moći napredovati, ako se nađe u rukama mlađih i borbenih elemenata“. Prilikom utvrđivanja glasacačkih prava sudionika skupštine, predsjednik Halilbašić nastojao je da odstrani iz sale novoupisane članove, što je izazvalo buru negodovanja demokrata i opšti metež, te je predsjednik zaključio da se skupština raspušta i sa Odborom napustio dvoranu. To su pokušali da iskoriste pristalice JMO, koji su nakon odlaska predsjednika „Gajreta“ Halilbašić nastojali da zauzmu tribinu i predsjedničku stolicu (dr Mehmed Spaho, Sakib Korkut i dr Hamđija Karamehmedović), ali ih je u tome osuđila akademika omladina.²⁶

Postupak predsjednika „Gajreta“ Halilbašića, raspuštanje skupštine, predstavljanje vlasti je proglašio nezakonitim i dozvolio nastavak skupštine, te na taj način omogućio preostalom članovima, uglavnom pristalicama demokrata, izbor predsjednika i Odbora po njihovoj želji. Zaključak policijskog izaslanika Vasiljevića o nastavku skupštine izazvao je reakciju Korkuta i drugova, koji su demonstrativno napustili dvor-

²⁴ Ist.

²⁵ ABH, ZTS-P, 550/1919.

²⁶ „Spomenica...“, str. 83.

²⁷ ABH, ZV, Pr. 9626/1919.

nu, zaprijetivši pri tome da će dovesti čaršiju i izazvati nesreću, za koju će odgovornost snositi Vasiljević.²⁸ Istovremeno Vasiljević je, da bi „osigurao“ red u dvorani, zabranio ulazak u salu svima koji su je već napustili, te udaljio publiku ispred doma, koja se sakupljala u iščekivanju rezultata ishoda skupštine.²⁹

Prestoalni članovi u dvorani, uglavnom pristalice demokrata, akamacijom su usvojili listu novog odbora, a za predsjednika društva izbrali Hasana Hodžića.³⁰

Iz novoizabranog Odbora su odmah istupili: M. Zildžić, A. Mutevelić, H. Krševljaković i E. Lojo.³¹ Izbor Odbora na čelu sa Hasantom Hodžićem značio je pobjedu u uvršćivanju u „Gajretu“ uticaja Muslimanske prosvrpske orijentacije.³²

Međutim, po naredenju policijskog direktora ova skupština je raspушtena.³³ Do intervencije policije došlo je zbog protesta dr Spahe, dr Halid-bega Hrasnice i dr H. Karamehmedovića, koji su nakon odlaska sa „Gajretove“ skupštine posjetili policijskog direktora i izjavili da su izbačeni iz dvorane, te da ne mogu jamčiti da neće doći do većih izgreda.³⁴

Vjerovatno da je ova odluka policijske direkcije o raspuštanju skupštine uslijedila iz preventivnih razloga, da se sprječi međusobno razračunavanje i izbjegnu eventualni sukobi i neredi.

²⁸ Isto.

²⁹ Isto.

³⁰ U odbor su izabrani dalje: potpredsjednik Ibrahim Vrbac, tajnik Derviš Tafro, blagajnik Alija Kurtović, revizionl odbor: Fehim Kafedarević, Salih Cico, Edhem Lio, odbornici bez funkcije: Muhamed Opičić, Husein Turanić, Mustafa Serdarević, Muhamed Lubić, odborski zamjenici: Mehmed Zildžić, Asim-beg Mutevelić, Hamđija Krševljaković, Sejfudin Husejnagić i Fadil Kurtagić (IAS, Zapisnik XII red. skupštine, Knjiga zapisnika).

³¹ „Pravda“, I/1919, 68, 3-4.

³² Naistankutnje ličnosti iz ovog kruga sačinjavale su organizaciju „naprednih nacionalista za rad među Muslimanima“, a okupljali su se oko lista „Budućnost“. Šili je vlasnik bio Hasan Hodžić a urednik Sukrija Kurtović. Ovoj organizaciji pripadali su još: dr Murad Sarčić, Hasan Rebac, Derviš Tafro, Asim Ugljen, dr Sušeljman Alečković i dr. Preko svoga književno-nacionalnog i kulturnog časopisa „Budućnost“ oni su intenzivno radili na nacionalnom osvjećavanju Muslimana u srpskom smislu. Osnovni principi kojima su se rukovodili počivali su na „nacionalnosti, naprednosti i demokratizmu“. U nacionalnom noslegu zastupali su jugošlovensko stanovništvo, a Muslimane smatraju „nerazdvojnim dijelom jugoslovenskog naroda, koji se istina u svojoj nepriznaju ne priznaje ni Srbima ni Hrvatima, ali je etnički i etnografski absolutno jugoslovenski, odnosno srpski ili hrvatski“. Na glasavali su da je za Muslimane ovo stanovište najpriступačnije „jer u svojoj tradiciji nemirni verskih ni kakovih drugih primesa, koja bi bile zazorne Muslimanima“. Sebi su postavljali za cilj da „muslimanski dio naroda nauče patriotizmu i ljubavi prema ostaloj braći bez obzira na religiju“. Oštro su se suprotstavljali politici JMO, što je došlo da izražaju i na „Gajretovoj“ skupštini, posto su smatrali da je politika koju vodi JMO „anacionalna, da je konzervativna i reakcionarna, da je pogubna za narod i za Muslimane. Već tim što je anacionalna tlo, što tlo je baza religiozna, a ne nacionalna, ona vodi seprisanju“. Cielokunom političku aktivnost JMO u vezi sa „nacionalizovanjem“ Muslimana ocenjivali su negativno, ~isto tako politika onemogućava „nacionalizovanje“ Muslimana prvenstveno u pravcu srpskog. Sukrija Kurtović, Prva reč, „Budućnost“, I/1919, 1, 3.

³³ A. Puričević, *Jugoslavenska muslimanska organizacija...*, str. 567.

³⁴ ABH, ZV, Pr. 9626/1919.

Predsjednik novoizabranog odbora „Gajreta“ Hasan Hodžić i naredni poslanik Sukrija Kurtović takođe nezadovoljni odlukom policije o raspuštanju skupštine, uložili su protest ministru unutrašnjih djela Pribiceviću, obražalači odluku državnih vlasti neopravданom.³⁵ Rukovoden tim motivima predsjednik „Gajreta“ Hodžić, zatražio je dozvolu sazivanja vanredne skupštine dva dana kasnije tj. 21. septembra 1919. Ovaj zahtjev vlast nije odobrila, zbog opravdane sumnje u mogućnost njenog održavanja, pošto su duhovni bili još uvijek „pod dojmom naštih protivnosti“.³⁶

Međutim, političke vlasti su Odboru izabranom na 12. skupštini naknadno, očito protuzakonito, priznale pravovaljanost i ovlastile ga da vodi društvene poslove. O tome je obaviješten i bivši predsjednik „Gajreta“ Halilbašić, kome je naloženo da preda poslove društvene uprave novom odboru.³⁷ Zbog izraženih sumnji u zakonitost postupka prilikom izbora Odbora i prisrastnog stava vlasti na samoj skupštini, državne vlasti su izabranom odboru priznale „samo privremeni značaj“ do saziva redovne skupštine. Vlast je dala rok od šest mjeseci za saziv skupštine na kojoj će sudjelovati „samo oni članovi u čija članska prava neće biti sumnje“.³⁸

Priznanje legitimnosti izbora novog odbora od strane vlasti dalo je povoda izražavanju sumnji da je Vlada svojim pristrasnim stavom omogućila pobjedu „naprednjaka“ u „Gajretu“. Po ocjeni dodatnog predsjednika Društva M. Halilbašića, podrška političkih vlasti omogućila je obrazovanje Odbora koji je „nametnut“ Društvu i izražena otvorenja sumnja da se to odvijalo po želji i u režiji Vlade i Šukrije Kurtovića.³⁹

Od strane predstavnika JMO priznanje „Gajretovog“ odbora ocijenjeno je kao „nezakonit postupak“, pa su dr Spaho i dr Hrasnica uložili žalbu predsjedniku Ministarskog savjeta sa zahtjevom da intervencijske kod bosanske vlaste da se izbor ponisti i vođenje poslova do saziva nove skupštine ostavi u nadležnosti dodatnijem odboru. O ovoj predstavci dr Hrasnica je obavijestio i predsjednika Narodnog kluba dr Lajginu, s molbom da poduzme potrebne korake i o svemu obavijesti prijateljske grupe u parlamentu.⁴⁰

Akcija koju je povela JMO protiv novoizabranog Glavnog odbora „Gajretov“ dobila je podršku znatnog broja „Gajretovih“ pododbora iz unutrašnjosti Bosne i Hercegovine, koji su se solidarisali sa stavom JMO u izražavanju nepovjerenja novom odboru, odbijajući da mu priznaju legitimnost. U cilju brzeg obaranja Glavnog odbora „Gajret“ i davanja čitavoj ovoj akciji karaktera spontanosti i solidarnosti, Radni odbor JMO postavio je obrazac po kome se pododborima preporučivalo da zahtijevaju od vlade saziv vanredne skupštine, i po kojem je trebalo naglasiti da „vlada i policijska direkcija gacezi društvena pravila pro-

³⁵ Isto.

³⁶ IAS, FG, Rješenje policijske direkcije za BiH br. 1494. od 20. IX 1919.

³⁷ Isto.

³⁸ IAS, FG, Policijska direkcija za BiH, br. 1559 od 12. X 1919.

³⁹ Sudbina „Gajreta“, Izvješće g. M. Halilbašića „Gajretova“ predsjednika, „Pravda“, I/1919, 68, 3-4.

⁴⁰ Vlada I „Gajret“, „Pravda“, I/1919, 67, 1.

glasilec nekoliko svojih ljudi glavnim odborom našega „Gajreta”, pa predlažemo, da izvanredna glavna skupština konstatičući nezakonitost sadašnjeg stanja u „Gajretu” zaključi: u smislu društvenih pravila zbacuje se nezakoniti odbor i prelazi na izbor Glavnog odbora društva „Gajret”.⁴¹

JMO se u ovoj akciji obraćala i na članove „Gajreta” koji nisu pri-padali JMO, računajući na njihovu pomoć, „pošto se ovđje radi samo o tom da se odstrani nezakonita okupacija ovog našeg društva”.⁴²

JMO je dalje sugerisala „Gajretovim” pododboru i povjerenicima da izraze svoga nepovjerenja i protesta dostavlaju direktno Ministarstvu unutrašnjih poslova i na „policajnog povjerenika” u „Gajretu”, kako se naziva predsjednik „Gajreta” Hasan Hodžić, te da svoj rad za Društvo i dalje nastave, ali da novac i priloge zadržavaju kod sebe, dok se ne sazove nova skupština i izvrši izbor novog odbora.⁴³

Slijedeći intenciji JMO, znatan broj „Gajretovih” podobora otkazao je dalju saradnju sa Glavnim odborom „Gajreta”, čime je Društvo bilo dovedeno u veoma težak položaj. Tako su podobori „Gajreta” u Bosanskom Novom, Maglaju, Derventu, Tešnju, Brodu, Cazinu, Kladnju i drugim mjestima prekinuli svaki odnos sa Glavnim odborom, koga su nazivali „namet-odbor”. U protestu podobora iz Bosanskog Novog navedeno je da će podobor „do pobjede narodne volje u ovom pitanju svoj rad vršiti i prihodima raspolažati samostalno i prema željama ovdašnjih „Gajretovih” članova i prilagača.⁴⁴ Na skupštini JMO u Brčkom 1. oktobra 1919. godine donešena je i Rezolucija, kojom su se pozivali svi članovi i pristalice JMO ovim riječima: „Ne pode li nam za rukom da to naše kulturno društvo iščupamo iz ruku braće Kurtovića et consortis i da ga učinimo svojinom svih nas, to molimo članove JMO da svi istupe iz „Gajreta” i da mu svaku pripomoći uskrate”.⁴⁵ U istoj rezoluciji zagovarano je osnivanje pod okriljem JMO zasebnog dačkog potpornog društva, koje bi, imajući u vidu uticaj JMO u narodu, ubrzo preteklo društvo „Gajret”. Slične zahtjeve iznio je i podobor „Gajreta” u Janji, te najavio da, ukoliko ne dođe do smjene u Glavnom odboru, pretvara „Gajretov“ podobor u mjesno potporno društvo u Janji.⁴⁶

Glavni odbor „Gajreta” uz podršku državnih organa nastojao je zaustaviti ovaj proces dekompozicije društvene organizacije, koji je uzmao sve veće razmjere. Uz pomoć Državnog odvjetništva Glavni odbor „Gajret” vodio je postupke protiv pojedinih podobora koji su otkazali saradnju. Tako je zbog neprijateljskog stava podobora u Derventi prema Glavnom odboru, u svom zahtjevu Državnom odvjetništvu Glavni odbor zahtjevao da se konfiscira sva imovina i novac koji je Odbor sakupio tokom 1918. i 1919. godine, zajedno sa svim spisima, te da se zaabrani održavanje sastanaka i davanje izjava o „Gajretu”, kao i sa-kupljivanje priloga pod firmom „Gajreta”.⁴⁷

⁴¹ Na dajmo „Gajreta”, „Pravda”, I/1919, 75. 1.

⁴² Isto.

⁴³ Pitranje „Gajreta”, „Pravda”, I/1919, 74. 1.

⁴⁴ „Pravda”, I/1919, 80. 4.

⁴⁵ Provincija o „Gajretu”, „Pravda”, I/1919, 75. 3.

⁴⁶ Oko „Gajreta”, „Pravda”, I/1919, 76. 3.

⁴⁷ ABH, Pr. 6589/1920.

U zaštitu svojih interesa i nastojanja da parališe kampanju JMO protiv društva „Gajret”, Glavni odbor se oslanjao na intervenciju vlasti, od koje je tražio nemogućavanje „mraćenjačke JMO koja se svojim organom „Pravdom” notornim neprijateljem „Gajreta” radi protiv životnih interesa društva”. Isto tako Glavni odbor je tražio da se konfisciraju svi izjave koje sadrže neprijateljski stav prema „Gajretu”.⁴⁸

„Gajretova” uprava je, međutim, i pored otvorenog neprijateljiskog stava JMO i javnog bojkota i izraza nepovjerenja pojedinih nižih društvenih jedinica prema Glavnom odboru, ubrzao uspjela da konsoliduje prilike u Društvu. Odbor je pristupio reorganizaciji Društva, sređivanju društvene kancelarije, preuzimanju brige oko izdržavanja konvikata, koje je napustio vakum. Sve je to doprinijelo i uticalo na stišavanje nezadovoljstva prema upravi i njenom poljuljanom autoritetu.

Suočena sa činjenicom da se i pored kampanje koja je tokom 1919. i djelom 1920. godine vođena protiv „Gajreta”ovo društvo i dajanje razvijaju i jača, JMO je bila prisiljena, u interesu obezbeđenja bilo kakvog uticaja na njega, da taktizira, te odustaje od dotadašnje isključivosti prema „Gajretu”. Na izmjenu stava JMO prema „Gajretu” i tolerantnije tonove koji su sve više prisutni odlučujuće je djelovalo politički položaj JMO u to vrijeme. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu na 28. novembar 1920. godine JMO je postigla veliki uspjeh, dobivši 110895 glasova i 24 mandata.⁴⁹ Na taj način JMO je sakupila glasove gotovo cijelokupnog muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, čime se potvrdilo da JMO uživa simpatije ogromne većine bosansko-hercegovačkih Muslimana. S druge strane, izborni rezultati su pokazali da ostale muslimanske stranske, odnosno grupacije, ne predstavljaju bilo kakav faktor u političkom životu bosansko-hercegovačkih Muslimana. Muslimanska težačka stranka pod rukovodstvom Šefkije Gluhića i Sukrije Kurtovića, koji su bili nacionalno opredijeljeni kao Srbci, a politički kao demokrati, dobila je svega 1.122 glasa, bez i jednog mandata, te se odmah poslije izbora raspala. I Muslimani radikalici okupljeni oko „Domovine”, pod vodstvom Šerifa Arnautovića, istupili su na izborima pod nazivom Muslimanska nezavisna lista, ali su i pored sve pomoći radikalici jedva dobili 449 glasova bez mandata. I njihov list ubrzo je prestao da izlazi.⁵⁰

Politički položaj JMO određivao je i njen odnos prema društvu „Gajrel”, u čijem je rukovodstvu gledala svog političkog protivnika. Zavisno od toga da li je bila u opoziciji ili na vlasti, JMO je podešavala i svoje držanje prema Društu. Nakon dobivenih izbora i ulaska u vladu Nikole Pašića, JMO nije osjećala više opasnost od političara koji su se okupljali oko društva „Gajret”, pa je samim tim i pritisak i kampanja na Društvo smanjena.

Na smirivanje političkih strasti i sukoba prvenstveno oko „Gajreta” i šire, u pokušajima zajedničke saradnje na kulturno-prosvjetnom polju svih značajnih faktora muslimanskog društvenog i političkog života, značajnu ulogu odigrala je akcija koju je pokrenuo tadašnji

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ A. Purivatra, Jugoslavenska muslimanska organizacija..., str. 112.

⁵⁰ Isto, str. 108.

vrhovni poglavar reis-ul-ulema Čaušević. Na njegovu inicijativu i pod njegovim rukovodstvom došlo je do jednog šireg sastanka predstavnika svih muslimanskih političkih stranaka odnosno grupa, koje su se sporazumjele, „imajući pred očima strašnu kulturnu zaostalost islamskog dijela našeg naroda“, ⁵¹ o prevazilaženju političkih i stranačkih nesuglasica i netrpeljivosti, ⁵² i koje su bile kočnice svakom zajedničkom radu na ovom zodružju. Ugleđ u autoritet Causevića, koji je uživao kod Muslimana ne samo kao vjerski poglavar nego i kao ličnost izvan političkih stranaka, a koji se i inače zauzimao za poboljšanje muslimanskih prosvjetnih, kulturnih, pa i ekonomskih prilika, i istakao kao ličnost koja je branila interes Muslimana i posljive ujedinjenja, sve je to u ovom slučaju imalo realne izglede na stvaranju jedne platforme zajedničkog rada i sporazumijevanja.

Konkretni rezultati ovog dogovora došli su do izražaja povodom proslave „Gajretovog“ dana, koji je određen za 6. maj 1920. godine. Tom prilikom obrazovan je i širi međustranački odbor u cilju prikupljanja dobrovoljnijih priloga, u kojem su bili zastupljeni i predstavnici JMO. (U odboru su bili: dr H. Karamehmedović, Edhem Mulabdić, Velija Sadović, A. Hifzi Bjeljevac, Husein Mašić, Hasan Kadić, Asim Dugalić, Mustafa Ćelić.⁵³

U duhu sporazuma najavljujivana je i „Gajretova“ skupština, koja je trebala poslužiti kao dokaz da „pred Gajretovim vratima mora spasti svacičja stranačka i politička kabanica“⁵⁴

Kako je vrijeme od šest mjeseci, predviđeno za sazivanje redovne skupštine po odluci Policijske direkcije od 21. septembra 1919. godine, već bilo isteklo, predsjednik Društva Hasan Hodžić upozoren je od strane Policijske direkcije da u roku od osam dana sazove skupštinu u svrhu izbora novog odbora. Glavni odbor je pokušao odgoditi ovaj saziv i izražavao negodovanje protiv miješanja državnih vlasti u poslove Društva, do kojeg je došlo, po misljenju Odbora, izraženom u protestu Zemaljskoj vladi, na poticaj „natažnijih i društveni nenaklonjenih elemenata, a može biti i nečlanova ili direktnih neprijatelja Gajreta“. ⁵⁵ Zemaljska vlada je odbila taj protest, te je 14. redovna skupština održana 23. maja 1920. godine u dvorani Veleike gimnazije.⁵⁶

I ova „Gajretova“ skupština, i poređ već ranije učinjenog načelnog dogovora o izuzimanju „Gajreta“ kao jedine kulturno-prosvjetne ustanove Muslimana iz političke i stranačke borbe, nije protekla bez sukoba i burnih scena, pa je na zahtjev političkog izaslanika bila raspушtena. Povod za raspuštanje dala je izjava jednog odbornika, koji je, aludirajući na nered nastao prilikom podjele apsolutoriјa Odboru, uzniknuo: „Baš kao da smo u Radničkom domu“⁵⁷. „U znak satisfakcije uvređenom radničkom staležu“ skupština je nakon dobijenog odobrenja vlasti nastavila rad 29. maja u dvorani Radničkog doma. U nastavku

⁵¹ „Gajretov“ dan, „Pravda“, II/1920, 47 (152), 1.

⁵² Isto.

⁵³ Isto.

⁵⁴ „Spomenica . . .“, str. 84.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Isto.

skupštine Sakib Kurtkut i Šukrija Kurtović, kao predstavnici suparničkih tabora, potvrdili su spremnost već ranije usvojenog dogovora o zajedničkom radu na kulturno-prosvjetnom polju, ali su „naprednjaci“ uspjeli da zadrže kontrolu nad društvetom „Gajret“ i pored ulaska u Glavni odbor nekoliko članova JMO.⁵⁸

Ključne pozicije u „Gajretu“ držali su „naprednjaci“: za predsjednika društva izabran je Alija Kurtović,⁵⁹ a potpredsednika dr Avdo Hasabegović, dok je JMO bila zastupljena sa dva svoja člana: dr Hamdija Karamehmedović (član Revizionog odbora) i Velija Sadović (tajnik), koji su, iako članovi JMO, bili nacionalno opredijeljeni kao Srbci.⁶⁰

Iako JMO nije uspjela ostvariti svoj uticaj u „Gajretu“, nakon ove skupštine u odnosima JMO prema Društvu osjećaju se tolerantniji tonovi, što je pored već navedenih političkih motiva bilo i posljedica ulaska njenih članova u Glavni odbor. Putem svog organa „Pravde“ JMO je pozivala svoje članstvo da prekine dotadašnju pasivnost prema Društvu i preporučivala jače angažovanje u njegovom radu. Ovaj zaokret u politici JMO prema društvu „Gajret“ objašnjava se činjenicom da je JMO u istupima protiv društva „Gajret“ bila rukovodena formom provizorija, koje je Društvo u vrijeme poslije skupštine 1919. godine imalo, pa prema tome i prema nosiocima toga provizorija, odnosno članovima Glavnog odbora.

Izborom Glavnog odbora na 14. skupštini 23. maja 1920. godine nestalo je tog provizorija, pa samim tim i razloga za dalje nesuglasice, pa se u tom svjetlu predstavlja i izmjenjen stav JMO prema Društvu, a ne kao kapitulacija i odstupanje od dotadašnjeg stava.⁶¹ Mogućnost saradnje garantovala je i izjava Glavnog odbora da se u svom radu neće rukovoditi stranačkim motivima. Međutim, i pored dogovora, na izborima za konstituantu članovi Glavnog odbora „Gajreta“ koristili su

⁵⁷ IAS, Knjiga Zapisnika Zapisnika XIV redovne skupštine 1920. godine.

⁵⁸ Alija Kurtović rođen je u Gacku 6. januara 1880. godine. Ostavnu i srednju školu završio je u Mostaru, a studij prava započeo je u Parizu. Kao srednjoškolsac sudjelovao je u omadinskom pokretu, opredjeljujući se nacionalno kao Srbin. Kao srpski dobrovoljac učestvovao je zajedno sa bratom Husnjom u balkanskim ratovima. U periodu između dva rata A. Kurtović zauzimao je niz istaknutih položaja; bio je na dužnosti direktora Srpske banke, zatim u predzeću „Varda“, itd. Bio je istaknuti kulturni i javni radnik. Svoja progresivna shvatnja, osobito u pogledu emancipacije muslimanskih žena, Kurtović je nastojao da sprovodi preko društva „Gajret“. Eši je bio predsjednik od 1920/21. do 1923. godine. Njegovom zaslugom došlo je i do otvaranja prvih ženskih internata za Muslimane u Bosni i Hercegovini. Za vrijeme njegovog mandata u „Gajretu“ otvoreno je šest srednjoškolskih internata. Zbog neslaganja sa dr A. Hasabegovićem povukao se iz „Gajreta“. U toku rata opredjelio je za NOP, a poslije rata vršio dužnost predsjednika Crvenog krsta. Umro je u Sarajevu 18. decembra 1956. godine. (Kaćić Hranić), Alija Kurtović, „Oslobjedbeni“, XIV/1956, br. 3215, 19. XII 1956. S. Ostale podatke dala mi je Zlata Kapetanović, kći Alije Kurtovića, 13. oktobra 1981. godine.

⁵⁹ Glavni odbor izabran na ovoj skupštini, pored navedenih, sačinjavali su: dr Zaim Sarac, Ibrahim Vrebac, Muhamed Serdarević, dr Bećir Novo, Salih Cicic, Muhamed Oprijač, Derviš Dedić, Omer Kajfaz, Ahmed Mahnić i Fehim Hadži Baščaušević. (Izvještaj rada Glavnog odbora za god. 1920/21, „Gajret“, VIII/1921, 1. 59).

⁶⁰ „Gajretova“ kriza, „Pravda“, II/1920, 58 (163), 3.

se ovom institucijom u političkoj borbi. Tako je na izbornoj listi u Hercegovini, čiji je nosilac bio Alija Kurtović, agitovano za njega kao predsjednika „Gajreta“, a uz ime Hamida Kukića se isticalo da je sekretar društva „Gajret“.⁶¹

A) NOVI ELEMENTI U ORIJENTACIJI I DJELOVANJU DRUŠTVA „GAJRET“

U nastojanjima da se društvo „Gajret“ koristi kao uporište zvanične politike, došlo je do značajnih izmjena sastava Glavnog odbora. Dotadašnji predsjednik „Gajreta“, Alija Kurtović, na sjednici Glavnog odbora 2. marta 1923. podnio je ostavku, motivišući je slabim zdravstvenim stanjem. Uz njega je odstupila i gotovo čitava garnitura koja je do tada bila u Odboru. Grupna demisija članova Glavnog odbora uslijedila je kao posljedica skubova dviju grupacija unutar Glavnog odbora, čiji su predstavnici s jedne strane bili braća Kurtović, Alija i Šukrija, i s druge strane grupa dr Avde Hasanbegovića. Pozadino ovih razmimoilaženja, pored ličnih rivaliteta, koji su datirali odranje, činile su i različite konцепције o funkciji Društva, pa i određeni stranačko-politički interesi.⁶²

U novom odboru koji se konstituisao 5. marta 1923. upražnjena mesta popunili su, uglavnom, radikalne pristalice. Za predsjednika Društva izabran je dr Avdo Hasanbegović, jedan od ekskluzivnih radikalih Muslimana.⁶³

Dolazak grupe Hasanbegovića na upravu Društva obilježen je jačanjem režimskog kursa u „Gajretu“. To se i vidljivo manifestovalo odmah, na društvenoj skupštini u julu mjesecu, usvajanjem novih Pravila, u kojima je dotadašnja formulacija „muslimanski dio jugoslovenskog naroda“ preinacena, te je umjesto „jugoslovenskog naroda“ uvršteno „našeg naroda“. Ova izmjena u Pravilima poslužila je vodstvu JMO za oštar napad na orijentaciju koju je Društvo usvojilo pod novom upravom, optužujući je da je time „Gajret“ pretvorio u „rasadište srpskoga među muslimanima“, pa je na taj način „prestao biti čisto muslimansko društvo“. Prigovori otvorenoj srpskoj orijentaciji mogli su se čuti i iz redova „Gajretovog“ članstva. Predstavnici „Gajretovog“ pododbora iz Zagreba na XIX skupštini društva zahtijevali su da se izraz „naš narod“ ponovo zamjeni sa „jugoslovenski narod“. Međutim,

⁶¹ Izrađljivanje „Gajreta“, „Pravda“, I/1920, 123 (228), 1.

⁶² Povodom glasova o tržavcima i krizi u GOG izazvanih ostavkom Kurtovića i drugova, novoizabrani odbor dao je svoju veržiju, u kojoj demantuje takve glasine. O odlasku Kurtoviću dato je saopštenje u kome je naglašeno da je on „odstupio pod pritiskom objektivne kritike većine odbornika...“. Istaknuto je da nakon njegovog odlaska „sadanjem odboru vlada potpuna harmonija i jednodušnost“. (IAS, Zapisnik sjednice GOG 5, III 1923).

⁶³ U odbor izabran 5. marta, koji je uskoro potvrđen i na redovnoj Glavnoj skupštini društva u julu 1923. godine, išli su: predsjednik: dr Avdo Hasanbegović, potpredsjednici: dr Mehmed Zildžić, i dr Ibrahim Hadžimerović, tajnik Hamid Kukić, te članovi Aziz Sarić, Mehmed R. Delić, dr Bošir Novo, dr Ahmed Rizvanbegović, Hajdar Čekro i drugi. „Gajret“, „Pravda“, V/1923, 151, 1.

⁶⁴ Isto.

ovaj prijedlog Skupština je odbila, a dr Avdo Hasanbegović u obrazloženju skupštinskog zaključka izjavio je da Glavni odbor želi da vaspita „Gajretovu“ omladinu u duhu u kojem je vaspitano i tadaće „Gajretovo“ rukovodstvo, odnosno srpskom.⁶⁵

Konkretna i striktnija realizacija ovog zaključka došla je do izražaja i u politički stipendiranju koju je nova uprava provodila. U dotadašnjoj praksi prilikom dijeljenja stipendija i mesta u internatima politički momenti nisu bili vidnije naglašeni. Pod predsjedništvom dr Hasanbegovića takva praksa je prekinuta. Zauzeto je stanovište da se dodjela stipendija i ostalih vidova pomoći uslovi režimskom orijentacijom i političkom podobnošću roditelja kandidata, kao osnovnom preduzlovu za njeno dobijanje.⁶⁶

Na taj način se pojačavala politizacija Društva i njegovo korištenje, kao pogodnog instrumenta i uporišta režimskog kursa.

B) UVODENJE POKROVITELJSTVA

Značajnu podršku i priznanje „Gajretovom“ nacionalnom radu medju Muslimanima i podstrek daljem jačanju trasiranih kursa predstavljalo je stavljanje društva pod zaštitu kraljevske kuće Karadordevića imenovanjem prestolonasljednika Petra za protektora „Gajreta“. Ovaj akt nesumnjivo govori o tome kakva se pažnja poklanjala „Gajretu“ u njegovoj misiji „nacionalizovanja“ Muslimana, kako od strane Dvora tako i od uticajnih beogradskih političkih krugova, odakle je ova inicijativa i potekla.

Glavnu ulogu u dobijanju pokroviteljstva odigrao je ministar vjera Vojo Janjić, koji je sa ovom idejom upoznao kralja Aleksandra i predsjednika vlade Pašića i dobio njihov pristanak. Zvaničnu obavijest o stavljanju prestolonasljednika Petra za „Gajretovog“ protektora članovi Glavnog odbora dobili su od samog kralja u audienciji na Ilidži koncem 1923. godine. „Gajretovi“ radnici tom prilikom upoznali su kralja s poteskoćama u svom radu, imenujući JMO kao glavnu prepreku uspešnijem razvoju Društva i njegove nacionalne i kulturne misije među Muslimanima.⁶⁷ Dobijanje pokroviteljstva bilo je popraćeno i novčanim prilogom od 500.000 dinara koje je kralj darovao društvu „Gajret“.⁶⁸

⁶⁵ Zapisnik XIX redovne Glavne godišnje skupštine Glavnog odbora „Gajreta“ održane 12. jula 1925. godine, „Gajret“, IX/1925, 15, 237–238.

⁶⁶ IAS, Knjiga zapisnika, Zapisnik sjednice GOG od 17. VII 1923. godine.

⁶⁷ ABH, FG, razno, 1924.

⁶⁸ U vezi sa isplatom ovog iznosa, iako je navedena svota ušla u budžet Ministarstva prosvjeti i obrazovni na jednoj sjednici Ministarskog savjeta, Glavna kontrola odbila je da novac dostavi „Gajretu“. Tim povodom dr Hasanbegović obratio se predsjedniku vlade Pašiću za intervenciju, te je ubrzo nesporazum otklonjen i novac dostavljen društву. Pismo je inače interesantno i za sagledavanje položaja društvene uprave „Gajreta“ u to vrijeme i njene ovisnosti od režima. Naime, predsjednik „Gajreta“ u navedenom pismu ističe da bez materijalne i političke podrške režima „ja neću moći da sačuvam „Gajret“ da ga neću počudni elementi ne uzmu u svoje ruke“. ABH, FG, Pismo dr Arde Hasanbegovića predsjedniku vlade Nikoli Pašiću. Datirano 12. aprila 1924. godine.

Ministra vjera Voju Janjića zbog zasluga učinjenih „Gajretu”, kao i za datu inicijativu i zalaganje oko dobijanja pokroviteljstva, XVIII redovna skupština „Gajreta” izabrala je za svog počasnog clana.⁶⁹

Dobijanje pokroviteljstva stimulativno je djelovalo na „Gajrete” radnike u pravcu jačanja nacionalnog rada, prvenstveno među školskim omladinom. U listu „Gajret” povodom dobijanja protektora povlačila se paralela između nacionalnog osjećanja Muslimana, koji je, kako se isticalo, bio u povoju, sa njegovim pokroviteljem, kome je bilo tek godinu dana. U toj simbolici predstavljala se i perspektiva nacionalnog razvoja Muslimana, koja se poistovjećivala sa „Gajretom” protektorom.⁷⁰

Zahvalnost Društva za dobijeno pokroviteljstvo izražena je i proglašavanjem 6. septembra, rođendana prestolonasljednika Petra, za „Gajretov” dan. Ovaj dan obilježavan je održavanjem teferića i zabava, a posebno je svečano proslavljan u „Gajretovim” internatima, uz obavezno učeće svih pitomaca, „Gajretove” uprave i predstavnika vlasti. Uobičajeni programi u takvim prilikama sadržavali su pozdravni govor predsjednika „Gajreta” (obično u sarajevskom internatu), u kome se isticala zahvalnost Društva na protektoratu i davane izjave lojalnosti kraljevskom domu, kao i obećanja da će Društvo „ostati na onoj liniji svoga rada na kojoj se nalazio u momentu stupanja pod Uzvišenu Zahvalu”.⁷¹

Politički gledano pokroviteljstvo nad Društvom člana kuce Karđorđevića značilo je njegovo čvrše vezivanje i stavljanje u službu zvanične politike, dok je, s druge strane, u materijalnom pogledu garantovalo podršku državnih organa, a time i sigurnu egzistenciju Društva. Nesumnjivo je da je ovaj izuzetni gest pažnje prema „Gajretu” imao i propagandnog efekta u dizanju ugleda kako samom Društvu tako i ličnostima koje su njime rukovodile.⁷²

Protektorat nad društvom „Gajret” prestolonasljednik Petar zadario je i nakon pogibije Kralja Aleksandra, 1934. godine, tada kao kralj Petar II.⁷³

⁶⁹ Zapisnik XVIII Glavne godišnje skupštine Glavnog odbora društva „Gajret” u Sarajevu održane 6. jula 1924. godine, „Gajret”, VIII/1924, 12–13, 213.

⁷⁰ Uredništvo, „Gajret” i njegov Pokrovitelj, „Gajret”, VIII/1924, 15, 236.

⁷¹ Proslava rođendana „Gajretova” Protektora, Nj. Kr. Vis. Prestolonasljednika Petra u „Gajretovim” konviktim, „Gajret”, XI/1927, 18, 286.

⁷² Zanimljivo je da je i od društva „Narodne uzdanice” 1929. godine potekla inicijativa, istina neuspjela, da se kraljević Tomislav imenuje za njenog pokrovitelja. Ovim se svakako htjelo parirati pokroviteljstvu Petra nad „Gajretom” i u uslovima diktature prikazati „Narodnu uzdanicu” manje podozriovim i uz to lojalnom. Karakteristično je i to, da je predlog „Narodne uzdanice” našao na najveće reakciju i zapravo onemogućen od predsjednika „Gajreta” dr Avde Hasanbegoviću. Ovom detalju sačuvan je dokumentat u kojem je tadašnji Veliki župan tuzlanske oblasti Hasanbegović izjavio da smatra neprekidnim da kraljević Tomislav bude pokrovitelj društva koje je „leglo i uporiše propalih političara, koji preko nje (misli „Narodne uzdanice“) politički djeluju, a ne rade na prosvjeti i kulturnom uživanju muslimana”. Naglašena je i puna saradnja radnica u akcijama „Narodne uzdanice”. ABH, V. Z. S. O. pov. br. 2308/29, „Izvještaj Glavnog odbora „Gajret“ za 1934–35. godinu, „Gajret”, XVI/1935, 7–9, 114.

C) OSNIVANJE DRUŠTVA BEOGRADSKI GAJRET „OSMAN ĐIKIĆ”

Svesni da inteligencija daje motornu snagu nacionalnom pokretu, „Gajretovi” aktivisti i istaknute ličnosti javnih, kulturnih i političkih krugova iz Beograda nastojali su da što više Muslimana stiče visoko obrazovanje na Univerzitetu u Beogradu, kao žarištu odakle su se šire srpske nacionalne ideje i streljenja. Kao što je poznato, broj studenata Muslimana iz Bosne i Hercegovine na Beogradskom univerzitetu do prvog svjetskog rata bio je neznatan, uglavnom zbog politike stipendirajuće koju je provodila austrougarska vlast. Među riječkim pojedinцима koji su studirali na Beogradskom univerzitetu bili su Hasan Rebac, Mustafa Golubić, Rizvan Sefo i Salih Čišić. Srednje škole do 1914. godine u Beogradu su počudali Muhamed Hodžić, Siri Abdagić i Đulaga Bukovac, dok su na Vojnoj akademiji bili Alija i Husnija Kurtović.⁷⁴

I poslije 1918. godine najveći broj studenata Muslimana iz Bosne i Hercegovine i dalje se upisivao na Zagrebačko sveučilište, iako se i broj studenata u Beogradu povećavao i iznosio 10–12 godišnje.⁷⁵ Glavni poteci u paralisanju hrvatskog nacionalnog uticaja koji je vršen na muslimansku akademsku omladinu u Zagrebu i njenog pridobijanja za srpsku politiku i nacionalnu ideologiju sastojao se u tome da se oformi jedan dom u Beogradu, odnosno društvo koje će okupljati prvenstveno Muslimane i stvoriti im povoljne uslove za studij na pojedinim fakultetima Beogradskog univerziteta i drugim visim školama. Tako je u septembru 1923. godine došlo do osnivanja doma i društva „Beogradski Gajret” koje je vec i po nazivu „Osman Đikić” pokazivalo svoju osnovnu idejnu orientaciju.

Osnivanje Beogradskog Gajreta „Osman Đikić”, prema verziji koju je iznio dr Avdo Hasanbegović na XVIII skupštini „Gajreta” 1924. godine, uslijedilo je nakon jedne šire konferencije kulturno-prosvjetnih i nacionalnih radnika iz Beograda, sazvane na njegovu inicijativu.⁷⁶ Međutim, drugi dostupni podaci o osnivanju Beogradskog Gajreta demantuju Hasanbegovićevu tvrdnju o njegovoj inicijativi za osnivanje ovog Društva, i kako se čini, čitava ova akcija odvijala se čak minuo „Gajreta” iz Sarajeva i njegovog predsjednika. Na takav zaključak upućuju nas i jedno pismo Hasana Rebca, neposrednog učesnika i jednog od glavnih pobornika ove akcije, iz koga se jasno vidi da je inicijativa za osnivanje Beogradskog Gajreta „Osman Đikić” potekla iz beogradskih krugova i isključuje vidnije učešće predsjednika „Gajreta” iz Sarajeva. Naime, u tom pismu koje je upućeno A. Hasanbegoviću, Rebac doslovno piše: „Ovamo se osnovalo (misli u Beogradu — I. K.) mjesto podobroda „Gajretovo” posebno društvo Beogradski Gajret Osman Đikić jer te tako bila volja ove sredine (istakao — I. K.), a praktično je bolje. U pravilima je predviđeno da se društvo obraća molbom

⁷⁴ Podatke o školovanju Muslimana u Beogradu do 1914. godine i neposredno iz 1918. godine dao mi je prof. dr Mehmed Begović u razgovoru 18. III 1979. godine.

⁷⁵ Isti.

⁷⁶ „Spomenica...”, str. 94; „Gajret”, VIII/1924, 12–13, 186–187.

preko „Gajreta“ u Sarajevu za pomoć i slično, pa iz toga „Gajret“ može i treba da smatra da je ovo društvo filijala „Gajretova“ samo sa nešto više samostalnosti, radi praktičnih potreba. Pravila su u štampi pa kad budu gotova poslaču ti nekoliko primeraka“.⁷⁷

Opravданост osnivanja „Beogradskog Gajreta“ bila je motivisana okolnošću da je muslimanska srednjoškolska omladina većinom odlažila u „nama neprijateljsku sredinu ili u nacionalno bezbojnu ili nezdravu sredinu, gdje se mahom od nas otidju ili čak postaju nama neprijateljski raspoloženi“.⁷⁸ Formiranje društva „Osman Đikić“ imalo je zadatok da „uputi naše muslimane na školovanje u Beograd ili koje drugo nacionalno državno mesto“.⁷⁹ Slična zaprašavanja iznjo je i veliki župan sarajevske oblasti Ministru unutrašnjih djela Božić Maksimoviću, zalažeći se za stvaranje što povoljnijih uslova za školovanje muslimanske omladine u Beogradu i jače angažovanje društva u tom pravcu. U tom izvještaju posebno je naglašeno da je muslimanska inteligencija koja vodi glavnu riječ u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji najvećim dijelom svoje obrazovanje sticala u Zagrebu. Istovremeno kao primjer pogrešne prosvjetne politike naveo je da se svršeni daci Šerijske sudske škole primaju za redovne sluhače Pravnog fakulteta u Zagrebu, dok to pravo nemaju u Beogradu.⁸⁰ Prema tome, motivi osnivanja „Beogradskog Gajreta“ bili su rezultat zainteresovanosti i namjere režimskih krugova da stvaranjem pogodnih uvjeta za školovanje vrše uticaj na studentsku muslimansku omladinu u pravcu njenog priobijanja za srpsku nacionalnu orientaciju.

U akciji oko osnivanja Beogradskog Gajreta „Osman Đikić“ angažovale su se, poređ nekoliko Muslimana u Beogradu, među kojima su se naročito isticali i bili zasluzni Hasan Rebac⁸¹ i hafiz Abduselam

⁷⁷ IAS, FG, K-20, Pismo H. Rebeca dr Avdi Hasanbegoviću datirano 25. IX 1923.

⁷⁸ Hasan Rebac, „Osman Đikić“, „Vardar“ kalendar Kola Srpskih Sestara za 1924. godinu, str. 128.

⁷⁹ Istio.

⁸⁰ ABH, V. 2, S. O, Pov. br. 1543/1925.

⁸¹ Hasan Rebac rođen je u Mostaru 12. februara 1890. godine. Početnu vjeonaučnu školu (mekteb), osnovnu školu (ruždaju) i gimnaziju završio je u Mostaru. Školske godine 1911/12. upisao se na Filozofski fakultet u Beogradu. U septembru 1912. stupio je, kao srpski dobrovoljac u jedan komitski odred i uzeo učešće u balkanskom ratu. U Beču je nastavio studij na Filozofском fakultetu, aktivno se uključujući u rad protiv Austro-Ugarske. Povodom atentata 1914. pobjegao je u Beograd i priključio se komitskim odredima koji su operisali prema Bosni. Iscrpljen u borbam učešće je u bolnicu u Užice, a onda je obavljao razne zadatke i poslove naročito u Makedoniji. Sa srpskom vojskom povukao se u Solun, a odatle je upućen u Francusku. Diplomirao je na Ecole nationale des langues orientaux vivantes (odjeljenje Sorbone) u februaru 1918. godine. Studijanjem islamske legislative i orientalnih jezika na ovoj školi srpska vlada je primetala Rebca za rukovodenje muslimanskim vjersko-prosvjetnim ustanovanjima.

Kratko vrijeme boravio je na Krfu, odakle je upućen u Bitolj u funkciji izašlanika srpske vlade za referisanje o muslimanskim poslovima i zamjenika Vrhovnog muftije u administrativnim poslovima. U februaru 1919. došao je na položaj sekretara Islamskog odjeljenja Ministarstva pravde, a onda je postavljen za inspektora i načelnika u istom ministarstvu. Na tim funkcijama ostao je do 1930. godine, kada je imenovan direktorom Vakufske direkcije u Skoplju. Na tom položaju bio je četiri godine, a kraj je zbez opozicione stava prema režimu Bogoljubu Jeviću smijenjen. Do kraja je starog Jugoslavije posvetio se političkom radu

Džumhur,⁸² uglavnom, ličnosti srpskog javnog, političkog i kulturnog života. Na taj način se i konkretnim primjerom težilo opovrgavanju tvrdnji i optuzbi JMO i njenih voda o neprjaljskom držanju srpskih političara i stranaka prema Muslimanima. S druge strane, ovim aktom se nastojalo vršiti priobijanje Muslimana i popularisanje srpske orijentacije na kulturnom, političkom i nacionalnom polju. Muslimana i kulturno-prosvjetna strana ovog Društva imala je poslužiti ispravljanju pogrešnih pojmena o islamu i Muslimanima i prevazilaženju „veštacki stvorenom jazu medju braćom dviju vera“.⁸³

U sastavu upravnog odbora „Osmana Đikića“ nalazili su se eminentni predstavnici srpskih gradanskih krugova.⁸⁴ Na čelu Društva od njegovog osnivanja 1923. do 1925. godine bio je Todor Stanković, a od

i borbi na liniji Udržene opozicije. Za vrijeme rata povukao se u Trstenik, zatim u Vranačku Banju odakle je ugrožen od četnika morao bježati u Beograd u septembru 1943. godine. Odmah poslije rata uključio se u aktivni politički rad, pa je biran i za postanku Savezne skupštine. Živio je jedno vrijeme u Sarajevu, nalazeći se na dužnosti sekretara muslimanskog političkog društva „Preporod“. Poslije prestanka rada ovog društva i isteka poslaničkog mandata Rebac se iz zdravstvenih razloga povukao iz aktivnog društveno-političkog života. Vratio se u Beograd, gde je i umro 1953. godine.

Hasan Rebac je bio svoje rane mladosti sudjelovao srpskom nacionalnom pokretu. Svoj nacionalni osjećaj znao je uvijek uskladiti sa svojim dubokim demokratskim osjećaju. Čitav život odlučno se distancirao od nacionalističkih ekstremiteta. Pripadao je Demokratskoj stranci Ljube Davidovića. Rebac nije odobravao prenaglašeni režimski kurs „Gajretovog“ rukovodstva, ali je, cijeneci ulogu „Gajreta“, uvijek razlučivao prave vrijednosti tog društva od efemernih političkih pojava. Svojim životnim dijelom Rebac je smatrao svoj doprinos u osnivanju i djelovanju beogradskog Gajreta „Osman Đikić“. Znatno se je angažovao i na otvaranju Velike medrese kralja Aleksandra u Skoplju 1926. godine, koja je odigrala znacajnu ulogu u uvođenju Muslimana u savremeno školstvo. Rebac je i autor brojnih publicističkih članaka iz muslimanske problematike. – Uporedi: Fuad Slipčević, Život i djelo Hasana M. Rebeca, „Sloboda“ XXX/1975, brojevi od 32–38, Mostar, 1975.

⁸² Hafiz Abduselam Džumhur (1885–1933). Rođen je u Konjicu gdje je stečao osnovno i srednje obrazovanje (medresa), a karioriju je započeo kao glavni imam džamije u Konjicu. Rano je došao pod uticaj Osmana Đikića, i još u dobi austro-ugarske vladavine isticao se kao mlađinac koja je usvojila srpsku nacionalnu orijentaciju. Poslije završetka prvog svjetskog rata, rješenjem Ministarstva pravde postavljen je 1919. godine za beogradskog imama na mjesto Remzi Delića (Dotadasnji beogradski muftija Mehmed Remzi Delić isticao se kao veliki propagator srpskoga, ali je postojala sumnja, koju mu se nije mogla dokazati, da je bio i austrijski spjutnik. Nove vlasti odmah poslije 1918. godine povele su opsežnu istragu, ali je u nedostatku dokaza postupak obustavljen), a Delić je kao neposredna lica uklonjen sa položaja beogradskog muftije). Džumhur je sa ove dužnosti prešao u Vojno ministarstvo na položaj referenta za muslimansku vjeroispovijest i vrhovnog vojnog imama. Na toj dužnosti ostao je sve do smrti 1933. godine. Iстicao se kao javni radnik, a posebno se angažovao oko osnivanja i u radu Beogradskog Gajreta „Osman Đikić“. – Merhum Abduselam Džumhur, „Gajret“, 14/1933, 19, 310–311; ABH, ZV Pres 2752/1919, 2934/1919.

⁸³ Hasan Rebac, O osnivanju „Beogradskog Gajreta Osman Đikić“, „Gajret“, VIII/1924, 1–2, 6–7.

⁸⁴ U prvom odboru „Osmana Đikića“ bili su izabrani: predsjednik Todor Stanković; I potpredsjednik Mara Trifković; II potpredsjednik Hasan Rebac; sekretar Mustafa Kulinić i Vlajko Lalić; blagatinac Dragosav Milišić i Mila dr Simić; članovi odbora: M. Gruić, predsjednik KSS; Simka Jovanović, Delta Ivanović, potpredsjednik KSS; Persida Prodanović; Savka Radilović; dr. Vladimir Ćorović, prof. Univerzitet; Pavle Stefanović, profesor; Mirko Popović, direktor II

1925. do 1928. godine Mara Trifković, supruga ministra Trifkovića. Od 1928. do 1941. godine predsjednik Društva bio je general Đurđad Jospović.

Značaj koji se pridavao nacionalnom vaspitanju muslimanske omladine i način koje su polagane na djelovanje „Beogradskog Gajreta” u tom pravcu vidljivi su i iz činjenice da je njegovo finansiranje, najvećim dijelom, vršeno iz državnih sredstava. Sam kralj u tome je prednjačio, doznačujući kao svoj redovni prilog svakog mjeseca iznos od 25.000 dinara. Osim tih redovnih priloga kralj je „Beogradskom Gajretu” ukazivao pažnju i davanjem novčanih poklona za Božić i druge praznike, obično u iznosu od 10.000 dinara.⁵⁵

Finansiranje „Beogradskog Gajreta” ponekad je zahtjevalo sredstva koja su ranije dodeljivana bosanskohercegovačkom „Gajretu”, i to je izazvalo negodovanje uprave u Sarajevu. Bogoštovna subvencija u iznosu od 80.000 dinara, koju je Ministarstvo dostavljalo od 1920. godine društvu „Gajret” u Sarajevu, obrazlažući tu odluku „Gajretovinu”, „nacionalnim radom”, od 1929. godine isplaćivana je „Beogradskom Gajretu”.⁵⁶ Ovaj potec izazvao je negodovanje „Gajretovinu” radnika u Sarajevu, te je na sjednici Glavnog odbora tim povodom iznesena misao „da naš „Gajret” sa „Beogradskim Gajretom” nema ništa zajedničko, jer su to dva različita društva sa različitim statutima i dvije različite juridičke osobe”.⁵⁷

Školovanje muslimanske omladine putem Beogradskog Gajreta „Osman Dikić” 1926. godine prošireno je i na žensku muslimansku omladinu otvaranjem ženskih internata.⁵⁸

Dom „Osman Dikić” bio je smješten u zgradi koju je Ministarski savjet otkupio specijalno za ove potrebe. „Beogradski Gajret” je 1931. godine podigao svoj dom u centru Beograda. Koštalo je preko 3.000.000 dinara, a izgrađen je u rekordnom roku za nepunu godinu dana. Nova zgrada mogla je primiti 200 studenata, a imala je posebnu odjeljenja u koja su bili smješteni muški i ženski internat. Svečano otvaranje doma izvršeno je 27. novembra 1932. godine uz prisustvo predstavnika političkog i javnog života.⁵⁹ Otvaranje savremeno opremljenog doma stvorilo je i povoljnije uslove za školovanje većeg broja omladine iz Bosne i Hercegovine, Sandzaka i Makedonije. Samo putem „Osmana Dikića” otada se školovalo u Beogradu prosječno 150 muslimanskih studenata i studentkinja godišnje.

gimnazije; dr Jovan Hadži-Vasiljević, sekretar društva Sv. Save; Nedeljko Savić; Abduselam Džumhur; Steva Stefanović, Bogoljub Kujundžić; Pera Lazarević, general; dr Voja Kujundžić; Žika Radosavljević, referent Ministarstva prosvjetе; Jovan Đonović i Dobrica Milutinović; Nadzorni odbor: Mila dr Simić; Miloš St. Babić, potpredsjednik beogradskog opštine; Đurđad Jospović, general; Blagoje Dimić, tropskac; Zaharije Popović, član uprave Sv. Save. „Gajret”, 8/1924, 7, 115—116.

⁵⁵ Arhiv Jugoslovenskog Fond Dvora: 74—248, 374, 494, 710—712.

⁵⁶ ABH, V. 2, S. 0, Po, br. 722/1924.

⁵⁷ ABH, PG, Zapisnik sjednice GOG održane 28. maja 1929. godine.

⁵⁸ Iz uprave Beogradskog Gajreta „Osman Dikić”, „Gajret”, X/1926, 17, 272.

⁵⁹ Dr B. Kujundžić, Beogradski Gajret „Osman Dikić”, „Gajret”, XIII/1932, 22, 358.

D) OSNIVANJE „NARODNE UZDANICE”

Akcije režima u pravcu pridobijanja Muslimana za svoju politiku i njihovog odvajanja od Jugoslavenske muslimanske organizacije, koje su došle do izražaja kroz osnivanje Beogradskog Gajreta „Osman Dikić”, stavljanjem društva „Gajret” pod pokroviteljstvo prestolonaslednika Petra, kao i ojačanim pozicijama radikalnski orientiranih Muslimana u „Gajretovu” upravi, dovelo je do protuakcije rukovodstva JMO, kojom se takva aktivnost, usmjerena na slabljenje uticaja ove partije nastojala suzbiti. U tom cilju JMO donio je odluku o osnivanju kulturno-prosvjetnog društva „Narodna uzdanica”, čiji je prvenstveni zadatak bio da parira „Gajretu” i neutrališe njegov uticaj među Muslimanima.⁶⁰

Polički motivi pokretanja „Narodne uzdanice” jasno su naznaćeni u najavi njenog osnivanja kao i u Proglasu Osnivačkog odbora, objavljenim u organu JMO „Pravdu”. Opravданost i potrebu osnivanja novog kulturno-prosvjetnog društva, kako je navodila „Pravda”, uslijedila je kao odgovor sve učestalijim zahtjevima i „općim željama”. Istovremeno se naglašavalo da ovo nije prvo društvo ovakve vrste kod Muslimana, jer „mi smo imali i društvo Gajret”, ali je, kako se dalje tvrdilo, ono poslije 1919. godine „prestalo da ostane ono, što je moralo da budne”; u njega se uvkula politika te je „ovo nekadašnje muslimansko društvo gaženjem pravila postalo sredstvom nasilnog srbiziranja muslimanskog podmlatka”. Društvo „Gajret” se u istom napisu, štaviše, poričao a muslimanski karaker, pa je prema pisanju „Pravde”, izgubilo i sve razloge za dalji opstanak.⁶¹

U prilog osnivanju „Narodne uzdanice” Centralni odbor JMO naveo je negativne ocjene o „Gajretovu”, prema kojima je u „društvu Gajret preko naših određenih sinova unešena politika i nemoral”, te je sve više dobijao karakter političke frakcije, na čijim godišnjim skupštinaima „odlučuju toljaga i revolver”; „Gajretova” uprava, tvrdilo se dalje u Proglasu, stavljaču se u službu Radikalnoj stranci „predstavlja jedno šoviničko društvo” koje oduzima stipendije muslimanskim daciama, pa i onim čiji roditelji „nisu u volji upravi Gajreto”. Optuživala se „Gajretova” uprava da društvene prihode troši „u nacionalno-šoviničke i propagandičko-stranačke svrhe”, a da se i sama „nametnula potomu vlasti a ne voljom članova i koja na godišnjim skupštinama lako policijom” onemogućava dolazak u upravu svim onim „koji vide i osjećaju taj nemoral i koji bi hteli da ga iskorijene”.⁶² Ovakvo oštro izrečene optužbe na račun „Gajretove” uprave u svakom slučaju bile su pretjerane, a veštio su korištene od strane vođstva Jugoslavenske muslimanske organizacije u cilju političke diskreditacije vodećih ličnosti „Gaj-

⁶⁰ U jednom kasnijem napisu u „Pravdu” (Pomožimo „Narodnu uzdanicu”, „Pravda”, 1923, 1), tvrdilo se da je učinak o osnivanju „Narodne uzdanice” dao poslanik JMO Hamzalija Ajancović još 1922. godine, a da ju je CO JMO na svom zasedanju 15. jula 1923. usvojio, odlučivši da osnove novo kulturno i prosvjetno društvo. Tada je izabran i privremeni osnivački odbor (predsjednik dr Atif Hadžikadić, tajnik dr Mahmut Behmen i izrađena pravila koja je politička vlast odobrila. Proglas osnivačkog odbora, „Pravda”, 5/1923, 245, 1.

⁶¹ „Narodna uzdanica”, „Pravda”, V/1923, 233, 1.

⁶² Proglas osnivačkog odbora, „Pravda”, V/1923, 245, 1.

reta" i onemogućavanja njihovog političkog rada i djelovanja u muslimanskim masama.

U proglašu je naglašen kontinuitet kulturnog pokreta Muslimana Bosne i Hercegovine, koji se potvrđuje i u osnivanju „Narodne uzdaničice“. Za nju se kaže da je djelo iste one generacije muslimanske inteligencije s početka 20. vijeka, koja je pokrenula „Behar“, osnovala „Gajret“ i vodila niz drugih akcija kulturno-prosvjetnog karaktera. Pred novo Društvo, u duhu tih tradicija, postavljeni su zadaci odgajanja omladine u „istinskom i narodnom smislu, da bude ponosna i narodna i da osjeća jednako s narodom našim“.⁹³

Nedvosmislena politička motivisanost osnivanja „Narodne uzdaničice“, kao eksplizitu tada opozicione partije JMO, sa zadatkom da predstavlja protutje „Gajretu“ i parališe njegov uticaj, imalo je za posljedicu intervenciju režima kojom se omatalo njenо osnivanje, pa se odugovlačilo sa izdavanjem odobrenja za početak rada Društva. Potvrda Pravila i stupanje u život novog Društva, koje je odobrio veliki župan sarajevske oblasti 17. oktobra 1923. godine,⁹⁴ bila je naredbom Ministarstva unutrašnjih dela ubrzo povucena, a rad Društva zabranjen.⁹⁵

Predviđena konstituirajuća skupština, koja je bila zakazana za 1. februar 1924. godine je zabranjena, a osnovani mjesni odbori raspушteni i imovina Društva konfiskovana.⁹⁶ Zabrana djelovanja „Narodne uzdaničice“ bila je predmet diskusije i Ministarskog savjeta, gdje su izražena mišljenja u prilog donešene odluke o zabrani. Beogradska štampa, u kojoj je prednjičio list „Balkan“, zalagala se ne samo za zabranu „Narodne uzdaničice“ nego i za sprovođenje sudskih sankcija protiv njenih pokretača, čiji se rad oglašavao „antidržavnim“ i „anacionalnim“, jer je paralisa rad Društva „Srba muslimana, Gajret“ koje nacionalno i državotvorno deluje⁹⁷. Glavni organ Radikalne stranke „Samouprava“ u pokretanju „Narodne uzdaničice“ vidio je čak opasnost po državni organizam, a svrha osnivanja „Narodne uzdaničice“ oglašena je kao „defetištika i sa narocitošću namjerom da vaspitati i prosvetiti muslimansku omladinu u neprijateljskom raspoloženju prema Srbiji i celokupnom srpsству“.⁹⁸

Postupak vlade kojim se zabranjivao rad društva „Narodna uzdaničica“ Jugoslavenska muslimanska organizacija označila je kao „najnoviji atentat“ kojim se sprečava prosvjećivanje muslimanske omladine u duhu koji ne odgovara interesima režima. Takođim potezima režim, tvrdila je „Pravda“, omogućava društvu „Gajret“ da pod muslimanskim firmom nesmetano radi na posrbljavanju i assimilaciji Muslimana i time unosi razdor u muslimanske redove.⁹⁹

⁹³ Isto.

⁹⁴ Molba za osnivanje Muslimanskog kulturnog i prosvjetnog društva „Narodna uzdaničica“ podnesena je Pokrajinskoj upravi 11. septembra 1923. godine, a potpisali su je osnivači: dr A. Hadžikadić, dr Mehmed Spahović, dr Mahmud Behmen, Hamzalija Anjanović, Fehim Spahović, Edhem Mulabdić, dr Hrasnica, Alija Hadžić, ABH, PU, Policijska direkcija za BiH, br. 30539, 34100/1923.

⁹⁵ ABH, V. Ž. S. O., Pov. br. 204/1924.

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ „Narodna uzdaničica“, „Pravda“, VI/1924, 22, 1.

⁹⁸ Nedopuštena sredstva „Samouprava“, br. 23, od 1. II 1924.

⁹⁹ Zašto je zabranjena „Narodna uzdaničica“, „Pravda“, VI/1924, 31, 1.

Poslije devet mjeseci odugovlačenja ukinuta je zabrana i potvrđena su Pravila i odobreno djelovanje Društva.¹⁰⁰ Osnivačka skupština održana je 17. oktobra 1924. godine u prostorijama Jugoslavenskog muslimanskog kluba (kiraethana) na Benićbaši. Na skupštini je izabran Upravni odbor, u koji su ušle ugledne ličnosti JMO. Društvo je svoje sjedište smjestilo u Vakufskoj palači, poređ administracije „Pravde“.¹⁰¹

Organizovanje „Narodne uzdaničice“, i pored podrške Jugoslavenske muslimanske organizacije, odvijalo se sporo, a prve stipendije Društvo je počelo davati tek u školskoj 1925–26. godini, i to svega 30. (20 za srednje škole i 10 za fakultete).¹⁰² Ni slijedećih godina broj stipendija i potpora nije se znatnije uvećavao i kretao se prosječno oko 30 godišnje. I društvena organizacija se sporo širila, a osnovani mjesni odbori nisu pokazivali skoro nikakvu aktivnost.¹⁰³

Očekivanja koja su ulagana u društvo „Narodnu uzdanicu“, koja je po zamisli samih osnivača trebala u potpunosti da zamjeni „Gajret“, nisu se ispunila. Kratkotrajna pasivnost „Gajetrovog“ članstva izazvana osnivanjem „Narodne uzdaničice“ nije nadoknadena radom za novo Društvo, iako je ono vođeno od „ljudi sa punim povjerenjem većine muslimanskog elementa“. I pored optimističkih očekivanja i nuda u uspjeh, kako je pisano u jednom članku u „Pravdi“, rezultati su bili „na našu veliku žalušu jako slab“. Za tri godine postojanja društvo „Narodna uzdaničica“ imalo je 80 društvenih jedinica: od toga samo 15 mjesnih odbora, a ostalo su činili povjerenici. I od ovog malog broja mjesnih odbora jedva je 10 bilo aktivnih, dok je situacija kod povjereništava bila još gora.¹⁰⁴ Broj članova nije prelazio 400, od čega je preko polovice bilo u Sarajevu. Ukupna mjesecačna članarina koju je Društvo sakupljalo nije prelazila 2.000 dinara.

Razlozi ovako slabom razvoju Društva, pored smetnji koje mu je činila vlast, ležali su, kako je na redovnoj skupštini „Narodne uzdaničice“ 31. decembra 1925. godine naglasio njen sekretar Fehim Spahović, u nepovoljnom materijalnom položaju bosansko-hercegovačkih Muslimana, ali i u „poznatom nehaju i nerazumijevanju za ovako važne ustanove“.¹⁰⁵

Slična zapažanja o uzrocima nezadovoljavajućeg uspostavljanja organizacije „Narodne uzdaničice“ iznosili su i organi vlasti, koji su sa velikim interesovanjem pratili aktivnost Društva i o svemu podrobnou izvještavali Ministarstvo unutrašnjih dela u Beogradu. Minimalni rezultati u stvaranju organizacije „Narodne uzdaničice“, prema jednom strogo povjerljivom izvještaju velikog župana ministru unutrašnjih dela, pored ostalog, posljedica su i toga što ne može uspješno konkurirati

¹⁰⁰ ABH, V. Ž. S. O. Pov. br. 20903/1924.

¹⁰¹ Prvi upravni odbor „Narodne uzdaničice“ konstituisao se u sastavu: predsjednik Asim Đalčić, potpredsjednik Fehim Spahović, tajnici: Salih Ljubičić i dr Muhamed Kulenović; blagajnici: Edhem Lojo i Mehmed Abadić; odbornici: Muhamed Čišić, Uzeir-ağa Hadžihasanović, Edhem Bičakčić, Ibrahim Sahinagić, Dževad Sulejmanpašić i drugi. „Narodna uzdaničica“, „Pravda“, 6/1924, 346, 2.

¹⁰² Radimo za „Narodnu uzdaničicu“, „Pravda“, 1/1925, 7, 1.

¹⁰³ „Narodna uzdaničica“, „Glasnik“ JMO I/1923, 1, 3.

¹⁰⁴ Narodno prosvjetidvanje, naša dužnost, „Pravda“, VII/1927, 107, 1.

¹⁰⁵ ABH, V. Ž. S. O., Pov. br. 1707/1925.

društvu „Gajret”, koje ima već dugu tradiciju među Muslimanima, a osim toga je dobro materijalno situirano i organizovano po svim mjestima Bosne i Hercegovine.¹⁰⁶

U istom izvještaju se navodilo da je akcija JMO oko osnivanja „Narodne uzdanice” prouzrokovala s druge strane življii i intenzivniji rad ljudi okupljenih oko „Gajreta”, koji će, po mišljenju velikog župana sarajevske oblasti u ovom sukobu sa JMO „morati preći na politički rad”, a što će se pozitivno odraziti i na političku orijentaciju Muslimana. Prilikom je veliki župan iskazivao puno povjerenje ličnosti iz „Gajretove” uprave, za koje je naveo da su pristalice „narodnog” i „državnog” jedinstva, a nacionalno su orijentisani u srpskom duhu. Nedovoljan interes za „Narodnu uzdanicu” mogao je, po pretpostavci velikog župana, imati i pozitivnih posljedica, s obzirom da će se osnivači „Narodne uzdanice” kompromitovati kod muslimanskog svijeta i izgubiti njegovo povjerenje.¹⁰⁷

Politički momenti osnivanja „Narodne uzdanice” svakako su doprinisli da ovo društvo prvih godina nije nailazilo na očekivanu podršku u narodu, bez obzira na naklonosti koje je narod imao prema Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji, koja je stajala iza ove akcije. Shvatanje da je osnivanje „Narodne uzdanice” bio akt čisto „političko-partijskog inata”, usmjeren na potkopavanje temelja „Gajreta”, a ne izraz stvarnih potreba, odredivalo je i odnos prema novom Društvu.¹⁰⁸ Osim toga, nedovoljan interes za „Narodnu uzdanicu” proisticao je i iz činjenice da je društvo „Gajret”, bez obzira na političko-nacionalnu orijentaciju koju su zagovarali njegovi vrhovi, svojim djelovanjem na široj osnovi ispunjavalo zadatke na planu kako školovanja muslimanske omladine tako i razvijanju ostalih akcija kulturno-prosvjetnog karaktera.

U razmatranjima o razlozima slabog odziva za Društvo, iza koga je stajalo JMO, pored nabrojanih, svakako je imao i stav rukovodstva JMO. Vode JMO, osim političkih učinaka koje su postizali sa „Narodnom uzdanicom”, suprotstavljajući je „Gajretu” u obraćunu sa svojim političkim protivnicima, nisu pokazivali većeg razumijevanja i smisla za njen kulturno-prosvjetni program, pa je i njihovo angažovanje u tom pogledu bilo minimalno. To najbolje ilustruje stav prvog predsjednika „Narodne uzdanice” Asima Dugalića, koji je podnio ostavku na taj položaj 1927. godine, s obrazloženjem da je na to bio primoran indolentnim stavom rukovodećih ljudi u JMO prema Društvu, kojima je ono služilo samo u propagandopolitičke ciljeve.¹⁰⁹

Pošljedice raskolska između vodstva JMO i „Gajreta” vodile su da ljoj nacionalno-političkoj polarizaciji Muslimana, čije se konkretno ispoljavanje izražavalo kroz istovremeno egzistiranje „Gajreta” i „Narodne

uzdanice”. To političko diferenciranje nastavljalo se i u sljedećim godinama sa manje ili više intenziteta, zavisno od položaja koje su veće grupacije zauzimale u datim političkim okolnostima. Potrebno je napomenuti da je „Gajret” pri tome stalno uživao podršku vlasti, kao Društvo za nacionalni rad među Muslimanima u pravcu usvajanja srpske ideje, dok je „Narodna uzdanica”, koja je predstavljala specifičnu formu djelovanja JMO, dijelila sudbinu i tretman koju je ona imala.¹¹⁰

2. PROSLAVA „GAJRETOVE” 25-GODISNJICE

U drugoj polovini 1928. godine proces višestruke krize u Kraljevini SHS, sa osobenim i izrazitim manifestacijama na području Bosne i Hercegovine, naglo se produbljivao. Svi tadašnji vazniji događaji i akcije, uključujući i proslavu „Gajretove” 25-godisnjice, nosili su u većoj ili manjoj mjeri pečat savremene situacije u zemlji i odgovarajuće atmosferе u samom Društvu. Mada formalno nije imala političku namjenu i karakter, „Gajretova” proslava se već u fazi priprema, napose u toku izvođenja, kao i svojim rezultatima i posljedicama, uklapala u aktuelna politička strujanja i odražavala njihove tendencije. Pri tome se posve jasno očrtavala podjela na protivnike i pristalice Jugoslavenske muslimanske organizacije, koja je bila vodeća muslimanska bosansko-hercegovačka građanska partija, i u to doba pripadala vladinoj stranačkoj koaliciji.

Znatan dio bosansko-hercegovačke inteligencije, koja se politički vezala za srpske građanske stranke i zastupala srpsku nacionalnu orientaciju, djelovalo je, uglavnom, mimo, pa i protiv Jugoslavenske muslimanske organizacije. U borbi za politički uticaj i afirmaciju među muslimanskim masama „Gajret” je igrao značajnu ulogu, jer su različite muslimanske političke struje nastojale da koriste to ugledno Društvo kao svoje sredstvo i transmisiju. Ovaj rivalitet i podvajanje muslimanske inteligencije, koji su se ispoljavali u različitim stanovištima pa i političkim opredjeljenjima, nisu mogli biti prevaziđeni ni prilikom održavanja ove kulturne manifestacije, i pored izraženih tendencija da se otvoreno konfrontiranje bar u ovoj prilici izbjegne. Sukobi i sporovi ispoljeni tokom održavanja ove manifestacije nastali su mnogo ranije i protezali se tokom narednih godina. Međutim, i tih socijalno-političkih krugova i concepcija koje su oni zastupali nikada nisu proizašla stvarna rešenja suštinskih društvenih problema Muslimana.

Dvadesetpetogodišnica postojanja i djelatnosti kulturno-prosvjetnog društva „Gajret” bila je prilika da se na izuzetno svečan i pompezan način obilježi ovaj značajni jubilej istoriji „Gajreta”, za koju je bio vezan i s kojom je u uskoj vezi stajao gotovo čitav kulturno-prosvjetni razvoj bosansko-hercegovačkih Muslimana, te da se rezimiraju postignuti rezultati. Proslava je održana 5, 6. i 7. septembra 1928. godine, a obuhvatala je održavanje svećane akademije, prenos posmrtnih

¹⁰⁶ ABH, V. Z. S. O. Strogo pov. br. 159; Str. pov. br. 1557/1925.

¹⁰⁷ Isto.

¹⁰⁸ Sljčna zapažanja iznio je i veliki župan bihaćke oblasti Ministarstvu unutrašnjih delja, u izvještaju o širenju organizacije „Narodne uzdanice“. Arhiv Jugoslavije: 14-119-463-466. Izvještaj o političkoj situaciji za decembar 1923. godine, fascikl 14.

¹⁰⁹ Asim Dugalić, Zašto sam napustio „Narodnu uzdanicu“, „Reforma“, I/1928, 8, 1.

¹¹⁰ A. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija...*, str. 508–509.

ostatka „Gajretovih“ nacionalnih radnika Behdžeta Mutevelića i Avde Sumbula iz Arada, svečanu povorku svih učesnika kroz grad i održavanje Kongresa Muslimana intelektualaca.

Pripreme za proslavu bile su obimne i trajale duže vremena, a otpočele su još u toku 1927. godine uz angažovanje svih „Gajretovih“ radnika. Centralnoj proslavi u Sarajevu prethodilo je organizovanje prigodnih svećanosti u svim mjestima unutar teritorije gdje su postojali društveni pododbori i povjerenici, čime se prema instrukcijama Glavnog odbora željelo popularizati rad „Gajreta“ i izazvati što veće interesovanje za posjetu centralnoj proslavi u Sarajevu. Da bi se obezbijedila što masovnija posjeta, Društvo je dobio od države povlasticu od 75% na svim željezničkim linijama za učesnike proslave, kao i dopust činovnicima u državnoj službi u vrijeme održavanja proslave. Pripreme ove proslave povjerenje su Radnom odboru u koji su ušli neki bivši i tadašnji aktivni „Gajretovi“ radnici.¹¹²

S namjerom da se proslavi dà što svečaniji karakter Glavni odbor „Gajreta“ zaključio je da pozove kralja, kraljicu i članove vlade, te je u tu svrhu određena delegacija koja će otici u Beograd i lično uručiti pozive. Delegaciju su sačinjavali predsjednik „Gajreta“ ing. Hajdar Čekro, dr Avdo Hasanbegović i Šukrija Kurtović (a kao zamjenici određeni su Smail-aga Čemalović i dr Ibrahim Hadžiomerović), a preko sarajevskog velikog župana Nikolića zatražena je audijencija i dostavljen spisak delegata.¹¹³

U Beograd su otputovali ing. Čekro i Smail-aga Čemalović, a naknadno i Šukrija Kurtović, ali je zakazana audijencija otkazana u zadnji čas. Ing. Čekro je po povratku iz Beograda obavijestio članove Glavnog odbora da je do otkazivanja prijema kod kralja došlo na intervenciju velikog župana Nikolića, jer navodno „sastav delegata nije onakav kakav treba da odgovara“. ¹¹⁴ Zanimljivo je da odnose u Glavnom odboru da je o izvještaju Čekre i sadržaju sjednice, koji se kao povjerljiv nije smio iznositi izvan Odbora, član Glavnog odbora dr I. Hadžiomerović odmah obavijestio velikog župana, koji je zbog toga zatražio izjašnjavanje „Gajretovog“ predsjednika. Istovremeno Nikolić je opovrgao navede Čekre da je sprejlio audijenciju „Gajretovih“ delegata, kao i to da nije upoznat sa razlozima otkazivanja.¹¹⁵

Najvjerojatnije da je dr Avdo Hasanbegović, nezadovoljan izborom Šukriju Kurtovića u delegaciju, preko svojih veza onemogućio audijenciju i uticao da „Gajretovi“ predstavnici nađu na dosta hladan prijem i kod ostalih političara i predstavnika vlasti koje su tom prilikom posjetili u cilju informisanja o „Gajretovoj“ proslavi.¹¹⁶

¹¹² Proslava „Gajretove“ 25-godišnjice, „Gajret“, XI/1927, 7, 112. Odbor su sačinjavali: Mustaj-beg Halilbašić, Ajni Bušatlić, dr Hamdija Karamehmedović, Asim-beg Mutevelić, dr Zaim Sarac, Šukrija Kurtović, Ahmed Bošić, dr Mehmed Zildžić, Hajdar Čekro, dr Avdo Hasanbegović, Salih Tafo. Osim toga bile su obrazovane brojne sekcije sa posebnim zaduženjima.

¹¹³ IAS, Knjiga zapisnika, Zapisnik sjednice GOG od 28. jula 1928.

¹¹⁴ Isto, Zapisnik sjednice GOG od 18. jula 1928.

¹¹⁵ Isto, Zapisnik sjednice GOG od 20. jula 1928.

¹¹⁶ Isto, Zapisnik sjednice GOG od 28. jula 1928. godine. Još prilikom određivanja delegata koji su trebali otpotovati u Beograd, dr Avdo Hasanbegović,

Sa aspekta sagledavanja odnosa društva „Gajret“ prema državnim organima i uskoj povezanosti vrhova „Gajretove“ uprave sa najutjecajnijim ličnostima režima karakterističan je izvještaj predsjednika „Gajreta“ Čekre, kojeg čemo iscrpno prenijeti. U svom izvještaju o rezultatima putovanja u Beograd predsjednik Čekro obavijestio je članove Glavnog odbora da su posjetili Maru Trifković, istaknuto aktivistkinju Beogradskog Gajreta „Osman Đikić“, ali da su naišli na veoma hladan prijem, te je čak odbila bilo kakvu pomoći i saradnju na proslavi „Gajretove“ 25-godišnjice. Na sličan prijem naišli su i kod Hasana Rebeca, načelnika u ministarstvu vjera, inače funkcionera Beogradskog Gajreta „Osman Đikić“. „Gajretova“ delegacija posjetila je i Ministra vjere Dragišu Cvetkovića, koji je obustavljenu bogoslovnu subvenciju od 50.000 dinara, koju je do tada primao „Gajret“ umjesto vukafa, obećao ponovo doznačiti „Gajret“, s tim da se sačeka kraj budžetske godine. Predsjednik vlade Korošec nije ih ni primio, iako su se dva puta najavljivali. Ministar pošta Kujundžić odbio je njihovu molbu da otpiše dugovanje „Gajretu“ od 500.000 dinara Poštanskoj štedionici, te je samo obećao da će „stvar prostirudati“ radi eventualnog smanjenja kamatne stope.

Ministar prosvjete Milan Grol obavijestio je „Gajretove“ predstavnike da sada nema materijalnih mogućnosti za davanje pomoći Društvu, te je dao samo neka neodređena obećanja i svoju podršku u Ministarskom savjetu za dodjelu „Gajretu“ kakvog kredita. Za utjehu obećao je staviti prijedlog o odlikovanju „Gajretovih“ radnika. Agitiranje među beogradskim stanovništvom za „Gajretovu“ proslavu, kako ih je obavijestio predsjednik beogradske opštine dr Kosta Kumanudi, nije u njegovoj nadležnosti, nego treba da dode spontano od samih Beograđana.

Na nešto srdačniji prijem „Gajretova“ delegacija naišla je kod Udruženja rezervnih oficira i ratnika, kao i Narodne odbrane, koji su obećali da će preuzeti na sebe agitaciju oko Proslave. Takođe predsjednik novčanih zavoda Marković takođe je obećao od svoje banke izdašnu pomoći.¹¹⁷

Značaj ovog izvještaja ne umanjuje činjenica o uzdržljivom i doista hladnom prijemu na koji je „Gajretova“ delegacija naišla, a što je kako smo već naveli, bilo i posljedica intervencije „Gajretovog“ bivšeg predsjednika dr Avde Hasanbegovića. S druge strane, na ovakav stav zvaničnih organa i funkcionera uticalo je i vodstvo JMO, koja je u to vrijeme bila u vlasti.

Proslava 25-godišnjice „Gajreta“ otpočela je svečanom akademijom u Narodnom pozorištu 5. septembra, kojoj su prisustvovali predstavnici političkog, javnog i kulturnog života, civilnih i vojnih vlasti kao i poglavari vjerskih organizacija, te predstavnici gotovo svih društava i udruženja iz cijele zemlje.¹¹⁸

tada na dužnosti Velikog župana u Mostaru, odbio je svoje učešće u delegaciji, s obrazloženjem da se među delegatima nalazi i „jedno lice izvan odbora“, a što se odnosi do Šukriju Kurtovića.

¹¹⁷ IAS, Zapisnik sjednice GOG od 18. augusta 1928. godine.

¹¹⁸ Na proslavi je kralja zastupao specijalni izaslanik general Jovan Jovanović, a ispred vlaste bio je ministar dr Vlado Andrić, Narodne skupštine Dimitrije

U počasnom predsjedništvu nalazio se i prvi predsjednik i osnivač „Gajreta“ dr Safvet-beg Bašagić.

U pozdravnim govorima predsjednika „Gajreta“ ing. Hajdara Čekire i ostalih gostiju, pored isticanja značaja „Gajretovog“ osnivanja i djelovanja tokom proteklih 25 godina, kao i njegove uloge u prilagodavanju i preorientaciji Muslimana savremenim tokovima života putem školovanja i usvajanja tekovina zapadne kulture i civilizacije, poseban akcenat je stavljen na „Gajretov“ nacionalni rad među bosansko-hercegovačkim Muslimanima. Pri tome se predimenzionirao značaj davao naporima koje je Društvo ulagalo na propagandi i usvajaju srpske nacionalne ideologije, što je, po ocjeni svih govornika, doprinijelo da Muslimani Bosne i Hercegovine izdu iz svoje tradicionalne izolacije i zasebnog istorijskog razvijanja u kojem su se sticajem okolnosti nalazili i razvijali, te omogući brži proces stapanja „u nacionalnu zajednicu sa ostalom braćom“. ¹¹⁸ „Gajretova“ nacionalna ideologija, fundirana na konцепcijama koje je postavio još Osman Đikić, i prema kojoj su Muslimani Bosne i Hercegovine proglašavani Srbima, bila je po mišljenju govornika na ovaj proslavi, garancija pravilne orientacije bosansko-hercegovačkih Muslimana u sadašnjosti i budućnosti i jemstvo za njihov kulturni i ekonomski prosperitet.¹¹⁹ Ovakva shvatanja su izražavala zvančnu nacionalnu doktrinu, koju su podržavali i proglašili službeni krugovi u Kraljevini SHS¹²⁰

Ovom prilikom Društvo je odlikovano Ordenom sv. Save III reda, kojim mu je kralj izrazio priznanje za zasluge koje je postiglo u minulom periodu na kulturnom, ekonomskom i nacionalnom radu među Muslimanima.¹²¹

I pored želje i nastojanja „Gajretovog“ rukovodstva da se ovim značajnim jubilejom manifestuje jedinstvenost svih Muslimana bez obzira na političku razdjeljenost i podvajanja, u tome se ipak samo djelomično uspjelo. Politička polarizacija među Muslimanima bila je do te mjerе produbljena i zaostrena da je i čitava proslava „Gajreteve“ 25-godišnjice protekla u znaku konfrontacije vodećih muslimanskih građanskih krugova, prije svega sa Jugoslavenskom muslimanskim organizacijom i njenim pristalicama. Vodstvo Jugoslavenske muslimanske

triјe Popović, civilnih vlasti Milan Nikolić, sarajevski veliki župan, te reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević, sarajevski mitropolit Petar Žimonjić i nadrabiner dr Levi Džemaludin Čaušević, sarajevski mitropolit Petar Žimonjić i nadrabiner dr Levi.

Na „Gajretovu“ proslavu pozvana su gotovo sva uglednija društva iz Bosne i Hercegovine i šire, te najviđenije ličnosti javnog, političkog i kulturnog života iz čitave zemlje.

IAS. Zapisnik sjednice Glavnog odbora „Gajret“ od 21. VIII 1928.
„Tok proslave „Gajreteve“ dvadesetpetogodišnjice, „Gajret“, IX/1928, str.

260.

¹¹⁸ Isto.

¹¹⁹ Pored Čekre na akademiji su govorili i kraljev izaslanik general Jovan Jovanović, izaslanik Vlade dr Vlada Andrić, komandant armije general Krsto Smiljanović, sekretar Narodne skupštine Dimitrije Popović, reis-ul-ulema Čaušević, delegat Narodno-odbrane Spasoje Pletić, prof. Jovan Dragić, Bosa Curić, dr Milan Jojković, Mirko Popović, Milan Ćuković, ing. Tomo Živanović, Mara Trifković, Josif „Čika“ Smilaj, dr Miliš Stojadinović, Vera Krsmanović, Kosta Krsmanović, Jovanka Siljak, prof. Babić, dr Jakov Kajon, Jovanka Cubrilović, dr Jakob Sanković, (muftija poljskih muslimana), pukovnik Novoselčev, Hasinja Berberović, dr Antonije Vučković, dr Abdurahman Begić. Isto, str. 258–271.

¹²⁰ Isto.

organizacije je, koristeći svoj neosporni uticaj u muslimanskim masama, nastojalo u svakoj prilici umanjiti značaj proslave i omesti njeno normalno izvođenje.

Tako je sarajevsko vakufsko povjerenstvo, u kome je Jugoslavenska muslimanska organizacija imala izrazit uticaj, odibilo molbu „Gajreta“ da u dvorištu Ali-pašine džamije budu pokopani istaknuti nacionalni radnici Avdo Sumbul i Behdžet Mutevelić.¹²² Naine, u okviru proslave Društvo je odlučilo da izvrši prenos posmrtnih ostataka A. Sumbula i B. Mutevelića iz Arada, koji su kao istaknuti nacionalni radnici bili odmah po izbijanju prvog svjetskog rata konfirirani u Arad, gdje su i umrli. Tek na intervenciju reis-ul-uleme Čauševića, kome se obratila društvena uprava, dobijena je tražena dozvola, te je svečana сахрана obavljena drugi dan proslave.¹²³

Tom prilikom formiran je odbor za podizanje turbeta (spomenika) u koju su ušli: Asim-beg Mutevelić, kao predsjednik i članovi: dr Avdo Hasnabegović, dr Ibrahim Hadžiomirović, dr Mehmed Zildžić, Hamid Kukić, Sukrija Kurtović, Sulejman Saridžić, Mustaj-beg Halilbašić, Jakub-beg Filipović i arhitekt Tomašević.

Svečano otkrivanje turbeta izvršeno je prilikom proslave 400-godišnjice Gazi Husrev-bega, 1932. godine, uz prisustvo preko 15.000 građana.¹²⁴

Prema izvještajima Policijske direkcije za Bosnu i Hercegovinu i rezultatima istrage koja je vođena, ustanovljena je pojačana aktivnost pristalica Jugoslavenske muslimanske organizacije na agitaciji i odvraćanju seoskog i gradskog stanovništva od učešća u proslavi.¹²⁵ Naročito je ispoljena aktivnost Jugoslavenske muslimanske organizacije na sprečavanju učešća seljaka-konjanika iz sarajevske okoline u svečanoj povorci kroz grad. Prema navodima Policijske direkcije Abduselam-beg Hrasnica je u tom smislu slao pisma u selu Crnu Rijeku i Rakovu Nogu pojedinim uticajnim seljacima i sugerisao im da odustanu od učešća u proslavi.¹²⁶ I ostale pristalice JMO su tokom same proslave obilazili hanove u Sarajevu, gdje su bili smješteni seljaci-konjanici, i vršili agitaciju protiv „Gajreta“. Tako je neki Salih Hadžiabdić odgovarao konjanike iz Olova da učešće u proslavi, navodeći im da „Gajret“ „odgaja kurve“ i da nije za Muslimane, te su isti odustali od učešća. I neki sarajevski trgovci, pristaše JMO, uključili su se u ovu kampanju, kao na primjer Asim Ekić i Junuz Madarević, koji su agitovali protiv proslave i upozoravali seljake da nisu trebali dolaziti u Sarajevo „jer to nije za muslimane“.¹²⁷ Glavni odbor „Gajret“ je reagovao na ove istupe protiv Društva pokretanjem sudskog postupka protiv istaknutijih

¹¹⁸ IAS, Knjiga zapisnika, Zapisnički sjednici GOG od 28. jula 1928.

¹¹⁹ Sahra je obavljena uz prisustvo svih prisutnih delegacija i užvanika, a prigodne govorove održali su srpski dobrovoljci dr Mehmed Zildžić i Rifat Mehnić, te sudija Nasih Repovac. Za prenos posmrtnih ostataka A. Sumbula i B. Mutevelića od Arada do Sarajeva Ministarstvo vjera dalo je besplatni vagon, dok je ostale troškove snosilo samo društvo „Gajret“, IX/1928, str. 271–273.

¹²⁰ Svečano otkrivanje spomenika aradskim mučenicima „Gajretovim“ radnicima „Gajret“, XIII/1932, 20, 332–336.

¹²¹ AHB, V. Z. S. O., Pov. br. 1629/28.

¹²² Isto.

¹²³ Isto.

pojedinaca u ovoj antigajretovskoj propagandi. Tako je predao sudu Ibrahima Dedića iz kladanjskog sreza zbog klevete na račun Društva i agitacije protiv proslave.¹²⁸

Međutim, ova antigajretovska djelatnost koju je razvijala Jugoslavenska muslimanska organizacija nije dala većih rezultata, jer je, prema pisanju sarajevske štampe, na proslavi zabilježeno preko 10.000 učesnika, najvećim dijelom iz okoline Sarajeva.¹²⁹

Zapaženo je, takođe, da u svećanoj povorci, među predstavnicima muslimanskih društava i udruženja nije učestvovala „Narodna udžbina“. Poziv Društvu da se uključi u proslavu 25-godišnjice „Gajreta“ uprava „Narodne udžbine“ je izbjegla s obrazloženjem „da nam je kao kulturno-prosvjetnom društvu, iz tehničkih razloga nemoguće dovesti svoje članove u povorku“¹³⁰, dok su stvari razlozi bili u podržavanju linije Jugoslavenske muslimanske organizacije o bojkotovanju ove „Gajretovе“ manifestacije.

S druge strane, takтика Jugoslavenske muslimanske organizacije u nastojanju da umanji značaj „Gajretovе“ proslave i na taj način kompromituje političku orijentaciju koju su usvajale i zagovarele rukovodeće strukture u „Gajretu“ imala je za posljedicu otvoreno konfrontranje ovih dviju struja muslimanskih građanskih krugova, što se u pojedinim slučajevima u toku izvođenja programa proslave pretvaralo u prave političke manifestacije.¹³¹ Govor predsjednika „Gajreta“ ing. Hajdara Čekre, prema pisanju sarajevske štampe, često je bio prekidan otvorenim izjavljivima nezadovoljstva prema Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji i njenom vodi dr. Mehmedu Spahi. „Gajretovе“ pristalice su tom prilikom uzvikivale „Dolje Spaho!“ i sl.

A) KONGRES MUSLIMANA INTELEKTUALACA U SARAJEVU 1928. GODINE

U okviru ove „Gajretovе“ proslave, kako smo već naveli, posebno mjesto i značaj zauzimao je Kongres Muslimana intelektualaca koji je održan 6. i 7. septembra 1928. godine u Sarajevu. I održavanje Kongre-

¹²⁸ IAS, Knjiga zapisnika, Zapisnik sjednice GOG od 19. septembra 1928.

¹²⁹ Narocito je zaprežen veliki broj seljaka-konjanika iz srezova sarajevskog, rogočićkog, vlaseničkog i kladanjskog, od kojih je formirana kolona koja se kretala od Vasića Hana prema gradu. Drugu kolonu sačinjavali su seljaci iz srezova visočkog, fočanskog, fojničkog, konjičkog i jednog dijela sarajevskog sreza, koji su činići kolonu koja je sa zapadne strane ušla u grad i kretala se ulicama Vojskovo Putnika i Vojskovo Stepce. Obje kolone su se spojile pred gradskom opštinskom i nastavile zajednički obilazak kroz grad. „Jugoslovenski list“, XI/ 1928, 212, 6. IX 1928, 4–5.

¹³⁰ IAS, FG, K-35, b. b./1928.

¹³¹ Trećeg dana proslave u dvorištu „Gajretovog“ ženskog internata otkriveno su biste prvome predsjedniku društva dru Šafet-begu Bašagiću i Osmanu Đikiću. Tom prilikom prigodne govore držali su dr Zaim Sarac, student Šafet Burina i ing. Hajdar Čekro. Govor predsjednika Gajreta ing. Hajdara Čekre, prema pisanju sarajevske štampe, često je bio prekidan otvorenim izjavljivima nezadovoljstva prema Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji i njenom vodi dr. Mehmedu Spahi. „Gajretovе“ pristalice tom prilikom su uzvikivale „Dolje Spaho!“ i sl. „Jugoslovenski list“, XI/1928, 213, 7. IX 1928, 4; Drugi i treći dan proslave, „Gajret“, IX/1928, 277–281.

sa nije bilo lišeno navedenih slabosti kojima izvođenje čitave „Gajretovе“ proslave bilo obilježeno. Ne samo u pozadini nego neposredno i tokom održavanja Kongresa do izražaja su dolazila principijelna i proceduralna neslaganja, koja praktično nisu stajala izvan šire oblasti političkog života.

Ideja o sazivanju Kongresa potekla je iz redova „Gajretovih“ aktivnih radnika i njegovog Glavnog odbora. Održavanje Kongresa bilo je motivirano, kako se to i zvanično od strane Glavnog odbora „Gajret“ isticalo, nastojanjem inteligencije koja se okupljala oko društva „Gajret“ da uključi u zajednički rad i ostalu muslimansku inteligenciju, inače politički podvojenu, jer, po priznaju samog predsjednika „Gajret“ dr Avde Hasanbegovića, to je „bio zadnji potez kako bi već jednom došlo među nama da bratske slove i zajedničkog rada na kulturnom i prosvjetnom polju“, pošto je Glavni odbor „Gajret“ uvidio „da u tom radu ne može sam uspjeti“.¹³²

Osnovni zadatak Kongresa, prema koncepciji njegovih organizatora, sastojao se u tome da se razmotre i ustanove uzroci zaostalosti Muslimana i nadu rješenja za njihovo otklanjanje. Na dnevnom redu Kongresa nalazila su se pitanja koja su obuhvatala kulturno, prosvjetno, ekonomsko i socijalno stanje Muslimana. Sva ta pitanja imala su se rješavati nevezano i odvojeno od rada „Gajret“. Time se željela stvoriti šira platforma okupljanja muslimanske inteligencije, bez obzira na njena politička i nacionalna opredjeljenja. Tek na osnovu zaključaka koje Kongres donese društvo „Gajret“ bi se, ukoliko oni odgovaraju njegovom programu i ciljevima, moglo i trebalo angažovati na njihovoj realizaciji i konkretnom sprovođenju u život.¹³³

U toku priprema za Kongres održano je nekoliko širih konferencija, na kojima su uzeли učešće predstavnici Ulema medžlisa, vrhovnog i kotarskog šerijatskog suda, predstavnici muslimanskih društava „Merhameta“, „Hurijeta“, „Trezenosti“, kao i druge istaknute ličnosti muslimanskih građanskih krugova.¹³⁴

Na ovim sastancima pretresana su sva vitalna pitanja od značaja za budući rad među bosansko-hercegovačkim Muslimanima, te istovremeno data i analiza „Gajretovog“ dotadašnjeg rada. Konstatovano je da je težište „Gajretovе“ djelatnosti bilo uglavnom usmjerenje na kulturno-prosvjetnu aktivnost, premda je pravilima ovog Društva bilo predviđeno i podsticanje privrednog uživanja Muslimana. Tomi prilikom date su sugestije o proširenju „Gajretovе“ djelatnosti i pojačanom intenziviranju njegovog rada na privrednom i ekonomskom polju. To se imalo postići stvaranjem jakih privrednih organizacija, koje bi bile nosilac ekonomskog napretka.

U tim raspravama ponovo je aktuelizirano pitanje položaja i emancipacije muslimanskih žena. Zadatok budućeg „Gajretovog“ rada, prema datim sugestijama, sastojao bi se i u tome da muslimansku ženu

¹³² Zapisnik šire konferencije bivših i sadanjih članova upravnog odbora održan 19. maja 1927. godine, „Gajret“, 11/1927, 11, 173–174.

¹³³ Isto.

¹³⁴ Prepreme za proslavu „Gajretovе“ 25-godišnjice, „Gajret“, 11/1927, 161–162.

i privredno ospособи, преко разних привредних институција, а у ту сврху се заговарало, као прва мјера, оснивање јенског шефтског дома. Ове мјере, по мишљењу свих учесника, имале су за циљ да Muslimanku учине зnačajnim привредним фактором, имајући у виду да će се позитивне последице њене нове улоге непосредно одразити и на muslimansku подручју, а преко ње и на друштвени положај Muslimana.¹³⁵

Главни одбор „Gajreta“ подржao је iznijeta mišljenja o pravcima daljeg „Gajretovog“ rada. Taj rad, međutim, ne bi smio doći u koliziju sa njegovom utvrđenom ideološko-programskom orijentacijom. Novoizabrani predsjednik „Gajreta“ ing. Hajdar Čekro¹³⁶ izjavio je povodom тога, „da Gajret ima danas svoju izgradenu ideologiju i od te ideologije neće odstupiti. Pravac „Gajretovog“ rada predstojećem proslavom neće se promijeniti. Mi u „Gajreju“ hoćemo da nacionalizujemo muslimane Bosne i Hercegovine. Mi hoćemo da ova gruda bude muslimanima draža, nego ma koja druga na svijetu i u tom pravcu mi ćemo nastaviti naš rad“¹³⁷. Istančanje „Gajretove“ nacionalne misije među Muslimanima i posebno naglašavanje da Društvo neće odstupiti od tog kursa došlo je kao odgovor na odredene tendencije koje su se osjetile na ovim pripremnim konferencijama. Naime, tu su bila izražena mišljenja o potrebi fuzionisanja „Gajreta“ i „Narodne uzdanice“, što bi praktično moglo dovesti u pitanje „Gajretovu“ nacionalnu politiku, s obzirom na drugaćaju stanovišta i usmjerenja vođstva „Narodne uzdanice“ u tom pogledu. Zagovornici te fuzije isticali su da je kulturno podvajanje Muslimana kroz postojanje dva kulturno-prosvjetna društva sa istom svrhom suvišno i nepotrebitno.

¹³⁵ Ist.

Hajdar Čekro rođen je u Stocu 1885. godine. Nakon završene osnovne škole odlazi u Mostar gdje završava ruždiju i trgovacku školu, a potom i realku u Splitu. Studij tehnike upisuje u Beču gdje je i diplomirao 1912. godine. U toku studija Čekro je veoma angažovan među akademskom omladinom srpske orijentacije, a naročito u društvu muslimanskih akademika „Zvijezda“, čiji je jedno vrijeme bio predsjednik. Zapažena je njegova aktivnost u vrijeme aneksione krize, kada zajedno sa Avdonom Sumbulom, kao delegat odlazi u Carigrad, gdje vode Živu akciju u pridobijanju turskih političkih krugova i javnog mnjenja protiv aneksije.

Nakon završetka studija Čekro stupa u vakufski službu, gdje u svojstvu vakufskog inženjera ostaje sve do završetka rata. Poslije 1918. godine aktivno se uključuje u politički život: pristupa muslimanskoj težačkoj stranci, koja je pod rukovodstvom Sulejmana Kurtovića i Šefikije Gluhića osnovana 1920. godine, a okupljala je Muslimane demokrate. Uredivo je njen organ „Glas težaka“. Nakon izbora 1920. godine, kada je ova stranka ostala bez mandata, te se ubrzo ugасila, i Čekro napusti politiku i posvećuje se isključivo poslovima gdje je imao daleko više uspeha. Njegovom inicijativom osnovana je banka „Gajret“, a takođe i industrijski preduzeće drvenot „Varda“, koja je bila jedno od vodećih preduzeća u Šumskoj industriji Bosne i Hercegovine.

У Главни одбор „Gajreta“ Čekro je ušao 1921. godine, a 1927/28. obavljao je i dužnost predsjednika. Pod njegovim predsjedništvom izvršena je i proslava 25-godišnjice društva. Umro je u Sarajevu 23. decembra 1940. godine. (Hāmid Kukčić). Uloga Hajdara Čekre u Carigradu protiv aneksije Bosne i Hercegovine, „Gajret“, XXII/1941, 1, 18–19; Mustafa Spaho, Moje uspomene na rahm. Hajdara, Ist., str. 19–20.

¹³⁶ Konferencija muslimanske inteligencije u „Gajretu“, „Gajret“, 11/1927, 24, 384.

Главни одбор „Gajreta“, međutim, nije pokazao spremnosti ni volje da razmatra pitanje spajanja ova dva društva. Stanovište Glavnog odbora iznjo je predsjednik ing. Čekro i da kratak presjek odnosa „Gajreta“ i Jugoslavenske muslimanske organizacije u prošlosti. Taj osvrt predsjednika „Gajreta“ Čekre i argumentacija njegovog stava jasno su pokazivali da su neplaniranja između vođstva „Gajreta“ i Jugoslavenske muslimanske organizacije i u prošlosti, a i tada, imala u znatnoj mjeri političke motive i podlogu. Poznato je da su pravci Jugoslavenske muslimanske organizacije gledali u „Gajretovim“ radnicima svoje političke protivnike, i u nastojanju da suzbiju njihov uticaj koji su vršili pomoći „Gajretu“ već 1923/24. godine osnovali novo muslimansko kulturno-prosvjetno društvo „Narodnu uzdanicu“, koje je trebalo da potisne i zamijeni društvo „Gajret“. Ta namjera, i pored svesrdnog nastojanja vrhova Jugoslavenske muslimanske organizacije, nije postignuta. Društvo „Narodna uzdanica“ nije bilo uhvatilo dubljeg koriđena, niti je moglo ozbiljnije ugroziti pozicije „Gajreta“, koji je već stekao tradiciju i popularnost u muslimanskih masama. Imajući u vidu te okolnosti i činjenice, Čekro je u ime Glavnog odbora „Gajreta“ istakao spremnost na saradnju sa svima, ali je odbio da prihvati diskusiju o spajanju s „Narodnom uzdanicom“. Po njegovom mišljenju, to će se pitanje samo riješiti, jer će slabije afirmisano društvo podleći jačem, tj. „Gajretu“.¹³⁸

Prijedloge o fuzionisanju ova dva društva isključivao je i sam program „Gajretovog“ nacionalnog rada, što je vođstvo Jugoslavenske muslimanske organizacije oštro kritikovalo i uzimalo kao povod da društvo „Gajret“ okarakteriše kao antimuslimansku ustanovu. U polemici sa Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom Čekro je, tumačeci i zastupajući „Gajretova“ opredjeljenja izjavio: „...mi hoćemo da nacionalno osvjećujemo muslimane, mi hoćemo istodobno da oni budu jedno dobro muslimani, jer jedno drugo ne isključuje, nego ih upotpunjuje. Ovim nacionaliziranjem hoćemo da aplimiramo postojeće razlike između muslimana i braće naših drugih vjera. Kako vidite mi se stavljamo na najšire polje rada, ne samo kao nacionalisti, nego i kao muslimani“.¹³⁹ Ova Čekrina formulacija, mada nije posve precizno izvedena, upućuje na zaključak da se u koncepciji „Gajreta“ jasno razlučuju vjerska i nacionalna odrednja, i da to Društvo zastupa i sprovodi politiku koja odgovara zvaničnoj nacionalnoj doktrini u Kraljevini SHS. Staviše, iz konteksta ove i prethodne citirane Čekrine izjave proizilazi govor našta sa tadašnjom nacionalističkom teozom da je bosansko-hercegovačko muslimansko stanovništvo, u stvari, „anacionalno“.

U toku pretkongresnih diskusija izraženo je i mišljenje da se društvo „Gajret“ više angažuje na pomaganju teološkog obrazovanja muslimanske omladine i stvaranju kvalifikovanog vjerskog kadra. Ovo stanovište zastupao je vrhovni poglavac muslimana reis-ul-ulema Mehmed Džemaludin Čaušević, koji je uzroke nezadovoljavajućeg prosjet-

¹³⁸ Užurbane pripreme za „Gajretovu“ proslavu u Sarajevu, „Gajret“, 9/1928, 184–186.

¹³⁹ Ist.

nog nivoa muslimanskog stanovništva video i u nedostatku savremeno obrazovanog vjerskog kadra. S druge strane, pomaganjem teološkog pravca u kreiranju „Gajretove” politike stipendiranja onemogućili bi se „Gajretovi” protivnici, kojima je glavni razlog apstiriniranja od „Gajreta” bio upravo taj da Društvo ne poklanja dovoljno pažnje vjerskom obrazovanju omladine.¹⁴⁰

Na ovim pripremnim konferencijama iskristalisalo se je mišljenje da na Kongresu treba da se raspravlja i o vakufskim pitanjima, pošto ona zasijecaju u društveni život Muslimana. Na otpore i suprotstavljanja koja su se javljala u vezi s potrebotom savremene organizacije vakufa, a koji su poticali iz konservativnih krugova uleme i podržavani od strane političara Jugoslavenske muslimanske organizacije, reis-ul-ulema je dao izjavu, koja je kasnije izazvala veliku polemiku, u kojoj je naglasio da se bez odlučnijih zahvata ne može „krčiti put našem napretku i neko mora da otopočne s radom. Mi muslimani ne možemo kročiti naprijed ako ne budemo temeljito pretresali sva naša aktuelna pitanja. Jer ako neće intelektualci da raspravljaju o našim najvažnijim pitanjima — za što su oni i pozvani — i ako se ja ne budem trudio, onda je sve uzaludno.”¹⁴¹

Reis-ul-ulema Caušević se založio da se ogromna bogatstva vakufa iskoriste i upotrebe za savremene potrebe muslimanske zajednice, a što nije protuslovilo propisima islama. Takva nastojanja nailazila su na oštar opor konzervativnih vjerskih krugova, koji su u svakom pokušaju osavremenjivanja vakufskih institucija vidjeli opasnost po islam i njegove odredbe. Iako je neosporno uživao veliki autoritet, Caušević je u tim svojim naporima ostao bez podrške najvećeg dijela vjerskih krugova, koji su imali dominantan uticaj i na šire muslimanske mase.

Ove principijelne rasprave su se prenijeli i na Kongres, čija je priprema i organizacija povjerena sekcijsi u sastavu: reis-ul-ulema Caušević, dr Hamdija Karamehmedović, dr Jusuf Tanović, Sukrija Kurtović, Derviš Korkut, Hamdija Mulić, eng. Hajdar Čekro, Abdulah Ajni Bušatić, Dževad Sulejmanpašić i dr Omer Bahtijarević.¹⁴²

Od članova ove sekcije konstituisano je predsjedništvo Kongresa, kojeg su sačinjavali: predsjednik Džemaludin Caušević, potpredsjednici: Sukrija Kurtović i H. A. Bušatić i tajnik Hamdija Mulić.¹⁴³

U dnevni red Kongresa unijeta su:

1. Opšta kulturna pitanja: vjerska, prosvjeta, analfabetizam, ostali prosvjetni rad i žensko pitanje.

¹⁴⁰ Pripreme za proslavu „Gajretove” 25-godišnjice, „Gajret”, 11/1927, 11, 161–162. Pribavljajući date sugestije o potrebi jačeg „Gajretova” angažovanja na stvaranju savremeno-obrazovnog vjerskog kadra, Glavni odbor „Gajreta” dobio je odluku po kojoj su već od 1. oktobra 1928. godine dodijeljene dvije stipendije za studije na Kairskom teološkom fakultetu El-Azharu. Prva dvojica stipendista bili su Muhamed Fočak i Besim Korkut. IAS, Knjiga zapisnika sjednica Glavnog odbora „Gajreta”.

¹⁴¹ Konferencija muslimanske inteligencije u „Gajretu”. „Gajret”, 11/1927, 24, 384.

¹⁴² IAS, F. G. K-34, br. 1077 od 18. VI 1928.

¹⁴³ Isto.

2. Vakufska pitanje.

Osim toga predviđeno je da se na Kongresu podnesu i referati vez diskusije: Trgovina i obrt među Muslimanima; Poljoprivreda; Djeca pitanje; Serijatski sudovi; Zdravstvo među Muslimanima.¹⁴⁴

Kongres Muslimana intelektualaca otpočeo je sa radom 6. septembra i trajao dva dana.

Uvodni referat o vjersko-prosvjetnim prilikama Muslimana u Bosni i Hercegovini održao je reis-ul-ulema Čaušević. U referatu je iscrpo data analiza vjerske obuke, brojno stanje vjerskih zavoda i njihov položaj u vrijeme austrogarske okupacije i u Kraljevini SHS od 1918. do 1928. godine. Čaušević je zahvatio i širo prosvjetnu problematiku, konstatujući da Muslimani u tom pogledu znatno zaostaju, prvenstveno iz sljedećih razloga:

1. U većini muslimanskih sela nije bilo osnovnih škola, jer ih ni sami Muslimani nisu tražili, a ukoliko su se otvarale, oni su apstimirali od njih;

2. Zbog jednostranosti u službenoj školskoj politici i neobjektivnog tumačenja pojedinih istorijskih dogadaja, koja odbojno djeluju na muslimansku djecu i njihove roditelje, utoliko više što su i neke svećanosti (sv Sava, Vidovdan) bile obojene pravoslavnom vjerskom tradicijom.

Pošto su te Čauševićeve konstatacije i ocjene prihvaciene, Kongres je usvojio dvije rezolucije. U prvoj, koja se odnosila na vjersku nastavu i autonomne škole, postavljeni su sljedeći zahtjevi: otvaranje modernih medresa i prilagodavanje postojećih tadašnjem vremenu i prilikama, a koje će biti kvalifikovane za obrazovanje vjerskih nastavnika i drugih vjerskih službenika; podizanje Serijatske sudacke škole na rang visoke škole, koja bi obrazovala osim serijatskih sudija i druge kvalifikovane vjerske službenike; reformisanje sibjan-mektebe (stari nereformirani tip mektebe) i pretvarjanje iptidajia (reformirani mektebi) u osnovne škole u mjestima gdje nema osnovnih škola; izdavanje vjerskih udžbenika na srpskokrvatskom jeziku; otvaranje vakufskih autonomnih škola u mjestima gdje nema osnovnih škola; uvođenje savremenog nastavnog plana u sibjan-mektebima; uvođenje vjeroučarne nastave, bilo u državnim bilo u autonomnim školama, po savremenim pedagoškim principima, kako bi se izbjeglo da nastava bude mehanička. U tu nastavu trebalo je unijeti glavne principe islama iz oblasti vjerovanja, poslovanja i islamskog moralu; zabranu držanja nesavremenih vazova (predavanja) po džamijama; obavezno uvođenje hutbe (propovijed petkom) na srpskokrvatskom jeziku, prilagođene savremenim i aktuelnim

¹⁴⁴ Konferencija muslimanske inteligencije u „Gajretu”. „Gajret”, 11/1927, 24, 384.

potreba muslimana; zahtjev Kraljevskej vlasti o donošenju zakona o jedinstvenom uređenju Islamske vjerske zajednice, te da se na taj način otkloni postojeća podvojenost u vjerskoj upravi muslimana.¹⁴⁵

U rezoluciji o narodnoj prosvjeti Kongres je konstatovao vidnu prosvjetnu zaostalost Muslimana i istakao obaveze intelektualaca i države na tom polju, a zatim postavio sljedeće zahtjeve: da država podigne što više osnovnih škola u mjestima gdje žive Muslimani; da se zakon o obaveznoj nastavi protegne i na muslimansku žensku djecu; da se u osnovnim školama organizuju produžni tečajevi u kojima će biti zastupljen praktično-privredni program; od državnih prosvjetnih vlasti se energetično zahtijeva da se iz školskih programa i nastave isključe svi oni elementi i postupci koji povredjuju muslimansku vjersku osjećanja i nastavnim ustanovama daju obilježja koja nisu prihvatljiva za građane svih vjera i nacija. S tim u vezi traži se da u Prosvjetnom savjetu pri Ministarstvu Prosvjetu bude bar jedan Musliman.¹⁴⁶

U završnom dijelu rezolucije istaknuta je potreba zajedničke akcije svih kulturno-prosvjetnih društava u Bosni i Hercegovini na liniji narodnog prosvjećivanja, koje treba da se izrazi u: osnivanju narodnih javnih knjižnica i njihovog udruživanja u savez; osnivanju narodnog univerziteta i održavanju predavanja za narod; organizovanju analfabetских tečajeva i izdavanju popularnog lista za narod prosvjetnog i privrednog kraktera. Društvo „Gajret“ bi trebalo da u zajednici sa ostalim kulturno-prosvjetnim društvima u Bosni i Hercegovini preuze radijalizaciju ovog programa.¹⁴⁷

Tema koja je dominirala na Kongresu i pobudila najživljje interesovanje njegovih učesnika i šire, ne samo muslimanske javnosti, odnosila se na „muslimansko žensko pitanje“, o kom je referat podnio prof. Husein Brkić, direktor Gimnazije u Stocu. Pitanje emancipacije muslimanske žene i njenog uključivanja u savremeni život bilo je na ovom kongresu predmet izuzetnog interesovanja i žučnih polemika, što je i razumljivo, jer se radilo o vrlo složenoj i delikatnoj problematičkoj, koja je rezultirala iz istorijskih i savremenih društveno-ekonomskih, socijalnih i vjerskih prilika i odnosa. Raspravama o ovom pitanju, koje je pokrenuo referat prof. Brkića prethodile su dugotrajne i oštре diskusije i borbe između zastupnika izrazito konzervativnih shvatanja i zagovornika tolerantnijih i modernijih stanovišta.¹⁴⁸ Predstavnici ovih posled-

¹⁴⁵ Završetak kongresa muslimana intelektualaca, „Gajret“, 9/1928, str. 348.

¹⁴⁶ Isto.

¹⁴⁷ Isto.

¹⁴⁸ Prve polemike o položaju muslimanske žene javile su se već 1911. godine, a bile su potaknute izjavama dr Hamđije Karamehmedovića o poraznom obrazovnom nivou Muslimanika. U „odbrani“ muslimanske žene istupila je izvjesna Safija-hanuma, za koju se kasnije ispostavilo da je Sofija Pletikosić, žena direktorka Trogovačke škole u Sarajevu Glige Pletikosića, koja je u nizu pisama osporavala vrijednost savremenog obrazovanja kao pogubnog i štetnog po Muslimanima. Ova ultrakonzervativna shvatanja bila su podržana autoritetom jednog organa muslimanskih sveštenika, koji je pristao da ih objavljuje, što su na ilustrativan način oslikavajući te sredine u namjeri da se ukocene, makar i slab počeci jednog procesa savremenjem sagledavanju potrebe skolovanja. Sire o tome: Safije-hanuma, *Pisma o obranu muslimanskog ženskih*. Izdanje uredništva „Muallim“ Sarajevo, dr Hamđije Karamehmedović. Odgovor na pisma Safije-hanume. Naklada „Zemlana“, Safija hanum-Sofija Pletikosić, Polemika o emancipaciji žene.

nijih, reis-ul-ulema Čaušević i njegovi istomišljenici, su skoro dvije decenije, a naročito u godinama pred Kongres, svojim istupanjima i zahtjevima, čiji je osnovni smisao bio tretman muslimanske žene u skladu sa procesom mijenjanja društvenih uslova, dolazili u sukob sa tvrdokravnim braniteljima tradicionalističkih gledišta i anatohronih običaja.¹⁴⁹

Ta polarizacija ulazila je povremeno u fazu krajnjeg zaostrovanja. Tom prilikom u sukob su se neposredno uključivale i pojedine političke organizacije. Početkom 1928. godine zabilježen je i slučaj, koji nije bio sasvim usamljen, da je mješana organizacija Jugoslavenske muslimanske organizacije u Sarajevu donijela rezoluciju direktno uperenu protiv vjerskog polavarla Čauševića, odnosno njegovih stavova u vezi sa otkrivenjem muslimanskih žena i sl.¹⁵⁰

Referent prof. Brkić je zagovarao neophodnu potrebu emancipacije žena, dokazujući da osnovna smetnja njenom osavremenjivanju, pokrivanju, nije vjerski propis, nego običaji. Osim toga, autor se zalazio i za izmjenu bračnog prava, koje se nije smjelo po serijatskim propisima primjenjivati na štetu žene. Referat je izazvao živu diskusiju i po dijelu učesnika na pristalice i protivnike otkrivanja žena. U diskusiji su učeli učešća H. A. Bušatić, Hazim Muftić, Ahmed Ljubuncić, Nurija Dumrukčić, Ahmed Borić, Joka Siljak, Sakib Korkut, Sukrija Kurtović, Derviš M. Korkut, Šerif Babić, Mara Trifković, reis-ul-ulema Čaušević i Jusuf Zija Smailagić.¹⁵¹

Opatinja 1911; Dževad-beg Sulejmanpašić, *Muslimansko žensko pitanje*. Sarajevo 1918. Pisac ove brošure ukazivao je da je pokrivanje Muslimanika kao spoljni izraz konzervativizma žena predstavljao značajnu prepreku njenom prilagodaboj novom vremenu, te je zahtijevao da se Muslimanka otkrije. Međutim, konzervativna shvatanja o položaju žena bila su tako duboko uvriježena, da je pojava ove brošure izazvala tako bareme reakcije da je bila javno spaljena u dvorištu Begove džamije u Sarajevu.

¹⁴⁹ U dokazivanju potrebe otkrivanja odnosno pokrivanja muslimanske žene osim polemike koja se vodila u novinama, pojavilo se i više brošura istaknutih tadašnjih vjerskih teoretičara u kojima se trstiralo ovo pitanje. I. Inteligenčija se uključila u ovu polemiku. Od najvažnijih rasprava navodimo sljedeće: Mustafa Forto, *Otkrivanje muslimanskog ženskih*, Sarajevo, 1925; Abdulah Ajna Bušatić, *Pitanje muslimanskog napretka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1928; Ali-Riza Karabeg, *Raspisava o hidižabu (krivenju muslimanki)*, Mostar, 1928; Sačir Lutvica Dedić, *Međusobna vjerska borba*, Banja Luka, 1928; Ibrahim Hakki Cokić, *O tesetturu (pokrivanju muslimanki)*, Tuzla, 1929; Mehmed Begović, *O položaju i dužnosti muslimanki prema islamskoj naući*, Beograd, 1931; Ahmed Lutfi Cokić, *Prikaz i ocjena rada g. dr. Mehmeda Begovića o njegovu naziranju na islamsku ženu i njen položaj po islamskoj naući*, Tuzla, 1931; Ibrahim Mehinić, *Osrt na brošuru g. dr. Mehmeda Begovića O položaju i dužnostima muslimanke prema islamskoj naući i duhu današnjeg vremena*, Sarajevo, 1933; Ali Riza Prohić, *Što hoće nasa muslimanska inteligencija?*, Sarajevo, 1931; Abdulatif Dizdarević, *O muslimanskoj ženi i njenoj emancipaciji*, Odgovor gospodini dr Mehmed Begoviću, Sarajevo, 1933; Maksim Svara, *Emancipacija muslimanke*, Zagreb, 1931; Sukrija Alagić, *Pokrivanje muslimanke po islamu*, Kalendar „Narodne udždanice“ za 1934. str. 41–53; Sarajevske iljamske medije i Reisove izjave, Sarajevo, 1928; Takrir Hodžinske izborne kurije, Sarajevo, 1928.

¹⁵⁰ Istop Jugoslavenske muslimanske organizacije protiv Reis-ul-uleme. *Jugoslavenski list*, 24, 27. januara 1928, 4. Na pomenuom sastanku Mjesni odbor Jugoslavenske muslimanske organizacije zauzeo je krajnje konzervativno gledište, te proglašio da stavovi koje zastupa reis-ul-ulema ugrožavaju i dovede „vjero u opasnost“. Usvajanje navedene rezolucije bilo je popraćeno i uzvictvima: „Dolje reis.“

¹⁵¹ Kongres muslimana intelektualaca, „Gajret“, 9/1928, str. 325–333.

Na kraju diskusije iskrystalisalo se stanovište da pokrivanje žene nije vjerska dogma. Značaj i vrijednost ove konstatacije ležala je u tome što je ona konačno prihvaćena i priznata od svih vjerskih predstavnika koji su prisustvovali Kongresu. Međutim, dalje od toga se nije otislo. Definitivna solucija imala je karakter kompromisa, koji se svodio na stanovište da „...ne treba forsirati otkrivanje žena, nego treba forsirati pohadanje škole, obrazovanje, pa ako muslimanki venira da ide pokrivena neka ide, ali ako mora da ide otkrivena neka se otkrije“.¹⁵²

U rezoluciji o ženskom pitanju, koju je Kongres usvojio, konstatovano je da pored ostalih razloga kulturne i privredne zaostalosti Muslimana jedan od najvažnijih uzroka je i taj što je muslimanska žena u Jugoslaviji zgod pogrešno shvatljana islamskih načela u velikoj kulturnoj, privrednoj i socijalnoj zaostalosti i da je rješenje muslimanskog ženskog pitanja bitan uslov opštег napretka Muslimana. Stoga je Kongres zaključio: da Muslimanki, po mišljenju najautoritativnijih vjerskih teoretičara, nije zabranjeno školovanje, privređivanje i učešće u kulturnom i socijalnom napretku; apeluјe se na društvo „Gajret“ da pojača svoju akciju na školskom i privrednom obrazovanju Muslimanki; da se poduzme akcija na onemogućavanju zlonamernog iskoristavanja srpskog prava na štetu žene, te da položaj Muslimanke u braku bude postavljen na princip pravde i humanosti, kako je to propisima islama regulisano.¹⁵³

Usvojeni princip postopenosti u otkrivanju Muslimanki pokazao se svište spor i neelikasan. To pitanje je konačno riješeno tek nakon pobjede socijalističke revolucije, kada je u sklopu ostvarenja ravnopravnosti žena donijet 1950. godine i poseban zakon o obaveznom otkrivanju Muslimanki i odbacivanju njene dotadašnje nesavremene nošnje, zara i feredže.

Pored navedenih na Kongresu su podneseni i referati sljedećih autora: Sakib Korkut, *O vakufsko-mearifskoj upravi*; Husein Kadić, *Vakufsko pitanje*; Hamdija Mušić, *Analfabetizam među Muslimanima*; Hasan Hodžić, *Gajretova popularna predavanja*; Derviš Korkut, *Alkoholizam među Muslimanima*; Serif Bubić, *Poljoprivreda među Muslimanima i Sefkija Bubić, Zadrugarstvo među Muslimanima u Bosni i Hercegovini*.

Na osnovu podnesenih referata Kongres je usvojio više rezolucija koje su trebale da služe kao svojevrsne smjernice za rad muslimanskim kulturnim, vjerskim i privrednim organizacijama.¹⁵⁴

S obzirom na nezadovoljavajući način upravljanja i raspolažanja relativno ogromnim vakufskim imanjima i sredstvima, u posebnoj re-

zoluciji o vakufu se zahtijevala revizija autonomnog statuta, napose određenih njegovih propisa, i to u sljedećem smislu: da se u vakufsku upravu (Sabor, Saborski odbor, džematski medžlis) biraju kvalifikovane ličnosti; da se ukinе dvojni sistem uprave, te vjerska uprava spoji sa vakufsko-mearifskom pod vrhovnom upravom i nadzornom vlašću Vakufsko-mearifskog sabora; izvršiti depolitizaciju vakufa kao osnovni uslov pravilnog i nesmetanog razvoja vakufske uprave, a od državnih vlasti tražiti da respektuju vakufsko-mearifsku autonomiju.¹⁵⁵

Intencije ove rezolucije ukazuju da je na Kongresu prevladala struja zagovornika osavremenjivanja rada u vakufu, koja je istovremeno bila i za potiskivanje dominantnog uticaja pristalica Jugoslavenske muslimanske organizacije u vakufskim upravama i institucijama.

U rezoluciji o zadružarstvu među Muslimanima u Bosni i Hercegovini postavljeni su sljedeći zahtjevi: da se organizovanje zadruge među Muslimanima u Bosni i Hercegovini vrši po opšte usvojenim principima organizovanja zadruge, posebno za selo i grad; da inicijativu osnivanja zadruge preuzme na sebe društvo „Gajret“ preko svojih privrednih sekcija; da se pristupi organizovanju šljivarskih kooperativa, s obzirom na razvijeno voćarstvo kod Muslimana; preporučuje se Muslimanima u mjestima gdje nemaju svojih zadruga da se aktivno uključuju u postojeće srpske ili hrvatske zadruge; da se u gradanskim školama i medresama kao obavezni predmet uvede i zadružarstvo; traži se od Direkcije za poljoprivredni kredit u Beogradu, da se, iz praktičnih razloga, mjesne zadruge za poljoprivredni kredit iz Hercegovine odvoje od Oblasne zadruge u Splitu i pripoe Oblasnoj zadruzi u Sarajevu; stavlja se u zadatak privrednoj sekciji „Gajreta“ da odmah pristupi radu, kako bi se i muslimanski seljaci mogli koristiti zakonom o poljoprivrednom kreditu.¹⁵⁶

U sklopu nastojanja koja su došla do izražaja na Kongresu vidno mjesto je pripalo težnjama da se izvrši koncentracija snaga muslimanske inteligencije u cilju izvršavanja postavljenog programa, pri čemu bi društvo „Gajret“ bilo stožer tog okupljanja. U raspravama u vezi s tim oglasila se i grupa iz redova „Gajretovih“ radnika, koja je uputila kritiku članovima uprave svoga Društva, pripisujući im političko strančarenje na ustrb misije „Gajreta“. Predstavnik te grupe, prof. Šefkija Bubić, predložio je da se Glavnom odboru „Gajreta“ uputi predstavka, u kojoj je traženo da „iz svoje sredine odstrani svu onu gospodu kojom je samo do političkog reklamisanja i kod kojih je nacionalizam samo jedna profesija, a društvo „Gajret“ samo sredstvo za održavanjem činovničke egzistencije“.¹⁵⁷ Kongres je usvojio to gledište i donio zaklju-

¹⁵² Muslimansko žensko pitanje, „Gajret“, 9/1928, str. 329.

¹⁵³ Isto, str. 351.

¹⁵⁴ Isto, str. 348.

¹⁵⁵ Burne diskusije o muslimanskom ženskom pitanju, „Večernja Pošta“, br. 2161, 9. septembar 1928, str. 3.

čak po kojem je izabrani Egzekutivni odbor Kongresa¹⁵⁹ dužan da odmah stupi u vezu s društvom „Gajret“ radi provođenja zaključaka konгрesa i da apeluje na nj da svoj odbor proširi i okupi svu našu intelektualnu obziru na politička opredjeljenja, jer program koji je iznio kongres iziskuje saradnju cijelokupne inteligencije¹⁶⁰.

Egzekutivni odbor Kongresa trebao je da funkcioniše pod okriljem „Gajreta“ kao autonomno tijelo i nosi naziv „Kulturno-privredni odbor Kongresa muslimana intelektualaca“. Sve tekuće poslove sa najširim ovlaštenjima obavljao bi prof. Šefkija Bubić.¹⁶¹

Jedan od prvih koraka Egzekutivnog odbora bilo je pokretanje inicijative oko spajanja ili najuže saradnje između društava „Gajreta“ i „Narodne uzdanice“. Svaku suprotstavljanje ovom sporazumu, po ocjeti članova Egzekutivnog odbora, bilo je žigosano kao protivljenje kulturnom i privrednom napretku Muslimana, pošto bez „bratskog i složnog rada nema ni općeg napretka“.¹⁶²

U brojnim javnim komentarna nakon završetka Kongresa započeni su prigovori da mnogi istaknuti „Gajretovi“ funkcioneri nisu uopće prisustvovali Kongresu. S tim u vezi iznošene su i viesti o ozbilnjim neslaganjima „među onima koji su danas najbliži središnjoj upravi Gajreta“, pa se govorilo i o mogućnosti skore izmjene cijelokupnog Glavnog odbora „Gajreta“.¹⁶³ Ove tvrdnje nisu bile bez osnova, jer je u međuvremenu dao ostavku potpredsjednik „Gajreta“ Ibrahim Čengić,¹⁶⁴ a sličan postupak najavljivali su i drugi članovi Glavnog odbora (dr Zaim Sarac, Mustafa Spaho, Ahmed Borić).¹⁶⁵

Povodi, zapravo razlozi takvih odnosa nisu ležali samo u ličnom držanju novog predsjednika „Gajreta“ ing. Hajdara Čekre, nego i u izvjesnim razlikama između njegovih konceptacija i orijentacija koju je provodio prethodni predsjednik „Gajreta“ dr Avdo Hasanbegović. Te razlike su se, po shvatnjima i izjavama neposrednih učesnika u tim sporovima, očitovale u većem ili manjem stepenu „muslimanskog karaktera“ „Gajretovog“ rada, a po svemu sudeći u osnovi tadašnjih diferencijacija stajali su lični rivaliteti, pa i neki stranačko-politički interesi.

¹⁵⁹ Egzekutivni odbor Kongresa konstituisao se je u sastavu: počasni predsjednik: reis-ul-ulema Čaušević, predsjednik: ing. Hajdar Čekro, podpredsjednici: Husein Kadić, Sukrija Kurtović, tajnici: Šefkija Bubić i Hamdija Mušić. U širi odbor izabrani su još: Derviš Korkut, dr Zaim Sarac, Serif Bubić, Mustafa Bukić, Abdulah Bušatić, Hasnija Berberović, Sadija Nikšić, Sakib Korkut, Joka Siljak, Mehmedalija Jalović, Uzeir Biser, „Večernja Pošta“, br. 2162, 10. IX 1928, 5.; „Gajret“, 9/1928, str. 351.

¹⁶⁰ Burne diskusije o muslimanskom ženskom pitanju, „Večernja Pošta“, br. 2161, 9. IX 1928, 5.

¹⁶¹ Za spajanje „Gajreta“ i „Narodne uzdanice“, „Večernja Pošta“, br. 2162, 10. IX 1928, 5.

¹⁶² Isto.

¹⁶³ Kongres muslimana intelektualaca, „Jugoslavenski list“ XI/1928, 215, 11. IX 1928, 6.

¹⁶⁴ U obrazloženju svog istupa iz Glavnog odbora I. Čengić je naveo da „Gajret ne može nikada da postane ono što bi trebalo da bude: kulturno stješće muslimana i njihov oslon, dok se uprava ne depolitizira i tako dovede u sklad sa željama svih muslimana Bosne i Hercegovine bez razlike“, „Pravda“, 8/1928, 41, 2.

¹⁶⁵ IAS, Zapisnik sjednice Glavnog odbora „Gajreta“ od 30. XII 1928.

Ova razmimoilaženja i sukobi članova Glavnog odbora izazvali su i nepovoljna pisanja dnevne štampe, te je iz tih razloga Glavni odbor „Gajreta“ održao sjednicu 11. septembra 1928. godine da bi zauzeo stanovište o sugestijama koje su izražene na Kongresu a odnosile su se na Glavni odbor, kao i o anonimnim napisima koji su se s tim u vezi pojavili u dnevnim listovima. Glavni odbor „Gajreta“ jednoglasno je zaključio da se Kongres Muslimana intelektualaca odvijao izvan kontrole Glavnog odbora, koji nije imao nikakve ingerencije na pravac njegovog rada, kao ni na donošenje zaključaka Kongresa. Predsjednik „Gajreta“ ing. Čekro, koji je ujedno bio izabran i za predsjednika Egzekutivnog odbora Kongresa, distancirao se od onih izjava o „Gajretu“ koje su iznesene na Kongresu i objavljene u novinama, a čiji su autori bili, kako je naknadno ustavljeno, prof. Šefkija Bubić i Sukrija Kurtović. Oni su bez znanja i odobrenja ostalih članova Egzekutivnog odbora davali izjave o depolitiziranju društva „Gajret“ i bili ujedno i pisci anonimnih napisu u „Večernjoj Pošti“ i „Jugoslavenskom listu“.¹⁶⁶ Glavni odbor „Gajreta“ jednoglasno je zaključio da izda službeno saopštenje u kome će se ogradi od nabačenih insinuacija.¹⁶⁷

U svojoj izjavi objavljenoj u listu „Večernja Pošta“, (u sastavljanju izjave učestvovali su ing. Čekro, dr Zaim Sarac, dr Mehmed Zildžić, Dževad Sulejmanpašić, Fehim Musakadić i Hamid Kukic) Glavni odbor „Gajreta“ je konstatovao da je ideja o držanju Kongresa Muslimana intelektualaca ponikla u redovima „Gajretovih“ radnika, a svesrdno podržana od Glavnog odbora, pošto se uviđala potreba sazivanja jednog Kongresa muslimanske inteligencije. Najbolja prilika za to bila je „Gajretova“ proslava s obzirom da se tih dana u Sarajevu nalazio veliki broj muslimanskih intelektualaca iz čitave Bosne i Hercegovine. Organizacija Kongresa bila je u nadležnosti posebnog odbora, koji nije ničim bio vezan za Glavni odbor „Gajreta“, jer je bila želja i namjera Glavnog odbora da to bude Kongres intelektualaca bez razlike da li su oni djelovali u „Gajretu“ ili izvan njega. Glavni odbor je — kaže se dalje u toj izjavi — očekivao da će inteligencija izvan „Gajreta“ podesiti svoje držanje na Kongresu tako „da bi čitav njegov rad mogao ući u današnju liniju „Gajretovih“ intencija“.¹⁶⁸ Međutim, Glavni odbor morao je sa žaljenjem da konstatiše da se u tom svom očekivanju prevario, pošto su na Kongres uzele učešća i ličnosti koje se ne mogu smatrati intelektualcima, i što su tada davane izjave koje se ne nalaze na liniji „Gajretovih“ smjernica, nego im se direktno suprotstavljuju. Iz tih razloga Glavni odbor „Gajreta“ izjavio je da nije, niti može biti odgovoran za cijelokupan rad i stavove Kongresa. Glavni odbor se ogradio i od prejudiciranog stanovišta da će Egzekutivni odbor Kongresa raditi kao autonomno tijelo pod firmom „Gajret“. U vezi s tim Glavni odbor je zaključio da će donijeti rješenje tek kad mu se dostavi akt o konstituisanju i programu tog odbora. Ujedno je naglašeno da će „Gajret“ i u

¹⁶⁶ IAS, Zapisnik sjednice Glavnog odbora od 11. IX 1928.

¹⁶⁷ Isto.

¹⁶⁸ „Gajret“ i kongres intelektualaca, „Večernja Pošta“, br. 2164, 12. septembar 1928, 6.

buduće podupirati svaku akciju koja ima za cilj kulturno i privredno podizanje Muslimana.¹⁶⁸

Glavni odbor „Gajreta“ je, takođe, odbacio iznijete tvrdnje da podlježe politizaciji i pomaže stvaranju činovničkih karijera svojih funkcionera, dodajući da takve klevete praktično onemogućavaju saradnju Glavnog odbora „Gajreta“ sa Egzekutivnim odborom Kongresa. Te ne-suglasice su kasnije izglađene, i saradnja Egzekutivnog odbora Kongresa sa Glavnog odbora „Gajreta“ uspostavljena je nakon podneska Egzekutivnog odbora, koji je dostavljen kancelariji „Gajreta“ 26. novembra 1928. godine, a odnosne sa komunikej Glavnog odbora „Gajreta“ objavljen u „Večernjoj Pošti“, kojim se određivao stav Glavnog odbora prema Kongresu i njegovim metodama rada i rezolucijama. Egzekutivni odbor Kongresa se orgadrin od napisa nekih svojih članova koji su istupali protiv Glavnog odbora „Gajreta“.¹⁶⁹

Istovremeno Egzekutivni odbor je dostavio Glavnom odboru „Gajreta“ svoj prijedlog za praktično provođenje zakona o poljoprivrednom kreditu i zadružarstvu među Muslimanima u Bosni i Hercegovini. Predloženo je Glavnom odboru da se osnuje pri „Gajretu“ Zadružna sekacija društva „Gajret“, koja bi imala dužnost da preko pododbora, štampe, predavanja kao i zadružnih tečajeva razvija ideju zadružarstva među Muslimanima. Kako je i u „Gajretovim“ pravilima predviđeno, ekonomsko i privredno podizanje Muslimana, Glavni odbor „Gajreta“ je prihvatio navedene sugestije, te je zaključio da otpočne sa otvaranjem zadružnih tečajeva u konviktima i pripremama za osnivanje zadruge, posloš je zakon o poljoprivrednom kreditu već stupio na snagu. Dalje je prihvaćeno da se u listu „Gajret“ otvorí posebna „Privredna rubrika“. Izabrana je i zadružna sekacija, u koju su ušli: Ahmed Borić, dr Zaim Sarac, Mustafa Spaho, dr Mehmed Zildžić, Ahmed Sefić i Hamid Kukić.¹⁷⁰

U pogledu izražavanih zahtjeva za spajanje „Gajreta“ sa „Narodnim uzdanicom“, pomenuto saopštenje Glavnog odbora „Gajreta“ sadrži načelni stav da saradnju ovih dvaju društava ovo tijelo prihvata, pod uslovom da se ona odvija u okvirima „Gajretove“ ideologije.¹⁷¹ Interna stanovišta većine članova Glavnog odbora „Gajreta“ o odnosima sa „Narodnom uzdanicom“ bila su, međutim, znatno intransigentnija. Oni su smatrali „da je isključena mogućnost postojanja kojeg drugog sličnog društva među muslimanima. Ako neko među kongresistima nalazi da postoji i drugo kulturno društvo među muslimanima taj praksi „Gajretu“ i muslimanima i prema tome radi protiv muslimana i „Gajreta“, a s druge strane se tjeraju neki lični motivi. Zato da su ljudi oko „Narodne uzdanice“ uvidnivi, to oni treba da stim društvo likvidiraju“. ¹⁷²

Evidentno je da je kod jednog dijela inteligencije bliske društvu „Gajret“ prevladavalo mišljenje, što je došlo do izražaja i na Kongresu, o štetnosti kulturnog podvajanja Muslimana, kao posljedici političkog

¹⁶⁸ Isto.

¹⁶⁹ IAS, Zapisnik sjednice Glavnog odbora „Gajreta“ od 30. XII 1928.

¹⁷⁰ Isto.

¹⁷¹ „Gajret“ i kongres intelektualaca, „Večernja Pošta“, br. 2164, 12. septembar 1928. 6.

¹⁷² IAS, Zapisnik sjednice Glavnog odbora „Gajreta“ od 11. IX 1928.

opredjeljenja. Sve češće su se mogli čuti zahtjevi koji su težili ka obedinjavanju kulturnog rada među Muslimanima i prevazilaženju kulturne podvojenosti, koja se izražavala u istovremenom egzistiranju dva kulturno-prosvjetna društva: „Gajreta“ i „Narodne uzdanice“. Takve tendencije bile su prisutne i kod jednog dijela inteligencije koja se okupljala oko „Narodne uzdanice“. Naime, konkretan prijedlog o fuzionisanju ova dva društva potekao je i od Asima Dugalića, bivšeg predsjednika „Narodne uzdanice“, koji je zagovarao da društvo „Gajret“ potpomaže stipendiranje učenika, a „Narodna uzdanica“ šegrtu.¹⁷³ Zanimljivo je da je Asim Dugalić istupio iz „Narodne uzdanice“ 1927. godine, cijiji je predsjednik bio od 1924/25. godine, i prišao grupi oko lista „Reforma“. U obrazloženju prilikom podnošenja svoje ostavke na položaj predsjednika „Narodne uzdanice“, iako je i dalje ostao član Društva i pristaša Jugoslavenske muslimanske organizacije, Dugalić je naveo da ga je na takoj karrijeri indolentan stav rukovodećih ljudi u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji prema društvu „Narodnoj uzdanici“, kojima je ono služilo isključivo u propagandno-političke ciljeve.¹⁷⁴

Na osnovu ovih i mnogih drugih podataka može se zaključiti da se tada znatno aktivirala jedna struja unutar nehomogene muslimanske inteligencije, koja je zagovarala depolitizaciju kulturno-prosvjetnih društava prvenstveno u cilju prevazilaženja podvojenosti relativno malobrojnih muslimanskih javnih radnika, kako bi sve raspoložive snage bile grupisane i usmjerene na zajednički rad u interesu kulturno-prosvjetnog i ekonomskog podizanja Muslimana. Uticaj ove neformalne skupine ciju su pojedinci ili manje grupe istupali na Kongres, prije i poslije njega, nije, međutim, bio dovoljno jak da neutralise druge struje i izmijeni postojeće odnose među muslimanskom inteligencijom.

Jedan od pokušaja na toj liniji bila je i akcija grupe oko lista „Reforma“, koji je izlazio tokom prve polovine 1928. godine. U programu svog djelovanja ova grupa intelektualaca zagovara sprovođenje reformi, jer je u ideološkom pogledu bila pod snažnim uticajem reformizma Kemala Ataturka. Aktivnost ove grupe zasluguje da se temeljiti na pokušaju i posebno obradi.¹⁷⁵

Povodom proslave 25. godišnjice „Gajreta“, u čiji vremenski okvir se uklapalo i održavanje Kongresa muslimanskih intelektualaca, polemike između većine iz Glavnog odbora „Gajreta“ i istaknutih ličnosti Jugoslavenske muslimanske organizacije dobole su poseban naglasak i intenzitet. Proklamovana nastojanja „Gajreta“ da u okviru svog jubileja

¹⁷³ Asim Dugalić, Naša kulturna podvojenost, „Reforma“, I/1928, 8. 1.

¹⁷⁴ Asim Dugalić, Zašto sam napustio „Narodnu uzdanicu“, „Reforma“, I/1928, 5. 3. Mjesni odbor Jugoslavenske muslimanske organizacije u Sarajevu jednoglasno je usvojio odluku o isključenju Dugalića iz svojih redova zbog, kako je navedeno, njegovih akcija koje su se suprostavljale stranackim interesima i pravilima statuta. Isključenje Dugalića iz Jugoslavenske muslimanske organizacije, „Jugoslavenski list“, 300, 21 decembar 1928. 4.

¹⁷⁵ List „Reforma“ uređivao je Dževad Sulejmanpašić, a u sastavu Redakcionog odbora bili su: dr Hamid H. Efendić, Hamid Kukić i Hamza Humo. Predsjednik privremene Egzekutivnog odbora ove organizacije bio je Asim Dugalić, a članovi: Dževad Sulejmanpašić, Sulejman Kurtović, Edhem Bičakčić, Hamid Kukić, Hamza Humo i dr. Naša prva riječ, „Reforma“, I/1928, 1.

pokrene i povede jednu širu akciju na okupljanju svih muslimanskih snaga, koja je trebala da se afirmiše i putem Kongresa muslimanske inteligencije, naišla je na rezervisan stav vrhova Jugoslavenske muslimanske organizacije, na što je ukazivao i članak objavljen u „Pravdi“ povodom 25-godišnjice „Gajreta“.¹⁷⁶ U tom članku je, u rekапitulaciji pređenog puta društva „Gajret“ konstatovano da je glavnou smetnju „Gajretovom“ radu na okupljanju svih Muslimana na kulturno-prosvjetnom polju predstavljalo unošenje politike i korištenje Društva u političkoj borbi za postizanje „svojih političkih ciljeva, a u prvom redu da ga upotrijebe kao sredstvo za popularizovanje njihovih nepoznatih imena u narodu“. (Misli se na članove Glavnog odbora — prim. L. K.) Takva orientacija vodstva „Gajreta“, čiji politički i partijski ciljevi nisu — prema pisanju „Pravde“ — bili u skladu s ciljevima širokih muslimanskih slojeva, neminovno su dovele do konfrontacije sa Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom, koja je okupljala većinu muslimanskog stanovništva. Prema ocjeni Jugoslavenske muslimanske organizacije vodstvo „Gajreta“ nije hitjelo da uvidi da jedno muslimansko društvo sa kulturnim ciljevima ne može da radi u narodu u isto doba protiv političkih predstavnika cijelokupnog muslimanskog elementa u Bosni i Hercegovini¹⁷⁷. Takve tendencije u pravcu razdvajanja Muslimana kroz „Gajretovo“ djelovanje pretvorilo je „Gajret“ u „društvo ljudi, koji su preko „Gajreta“ tjerali svoju prkos-politiku“, koja se suprotstavljala volji većine Muslimana, a čiji su rezultati škodili i Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji i samom „Gajretu“. Optuživalo se „Gajretovo“ rukovodstvo da „nedopuštenim sredstvima da bi se održalo. Iz tih razloga, navodilo se dalje u „Pravdi“, onemogućavalo se upis u „Gajretovo“ članstvo i najuglednijim Muslimanima iz bojazni da oni svojom brojčanom snagom ne bi ugrozili pozicije vodstva i doveli na upravu svoje ljude. Vodstvo „Gajreta“ se prebacivalo da je radi jačanja svojih političkih pozicija „paradiralo u partijske svrhe“ sa povjerenjem mu školskom omladinom, te pravilo „najhrublje ispade protiv osjećaja muslimanskog elementa“, a da je i samo Društvo često korišteno kao paravan iza koga su se krile trgovачke spekulacije. O „Gajretovim“ skupštinašima izrečen je oštar sud, jer su one, prema pisanju „Pravde“ — „jedno vrijeme ličile više zboru policajaca, nego li skupu kulturnih radnika.“¹⁷⁸

I pored ovih teških optužbi na račun „Gajretovog“ vodstva, izraženo je uvjerenje da će te greške biti eliminisane, a garancija je tome, kako se podlažilo „da su stvari u najnovije vrijeme krenule drugim, boljim pravcem“, jer se osjećaju tendencije stepenog uklanjanja politike iz Društva, te da Društvo ponovo stiče simpatije „onih od kojih su ih bili izgubili“. Zeleći da se inauguriše novi kurs u „Gajretu“, koji će omogućiti da Društvo postane stječiste i centar prosvjetno-kulturnog i ekonomskog podizanja Muslimana, vodstvo Jugoslavenske muslimanske organizacije je ipak zadržalo izvjesnu rezervu u pogledu njegovog dalgog razvoja, ostavljajući vremenu da pokaže spremnost i želju vodstva

„Gajreta“ za izmjenom svoje orientacije.¹⁷⁹ Izražavajući ovakva shvataњa i ocjene, vodstvo Jugoslavenske muslimanske organizacije očigledno je nastojalo da navedene pojave neslaganja i sukoba, koji su se ispoljili tokom Kongresa kod dijela vodećih ličnosti u „Gajretu“, iskoristi u cilju produbljenja tog rascjepa i sijanja nepovjerenja prema do tada proklamovanoj usmjerenosti „Gajreta“.

Navedene činjenice dovoljno ilustruju situaciju i atmosferu u muslimanskim intelektualnim i političkim krugovima, u kojoj je pripreman i održan Kongres muslimanskih intelektualaca. Mada su osnovne inicijative za održavanje tog skupa očigledno bile motivisane konstruktivnim namjerama, o kojima je prethodno bilo riječi, i premda su rapsreve na Kongresu pokrenule određena najakutnija pitanja kulturnog i ekonomskog života Muslimana, pa i djelimično pokušale odgovoriti na njih, ipak je stvarni efekat ovog Kongresa — prvenstveno zbog različitih pozicija njegovih učesnika, jakih spoljnih uticaja, a posebno uslijed relativno ograničenih vidokruga i dometa predočenih rješenja, kao i izolovanosti čitave akcije muslimanske inteligencije u tadašnjem višenacionalnom bosanskohercegovačkom društvu — ostao, uglavnom, na nivou neostvarenih deklaracija.

3. „GAJRET“ U USLOVIMA SESTOJANUARSKE DIKTATURE

Kriза unutrašnjeg društveno-političkog sistema Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je datirala od samog nastanka Kraljevine načinila je došla do izražaja tokom 1927. i 1928. godine. Nagomilane i neriješene unutrašnje socijalne, nacionalne i političko-stranačke protivnječnosti sve više su se zaostavljale, tako da je čitava jugoslovenska zajednica sve više zapadala u duboku političku krizu.

Vodeće političke gradske stranke u zemlji bile su nesposobne i nemocne da riješe nagomilane protivnječnosti, te su svoju aktivnost ispoljavale, uglavnom, u međusobnoj borbi oko vlasti. Neprestane borbe između vodstava političkih stranaka i njihova nesposobnost u razrješavanju kompleksnih protivnječnosti jugoslovenskog društva, slabili su njihov politički značaj i do krajnosti kompromitirale parlamentarni poredak. Praktično gradska politika se krajem 20-ih godina odrečla parlamentarizma i sve više priklanjala autoritarizmu.¹⁸⁰ Proces razaranja i degradacije demokratije i parlamentarnih ustanova Kraljevine SHS i formalno je okončan 6. januara 1929. godine, kada je kralj Aleksandar zaveo režim monarhodiktature. Nizom zakona i uredaba ukinut je Vidovdanski ustav, raspustena Narodna skupština, zabranjen rad svih političkih stranaka i organizacija, drastično ograničene gradske slobode, a cijelokupna vlast prenijeta na kralja i njemu lično podređenu državnu upravu, čiji je najviši organ bila vlada sastavljena uglavnom od oficira i političara odanih Dvoru.¹⁸¹

¹⁷⁶ Isto.

¹⁷⁷ Dr Nedim Sarac, *Uspostavljanje šestostajanuarskog režima, „Svjetlost“*, Sarajevo, 1975, str. 150 (dalje: N. Sarac, *Uspostavljanje šestostajanuarskog režima*).

¹⁷⁸ Isto.

¹⁷⁹ 25-godišnjica „Gajretova“, „Pravda“, 8/1928, 35, 2.
¹⁸⁰ Isto.

Umjesto dotadašnjeg naziva Kraljevine SHS, Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja od 3. oktobra 1929. godine država je dobila službeni naziv Kraljevina Jugoslavija. Izvršena je i nova administrativno-teritorijalna podjela na devet banovina, kojom su bile izabijene nacionalno-istorijske granične pojedinih zemalja i pokrajina.

Oficijelna doktrina jugoslavenskog nacionalnog unitarizma, koju je šestostanuarski režim i zvanično proglašao spomenutim Zakonom o nazivu države, trebalo je, prije svega, da zadovolji pristaše integralnog jugoslavstva koji su pružili podršku šestostanuarskom režimu i izrazi privreštenost toj ideologiji. Saobrazno tim proglašenim načelima svi posebni nacionalni simboli i nazivi su zabranjeni i povućeni iz javne upotrebe i zamjenjeni onim koji su odgovarali službenoj doktrini integralnog jugoslovstva. Postojeće nacionalističke organizacije i udruženja, pa i one koja su pružila punu podršku šestostanuarskoj diktaturi, bila su, dijelom zbog svoje ranije političko-stranačke angažovanosti, kompromitovana i kao takva nepodesna u realizaciji novog političkog kursa, raspuštena i njihov daljji rad zabranjen.¹⁸¹ Tako je neposredno poslijе uspostave šestostanuarskog režima, već u marta došlo do ukidanja sekcija HANAO, ORJUNE i SRNAO, kao i srnačke organizacije sastavljene od Muslimana pod nazivom „Osman Đikić“ u Sarajevu.

Srpska nacionalna omladina (SRNAO), organizacija koja je okupljala u svojim redovima ekskluzivne srpske nacionaliste, tokom 1925. godine nastojala je da svoju organizaciju proširi i na muslimanski dio stanovništva u Bosni i Hercegovini. Iako je rukovodstvo SRNAO-a uspjelo osnovati nekoliko svojih ekspozitura u BiH, sastavljenih od Muslimana, sama akcija nije imala većeg uspjeha.¹⁸² Jedna od takvih organizacija osnovana je i u Sarajevu. Prema izvještaju velikog župana sarajevske oblasti grupa muslimanskih omladinaca osnovala je organizaciju „Muslimanska omladina Osman Đikić“ sa ciljem razvijanja srpske nacionalne svijesti kod Muslimana. Kao osnivači navode se Mahmut Alajbegović, Ahmed Kemura, Hilmija Zelihić, Hifzija Burak i dr.¹⁸³ Okupljanjem Muslimana u srnačkoj organizaciji „Osman Đikić“ radijlo se zapravo o ponovnom pokušaju da se pomoći Muslimanu vodi borba protiv Jugoslavenske muslimanske organizacije. Praktična aktivnost organizacije „Osman Đikić“ bila je usmjerenja na razbijanje političkih zborova JMO i izazivanje nereda. Prema pomenutom izvještaju organizacija „Osman Đikić“ u Sarajevu brojala je preko 700 omladinaca. Kao značajan uspjeh ove organizacije navedeno je da je za kratko vrijeme preotela nekoliko važnih pozicija JMO u Sarajevu. Naime, JMO je u raznim muslimanskim dijelovima Sarajeva stvorila svoje naročite organizacije kao svoje pododobre pod raznim imenima: muslimanska čitaonica „Džemijet“, društvo „Hajrat“, „Fadilet“ i dr. Te, u stvari, kvartovske partijske organizacije JMO, organizacija „Osman Đikić“ uspjela je da pretvori u svoje sekcije, te je sa njih uklonila „turske nazive“ „Džemijet“, „Fadilet“ i dr. Osim toga, od članova organizacije „Osman Đikić“

¹⁸¹ Isto, str. 196–197.

¹⁸² Dr Nusret Šahić, *Cetinjštvo u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*, ANUBiH, Djela, Knjiga XLII, Sarajevo, 1971, str. 65–66 (daleje: N. Šahić, *Cetinjštvo*...).

¹⁸³ ABH, V.Z.S.O. Pov. br. 675/1929.

bila je sastavljena jedna uniformisana četa, koja je brojala 80 omladića, koji su kao svoj amblem nosili srpsku trobojku. Na čelu organizacije nalazio se dr Ibrahim Hadžiomerović, komesar sarajevske opštine, rezervni pješadijski kapetan i aktivni član „Gajretovog“ Glavnog odbora. I inače u osnivanju „Osman Đikića“ i među njenim članovima aktivno su se angažovali članovi „Gajreta“. ¹⁸⁴ U jednom dopisu velikog župana ministru unutrašnjih dela Boži Maksimoviću ovoj organizaciji se pridaje izuzetna pažnja i izražava mišljenje da je treba podržavati, jer u budućnosti može dati vrlo dobre rezultate u pravcu nacionalne, pa i političke orientacije Muslimana. Politički angažman organizacije „Osman Đikić“, kao i drugih sličnih nacionalističkih organizacija, bio je do te mjerе kompromitovan da je neposredno poslijе zavodenja diktature došlo do njenog rasturanja i dalje zabrane rada.¹⁸⁵ Represivnim mjerama bile su izložene i sve čitaonice koje su u svom nazivu bile „plemenki“ i partijski obilježene, a izvršena je i likvidacija svih klubova, domova i drugih sličnih ustanova za koje se pretpostavljalo da su uporišta pojedinih stranaka.¹⁸⁶

A) IZMJENA U „GAJRETOVOM“ NAZIVU

Međutim, dok je s jedne strane zvanično proglašano integralno jugoslavstvo, u ime koga su izrčene osude svim „plemenkim“ tendencijama, istovremeno je uz saglasnost kreatora šestostanuarskog kursa, a po nekim indicijama zapravo na njihov poticaj i uz asistenciju režimskih eksponenta u rukovodstvu „Gajreta“, došlo do izmjene u nazivu Društva, tako da se nazvalo: Srpsko muslimansko kulturno-prosvjetno društvo „Gajret“. Na taj način Društvo je prema ondašnjoj terminologiji dobilo „plemenko“ obilježje, što je predstavljalo svojerstan paradoks, s obzirom da je taj aksi bio u potpunoj oprečnosti sa značajnom doktrinarnom tek inaugsiranog jugoslovenskog nacionalnog unitarizma.

Zanimljivo je napomenuti da je još u toku 1928. godine ministar prosvjete Milan Grol predlagao „Gajretovim“ funkcionerima da se u nazivu Društva naglasi jugoslovensko obilježje.¹⁸⁷ Grol je, dakle, ovim svojim prijedlogom sugerisao unitarističku nacionalnu orientaciju, ali je tadašnji odgovorni ljudi u „Gajretu“ nisu prihvatali. Međutim, godinu dana kasnije, upravo u eri kada je jugoslovenska orijentacija bila rem deklarativno trebala da bude dominirajuća, rukovodce ličnosti u „Gajretu“ prihvataju jedno užu nacionalno određenje.

U predistoriji mijenjanja „Gajretova“ naziva, u vrijeme neposredno iz zavodenja šestostanuarske diktature, vrijedno je zabilježiti i jed-

¹⁸⁴ ABH, V.Z.S.O. Pov. br. 1631/1926.

¹⁸⁵ ABH, V.Z.S.O. Pov. br. 626/1929 i 676/1929.

¹⁸⁶ N. Sarac, *Uspostavljanje šestostanuarskog režima*, str. 196–197.

¹⁸⁷ Povodom 25-godišnjice proglašave društva „Gajret“, njegov predsjednik Hajdar Čekro i Smailagić Čemalović posjetili su u ministarstvu Groša. Tom prilikom razgovaralo se o društву „Gajret“, a kasnije i o jugoslovenskoj ideologiji, te je Grol izrazio mišljenje da bi i u društvo „Gajret“ trebalo uesti jugoslovensku ideologiju. IAS, Knjiga zapisnika, Zapisnik sjednice GOG od 18. jula 1928.

nu inicijativu koja je uslijedila na sjednici Glavnog odbora „Gajreta“ od 26. januara 1929. godine. Na toj sjednici jedan broj članova Glavnog odbora zalagao se da se iz naziva Društva briše izraz „muslimansko“ i na taj način uskladi i saobrazi novim prilikama nastalim iz 6. januara. (Predlog je potekao od odbornika Saliba Tafre). Međutim, ovaj predlog je većinom glasova odbijen uz motivaciju da „Gajret“ nije političko nego kulturno društvo, te da mu kao takvom ni novim propisima inaugurišanim 6. januara ne smeta dodatačni naslov.¹⁸⁸

Međutim, i pored izražavanja takvog rasploženja u vodećem organu Društva, samo 6 mjeseci kasnije je ipak došlo do promjene u nazivu „Gajreta“, kako smo to već prije naveli. Izmjena u nazivu „Gajreta“, svakako, stoji u vezi i sa ponovnim dolaskom na čelo Društva dr Hasanbegovića. Potrebno je napomenuti da se Glavni odbor već duže vremena, zapravo od proslavljenog svoje 25-godišnjice „Gajreta“ nalazio u krizi, do koje je došlo zbog sukoba, jednog dijela odbornika sa predsjednikom Čekrom. Pored ostalog Čekri se zamjeralo što je pozdravnu depešu kralju sa „Gajretovе“ prosлавe poslao sa zakašnjenjem od tri dana, te je pod pritiskom Fehima Musakadića, dr Ibrahima Hadžimirovića i Đežvara Sulejmanpašića podnio 26. novembra 1928. godine ostavku na položaj predsjednika. Sve do 29. maja 1929. položaj predsjednika ostao je upražnjen, kada je na prijedlog Smail-age Cemalovića dr Hasanbegović ponovo izabran.¹⁸⁹ Svakako da nije bez značaja da na čelo Društva u ovom momenatu dolazi ličnost koja uživa puno povjerenje režima. Na sjednici Glavnog odbora „Gajret“ održanoj 4. jula 1929. godine uoči predstojecje XXIII redovne skupštine Društva, predsjednik „Gajreta“ dr Avdo Hasanbegović upoznao je članove Glavnog odbora sa potrebnom izmjene u nazivu društva, a samim tim i preinačenja društvenih pravila u navedenom smislu. U obrazloženju opravdanosti tog aktua on je naglasio „da društvo „Gajret“ skoro od svog osnutka djeluje u jednom i nepromijenjenom pravcu. Taj pravac ne samo da je poznat radnicima „Gajretovim“, nego i čitavoj našoj javnosti. Osim našeg rada kojeg smo mi vazda ispoljavali, naši protivnici, odnosno oni, koji se nisu slagali s nama, oni su jasno i otvoreno kazali ko smo mi i šta smo. Konsekvensija toga objelodanjenja, što je „Gajret“, ko su ljudi koji rade u „Gajretu“, kakva je ideologija „Gajretova“, bila je ta da su ljudi koji se nisu slagali s nama, zbog našeg rada prije šest godina osnovali društvo sa sasvim drugom ideologijom „Narodnu Uzdanici“. Narodna Uzdanica je djelo ljudi, koji nisu htjeli da gledaju vaspitanje naše omladine u srpskom nacionalnom duhu. Mi se, međutim, nismo nikada ogradivali od toga rada, jer smo mi otvoreno ispoljavali „Gajretovu“ ideologiju.“ U dokazivanju potrebe izmjene društvenih pravila u navedenom smislu dr Hasanbegović je ukazao da sve organizacije i ustanove vjerski obilježene nose izvjesnu dozu odiuma, pa je i tih razloga potrebitno da društvo „Gajret“ nakon 25-godišnjeg djelovanja „svoju ideologiju stavi na čelo, odnosno u naziv društva“.¹⁹⁰

¹⁸⁸ IAS, Zapisnik sjednice GOG od 26. januara 1929.

¹⁸⁹ IAS, Zapisnik sjednice GOG od 25. maja 1929.

¹⁹⁰ IAS, Zapisnik sjednice GOG od 4. jula 1929.

Na utvrđivanje novog naziva, i s tim u vezi i izmjeni društvenog statuta, pored dr Hasanbegovića radio je i sekretar „Gajreta“ Hamid Kukić. Na ovoj sjednici je jednoglasno prihvaćena predložena izmjena da se Društvo ubuduće zove: Srpsko-muslimansko kulturno-prosvjetno društvo „Gajret“.¹⁹¹

Ovakvo utvrđena izmjena u nazivu Društva prihvaćena je i na godišnjoj skupštini, održanoj 7. jula 1929. godine, jednoglasno, bez opiranja i diskusije, kako je navedeno u izvještaju Policijske direkcije za BiH.¹⁹²

Predsjednik „Gajreta“ dr Avdo Hasanbegović je na skupštini prijutnim delegatima izmjenu u nazivu Društva argumentovao potrebot da „Gajret hoće i želi, narocito od 6. januara, da svoj ideološki program stavi na čelo i da kaže da hoće da čuva svoj rasni ponos“.¹⁹³ Na istoj skupštini poslije usvajanja izmjene društvenog naziva, koje je, prema zvaničnim izvještajima bilo popraćeno „burnim aplauzom i ovacijama“ prisutnih odbornika, delegat iz Livna Mustafa Mulalić predložio je Glavnom odboru da apeluje i na ostala muslimanska društva bliska „Gajretu“ da slijede njegov primjer i izvrše izmjenu u svojim pravilima odnosno nazivu.¹⁹⁴

Sačuvana arhivska građa kao i reagovanja nekih tada aktivnih „Gajretovih“ članova na izmjene u nazivu Društva daju, međutim, dovoljno indicija da zaključujemo da je inicijativa za proglašavanje „Gajreta“ srpskim društvom došla dijelom izvan njegovih redova.

U svojim sjećanjima Sukrija Kurtović navodi da je do promjene u nazivu Društva došlo na intervenciju iz Beograda, te da je njemu Veliki župan sarajevske oblasti Milan Nikolić sugerisao da na godišnjoj „Gajretovoj“ skupštini predloži da se Društvo nazove srpskim. Kurtović je to odbio, pošto je smatrao da je ta promjena u potpunoj suprotnosti sa tek inaugurišanim jugoslavenskim nacionalnim kursum, za koji se on iskreno zalagao.¹⁹⁵

Kampanja protiv namjeravog proglašavanja Društva srpskim, a što je bilo poznato i jednom širem krugu „Gajretovih“ članova bliskih vrhovima „Gajretovog“ rukovodstva, otpočela je još u toku mjeseca juna, dakle mjesec dana prije „Gajretovе“ redovne skupštine, na kojoj je Društvo i zvanično dobilo srpsko nacionalno određenje. U toj akciji, koja je imala za cilj da se stvaranjem nezadovoljstva među širim „Gajretovim“ članstvom pokuša osuđiti planirano izričito deklarisanje Društva kao srpskog, vodećeg uloga imao je Sukrija Kurtović. U toj agitaciji, koju je Kurtović vodio među „Gajretovim“ članstvom u srežovima višegradskom i fočanskom, kao osnovni argument suprotstavljanju promjene društvenog naziva isticao je da je to „prisilan akt“ beogradskih vlajdajućih krugova, kojeg oni namjeravaju sprovesti uz

¹⁸⁶ Isto.

¹⁸⁷ AHB, V.Z.S.O., Pov. br. 1524 od 7. VII 1929.

¹⁸⁸ XXXIII glavna redovna godišnja skupština Glavnog odbora „Gajreta“, održana 7. jula 1929. godine, „Gajret“, X/1929, str. 245.

¹⁸⁹ Isto, str. 246.

¹⁹⁰ M. Hadžijahić, *Od tradicije ... str. 140.*

asistenciju režimskih eksponenata u „Gajretu”, na čelu sa dr Avdom Hasanbegovićem.¹⁹⁵

Izaziva pažnju i to da su „Gajretovi” predstavnici bili primljeni u audienciji kod kralja 4. aprila 1929. godine, i iscrpno ga obavijestili o radu Društva, pošto se „Kralj živo interesovao o kulturno-prosvjetnim prilikama muslimana, a specijalno o djelovanju „Gajreta”. Audiencija je, kako se navodi u zvaničnom izvještaju, „potrajala poduze”¹⁹⁶. Ispred Društva bili su delegirani potpredsjednik dr. Mehmed Zildžić i sekretar Hamid Kukić. Imajući u vidu usku povezanost vrhova „Gajretove” uprave sa dvorom i vodećim beogradskim vladajućim krugovima, kao i njihovu režimsku orijentaciju, iluzorno je i pretpostavljati da bi dočenje ovako krunpe i važne odluke, kao što je davanje srpske nacionalne odrednice Društvu, bilo sprovedeno bez odobrenja i saglasnosti vlasti. Nije isključeno da je poticaj za ovu izmjenu potekao ili dat upravo tokom ove audiencije.

Da je sprovođenje ove izmjene u nazivu Društva bilo u skladu sa željama i nastojanjima režima potvrđuju i službeni dokumenti toga vremena. U mnogobrojnim izvještajima lokalnih organa vlasti velikom županu sarajevske oblasti, koji su sa velikom pažnjom pratili sva reagovanja povodom izmjene u nazivu „Gajreta”, taj akt je popraćen sa neskrivenim simpatijama, a sa sreskog načelnika u Višegradi srpsko deklarisanje Društva predstavljalo je „javni i muški čin” „Gajretove” uprave, kojim je Društvo „tek danas dobito svoju pravu istinitu boju”.¹⁹⁷ Od toga vremena pojedini sreski načelnici društva „Gajret” stavljaju u red državotvornih ustanova i lično se angažuju na proširenju i jačanju njegove organizacije.¹⁹⁸

¹⁹⁵ ABH, V.Z.S.O., Pov. br. 2272; Pov. br. 1119/29 i 2213/29. Izvještaji načelnika višegradske i fočanskega sreza velikom županu sarajevske oblasti. Prema podacima koje je prikupio, sreski načelnik u Višegradi došao je da zaključka da je aktiviziranje Sukrije Kurtović u kampanji protiv „Gajreta”, odnosno njegove uprave, bilo više motivirano stranačko-političkim i ličnim rivalitetom Kurtovića i predsjednika „Gajreta” dr. Avde Hasanbegovića. Poznato je da je dr. A. Hasanbegović bio istaknuti radikalni pristalicu, pod čijim je uljepšvom i u „Gajretovu” upravi bio dominantan uticaj radikalica, čemu se Kurtović, kao demokrata, stalno suprotstavljaо. Kurtović je, osim toga, smatrao da takva „Gajretova” uprava predstavlja jednu vrstu političke koterije koja služi za podizanje autoriteta i praviljenje karijere Hasanbegoviću i grupi oko njega, koji ni kao intelektualci niti kao političke ljestnici ne uživaju nikakvog autoriteta među Muslimanima, što je u osnovi bilo tačno. Kroz prizmu ovih neslaganja vlast je, po našem mišljenju, jednostrano posmatrala i Kurtovićeva suprostavljanje izmeni „Gajretova” naziva, shvaćajući to kao izraz njegovog ličnog nezadovoljstva što je „nosilac tog istorijskog dogadjaja u istoriji preporoda muslimana” bio Hasanbegović, a ne on. Međutim, kao što smo već ranije istakli, S. Kurtović se zalagao za jednu širu nacionalnu orijentaciju, odnosno jugoslavenstvo, pa se razlozi njegovog nezadovoljstva ne mogu svideti jedino na lični rivalitet sa Hasanbegovićem, tako je i taj momentan igrao vidnu ulogu.

¹⁹⁶ Audiencija delegata Glavnog odbora „Gajreta” kod Njeg. Vel. Kralja, „Gajret”, X/1929, str. 218.

¹⁹⁷ ABH, Pov. br. 1102 od 28. augusta 1929. Izvještaj sreskog načelnstva u Višegradi.

¹⁹⁸ ABH, KBUDB, DZ, Pov. br. 179/1929. Izvještaj sreskog načelnstva Rogatica; KBUDB, DZ, Pov. br. 973/1929. Izvještaj sreskog načelnstva u Visokom; Pov. br. 516/29, Foča; Pov. br. 990/29, Pojnjica.

U prilog tezi da je do promjene u „Gajretovom” nazivu došlo na inicijativu režimskih krugova govor i tvrdnja A. Trumbića, koju je iznio u Elaboratu o hrvatskom pitanju 1932. godine. Pišući o metodama „nacionalizovanja” Muslimana u srpskom smislu, Trumbić navodi da je društvo „Gajret” natjerano da se „nacionalizira” time što se prozvalo Srpskim muslimanskim društvom”.¹⁹⁹

Reakciju širih krugova „Gajretovog” članstva na pomenuto izmjenu naziva Društva bitno se razlikovala od zvanične verzije, prema kojoj se ovaj akt od strane „Gajretovog” rukovodstva i zvaničnih organa vlasti predstavljao široj javnosti kao „prirodna konsekvencija” dotadašnjeg rada Društva i samo formalno saobraćavanje društvenih pravila i naziva Društva „tradicionalnoj nacionalnoj boji” Muslimana.²⁰⁰

Suprotno oficijeljnim stavovima, u širim krugovima članstva izmjena naziva primljena je sa negodovanjem koje se manifestovalo, koliko su tadašnje prilike dopuštale, oštrom kritikom novosvojenog nacionalnog kursa, a u nekim slučajevima i otvorenom suprotstavljanju takvoj politici, paonekad i demonstrativnim napuštanjem Društva. Dimenzije nezadovoljstva teško je tačno procijeniti, s obzirom na političku situaciju u zemlji prvih mjeseci diktature, kada je u atmosferi neizvjesnosti i zastrašenosti, kao i poostrenih policijskih metoda, bilo veoma riskantno ispoljavanje mišljenja protuslovnih zvaničnih stavovima. Iz tih razloga ni negodovanje članstva, i porem brojnih zabilježenih slučajeva u policijskim izvještajima, nije imalo one razmjere kako se moglo realno očekivati, imajući u vidu raspolaženje Muslimana prema ovakvom „nacionalnom” opredjeljivanju.

I tokom prethodnih godina intenzivna nastojanja vrhova „Gajreta” na propagandi srpske nacionalne misli među Muslimanima nisu nailazila na odobravanje i podršku jednog dijela njegovog članstva. Politika nacionalnog „osvjećavanja” Muslimana u srpskom nacionalnom smislu, koju je zagovaralo i provodilo „Gajretovo” rukovodstvo, izazivalo je suprotstavljanje i proteste nižih „Gajretovih” jedinica, u kojima su postavljeni zahtjevi Glavnom odboru „Gajreta” da svoj program nacionalnog rada među Muslimanima korigira i uskladi sa osjećanjima i raspoloženjem članstva, koje je u većini slučajeva odbijalo da se nacionalno opredjeljuje bilo u srpskom ili hrvatskom smislu.²⁰¹

¹⁹⁹ Ljubo Boban, Geneza, značenje i odjek zagrebačkih punktacija. Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, 1976, 1, 163.

²⁰⁰ ABH, V.Z.S.O., Pov. br. 2160, 1119/1929.

²⁰¹ IAS, FG, K-42/1929. Protest podložara u Stocu; Delegati Glavnog odbora u provinciji „Gajret”, IX/1928, str. 188.

²⁰² ABH, V.Z.S.O., Pov. br. 2355 od 16. IX 1929; IAS, FG, K-29, br. 2760/1929. O toku i zaključcima ove skupštine u Prnjavoru. Glavni odbor „Gajreta” obavijestio je velikog župana sarajevske oblasti s molbom da poduzme odgovarajuće mjeru protiv mjenih učesnika. U prijavi je navedeno da se skupština održavala u prostorijama hrvatske čitaonice uz učeće preko 30 osoba. Ovu akciju protiv „Gajreta” Glavni odbor je politički intionirao tvrdnjom da je inicijativa za održavanje skupštine potekla od pristalica HSS „Radicevaca“ Mche Prkića i Arifa Korića, te zemljopr仁niku Salke Cočiću i Age Sofiću. Održavanje ove skupštine na redovan prestolonasljedniku Petra, pokrovitelju „Gajreta”, po ocjeni Glavnog odbora predstavljalo je nedovoljenu i namjernu političku provokaciju.

I zvanično proglašavanje Društva srpskim, do čega je došlo na skupštini 7. jula 1929. godine, samo je još više produbilo postojeća neslaganja članstva sa politikom koju je vodila društvena uprava.

Neposredno reagovanje na usvojene izmjene „Gajretovog“ naziva bilo je i održavanje protestne skupštine „Gajretovih“ članova u Prnjavoru, na kojoj je osuden stav Glavnog odbora „Gajreta“, odnosno skupština koja je „nacionalizovala društvo srpsvom“. Na istoj skupštini zaključeno je da se odlučno istupi protiv društva „Gajret“, kao i istaknutih „Gajretovih“ funkcionera, zbog namjeravanog otvorenog srbiziranja Muslimana, te da se njihov rad parališe osnivanjem jednog društva koje će predstavljati protutezu „Gajretu“.²⁰²

Izražavanje neslaganja sa izmjenom naziva Društva dostavljano je i direktno na adresu Glavnog odbora u Sarajevu. Povjerenik „Gajreta“ iz Donjeg Moštra kod Visokog, Arif Nožić, zatražio je od Glavnog odbora da ga razriješi dužnosti povjerenika i obustavi dalje slanje društvenog lista „Gajret“, pošto, kako je naveo, „sada prima muslimanski list „Behar“. Ovaj svoj stav obrazio je time da je prema najnovijim pravilima društvo „Gajret“ plemenski opredijeljeno, cije se novo ime ni malo ne sviđa ovdašnjim muslimanima, pa je radi toga među njima svaki rad za „Gajret“ isključen“.²⁰³

U depeši članova „Gajreta“ iz Jablanice, upućenoj Glavnom odboru, izraženo je da „...kao članovi najnecažećije protestujemo protiv novog imena društva“.²⁰⁴ U suzbijanju sličnih pojava Glavni odbor „Gajreta“ najuže je saradivo sa organima vlasti, koje su metodom prisile i šikaniranja, osobito lica zaposlenih u državnoj službi, nastojale sprijeći javno izražavanje negodovanja članstva.

U višegradskom sredu zabilježeno je više slučajeva javnog izražavanja nezadovoljstva novim nazivom Društva, koje je po shvatjanju jednog starog „Gajretovog“ člana bilo isforsirano i nije bilo u skladu sa željama članstva. Kao razlog svog napuštanja Društva naveo je da su „sada u Gajetu na ‘zor’ (silo) Srbi“. Sreski načelnik u Višegradi sa posebnom pažnjom je pratio reagovanja mlađih intelektualaca, o čemu je iscrpno obavještavao nadredene instance. I poređ očitog neraspoloženja prema društvu „Gajret“ među učiteljima, kako je konstatovano u izvještajima sreskog načelnika, nije se mogla ustanoviti neka kon-

²⁰² ABH, V.Z.S.O., Pov. br. 2333 od 13. IX 1929. Glavni odbor je dopis naveo Nožiću prosljedio velikom županu sa molbom da protiv njega pokrene postupak, pošto se Nožić nalazi u državnoj službi.

²⁰³ ABH, V.Z.S.O., pov. br. 1549, 10. VII 1929; Pov. br. 2057/29. I ovu depešu sa potpisima Alije Corde i Hasana Žćec Glavni odbor prosljedio je velikom županu, te ga ujedno obavještio da se obojica nalaze u državnoj službi, jedan kao učitelj. U daljem postupku Ministarstvo unutrašnjih poslova, odjeljenje javne bezbjednosti zatražilo je od velike župana da pribavi sve podatke o ranijem radu i političkom uvjerenju prijavljenih, kako bi poduzeo odgovarajuće sankcije protiv njih.

²⁰⁴ ABH, Pov. br. 119/29. Izvještaj načelnika višegradskega sreza velikom županu. Zbog ove izjave Abdurahman Mezidžić, trgovac, bio je podvržen policijskoj izstraji, kažnjен i predat sudu na dalji postupak.

²⁰⁵ ABH, V. Z. S. O., Pov. br. 2488/1929. Pod pristrom vlasti bilo je ponavljanje učitelja Salihu Haračića, Abdurahmana Abdulhalilovića, Zuhrića i još četiri lica.

kretna akcija usmjerenja protiv „Gajreta“. U gradu Višegradi je, međutim, otvorenu akciju protiv „Gajreta“ vodio Abdulah Šeta, student prava u Beogradu. Prema zapisniku sa saslušanja Šeta je bio član bliveće JMO, dok se u nacionalnom pogledu deklarisao kao Srbin i bio aktivan član društva „Gajret“. Na njegovu inicijativu održan je sastanak u Muslimanskoj čitaonici u Višegradi, čiji je on bio sekretar, sa ciljem osnivanja pododabora „Narodne uzdanice“. Kao osnovni motiv osnivanja „Narodne uzdanice“ Šeta je istakao „da je „Gajret“ skrenuo tij. ne drži se svog programa u toliko, što je osnovan kao muslimansko kulturno društvo, a sada je dobio naziv „srpsko“ i time postalo čisto plemensko. Pošto sam od zadnje skupštine „Gajreta“ — izjavio je dalje Šeta na saslušanju — „kada je dobio novi naziv Srpsko muslimansko (podvučeno dokumentu — L. K.) i kulturno društvo „Gajret“ prometio veliko neraspoloženje među ovdašnjim muslimanima protiv Gajreta i to sa razloga, zašto je sebi postavio ovaj naziv, stoga sam predložio, da se osnuje Uzdаницa, da ne bi zanemarili daljnje prosvjećivanje muslimana, aako se svi okrenu od Gajreta“. Objasnjujući motive i suština neraspoloženja Muslimana prema „Gajretu“ zbog stavljanja srpskog naziva, Šeta je kao osnovni razlog naveo taj, „što među muslimanima ima i Srba i Hrvata i onih koji su protiv svakog nacionalnog naziva pa bilo to srpsko ili hrvatsko“.²⁰⁶

Slična reakcija zapažena je i kod jednog dijela istaknutijih „Gajretovih“ radnika, naročito među intelektualcima. Dugogodišnji „Gajretov“ član, osnivač i glavni propagator „Gajreta“ u Južnoj Srbiji, odnosno Makedoniji, i predsjednik „Gajretovog“ pododabora u Skoplju advokat Jusuf Žija Smailović, u privatnom pismu upućenom Glavnom odboru u Sarajevo takođe je izrazio svoje neslaganje s politikom Glavnog odbora i obavijestio ga o nepovoljnom odjeku koji je izmjenju „Gajretovog“ imena imala u Makedoniji. Kritikujući gest Glavnog odbora, Smailović je podvikao da „Vaše (tj. Glavni odbor — prim. I. K.) prekrštavanje i igranje sa imenom, nazivom i radom društva nisu našla na odobravanje kod maza, pa čak ni kod inteligencije u Bosni, a kamo li u Skoplju ...“.²⁰⁷

Promjena imena nije imala podrške čak ni kod jednog dijela muslimanskih intelektualaca, inače poznatih gorljivih pristalica „nacionalizovanja“ Muslimana u srpskom smislu, kao što je, na primjer, bio Hasan Rebac. Na jednoj sjednici Glavnog odbora Rebac je uputio oštре zamjerke Glavnom odboru, odnosno Hasanbegoviću i Kukiću, i izrazio svoje negodovanje zbog njihova postupka.²⁰⁸

Paralelno sa do sada navedenim pojavama nezadovoljstva u redovima „Gajretovog“ članstva i radnika, srpsko deklarisanje „Gajreta“

²⁰⁶ ABH, V.Z.S.O., Pov. br. 1102 i 1119/29. Izvještaji načelnika sreza višegradskega velikom županu.

²⁰⁷ Isto.

²⁰⁸ IAS, FG, K-40, br. 3020/29.

²⁰⁹ Na žalost, zapisnik sa ove sjednice nije sačuvan. U knjizi zapisnika ne dostaje nekoliko listova, koji su istragnuti, a vremenski se upravo odnose na ovu sjednicu. Podatke o stavu Rebca i toki sjednici zabilježio sam prema sjećanju prof. dr Mehmeda Begovića (u Beogradu 18. III 1979) takođe istaknutog „Gajretovog“ radnika i člana uprave Beogradskog Gajreta „Osman Dikić“.

poslužilo je vođstvu zabranjene Jugoslavenske muslimanske organizacije kao pogodna prilika da razvijanjem akcije okupljanja Muslimana oko društva „Narodne uzdanice“ vrši i dalje svoj politički uticaj na Muslimane. U pozadini čitave akcije protiv „Gajreta“, koja se odvijala putem „Narodne uzdanice“, prema obavještenju do kojih je došao sreski načelnik u Višegradi Dragiša Vešović, nalazili su se vode bivše Jugoslavenske muslimanske organizacije. Za što uspešnije razvijanje kampanje protiv društva „Gajret“, prema istom izvoru, Jugoslavenska muslimanska organizacija je u pogledu sredstava i načina agitacije predviđela korištenje dvostrukе taktike: a) da se što više članova „Narodne uzdanice“, odnosno JMO, upisuju kao fiktivni članovi „Gajreta“, kako bi dobili većinu u Društvu, i na taj način stvorili uslove za obaranje „Gajretovo“ uprave redovnim putem, tj. na skupštini. Pri tome se racunalo na pribrojjanje i saradjuju svih onih ličnosti u „Gajretu“ koji su otvoreno izražavali svoje neslaganje sa vodećim ljudima u „Gajretovo“ upravi. Tu se radilo, prije svega, o Sukriji Kurtoviću i dostašnjem predsjedniku „Gajreta“ ing. Hajdaru Čekri i njihovim istomišljenicima. Pretpostavljalo se da će se uz njihovo angažovanje za ovu akciju priboditi i većina muslimanske inteligencije; b) Prema drugoj konceptciji, koju je zagovarao dr Halid Hrasnica, u akciji protiv „Gajreta“ kod najširih muslimanskih masa istupati sa parolama da ni Srbi nisu nacionalno svjesniji od Muslimana, pošto ne razlikuju vjeru od nacije, nego je identificuju. Samim tim je i društvo „Gajret“ usvajanjem srpskog imena u svom nazivu postalo srpsko društvo sa ciljem da Muslimane prevede u pravoslovje, odnosno da ih posrbi. Konsekventno tome Muslimanima je jedino mjesto u „Narodnoj uzdanici“.²¹¹ — Policijskoj istrazi i saslušanju zbog primjene navedene taktike bio je podvrgnut i Fehim Spaho, komesar Oblasnog odbora sarajevske oblasti, brat dr Mehmeda Spaho. Naime, Spaho je u Goraždu, gdje se nalazio na službenom putu zajedno sa direktorom vučku Huseinom Kadidćem (potpredsjednikom „Gajreta“) komentarisao najnovije izmjene u društvenom nazivu „Gajretu“, te je aludirajući na usvojeno srpsko određenje Društva izjavio „da nema Srpsva bez krsne slave“, te analogno tome i samo društvo „Gajret“ usvajanjem novog imena dobilo je ne samo nacionalno nego i pravoslavno obilježje. Na ovu Spahinu izjavu u raspravu su se nepozvani umiješali i prisutni u kafani, pa je došlo do incidenta i intervencije policije. Na saslušanju u Direkciji policije u Sarajevu Spaho je negirao izjave svjedoka, tvrdeći da je on osporavao neopravdanost plemenskih naziva i zalagao se za jugoslovenstvo kakvo je zagovarao šestotjedanski režim.²¹²

²¹¹ ABH, V.Z.S.O., Pov. br. 2213/29, Pov. br. 1119/29; V.Z.S.O., Pov. br. 2646. Zapisnik uprave policije u Sarajevu od 31. X 1929.

²¹² ABH, V.Z.S.O., br. 1689/29. Prema izjavi Nurije Rašidkadića, posjednika iz Goražda, dатој na saslušanju u policiji, Spaho je tom prilikom rekao: „Ne razumijem vas (u „Gajretu“) što će vam ono „srpsko muslimansko“, budite Srbi ili Hrvati i nemojte vjere mješati kad to ne čine na primjer ni „Prosvjeti“ a ni „Napredak“, jer ne stoje srpsko-pravoslavno prosvjetno kulturno društvo „Prosvjeti“, a ni kod Napretka katoličko, pa što će onda „Gajretu“. Ja sam osnivač „Gajretov“ i malud energiju uložio sam u rad oko „Gajreta“, ali se s tim ne slažem, jer nema srpsvta bez krsne slave...“

Aktivnost Jugoslavenske muslimanske organizacije, koja se ispolila kroz tada jedino moguću formu djelovanja, preko kulturno-prosvjetnog društva „Narodne uzdanice“, navelo je Glavni odbor „Gajreta“ u suzbijanju protugajetrovske akcije i u obraćunu sa svojim političkim rivalima zatraži intervenciju i zaštitu državnih organa vlasti. U tom smislu Glavni odbor obratio se direktno Predsjedniku Ministarskog savjeta, odnosno ministru unutrašnjih poslova generalu Živkoviću, jednom predstavkom, kojom su se ljudi oko „Narodne uzdanice“ politički kvalifikovali kao protivnici tadašnjeg režima. I čitavoj akciji usmjerenoj protiv „Gajreta“ dato je uglasnom, političko obilježje. Prema navodima u ovoj predstavci borba protiv „Gajreta“ zbog njegovog srpskog određenja bila je samo paravan iza koga su se krili pokusaji voda bivše Jugoslavenske muslimanske organizacije da politički djeluju među Muslimanima uz vještvo korištenje društva „Narodne uzdanice“ i njegove organizacije. Isto tako je izražavana bojažan da će parole kojima se služila JMO u kampanji protiv „Gajreta“, u kojima je društvo „Gajret“ zbog svog „ideološkog obilježja“ usvojenog na XXIII skupštini predstavljano širim muslimanskim masama kao društvo „koje se odmetnuo od muslimanskog elementa i izneverilo dosadanjem radu „Gajreta“, imati nepovoljan odjek i negativno se odraziti na razvijanje „Gajretovo“ ideje. Iz tih razloga Glavni odbor „Gajreta“ je s opravdanjem, kako se isticalo, očekivao da će u „vremenu kada je na upravu ove zemlje došla Kraljevska vlasta pod Vašim visokim predsedništvom koja želi i hoće da svim dobronaremu, otadžbenički i pozitivni elementi razviju sve svoje energije na svim poljima narodnog i državnog života“, dobiti punu podršku režima u zaštiti svojih interesa. Istovremeno je predsjedniku vlade sugerisano da se zakonskim mjerama sasluži ove akcije protiv „Gajreta“, ne samo na području Bosne i Hercegovine nego i u Crnoj Gori, Sandžaku i Južnoj Srbiji odnosno Makedoniji.²¹³

Sa sadržinom ove predstavke Glavnog odbora upoznat je i Veliki župan sarajevske oblasti, radi poduzimanja odgovarajućih mjera. U skladu sa datim intencijama, pojedini sreski načelnici i drugi državni činovnici lično su se angažovali, koristeći autoritet vlasti, na proširenju i pomaganju društva „Gajret“, uz istovremeno podizanje svih mjera u sprečavanju djelatnosti „Narodne uzdanice“. Pooštrenom kontrolom nad radom organizacije „Narodne uzdanice“ i njenih funkcionera i aktivnost voda JMO bila je svedena na minimum.²¹⁴

²¹³ ABH, V.Z.S.O., Pov. br. 2160/1929, Predstavka Glavnog odbora „Gajreta“ Gosp. Predsedniku Ministarskog saveta Beograd, Pov. br. J. B. 1950.

²¹⁴ Pod pritiskom lokalnih organa vlasti sporešano je dalje širenje mreže „Narodne uzdanice“, a mnogi već osnovani pododbori su raspusteni, dok se izvjestan broj članova upisivalo u društvo „Gajret“.

Okvirnim postupcima od strane vlasti u većini mjesata, u ovo vrijeme, rad u organizacijama „Narodne uzdanice“ bio je sveden na minimum. ABH, V.Z.S.O., Pov. br. 2567/29; KBUDB, DZ, 17/29; Pov. br. 139/29, Visoko; Pov. br. 774/29, Foča; Pov. br. 809/29, Goražde; Pov. br. 973/29, Visoko; Pov. br. 516/29, Foča; Pov. br. 990/29, Fojnica.

**4. POLOŽAJ I ULOGA ISLAMSKE VJERSKE ZAJEDNICE
I „GAJRETA“ U DRUŠTVENO-POLITIČKOM ŽIVOTU/
POČETKOM 30-IH GODINA**

U nastojanju da ostvari politički uticaj na Muslimane i zadobije njihovu podršku, šestojanuarski režim tražio je i našao oslonac za provođenje te politike pretežno među onim muslimanskim političarima koji su smatrani pouzdanim osloncem režima. U skladu s tom politikom šestojanuarski režim vršio je sistematsko potiskivanje pristalica zabranjene Jugoslavenske muslimanske organizacije sa svih značajnijih mesta u političkom i javnom životu. Njihova mjesta popunjavana su Muslimanima, uglavnom radikalnim pristalicama, koji, međutim, ni do tada nisu stekli politički ugled i povjerenje u muslimanskim masama. Novi režim je očekivao da će aktiviranjem muslimanskih političara — protivnika Jugoslavenske muslimanske organizacije — uspjeti pridobiti muslimansku mase za vladinu šestojanuarsku politiku. Naročito značajnu ulogu u uvođenju u javni i politički život nekada istaknutih ličnosti, kao što je bio tuzlanski muftija Ibrahim Maglajlić, dr. H. Karamehmedović i drugi, imao je dr. Milan Srškić, ministar pravde u vlasti Petra Živkovića, a od 2. VII 1932. do 27. I 1934. predsjednik vlade.²¹⁵

Sestojanuarski režim je svoje političke ciljeve nastojao provesti preko Islamske vjerske zajednice (IVZ), ukidanjem njene autonomije i uvođenjem jedinstvene vjerske organizacije pod kontrolom države. To je istovremeno imalo poslužiti i eliminisanju uticaja JMO. Kao što je poznato, sve do zavodenja diktature Jugoslavenske muslimanske organizacija imala je dominantan upliv u vakufskoj upravi. Osjećaj nesigurnosti i ugroženosti prihvat portnih godina iskoristila je JMO za učvršćivanje svog položaja u muslimanskim masama, jer se postavila kao legitimni politički predstavnik i jedini zaštitnik muslimanske zajednice. Na taj način vodstvo JMO uspjelo je zadobiti kontrolu i ostvariti snaga uticaj u upravi vakufa (zadužbina koja služi islamskim vjerskim, kulturno-prosvjetnim i humanitarnim ciljevima) i njegovim organima, što je predstavljalo moćan adut kako u finansijskom tako i u idejno-moralnom pogledu. Vakuf je raspolaže velikim materijalnim sredstvima, čiji je godišnji prizahod iznosio preko 15.000.000 dinara.²¹⁶ Imajući u vidu značaj vakufa u životu Islamske vjerske zajednice u Kraljevini SHS, razumljivo je da se prilikom svakih vakufskih izbora vodila ogorčena borba oko zadobijanja vakufske uprave. Međutim, svi pokušaji da se ugroze pozicije JMO u upravi vakufa, isturanjem na izborima lista njenih protivnika, nisu urodili plodom.

Sve vakufske autonome ustanove i odbori: centralni vakufski sabor, saborski odbor, kotarska (sreska) vakufsko-mearifска povjerenstva bili su pod direktnom kontrolom JMO i popunjavani su njenim pristalicama. U većini mjesta članovi mjesnih odbora JMO bili su ujedno i članovi kotarskih odbora i vakufsko-mearifskih povjerenstava.²¹⁷

²¹⁵ A. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija...*, str. 429–432.

²¹⁶ N. Sarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima...*, str. 64.

²¹⁷ A. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija...*, str. 544–545.

Reorganizacija Islamske vjerske zajednice i njeno stavljanje pod kontrolu ministra pravde provedeno je Zakonom o IVZ od 31. I 1930. godine, čime je stavljen van snage „Statut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufske-mearifskih poslova u BiH“ iz 1909. godine, na kome je počivala autonomija IVZ. Po novom zakonu reis-ul-ulemu, članove ulema međilisa u Sarajevu i Skoplju i devet muftija postavljao je kralj ukazom. Prema tome zakonu vjerski poslovi ostali su u nadležnosti imenovanih vjerskih funkcionera, dok su vakufske-mearifski poslovi potpali pod direktnu nadležnost Ministarstva pravde. Po uredbi o privremenoj organizaciji vlasti i poslova IVZ od 5. V 1931. godine, koja je važila do donošenja Ustava IVZ, ministar pravde postao je najviša upravna vlast, koja vrši nadzor nad svim organima IVZ. Njegov nadzor se protezao i na rad čisto vjerskih organa, dok je za zadužbinske i prosvjetne (vakufske-mearifiske) poslove bio najviša upravna vlast za cijelu zemlju. U ostale organe, koje su predstavljali Glavny vakufske-mearifsko povjerenstvo u Sarajevu i sreska vakufske-mearifika povjerenstva sastavljena od jednog povjerenika i određenog broja savjetnika, ušli su pouzdani režimski ljudi.²¹⁸

Ovakvoj organizaciji IVZ odlučno se suprotstavio reis-ul-ulemu Čaušević, ali bez uspjeha, te je na prijedlog ministra pravde kraljevim ukazom od 6. VI 1930. godine penzionisan. Novim ustavom IVZ, koji je donesen 9. jula 1930. godine, postignuta je potpuna kontrola i uticaj države u poslove IVZ, pošto su svi vjerski i vakufski organi, osim dematskog međilisa, imenovani a ne birani, a u skoru sve organe uvedeni predstavnici države. Ovakva organizacija IVZ bila je tvorevina režima, a trebala je da posluži određenim političkim ciljevima: preko vjerske organizacije šestojanuarski režim želio je da pridobije Muslimane u BiH za svoju politiku i odvoji ih od uticaja dr Spahe i JMO.²¹⁹

Sprovodenje te politike u život šestojanuarski režim povjerio je onoj grupi muslimanskih političara preko kojih su i raniji režimi, do duše bezuspješno, pokušavali ostvariti svoj uticaj na Muslimane i razbiti jedinstvo JMO. To je bila grupa političara na čelu sa Ibrahimom Maglajlićem, koja je 1922. godine dovela do rascjepa i krize u JMO i izdvojila se iz njenih redova u posebnu stranku Jugoslavensku muslimansku narodnu organizaciju (JMNO). Međutim, ova politička stranka, izrazito režimski i radikalni orijentisana, ostala je bez političkog uticaja među Muslimanima, pa su se njeni pravci morali povući iz političkog života u koji ih je šestojanuarski režim sada ponovo uveo.²²⁰

²¹⁸ Dr Mustafa Imamović, Islamska (vjerska) zajednica u Jugoslaviji 1918–1941, u: *Vjerske zajednice u Jugoslaviji*, Rukopis u Institutu za istoriju u Sarajevu, str. 971.

²¹⁹ Isto, str. 980.

²²⁰ Na skupštinskim izborima 18. marta 1923. godine dr Spaho dobio je 112.228 glasova i 18 mandata, dok je Maglajlićeva grupa dobila svega 10.266 glasova, te je ostala bez jednog poslaničkog mesta u skupštini. Poslije ovih skupštinskih izbora političari iz vodstva Jugoslavenske muslimanske narodne organizacije nisu mogli dobiti nikakvih političkih funkcija, pa su se posvetili svom profesijama: dr Karamehmedović radio je kao lekar, a Maglajlić i Sakib Kurtuk su obavljali dužnosti muftija u Tuzli, odnosno u Travniku. A. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija...*, str. 201–202, 152.

Nakon donošenja Zakona o izboru reis-ul-uleme, na prijedlog dr Srškića, kraljevim ukazom od 12. maja 1930. godine, za novog reis-ul-ulemu postavljen je Ibrahim Maglajlić, tuzlanski muftija, koji se još 1920. godine predstavio za zvančnu politiku, a poslije pristupio i Radikalnoj stranci, te tako stekao kod Srškića „punu kvalifikaciju“ za ovaj visoki položaj. Svećano ustoličenje izvršeno je u Bajrakli džamiji u Beogradu 3. X 1930. godine, a sjedište reis-ul-uleme prenešeno iz Sarajeva u Beograd.²²¹

Za direktora Vakufske direkcije u Sarajevu postavljen je Serif Arnautović,²²² dok je na istu takvu dužnost u Škopljiju došao Hasan Rebac, dotadašnji načelnik u Ministarstvu vjera.

Maglajlić je ubrzo po postavljanju uspješno odstranio gotovo sve Spahine pristalice iz Vakufsko-mearifskog sabora i drugih vakufskih organa, i u njih uveo prorežimski orijentisane Muslimane. Za predsjednika Vakufsko-mearifskog vijeća došao je ing. Suljaga Salihagić, potpredsjednik dr Ibrahim Hadžiomerović (pomoćnik bana Drinske banovine), a za članove: Esad-beg Alibegović, Serif Arnautović, Ibrahim Fejić, mostarski gradonačelnik, dr A. Hasanbegović, potpredsjednik Narodne skupštine i predsjednik „Gajreta“, dr Hamdija Karameljendović, ministar, Hamid Kukić, direktor „Gajreta“, Salim Muftić, predsjednik Ulema medžlisa i senator, Redžić Osman, školski nadzornik, Ibrahim Sarić, vrhovni šerijatski sudija i dr.

I u Upravnom odboru Vakufsko-mearifskog vijeća našle su se iste ličnosti: predsjednik Salim Muftić, potpredsjednik Ibrahim Sarić, a članovi Serif Arnautović, dr Ibrahim Hadžiomerović, ing. Suljaga Salihagić i dr.²²³ I u sremskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima u Bosni i Hercegovini takođe su uvedeni Muslimani prorežimске orijentacije.

Najveći broj ličnosti koji je tom prilikom angažovan regrutovao se uglavnom iz redova „Gajretovih“ aktivnih radnika. Zbog izražajenjakih pozicija Spahinih pristalica, kao na primjer u Tuzli, oni prije nisu imali skoro nikakvog upleta na vakufske poslove. Tako je mjesni odbor „Gajreta“ u Tuzli tražio od predsjednika „Gajreta“ dr Hasanbegovića da upliviše, kako bi u vakufsko-mearifsko povjerenstvo ušli ljudi „koji su se svojim radom isticali za Gajret“. Zahtjev je bio obrazložen time što „ljudi koji su do sada bili na celu vakufa u Tuzli, ometali su, uglavnom, rad „Gajreta“, pa bi za buduće bilo potrebno postarat se, da se ovakvi nazadnjaci eliminišu“. Istovremeno predlaže se za predsjednika

²²¹ M. Imamović, Islamska (vjerska) zajednica u Jugoslaviji 1918–1941, str. 97.

²²² Serif Arnautović je bio istaknuti muslimanski političar u vrijeme austro-ugarskog perioda. Iako je bio poznat po tome što je zagovarao rješenje bosanskohercegovačkog pitanja ujedinjenjem sa Mađarskom, nakon stvaranja Kraljevine SHS orijentisao se prema radikalima. Izdavao je list „Domovinu“, a na izborma za Konstituentu istupao sa „Nezavisnom muslimanskom listom“ i doživio potpuni neuspjeh. Nakon toga povukao se iz političkog života, u kojemu ga je ponovo uveo seosjanuarski režim. A. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*..., str. 432.

²²³ Izvještaj upravnog odbora vakufskog vijeća u Sarajevu za 1931/32. godinu, Sarajevo, 1932.

Vakufsko-mearifskog povjerenstva u Tuzli poznati „Gajretov“ radnik, serijatski sudija Ibrahim-ef. Šehić.²²⁴

Naročito je zapažena aktivnost „Gajretovih“ radnika, predvodjenih dr Hasanbegovićem, da što više osnaže svoje pozicije u vakufsko-mearifskim organima, dotadašnjim važnim uporištima Jugoslavenske muslimanske organizacije. Neuposredno iza zavodenja diktature dr A. Hasanbegović, tada aktiven veliki župan mostarske oblasti, izradio je elaborat, koji je dostavio predsjedniku vlade P. Živkoviću, u kome mu sugerira da, ukoliko se želi istinsko rasturantirati i eliminirati uticaja JMO među Muslimanima, treba u prvom redu raspustiti vakufsko-mearifsku povjerenstva preko kojih JMO i dalje organizovan je djeluje. Elabiratska povjerenstva preko kojih JMO za mostarsku oblast.²²⁵

Nastojanja istaknutih „Gajretovih“ ličnosti da ojačaju svoj uticaj u Vakufsko-mearifskom vijetu ostvareno je nakon provedene reorganizacije Islamske vjerske zajednice, kada u njegov sastav ulaze dr Avdo Hasanbegović, Esad-beg Alibegović, Osman Redžić, Suljaga Salihagić, dr Sulejman Hafizadić, dr Ibrahim Hadžiomerović i Hamid Kukić.²²⁶

Postavljanje i uvođenje u vakufske organe ličnosti koje su odgovarale političkim težnjama režima i željama ministra pravde, a uz to su većinom bili nepodesni za položaje na koje su postavljeni, pogodovalo je rasipanju i nekontrolisanom trošenju vakufskog imetka. Na te i slične pojave još 1930. godine reis-ul-ulemen Čaušević je upozoravao ministra pravde, navodeći dokumentovano da Glavno vakuško povjerenstvo u Sarajevu rasipa vakufsku imovinu i da je već upropastilo preko 80.000 dinara.²²⁷ Sprovedenom organizacijom IVZ država, odnosno ministar pravde stiće punu kontrolu nad radom svih organa IVZ te široka prava u pitanjima otpuštanja i postavljanja vjerskih dostojañstvenika. Takođe direktno uplitanje države u poslove jedne vjerske zajednice, čega nije bilo u tolikoj mjeri u drugim vjerskim organizacijama u državi, izazivalo je ogorčenje i nezadovoljstvo pripadnika IVZ, pa čak i mnogih muslimanskih političara koji su se aktivno uključili u šestostajanuarski režim i podržavali ga. Kritika takvog odnosa države prema IVZ došla je od strane bivšeg vakufskog direktora Huseina Kadića, inače narodnog poslanika na listi Petra Živkovića na novembarskim izborima 1931. godine. On je u Narodnoj skupštini oštro kritikovao i osudio nedemokratski postupak prilikom donošenja novog Zakona o IVZ i ukipanju njene autonomije. Radi ilustracije načina kako se postupalo pri donošenju i sprovodenju u život Zakona i Ustava IVZ, Kadić je naveo da je u Ulema-medžlisu u Sarajevu ministar pravde postavio ljudje koji ni u kojem pogledu nisu odgovarali tom zvanju. Pri tome se pozvao i na Šerifa Arnautovića, koji je, iako je kao radikalni pristalica došao na položaj vakufskog direktora, bio krajnje nezadovoljan ličnostima koje su bile u Ulema-medžlisu i za koje je tvrdio „da od četiri člana koji su postavljeni — trojica ne znaju ni jedno obično

²²⁴ ABH, FG, K-5, br. 622/30.

²²⁵ „Jugoslavenski list“, br. 14, 17, 1929, 2.

²²⁶ „Gajretov“ radnici u Vakufskom vijeću, „Gajret“, XIII/1932, 10, 193.

²²⁷ M. Imamović, Islamska (vjerska) zajednica u Jugoslaviji..., str. 975.

pismo ni cirilicom ni latinicom napisati.²²⁸ Na taj način su na ključne položaje u IVZ došli bjez potrebnih kvalifikacija. Sprovodenje Zakona o IVZ, prema riječima Kadića, vršeno je isključivo preko ličnosti koje su bile lični prijatelji ministra pravde i njegovi politički istošmješnici, ali „koji od oslobođenja do danas nisu mogli naći ni u kojoj prilici oslonču među svojim istovernicima“. Stoga je Kadić tražio da se provede revizija Ustava IVZ, kao i da sprovodenje te revizije bude prepušteno slobodno izabranim tijelima od strane Muslimana u saglasnosti za vladom.²²⁹

Velika brojna zastupljenost vodećih ličnosti iz „Gajretove“ neposredne uprave u vakuftskim organima (dr A. Hasanbegović, H. Kukić, dr I. Hadžićmerović, Suljaga Salihagić, Osman Redžić i dr.) imala je i svog konkretnog odraza, koji se ispoljavao u pojavi tendencija potpuno potičanjavanja institucije vakufta „Gajret“. Osnova od koje se polazilo pri toj kombinaciji donekle je ležala u sličnosti programa „Gajreta“ i vakufta, pošto je i vakuf u svojoj osnovnoj funkciji predstavljao pored vjerske i prosvjetne instituciju. Opravданost tog poteza objasnjava se dotadašnjom lošom upravom vakufta, te da bi pravilnim rukovodjenjem njegovih poslova daleko više bili ispunjeni osnovni ciljevi vakufta. U stvari, išlo se za tim da se zadobije kontrola i potpuni uticaj na raspolažanje i korištenje zaista velikim prihodima vakufta.²³⁰

Uplitanje vodećih ličnosti „Gajretove“ uprave u poslove Vakufsko-mearifskog vijeća ispoljavale su i u njihovim pokušajima da svoj uticaj prošire i na ostale muslimanske vjersko-prosvjetne ustanove. U tom pravcu pokrenuta je inicijativa za preuzimanje u nadležnost „Gajreta“ i Fevziye medrese u Travniku. Ulema medžlis iz Sarajeva ustupanje medrese „Gajretu“ uslovio je sljedećim zahtjevima: da to preuzimanje bude samo privremenog karaktera i uz zadržavanje svih prava koja su i do tada imale autonome vjerske vlasti na rad Medrese, a posebno na imenovanju nastavnika i primanje učenika u internat.²³¹ Društvo „Gajret“ nije moglo prihvati te uslove, pa je tražilo da „Gajretova“ ingerencija na upravu i vođenje Medrese bude u srazmjeru sa njegovim ulaganjem materijalnih sredstava. Zbog toga je „Gajret“ doštao uslove Ulema-medžlisa pod kojima prihvatila izdržavanje Medrese, a oni su se sastojali u tome da se primanje pitomaca u internat vrši u nadležnosti posebnog „odbora za medresu i internat“ sastavljenog od članova „Gajreta“ i Ulema medžlisa. Postavljanje nastavnika vršio bi Ulema medžlis uz saglasnost GOG, kao i da se nastavni plan radi u zajednici sa Glavnim odborom „Gajreta“. Vakufska-mearifski saborski odbor u Sarajevu odbio je ove zahtjeve i donio zaključak u kome je

²²⁸ Govor Huseina Kadića, narodnog poslanika, održan 5. III 1932. godine u Narodnoj Skupštini, prigodom debate o budžetu Ministarstva Pravde, Beograd 1932.

²²⁹ Isto.

²³⁰ I poređično nesrednenog finansijskog stanja u vakuftu, samovolje pojedinih smutevajela kao i posljedica ekonomске krize iz 1927. godine, u kojoj je vakuft pretpratio znatne štete, samo od zakupnina u 1929. godini vakuftski prihodi iznosili su 1.396.000 dinara. Abduselam Balagić, *Uloga vakufta u verskom i svetskom prosvjetovanju naših Muslimana*, Beograd, 1933, str. 45.

²³¹ Preuzimanje Fevziye medrese u Travniku, „Gajret“, X/1929, str. 200.

izraženo da „saborski odbor nije zato da se ova medresa predaje Gajretu“.²³²

Nastojanja Glavnog odbora „Gajreta“ da u vjerskim nastavnim zavodima utice i na usmjeravanje nacionalnog vaspitanja omladine u srpskom duhu pokazuje i sljedeći primjer. Glavni odbor „Gajreta“, na inicijativu dr Hasanbegovića i H. Kukića, postavio je 1931. godine Vakufska-mearifskog vijeću pitanje o stanju honorarnih nastavnika svjetovnih predmeta na Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu i njihovoj nacionalnoj orijentaciji, zahtijevajući od Vakufska-mearifskog vijeća razjašnjenje o postavljanju nekih tadašnjih nastavnika, te ga ujedno upozorio da je još prije 1929. godine u Medresi zaveden „naročiti sistem nacionalnog vaspitanja omladine“, te da se izbjegava zapošljavanje iskusnih nastavnika pedagoga sa akademskom spremom koji su nacionalno srpski orijentisani. Od Vakufska-mearifskog vijeća se traži odgovor o tome „kome se pripisuje krivica i ko snosi odgovornost za ovakav partizanski rad u vakuftu“.²³³

Meditum, te i slične tendencije je uspješno uspio da suzbije Salim Muftić, predsjednik Upravnog odbora Vakufska-mearifskog vijeća i Ulema-medžlisa. On je veštим taktičkim potezima i manevriranjem uspio da čitavu garnituru, na čelu sa ing. Suljagom Salihagićem, prisili na povlačenje iz vakuftske uprave i na taj način eliminise njihov dalji uticaj na vakuft.

Napori koje je režim u vrijeme diktature ulagao na planu pridobijanja Muslimana za svoju politiku i njihovog odvajanja od Jugoslavenske organizacije nisu bili očekivani rezultat. Glavni protagonisti te politike dr Milan Šrškić već krajem 1933. godine morao je priznati da su dani njegove vlade odbrojani. Kao jedan od razloga svoga neuspjeha Šrškić je naveo i taj „što mu nije uspjelo u Bosni i Hercegovini na terenu politički povezati muslimane i odvojiti ih od Spahije“.²³⁴

Dolaskom na vlast Milana Stojadinovića i uključivanjem JMO u Jugoslavensku radikalnu zajednicu potpisnuta je ova manjinska grupa muslimanskih političara pri vlasti i u IVZ, koja je u novim uslovima nije više bila interesantna za Stojadinovića kada je u vlasti imao dr Spahu. Samim tim ona je izgubila svaki politički značaj. Za svoj ulazak u vlast, pored ostalog, dr Spahu je zahtijevao izmjenu zakona o IVZ i odstranjenje njegovih političkih protivnika, u prvom redu reis-ul-uleme Maglajlića. Njegovim zahtjevima je udovoljeno, i već 18. februara 1936. godine Zakon i Ustav IVZ stavljeni su van snage, a novi Ustav IVZ kojim je obnovljena ranija autonomija IVZ, donijet je 24. oktobra 1936. godine. Reis-ul-ulema Maglajlić je smijenjen, a sjedište IVZ vraćeno je iz Beograda u Sarajevo. Za novog reis-ul-ulemu izabran je Fehim Spaho, brat de Mehmeda Spahie.²³⁵

²³² Fevziye medresa ne ustupa se „Gajretu“, „Gajret“, X/1929, 356–357.

²³³ IAS, FG, K-61, datirano 2. aprila 1931. Ovaj dopis mogao se odnositi na Hamdiju Krešeljakovića i Muhameda Kantardžića, koji su u to vrijeme angažovani na Medresi као honorarni nastavnici, prvi za predmete istoriju, pedagogiju i njemački, a drugi za hemiju i matematiku, a bili su hrvatski nacionalno orijentisani.

²³⁴ Dr Ivan Ribar, *Politički zapisi*, II. Beograd, 1949, str. 133.

²³⁵ M. Imamović, *Islamska (vjerska) zajednica u Jugoslaviji*, str. 980.

Druga značajna muslimanska institucija preko koje je šestojanuarski režim nastojao stvoriti svoja uporišta u pridobijanju Muslimana za kraljevnu politiku diktature bilo je kulturno-prosvjetno društvo „Gajret“. U sprovođenju te svoje politike nosioci diktature našli su pogodne "ta". U ovoj grupi muslimanskih političara koji su „u velikosrpskoj kraljevjoj politici tražili rješenje muslimanskog pitanja“ isticalo se dr Avdo Hasanbegović, predsjednik „Gajreta“, „preko koga je dr Milan Šrškić provodio u Bosni svoju posebnu muslimansko-srpsku kraljevsku politiku.“²²⁸

Društvo „Gajret“ isticalo se i do tada svojim nacionalnim radom među Muslimanima u pravcu njihovog „osvjećavanja“ u srpskom duhu, a, kako smo već napomenuli, i samo se pod uticajem režimskih elemenata na početku diktature proglašilo srpsko-muslimanskim Društvom, te je smatrano državotvornom i nacionalnom organizacijom. Kao takvo ono je predstavljalo za režim diktature pogodan instrumenat za političko djelovanje među Muslimanima.

Preko društva „Gajret“, koje je svojom razgranatom mrežom organizacija, pododbora i povjerenika predstavljalo najjače i najveće kulturno-prosvjetno društvo Muslimana, vršila se intenzivna propaganda popularisanja režima diktature. U „Gajretovim“ publikacijama zavodenoj diktature i „novog stanja“ u državi davana je puna podrška i pisano sa odusevljenjem. U nizu napisa isticanica je svatost i jalovost dotadašnjih trvjenja političkih stranaka, zbog čega su bila u pozadinu potisnuta svaka vitalna ekonomska i prosvjetna pitanja. Zabrana rada političkih stranaka i uklanjanje sa političke pozornice dotadašnjih vodećih političara, stvorili su, kako je objašnjavano u listu „Gajret“, povoljnu atmosferu i uslove za djelovanje i društva „Gajret“ i ljudi koji njime rukovode.²²⁹

Svim aktima šestojanuarskog režima predstavnici „Gajreta“ davali su punu podršku. Tako je i povodom donošenja zakona o nazivu države i podjele zemlje na banovine, predsjednik „Gajreta“ u ime svih „Gajretovih“ radnika uputio telegram predsjedniku Ministarskog savjetja Petra Živkoviću, u kome je taj akt okarakterisan kao „epohalno delo ukipanja istorijskih granica koja su vekovima delile naš narod i što se novom podelom države pruža mogućnost svim pozitivnim snagama našega naroda da razviju nesmetano svoje delo na korist kralja, Otdažbine i Naroda“.²³⁰ Preko društvenog glasila se ukazivalo na opravdanost zavodenja diktature i isticalo da je to „jedini spasonosni put ozdrav-“

²²⁸ Dr Ivan Ribar, *Politički zapisi*, II, str. 133.

²²⁹ Pobjeda zdravih elemenata nosi pobedu zdravog i naprednog stanja, „Gajret“, X/1929, str. 23.

²³⁰ IAS, FG, K-42/1929. Kao što je poznato, formiranjem banovina Bosna i Hercegovina bila je vještački pacijepana, a njeni dijelovi ušli su u četiri banovine: Vrbasku, Drinsku, Primorsku i Žetsku. Time je Bosna i Hercegovina i kao istorijska i kao administrativno-upravna cjelina bila razbijena u težnji potpunog negiranja njene posebnosti i cjelovitosti.

ljenja našeg državnog i društvenog života“.²³¹ List „Gajret“ bio je ispunjen prigodnim apologetskim člancima i tekstovima u kojima je učinjivano da je za „nas došlo blagosloveno doba“ i pozivali Muslimani da budu „iskreni, požrtvovani i revnosi saradnici Njegovog Veličanstva Kralja u radu za dobro naroda“.²³²

U pridobijanju Muslimana za šestojanuarski režim, i ujedno suzbijanje uticaja JMO i dr Spahе u muslimanskim masama, režim diktature je polagao velike nade u muslimanske političare okupljene oko društva „Gajret“. Šestojanuarski režim je protezirao dr Avdu Hasanbegovića, istaknutog radikalnog pristalicu i dugogodišnjeg predsjednika „Gajreta“. Njegovo forisiranje u vrijeme diktature i namijenjena mu uloga najistaknutijeg muslimanskog političara trebalo je da posluži dajem potiskivanju i slabljenju uticaja dr Spahе i drugih političara JMO u muslimanskim masama. Neposredno poslije zavodenja diktature Hasanbegović je sa položaja velikog župana u Mostaru premješten na istu dužnost u Tuzli. Nakon formiranja banovina dr Hasanbegović je postavljen za pomočnika bana Drinske banovine u Sarajevu, a od septembra 1931. do 3. januara 1932. godine imenovan za ministra bez portfelja u Živkovićevu vladu, a poslije toga jedno vrijeme je obavljao dužnost potpredsjednika Narodne skupštine.²³³ Imenovanjem dr Hasanbegovića, koji je kratko vrijeme kao jedini Musliman bio u vlasti Petra Živkovića, novi režim nastojao je da ojača pozicije u muslimanskim masama, a istovremeno onemogući eventualne prigovore o nezastupljenošći Muslimana u najvišim političkim institucijama zemlje. Poznato je da u prvoj vlasti Petra Živkovića nije bilo predstavnika Muslimana, odnosno Jugoslavenske muslimanske organizacije. Nezastupljenošć Jugoslavenske muslimanske organizacije u Živkovićevu vladu, poređ ostalog, pripisuje se i velikom uticaju dr Milana Šrškića, tada bosanskohercegovačkih radikalaca, koji je bio odlučan protivnik JMO i posebnoj političkoj organizaciji Muslimana. Te okolnosti i glavne intencije šestojanuarske politike isključivale su neposredno učešće predstavnika Jugoslavenske muslimanske organizacije u vlasti kraljevog ličnog režima.²³⁴

I niz drugih muslimanskih političara iz grupe oko „Gajreta“ aktivno se uključio u aparat šestojanuarskog režima. Poslije imenovanja dr Hasanbegovića za ministra, njegovo mjesto pomočnika bana Drinske banovine zauzeo je dr Ibrahim Hadžiomerović, potpredsjednik „Gajreta“.

Ključne pozicije dr Hasanbegovića i grupe okupljene oko njega u društvu „Gajret“ stvarale su preduslove da se ono koristi kao pogodan instrumenat za ostvarivanje određenih političkih ciljeva. To je narocito došlo do izražaja prilikom osnivanja službene vladine stranke Jugoslavenske radikalne seljačke demokratije, kasnije zvanicićno prozvane Jugoslavenska nacionalna stranka (JNS). Naime, čvrstina, koju je bar naizgled prvobitno pokazivao režim diktature, brzo je menjala uslijed sve većeg pritisaka demokratskih snaga u zemlji. Već na-

²³¹ M. Alikalafić, Prosvjetom opštem napretku, „Gajret“, X/1929, str. 43–44.

²³² Dževad Sulejmanpašić, 6. januar 1929, „Gajret“, X/1929, str. 129–131. „Narodno jedinstvo“, ilustrirani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za 1932. godinu, str. 424.

²³³ A. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija...*, str. 429–431.

kon tri godine od zavođenja diktature nosioci režima bili su prinuđeni tražiti nova rješenja. Baza na kojoj je počivao šestojanuarski režim morala se proširivati na taj način što su u nju uključeni i ostali dijelovi burzožaće u jedinstvenu političku partiju, nastalu kao posljedica ustupaka i donošenja novog ustava 3. septembra 1931. godine. Ne mijenjajući u suštini skoro ništa, šestojanuarski režim je na ovaj način dobio organ koji će mu državno-pravno ozakoniti sistem i bar prividno pružiti pokriće za dalje postojanje takvog sistema. Oktrojanim ustavom je, naime, predviđeno uvođenje senata i Narodne skupštine. Nova režimska formacija JNS zastupala je načela narodnog i državnog jedinstva, odnosno politiku nacionalnog unitarizma i centralizma. U novoosnovanoj stranci glavnu riječ su vodili radikalni političari i članovi Demokratske stranke, a oko njih okupljali su se svi „državotvorni“ elementi, pretežan dio činovništva, kao i disidenti zabranjenih stranaka koje su bile zahtvacene procesom rasipanja.²⁴³ Ova državna stranka, koja je uživala punu podršku kralja, težila je da svoj uticaj proširi na cijelu Jugoslaviju, a počivala je na platformi zvanične idejno-političke doktrine integralnog jugoslovenstva.

U agitaciji povodom osnivanja ove stranke obilato su korištene „Gajretovice“ jedinice, preko kojih se nastojalo stvoriti povoljno raspoređenje u muslimanskim masama za novu stranku. Prema obavještajnjima bana Drinske banovine predsjedniku Ministarskog savjetnika Petru Živkoviću, „Gajretovim“ organizacijama je od strane Glavnog odbora „Gajreta“ „dato naredenje da svim silama akciju pomognu“²⁴⁴ U istom izvještaju se navodi da je pomoćnik bana dr Ibrahim Hadžiomerović prilikom obilaska dijela Bosne koji je u sastavu Drinske banovine, zahvaljujući ovoj intervenciji Glavnog odbora „Gajreta“, „naišao na potpuno razumijevanje i u uspjeh u narodu“²⁴⁵. Istovremeno je uprava policije izvještavala bansku upravu da je i dr M. Spaho pred novembarske izbore 1931. godine uputio pismo svojim pristašama, u kojima im preporučuje da izadu na predstojeće izbore i glasaju „za taj beogradski ko doja parlament“. Ovakav stav šef JMO je obrazložio time da se otkloni odgovornost sa Muslimanima, jer „ako diktatorska lista ne bude imala dosta glasova Beograd i diktatorska štampa svaliće svu krivnju na nas muslimane, koji nećemo da spasavamo državu, da nismo uz kralja... itd.“ U daljim uputstvima obrazloženo je da ovaj režim ne može još dugo potrajati, te će JMO ponovo uzeti vodstvo u svoje ruke.²⁴⁶

Korištenje „Gajretovih“ organizacija u političke svrhe naročito je došlo do izražaja u predizbornoj agitaciji za novembarske izbore 1931. godine. Mnogi „Gajretovi“ funkcionери koji su se kandidirali na zemaljskoj listi Živkovića koristili su svoj položaj u društvu „Gajret“ radi zadobijanja političkog prestiža među članstvom. U tome se naročito isticao dr Hasanbegović, koji je političke zborove održavao u prostorijama „Gajretovih“ podpodbara i čitaonica.²⁴⁷ Vodeće strukture u „Gajretu“ aktivno su se angažovale i dale punu podršku nastojanju

²⁴³ Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, Zagreb, 1961, str. 29–39.

²⁴⁴ ABH, KBUDB, Pov. br. 2623/31.

²⁴⁵ Isto.

²⁴⁶ ABH, KBUDB, Pov. br. 4045/1931.

²⁴⁷ ABH, KBUDB, Pov. br. 3648; KBUDB, Pov. br. 2316/33; KBUDB, D. Z.

Pov. br. 1972/32.

šestojanuarskog režima da formiranjem raznih masovnih organizacija obezbijedi sebi nova uporišta zvanične politike. U tom smislu šestojanuarski režim je nakon ukiđanja raznih sokolskih i drugih udruženja pod kraj 1929. godine, zakonskim aktom ustanovio 1930. godine jedinstveni Soko Kraljevine Jugoslavije. Ova organizacija, koja je sada stajala pod neposrednim uplivom države, bavila se ne samo fizičkim nego i moralno-političkim odgojem omladine. U omasovljenju ove organizacije neposredno se angažovalo i društvo „Gajret“. Odmah po objavljuvanju Zakona o Sokolu Kraljevine Jugoslavije Glavni odbor „Gajreta“ uputio je svim svojim jedinicama okružnicu u kojoj je ukazivao na potrebu uže saradnje i potpomaganja „Gajreta“ i u Sokolu, koje, pored ostalog, vezuje i zajednički protektor u ličnosti prestolonasljednika Petra. Glavni odbor „Gajreta“ je u cilju ostvarenja što uže saradnje apelovao na svoje članstvo da se upisuje u sokole što je trebalo shvatiti kao „svetu i neodloživu dužnost“.²⁴⁸

Kako odziv nije ispunio očekivanja Glavnog odbora, to je donezen zaključak „da se svi članovi Gajreta imaju bezuslovno upisati za članove sokola“²⁴⁹. Iako se u zvaničnim publikacijama i na „Gajretovim“ godišnjim skupština ističalo kako je u pojedinim mjestima cijelokupno „Gajretovo“ članstvo pristupilo u sokolske redove, ova se akcija, prema drugim dostupnim izvorima, nije odvijala onako kako je to želio i prikazivao Glavni odbor.²⁵⁰

Imajući u vidu tradiciju koju je sokolstvo steklo među Muslimanima, postupak Glavnog odbora o forsiranom uključivanju „Gajretovog“ članstva u ovu sudu i politički obojenu organizaciju kosilo se i sa osnovnim demokratskim načelima i pravima članova jednog kulturno-prosvjetnog društva. Otvoreno suprotstavljanje ovoj prisilnoj akciji učlanjivanja u Sokolsku organizaciju prvi su izrazili članovi mjesnog odbora iz Mostara. Prema izvještaju mjesnog odbora reakcija na ovaku naredbodavanu ponašanje Glavnog odbora imala je za posljedicu da su mnogi članovi izjavili da će napustiti društvo „Gajret“. Naročito inteligencija, koja je i do tada bila najviše zastupljena u sokolskim organizacijama, odbijala je da se na ovakav način prisiljava na učlanjenje. U istom izvještaju se dalje konstatiše: „Mnogi članovi Gajreta već od ranije bili su članovi Sokola. Naročito ukoliko se to odnosi na inteligenciju. Ukoliko to do sada nisu bili, svi su i odviše gordi da bi kao inteligencija samo po nečijem diktatu ulazili u jednu organizaciju...“²⁵¹

²⁴⁸ IAS, Okružnica br. 1286 od 7. maja 1930.

²⁴⁹ IAS, Okružnica br. 1330 od 14. maja 1930.

²⁵⁰ Potrebno je napomenuti da učešće Muslimana u sokolskim organizacijama datira još od vremena prije prvog svjetskog rata, a od 1908. godine osnovano je u gradovima više muslimanskih sokolskih organizacija, najčešće pod imenom Muslimanski Soko. U Sarajevu je 1911. godine osnovan Muslimanski Soko, od kojeg se godinu dana kasnije izdvojila jedna grupa i formirala novo društvo pod imenom Muslimansko sokolsko društvo „Džerzel“. Pod raznim imenima i u drugim gradovima osnivana su ova društva: u Mostaru 1909. Muslimanski Soko; u Rogatici – Rogatički Soko; u Tuzli – Islamski Soko (1910); u Bijeljini – Muslimanski Soko (1908); u Čapljini – Muslimanski Soko (1910); zatim u Trebinju, Stocu, Maglaju, Banjaluci, Visokom, Brčkom i drugim mjestima. Hamid Dizdar, Sokolstvo i muslimani, „Gajret“, 15/1934, 6, 110–118.

²⁵¹ IAS, FG, K-48, br. 1330/1930.

Daleko veći uspjeh u učlanjivanju u sokolske organizacije postizan je u „Gajretovim“ internatima, gdje su svi pitomci po nalogu Glavnog odbora automatski ulazili u sastav ove organizacije. Naročito je u sarajevskom internatu, koji je brojao i najviše učenika, bila jak soksolska organizacija, koja se uključila u rad Vratničke organizacije.

Propaganda sokolstva intenzivno je vršena preko lista „Gajret“, u kojem se stalno isticala podudarnost i istovjetnost „Gajreta“ i Sokola, jer, kako je objašnjavano, „Jugoslovensko Sokolo upoređeno sa osnovnom ideologijom Gajreta predstavlja produženje te ideologije, ono je sinteza ideologije Gajreta saobražene potrebanma države kao celine“.²⁵² I pored svih napora koje je Glavni odbor „Gajreta“ činio u pravcu što masovnijeg upisa svoga članstva u sokolsku organizaciju, došlo je do suprotstavljanja takvim tendencijama upravo u redovima „Gajretovih“ članova. Da je to nezadovoljstvo sa politikom Glavnog odbora imalo šire razmjere, govor i činjenica da se o ovim pojavama moralno raspravlјati i na XXVIII godišnjoj skupštini „Gajreta“ 1934. godine. Delegat Glavnog odbora iz Mostara, Mustafa Alikaflić, konstatovao je kako je „od strane naših vajnih gajretovaca pokušano da izmedu Sokolstva i Gajreta unesu notu disharmonije, da ne kažem mržnje i rastrojstva“.²⁵³

Politika nacionalnog „osvjećavanja“ Muslimana u duhu zvaničnih doktrina u periodu 6. januara potencirana je i kroz intenziviranje zajedničkog rada društava „Gajret“ i „Prosvjete“, do čega je naročito došlo poslije 1931. godine. Srodnost programa i ciljeva kulturno-prosvjetnih društava u Bosni i Hercegovini nosila je u sebi i pretpostavku njihovog uzajamnog rada i saradnje. Određeni vidovi te saradnje, kako smo to već i ranije naveli, bili su prisutni od samog osnivanja ovih društava. „Gajretov“ nacionalni program razvijanja srpske nacionalne misli među Muslimanima bio je značajan preduslov tješnje saradnje „Gajreta“ i „Prosvjete“, koja se jednim dijelom konkretnizovala i otvaranjem zajedničkih internata u Foči i Gacku, a kasnije u Trebinju. Pored navedenih oblika zajedničkog rada, od 1931. godine ta saradnja dva društva nastoji se prodbubriti i intenzivirati. U tu svrhu zaključeno je da se redovno održavaju sastanci delegata Glavnih odbora jednog i drugog društva, jedanput mjesечно naizmjenično u prostorijama Glavnih odbora „Gajreta“ i „Prosvjete“. Na ovim sastancima ustanovljena je i osnova buduće saradnje, koja je previdala osnivanje zajedničkih internata, pored postojećih, u svim mjestima gdje za to postoje potrebni uslovi. Podređenim jedinicama oba društva sugerisana je najtješnja saradnja uprava mjesnih odbora, blžišavanje pitomaca putem zajedničkih predavanja, priredaba i slično.²⁵⁴

Druga etapa u programu zajedničkog rada predviđala je prosvjetno djelovanje na širem planu: održavanje analfabetskih tečajeva, popularnih predavanja, otvaranje zajedničkih domaćičkih škola, kao i zajedničko izdavanje knjiga, brošura i sl. Svi ovi oblici zajedničkog rada, kako se isticalo, trebali su da doprinесu bržem nивelisanju razlika iz-

²⁵² „Gajret“ i sokolstvo, „Gajret“, XV/1934, 4, 65–67.

²⁵³ Zapisnik XVIII redovne glavne skupštine društva „Gajret“ održane 15. jula 1934., „Gajret“, XV/1934, 9, 206–207.

²⁵⁴ IAS, Zapisnik sjednice Glavnog odbora „Gajreta“ i Glavnog odbora „Prosvjete“ održane 19. novembra 1931. u prostorijama „Prosvjete“.

među Srba i Muslimana putem „nacionalizovanja“ Muslimana.²⁵⁵ Da je ta politička tendencija stajala u pozadini forsiranja saradnje između „Gajreta“ i „Prosvjete“ potvrđuje zaobilazna „Napretka“, „Narodne udzance“ i drugih kulturno-prosvjetnih društava u Bosni i Hercegovini.

Pri glavnim odborima društava „Gajret“ i „Prosvjeta“ formirane su i posebne sekcije zadužene za razvijanje i iznalaženje oblika zajedničkog djelovanja.²⁵⁶

Sprovodenje zaključaka o zajedničkoj saradnji konkretizovano je kroz održavanje sastanaka gotovo svih mjesnih odbora „Gajreta“ i „Prosvjete“, na kojima su usvajani pravci daljeg rada: U Tuzli je pokrenuta inicijativa osnivanja zajedničkog narodnog univerziteta; u Bihaću su internati „Gajret“ i „Prosvjete“ zajednički proslavili rođendan kralja; u Ljubiškom je priređena zajednička zabava; u Nevesinju je donešena odluka o osnivanju zajedničke čitaonice i održavanju analfabetских tečajeva.²⁵⁷

Ipk, najuspješnija saradnja ostvarivana je u đačkim internatima, gdje su organizovane zajedničke proslave rođendana kralja, razne akademije i zabave. U ovim manifestacijama učestovivali su pitomci oba društva sa prigodnim predavanjima i recitacijama. Formirani su i zajednički horovi.²⁵⁸

Međutim, intenzitet ove saradnje, koja je očigledno trebala da služi i udovoljavanju određenih nacionalno-političkih interesa režima, nije imala izgleda da se, postavljena na ovakve osnove, dulje održi. Upored sa slabljenjem diktature opadao je i njen intenzitet, svedeći se na već uobičajene dotadašnje oblike zajedničkog rada i saradnje.²⁵⁹

²⁵⁵ Saradnja „Gajreta“ i „Prosvjete“, „Gajret“, XII/1931, 20, 499–500.

²⁵⁶ U sekocij za Sarajevo sa „Prosvjetom“ bili su članovi GOG: Husein Kadić, Fehim Musakadić, Salih Taifro, dr Asaf Sarac, Muhiždin-beg Fadilpašić, Fehim Škaljarić i Jusuf Pašić. „Gajret“, XIII/1932, 18, 308.

²⁵⁷ Saradnja sa „Prosvjetom“, „Gajret“, XIII/1932, 10, 176.

²⁵⁸ Isto.

²⁵⁹ Značajnu prepreku iskrenom saradnji dva društva predstavljao je i sam položaj i uloga koju im je režim namijenio. Neraspoloženje velikog dijela „Prosvjetnih“ funkcionera i članova prema „Gajretu“ stvaralo je njegovu protirađenje i podršku koju je „Gajret“ davao režimu. Jedan od osnivača „Prosvjete“ i njen bivši predsjednik Šćepan Grdić je na nekoliko Glavnih skupština „Prosvjete“ izvještavao o državnim subvencijama „Gajretu“ na štetu „Prosvjete“, koja je po njegovim rječima bila zaboravljena. Grdić je i u knjizi *Napar Bosne i Hercegovine*, koju je izdala „Narodna održbana“, tvrdio da „Gajret“ dobiva od države više subvencija nego sva ostala kulturno-prosvjetna društva. (S. Grdić, Prosvetne borbe, u knjizi *Napar BiH*, Sarajevo, 1929. str. 161–162). I na jednoj konferenciji „Prosvjetnih“ članova iz Sarajeva u 1932. godini, kojoj je kao izaslanik „Gajreta“ prisustvovao H. Kukić, pledirajući za osnivanje ženskog internata u Beogradu Grdić je izjavio: „Tamo u Beogradu učinile sve moguće Gajretu, a „Prosvjetu“ zaboraviše“. IAS, Knjiga zapisnika, Zapisnik sjednice GOG od 28. aprila 1933. godine.

Očigledno da su, u interesu proširenja svoga uticaja izvan srpske sredine pridobijanjem Muslimana za srpsku nacionalnu i političku ideologiju, vladajući krugovi posvećivali više pažnje „Gajretu“, a to je ponekad vršeno na ustru brige o školovanju srpske omladine u Bosni i Hercegovini. S druge strane, i u redovima „Gajretovog“ članstva ova saradnja nailazila je na kritike, jer je pod uticajem krugova neraspoređenih prema „Gajretovoj“ nacionalnoj misli među Muslimanima ona predstavljana kao prva etapa u fuziji dva društva, što je imalo za posljedicu stvaranje nepovjerenja i nezadovoljstva širokog članstva. IAS, Zapisnik sjednice GOG od 28. XI 1931.

Neslaganje i nezadovoljstvo članstva sa politikom vrhova „Gajreta”, koje se moglo sve glasnjije čuti, pa i na samim „Gajretovim” skupštinama, bilo je u neposrednoj vezi sa razvojem opšte političke situacije u samoj zemlji. Nezadovoljstvo gotovo svih društvenih slojeva sa režimom diktature bivalo je sve veće. Tome je doprinosila i nepovoljna ekonomika situacija u zemlji. Trajanje šestostajanuarskog režima podudaralo se sa velikom ekonomskom krizom koja je 1929. godine potresla SAD i proširila se na sve kapitalističke zemlje. Posljedice, odnosno izrazite pojave ove krize nisu mimoile ni Jugoslaviju. Kriza se naročito nepovoljno odražala na poljoprivredu, s obzirom da je Jugoslavija bila pretežno agrarna zemlja — dovodeći najveći broj seoskog stanovništva na rub ekonomske propasti. Osim poljoprivredne proizvodnje kriza je teško pogodila industriju i sve druge grane jugoslavenske privrede.²⁶⁰ Pred pritiskom narodnog nezadovoljstva i sve glasnjom kritikom oponzionalnih građanskih stranaka i njihovim zahtjevima za preuređenjem države režim diktature bio je prisiljen na uzmicanje. U potrazi za izlazom iz krize režim je prisiljen na popuštanje, te u tom smislu organizuje izbore 5. maja 1935. godine. Ovaj datum obilježava početak perioda izvjesne liberalizacije režima i intenzivnije ozivljavanje rada građanskih političkih stranaka.

Ta nova politička strujanja osjetila su se i u društvu „Gajret”, čija je politička linija potpuno podrške režimu diktature, koju je imao i vodilo „Gajretovo” naručivo rukovodstvo, takođe došla pod udar kritike. Sve češće su se čule zamjerke „Gajretovoj” srpskoj nacionalnoj orientaciji, stavljačke stavove su podržavali i neki od članova Glavnog odbora. Kritiku srpskog nacionalnog kursa „Gajret” i njegove izmjene zastupao je član Glavnog odbora Husein Brkić sa jednim dijelom odbornika. Po njihovom stanovisu „Gajret” i Muslimani svoje ciljeve mogu ostvariti jedino usvajanjem jugoslavenstva. Međutim, Brkić nije imao širu podršku Glavnog odbora, te je morao da dâ ostavku i povuče se iz Glavnog odbora.²⁶¹ Kao odgovor na ove i slične prigovore „Gajretova” skupština 1934. godine donijela je rezoluciju koja je sadržavala stanovište o „Gajretovoj” ideologiji, i u kojoj je naglašeno da je „Gajret eminentno nacionalna i kulturna organizacija čija je ideologija jasno istaknuta u njegovom imenu i zastavi... Pitanje Gajretove nacionalne ideologije za svagda je riješeno i stoga Glavna skupština nikom ne dozvoljava pravo da je na svoj način tumači”²⁶²

Pojedini „Gajretovi” mjesni odbori na svojim skupštinama otvoreno su osudili rad Glavnog odbora i svoje neslaganje sa politikom koju je vodio u proteklom periodu. Na godišnjoj skupštini mjesnog odbora u Mostaru konstatovan je da je politika Glavnog odbora bila u dijamestralno suprotnom pravcu od opštег raspoloženja muslimanskog naroda. Skupština je donijela rezoluciju koja je sadržavala javnu osudu politike Glavnog odbora. U rezoluciji je konstatovano: 1) da je zbog

²⁶⁰ Branko Petranović, *Istorijska Jugoslavija 1918—1978*, Nolit, Beograd, 1980, str. 108.

²⁶¹ IAS, FG, K-67/1934.

²⁶² Zapisnik redovne glavne skupštine društva „Gajret”, održane 15. jula 1934. god., „Gajret” XV/1934, 9, 210.

političkog angažovanja pojedinih članova Glavnog odbora trpio kulturni i prosvjetni rad za „Gajret”; 2) da je politička akcija članova Glavnog odbora dovodila do neraspolaženja širih muslimanskih slojeva prema „Gajretu” kao muslimanskoj ustanovi; 3) zahtijeva se da Glavni odbor „Gajretove” ne uvlaci Društvo u politiku i da ne vrši politički pritisak na „Gajretove” radnike.²⁶³ Karakteristično je da su ovu rezoluciju podrižali i oni „Gajretovi” članovi koji su kroz čitavo vrijeme diktature bili njeni najglasniji zagovaraci i sljedbenici. Napuštanje svojih ranijih stavova objasnili su potrebom prilagodavanja raspoloženju muslimanskih masa, ako se želi sačuvati Društvo i njegovo članstvo.²⁶⁴ Delegat iz Mostara, Mustafa Alikafić, branec opravdanosti zaključčaka mostarske skupštine, istakao je da je usvajanje navedene rezolucije bilo motivisano prije svega željom da se oko „Gajreta” okupe svi Muslimani, jer je cijenjica da ih dosta ima izvan „Gajretovih” redova. Javna osuda dotadašnjeg političkog angažovanja koje se nametalo Društvu u proteklom periodu jedini je uslov za stvaranje šire platforme okupljanja na kulturno-prosvjetnom polju.²⁶⁵

Ogorčenje i nezadovoljstvo širokog članstva „Gajreta” izazivali su pojedini članovi Glavnog odbora koji su svojim postupcima kompromisovali Društvo i uvlčili ga u prljave afere. Tako je protagonist najveće afere u Bosni i Hercegovini bio Husein Kadić, narodni poslanik i potpredsjednik „Gajreta”. Kadić je, kao narodni poslanik, uspijao da Narodna skupština prihvati dopunu Zakona o izmjenama i dopunama zakona koji se odnosi na agrarnu reformu u Bosni i Hercegovini. Tim novim propisima o procjeni beglučkih zemalja znatno su poboljšani uslovi naknade zemljoposjednicima, što je omogućilo pojedincima da naplate milionske svote od države, a sam Kadić je za 477 dumuna zemlje dobio preko 9 miliona dinara. O tim malinacijama ubrzano je saznala i javnost, pa je protiv Kadića i drugih učesnika pokrenut sudski postupak, ali su na kraju, kao i u ostalim aferama stare Jugoslavije, glavni akteri ostali nekažnjeni.²⁶⁶

S obzirom na učesnike afere, ona nije mogla proći bez kompromitovanja i društva „Gajret”. S tim u vezi bio je i napad u Narodnoj skupštini poslanika Ivana Lončarevića, koji je, govoreci o Kadićevoj aferi, iznio tvrdnju da su „Gajretovi” poddobići i povjerenici „udešavali procjene kod vlasti da budu što veća” kao i da je društvo „Gajret” fiksiralo procenat od 5% primljениh obligacija u korist „Gajreta”.²⁶⁷ Povod za ovo dovođenje Društva u vezu sa agrarnom aferom dao je raspis Glavnog odbora „Gajreta” koji je upućen 5. XII 1933. svim „Gajretovim” jedinicama, i u kojem je, po navodima Glavnog odbora, društvo „Gajret” kao ustanova koja je zadužena za prosperitet Muslimana bilo

²⁶³ „Gajret” u budućnosti, „Jugoslavenski list”, 18/1935, 159, 4.

²⁶⁴ Pretkonferencija za „Gajretovu” glavnu skupštinu, „Gajret”, XVI/1935, 16, 168.

²⁶⁵ Isto, str. 170.

²⁶⁶ Dr Milićevo Eric, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941*. „Veselin Mašleša”, Sarajevo, 1958, str. 450—452.

²⁶⁷ Kominičke Izvršnog odbora „Gajreta”, „Gajret”, XV/1934, 3, 61.

u obavezi da „uputi naš neobaviješteni svijet u propise ovog člana zakona i da ga zaštiti od iskorišćavanja raznih posrednika“. U isto vrijeme Glavni odbor je apelovao i na sve vlasnike bivših kmetovskih šuma i šikara da od primjene svote daruju i Društvu svoj prilog.²⁶⁷

Nezadovoljstvo članstva kulminiralo je pojavom brošure člana Glavnog odbora i narodnog poslanika Mustafe Mulalića, koja je sadržavala njegov govor održan prilikom verifikacione debate u Narodnoj skupštini 14. maja 1935. godine. Brošura je predstavljala pamflet uparen protiv dr Mehmeda Spahi i Jugoslavenske muslimanske organizacije, koja je na petomačkim izborima istupila u sklopu Udržene opozicije protiv vladine liste na čelu sa Bogoljubom Jevtićem. Razvoj političke situacije je već tada ukazivao i pored zvanične izborne pobjede vladine liste, na skor i odlazak Jevtića i njegovih istomišljenika sa političke pozornice i promjenju političkog kursa koji će provesti Milan Stojadinović. Jačanje pozicija JMO imalo je za posljedici uklanjanje iz političkog života onih muslimanskih političara koji su u šestoučarskom periodu nastupali u ime Muslimana. M. Mulalić, kao predstnik te garniture političara, izražavajući razočaranje svoje i svojih istomišljenika, u ovom govoru oštro se oboario na JMO i njenog vodu, proglašavajući je frankovackom i vjerskom organizacijom, koja se suprotstavlja srpsku i jugoslovenstvu. Mulalić je dalje iznio tvrdnje da je JMO po svom dosadašnjem radu zločin protiv jugoslovenstva i zločin protiv kulture. Zahvaljujući politici koju vodi Spahija i „akreba medžlis“ (nepotizam) Muslimani su i Bosna i Hercegovina ostali „poslednje utočište negativnih orijentalizama“ itd.²⁶⁸ Ovaj govor ubrzao je izlašće štampanog brošura i razaslat svim „Gajretovim“ jedinicama u zemlji. Reagovanje članstva bilo je veoma oštro, a u nekim mjestima (Trebinje, Vlasenica) čak je i javno spaljivana.²⁶⁹ Reagovanje „Gajretovog“ članstva na pojavu Mulalićeve brošure ukazuje da je ono bilo protiv uvljećenja „Gajreta“ u političke sukobe, i da je znatno dio bio naklonjen JMO i dr Spahi. Korištenje „Gajretove“ organizacije za rasturanje ove brošure, kao i direktna angažovanost „Gajretovog“ predsjednika Hasanbegovića u finansiranju njenog štampanja, samo je još više doprinisala neraspoloženju prema „Gajretovoj“ upravi. To je još više raspirivala kampanju koju su vodili neki sarajevski listovi („Jugoslavenski list“, „Islamski svijet“) kao i zagrebački „Obzor“. Oni su redovno donosili vijesti iz pojedinih mjeseta o reagovanju „Gajretovog“ članstva, sa ciljem, kako je konstatovano u izveštaju Uprave policije, da se obori tadašnja uprava „Gajreta“ na čelu sa d. A. Hasanbegovićem.²⁷⁰ Naročito je ostra kampanja povedena iz Trebinja, gdje je formirani i Akcioni odbor, u koji su ušli i neki članovi mjesnog odbora „Gajreta“. Akcioni odbor je putem štampe, prije svega „Islamskog svijeta“, zahtijevao da

dr Hasanbegović napusti predsjednički položaj, dok je nekoliko stotina Muslimana potpisalo peticiju kojom se traži od bivšeg reis-ul-uleme Čauševića da se primi položaj predsjednika „Gajreta“.²⁷¹

Karakteristično je da su se neki članovi Glavnog odbora solidarizali sa ovom akcijom „Gajretova“ članstva i podržali je: prof. Muhamed Pandža i kadija Mustafe Ibrulja dali su izjavu kojom su najčešće osudili postupak Mulalića zbog korištenja „Gajretove“ organizacije, za, kako su izjavili, „jednu protudžavnu, protumarođnu i protumuslimansku akciju“. Istup Mulalića označili su kao „napadaj na čitav muslimanski element i muslimane“ kojim se „na strašan način vrijedaju najintimirnije vjerske i patriotske osjećaje, kao i vode kojima smo dali svoje apsolutno povjerenje.“²⁷² Ujedno su tražili da Mulalić odmah podnesi ostavku na članstvu u Glavnom odboru.

Pod pritiskom članstva Glavni odbor bio je prisiljen da se ogradi i demantuje bilo kakvu vezu sa štampanjem i rasturanjem navedene brošure,²⁷³ a Mulalić je izvukao konzvezne na taj način da se povukao iz Glavnog odbora „Gajreta“. On je preko „Jugoslavenske pošte“ opovrgao sve navode o bilo kakvoj povezanosti rasparčavanja brošure sa društvenom „Gajretom“. Izjava je da je on lično preko svojih prijatelja vršio njenо rasturanje.²⁷⁴

Očito da su tendencije za depolitizacijom Društva i suprotstavljanje njegovom korištenju u političke svrhe bile izraz raspoloženja širokog članstva, koje je zahtijevalo i težilo ispunjavanju njegovih prvenstveno prosvjetnih i kulturnih ciljeva. Ova reakcija bila je prirodna posljedica političkog pritiska koji je provoden u Društvu u periodu diktature. Na skupštini mjesnog odbora u Rogatici konstatovano je da su političke akcije Glavnog odbora nailazile na negodovanje širih muslimanskih slojeva, što je doprinisalo nazadovanju Društva. Osim toga, nezadovoljstvo članstva izazivala je organizacija Društva, koju je Glavni odbor provodio odozgo, kao i česte pojave onemogućavanja svih onih koji se nisu slagali sa stavovima Glavnog odbora i njihovim proglašavanjem antidžavrnim elementima.²⁷⁵ Metode koje je Glavni odbor primjenjivao u obraćunu sa svojim protivnicima u ovom periodu nisu mogle biti simpatične ni njegovom članstvu niti imati njegovu podršku.²⁷⁶

²⁶⁷ Apel na Čauševića, „Jugoslavenski list“, 18/1935, 160, 2; Pretkonferencija za „Gajretovu“ glavnu skupštinu, „Gajret“, XVI/1935, 16, 167. Hoće li reis-ul-ulema Čaušević postati predsjednik „Gajreta“, „Islamski svijet“, IV/1935, 151, 19. VII. 1935, 1–2.

²⁶⁸ Podvodno sramotne brošure narodnog poslanika g. Mustafe Mulalića; Izjava članova Glavnog odbora „Gajreta“ Pandže i Ibrulja, „Islamski svijet“ IV/1935, 149, 5. VII 1935, 7.

²⁶⁹ Obavještenje Glavnog odbora „Gajreta“, „Jugoslavenski list“, 18/1935, 153, 5.

²⁷⁰ ABH, KRUDB, Pov. D. Z. 2881 od 15. VII 1935.

²⁷¹ IAS, PG, K-67/1935.

²⁷² Kao veoma ilustrativan primjer može poslužiti slučaj sa učiteljem osnovne škole u Zvoniku Mehmedom Mulabdićem. Njemu su u grješi prisipisivalo da je kao učitelj propagirao društvo „Narodno uzdanici“ i „bacao ligu na Gajret te ga omalovučao“. Iz tih razloga Glavni odbor „Gajret“ sugerisao je banjskoj upravi da se „ovaj tipus koji samo traži narod ukloni, kako bi mi mogli nastaviti uspješan rad za „Gajret“. Banska uprava spremno je izala u susret „Gajretovom“ zahtjevu, te je Mulabdić, iako bolesnog, sa 29 godina staža i pe-

²⁶⁷ Isto.

²⁶⁸ Govor narodnog poslanika g. Mustafe Mulalića, Sarajevo 1935, str. 14. Brošura narodnog poslanika M. Mulalića na lomači, „Jugoslavenski list“, 18/1935, 152, 3; Farnozne Mulalićeve brošure spaljuju domoljubi po Bosni, „Islamski svijet“, IV/1935, 149, 5. VII 1935, 7.

²⁶⁹ ABH, KBUDB, Pov. D. Z. 2881 od 15. VII 1935.

Nadalje, izgradnja „Gajretovog“ doma u vrijeme veoma nepovoljne ekonomske situacije u zemlji 1935./36. godine, dala je povoda za kritiku Glavnog odbora i pored sve opravdanosti ovog pothvata. Naime, pitanje podizanja „Gajretovog“ doma — zgrade — u kojoj će biti sjedište Glavnog odbora, iako je bilo aktuelno gotovo od samog osnivanja Društva, tek je uspešno realizovano 1935./36. godine. Tada je Društvo uspjelo da rekordnom vremenu (gradnja je započeta 4. VIII 1935., a završena i otvorena 6. 9. 1936. godine) podigne u centru Sarajeva reprezentativnu zgradu u koju je smješteno sjedište Glavnog odbora, muški i ženski mjesni odbor iz Sarajeva, pjevačko društvo, „Gajretova zadruga“ i dr.

U novoj zgradi društvenog doma održana je prvi puta i „Gajretova“ XXX skupština. Na pretkonferenciji, koja se održavala dan uoči skupštine, izvjestan broj delegata iz provincije, koji su pripadali mlađoj generaciji, podvrugao je kritičkoj analizi rad Glavnog odbora u proteklom periodu. U „Gajretovoj“ organizaciji sve više se osjećao uticaj napredne inteligencije, koja je u mjesnim odborima i čitaonicama osvaljala pozicije i zadobijala povjerenje širokog članstva. To je došlo do izražaja i na ovoj skupštini, gdje su se predstavnici tih novih snaga suprotstavili metodama rada i političkoj angažovanosti vrhova „Gajreteve“ uprave. Ta raspoloženja izražena su kroz primjedbe dr Safetu Mujiću, koji je zamjerao Glavnom odboru što gradi dom, smatrajući da je potrebno bilo obezbjeđiti moderne interne za omladinu, te da „nije trebalo praviti reprezentativni dom, kad muslimanska omladina grca u starim zgradama“. Suprotstavio se i samopohvalama Glavnog odbora za zasluge oko podizanja doma, te naglasio da je to zasluga svih „Gajretovih“ radnika i članova, koji su svojim prilozima omogućili njegovo podizanje. Tvrđio je da je „Gajretov“ rad i organizacija u opadanju (sam u Mostaru broj članova sa 500 pao je na 300 u posljednjoj godini), a kriticu za to snosi Glavni odbor, koji je, po mišljenju Mujića, zadnjih godina „išao pogrešnim putem“. Odbojnost prema „Gajretu“, kako je tvrdio Mujić, doprinisalo je i njegovom nacionalno deklarisanju, koje je Društvo bilo nametnuto „odozgo“, dok Muslimani općenito odbijaju da se nacionalno opredjeljuju bilo kao Srbi ili Hrvati. Iz tih razloga Mujić je zahtijevao da se tačno ustanove razlozi kao i ličnosti koje utiču da se Muslimani udaljuju od Društva. Radi ilustracije naveo je: Kada se u Mostaru sakupljaju prilozi za „Gajretovu“ biblioteku, koja je samostalna ustanova, i kada se narodu objasni da ona osim „Gajretovog“ imena nema druge veze s Društvom, tek tada je

tero djeca prisjeplo za školovanje, premjestila sa službom u Dragodol, rez avukovacki, mjesto gdje nije bilo muslimanskog stanovništva, te mu je svaka akcija bila onemogućena. Osim toga mjesto je bilo bez ljekara, a ni djeca nisu imala nikakve mogućnosti za dalje školovanje. Zanimljivo je da ni kasnije, i pored teške bolesti Mulabdića i Ženje mu, nije usvojen njegov zahtjev da se povrati u Zvornik, gdje bi imao ljekarsku njegu i mogao školovati djecu, nego mu je predloženo Brčko kao mjesto službovanja. U obrazloženju je navedeno da je u Brčkom manji broj Muslimana, pa bi i Mulabdićeva aktivnost, ukoliko bi je i dalje razvijao na štetu „Gajreta“, bila manje efikasna nego u Zvorniku, gdje je veći broj Muslimana. (KBUDB, Pov. br. 2682/34).

svijet pomaže. Pledirao je da društvo „Gajret“ prvenstveno vrši svoju prosvjetnu misiju u narodu.²⁷¹

Na istoj pretkonferenciji prvi put je i javno istaknut zahtjev o neophodnosti izmjene dotadašnjeg kursa u „Gajretu“ i prepustanje njegove uprave mladim ličnostima. Drugim riječima, sve više su do izražaja dolazile tendencije koje su proizlazile iz shvatnja i raspolaženja širokog članstva u pravcu demokratizacije ove institucije, kao i prioritetnog djelovanja Društva u pravcu ispunjavanja ekonomsko-socijalnih i kulturnih potreba muslimanske zajednice.²⁷²

Ovim zahtjevima „Gajretova“ skupština je na izvjestan način uđovaljila, prihvatajući rezoluciju, u kojoj je akcenat bio na ekonomskom i socijalnom razvitku Muslimana u daljem „Gajretovom“ radu, kao i izraženo nastojanje da se u tom radu okupe sve progresivne snage muslimanskog društva.

Međutim, pokušaj mlađih članova da uđu u društvenu upravu nije ostvaren. Ponovo su izabrane ličnosti koje su u Glavnom odboru uglavnom i prije bile zastupljene. Tom izboru suprotstavio se ing. Serif Babić i drugi, ali je njegov predlog o sastavu nove kandidacione liste, u koju bi ušli mlađi članovi, bio odbačen.²⁷³

5. UTICAJI REVOLUCIONARNO-DEMOKRATSKIH KRETANJA NA RAD DRUŠTVA „GAJRET“ (1936—1941)

Smrću kralja Aleksandra diktatura je izgubila jedan od glavnih oslonaca. To se neposredno odrazilo na izvjesnu liberalizaciju režima, a i inače razočarenje u rezultate šestojanuarske politike u narodu bilo je višestruko. Ekonomski kriza, koja se širila i produbljivala u periodu diktature, još više je pogoršavala ionako teško ekonomsko stanje svih slojeva društva, a nacionalne i političke suprotnosti su se još više zaostravale. U takvim okolnostima, pod pritiskom sve izraženijeg narodnog nezadovoljstva i sve glasnjom kritikom opozicionih stranaka, vladajući krugovi bili su prisiljeni na povlačenje i bar formalno odstupanje od otvorene diktature. Međutim, to nije značilo i napuštanje i odbacivanje centralizma i unitarističke ideologije. Pogoršanje ekonomskog i socijalnog položaja širokih narodnih slojeva i dalje se nastavljalo, neriješeno nacionalno pitanje je dominiralo u unutrašnjem političkom životu, gusenje političkih sloboda i prava je produženo, dok se u vanjskoj politici sve više traži oslonac na fašističke sile. Takvi pravci razvoja unutrašnje i vanjske politike izazvali su otpore u svim slojevima i pogodovali razvoju ljevičarskih raspoloženja u narodu. Otpor politici nacionalne neravnopravnosti bio je u usponu. Porast revolucionarnih i demokratskih snaga postaje sve izraženiji. To je stvaralo, i potred terora režima, povoljne uslove da Komunistička partija Jugoslavije

²⁷¹ Pretkonferencija za „Gajretovu“ Glavnu skupštinu, „Gajret“, 17/1936, 9, 128.

²⁷² Isto, str. 132.

²⁷³ Zapisišnik XXX redovne glavne skupštine društva „Gajret“, održane 12. jula 1936. god. u Sarajevu, „Gajret“, XVII/1936, 9, 148.

vije, kao jedina organizovana snaga u zemlji koja se odlučno suprotstavlja režimu diktature, postiže sve značajniji uticaj i uspehe u organizovanju revolucionarnog i antifašističkog pokreta narodnih masa.²⁸⁰

Cetvrta zemaljska konferencija Komunističke partije Jugoslavije održana pod kraj 1934. godine dala je jak poticaj procesu organizacionog obnavljanja Partije poslije teških udaraca koje joj je prethodnih godina nanijela diktatura. U odlukama i rezolucijama konferencije istaknuti su novi elementi organizacionog djelovanja i političke orientacije Komunističke partije Jugoslavije usmjerenе na dalje jačanje Partije u zemlji i njeno čvrše povezivanje sa širokim narodnim slojevima. U uspješnom ostvarivanju tih postavljenih zadataka značajnu ulogu imao je zaključak konferencije o ostvarenju i proširenju uticaja Partije i SKOJ-a u sve oblasti društvenog života. Poseban značaj davao se ulasku komunista i ostvarivanju njihovog uticaja u raznim kulturnim, prosvjetnim, nacionalnim, sportskim i radničkim društvinama i organizacijama, u kojima do tada nisu imali uporišta.²⁸¹

Tako je Odlukom Politbiroa CK KPJ o zadacima Komunističke partije Jugoslavije poslije VII kongresa Komunističke internationale od augusta 1935. naglašeno: „Na bazi borbe za neposredne zahtjeve pojedinih slojeva naroda u Frontu Narodne Slobode treba zadobijati takođe i sve ekonomске, stručne, kulturne, prosvjetne itd. organizacije, društva i ustanove (seljačke zadruge, stručna društva, dobrovoljna vatrogasna društva itd.), takva udruženja kao „Napredak“ „Gajret“, „Hrvatski radisa“, „Narodna uzdanica“ itd.“²⁸²

Orijentirajući se na nove metode rada, Komunistička partija Jugoslavije je na platformi borbe protiv režima i fašističke opasnosti spjala ostvarila snažan uticaj u najširim narodnim slojevima na liniji Narodnog fronta, koji je okupljaо sve progresivne i demokratske snage u zemlji pod njenim rukovodstvom. Ova politička platforma objedinila je i znatan broj pristalika lijevih kriла građanskih političkih stranaka i davao mogućnosti i svim ostalim progresivnim snagama da se nadu na liniji revolucionarnog demokratskog fronta.

Konsolidovanje Partije i formiranje novog rukovodstva na čelu sa Josipom Brozom davao je sve zapaženije rezultate u organizovanju revolucionarnog i antifašističkog pokreta narodnih masa. Novo rukovodstvo Partije uspjelo je da i dalje proširuje svoju bazu i uticaj zahvaljujući upravo politici širokog okupljanja narodnih masa kroz borbu za odbranu nezavisnosti zemlje, nacionalnog samoopredeljenja i rješavanja konkretnih ekonomskih i socijalnih problema.

Usmjeravajući svoje djelovanje u praksi na polulegalne i legalne oblike rada, Komunistička partija Jugoslavije stvarala je uporišta i širila svoj uticaj na sve oblasti društvenog i političkog života. Slijedeći tu političku liniju komunisti su uspjeli da ostvare znatan uticaj u širokem progresivno orijentisanom „Gajretovom“ članstvu, da zauzmu značajne

²⁸⁰ Pregled istorije Saveza Komunista Jugoslavije, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1963, str. 177–194 (latinski izdanje); B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, str. 109–111.

²⁸¹ Pregled istorije Saveza Komunista Jugoslavije, str. 191–194.

²⁸² Istoriski arhiv KPJ, Tom II, Kongres i Zemaljske konferencije KPJ 1919–1937, Beograd, 1950, str. 371.

pozicije u više njegovih mjesnih odbora i čitaonica, a posebno snažan uticaj Partija je stekla među srednjoškolskom i studentskom omladinom koja se školovala pod okriljem ovog Društva.

Ovaj uspjeh Komunističke partije Jugoslavije tim je značajniji ako se ima u vidu da su društvo „Gajret“ rukovodili ljudi odani režimu, te su od strane državnih organa upravo u njega polagane nade u akciji suzbijanja porasta komunističkog uticaja.

U izvještaju jednog sreskog načelnika Banskoj upravi u Sarajevu navode se društva i organizacije na koje se vlast može osloniti u borbi protiv komunista, a to su: Sokolsko društvo, kulturno-prosvjetna društva „Prosvjeta“ i „Gajret“, Društvo „sv. Save“, Učiteljsko udruženje i Streljačka družina.²⁸³ Režim je, kako se i ovog vidi, u borbi protiv jačanja uticaja komunista najozbiljnije računa na podršku i pomoć određenih organizacija, među koje je, kako smo naveli, pored ostalih, ubrojao i kulturno-prosvjetno društvo „Gajret“.

Uprkos odanosti dijela rukovodstva „Gajret“ režimu, u redovima članstva sve jače se osjećao uticaj demokratskih i progresivnih snaga, pa i komunista.

Manifestacije tog novog kursa i raspoloženja „Gajretovog“ članstva ispoljavale su se kroz nešlaganje i sve oštriju kritiku režimske orijentacije koju su zastupali vrhovi Društva. Nedostatak arhivske grade one mogućava da se utvrdimo u pojedinostima pravice i domen uticaja Partije koji je ona ostvarila u svim „Gajretovim“ organizacijama. Iz tih razloga ovdje ćemo se opširnije osvrnuti na mostarski mjesni odbor, u kome su komunisti ostvarili snažan prorod, kao izrazit primjer djelovanja Partije i porasta njenog društveno-političkog ugleda i uticaja koji je ona postizala u narodu.

Poznato je da je komunistička organizacija u Mostaru i po broju članova i po aktivnosti i uticaju koji je imala, prije svega na radnike i omladinu, bila jedna od najjačih organizacija u Bosni i Hercegovini. Svoja uporista Partija u Mostaru imala je među zanatskim radnicima i radnicima u fabriци duhana, rudniku i na željeznicama. Organizacija u Mostaru najviše je djelovala posredstvom sindikata, sportskih i kulturnih društava, zatim među radničkom, dačkom i studentskom omladinom. Osobite zasluge u radu s omladinom imali su studenti iz Mostara koji su studirali u Beogradu i Zagrebu, a neki od njih bili su članovi Partije i SKOJ-a.

I na Četvrtoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji za Bosnu i Hercegovinu, koja je održana u ljeto 1938. godine u Mostaru, donesen i zaključci bili su u duhu novih zadataka i metoda rada koji je u Partiju unijelo novo rukovodstvo sa Josipom Brozom na čelu. Osnovni zadatak bio je razvijanje rada u masama, sindikatima, kulturno-prosvjetnim, sportskim, planinarskim društvima, bibliotekama i čitaonicama i drugim organizacijama i udruženjima. Takođe je zaključeno da treba ići na stvaranje što više legalnih i polulegalnih formi za političko djelovanje Partije.²⁸⁴

²⁸³ Dr Nusret Sehić, *Cetvrtično u Bosni i Hercegovini 1918–1941*, str. 161.

²⁸⁴ Uglješa Danilović, Četvrtva pokrajinska konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu i novi kurs partiske djelatnosti, u knjizi: *Četvrti i peta konferencija*

Tako je u gotovo svim legalnim društvima u Mostaru, gdje se okupljala omladina, partijska, odnosno skojevska organizacija zadobila i imala vidan uticaj. Žapažene rezultate na okupljanju omladine u širi napredni pokret imao je SKOJ, koji je, pored ostalog, uspio u 1938. godini da u svoje ruke preuzema Organizaciju jugoslovenske gimnazijalne omladine, skautsku organizaciju, sportski klub „Velež“ i dr. Pod neposrednim uticajem komunista, obnovljen je rad kulturno-umjetničkog društva „Abrašević“, koje je okupljalo ne samo radnike nego i znatan dio napredne inteligencije.²⁸⁴

Mjesni odbor kulturno-prosvjetnog društva „Gajret“ u Mostaru, osnovan još u doba austrogarske uprave, 1910. godine, isticao se kao jedan od najagiljnijih i najstarijih „Gajretovih“ organizacija. U odboru je bio izrazito primjetan uticaj srpski orijentisanih muslimanskih intelektualaca vaspitanih u duhu i tradiciji Osmana Dikića. Upravo iz ovih razloga zaslužuje posebnu pažnju i interes da se osvijetli i detaljnije analizira tok same akcije i borbe oko zadobijanja uticaja komunista na rad i djelovanje ove istaknute „Gajretove“ organizacije.²⁸⁵

Važno uporište u kojem su komunisti i napredna inteligencija stekli značajnije pozicije odakle su mogli dalje da šire svoj uticaj bila je „Gajretova“ biblioteka u Mostaru. Biblioteku je 1928. godine osnovala srednjoškolska muslimanska omladina pod nazivom „Muslimanska narodna biblioteka“. U periodu šestostanuarske diktature, kao i većina sličnih ustanova, ona je došla pod okrilje „Gajreta“, te je promijenila i naziv u „Gajretova biblioteka“. Izmjena naziva nije bitno uticala na njen status i ona je i dalje zadržala položaj samostalne organizacije. Zabrana radi studentskim udruženjima u Bosni i Hercegovini od strane državne uprave, kojom je vlast nastojala suzbiti nastarajući pokret studentske i srednjoškolske omladine, neposredno je vezana za dalji rad i djelovanje ove „Gajretove bibliotekе“. Naime, napredna omladina Mostara za svoj legalni rad koristila se „Gajretovom“ bibliotekom kao najpogodnijom ustanovom za širenje svojih ideja.²⁸⁶ Zadobijanje kontrole nad radom Bibliotekе napredne inteligencije, studentskih i srednjoškolska omladina ostvarila je na skupštini Bibliotekе 6. II 1936. godine, kada i njena uprava prelazi u njihove ruke. Tada su u upravu Bibliotekе, pored predsjednika Hasana Čišića, izabrani i članovi: Fazlija Alikaljić, Sulejman Fehimović, Džemal Demirović, dr Safer Mujić, Ismet Milavić, Ismet Terzimehić i dr.²⁸⁷ Ubrzo poslije toga Biblioteka

²⁸⁴ KPJ za Bosnu i Hercegovinu u istorijskom razvitu revolucionarnog pokreta 1930–1941, Institut za istoriju Sarajeva i Komisija Predsjedništva CK SK BiH za istoriju, Sarajevo, 1980, str. 46–50.

²⁸⁵ Sredo Medan, Aktivnost partijske organizacije u Mostaru, u Cetvrteset godina, Zbornik sjećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, „Kultura“, knjiga II, 1929–1935, Beograd, 1960, str. 130–131.

²⁸⁶ U sastavu prvog pododbora u Mostaru bili su: predsjednik Ibrahim-el. Kajtaz, trgovač; potpredsjednik Muhamed Emin-ef., Džidžar profesor; sekretar Mehmed Jahić, učitelj; blagajnik Ahmed Dikić, učitelj i revizor Alija Alajbegović, službenik, „Gajret“, III/1910, 10, 5. X 1919, str. 165.

²⁸⁷ Dana Begić, Organizacioni i idejni razvitak KPJ u Bosni i Hercegovini 1937–1941. godine, Rukopis u Institutu za istoriju u Sarajevu.

²⁸⁸ Fazlija Alikaljić, Revolucionisanje mostarske omladine kroz rad „Muslimanske narodne bibliotekе“ Mostaru, u: Cetvrti i peta konferencija KPJ za

postaje centar okupljanja i baza širokog naprednog pokreta školske i radničke omladine Mostara. Učešćem istaknutih komunista u Upravnom odboru Biblioteke partijska organizacija je stekla jako uporište i imala odlučujući uticaj na njen rad. Pod neposrednim uticajem komunista Biblioteka je postala značajan punkt odakle se širila napredna misao, delovala na srednjoškolsku i radničku omladinu rasturanjem marksističke literature, održavanjem predavanja i sl. Za tu svrhu Biblioteka je posjedovala gotovo sva prevedena marksistička djela, progresivno-beletristička djela i dr. Organizovano okupljanje napredne omladine Biblioteka je vršila putem predavanja i kurseva, a poseban značaj imali su kružoci za izučavanje marksističke literature. Naročito pažnju Biblioteka je posvećivala podizanju obrazovnog nivoa muslimanske žene, i u tu svrhu održavani su razni tečajevi, počev od analfabetih do praktičnih domaćačkih. Svoj uticaj Biblioteka je vršila i na druga društva i održavala stalne veze sa „Seljačkim kolom“, „Radničkim mom“, dačkim internatima „Gajreta“ i „Narodne uzdanice“.²⁸⁸

Iako je u Biblioteci bilo prisutno više komunista, ona nije imala svoj poseban aktiv komunista, te su dr Safer Mujić i Džemal Alikaljić bili odgovorni za njenu rad rukovodstvu Partije.²⁸⁹ Nova orientacija i program koji je sprovodila Biblioteka vidno su manifestovani na skupštini Bibliotekе 1938. godine, kada je došlo i do izmjene u njenom nazivu. Na ovoj skupštini ostvaren je još jači uticaj komunista, te je u Upravni odbor Biblioteke prešao potpuno u ruke revolucionarnih naprednih snaga. Tada su u Upravni odbor Biblioteke ušli: Fazlija Alikaljić, dr Safer Mujić, Ismet Terzimehić, Selim Cerić, Salko Gozo, Enver Dadić, Smajo Brkić, Džemal Alikaljić, Hatidža Kapić, Džemal Sarić i dr.²⁹⁰ Iz taktičkih razloga naziv „Gajretova biblioteka“ je promijenjen u „Muslimanska narodna biblioteka u Mostaru“ kako bi mogla nesmetano

²⁸⁸ Bosnu i Hercegovinu u istorijskom razvitu revolucionarnog pokreta 1930–1941, Institut za istoriju u Sarajevu – Komisija Predsjedništva CK SK BiH za istoriju, Sarajevo, 1980, str. 432–433.

²⁸⁹ Isto, str. 422–430.

²⁹⁰ Isto.

²⁹¹ Dr Safer Mujić, lijekar, narodni heroj. Roden u Mostaru 23. III. 1908. godine, maturirao u Mostarskoj gimnaziji 1926, a studij medicine nastavio u Beogradu kao stipendista „Gajreta“. Od 1926. godine bio je pitomac Beogradskog Gajreta, „Osman Dikić“. Diplomirao na Medicinskom fakultetu u Beogradu, Radio u Banovinskoj bolnici u Mostaru kao specijalista-ginekolog. Bio je član Oblasnog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Na sjednici Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu 13. VII 1941. godine imenovan u oblasni vojništav za Hercegovinu. Poginuo prilikom prebacivanja partizanskih jedinica iz Hercegovine u Bosnu, kod selu Zabrdje 28. VII 1942. godine.

²⁹² Ismet Milavić, sudija, rođen u Mostaru 1907. godine i nakon završetka gimnazije 1927. godine nastavljaju studij prava u Beogradu kao „Gajretov“ stipendista i pitomac Beogradskog Gajreta „Osman Dikić“ od 1927–1932. Diplomirao na Pravnom fakultetu u Beogradu 1933. godine. Radio kao sudija okružnog suda u Mostaru 1939. a potom prebačen u Stolac. U 1941. godini premješten na dužnost u Sarajevu. Primljen u KPJ i imenovan za člana Vojno-obavještajnog komiteta (organ od tri člana PK KPJ za BiH) u Sarajevu. Početkom 1942. godine utapan je od strane Gestapoja i deportovan u njemačke konlogore u Norvešku, gdje je krajem iste godine ubijen.

²⁹³ Ismet Terzimehić, sudija, rođen u Maglaju 1909. godine, završio Serijatsku gimnaziju u Sarajevu, a od 1929–1933. studirao pravo na Beogradskom univerzitetu. Bio pitomac Beogradskog Gajreta „Osman Dikić“. Diplomirao 1934. godine

djelovati i raditi.²⁹¹ Novi kurs i orientacija nisu se ogledali samo u izmjeni naziva ove institucije nego i u njenim pravilima, što je na samoj skupštini objašnjeno na sljedeći način: „Muslimanske mase nemaju nekakva dva interesa, bez obzira kako ih ko u svojim računnicama djelio i razdvajao. Biblioteka treba da postane „most“ na čijoj platformi će se susresti i ujediniti svi ljudi dobre volje bez obzira da li se danas, vještački podvojeni, nalaze u taboru „Gajreta“ ili „Narodne udzance“²⁹²

Svoj uticaj su prijatelji i simpatizeri Biblioteke proširili i na mjesni odbor kulturno-prosvjetnog društva „Gajret“ u Mostaru, u čiji su upravni odbor, izabran na skupštini 7. VII 1936. godine, pored ostalih, ušli i Ismet Milavić, Smajo Brkić, dr Safet Mujić, ing. Cazim Ugljen i dr. Na taj način komunisti su uspjeli ostvariti znatan uticaj na rad ovog mjesnog odbora, u kome je Ismet Milavić vršio dužnost sekretara, a dr Safet Mujić predstavljao delegata mjesnog odbora Mostara u Glavnog odboru „Gajreta“ u Sarajevu.²⁹³

Ulazak progresivno orijentisanih članova u mjesni odbor „Gajret“ doprinio je da se stvorи nova atmosfera i nametne novi duh na kakav do tada stari članovi odbora nisu bili navikli. Takvo djelovanje komunista doslo je do izražaja već na skupštini odbora 20. VII 1937. godine,²⁹⁴ kada je član odbora i njegov sekretar Ismet Milavić kritikovan dotadašnji način rada „Gajreta“ i konstatovao da nije u skladu sa željama članstva. On je podvrgao ostroj kritici i rad Glavnog odbora „Gajreta“ u Sarajevu, izjavivši da počiva na centralističkoj osnovi, te zahtijevao promjenu takvog načina upravljanja, kao i povlačenja ljudi iz rukovodstva „Gajreta“ koji podržavaju i zalažu se za takav metod rada. Zahtijevao je davanje širih kompetencija mjesnim odborima. Osim toga, izrazio je nepovjerenje u ličnosti koje vode društvo „Gajret“ i koje, po njegovom mišljenju, ne uživaju povjerenje naroda.²⁹⁵

u Beogradu. Radio kao sudija na Okružnom судu u Mostaru. Pred rat premješten iz Mostara u Sarajevo i primljen u KPJ. Od strane ustaških vlasti uhapšen, ali mu krivica nije mogla biti utvrđena. Pred samu oslobođenje Sarajeva ponovo uhapšen i s velikom grupom ilegalnih radnika deportovan iz Sarajeva i strijeljan od strana ustaša negde na Savi u aprili 1945. godine.

Džemšid Šarić suplet francuskog jezika i književnosti u Mostarskoj gimnaziji. Roden 15. III 1912. u Mostaru, gimnaziju završio 1931. godine, a studij nastavljao na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gdje je kao „Gajretov“ stipendista bio pitomac u domu Beogradskega Gajreta „Osman Đikić“ od 1931–1936. Diplomirao 1936. godine. Pred progona ustaša 1941. godine sklonio se kod rodbine u selu Bivoliće Brdo u Dubravama, gdje je oskriven i uhapšen. U julu 1941. godini ustaše su ga živog bacile u poznatu krašku jamu kod Bivolićeg Brda. I trojica njegove braće poginula su u partizanima.

Saluk Gozo, metalski radnik, rođen u Mostaru 1908. godine. Predratni član KPJ. Do rata radio u Željezničkoj radionici u Mostaru, a potom u Sarajevu. Nakon uspješne diverzije u Željezničkoj radionici u Sarajevu 29.–30. jula 1941. godine obučen se u partizane, ali je u okolini Hadžića uhvaćen, a zatim od strane Partizanskog prijekog suda osuđen na smrt i strijeljan na Vracama 2. septembra 1941. godine.

Podaci su: F. Alikalić, n. dj., 434–435, Arhiv SANU, Kartoteka studenata doma Beogradskega Gajreta „Osman Đikić“, kutija I, II.

²⁹¹ F. Alikalić, n. dj., str. 425.

²⁹² Isto.

²⁹³ ABH, FG, K-19, br. 2658/1936.

²⁹⁴ ABH, FG, K-20, bez broja, 1937.

²⁹⁵ Isto.

Podvajanje u mjesnom odboru između „starih“ i „novih“ „Gajretovih“ članova uzimali su sve većeg maha, a do otvorenenog sukoba i rasjepa došlo je u pitanju vjerskog obrazovanja omladine u „Gajretovom“ internatu u Mostaru. Povod je bio predlog Glavnog odbora „Gajreta“ o postavljanju za prefekta u konkavu prof. Besima Korkutu,²⁹⁶ koji je već obavljao i dužnost vjerskog vaspitača. Tom prilikom Jasno su se očrtala dva stanovišta: jedno, koje su zastupali novoizabrani mlađi odbornici, da se u ličnosti prefekta ne mogu spojiti uloga vjerskog vaspitača i uloga upravnika konkavka. Prema ovom stanovištu, potrebno je te dvije uloge razlučiti, tako da svetošte lice obavlja ulogu vjerskog vaspitača, dok ulogu prefekta može obavljati samo nesvešteno lice. Spajanje ove dvije uloge u jednoj ličnosti „moglo bi nepovoljno uticati na naše pitomce, jer bi se moglo desiti da svetošte lice, obzirom na svoju profesiju, bude klericalkih nazora, a to bi kočilo pravilno prosvjećivanje pitomaca.“²⁹⁷ Ovo stanovište iznio je prof. Hasan Čišić, a podržali su ga ing. Ugljen, I. Milavić i većina u odboru. Predsjednik odbora M. Alikalić i M. Imamović pokušali su se tome suprotstaviti, osporavajući navedene razloge protiv postavljanja prof. Korkuta, navedeći njegovu veliku pedagošku i stručnu spremu, kao i ugled koji uživa ne samo u Mostaru nego i u Bosni i Hercegovini, ali je grupa oko prof. H. Čišića odnijela prevagu i jednoglasno je zaključeno da se za prefekta postavi sekretar odbora Ismet Milavić. Ovaj zaključak prihvitali su predsjednik Alikalić i ostali.²⁹⁸

Međutim, ne poštujući zaključak s posljednje sjednice mjesnog odbora, Glavni odbor „Gajreta“ donio je rješenje o postavljanju prof. Korkuta, a predsjednik mjesnog odbora M. Alikalić uveo ga je u dužnost bez znanja i odobrenja mjesnog odbora. Gest Glavnog odbora „Gajreta“ i predsjednika Alikalića izazvali su žestoku reakciju ostalih članova odbora i na sjednici koja je uslijedila došlo je gotovo do fizičkog obraćanjanja između zavadenih strana. „Mladi“ su zahtijevali da prof. Korkut napusti internat i kritikovali rad Glavnog odbora koji nije postupio po zaključku koji je usvojen većinom glasova.

O neželjenom i nepredviđenom razvoju dogadaja u Mostaru predsjednik odbora M. Alikalić obavijestio je telefonskim putem Glavni odbor društva „Gajret“ u Sarajevu. U njegovom izvještaju s kojim su upoznati članovi Glavnog odbora na plenarnoj sjednici održanoj 27. X 1937, navedeno je da je mjesni odbor „Gajret“ u Mostaru od svog po-

²⁹⁶ Prof. Besim Korkut (1904–1975) potiče iz poznate porodice Korkuta iz Travniku. Jedan je od najistaknutijih naših orijentalista-arista. Kao „Gajretov“ stipendista studirao i diplomirao na pozatnom kairskom islamskom univerzitetu al-Azharu 1931. godine. Dugo niz godina radio je kao profesor srednjih škola. Od 1951. godine radio u Orientalnom institutu u Sarajevu kao načelnik Filološkog odjeljenja, a jedno vrijeme preдавao arapski jezik na katedri za orijentalistiku Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Naiznačajnija su mu djela: tri knjige „Arapskih“ dokumenta u Državnom arhivu u Dubrovniku, „Istorijska islama“, „Gramatika arapskog jezika“, te brojni prevedi u — 14 posebnih knjiga — iz arapske umjetničke i narodne klasičke. Životno mu je djelo prevod Kurana, naš prvi uspješni prevod sa originala. Vidi: Prof. Besim Korkut, Prilozi za orijentalnu filologiju XXV/1975, Sarajevo, 1977, str. 6–8.

²⁹⁷ ABH FGK-22, zapisnik redovne sjednice mjesnog odbora u Mostaru od 14. X 1937.

²⁹⁸ Isto.

stanka bio jedan od najaktivnijih, sastavljen od ljudi „sto posto gajretovskih“, koji su sve odluke donosili jednodušno i bez ikakvih razmišljačkih. Situacija se izmjenila u julu 1937. godine kada je u odbor izabran nekoliko mladih ljudi, intelektualaca, koji se „kupe oko Gajretovu biblioteke“ i koji ne podržavaju i uvažavaju dotadašnji rad mjesnog odbora. Do rascjepa u odboru došlo je zbog aktivnosti mladih novoizabranih odbornika, koji nisu provodili ideologiju „Gajreta“ zasnovanu u njegovom programu, što su na godišnjim zabavama izvodili program „skoro ljevičarski“, što se dijele na „naše i one druge“ i što su nastojali da sve funkcije u upravi dođu u „naše ruke“. Sukob se produžio prilikom postavljanja prof. Korkuta za prefekta, prilikom čega su „naši“ izjavili da „ne dozvoljavaju da se naša omladina odgaja u reakcionarnom duhu“ i zalažali se za laiciziranje internata.²⁹⁹

Da bi se paralisaо radove grupe, stariji članovi nezadovoljni prednom orientacijom mladih, podnijeli su ostavke.³⁰⁰ Iz tih razloga predsjednik odbora M. Alikafić sugerisao je Glavnog odboru „Gajreta“ u Sarajevu da, ukoliko se želi društvo „Gajret“ sačuvati, „kao nacionalna organizacija“ koja će „ne može i ne smije pustiti u ruke ljudi, koji ne isporučuju ideologiju njegovu“ (tj. Gajretovu. — Prim I. K.) — treba smjesti raspustiti mjesni odbor i imenovati povjerenika, koji će u najkratčem roku savzati skupštinsku i izabratи novi mjesni odbor.³⁰¹

Da je Glavni odbor „Gajreta“ u Sarajevu shvatio svu ozbiljnost situacije u Mostaru i posljedice koje bi mogle imati na dalji njegov rad i orientaciju svjedoči i činjenica da je odmah nakon izvještaja iz Mostara sa čitavom stvaru hitno upoznat predsjednik Glavnog odbora „Gajreta“ dr Avdo Hasanbegović, koji se trenutno nalazio u Beogradu. On je dao saglasnost da se i bez njegova prisustva odmah sazove plenarna sjednica, čije će zaključke i on prihvati.³⁰² Nakon kratkih konsultacija s najužim vodstvom Glavnog odbora „Gajreta“ sazvana je plenarna sjednica 27.X 1937. godine koja je na dnevnom redu imala „slučaj“ u Mostaru. Sjednici je predsjedavao potpredsjednik eng. Salih Cico, a prisustvovali su članovi Glavnog odbora: prof. Mustafa Drljević, Jusuf-beg Pašić, dr Zaim Šarac, Salko Hasanbegović, Muhamed Bravo, dr Asaf Rasic, Lutvo Muftić, dr Osman Halilbašić, Mujaga Hardaga, Salih-agha Foča, eng. Mustafa Slipičević i sekretar Hamid Kukić.³⁰³

Pošto su članovi upoznati sa izvještajem M. Alikafića o situaciji u mjesnom odboru „Gajreta“ u Mostaru, a prije diskusije sekretar H. Kukić upoznao je skup s telefonskim saopštenjem člana Glavnog odbora dr Hajdarevića, koji se trenutno nalazio u Mostaru, gdje je sa starijim „Gajretovim“ radnicima Smail-agom Čemalovićem i Ahmedom Đikićem razgovarao o nastaloj situaciji. Ova dvojica „Gajretovih“ radnika izrazili su dr Hajdareviću nezadovoljstvo s prilikama u „Gajretu“, „jer

²⁹⁹ IAS, Zapisnik plenarne sjednice Glavnog odbora „Gajreta“ održane 27. oktobra 1937. godine.

³⁰⁰ Isto. Ostavke su podnijeli predsjednik prof. Mustafa Alikafić, potpredsjednik prof. Salih Čišć, blagajnik Muhamed Čišć, članovi: Adem Bajat, Ali-ef. Velič i Vebija Imamović. Sedmi član odbora Pašaga Dedić premešten je iz Mostara, te je i njegovo mjesto ostalo upražnjeno.

³⁰¹ Isto.

³⁰² Isto.

³⁰³ Isto.

su se u „Gajret“ uvukli mladi ljudi ljevičarski nastrojeni“ s idejama koje nemaju ništa zajedničko s „Gajretom“ i da su uglavnom skoncentrisani u upravi „Gajretove“ biblioteke u Mostaru.³⁰⁴

U diskusiji koja se razvila izraženo je nezadovoljstvo radom Biblioteke, koja samo forme radi zadržava „Gajretovo“ ime „iz sumnjičivih razloga“, te je izraženo mišljenje da treba sve učiniti kako bi se ova ustanova spasiла za društvo „Gajret“. Istovremeno je na sjednici kritikovan rad mjesnog odbora „Gajret“ u Mostaru, koji se pokazao „ne-diskiplinovanim prema Glavnom odboru“ i osudeno je učestvovanje mjesnog odbora u priredbi jednog mitinga „koji je imao eminentno politički karakter i to antifašistički“.³⁰⁵ Plenum je jednoglasno zaključio da se raspusti mjesni odbor u Mostaru i postavi povjereništvo, kao prva mjera u rješavanju krize i rascjepa do koga je došlo između starih i mladih odbornika.³⁰⁶ O raspuštanju odbora i imenovanju povjereništva Glavni odbor je uputio u Mostar telegrafsku depešu bivšem predsjedniku M. Alikafiću i novim povjerenicima kojima je stavlјeno u dužnost da sređe prilike u „Gajretu“, stišaju zavadene strasti i da nakon toga sazovu vanrednu skupštinu i izvrše izbor novog mjesnog odbora.³⁰⁷ Pitnje Biblioteke, po mišljenju učesnika sjednice, odvojeno je od mjesnog odbora i ne zahtijeva tako hitne mjere, tim prije što je to ustanova koja je samostalna i djeluje autonomno, pa je kao takva i protokolisana kod vlasti. Podnesen je i predlog da se u najskorije vrijeme „raščisti“ sa Bibliotekom, da joj se putem vlasti zabrani nošenje „Gajretovog“ imena „pogotovo što je njeno ime u protivnosti sa njenim djelovanjem.“³⁰⁸

Odluka Glavnog odbora „Gajreta“ o raspuštanju mjesnog odbora, koje je izvršeno 29. X 1937., i postavljanju povjereništva izazvala je sašvini suprotan efekat od onog koji je očekivao Glavni odbor. U stvari ova mjera je doprinijela produbljivanju krize među članstvom „Gajreta“ u Mostaru i još više zaostroila odnose među zavadenim grupama.³⁰⁹ Prilikom raspuštanja mjesnog odbora i predaje agenci povjereništvu sekretar odbora Ismet Milavić odbio je da prisustvuje tom činu, smatrajući ga protivnim propisima.³¹⁰ Razriješeni članovi mjesnog odbora, kao i dio članstva koji ih je podržavao, na odluku o raspuštanju mjesnog odbora i postavljanju povjereništva reagovali su upućivanjem protesta Glavnom odboru „Gajretu“. Protestno pismo potpisalo je pored devet članova raspusnog odbora još i 57 članova „Gajreta“ u Mostaru.³¹¹ U protestu akt Glavnog odbora „Gajreta“ okarakterisan je kao suprotan „sa demokratskom Gajretovom narodnom osnovicom“, a po-

³⁰⁴ Isto.

³⁰⁵ Isto.

³⁰⁶ Isto.

³⁰⁷ Isto.

³⁰⁸ Isto.

³⁰⁹ ABH, FGK-20, br. 3566/37.

³¹⁰ Isto.

³¹¹ Isto. Članovi raspusnog odbora: prof. Hasan Čišć, i Cazim Uglijen, Ismet Milavić, Šimona Brkić, Salih Kajtaz, Suljević Fehimović, Džemal Demirović, Ahmet Novo, Muhamed Hadžiosmanović. Među ostalim „Gajretovim“ članovima potpisnicima nalaze se i dr Safet Mujić, Mustafa Pašić, Ibrahim Karabeg, Fazlija Alikafić, Ismet Terzimehić i dr.

sljedica je „nedemokratskog i protugajretovskog rada dosadašnjeg predsjednika mjesnog odbora M. Alikalfića, njegovog saradnika Vehbijje Imamovića i dr.“³¹² Potpisnici ovog protestnog pisma zahtijevaju su od Glavnog odbora da se opozove postavljenje prof. Korkuta i potvrdi odluka raspuštenog odbora o imenovanju Ismeta Milavičića „kako Gajretovi borići i radnici ne bi dobili utisak da je njihov pregalački rad u svojoj sredini sveden na čistu egzekuciju narodnih dohodaka „Gajretu“ i puno odricanje na programatski i dalekoznačniji njegov rad“; da se osjetno kazne Alikalfić i Imamović kao glavni akteri današnje situacije među „Gajretovim“ članovima u Mostaru; da se postave nepristrasni povjerenici „koji će zagarantovati objektivno rješenje teške situacije i izvesti članstvo na vanrednu skupštinu, jer smo saglasni s time da je jedino ona u stanju zbrisati zakulisne radnike i opravdati javno mišljenje, da je „Gajretov“ program narodni, a njegova metoda rada demokratska“. Na kraju protesta se u formi prijetnje ističe da će se ovisno o stavu koji Glavni odbor zauzme, odmjeriti i ocijeniti njegovu držanje prema „narodnom i našem „Gajretu“, a moralnu odgovornost za dalju sudbinu društva i sve eventualne posljedice snosite oni koji podržavaju gušenje demokratskih principa na kojima se zasniva narodni duh „Gajretovog rada“.³¹³

Pomenuto protestno pismo u Sarajevo je lično donio prof. Hasan Čišić, delegat Glavnog odbora iz Mostara, kao izaslanik i tumač članova raspuštenog odbora, tražeći od predsjednika „Gajreta“ dr Avde Hasabegovića da hitno sazove plenarnu sjednicu na kojoj bi on govorio o stanju i uzrocima sukoba u Mostaru. Dr Hasabegović je odbio taj zahtjev. Plenarna sjednica Glavnog odbora „Gajreta“ o pitaju razdora među „Gajretovim“ članstvom u Mostaru raspravljala je ponovo 15. XI 1937.³¹⁴ Plenum se saglasio da je ton protestnog pisma prof. H. Čišića i drugova „neumjestan i držak“ i da predstavlja klevetu Glavnog odbora. Konstatovano je da je sukob u Mostaru proistekao iz načelnih razmimoilaženja s grupom koja stoji iza prof. Čišića, koja se naziva „napredna i demokratska“, a plenumu je jasno šta se krije pod njenim „demokratskim načelima“.³¹⁵ Na osnovu novodobijenih informacija od Ahmeda Đikića iz Mostara, učesnici plenuma su ponovo došli do zaključka da klica svih sukoba u Mostaru leži u „Gajretovoj“ biblioteci i da je jedino rješenje koje se nameće u ovom trenutku Glavnom odboru „Gajreta“, kao najvišoj društvenoj instanci, koja je zadužena da se brije i čuva interes društva „Gajret“, da se onemogući djelovanje „naprednih i demokratskih elemenata“ da svojim nazorima ne škode Gajretu i njegovoj svjetloj prošlosti.³¹⁶

U smislu zauzetih stavova plenum je dao instrukcije povjereništvu u Mostaru, prepričujući mu punu slobodu djelovanja u cilju rješavanja i ublažavanja ove krize. Osim toga učesnici plenuma su zaključili da se u interesu „Gajreta“ u Mostar pošalje jedna delegacija od dva člana Glavnog odbora. U delegaciju su određeni dr Zaim Šarac i dr Osman

Halilbašić sa zadatkom da stupe u kontakt sa članovima Glavnog odbora u Mostaru Smail-agom Cemalovićem, H. Ibrahimom Slipčevićem i Hasanom Čišićem, kao i „drugim oprobanim Gajretovim radnicima“ u cilju stišavanja sukoba zavadenih struja. U tu svrhu dato im je puno ovlaštenje Glavnog odbora da mogu donositi potrebne odluke, koje će Glavni odbor prema njihovom predlogu naknadno sankcionisati.³¹⁷

Povjereništvu je svoje djelovanje na „sredinjanju“ priliku u Mostaru potpuno uskladilo i provodilo u smislu preporuka dobijenih od Glavnog odbora. Sugestije Glavnog odbora bile su jasne i nedvosmislene, što se dobro vidi iz pisma povjereništva Glavnog odbora, kojim ga izještava da će postupajući u duhu dobijenih intencija udaljiti iz Društva sve one „koji ni svojom ideologijom ni stvarnim težnjama nisu prijatelji „Gajreta“ i njegovog napretka“.³¹⁸

Prvi koraci koje je povjereništvu poduzelo bili su usmjereni na udaljavanje iz „Gajretovog“ članstva najstaknutijih predstavnika „mladih“ Gajretovih članova i „uzročnika“ nastale krize dr S. Mujića, Ismeta Milavičića i Smaje Brkića, koji su posebnim rješenjem povjereništva od 30. XII 1937. godine brisanici iz „Gajretovog“ članstva uz obrazloženje da nisu platili članarinu u posljednja tri mjeseca.³¹⁹ U odluci nisu izneseni pravi razlozi njihovog isključenja, već je iskoristena viša formalna okolnost da pomenuti nisu uplatili članarinu. U stvari, inkasanti su odbijali da od pomenutih prime uplatu, kako bi povjereništvu dobilo u ruke i formalni adut da ih udalji iz Društva. Na ovu odluku povjereništva sva trojica su uputila žalbu Glavnom odboru u Sarajevo.³²⁰ Povodom njihove žalbe povjereništvu je obavijestilo Glavni odbor da je neplaćanje članarine uzeto, kao povod da se odstrane iz Društva kako bi im se onemogućilo „dalje destruktivno djelovanje u „Gajretu“, budući da svojim općim stavom i držanjem ne spadaju u redove „Gajretovih“ članova, nego su tu sa „naročitom tendencijom“.³²¹

U tako napetoj atmosferi povjereništvu je pripremalo sazivanje vanredne skupštine za izbor novog mjesnog odbora. Međutim, i na drugoj strani vršene su potrebne pripreme i članovi raspuštenog odbora i prijatelji Biblioteke odlučili su da na ovaj vanrednoj skupštini preuzmu upravu mjesnog odbora u svoje ruke.³²² Upoznato sa ovom namjerom i čvrsto riješeno da to onemogući, sazv skupštine povjereništvo nije obavilo na uobičajen način, tj. javnim oglašavanjem u štampi, nego je pozivnicama pozvalo samo ono članstvo koje je ispunjavalo člansku obvezu, odnosno koje nije bilo u zaostatku s plaćanjem u posljednja tri mjeseca. Na taj način nastojalo je osigurati i obezbijediti potreban veličinu istomjeljenja radi lakšeg izbora mjesnog odbora koji bi odgovarao njihovim koncepcijama.

Skupština je održana u prostorijama „Gajretovog“ muškog konviktka 18. I 1938. godine iza zatvorenih vrata koja su čuvala dva člana i jedan policijski činovnik. I poređ poduzetih mjera obezbijedjena pred

³¹² Isto.

³¹³ ABH, FGK-22, br. b./37.

³¹⁴ ABH, FGK-22, br. 3556/37. Izvještaj povjereništva 5. XI. 1937.

³¹⁵ Isto.

³¹⁶ IAS, FGK-74, br. 73/38.

³¹⁷ F. Alikalfić, n. dj. 429. str.

³¹⁸ ABH, FGK-22, b. b./37
Isto.
³¹⁹ IAS, zapisnik plenarne sjednice Glavnog odbora „Gajreta“ 15. XI 37.
Isto.
Isto.

prostorijama gdje se održavala skupština, ipak se sakupilo preko 100 članova „Gajreta”, koji su demonstrirali protiv takvog nezakonitog postupka, zahtijevajući slobodan pristup skupštini. Prema izvještaju povjereništa Glavnog odbora „protivnička grupa pokušala je da dovede nepunopravne članove i nečlanove iz Radničkog doma zečeći da sa njima razbije skupštinu.”³²¹ Tokom održavanja skupštine, i pored pažljivog izbora učesnika, došlo je da oštiri sukoba dvije protivničke struje, dok su demonstranti istovremeno stvorile prostorije „intervencijom“ Avdije Glavovića htjeli da prodrnu u prostorije internata.³²² Na dnevnom redu skupština je imala da riješi pitanje izbora novog mjesnog odbora. Predložene su dvije liste: jedna na čelu sa prof. Salihom Cišićem³²³ i druga s Mujom Pašićem, tadašnjim poglavarom sreskog suda.³²⁴ Nakon glasanja velikom većinom usvojena je prva lista s nosiocem prof. S. Cišićem, što je značilo pobedu tradicionalista i istiskivanje iz odbora komunista i napredne inteligencije. Na prvoj odborskoj sjednici 23. I 1938. godine odbor se konstituisao u sastavu: predsjednik Selih Cišić, potpredsjednik Selim Kolukčija, sekretar Fuad Slipičević i Muhamed Čišić, blagajnik.³²⁵

Dalji tok dogadaja pokazao je da je izbor mjesnog odbora na ovoj vanrednoj skupštini, u režiji povjereništa, bio Pirova pobjeda, jer ne samo da nije donio očekivano smirivanje situacije nego ju je još više produbio, a sam sukob se proširio, izlazeći iz uskih okvira „Gajrete” u kojima se do tada odvijao.

Najime, u spor se umješala i štampa, dajući publicitet događajima s ove vanredne skupštine u sarajevskim i beogradskim listovima „na način“, kako je to konstatovanno na sjednici Glavnog odbora, „koji ne odgovara interesima Gajreta“.³²⁶ Nepravilnosti u radu skupštine i kršenje društvenih pravila bili su tako očigledni i jasni da je upravna vlast, kojoj je podnesena žalba na takav protuzakonit rad skupštine, bila prisiljena da intervenise, te je Sresko načelnstvo u Mostaru nakon provedenih izvida ustavljeno da je izbor na skupštini 16. I 1938. godine provenjen protivno pravilima i zakonskim propisima: na skupštini je bilo prisutno svega 50 članova, iako su u društvenom registru upisana 264 člana; skupština je i pored nedovoljnog broja članova otpočela, iako se

³²¹ ABH, FGK-22, br. 173/38.

³²² Isto.

³²³ Isto. Na listu su bili: Selih Cišić, prof; Fuad Slipičević, profesor; Muhamed Čišić, općinski blagajnik; Vebhija Imamović, prof.; Šefkija Mutić, policijski činovnik; Bedo Bijedić, opštinski ekonom; Muhamed D. Bubić, bozdžija; Selim Kotukčija, stolar; Mustafa Curić, jezgrečki činovnik; Huso Sarić, rudarski činovnik; Muhamed Alajbegović, poštanski činovnik; Alija Veljić, opštinski činovnik; Adem Bajat, trgovac; Mustafa Ramić, činovnik i Mustafa Alikafčić, profesor.

³²⁴ Isto. Listu su sačinjavali: Mustafa Pašić, starješina sreskog suda; Avdija Glavović, državni tužilac; Hasan Mrkonjić, učitelj; Mustafa Alajbegović, činovnik; Ibrahim Karabeg, sudija; Ahmet Novo, stolar; Dr. E. Komadić, šef finansijskog odjela; Šefli Omeragić, obucar; Alija Drače, trgovac; Huso Hadžiomanić, šef OZUR; Mustafa Čiber, činovnik; Ismet Terzimehić, sudija; Hilmija Celebić; Ahmet Milavić, činovnik; Hamza Hadžinamahović, činovnik; Avdija Rajlević, činovnik; Džemal Demirović, učitelj; Bedri Bijedić, gradski ekonom; Mustafa Fazlićbegović, poreznik; Hasan Kazazić, činovnik.

³²⁵ Isto.

³²⁶ IAS, Zapisnik plenarne sjednice Glavnog odbora „Gajreta“ 4. februara 1938. godine.

po društvenim pravilima morala odgoditi za jedan sat. Dalje je ustanovljeno da su ulazna vrata bila zaključana, te su mnogi punopravni članovi bili onemogućeni da prisustvuju, a u toku same skupštine nije voden zapisnik, nego je naknadno napisan. Iz tih razloga Sresko načelstvo donjelo je odluku kojom poništava izbor mjesnog odbora i o tome obavještava društvo „Gajret“ u Mostaru.³²⁷

Osim toga, Glavnem odboru „Gajreta“ u Sarajevu uputilo je protest i žalbu na tok vanredne skupštine i njen nepravilan rad i nezakonit izbor mjesnog odbora 76 članova „Gajreta“ iz Mostara.³²⁸ U žalbi se zahtijeva od Glavnog odbora, kao najviše društvene instance, da ponisti izbor mjesnog odbora, da imenuje dva nepristrasna povjerenika i da se omogući svim članovima Društva da u određenom roku platе članarinu, te da se sazove vanredna skupština i o njoj obavijesti članstvo putem stampa. Na kraju se od Glavnog odbora traži „da odmah po istoj doneće svoju odluku, jer bi inače nastala neobično velike štetne posljedice po samom društvu „Gajret“, a mi bismo bili prisiljeni, da se povučemo iz saradnje i da uskratimo svaku pomoć „Gajretu“ u Mostaru sve donde dok mjesni odbor „Gajreta“ na dode u ruke ljudi, koji će znati u duhu i tradiciji „Gajreta“ da vode društvo uspješno njegovom napretku.“³²⁹

O novonastaloj situaciji u Mostaru raspravljano je na sjednici propagandističke sekcije „Gajreta“ u Sarajevu i tom prilikom konstatovano je da nakon odluke Sreskog načelnstva u Mostaru ne postoji mjesni odbor, te je zaključeno da se preporuči Glavnem odboru „Gajreta“ na prvoj plenarnoj sjednici sljedeće:

1. da se pozovu predstavnici istaknutih lista prof. Salko Cišić i Mujo Pašić na prvu plenarnu sjednicu društva u Sarajevu;

2. u cilju oživljavanja „Gajretovog“ rada u Mostaru da se postave novi povjerenici, i to predstavnici zavadenih grupa, koji bi vodili „Gajret“ sve dok se situacija ne smiri;

3. da se načelno raščisti pitanje članstva, i u kojim okolnostima ono prestaje. Sekcija je preporučila Glavnem odboru da društvene jedinice ne mogu brisati iz „Gajretovog“ članstva nikog sve dok taj član ne odbije plaćanje članarine i da u tom smislu i pismenu izjavu.

U nastojanju da sukob u Mostaru otpipi, i u cilju smirivanja duhova, Glavni odbor „Gajreta“ je na svojoj plenarnoj sjednici 4. II 1938. priznao da povjerenici u Mostaru i pored „najboljih namjera“ kako je istaknuto, ipak „nisu zadovoljni naše nadе“, jer su svojim postupkom dozvolili da se u sukob umiješa štampa i vlast, i time čitav slučaj dobije nepotrebani publicitet.³³⁰

³²⁷ ABH, FGK-22, br. 267/38.

³²⁸ ABH, FGK-22, br. 174/38. Među potpisnicima ovog protesta, između ostalih, nalaze se i Mujo Pašić, ing. Fazlija Alikafčić, dr. Safet Mujić, Ismet Milavić, Smajlo Krčić i dr.

³²⁹ Isto.

³³⁰ IAS, Zapisnik sjednice propagandističke sekcije održane 31. januara 1938. godine. Sekciju su sačinjavali: prečelnik dr Zaim Šarac i članovi: Lutvo Mutić, dr Behaudin Salihagić, M. Kapetanović, M. Bravo, S. Memišević i Hamid Kuklić.

³³¹ IAS, Zapisnik plenarne sjednice Glavnog odbora „Gajreta“ održane 4. februara 1938. godine.

Nepredviđen razvoj dogadaja u Mostaru, upornost progresivnih članova „Gajreta”, kao i podrška koju su, protivno svim očekivanjima Glavnog odbora, imali u „Gajretovom” članstvu, prisililo je Glavni odbor da razriješi dotadašnje povjerenike i postavi nove, što je indirektno značilo priznanje poraza u sukobu s naprednim snagama u redovima „Gajreta”.³³⁴ Za nove povjerenike Glavni odbor je postavio predstavnike dvije sukobljene strane i ujedno nosioca lista na prošloj vanrednoj skupštini, i to: prof. Salka Čišić i Mujo Pašić, koji su se te dužnosti prihvatali na plenarnoj sjednici „Gajreta”, na koju su bili pozvani. U obrazloženju postavljenja novih povjerenika istaknuto je da oni uživaju „nepodjeljeno poštovanje svih građana Mostara, a specijalno Gajretovinih radnika”.³³⁵ Plenum im je stavio u dužnost da vode „Gajretovo” poslove u Mostaru i da paralelno s tim rade na smrštanju duhovata, kako bi se mogla sazvati vanredna skupština za izbor novog mjesnog odbora. Istovremeno plenum je stao na stanovište da se u interesu daljeg ublažavanja krize odustane od žalbe na rješenje Sreskog načelstva o ukidanju mjesnog odbora.³³⁶

Međutim, novi povjerenici ubrzsu došli u medusoban sukob oko pitanja uvođenja u članstvu trojice izbačenih „Gajretovih” članova: I. Milavića, S. Brkića i dr. S. Mujića, na čemu je insistirao Mujo Pašić. O pitanju istupa iz „Gajretovog” članstva, kako smo već naveli, Glavni odbor „Gajreta” je zauzeo svoje stanovište, te je S. Čišić, nemajući mogućnosti da sprejme prijem pomenute trojice, podnio ostavku, motivišući je svojom bolescu.³³⁷ Glavni odbor je ponovo za drugog povjerenika, a na preporku S. Čišića, imenovao prof. Fuada Slipčevića.³³⁸

Da bi se omogućio normalan rad Društva i ublažila oština sukoba, novi povjerenici su kao predstavnici zavadenih grupa postigli 7. VII 1938. godine sporazum prema kome:

— „Gajret” treba da ostane na onoj ideoološkoj liniji koju mu je još prije rata dao Osman Đikić;

— da obje grupe imaju jedino u vidu interes „Gajreta” i da shodno tome izbjegavaju sve lične i načelne borbe;

— da momentalna situacija ipak ne daje garanciju da te borbe na skupštini, ukoliko do nje dođe, ne bi ponovo izbile;

— da ova dvojica, kao predstavnici dviju struja predstavljaju jedino kompromisno rješenje, koje može da očuva cijelokupno „Gajretovo” članstvo na okupu;

— da je u rješavanju spora i njegovom konačnom likvidiranju potrebno dosta vremena i napora kao i jači kontakt među „Gajretovim” članstvom.³³⁹

Postigavši načelan dogovor koji je koliko-koliko omogućavao uslove za normalan društveni rad, pristupilo se organizovanju skupštine na

kojoj je trebalo izabrati novi odbor. Na vanrednoj skupštini koja je održana 28. VIII 1938. na dnevnom redu je bila samo jedna tačka — izbor mjesnog odbora. Sama skupština protekla je u duhu sklop-ljenog sporazuma, bez incidenta, i jednoglasno je usvojena lista koju je predložio dr Safet Mujić, a koja je po sastavu predloženih članova za mjesni odbor predstavljala kompromisno rješenje i zadovoljavala interese obiju grupa. Na listi su bili predloženi: Mujo Pašić, Avdija Glavović, Salih-agha Popovac, Hakija Čišić, Alija Drače, Džafer Hebib, Salih Agić, Ahmed Novo, Mustafa Topuzović, Muhamed Omeragić, ing. Ibrahim Šehić, Husnija Celebić, Mustafa Alajbegović, Derviš Kazazić, Ismet Terzimahić. A zamjenici su: H. Mrkonjić, Ibrahim Karabeg, Omer Jomić, Ali-ef. Mujić, Osman Kukrica. Sastav Nadzornog odbora bio je sljedeći: ing. Salih Đikić, Sulejman Fehimović, Omer Hadžiosmanović.³⁴⁰

Na prvoj odborskoj sjednici 31. VIII 1938. godine odbor se konstituisao u sastavu: predsjednik Mujo Pašić, potpredsjednik Salih-agha Popovac, sekretar Ismet Terzimahić, blagajnik Muhamed Omeragić i predsjednik Nadzornog odbora ing. Salih Đikić.³⁴¹

Kao što se iz prethodne analize može utvrditi, provođenje partiske direktive o ostvarivanju uticaja u raznim kulturnim, nacionalnim i sportskim društvinama i organizacijama, u Mostaru je izvršeno uspešno, ali, što je i razumljivo, nailazilo je na žilav otpor onog manjeg dijela članstva koje je bezrezervno podržavalo stavove vrhova „Gajretovog” rukovodstva. Značajno je da je u jednom kulturno-prosvjetnjem društvu, kao što je „Gajret”, koji je smatran lojalnom režimskom organizacijom i kao takav pomagan od strane državnih organa, prodor progresivnih snaga predvodenih komunistima pokazao da široko „Gajretovo” članstvo ne podržava politiku i program koji vodi njegovu rukovodstvo. S druge strane, korijeni nezadovoljstva „Gajretovog” članstva ležali su i u načinu rukovođenja, koje je sve više poprimalo centralistički karakter i vodilo gušenju demokratskih formi upravljanja u nizim društvenim jedinicama. Sve je češća praksa bila da važnije odluke donosi Glavni odbor „Gajreta” u Sarajevu, bez obzira na želje, zahtjeve i raspolaženje nižih jedinica. Stoga su i zahtjevi s kojim su komunisti nastupili, a koji su bili usmjereni upravo protiv takve politike rukovođenja, dobili podršku šireg „Gajretovog” članstva.

Cinjenica je, međutim, da je u ovoj borbi suprotnih ideooloških shvatanja i konceptacija izvjestan manji broj ličnosti bio rukovođen ličnim motivima, koji su bili usmjereni na zadovoljavanje ambicija o sticanju prestiža. Ne može se zanemariti cinjenica da je pitanje zadobijanja ključnih pozicija u upravljanju jednim uticajnim mjesnim odborom, kao što je bio mostarski, nije bilo bez značaja za sticanje i društvenog i ličnog ugleda i prestiža u jednoj sredini. To djelomično objašnjava sve zakulisne mahinacije i upornost koja je ispoljena tokom ovih sukoba u nastajanju da se održi i dalje obezbijedi taj uticaj. S druge strane, motivi jednog dijela članstva da se suprotstavi prodoru uticaja komunista na rad mjesnog odbora poticali su od straha da će samim tim i Društvo biti izloženo udaru državnih organa i biti onemogućeno

³³⁴ IAS, FGK-74, br. 364/38.

³³⁵ IAS, Zapisnik plenarne sjednice održane 4. II 1938.

³³⁶ ABH, FGK-22, br. 267/38.

³³⁷ ABH, FGK-22, br. 367/38.

³³⁸ IAS, Zapisnik plenarne sjednice Glavnog odbora „Gajreta” održane 13. maja 1938. godine.

³³⁹ ABH, FGK-22, br. 267/38.

³⁴⁰ ABH, FGK-22, br. 2721/38.

³⁴¹ Isto.

u obavljanju svojih kulturno-prosvjetnih djelatnosti na planu pomaganja školovanju i obrazovanju omladine. U tome ih je, kako je već nagašeno, svesrdno pomagao Glavni odbor „Gajreta“ u Sarajevu, koji se vješto koristio tim raspoloženjem kako bi spriječio i onemogućio razvoj situacije koja bi bila u suprotnosti sa njegovom politikom, koja se godinama gradila na lojalnosti i odanosti državnim i režimskim interesima. Dogadaji u Mostaru, naprotiv, pokazali su da je takva orientacija „Gajretovog“ rukovodstva bila ograničena na uži krug njegovih vrhova i bez dublike podrške njegovog širokog članstva.

Na žalost, ne raspolažemo sa dovoljno podataka koji bi nam omogućili da pratimo i utvrdimo u kojoj su mjeri ostale „Gajreteve“ jedinice bile pod uplivom KPJ. Prema dostupnim podacima, gotovo identična situacija kao u Mostaru odvijala se i u mjesnom odboru „Gajreta“ u Puračiću. Iz jednog povjerljivog izvještaja mjesnog odbora upućenog GOG evidentno je da je u mjesnom odboru „Gajreta“ došlo do razdora i podvajanja, koje je izazvao osjetan porast uticaja mlađih progresivno orijentisanih članova, koji su, kako se ističe, „objaćali svoje pozicije i u ljevičarskom duhu djeluju na ostale mlade članove“.³⁴² Svi napori, kako je dalje navedeno, starijih članova da se njihov uticaj eliminiše ostali su bez rezultata, što ukazuje na raspoloženje šireg članstva, čiju su podršku nesumnjivo imali. Svakako da je uticaj Komunističke partije Jugoslavije na orijentaciju „Gajretovih“ jedinica zavisio kako od sastava njenog članstva tako i jakosti i organiziranosti partijske organizacije u pojedinim mjestima.

Druga značajna „Gajretova“ institucija u kojoj su komunisti preko svojih članova i simpatizera kao i ostalih progresivnih snaga imali snažnu uporišta bile su „Gajreteve“ čitaonice. Ne samo „Gajreteve“ nego i neke druge muslimanske čitaonice u vremenu između dva rata postale su, takođe, značajni centri okupljanja i djelovanja KPJ i njениh simpatizera. Svoj uticaj KPJ naročito je imala, na primjer, u Muslimanskoj čitaonici „Bražda“ u Tesliću, „Muslimanskog zajednici“ u Zenici, kulturno-prosvjetnom društvu „Merhamet“ u Livnu, Muslimanskoj čitaonici „Bratstvo“ na Vratniku u Sarajevu i nekim drugim.³⁴³

Pored već pomenute „Gajreteve“ čitaonice i Biblioteke u Mostaru Partija je imala snažan uticaj i u „Gajretovoj“ čitaonici u Koraju, gdje su djelovali braća Begići, Salih Mehikić i drugi.³⁴⁴ U „Gajretovoj“ čitaonici u Pljevlja mjesni odbor je bio prisiljen da vrši izmjenu Pravilnika za rad čitaonice, da bi se, kako se navodi, odstranio uticaj „komunističke propagande“.³⁴⁵ I u čitaonici u Puračiću pozicije su držali mlađi ljevičari orijentisani članovi. Pod njihovim uticajem za čitaonicu je nabavljana napredna literatura, a po aktivnosti se naročito ističao Habibija Dedić.³⁴⁶ I ovo nekoliko primjera pokazuju da su „Gajreteve“

čitaonice predstavljale važne centre preko kojih je Komunistička partija širila svoj uticaj.

I inače su članovi Komunističke partije koristili „Gajretovu“ organizaciju kao pogodnu platformu za pridobijanje njegovog članstva za politiku Narodnog fronta, kao opštег revolucionarno-demokratskog pokreta naroda, koji je izrastao na antifašističkom raspoloženju masa i borbi protiv tadašnjeg režima. U drugoj polovici 30-ih godina u Sarajevu i drugim mjestima napredna omladina razvijala je idejno-političku aktivnost u okviru društava „Gajret“, „Prosvjeta“, „Narodna udžanica“, „Napredak“, „Matatja“, „Trezenost“ i drugim. Tu su formirana jezgra napredne omladine i razvijan bogat politički i kulturni rad. Iz ovih jezgra izrastali su kadrovi koji će u narednim godinama doprinijeti nastanju antifašističke atmosfere među omladinom Sarajeva uopšte. Hasan Brkić i drugi istaknuti komunisti su shvativali da je najbitnije izvršiti prodor u široke redove omladine, ali su u svjetlu takve orijentacije može objasniti kako su napredni omladinci davali drugačiji smjer i smisao ovim društvima. U toku daljeg trajanja i razvoja ovog procesa, pa i u vrijeme narodnooslobodilačke borbe, u kulturno-prosvjetnim društvima i njihovim internatima stalno se regрутovao novi napredni naraštaj, dok su istovremeno pozicije i uticaj građanskih krugova na omladinu stalno slabile. I u 1939. i 1940. godini Hasan Brkić održao je niz predavanja u „Gajretu“ koja su bila masovno posjećena i praćena sa velikim interesovanjem.³⁴⁷

Najveći uticaj Partija je imala na srednjoškolsku i studentsku omladinu, koja se i inače svrstavala u najprogresivnije snage u zemlji. Pod novim rukovodstvom KPJ na čelu sa Josipom Brozom Titom uporedo sa sprovodenjem reorganizacije KPJ izvršeno je obnavljanje SKOЈ-a i njegovo pretvaranje u masovnu organizaciju, čija je aktivnost bila postavljena na široku demokratsku i antifašističku platformu, koja će omogućiti okupljanje najširih slojeva omladine. Proces reorganizacije SKOЈ-a, započet 1937. godine na inicijativu Josipa Broza i pod njegovim rukovodstvom dao je zapažene rezultate. Sprovodenje nove linije u radu s omladinom, usmjeravanje na legalne forme rada, imalo je za posledicu stvaranje širokog i jedinstvenog demokratskog omladinskog pokreta. Skojevske organizacije usmjeravaju i proširuju svoj rad na sve slojeve omladine, infiltriraju se u omladinske organizacije, društva, srednje škole, univerzitete, dokle tamo godje radi i okuplja se omladina. Rukovodstvo SKOЈ-a i njegovi članovi, kao najrevolucionarniji i najizgradeniji omladinci, bili su inicijatori borbe za svakodnevne zahtjeve omladine, i kroz tu borbu vršili su pridobijanje omladine za pozicije klasne borbe i stvaranje jedinstvenog omladinskog pokreta. Takvom

³⁴² ABH, FG, K-18/1941.

³⁴³ Afif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana, „Svetlost“, Sarajevo, 1970, str. 100–101.*

³⁴⁴ Cvjetin Mijatović, Komunisti u Bosni i Hercegovini u periodu između 1933.–1937. godine, u: *Cetvrti i peti konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu i istorijskom razvijetu revolucionarnog pokreta 1938–1941*, str. 70.

³⁴⁵ Cvjetin Mijatović, Hasan Brkić Aco, u: *Sarajevo u revoluciji*, tom IV, Sarajevo, 1981, str. 436–437.

³⁴⁶ ABH, FG, K-21/1938.

³⁴⁷ ABH, FG, K-18/1941.

orientacijom i pravilnom političkom linijom uticaj SKOJ-a i Partije prošrio se u svim slojevima omladine u kojima je stvorio čvrsta uporišta.³⁴⁸

Porast uticaja SKOJ-a i njegovo sve šire i uspešnije djelovanje među omladinom narociće poslije 1936. god. neposredno se odrazilo i u redovima srednjoškolske omladine koja se nalazila pod okriljem „Gajreta“ u internatima u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Bihaću i drugim mjestima. Omladina u „Gajretovim“ internatima bila je sastavni dio ostale srednjoškolske omladine, pa je samim tim bila zahvaćena naprednim uticajima i revolucionisanjem kojem je podlijegala srednjoškolska omladina. U nedostatku relevantne arhivske grade, što je samo po sebi razumljivo i obzirom na ilegalne metode rada kojima se Partija morala služiti u to vrijeme, teško je detaljno rekonstruisati i odrediti do kojeg je stepena omladina iz „Gajretovih“ internata bila zahvaćena naprednim strujanjima. Međutim, i pored oskudnih podataka kojima smo raspolagali, vjerojatno je da je uticaj Partije i SKOJ-a na srednjoškolsku omladinu bio jak, te je njen najveći dio bio obuhvaćen naprednim omladinskim pokretom. Da je taj proces šire zahvatilo omladinu nedovoljno pokazuje zabrinutost u odluce Glavnog odbora „Gajreta“ i internatskih uprava kojima se nastojalo izolovati srednjoškolsku internatsku omladinu od svakog uticaja progresivnih društvenih kretanja. Kao jedna od preventivnih mjeru koja je imala poslužiti tom cilju bila je i povjerljiva okružnica GOG svim internatskim upravama, u kojoj se ukazuje na sve zapaženiju pojavu kod srednjoškolske omladine u „rasturanju sumnjičive i nedozvoljene literature od strane onih koji žele omladinu odvratiti od njenog pravog poziva i uputiti je društvenom strampiticom“. ³⁴⁹ Iz tih razloga naloženo je upravama da strogo paze lektiri pitomaca, njihovo druženje i okoline u kojoj se kreću, kontroluju korespondenciju i pojačaju kontrolu paketa, osobito onih koji sadrže knjige. Osim toga, u pravcu uspešnijeg suzbijanja širenja naprednih ideja i uticaja, internatske uprave dobile su široka ovlašćenja i imale pravo isključenja svakog pitomca iz internata bez prethodne saglasnosti GOG.

Sve ove pojačane mjerne pritiska u cilju suzbijanja prodora naprednih i progresivnih ideja pokazuju u kolikoj mjeri je „Gajretov“ uprava bila zahvaćena strahom od opravdanih zahtjeva omladine, koja se prije svega borbom protiv vladajućeg vaspitno-obrazovnog sistema i kroz ostale vidove borbe sve više afirmisala kao značajan činilac progresivnih kretanja toga vremena. Dački štrajkovi koji su krajem 1936. i početkom 1937. godine bili zahvatili Srednju tehničku školu i Gazi Husrev-begovu medresu,³⁵⁰ čiji su učenici znatnim dijelom bili pitomci „Gajretovog“ muškog internata u Sarajevu, pokazali su da se administrativnim mjerama ne može suzbiti i paralizati revolucionisanje omladine. Podatak da je od 75 pitomaca, koliko ih je bilo u sarajevskom muškom

³⁴⁸ Dr. Miroljub Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929–1941.* Narodna knjiga Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1977, str. 480. (Dalje: M. Vasić, Revolucionarni omladinski pokret...)

³⁴⁹ IAS, FG, K-71, br. 678/37.

³⁵⁰ Ramiz Husein, „Dva štrajka sarajevskih srednjoškolaca“, *Glasnik arhiva i Društva arhivista*, Knjiga III, Sarajevo, 1963, str. 133–145.

internatu 1936/37. godine, 40 pohađalo Srednju tehničku školu, i od kojih je većina učestvovala u pomenutom štrajku, sam po sebi govori u kolikoj mjeri su učenici u internatu, i pored svih napora i nastojanja uprave, bili zahvaćeni progresivnim kretanjima.³⁵¹

Skojevska organizacija je preko svojih članova, naprednih omladića i simpatizera Partije, razvijala široku aktivnost i u „Gajretovim“ internatima. Pod njenim uticajem među učenicima kolaju naznačajnija djela marksističke literature. Ni regorozne mjere internatskih uprava nisu mogle sprječiti njeno rasturanje. Stari povjerenici izvještaji internatskih uprava GOG, do kojih smo uspjeli doći, govore da je prilikom iznenadnih premetačina u internatima otkriven veliki broj knjiga napredne i marksističke sadržine. Najčešće se radilo o djelima K. Markska, Kautskog, Engelsa, Adlera, Klare Cetkina i dr. Takva jedna iznenadna kontrola u muškom internatu u Bihaću pokazala je da među učenicima kolaju „zabranjene“ knjige, koje je uprava zaplijenila, a jedan broj učenika isključila iz internata.³⁵²

Isključivanje učenika pripadnika naprednog omladinskog pokreta bio je jedan od stalnih vidova borbe kojom su se internatske uprave bezuspješno suprotstavljale širenju progresivne misli među svojim pitomcima. Iz sarajevskog muškog internata u 1939. godini izbačeni su Resad Saletović i Zijah Ševa, koji su kao pripadnici naprednog pokreta bili duhovne vode svih akcija u internatu protiv uprave. Neposredan povod njihovom izbacivanju bilo je organizovanje masovnog bojkota svih internatskih pitomaca zbog odluke uprave o isključivanju iz internata učenika IV razreda Srednje tehničke škole Hajrudina Selimovića.³⁵³ Pod neposrednim rukovodstvom demokratski i progresivno orijentisanih učenika u dačkom domu „Gajret“ i „Prosvjete“ u Trebinju došlo je do suprotnstavljanja upravi doma sa zahtjevom da se ukine klerikalno i uvede demokratsko vaspitanje. U izvještaju mjesnog odbora navodi se da su učenici pod jakim komunističkim uticajem.³⁵⁴

Međutim, navedene mjerne školskih i internatskih vlasti nisu bile u stanju da bitnije uticaju i oslabi demokratska i revolucionarna strujanja kojima je omladina bila zahvaćena. U „Gajretovim“, kao uostalon i u internatima ostalih kulturno-prosvjetnih i drugih društava, uticaj Partije bio je veoma snažan i u njima je ona imala čvrstu uporištu iz kojih se vršilo širenje demokratskih i komunističkih ideja. Objavljena sjećanja istaknutih revolucionara i komunista bacaju više svjetla i omogućavaju da se stvorи bar približna slika o uplivu koji je Partija imala na srednjoškolsku omladinu u internatima. Prema tim svjedočanstvima vidi se da su u „Gajretovim“ internatima postojala jezgra koja su sačinjavali napredni omladinci, skojevcji i simpatizeri Partije, iz kojih su se

³⁵¹ Spisak pitomaca „Gajretovog“ muškog internata u Sarajevu u šk. god. 1936/37. Gajret, XVIII/1937, 124–125.

³⁵² IAS, FG, K-71, br. 634/37. Zbog držanja i rasturanja djela Markska i druge napredne literature uprava internata isključila je učenike Atifa Topića, Jakuba Pipića i Camila Filipovića, učenica Gimnazije u Bihaću. Ova trojica pitomaca Gajretovog internata isključena su i iz Gimnazije, zajedno sa još sedam učenika, zbog komunističke propagande. Oni su u pismenom zadačku iz srpsko-hrvatskog jezika veličali Markska, te pisali komunističke parole po klupama.

³⁵³ ABH, FG, K-21/1939.

³⁵⁴ ABH, FG, K-21, br. 1375/1939.

razvili snažni aktivni Partije i SKOJ-a.³⁵⁵ Odlučan uticaj na pridobijanje srednjoškolske omladine izvršili su istaknuti članovi Partije koji su koristeci se legalnim oblicima rada, putem predavanja i na druge načine, širili napredne ideje i na taj način uticali na razvijanje demokratskog i antifašističkog raspolaženja među omladinom i doprinosili njenom opredjeljivanju i usvajajući stavova Partije. Kao izrazit primjer takvog načina djelovanja može postaviti Sarajevo, u kojem su tokom 1938. godine zaslužnom Hasanu Brkiću formirana jezgra skojevaca u sarajevskim srednjoškolskim internatima kulturno-prosvjetnih društava, među njima i „Gajretu“.³⁵⁶ I u „Gajretovim“ srednjoškolskim internatima u Tuzli, Mostaru, Bihaću i drugim, Partija je imala snažan uticaj na opredjeljenje omladine, i pod njenim uplivom orijentacija te omladine dobiva sasvim drugi smjer od onog kojeg su joj namijenili njeni upravljači.³⁵⁷

Intenzivniji rad i formiranje novih skojevskih aktiva u „Gajretu“, a i u ostalim srednjoškolskim domovinama u Sarajevu, Banjaluci, Mostaru i drugim mjestima, uslijedilo je poslije skojevskog kursa u avgustu 1940. godine kod Bugojna.³⁵⁸

U pridobijanju omladine i njenom uključivanju u napredni srednjoškolski pokret značajnu ulogu imali su oni učenici koji su već bili pod snažnim uticajem Partije i pripadali naprednom pokretu. Njihovo prisustvo u internatskim sredinama i djelovanje među ostalim učenicima u najčešćoj mjeri je doprinisalo da progresivna i napredna shvanjanja sve više zahvataju omladinu. U „Gajretovim“ internatima, ili kao njegovih stipendista, školovali su se brojni učenici i studenti čije je revolucionarno djelovanje ostavilo dubokog trag. Iz te duge liste naprednih omladincima i komunista pomenemo samo neke: Mustafa Golubić, Akif Seremet, Fazlija Alikafić, Ilijia Grbić, Zija Dizdarević, Remzija Omanović, Meša Šimović, Mahmud Bušatlija, Hasan Brkić, Handija Pozderac, Hakija Pozderac, Rikard Kuzmić, Srđan Prica, Ognjen Prica, Osman Karabegović, Avdo Humo, Mahmud Konjhodić, Ismet Mujezić, Husein Hodžić, Edhem Camo, Aram Bostandžić, Safet Filipović, Ibrahim Batović, Zahid Nalić, Nadija Arnaut, Enver Redžić, Adem Hercegovac, Enver Krupić, Ahmed Fetahagić, Nijaz Šarić i mnogi drugi.³⁵⁹ Njihov uticaj na srednjoškolsku omladinu u internatima nastavljao se

³⁵⁵ Cvjetlin Mijatović, Hasan Brkić Aco, str. 436–437.

³⁵⁶ Isto.

³⁵⁷ Cvjetlin Mijatović, Komunisti u Bosni i Hercegovini u periodu između 1933.–1937. . ., str. 69; Esad Tihic, Djelatnost naprednih omladincu u „Gajretovim“ internatu 1941. godine i internatu „Narodne udzalje“ 1941–1943., u: *75 godina gimnazije u Tuzli 1898–1974*, Tuzla, 1974, str. 343–351; Nevenka Bajić, KPJ u Hercegovini i ustanaku 1941. godine, „Prilozi“ Institutu za istoriju radničkog pokreta, god. II/1966, br. 2, str. 201.

³⁵⁸ Kur ukokuvodila SKOJ-a iz Bosne i Hercegovine, na kojem je učestvovalo 70 skojevaca, održan je u Šumi Pršljanu kod Bugojna. Na kursu su razmatrana pitanja borbe za bratstvo i jedinstvo, borbe protiv fašističke agresije—Miće Rakić, „SKOJ u borbi za jedinstvo omladine BiH u NOR-u i socijalističkoj revoluciji i stvaranje savremene organizacije mladih“. Uvodni referat na načinom savjetovanju „Revolucionarni omladinski pokret u BiH“, Sarajevo 23–24. XII 1981, str. 10.

³⁵⁹ „Spomenica...“., Tabela II, III, AII, III; Izvještaji o popisu internatskih pitomaca objavljenih u listu „Gajret“ između 1936–1941. godine.

i nakon odlaska na studije, gdje su uključujući u napredni studentski pokret. Oni počinju sve više zazlati među srednjoškolcima, izmalaziti i primjenjivati takve oblike i forme njenog okupljanja i aktiviranja koje neće izazivati podozrenje prosvjetnih vlasti i policije. Održavanjem stalnih kontakata sa učenicima internata, i ne samo s njima, snažno djeluju na njihovo idejno-političko izgradivanje i marksističku orijentaciju. Sprovodeći liniju KPJ, studenti-komunisti koriste se legalnim oblicima rada, kao što su predavanja, priredbe, izleti i sl., putem kojih djeluju na omladinu. Korepetitoriji, koje je društvo „Gajret“ osnovalo u više mjesta Bosne i Hercegovine, takođe su poslužili kao pogodna platforma naprednim studentima u širenju progresivnih misli i ideja i pridobijanju srednjoškolske omladine za njih. Naročito preko zimskih i ljetnih ferija, bivši „Gajretovi“ pitomci komunisti i drugi napredni studenti aktivno se uključuju u taj rad. Prema oskudnim podacima koje imamo, na primer u Banjaluci, u tom radu ističu se studenti komunisti Fikret Dedić, Osman Karabegović, Midhat Begić i drugi.³⁶⁰ Realno je pretpostaviti pa čak i sa sigurnošću tvrditi, da se i u drugim mjestima djelovalo na sličan način.

U okviru razmatranja naprednog omladinskog pokreta posebnu pažnju zaslužuje studentska omladina. Kao što je poznato, u naprednom studentskom pokretu značajno mjesto i ulogu zauzimala je i bosansko-hercegovačka omladina komunističke orijentacije, od koje je znatan dio poticao iz redova omladine koja se pod okriljem „Gajreta“ školovala najčešće na univerzitetima u Zagrebu i Beogradu.

U svim političkim akcijama koje je organizovala i vodila KPJ omladina je, prije svega studentska, pružala masovnu podršku, ispoljavajući tako visok stepen političke svijesti i spremnost da se svim silama suprotstavi kako reakcionarnoj unutarnjoj politici režima tako i profašističkoj spoljnoj politici. Prilikom stvaranja opozicionog bloka narodnog sporazuma 1937. godine demokratska studentska omladina je, na inicijativu komunista, svojom aktivnošću znatno doprinijela njegovom popularisanju u javnosti i okupljanju naprednih snaga u borbi za demokratizaciju zemlje.³⁶¹ I veća grupa bosansko-hercegovačkih studenata je svojim prvim otvorenim pismom svim političkim i javnim radnicima i „svoj poštenuj javnosti“, pozdravila taj sporazum, ocjenjujući ga kao „izraz demokratskih težnji najširih narodnih slojeva“. Predstavnici mlade generacije, predvođeni komunistima, u ovom pismu odlučno su ustali protiv svih pojava svada i razdora između srpskog, hrvatskog i muslimanskog stanovništva koje su podržavale i izazivale reakcionarne struje. Oštro se osudjuje sve snage, prije svega Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ) i Jugoslovenska nacionalna stranka (JNS), koje se suprotstavljaju sprovodenju Sporazuma. Studenti se zalažu za jačanje bratstva i jedinstva Srba, Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini i prevažilaženju nacionalne i vjerske netrpeljivosti, jer će jedino tako „uđurženim snagama Bosna i Hercegovina zauzeti ono mjesto koje noj po njenom posebnom položaju pripada“. Zalažući se za ostvarenje ideja Sporazuma, koji je predstavljao, kako je naglašeno u pismu, „njajveći

³⁶⁰ „Gajret“ korepetitoriji, „Gajret“, XX/1939, 7–9, 132–133.

³⁶¹ M. Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret...* str. 486.

politički dogadjaj poslije 1918." jer „otvara put rješenju svih narodno-političkih pitanja“; studenti su pozvali sve javne i političke radnike, narod i omladinu da, bez obzira na svoju partijsko-političku i vjersku pripadnost, nastupe složno i sve svoje snage ulože u borbi za uspostavu slobode i demokratije.³⁶²

Ovo prvo pismo, u nizu pisama napredne bosansko-hercegovačke studentske omladine, predstavljalo je početak široke aktivnosti intelektualne omladine iz Bosne i Hercegovine, na čelu sa komunistima, u borbi za jačanje bratstva i jedinstva Srba, Hrvata, Muslimana i Jevreja, za raskrinkavanje nacionalističkih težnji srpske i hrvatske buržauzije, kao i nenarodne politike Jugoslavenske muslimanske organizacije. Pismo je objavljeno decembar 1937. godine, a potpisalo ga je 380 studenata Srba, Hrvata i Muslimana iz Bosne i Hercegovine. Za našu razmatranja o učešću „Gajretov“ omladine u naprednom studentskom pokretu značajno je ustanovali sa kojim procentom je ona učestvovala u ovoj i sljedećim akcijama. Na osnovu podataka koji su nam bili na raspolaganju ustanovali smo da je od 380 studenata potpisnika Pisma bilo 97 Muslimana, od kojih je 55 bilo iz Beogradskog Gajreta, „Osman Dikić.“ Među potpisnicima nalazile su se i dvije Muslimanke.³⁶³

U borbi protiv fašističke agresije, koja je sve više ugrožavala nezavisnost zemlje, kao i sve otvoreniye profašističke politike jugoslovenske vlade značajnu ulogu odigrala je studentska omladina. Slijedeći put i politiku KPJ, koja je tokom 1938–39. godine povela široku akciju mobiliziranja narodnih masa u borbi za odbranu nezavisnosti zemlje, aktivno se angažuje i bosansko-hercegovačka omladina, koja je povodom anšlusa Austrije i držanja jugoslovenske vlade izdala svoje Drugo otvoreno pismo.³⁶⁴ U procjeni političke situacije u Evropi, izazvane najnovijom agresijom nacističke Njemačke na Austriju, studentska je omladina realno ocijenila da „nikada nož njemačkih osvajača, vjekovnih neprijatelja nas Srbu, Hrvatu i Muslimanu, nije stajao blize našim grudima nego u ovom času“. Upozoravajući narod na politiku vlade M. Stojadinovića, koja ne samo da nije digla svoj glas protiv očitog pljačkanja austrijskog naroda nego se naprotiv „naslanja na naše najveće neprijatelje i prodaje zemlju“, studenti su pozvali sve demokratske

³⁶² ABH, KBUDB, Pov. DZ, № 2622/1938.

³⁶³ Koliko smo mogli utvrditi Pismo su potpisali sljedeći studenti Beogradskog „Gajreta“: Mehmed Balagić, Hilmija Hadžović, Alija Karahasanović, Nušret Pašić, Esad Pašalić, Reuf Tiryković, Nusret Melišević, Naim Behilović, Dzemal Briedić, Fatima Brkić, Salih Fejic, Muhamed Grebo, Avdo Humo, Salih Kurtović, Mustafa Popovac, Sekfija Pužić, Alija Hujdur, Mustafa Avdić, Hazić Custović, Mustafa Zubčević, Ahmed Salčić, Fahrudin Orman, Fadi Pašić, Tahsim Bektašević, Ahmet Filipović, Het Filipović, Sekif Kapidžić, Kemal Maglajlić, Riza Muhsinović, Miralem Cerić, Adem Hercegovac, Sekif Berbić, Sead Midžić, Hida Serbić, Ahmed Trnovljaković, Midhat Dautović, Safet Bazardžanić, Enver Krizić, Hamđija Stocanin, Nazir Arnavutović, Muzaffer Kulenović, Muhamet Palalić, Zijah Ruždić, Hijaš Serdarović, Abdurahman Tupara, Mahmud Butatlija, Osman Sabotović, Hasan Brkić, Sulejman Mandžuka, Zija Dizdarević, Abdulah Huzbašić, Enver Redžić, Husref Redžić, Hajrudin Kulenović, Asim Bušatić, Arhbi SANU, Kartoteka studenata doma Beogradskog Gajreta, „Osman Dikić“, Kutija I, II.

³⁶⁴ Grada o djelatnosti KPJ u BiH 1921–1941, „Veselin Masleša, Sarajevo 1977, str. 454–457; Up. M. Vasić, Revolucionarni omladinski pokret... str. 514.

snage, prije svega omladinu, u otvorenu borbu protiv izdajničkog rada vlade JRZ, u odbranu ugrožene nezavisnosti i slobode svoje domovine. Pozivajući narod u odbranu zemlje, omladina je istakla parole: „Okupimo sve demokratske snage! Hitler je na granici! Zemlja je u opasnosti!“³⁶⁵

Politička akcija napredne studentske omladine došla je do izražaja i u izbornoj kampanji 1938. godine. U akcijama koje su pružile podršku opozicionom bloku ističu se i dva proglašena autori muslimanski studenti Beogradskog i Zagrebačkog univerziteta. Ta istupanja bila su prvenstveno uperenja protiv politike JMO, koja je tada bila na vlasti u sklopu JRZ. Nikada do tada JMO nije iz same muslimanske sredine doživjela tako oštru kritiku, čije su temeljne ideje prevazilazile okvire i neposredne ciljeve građanske politike.

U proglašu 157 muslimanskih studenata Zagrebačkog sveučilišta, potpisanim sa „Muslimanski akademici“³⁶⁶ kritikuje se politika Jugoslavenske muslimanske organizacije, od koje je, kako se navodi, imala „fajde samo Spahića akreba. Naš seljak ostao je i dalje go, bos i gladan i dalje ga jednako pritištu porezi i nameti i na radnik radi uz jednu nadnicu i besposlen je, zanatlije su uništene, a trgovina se nije popravila“³⁶⁷. Dalje, osporava se Spahić da je stvorio jedinstvo među Muslimanima Bosne i Hercegovine i ističe „da smo to jedinstvo stvorili mi Muslimani na svojim nevoljama i zajedničkoj sudbinu, a Mehmed Spahić iskoristiće to naše jedinstvo za račun šačice svojih rodaka i ababba“. Uz upozorenje da su ovi „današnji časovi sudbonosniji nego 1918“, muslimanska omladina ukazala je na sve posljedice koje će Muslimani nositi ukoliko se ne distanciraju od politike JMO, koja vodi izolaciji Muslimana i ostavlja ih po strani od demokratskog pokreta za jedinstvo srpskog i hrvatskog naroda.³⁶⁸

Letak studenata Muslimana sa Beogradskog univerzitetu sličnog je sadržaja. U njemu napredna studentska omladina izražava uvjerenje da budućnost Muslimana leži u povezanosti naroda i njegove omladine, a jak osjećaj pripadnosti školovane omladine muslimanskog zajednici moralno je obavezuje da bude na braniku muslimanskih interesa. Ispravljajući taj zadatak, omladina iznosi niz optužbi protiv JMO i Spahića, koji je iznevjerio povjerenje Muslimana i snosi odgovornost za propagiranje muslimanskog seljaštva, uništenje trgovine i zanatlija, nezaposlenost radnika i proganjivanje kojima je izložena napredna školovana omladina. Pozivajući muslimanske birače da na izborima 11. decembra 1938. uskrate svoje glasove Spahiću, „jer se on nalazi u proturskom i protuhrvatskom taboru“, i da glasaju za opozicioni demokratski blok, studenati naglašavaju da je to „jedina garancija naše bolje budućnosti i osvjetljavanje obrazu muslimanskog svijeta. Ne glasati za Spahića, nego za muslimanske opozicionare, znači nadu za ostvarenje naših prava u okviru budućeg i jedino mogućeg opozicionog demokratskog bloka Srbia i Hrvatska“.³⁶⁹ Iz sadržaja ovih proglaša može se zaključiti da su instruk-

³⁶⁵ Isto.

³⁶⁶ ABH, KBUDB, Pov. DZ br. 301/38.

³⁶⁷ Isto.

³⁶⁸ Isto.

³⁶⁹ ABH, KBUDB, Pov. DZ 7030/1938.

cije i za jedan i za drugi poticali su istog mjeseta, najvjerovaljnije iz partijskih vrhova. Letak sa Beogradskog univerziteta potpisalo je 95 studenata Muslimana. Od toga broja potpisnika 71 student bio je iz redova Gajretovog doma „Osman Đikić“ iz Beograda.³⁷⁰

U jeku političkih previranja izazvanih potpisivanjem Sporazuma Cvetković-Maček pojavilo se i Treće otvoreno pismo bosansko-hercegovačke studentske omladine pod naslovom: „Protiv rata! Za slobodu, demokratiju i ravnopravnost naroda! Za autonomiju Bosne i Hercegovine“. U pismu se nakon detaljne analize političke situacije u Evropi ukaže na opasnost koja prijeti Jugoslaviji od fašističkih sila i traži od vlasti oslanjanje na SSSR. Studentska omladina posebno je osudila nacionalističku borbu velikosrpske i velikohrvatske buržoazije oko podjele Bosne i Hercegovine, i odlučno se izjasnila za njenu autonomiju „u kojoj će sam narod bratski i složno uzeti sudbinu u svoje ruke“. Na kraju pisma poziva se omladina u borbu za autonomiju Bosne i Hercegovine i demokratiju u Jugoslaviji, za mir, slobodu, sreću i bolju buducnost svih mladih.³⁷¹

Treće pismo bosansko-hercegovačke omladine potpisalo je 509 studenata iz 66 mjesta Bosne i Hercegovine, među kojima je bilo 179 Muslimana, a od toga 115 studenata, iz doma „Beogradskog Gajreta“, među njima i 10 Muslimanima.³⁷²

³⁷⁰ Potpisnici ovog proglaša bili su sljedeći studenti iz Beogradskog Gajreta „Osman Đikić“: Ferid Šišić, st. pr., Izet Osmanagić, st. med., Nusret Pašić, st. pr., Džemal Bijedić, st. pr., Muhammed Grebo, st. fil., Enver Arpadžić, st. med., Muhammed Efica, st. teh., Salko Nožić, st. med., Izet Sipilović, st. fil., Hilmija Voljevića, st. teh., Mustafa Popovac, st. agr., Mehmed Sabanac, st. fil., Alija Hujdur, st. pr., Alirizah Fejić, st. teh., Salih Hojaš, st. fil., Avdo Humo, st. fil., Jusuf Kurtović, st. teh., Fikret Đedić, st. teh., Sejdjo Karamehmedović, st. teh., Ahmed Trnovljavić, st. med., Mustafa Zubčević, st. med., Hasan Zubčević, st. med., Ahmed Spahović, st. teh., Jusuf Salahović, st. fil., Ekrem Ramić, st. teh., Ejret Arnautović, st. pr., Ferhat Miralem, st. med., Muharem Palalić, st. vet., Smail Delić-Dizdarević, st. vet., Husref Redžić, st. teh., Rasim Delić, st. vet., Hilmija Sahinpašić, st. pr., Ragib Nalbantić, st. pr., Rasim Džindo, st. med., Mustafa Sarić, st. agr., Ahmed Salčić, st. pr., Enes Hadžihalilović, st. agr., Reuf Tvrtilović, st. med., Hasan Veletovac, st. agr., Sefik Kapidžić, st. med., Mustafa Avdić, st. teh., Muhiđin Bašagić, st. agr., Fadil Pašić, st. agr., Fadil Pašić, st. agr., Enver Krizić, st. pr., Hamđida Stočanin, st. pr., Omer Ruvić, st. agr., Vehid Begić, st. pr., Muhiđin Begić, st. teh., Miralem Cerić, st. fil., Hasan Sarajlić, st. teh., Teufik Huskić, st. pr., Zija Dizdarević, st. fil., Hışam Serđarević, st. med., Safet Muratić, st. med., Esad Midžić, st. pr., Nezir Zgodić, st. pr., Safet Begović, st. vet., Hasan Trtač, st. pr., Izet Serđarević, st. fil., Mustafa Fejzo, st. kom, akad., Fahrudin Orman, st. agr., Nijaz Tančića, st. med., Osman Kolaković, st. teh., Smail Balalić, st. pr., Eşref Bošnić, st. agr., Nijaz Hadžiselimović, st. agr., Safet Bazaržanović, st. fil., Muhamet Busatija st. pr., Abdurahman Tupara, st. agr., Serif Adžemović, st. pr., Sulejman Mandžušić, st. fil., — Arhiv SANU, Kartoteka studenata doma Beogradskog Gajreta „Osman Đikić“, Kutija I, IL.

³⁷¹ Arhiv Jugoslavije, Fond 66, Fasc. 75.

³⁷² Potpisnici Pisma, studenati doma „Osman Đikić“ bili su sljedeći: Ifet Filipović, st. vet., Muhamet Filipović, st. teh., Ahmed Filipović, st. pr., Ahmed Hadžihalilović, st. teh., Ibrahim Sarać, st. pr., Hajrudin Smajlić, st. pr., Midhat Begović, st. teh., Fikret Đedić, st. teh., Riza Muhičinović, st. agr., Zekija Muhiđinović, st. komer., Dževad Ibrahimbegović, st. agr., Esad Kapetanović, st. teh., Esad Midžić, st. pr., Miralem Cerić, st. fil., Omer Mujadžić, st. med., Nijaz Hadžiselimović, st. agr., Adem Hercegovac, st. šum., Esad Uzunović, st. pr., Halli Sabegović, st. fil., Biserka Adžalović, st. agr., Enver Redžić, st. fil., Husref Redžić, st. teh., Sead Redžić, st. vet., Smail Delić, st. vet., Resim Delić, st. vet., Hafija Zahirović, st.

Inicijatori i autori ovih pisama bosansko-hercegovačke omladine bili su, uglavnom, studenti-komunisti Beogradskog i Zagrebačkog univerziteta. To je, u stvari, bila legalna forma kojom se Partija obraćala širokom slojevima svih naroda Bosne i Hercegovine, u kojoj su izneseni stavovi i ocjene KPJ povodom najvažnijih unutrašnjih i spoljnopoličkih zbivanja.

U tom pogledu posebno je značajno Treće otvoreno pismo bosansko-hercegovačke studentske omladine, u kojem je sasvim određeno iznesena platforma Komunističke partie Jugoslavije kroz zahtjev za narodnu autonomiju Bosne i Hercegovine, ravnopravnost sva tri naroda koja žive u njoj. To je predstavljalo veliki izazov hegemonističkim kompresijama velikosrpske buržoazije, ali isto tako i hrvatskoj i muslimanskoj buržoaziji, koje su na nacionalnoj i vjerskoj podjeljenosti Srba, Hrvata i Muslimana gradile svoju politiku.³⁷³

Kao što se vidi iz prethodne analize, u svim akcijama napredne studentske omladine iz Bosne i Hercegovine svojim učešćem i nastupljenju ističe se studentska omladina koja se školovala u Beogradskom Gajretu „Osman Đikić“. To nije slučajno kada se ima u vidu da je Beogradski univerzitet bio jezgro revolucionarne aktivnosti, pa samim tim i u domu „Osmana Đikić“ nalazio se znatan broj studenata-komunista, čije je prisustvo i djelovanje u toj sredini imalo snažnog utjecaja na širenje demokratskog i antifašističkog raspoloženja među

fil., Almasa Bešlagić, st. fil., Hasan Sarajlić, st. teh., Muhamet Palalić, st. vet., Hışam Serđarević, st. med., Osman Babametović, st. teh., Mahmut Busatija, st. pr., Osman Sabitović, st. pr., Sulejman Mandžušić, st. fil., Teufik Huskić, st. pr., Nura Zildžić, st. pr., Almasa Zildžić, st. agr., Karabasanović Alija, st. sum., Karabasanović Munira, st. fil., Hasan Lukacević, st. med., Ifet Ahicić, st. vet., Fatima Sadliković, st. agr., Semsudin Harlač, st. teh., Izet Osmanagić, st. med., Asaf Serđarević, st. agr., Vefik Turancić, st. vet., Tađudžin Ahić, st. vet., Zija Dizdarević, st. fil., Džemal Salihagić, st. teh., Mustafa Fejzo, st. komer., Nezir Zgodić, st. pr., Ibrahim Čelik, st. fil., Enes Hadžihalilović, st. teh., Remzo Tvrtilović, st. teh., Hasan Velčetovac, st. agr., Ragib Nalbantić, st. pr., Hilmija Sahinpašić, st. pr., Rasim Džindo, st. med., Enver Arpadžić, st. med., Džemal Bijedić, st. pr., Muhammed Grebo, st. fil., Muhammed Efica, st. teh., Enver Lakić, st. med., Riza Hadžimahmutović, st. teh., Jusuf Kurtović, st. agr., Izet Sipilović, st. fil., Ali-Riza Fejić, st. teh., Ehmed Berkić, st. med., Fatima Brkić, st. med., Sefikija Fejić, st. teh., Salko Nožić, st. med., Ahmet Nožić, st. pr., Avdo Humo, st. fil., Salih Hojaš, st. fil., Naim Behilović, st. fil., Enes Mehmedagić, st. sum., Mustafa Sabanac, st. fil., Sefikija Puzić, st. pr., Fahrudin Mehmedagić, st. sum., Mustafa Popovac, st. agr., Fahrudin Orman, st. agr., Mesud Fazlagić, st. pr., Osman Kolaković, st. teh., Small Balalić, st. pr., Sefikija Pašić, st. sum., Nusret Pašić, st. pr., Muhiđin Bašagić, st. agr., Mustafa Sarić, st. agr., Alija Buzaljko, st. pr., Mujo Serđarević, st. vet., Mustafa Zubčević, st. med., Ismet Zubčević, st. pr., Hasan Zubčević, st. med., Ahmed Spahović, st. teh., Jusuf Salahović, st. fil., Mustafa Avdić, st. teh., Sefikija Kapidžić, st. med., Fadil Pašić, st. agr., Ahmed Trnovljavić, st. med., Sefik Ahmetović, st. teh., Sejdjo Karamehmedović, st. teh., Sefikija Karic, st. med., Alija Mehmedbasic, st. agr., Teufik Azabagic, st. pr., Reut Grabović, st. pr., Mehmedalija Sabović, st. pr., Omer Ruvić, st. agr., Hamđida Stočanin, st. pr., Muhiđin Begić, st. teh., Ruvejd Salahović, st. teh., Husejin Cemerlić, st. med., Zijah Hrustanbegović, st. pr., Asif Sarajlić, st. teh., Safet Begović, st. vet., Zihija Džilović, st. med., — Arhiv SANU, Kut, I, II.

³⁷³ Rato Dugonjić, Okupljanje i borba omladine Sarajeva na platformi KPJ protiv reakcije i fašizma, u: Sarajevo u revoluciji, Tom I, Sarajevo 1976, str. 489–490.

omladinom i njeni progresivni opredjeljenje. Među pitomcima Beogradskog Gajreta nalazili su se brojni pripadnici naprednog studentskog pokreta, studenti-komunisti, kao što su: Džemal Bijedić, Avdo Humo, Zijo Dizdarević, Mahmut Bušatlija, Muhidin Begić, Ragib Džindo i drugi.

Politička aktivnost studentske omladine nije se ograničavala samo na navedena pisma. Ona je proširivana i konkretnizovana se kroz angažovanje naprednih studenata na širenju ideja i stavova KPJ u širokim slojevima naroda. Napredni studenti predvođeni komunistima u ispunjavanju tih zadataka koristili su se, među ostalim, i organizacijom „Gajreta“ za uspostavljanje direktnih kontakata sa narodom. Od 1937/38. godine u toj aktivnosti studenata započeno mjesto zauzima organizovan rad studenata na selu, koji se odvijao pod vidom raznih sociosloških ispitivanja, držanje predavanja i sl., a koje je podržavala i „Gajretova uprava“, ali, razumljivo, iz sasvim drugih pobuda.³⁷⁴

Aktivnost napredne studentske omladine i njeni djelovanje u širim slojevima, kao i njena komunistička orijentacija, izazivalo je protumjere režima, kojime se nastojao ugasići i onemogućiti revolucionarno-demokratski pokret omladine. U takvim uslovima komunistička opredjeljenost znatnog dijela studentske omladine iz Beogradskog Gajreta „Osman Đikić“ i njena uopće progresivna usmjerenošć bila je stalni izazov reakcionarnim krugovima. Organ studenata Jugoslovenske radikalne zajednice „Slovenski Jug“ otvoreno je pisao da je dom „Osman Đikić“ „leglo komunističke propagande, skup ekstremno-levičarski orijentisanih studenata, kužna celija koja uporno širi zarazu po zdravom tkivu naših akademika iz Bosne i kršne Hercegovine“. ³⁷⁵ U istom napisu se konstatuje, „da se velika subvencija koju ovom domu daje naša država i prilozi nacionalnih dobrotvara namjenjeni nacionalnoj omladini troše se na destruktive i rušitelje naše države i naše nacije, za račun internacionalne mreže koju je razapeo treći komintern“. Upozoravajući da je dom „Osman Đikić“ postao „leglo komunističke akcije i zbor levičara sa univerziteta“, ovaj organ nacionalističkih studenata zahtijeva energičnu akciju društva protiv komunista.³⁷⁶

Međutim, i pored svih mjera i brutalnosti sa kojom je nastupao u obraćunu sa naprednom studentskom omladinom, režim nije mogao da zaustavi proces jačanje revolucionarnog demokratskog pokreta uopšte, pa ni omladine. U borbi za ostvarenje političkih i ekonomskih zahtjeva, demokratski razviti zemlje i jačanje antifašističkog raspoloženja, omladinski pokret afirmisao se kao politički faktor. Takođe je značajna njegova uloga u borbi za demokratizaciju zemlje i okupljanje širokih narodnih masa oko revolucionarnog radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije. Komunistička studentska omladina, odnosno revolucionarni studentski pokret, takvom svojom aktivnošću doprinosi su ne samo stvaranju i jačanju revolucionarnog omladinskog pokreta nego i daljem jačanju demokratskog i revolucionarnog pokreta

³⁷⁴ IAS, FG, K-15, br. 1144/38.

³⁷⁵ Dušan Janković, Jedna nacionalna sramota, „Slovenski Jug“, IV/1938, str. 1.

³⁷⁶ Istot.

u Jugoslaviji uopšte. Djelovanje Partije i SKOJ-a u redovima srednjoškolske i studentske „Gajretove“ omladine, kao i u širem njegovom članstvu, bitno su dopriniseli njihovom opredjeljenju za demokratski progresivni pokret, a takva orientacija svoje puno značenje i potvrdu dobila je vrijeme okupacije zemlje, kada se znatan dio „Gajretovog“ članstva osobito studenata i učenika iz njegovih internata uključio u narodnooslobodilački pokret i borio u redovima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Cinjenica da je nosilaca Ordena narodnog heroja iz redova „Gajretovog“ članstva i stipendista bilo 13 potvrđuje gornje konstatacije. Nosioci Ordena narodnog heroja Jugoslavije iz redova „Gajreta“ su: Hasan Brkić, Rifat Burđević, Mahmut Bušatlija, Ragib Džindo, Ahmet Fetahagić, Husein Hodžić, Avdo Humo, Ismet Kapetanović, Osman Karabegović, Mustafa Latifić, Esad Midžić, Safet Mujić, Ognjen Prica.³⁷⁷

6. ODRAZ DRUŠTVENO-POLITIČKIH KRETANJA NA DRUSTVO „GAJRET“ UOCI DRUGOG SVJETSKOG RATA

Formiranje Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ) kao nove stračke grupacije stvorene od političkih grupa opozicionih radikalaca, Slovenske ljudske stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije, na čijem čelu su se nalazili M. Stojadinović, A. Korošec i M. Spahe, stvaralo je iluziju o postepenom napuštanju šestosjanouarskih konцепцијa i vraćanju na parlamentarni politički život. Ulazak dr Mehmeda Spahe u vladu Stojadinovića odrazio se na promjenu odnosa i uspostavljanju nove ravnoteže snaga u muslimanskim političkim krugovima. Nova politička konstellacija uticala je donekle i na izmjenu položaja društva „Gajret“, čije su vodeće ličnosti potpisnute iz političkog života i izgubile dotadanje pozicije. Dobar dio oportunističkih elemenata koji je ranije sarađivao sa „Gajretom“ sve se više opredjeljavao za vladajuću partiju.

Na izmijenjen položaj Društva u novim uslovima ukazuju brojne zalbe i predstavke „Gajretovih“ radnika vlastima, zbog proganjanja i šikaniranja kojima su izloženi od strane lokalnih političkih vlasti. Već 1936. godine dr Avdo Hasanbegović i Mustafa Mulalić uputili su interpellaciju predsjedniku vlade M. Stojadinoviću, u kojoj navode „da današnji režim najsvrpije progoni muslimane nacionaliste okrivljujući ih za usluge, čak i žrtve koje su pridonile nacionalnoj stvari.“ Naročito je istaknuto da su progonima izloženi bivši pitomci i aktivisti „Gajreta“, a za ilustraciju njihovog položaja navodi se: „Teško je pojmiti zašto se muslimani nacionalisti progone, zašto se sa najošvetsnijim tendencijama bacaju izvan granice Bosne“ praćeni najzajedljivijim porugama: Neka Vam sada pomognete nacionalizmom, Karodordeve zvezde i dobrovoljstvo.“³⁷⁸ Slične pritužbe Društvo je dostavljalo vlastima i sljedećih godina, navodeći i konkretnе primjere onemogućavanja „Gajretovog“ rada. Na udaru su bili najčešće činovnici, naročito učitelji, koji se premeštaju u mjesto gdje im se onemogućava svaki nacionalno-kulturni

³⁷⁷ Narodni heroji Jugoslavije, Institut za savremenu istoriju, „Mladost“, Beograd, 1975, Knjiga I, II.

³⁷⁸ ABH, KBUDB, Str. pov. br. 9/1936.

rad. Tako je npr. učitelj Alija Sarajlić iz Stoca premješten u Rakitno, srez Ljubiški, učitelj Šefić iz stolačkog sreza u Mrziće, srez fočanski, učiteljica Zejna Mehicić iz Crnice u Solakovaču, kulu srez konjički, Halid i Sevala Mazalović iz Cajniča u Gornjem Slatini srez fočanski. Povodom ovih i drugih sličnih slučajeva Glavni odbor „Gajreta“ ponovo se obratio Stojadlinoviću pismom od 28. septembra 1938. godine, u kome je naveo „da ako se ovako i dalje nastavi „mi se s pravom bojimo da će u teškoj današnjici mnogi pokleknuti i dići ruke od svake nacionalno-kultурne akcije među muslimanima da bi na taj način ostali poštedeni od sikana i nepravednih progona“.³⁷⁹

Izgleda da je ovaj momenat odigrao značajnu ulogu i uticao da je i na „Gajretovoj“ strani došlo do izvjesnih transformacija koje su bile praćene nastojanjima da se realnije sagledava stvarni položaj muslimanske populacije. Od strane „Gajretovih“ foruma, prije svega Glavnog odbora, počinje se osjećati jedan novi duh, jer se od tada težiše „Gajretovog“ rada sve više usmjerava na probleme ekonomskog i kulturnog položaja Muslimana. Ta preorientacija, s druge strane, bila je dobrim dijelom posljedica sve izraženijih demokratskih strujanja i raspoloženja u samom članstvu, koje se manifestovalo suprotstavljanjem daljnjem manipulisanju Društvo u političke i nacionalne svrhe i isticanjem u prvi plan djelovanja Društva u pravcu ispunjavanja ekonomsko-socijalnih i kulturnih potreba muslimanske zajednice.³⁸⁰

Prihvatajući takvu orijentaciju kao jednu od prioritetskih funkcija Društva, iako je školovanje omladine i stvaranje inteligencije i dalje ostajao osnovni zadatak, Glavni odbor „Gajreta“ poveo je široku akciju prikupljanja i obrade statističkih podataka na terenu o kulturno-pravstvenim, privrednim, socijalnim i zdravstvenim prilikama na osnovu kojih će se dobiti stvarna slika stanja Muslimana. U izradi ove ankete bili su uključene sve „Gajreteve“ jedinice, preko kojih se vršilo prikupljanje podataka.³⁸¹

³⁷⁹ IAS, FG, K-76, br. 2992/1938.

³⁸⁰ Ovi novi tonovi u orijentaciji Društva dobili su punu podršku članstva, o čemu najubjedljivije govore prihodi „Gajreta“ u navedenim godinama. U vrijeme šestosjajuarske diktature, kada se „Gajret“ najviše politički eksponirao, njegovi prihodi, i pored značajnog proširenja njegove organizacije i članstva, bili su podačcima. Poslije 1935. godine, kada Društvo izbjegava direktno angažovanje u politici i okreće se drugim problemima, njegovi se prihodi, i pored teške ekonomske situacije, stalno povećavaju. Tako s u.

Godini	Prihodi	Rashodi	suficit (+) deficit (-)
1933/34.	1.195.974	1.009.650	+ 186.324
1934./35.	884.791	909.467	- 24.676
1935./36.	922.641	963.032	- 40.391
1936./37.	1.021.913	928.973	+ 38.946
1937./38.	1.222.281	1.075.471	+ 146.819
1938./39.	1.294.170	1.083.757	+ 210.413

I ovi podaci nedvosmisleno ukazuju da političko angažovanje Društva i njeno korištenje u navedene svrhe nije imalo podršku članstva. — Finansijsko stanje „Gajreta“, „Gajret“, XX/1939, 4, 78.

³⁸¹ Podaci o kulturno-pravstvenim i socijalnim prilikama muslimana, „Gajret“, XIX/1938, 7—9, 118. Glavni odbor „Gajreta“ formulisao je pitanja u četiri osnovne grupe: Opšta statistika muslimana i njihova zanimanja; Spisak svih

Rezultati ankete, iako nisu bili prikupljeni podaci za sva mesta, djelomično zbog neangažovanosti pojedinih „Gajretovih“ jedinica, kao i nepovjerenja anketiranih, pokazali su da je položaj Muslimana na teritoriji Bosne i Hercegovine više nego nezadovoljavajući. Broj nezaposlenih Muslimana, kako je ustanovljeno, bio je upravo nevjerojatan. Broj trgovaca i zanatlija Muslimana po gradovima bio je prilično velik, ali njihov položaj bio je nezadovoljavajući. Radilo se o sitnim trgovcima, koji zavise od grosista, a svoju egzistenciju zasnivali su kao posrednici između velikih trgovaca i potrošača. Stanje zanatlija bilo je još teže, jer je ovaj stalež bez potrebnog obrtnog kapitala bio izložen sve brzem propaganđu. I broj muslimanskih činovnika zaostajao je prema broju drugih nacionalnih grupa proporcionalno broju stanovništva. Osobito je bio težak položaj muslimanskog seoskog stanovništva, kojeg je činilo 3/4 Muslimana u Bosni i Hercegovini. Veličina seoskog posjeda bila je suviše mala da bi mogla pružiti normalnu egzistenciju jednoj porodici. Tom usmjeravanju seoskog posjeda, posebno kod Muslimana, doprinisili su i propisi serijatskog naslijednog prava, kao i način provedene agrarne reforme.³⁸²

Osim toga, provedena ispitivanja na selu upozoravala su i na prisutnost tendencija potiskivanja seoskog muslimanskog stanovništva, „kao da se radi o nekom stranom elementu“, i takve pojave Društvo je osudilo „i sa državnog i sa nacionalnog stanovišta“. Društvo je, kako je istaknuto, davalo „punu legitimaciju, koju je steklo tokom 35 godina na svoga djelovanja“ da istupi u zaštitu muslimanskih interesa.³⁸³

Prikupljeni podaci, iako nepotpuni, pružali su jednu obeshrabrujuću sliku opštег položaja Muslimana, a posebno njegovog seoskog dijela. U tom smislu je i „Gajretova“ XXXII redovna skupština (održana 17. jula 1938.) usvojila rezoluciju prema kojoj će društvo „Gajret“ pravac svoga rada usmjeriti na ublažavanje takvog stanja, prema svojim mogućnostima. Istaknuta je potreba što hitnije otvaranja škola po muslimanskim selima, subzbijanje nepisemnosti i jačanje zadržunog rada. Glavni odbor „Gajreta“ zadužen je da upozna seosko muslimansko stanovništvo sa uredbama o unutrašnjoj kolonizaciji i njihovoj primjeni sa ciljem obezbjedenja potrebnog zemljišta za seoska domaćinstva.³⁸⁴

Usklađu sa usvojenom orientacijom organizovanja rada u širim slojevima, prvenstveno na selu, Glavni odbor „Gajreta“ formirao je sekciiju za unapređenje sela,³⁸⁵ koja je putem predavanja u seoskim sredinama propagirala savremene metode u zemljoradnji i stočarstvu. Sekcija je izdala i brošuru „Gajretova knjižica za narod“, koja je sadržavala četiri članka iz ove problematike.³⁸⁶

sluzbenika i činovnika, Prosvjeta; Ekonomiske i zdravstvene prilike. Sve „Garjetove“ jedinice dobile su čitav niz upitnika koji su obuhvatili navedeni problematiku.

³⁸² Anketa o stanju muslimana, „Gajret“, XIX/1938, 10, 166—167.

³⁸³ Isto.

³⁸⁴ „Gajret“, XIX/1938, 10, 178—179.

³⁸⁵ U sastavu ove sekcije bili su članovi: eng. Sadija Nikšić, prof. Mustafa Ajanović, dr Sinan Mušanović, dr Hamđida Čemerlić, Ibrahim Biogradlić, Mehmed Tanović, Ahmed Novalija i eng. Uzeir Biser, „Gajret“, XXI/1940, 7—9, 142.

³⁸⁶ Rad sekcije za unapređenje sela, „Gajret“, XXI/1940, 7—9, 159.

Intenziviranje rada na ekonomskom polju podržano je i na XXXIV skupštini „Gajreta“ 1940. godine, koja je inicirala održavanje jednog sastanka „Gajretovih“ radnika sa zadatkom da se taj rad postavi na plansku osnovu i daju mu se organizacione forme djelovanja.³⁸⁶

Slijedeći tu inicijativu, došlo je do sazivanja šire konferencije „Gajretovih“ radnika iz svih krajeva zemlje gdje Društvo djeluje, koja se održavala 16. i 17. novembra 1940. godine u Sarajevu, pod predsjedništvom dr Zaima Sarca, potpredsjednika „Gajreta“ i predsjednika „Gajreteve“ privredne zadruge. Osnovna zamisao i svrha ovog sastanka bila je izlaženje najpovoljnijih mogućnosti i formi djelovanja u pravcu privrednog i ekonomskog podizanja Muslimana. Nakon iscrpanog refrata³⁸⁷ i žive diskusije³⁸⁸ zauzeto je stanovište da osnivanje i širenje zadružne organizacije u datim okolnostima predstavlja najpovoljnije rješenje za uspješan širi rad na privredno-ekonomskom polju. Zadružnu organizaciju trebalo je proširiti i njom obuhvatiti seoske i gradске sredine, osnivanjem po selima: kreditnih, voćarskih, stočarskih, mljekarskih i drugih zadruga, a u gradovima: raznih zanatlijskih, proizvodnjačkih, te zadruga za domaću radinost itd. Predviđeno je osnivanje 300–400 zadruga, koje bi činile Savez „Gajretovih“ privrednih zadruga.³⁸⁹

I donesena rezolucija, koju je ova konferencija usvojila bila je u skladu sa zauzetim stavovima, prema kojima je u težiste dalje „Gajretovog“ djelovanja stavljan rad na podizanju ekonomskog i privrednog potencijala Muslimana, sprovođenjem zadružne organizacije.³⁹⁰ Istovremeno je istaknuto da je, iako je društvo „Gajret“ od samog osnivanja u svom radu pored kulturno-prosvjetnog zastupalo i rad na ekonomsko-privrednom programu, taj dio programa ostao uglavnom zapostavljen. Zadovoljavajući rezultati koje je Društvo postiglo tokom 38 godina djelovanja na planu stvaranja savremene inteligencije otvarali su mu, prema mišljenju svih učesnika konferencije, šire mogućnosti djelovanja na ekonomsko-privrednom polju.³⁹¹ Nije bez značaja da je na ovoj konferenciji postignuta puna saglasnost i saradnja sa vjerskom inteligencijom, koja je pružila podršku ovoj „Gajretovoj“ akciji. Na konferenciji su učestvovali predstavnici Ulema-medžlisa i El-Hidaje, koji su izrazili spremnost da putem svojih organizacija uključe svoje članstvo u oву akciju. Na kraju je naglašeno da „Gaj-

³⁸⁶ „Gajretova“ Glavna skupština 13. i 14. jula 1940. godine. Zapisnik XXXIV redovne glavne godišnje skupštine društva „Gajret“, „Gajret“ XXI/1940, 10, 208.

³⁸⁷ Referate su podnijeli: ing. Uzejr Biser, ing. Šerif Bubić, ing. Sadija Nikšić, Emir Ferizbegović, Šefkija Babić, Mehmedalija Sabović, Ahmed Kemura, Vehbija Imamović, — „Gajretova“ šira konferencija održana 16. i 17. novembra 1940. godine u Sarajevu, „Gajret“, XXI/1940, 14, 291–306.

³⁸⁸ „U diskusiji su učestvovali: Sulejman Karlić, prof. Ibrahim Imamović, dr Zaim Sarac, Hafiz Ramiz Jusufović, Sukrija Kurtović, ing. Hajrudin Bujukalić, S. Rašidagić, Hafiz Hasan Odacić, prof. Husein Brkić, prof. Muhamed Pandžić i Abdulah Grulović. — Isto, str. 307–317.

³⁸⁹ „Gajret“ za podizanje sela. Referat Ahmeda Kemure, „Gajret“, XXI/1940, 14, 307–319.

³⁹⁰ Zajlučak „Gajretove“ zadružne konferencije, održane 16. i 17. novembra 1940. g. „Gajret“, XXI/1940, 14, 317–318.

³⁹¹ Isto.

retova“ zadružna akcija „nije zasnovana ni na kakvoj isključivoj vjerskoj ili plemenskoj osnovi“, nego, naprotiv, ima nacionalni karakter.³⁹² Ovom prilikom „Gajretovi“ radnici smatrali su za potrebno da objasne da „Gajretov“ nacionalni program podrazumejava, prije svega, rad na podizanju kulturnog, prosvjetnog i ekonomskog nivoa Muslimana u pravcu njihovog ravnopravnog izjednačavanja sa ostalim. U tom kontekstu imalo se posmatrati i nacionalno opredjeljenje Muslimana, koje se, kako je ovom prilikom naglašeno, ne može i ne smije svoditi na deklarisanje putem izjava.³⁹³

Neovisno od istraživanja društva „Gajret“, i Beogradski Gajret „Osman Đikić“ paralelno je vodio akciju prikupljanja podataka o položaju i aktuelnim problemima Muslimana u Jugoslaviji i organizovao jedan sastanak na kome su prezentirani rezultati provedenih istraživanja.³⁹⁴

Konferencija muslimanske školske omladine u Beogradu 1. i 2. februara 1939. godine održana je na inicijativu socijalno-kulture sekcijske beogradskog Gajreta „Osman Đikić“, a okupila je predstavnike muslimanske inteligencije iz cijele zemlje. Konferencija je imala na dnevnom redu raspravu o aktuelnim pitanjima i problemima muslimanske zajednice.³⁹⁵

U referatima podnesenim na ovom skupu izneseni su zanimljivi podaci o položaju Muslimana u Jugoslaviji. Iz podataka o učešću Muslimana u privredi dobijala se slika koja je održavala stvarno stanje ekonomskog položaja Muslimana u Jugoslaviji. Prema tim podacima od 3.054 industrijske preduzeća svega su 36 bila vlasništvo Muslimana, a od toga je 19 strugara, 7 ciglana, 2 tekstilna preduzeća, i to sve sa neznatnim kapitalom. Od 10.000 registrovanih zadruga čisto muslimanskih nije bilo ni 30, sa svega oko 3.500 članova. Od rudarskih zadruga u Bosni samo nekoliko njih pripadalo je Muslimanima, a broj njihovih članova iznosio je 2.000.³⁹⁶

Isto tako poražavajuću sliku pružali su podaci o učešću Muslimana u visokim državnim institucijama. Navedeni referat, rađen na osnovu statističkih podataka, podnio je dr Mustafa Kamarić, činovnik Državnog saveta.³⁹⁷

Na ovoj konferenciji posebna pažnja posvećena je ekonomskom položaju muslimanskog seljaka. U referatu ing. Bujukalica konstatovano je da muslimanski intelektualci nemaju čvrstih veza sa selom, pa se njihov uticaj ne osjeća. Na osnovu provedene anketne ustanovljeno je da muslimanski seljak nema dovoljno obradive zemlje; veliki procenat ne-ma zemlje upošte, dok se posjedi ostalih kreću ispod pola jutra, najviše

³⁹² Isto, ³⁹³ „Gajretova“ šira konferencija održana 16. i 17. novembra 1940. g. u Sarajevu. Čovor potpredsjednika „Gajreta“ direktora g. Huseina Brkića, „Gajret“, XXI/1940, 14, 315.

³⁹⁴ Akcija „Beogradskog Gajreta“, „Gajret“, XIX/1938, 2, 36–38; ing. Hajrudin Bujukalić, Naša omladina na djelu, „Gajret“, XIX/1938, 2, 24–26.

³⁹⁵ Juče je počelo zasedanje muslimanske školskove omladine, „Politika“, br. 11/202, 2. II 1939., str. 6. Konferencija je održana pod predsjedništvom Ahmeda Kemure, a potpredsjednici su bili prof. dr Mehmed Begović i Šefkija Kapidžić, a sekretari Ejub Hasanović i Šefkija Puzić.

³⁹⁶ Isto.

³⁹⁷ Isto.

dov dva jutra. Rijetki su seljaci Muslimani koji posjeduju 10—20 jutara. Obrada zemlje vrši se na primitivn način, a teško stanje seljačkih porodica povećava i brojnost njenih članova, koja se kreće prosječno od 10 pa i više.³⁹⁸

O svim navedenim pitanjima koja su bila na dnevnom redu konferencije donesene su rezolucije kojima se određivao smjer i metode rada muslimanske inteligencije na ublažavanju i rješavanju tretirane problematike.³⁹⁹

Novi duh u „Gajretovoj“ orientaciji potvrdio se i solidarisnjem Društva sa stavovima iznesenim na ovoj konferenciji, što se ogledalo kako u učestovanju istaknutih „Gajretovih“ članova, pa i Glavnog odbora (dr Hamdija Čemerlić, ing. Suljaga Salihagić), tako i u objavljivanju dijelova referata dr Mustafe Kamarića u svom glasilu, koji su se odnosili na učešće Muslimana u državnim institucijama.

Sa aspekta sagledavanja položaja Muslimana u vremenu između dva rata i jednog modificirajućeg stava „Gajreta“ u odnosu na vladajući sistem, karakteristično je da je upravo društvo „Gajret“ objavilo statističke podatke koji su pružali poraznu sliku o učešću Muslimana u najvišim organima vlasti i državnoj administraciji. Prema tim podacima od 6.163 zaposlena na najvišim položajima u državnoj administraciji i ostalim rukovodećim mjestima u javnom životu bilo je svega 108 Muslimana. Izuzev Ministarstva pravde (81) i Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja (1), u svim ostalim ministarstvima nije bilo nijednog zaposlenog Muslimana. Slična situacija bila je i u ostalim državnim institucijama.⁴⁰⁰ Diskriminacija kojoj su bili izloženi Muslimani bila je tako očigledna da nije u društvu „Gajret“, koje je za čitavo vrijeme između dva rata bilo režimski orijentisano i u tom smislu vršilo određenu ulogu među Muslimanima, nije moglo čutke preći preko tako očiglednih činjenica, koje su Muslimane svrstavale u građane drugog reda. Glavni odbor „Gajreta“ kao da je uvidao da ne može dalje djelovati sa uspjehom ako ne učini određene korekcie u odnosu na ranije stavove. Nije suvišno da se spomene da je „Gajret“ objavljivajući te podatke smatrao za potrebno da istovremeno u istom tekstu govori i o pozitivnom odnosu Muslimana prema državi, a nije propuštao da se spomene i učešće muslimanske omladine i drugih pojedinaca u borbi za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje i njihov doprinos stvaranju nove države.⁴⁰¹

Razumije se da su u ovoj prilici smatrali potrebnim da naglase svoj nepokolebljiv i pozitivan stav prema državnoj zajednici i da se izjasne da sve ovo ne utiče na mijenjanje „Gajretove“ ideologije.⁴⁰²

Izražene tendencije depolitizacije Društva i intenzivnje usmjeravanje njegovog djelovanja na rješavanju ekonomsko-socijalnih i kulturno-prosvjetnih problema Muslimana dale su poticaj ponovnom aktueliziranju ideje o objedinjavanju rada društava „Gajreta“ i „Narodne uzd-

³⁹⁸ Isto.

³⁹⁹ Zanimljivi referati i diskusija na konferenciji školovanih muslimana, „Politika“, br. 11021. 3. II. 1939.

⁴⁰⁰ Polozaj muslimana u našoj državi, „Gajret“, XX/1939. 4, 63—65.

⁴⁰¹ Isto.

⁴⁰² Isto.

nice“, kao najznačajnijih muslimanskih kulturno-prosvjetnih institucija. Zagovaranje objedinjavanja rada „Gajreta“ i „Narodne uzdance“ i preuzilaženja njihove podvojenosti, a u cilju koncentracije svih muslimanskih snaga u radu na zajedničkim problemima, izražavano je i ranije, a posebno na Kongresu Muslimana intelektualaca 1928. godine, o čemu je u prethodnim poglavljima bilo više riječi.

U krugovima progresivno orijentisane muslimanske inteligencije nacionalno i političko razilaženje ovih društava nailazilo je na osudu, jer je njihovo vještačko podvajanje i nacionalno-politička polarizacija vodilo rasipanju i cijepanju konstruktivnih snaga u Muslimanu. Suprotstavljanje takvim tendencijama izražavano je kroz zahtjeve za njihovo spajanje u jedinstveno društvo.⁴⁰³

Slični stavovi zastupani su i na XXXIII „Gajretovoj“ skupštini 1939. godine. U tom pogledu izražavana su mišljenja koja su zastupala potrebu koordinacije i sa onim snagama izvan „Gajreta“ koje rade na istim ili sličnim zadacima. Objedinjavanje tih snaga stvorilo bi povoljne uvjete za razvoj jednog snažnog kulturnog i narodnog pokreta, u čijem centru bi stajao „Gajret“ kao najsnažnije muslimansko društvo.⁴⁰⁴ Karakteristično je da su ove inicijative poticale od delegata iz unutrašnjosti, i bile odraz stavova i pogleda običnog članstva, koje je u većini odbjalo da svoj pristup ovim društvinama posmatra kroz prizmu njihove nacionalne odnosno političke orientacije.

Značajno je da je i na konferenciji muslimanske školovane omladine u Beogradu odato priznanje muslimanskim društvinama „Gajretu“, „Narodnoj uzdanci“ i Beogradskom Gajretu, „Osman Đikić“ za njihov rad na kulturno-prosvjetnom uzdržanju Muslimana i izražena sugestija o osnivanju saveza ovih društava u cilju objedinjavanja njihovog daljeg rada. Svakako je indikativan ton koji je ova konferencija imala, izražen kroz podnesene referate i diskusiju u kojima je akcenat bio na prevazilaženju postojeće podvojenosti i okupljanju svih konstruktivnih snaga na rješavanju akutnih problema Muslimana.⁴⁰⁵

Meditum, snage koje su stajale iza ispoljenih tendencija za grupisanjem i zajedničkim radom muslimanskih javnih radnika nisu bile dovoljno snažne da neutrališu druge struje unutar nehomogene muslimanske inteligencije. Stavovi nekih kulturnih radnika „Narodne uzdance“, rezultirajući kao posljedica shvatanja da oni nastavljaju tradiciju kulturnog pokreta prve decenije dvadesetog vijeka, smatrajući da je „Gajret“ tu tradiciju iznevrio, predstavljali su značajnu barjeru međusobnoj saradnji. U tom pogledu karakteristična je izjava tadašnjeg reis-ul-uleme Fehima Spahe,⁴⁰⁶ koju je dao krajem 1940. god. u Zagrebu. Naime, prilikom svoje zvanične posjeti Zagrebu Spahe je, odgovarajući na po-

⁴⁰³ Muhamed Sudžuka, *Naš problem*, Sarajevo, 1933, str. 28—66.

⁴⁰⁴ Zapisnik XXXIII redovne glavne godišnje skupštine društva „Gajret“ 9. jula 1939., „Gajret“, XX/1939, 10, 188.

⁴⁰⁵ Juče je počelo zasedanje muslimanske školovane omladine, „Politika“, br. 11020. 2. II 1939. 6.

⁴⁰⁶ Fehim Spah (1877—1942) bio je inače istaknuti kulturni i javni radnik; učestvovao je u akcijama muslimanske inteligencije u prvim decenijama XX vijeka; kod osnivanja „Gajreta“, a prvih godina je član njegovog Glavnog odbora, saraduje u časopisu „Behar“, i jedan je od pokretača „Narodne uzdance“. Za

zdrav predsjednika Hrvatskog akademskog kluba „Musa Cazim Catić“, između ostalog izjavio: „Sudjelovaо sam pri osnivanju „Gajreta“, pa kad su nam ga oteli silom, onda sam smatrao potrebnim da tražim bolje, drugo društvo i osnovali smo Narodnu uzdanicu...“⁴⁰⁷ Članovima tog kluba i omladini preporučio je da čuvaju „...svoje nacionalno osvjeđenje jer nam je budućnost u tome.“⁴⁰⁸ Težina ove izjave dobija svoje puno značenje kada se ima u vidu da je poticala od reis-ul-uлеме, koji je kao vrhovni vjerski poglavac drijelio muslimane po svojim ličnim simpatijama, koje su proistekle iz njegovog nacionalnog opredjeljenja. Dio izjave koji se odnosio na „Gajret“ može se protumačiti samo tako da je „Gajret“ „otet“ Muslimanima, a njegovo dalje djelovanje da je bilo usmjerenje protiv njihovih interesa, pa je iz tih razloga i nastala potreba za osnivanjem drugog muslimanskog društva „Narodne uzdalice“. Time se otvoreno omaložavaоao rad i analtemisala, po ocjeni „Gajretovih“ radnika, najznačajnija, i po broju članova i po uspjesima, organizacija u muslimanskom javnom životu. U rezoluciji koju je tim povodom donijela „Gajretova“ skupština konstatovano je da je „Gajret“ kao izrazito muslimansko društvo koje je uviјek djelovalo u duhu islamskih načela nije dalo nikakva povoda reis-ul-uлеми da daje ovakve ocjene o Društvu, tim prije što se ono korektno držalo prema njemu čak i u najtežim momentima njegovog dolaska na ovaj položaj. U Rezoluciji je oštro osuđen ovaj postupak reis-ul-uлемe i njegova ispoljena pristrasnost, koja je uslijedila kao rezultat njegove nacionalne orijentacije, što je bilo u koliziji sa funkcijom vrhovnog poglavara muslimana, a doprinosilo je daljem produbljivanju postojećih diferencijacija i paralizalo inicijative usmjerene na saradnju i koordinaciju muslimanskih društava.⁴⁰⁹

Dalje diskusije i akcije u ovom pravcu bile su prekinute izbijanjem rata, a do spajanja ovih društava doći će tek u novim izmjenjenim društvenim i političkim uslovima poslije završetka rata 1945. godine.

reis-ul-uлемu izabran je 20. aprila 1938. godine. Nakon uspostavljanja ustaške Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine jasno se deklarisao u prilog te kvislinske tworevine čiji su predstavnici pored ostalog likvidirali i društvo „Gajret“.

„Reis-ul-uлемa g. Spaho o „Narodnoj uzdanci“, Jugoslavenska pošta“, XII/1940, br. 1736, 27. VI 1940, str. 3.

Zapisnik skupštinske pretkonferencije. — Govor dr Zaima Šarca povodom izjave Reis-ul-uлемe gospodina Fehimi ef. Spape „Gajret“, XXI/1940, 10, 196–197; Zapisnik XXXIV redovne glavne godišnje skupštine društva „Gajret“ održane 14. VIII 1940. godine u Sarajevu, Rezolucija, Isto, str. 209–210; KBUDB, Pov. D. Z. 3345/40. Uprrava policije, „Gajret“ — Glavna godišnja skupština, Izvještaj. — I poređ izraženog ogorčenja, na skupštini je prevladalo shvatnje da se u interesu sprečavanja produbljavanja ovog spora, odustane od javnog objavljivanja Rezolucije, pod uslovom da reis-ul-uлемa da izjavu u kojoj će korigirati sve stavove u odnosu na društvo „Gajret“. Iako su izaslaniči reis-ul-uлемe dali obećanja u tom smislu, oni su na „Gajretovu“ skupštini došli sa jednom nepotpisanom izjavom, koja po svom sadržaju nije mogla zadovoljiti skupštinu. Takoju izjavu „Gajretova“ skupština je jednoglasno odibila, a donešenu rezoluciju objavila u svom glasilu.

7. STAV „GAJRETA“ PREMA AUTONOMIJI BOSNE I HERCEGOVINE

Nepovoljna unutrašnja i ozbiljna međunarodna situacija, i s tim u vezi veoma složen međunarodni položaj Jugoslavije, imperativno je nametalo traženje izlaza iz unutarnje krize, što je, pored ostalog, podrazumevalo hitno sporazumijevanje srpske i hrvatske buržoazije. Tražio se izlaz iz 20-godišnje unutrašnje krize, u kojoj su srpsko-hrvatske suprotnosti činile okosnicu sukoba i sporova u zemlji. Sporazumom srpske i hrvatske buržoazije, koji su potpisani 26. augusta 1939. godine Cvjetković i Maček, smatrao se da je riješeno hrvatsko pitanje, i pri vremenu su određene granice Banovine Hrvatske. Međutim, time su se sada otvarala nova pitanja, među ostalim i pitanje položaja i teritorijalnog integriteti Bosne i Hercegovine. Sporazumom su Hrvatskoj banovini pripojeni bosanskohercegovački srezovi: Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik, Fojnicu, te zapadna Hercegovina, Mostar i Stolac.⁴¹⁰ To je bila prva etapa, dok je novoformirana vlada Cvjetković-Maček trebala da radi na daljem preuređenju jugoslovenske države.

Jedna od neposrednih posljedica Sporazuma bilo je ponovno oživljavanje ideje o autonomiji Bosne i Hercegovine. Ideja autonomije Bosne i Hercegovine imala je svoj istorijat i nije bila nova. Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine javlja se i nakon raspada Austro-Ugarske. Prilikom formiranja Kraljevine SHS Bosna i Hercegovina postala je ravнопravna pokrajina sa legitimnom vladom Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu. Članovi Narodne vlade bili su povjerenici Glavnog odbora Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu. Za cijelo vrijeme svoga djelovanja Narodna vlada Bosne i Hercegovine bila je autonomna. I Vidovdanski ustav 1921. godine uvažavao je u centralističkom sistemu teritorijalnu cjelinu Bosne i Hercegovine.⁴¹¹ Mjerama šestojanašarskog režima 1929. godine teritorija Bosne i Hercegovine bila je podijeljena na četiri banovinu.

Nacionalna neravнопravnost i hegemonistička politika u Kraljevini Jugoslaviji uticale su da je ideja o autonomiji Bosne i Hercegovine ponovo oživjela. Stupanje na snagu Oktrojsanog ustava 1931. godine aktueliralo je diskusije o preuređenju države. Političari iz redova Jugoslovenske muslimanske organizacije autori su tzv. Sarajevskih punktacija (1933), kojima se zahtijevalo preuređenje države na principu političko-istorijskih jedinica sa najširim kompetencijama, te da Bosna i Hercegovina bude jedna od ravнопravnih jedinica u okviru budućeg demokratskog, ustavnog i parlamentarnog uređenja.⁴¹²

Ideju autonomije vještio je koristila JMO, iako se njeni vodstvo nije dosljedno pridržavalo svog programskega načela o autonomnom položaju Bosne i Hercegovine. To naročito vrijedi u periodima kada je JMO imala učešće u centralističkim vladama.⁴¹³ Potpisivanje Sporazuma Cvjetković-Maček 1939. godine izazvalo je burne reakcije i postalo politička

⁴⁰⁷ Dana Begić, Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvjetković-Maček, „Priilozi“ Institutu za istoriju radničkog pokreta, god. II/1966, br. 2, str. 180–181 (dalje: D. Begić, Pokret za autonomiju BiH...)

⁴⁰⁸ Isto, 178.

⁴⁰⁹ Isto.

⁴¹⁰ A. Purivatra, Jugoslavenska muslimanska organizacija..., str. 585.

tema dana. Izjava dr Džafera Kulenovića, koji je zamjenio umrlog dr Spahu na položaju šefa JMO, data predstavnicima domaće štampe u Beogradu 6. novembra 1939. godine, kojom je predložio formiranje, prema Hrvatske, Srbije i Slovenije, i četvrtje jugoslovenske banovine — Bosne i Hercegovine, i to u okviru njenih istorijskih granica, dobila je veliki publicitet i ustalašas muslimanske mase. Izjava je našla na opštu podršku muslimanskog stanovništva i muslimanskih organizacija, bez obzira na njihovu dodatašnju političku, i nacionalnu orientaciju. Nepochodno poslije ove izjave započela je široka aktivnost i održavanje konferencija na kojima učestvuju predstavnici svih muslimanskih političkih, kulturno-prosvjetnih i vjerskih društava i organizacija širom Bosne i Hercegovine. Na ovim sastancima donošene su rezolucije kojima se zahtijevala „autonomija Bosne i Hercegovine u istorijskim granicama“, i kojima se izražavalo puno povjerenje izjavi dr Džafera Kulenovića u pogledu budućeg položaja BiH.⁴¹³

Organizovanja akcija počela je u novembru 1939. godine. Na poziv vakufske direktora dr Hazima Muftića u Sarajevu je 24. novembra 1939. održan sastanak predstavnika svih muslimanskih kulturno-prosvjetnih društava i ustanova, predstavnika vjerskih vlasti, političkih i javnih radnika, kao i predstavnika privrednih korporacija. Sastanku su prisustvovali i senatori U. Hadžihasanović, dr Karamehmedović, bivši ministri dr Behmen i dr Hrasnica. Donijeta je rezolucija, čiji tekst je neposredno upućen predsjedniku vlade i dr Kulenoviću.⁴¹⁴

U rezoluciji je konstatovan:

— da izjava dr Dž. Kulenovića od 6. XI 1939. godine o traženju autonomije predstavlja opšti zahtjev svih Muslimana Bosne i Hercegovine bez ikakve razlike;

— potpuno se podržava zahtjev o budućem položaju Bosne i Hercegovine, koji je postavio ministar Kulenović i u tom pogledu daje mu se puno povjerenje i moralna podrška;

— svi potpisnici su izjavili spremnost da rade na ostvarenju ovih zahtjeva, koji se ne smatraju samo političkim programom, nego uslovom od čijeg ostvarenja zavisi budućnost, siguran opstanak i puna ravnnopravnost ne samo Muslimana nego i svih stanovnika Bosne i Hercegovine. Naglašeno je da ova akcija ne sadrži u sebi ništa što bi škodilo općim državnim interesima, nego ima čisto državotvorni karakter i ide za očuvanje državne zajednice.⁴¹⁵

Tekst rezolucije dostavljen je i društvu „Gajret“, čiji predstavnici nisu prisustvovali ovom sastanku, iako su bili pozvani. Do izostanka „Gajreta“ sa ovog sastanka, kako je objasnio njegov predsjednik dr Avdo Hasanbegović na plenarnoj sjednici Društva, došlo je zbog zakazivanja „Gajretove“ plenarne sjednice za 26. novembra, na kojoj je Društvo trebalo da zauzme svoj stav o ovom pitanju. Zahtjev predsjednika „Gajreta“ da se sastanak u vakufskoj direkciji, zakazan za 24. XI, odgodi

⁴¹³ D. Begić, Pokret za autonomiju..., str. 183.

⁴¹⁴ ABH, KBUDB, Pov. DZ 4710/39.

⁴¹⁵ IAS, Knjiga zapisnika, Zapisnik plenarne sjednice glavnog odbora „Gajreta“ održane 26. novembra 1939. godine.

dok društvo „Gajret“ ne održi svoju sjednicu nije mogao biti prihvaćen, te je održan bez učestvovanja predstavnika „Gajreta“.⁴¹⁶

Izašnjanjanje „Gajreta“ i zauzimanje stava prema pitanju autonomije BiH bilo je od značaja, pošto se radilo o najstarijem i najjačem kulturno-prosvjetnom društvu Muslimana, koje je brojalo preko 25.000 članova, koje je do tada pod predsjedništvom dr A. Hasanbegovića važilo kao glavni oslonac šestojuarske politike među Muslimanima. Potrebno je napomenuti da su se brojne „Gajretove“ jedinice na terenu već opredjelile, ne čekajući na stav Glavnog odbora, i uzele aktivnog učešća, zajedno sa ostalim društvima i organizacijama u donošenju rezolucija kojim se zahtijevala autonomija BiH. U tom smislu upućivani su Glavnemu odboru zahtjevi da zauzme i javno iskaže svoj stav o ovom pitanju. Naglašavalo se da „društvo Gajret, koje svu svoju moralnu i materijalnu korist vuće iz naroda i konsekventno tome potrebno je, da u ovom najvažnijem narodnom pitanju bude zajedno s tim narodom, koji će ga i ubuduće podržavati.“⁴¹⁷ Međutim, bilo je i suprotnih primjera. Na inicijativu dobrotvrornog društva „Zajednica“ u Zenici 20. XI 1939. održan je sastanak predstavnika svih muslimanskih društava povodom zauzimanja stava o preuređenju države i formiranja autonomne jedinice BiH. Na sastanku su uzela učešća društva „Gajret“, „Narodna udanica“, „Zajednica“, „Rahmet“, sresko vakufske povjerenstvo, „El-hidža“, muslimanski sportski klub „Osman Đikić“, džematski medžlis i muslimanski ogrank HSS (ukupno 50 lica). U izvještaju sreskog načelnika se kaže da se prema usvojenoj rezoluciji, kojom se daje podrška izjavi Kulenovića o obrazovanju četvrtne autonomne jedinice Bosne i Hercegovine, rezervisan stav zauzeli jedino predstavnici „Gajreta“ i HSS. Predsjednik „Gajreta“ u Zenici, Mehmedalić Tarabar, inače predsjednik zeničke opštine i član JMO, izjavio je da on ne može dati svoj pristanak u ime „Gajreta“ sve dok odluku o svom stavu prema pitanju autonomije ne doneše Glavni odbor u Sarajevu.⁴¹⁸

Plenarna sjednica „Gajreta“, koja se održavala 26. i 27. novembra 1939. godine u Sarajevu, imala je na dnevnom redu samo jedno pitanje: Donošenje odluke o pitanju učestvovanja „Gajreta“ u akcijama oko preuređenja države. Ovoj značajnoj sjednici, koja se odvijala pod predsjedništvom dr Avde Hasanbegovića, bili su prisutni članovi Glavnog odbora iz Sarajeva i unutrašnjosti.⁴¹⁹

⁴¹⁶ Isto.

⁴¹⁷ IAS, FG, K-80, Dopis pododbora iz Gračanice.

⁴¹⁸ ABH, KBUDB, Pov. DZ 454 od 21. novembra 1939.

⁴¹⁹ IAS, Zapisnik plenarne sjednice GOG 26. i 27. XI 1939. Sjednici su prisustvovali članovi Glavnog odbora iz Sarajeva: dr Zaim Sarac, Mehmed-beg Kapetanović, ing. Salih Cico, Hamid Kukić, Husein Brkić, prof. Hamđija Kapidžić, eng. Sadija Nikšić, dr Osman Halilović, Bekir Omersoftić, Nasif Repovac, dr Muhamed Iblizić, Ismet Comara, Hamđija H. Uvejs, Muhamed Bravo, Ibrahim Biogradlija, prof. Abdulah Žecević, dr Asaf Sarac, prof. Mustafa Drlićević, dr Sinan Mušanović, dr Behaudin Salihagić, Nudjejm Muhibić, dr Hamđija Čemerlić, Salik Hasanbegović, prof. Mustafa Pašić i Aziz Sarčić, članovi Glavnog odbora iz unutrašnjosti: Mustafa Pašić i H. Ibrahimaga Slipčević iz Mostara, Muradbeg Pašić i Nazim Sačićagić iz Bijeljine, Numan Osmanefendić iz Zavidovića, Šefko Selmanović iz Pljevlja, Ahmed Sadiković iz Dervente, Ibrahim Kržić iz Maglaja, Mehmed-aga Zubčević iz Trebinja, Serif Sadiković iz Ljubiškog, Osman Redžić iz Bihaća, Avdo Sarac iz Capljine, Muhamed Avdagić iz Foče, dr Ismet Popović iz Konjica i dr Sulejman-beg Hafizadić iz Travnika.

Na početku sjednice saopštene su mišljenja nekih članova Glavnog odbora izvan Sarajeva, koji su odbili da prisustvuju sjednici, smatrajući da Glavni odbor Društva nije kompetentan da donosi bilo kakve odluke o stavu prema preuređenju države, jer je „Gajret“ eminentno kulturno društvo i kao takvo treba da stoji po strani od svake politike. Takvo stanovištvo zauzeli su delegati iz Beograda, Cetinje i Mostara. U pismu Smail-age Čemaloviću iz Mostara sugerisano je Glavnom odboru da, ukoliko smatra da mora davati neku izjavu, onda treba da se izjašnjava samo u tom smislu da se njegove jedinice ne upuštaju ni u kakve političke manifestacije. „Svaka izjava druge prirode bilo lijevo bilo desno, sigurno bi nanijela štetu Gajretu, a ja sam uvjeren da to ne zeli nijedan član Glavnog odbora.“⁴²⁰ Ovo su bila rijetka izdvojena mišljenja koja su se mogla čuti na ovoj sjednici.

U uvodnom izlaganju predsjednika „Gajret“ konstatovano je da se društvo „Gajret“ tokom godina od oslobođenja konsekventno držalo principa izbjegavanja unošenja politike u društveni rad, što je imalo podršku čitavog „Gajretovog“ članstva. Međutim, ovog puta Društvo je prisiljeno da odstupi od tog principa, jer pitanje autonomije Bosne i Hercegovine je pitanje koje interesuje sve Muslimane, pa je razumljivo da društvo „Gajret“ ne može ostati po strani od tih zbijanja. Osobito imajući u vidu klevete koje su baćene Muslimanima javno i putem štampe, „baćene su i nama i mi nećemo dozvoliti da prelazimo preko tih uvedra. To zahtijeva da Gajret zauzme odgovarajući stav koga će se njegovi članovi pridržavati i tumačiti ga.“⁴²¹

Na Plenumu su prethodno saslušana mišljenja članova Glavnog odbora iz unutrašnjosti, koji su kao „Gajretovi“ radnici na terenu, u stalnom kontaktu sa članstvom, mogli najverodostojnije da izraze osjećanja, želje i raspoloženje muslimanskog naroda. Delegati iz Dervente, Bijeljine, Maglaja, Mostara, Bihaca, Trebinja, Travniku i Fojnicu bili su jedinstveni u iznenadu svojih mišljenja, koja se ukratko mogu svesti na sljedeće:

— da društvo „Gajret“ treba i mora da se solidariše sa željom svih Muslimana Bosne i Hercegovine, čijem raspoloženju se danas niko ne može i ne smije suprotstaviti. U tom pogledu stav Glavnog odbora mora biti kategorisan, i svaka nejasnoća ili odluka o nemiješanju društva „Gajret“ u ovom pitanju značila bi osudu svih Muslimana, čime bi svaki dalji rad za Društvo bio isključen;

— društvo „Gajret“ je postojeću muslimansko društvo, radi isključivo za muslimane i živi isključivo od muslimana“, te pošto su se Muslimani izjasnili za autonomiju, time je i stav „Gajreta“ određen;

— u određivanju svog stava „Gajret“ mora slijediti muslimanske osjećaje, bez obzira na zamjerke koje mu se zbog toga mogu staviti, naročito od strane Srba, pri čemu se, dakako, mislio na one Srbe koji su zastupali centralističke koncepcije. U svojoj prošlosti „Gajret“ se često, zastupajući progresivne ideje, nije obazirao na mišljenje većine Muslimana, uvjeren, što je i vrijeme pokazalo, da pravilno postupa. Za svoj progresivni rad, kada se zamjerao Muslimanima, može se sada zamjeriti i Srbima, uvjeren da postupa u zajedničkom interesu.

— Osporavanje prava Muslimanima da se u ovom pitanju izjašnjavaju, jer kao „nacionalna manjina“ nisu za to legitimirani, samo je zlonamjerna i neinteligentna parola kojom se pozvani i nepozvani nabacuju na Muslimane. Podvučena je činjenica da se muslimanski elemenat u svojoj čini nije nacionalno izjasnio ni kao Srbi ni kao Hrvati, iz prostog razloga „što nijesmo u suštini isključivo ni Srbi ni Hrvati već obadvoje u jednakoj mjeri.“ Ta izražena osobnost Muslimana rezultat je njihovog istorijskog razvijeta, te vjerskih, kulturnih i političkih faktora.

— da se društvo „Gajret“ ne treba pridružiti rezoluciji muslimanskih društava u Sarajevu (koja je podnešena Plenumu od strane vakufa, da je nakon završetka rada usvojili i potpis), koja ima političko-partijski karakter, nego treba donijeti svoju rezoluciju u kojoj će obratiti svoj stav i pobude.⁴²²

Mišljenja članova Glavnog odbora iz Sarajeva, koja su formirana kroz diskusiju prije održavanja Plenuma, nisu se razlikovala od mišljenja koja su iznijeli delegati iz unutrašnjosti, te je jednoglasno usvojeno da se stilizacija zaključaka Plenuma povjeri užem odboru koji su sačinjavali: dr Zaim Sarac, dr Ismet Popovac, Ahmed Sadiković, Hamid Kukić, Husein Brkić, Aziz Saric, Mehmed-beg Kapetanović, dr Avdo Hasanbegović, Bekir Omersoftić, Hamdija Kapidžić i Muhamed Sudžuka.

Zaključak Plenuma u kome je objašnjen stav društva „Gajret“ o pitanju autonomije Bosne i Hercegovine, u redakciji gore navedenog odbora, primljen je jednoduzno, „jer u ovaku sudobnosnim danima društvo Gajret ne može a da ne formuliše javno svoj stav“. U Zaključku je konstatovan:

1. Da su u jedno eminentno političko pitanje uvučena kulturno-prosvjetna društva, koja po svom zadatku ne bi trebalo da se mijesaju u čisto politička pitanja i da je društvo „Gajret“ u toku svog 36-godišnjeg kulturno-prosvjetnog djelovanja težilo i uspijevalo da iz svog rada isključi pitanje svakodnevne politike, te tome momentu, pored ostalog, ima zahvaliti za svoje dosadašnje uspehe; društvo „Gajret“ i dalje ostaje na svom dosadašnjem stanovištu nemiješanja u politiku i smatra da je to pogrešan i neobjektivan put konsultovanja narodne volje, i da je izjašnjanje o ovom pitanju društva „Gajret“ nametnuto postupcima drugih, kao i nekvalifikovanim metodama u pretresu ovog pitanja.

2. Plenum Glavnog odbora „Gajreta“ konstatiše da su u nastaloj diskusiji nanesene uvrede svim Muslimanima slovenske krije i jezika time: što im je osporavana jugoslovenska rasna pripadnost i osnovna građanska prava, oduzimanje prava da izraze svoje mišljenje o preuređenju države, predavicanje da su protiv sporazuma Srba i Hrvata i da na nesporazumu žele da sebi osiguraju naročiti položaj. Ove uvrede, kako je Plenum utvrdio, nisu rezultat nepoznavanja činjenica iz istorije, etnologije, pa i najnovijeg političkog djelovanja Muslimana. Istorija Bosne i Hercegovine pruža dovoljno dokumenata koji nepotrebno dokazuju da je upravo muslimanski element onaj koji je svojom stoljetnom borbom očuvao rasni i jugoslovenski nacionalni karakter. Etnolo-

⁴²⁰ Isto.

⁴²¹ Isto.

ka proučavanja najvećih naučnih kapaciteta nepobitno su dokumentovala slovenske etničke osobine Muslimana, i iz tih razloga Plenum Glavnog odbora „Gajreta“ smatra da uvredljivi ispadi protiv Muslimana nisu mišljenje širokih slojeva srpskog i hrvatskog naroda, nego su izraz političko-partijskih težnji pojedinača i pojedinih usamljenih grupa u cilju stvaranja jedne mučne psihoze radi zadobijanja partijske koristi. Uvjeren da stvaranje ovako negativne psihoze izaziva nacionalnu opasnost, Plenum Glavnog odbora „Gajreta“ odbacio je sa prezrenjem uvede nanesene svim Muslimanima i smatra da nikо nema prava da muslimanskom elementu daje svjedodžbu nacionalne pripadnosti i nacionalnih zasluga.

3. Plenum dalje konstatiše opravdanost stava i zahtjeva Muslimana o stvaranju zasebne samoupravne jedinice u koju bi ušla Bosna i Hercegovina, te Sandžak se autonomom upravom, jer je taj stav konsekventno produženje dotadašnjih političkih nastojanja bosansko-hercegovačkih Muslimana. Taj stav je opravdaniji tim više što je teza centralističkog uređenja napuštena od svih faktora. Zahtjev Muslimana za autonomijom Bosne i Hercegovine teži stvaranju uslova za zajednički život u jednoj izmješanoj teritoriji, a time i jačanju opšte državne cjeline. Težnje Muslimana da se kao cjelina nađu u jednoj samoupravnoj jedinici uz ostalu braću je razumljiva „jer u takvom uređenju vide obezbijedenu mogućnost svog učešća u rješavanju svih svojih kulturnih, ekonomskih i socijalnih pitanja“. Ovakav stav bosansko-hercegovačkih muslimana „nije ništa drugo nego borba za jednakost i pravednost, a sporazum Srba i Hrvata neće biti pravedan i pun ako milijon muslimana i slovenske krvi i jezika ne bi bio zadovoljen.“ (Naglašeno u originalu)

4. Plenum je konstatovao da je svjestan da se ostvarenje autonомнog uređenja Bosne i Hercegovine ne može ostvariti akcijom samih Muslimana, te zato smatra da je obaveza svih faktora da u konačnom rješavanju ovog pitanja usklade interese svih građana koji žive na teritoriji Bosne i Hercegovine, te da ovo pitanje postave na zdravu osnovu i nastoe da razbiju sadašnju negativnu psihozu. Na kraju, Plenum Glavnog odbora „Gajreta“ je apelovao na sve faktore, a posebno na predstavnike Srbija, koji predstavljaju svojom većinom značajan činilac u rješavanju ovog pitanja, da se u tretiranju položaja Bosne i Hercegovine, postupa razumno i sa najvećom ozbiljnošću, jer to traže najkupniji nacionalni i državni interes⁴³. Plenum je isto tako apelovao na sve Muslimane, a naročito na svoje članstvo, da zadrži hladokrvnost i unos pomirljivost, jer će samo takvimi držanjem doprinijeti pravilnom rješavanju ovog krupnog pitanja.⁴³

Gajretova XXXIV skupština, koja se održala 14. jula 1940. godine, u potpunosti je primila i odobrila zaključke plenarnog sastanka Glavnog odbora „Gajreta“ od 26. i 27. novembra 1939. godine, potvrđujući na taj način da je zauzeti stav „Gajreta“ prema autonomiji Bosne i Hercegovine izraz „raspoloženja i stvarnih interesa bosansko-hercegovačkih Muslimana“.⁴³

⁴³ Isto.

⁴³ Zapisknik XXXIV redovne glavne godišnje skupštine društva „Gajret“ održane 14. jula 1940. godine u Sarajevu, „Gajret“, XXI/1940, 205–209.

Zaključci „Gajretovog“ plenuma predstavljali su odgovor na nepravopran počinj Muslimana i njihovo minimiziranje, kojem su bili izloženi u čitavom periodu između dva svjetska rata. Opredjeljenje za autonomiju Bosne i Hercegovine predstavljalo je, u stvari, opredjeljenje za borbu protiv takvog tretnjama i borbu za poboljšanje njihovog opštег položaja. Ono što daje posebno obilježje i značaj „Gajretovim“ zaključcima jeste da se u njima smisao autonomije Bosne i Hercegovine postavlja šire od programskih zahtjeva JMO, a njenost ostvarenje zasnivalo se na uvažavanju i usklajivanju zajedničkih interesa svih stanovnika Bosne i Hercegovine, a ponaprijre Srba, Hrvata i Muslimana. Ovakvo interpretirani stavovi „Gajreta“ su se približavali principima samopredjeljenja, koji su najdoslednije bili tada izraženi u koncepcijama Komunističke partije Jugoslavije o rješavanju nacionalnog pitanja i budućeg demokratskog uređenja jugoslovenske državne zajednice.

Zaključci Plenuma su putem okružnica upućeni svim „Gajretovim“ jedinicama, kao i svim ostalim društvima.

Odjek „Gajretovih“ zaključaka izazvao je u svim njegovim organizacijama zadovoljstvo, koje je i pismenim putem saopštavano Glavnom odboru i čestitano mu na „muškom, hrabrom i dostojnom stavu Gajretovih članova“. Stav kojeg je zauzeo Glavni odbor doprinio je, kako se isticalo u mnogobrojnim pismima jedinica iz unutrašnjosti, upućenih Glavnom odboru, porastu ugleda „Gajreta“ u svim slojevima muslimanskog stanovništva.⁴³

U reagovanjima povodom „Gajretovih“ zaključaka karakteristična su mišljenja „Gajretovih“ mjesnih odbora u Priboru na Limu, Pljevljima i Podgorici, jer pružaju indicije o tadašnjim uslovima i shvatnjima u ovim sredinama. U Priboru je na široj konferenciji, koja je održana 10. decembra 1939. godine, povodom usvajanja „Gajretovog“ zaključka istaknuta puna opravданost zahtjeva da Bosna i Hercegovina postane autonomna jedinica, kojoj se priključuje novopazarski sandžak, pošto „muslimani ovog kraja osjećaju da su isto što i muslimani u Bosni i Hercegovini i da su nepravednom administrativnom podjelom države, priključeni jednoj pokrajini kojoj ni istorijski ni po svom nacionalnom mentalitetu nisu nikad pripadali“.⁴³

Mjesni odbor u Pljevljima je usvojio „Gajreteve“ zaključke, a u obrázloženju ovog svog stava naveo je „da nisu mogli ni doneti drukčiju odluku nego da slete u svemu „Gajret“ i muslimane Bosne i Hercegovine, cijim su se sastavnim delom uvek smatrali, pa i danas“.⁴³

„Gajreteve“ organizacije izvan Bosne i Hercegovine, kao na primjer one u Crnoj Gori i druge, nisu se što je i razumljivo, izjašnjavale za autonomiju Bosne i Hercegovine, pa prema tome ni dale podršku „Gajretovom“ zaključku. Predstavnici „Gajreta“ u Podgorici učestvovali su na sastanku svih nacionalnih, vитеških, humanih i kulturnih društava, kojeg je organizovala „Narodna odbrana“, kao i u izradi rezolucije u pogledu preuređenja države, u kojoj je zauzeto stanovište o jedinstvu srpskog naroda. Takav stav, kako je istaknuto, ne protivurjeći „Gajretovoj“ ideologiji i misiji koju Gajret imala među muslimanskim elemen-

⁴³ IAS, FG, K-80, br. 3395/39.

⁴³ ABH, FG, K-23, br. 3390/39.

⁴³ ABH, FG, K-23, br. 3283/39.

tom u Crnoj Gori, budući da se crnogorski muslimani kao manjina u odnosu prema našoj braći sugrađanima drugih vjera nemogu a niti smiju zalažati za autonomiju Bosne i Hercegovine, što bi značilo protiv srpskog, kada se ima u vidu životni put crnogorskog muslimana u ovim čisto srpskim krajevima.⁴²⁸ Odbor u Podgorici smatra potpuno opravdanim stav Glavnog odbora „Gajreta” i zaključke usvojene na Plenumu o autonomiji BiH, jer „mora da kroji svoju sudbinu prema sudsibini bosanskohercegovačkih muslimana među kojima je Gajret ponikao i uzdišao se. Predsjednik ovog odbora, kao predstavnik podgoričkog Gajreta u akcionom odboru za donošenje rezolucije u pogledu nedeljivosti srpskog naroda *nastojće svim silama da se prilikom izrade rezolucije po istaknutom pitanju ne spominju pojedinačna ovađašnja mjesina društva*, već da u odnosnoj rezoluciji stoji: sva viteška, nacionalna, kulturna i humana društva grada Podgorice podižu svoj glas za očuvanje jedinstva srpskog naroda.”⁴²⁹

Opredjeljenje najvećeg dijela Muslimana za autonomiju Bosne i Hercegovine poslužilo je ekstremnim nacionalističkim organizacijama i pojedincima za oštре napade na Muslimane, u kojima se njihovo usvajanje autonomističkog programa proglašava za najgori način administrativnog i političkog uređenja države, kojim se ugrožavala i rušila država. Takvi napadi nije bilo poštedeno ni društvo „Gajret”, kojemu se kao i muslimanskim nacionalnim radnicima, zbog zauzetih stavova, osporavala privrženost naciji. Protestujući protiv takvih nacionalističkih ispada i pisanja, posebno glasila „Narodne odbrane”, koja su imala „destruktivnu” misiju i ometala „prirodnu i potrebnu saradnju jednokrve braće Srba, pravoslavnih i muslimana”, društvo „Gajret” se odlučno suprotstavilo shvatnjima po kojima se stavu Muslimana prema državnom uređenju pripisala antinacionalna i antidržavna karakteristika.⁴³⁰ Isticalo se da je pitanje unutrašnjeg uređenja države čisto političko pitanje o kome i Muslimani kao gradani ove države imaju pravo da iznesu svoje mišljenje, koje ni u kom slučaju ne utiče i ne umanjuje, bar što se tiče „Gajreta” i njegovih istomišljenika, značaj njihovog nacionalnog osvjeđenja.⁴³¹ U vrijeme najveće euforije nacionalističkih ispadova prema Muslimanima, pa i „Gajretu”, Društvo je donosilo, istina rijetka, pozitivna mišljenja o Muslimanima, koja su poticala iz pera poznatih srpskih javnih i naučnih radnika. Tako je u listu „Gajret” objavljen zapenačlanak univerzitetskog profesora dr Milivoja Pavlovića, u kojem se pokazivalo razumijevanje za stav Muslimana, osudivilo stvaranje negativne psihoze i zahtijevalo više tolerancije i uzajamnog povjerenja i rješavanja nastalih problema.⁴³² Sudeći po reakciji Glavnog odbora „Gajreta”, koji se i pismeno obratio autoru, njegov članak naišao je na veoma povoljan odjek ne samo među Muslimanima nego, kako se u pismu tvrdilo, i kod „one naše braće pravoslavne vere, koji

⁴²⁸ Isto, br. 3385/39.

⁴²⁹ Isto.

⁴³⁰ Šukrija Kurtović, Povodom jedne šteine polemike, „Gajret”, XXI/1940, 11, 218–220.

⁴³¹ Isto.

⁴³² Dr Milivoj Pavlović, U čemu je problem Bosne, „Gajret”, XX/1939, 14, 253–254.

hoće i umeju da u ovim sudbonosnim vremenima pravilno prosuduju stvari i događaje.” Izražavajući zahvalnost na pokazanom razumijevanju sa položajem bosansko-hercegovačkih Muslimana, u ime cijelokupnog članstva „Gajreta”, predsjednik Hasanbegović je posebno naglasio da je „namu u Gajretu bilo milo više nego ikome da ste vi istupili sa onakvim mišljenjem, jer mnoga naša braća, koja inače dele mišljenje muslimana, ne usudjuju se, na žalost, da to javno i otvoreno kažu, bojeći se anatemte onih koji su danas na površini i koji hoće da vide u stavu muslimana izdaju srpske zavete misli.”⁴³³

Uz dostavljanje zaključaka Plenuma, Glavni odbor „Gajreta” je svim svojim jedinicama istovremeno razaslao okružnicu u kojoj je podržao akciju oko formiranja pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine i apelovalo na sve „Gajretevo” radnike da se u nju aktivno uključe „do posljednjeg člana.”⁴³⁴

Organizacionom formiranjem Pokreta za autonomiju BiH prethodila je obimna politička aktivnost tokom novembra i decembra 1939., u kojoj je učestvovao pretežan dio muslimanskog stanovništva.

U daljem konstituisanju Pokreta za autonomiju BiH i njegovom organizacionom učvršćenju svakako je bila najznačajnija konferencija koju je Dž. Kulenović održao u prostorijama dobrotvornog društva „Huđajet” u Sarajevu 30. decembra 1939. godine. Ovom sastanku prisustvovalo je preko 100 osoba, većinom intelektualaca, koji su zastupali gotovo svi muslimanske grupe i struje. Na konferenciji je izražena jedinstvenost Muslimana, bez obzira na dotadašnju prohrvatsku ili prosrpsku orijentisanost, i manifestovana puna saglasnost u pogledu zahtjeva za autonomiju Bosne i Hercegovine. Na sastanku je odlučeno da se organizacija nazove Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine. Izabran je širi akcioni odbor sa Izvršnim odborom, na čelu sa počasnim predsjednikom dr Džaferom Kulenovićem.⁴³⁵ U odbor su ušle sljedeće ličnosti: dr Hamdija Karamehmedović, bivši senator, (van stranaka); Uzeir-aga Hadžihasanović, senator (JRZ); dr Avdo Hasanbegović, min. u penziji (Gajret); Ismet-beg Gavrankapetanović, bivši nar. poslanik (JRZ); Edhem Mulabdić, predsjednik „Narodne udzalice”; dr Zaim Sarac, advokat, (potpredsjednik „Gajreta”); Husein Alić, direktor Serijske gimn. (van stranaka); Husein Brkić, direktor II gimn. (Gajret); Edhem-aga Bičakčić, direktor Gradske štendionice (JRZ); Hamid Kukić, generalni sekretar „Gajreta”; dr Mustaj-beg Mutevelić, advokat (Gajret); dr Hajim Muftić, direktor vakufa (JRZ); Husein Kadić, biv. narodni poslanik (Gajret); ing. Seid Huseinović, direktor Fabrike čilima (JRZ); Nasih Repovac, sudija (Gajret); Mehmed-beg Kapetanović, veleposjednik, (Gajret); dr Hizvija Gavrankapetanović, advokat, (JRZ); ing. Hajdar Čekro, industrijalac (Gajret); Lutfo Muftić, magistar farmacije (JRZ); Muhammed Kantardžić, profesor (JRZ); dr Hamdija Čemerlić, docent isl. šer. teol. (Gajret); dr Kasim Turković, savjetnik općine (JRZ); dr Behaudin Salihagić, sudija (Gajret); dr Sinan Mušanović, ljekar (Gajret); Aziz Sařić, sudija (Gajret); Šukrija Kurtović, biv. nar. poslanik (Gajret); dr

⁴³³ IAS, FG, K-80, br. 3408/1939, Pismo dr Hasanbegovića prof. dr Milivoju Pavloviću.

⁴³⁴ IAS, Zapisnik plenarne sjednice...

⁴³⁵ ABH, KBUDB, Pov. DZ 40 od 4. januara 1940. Izvještaj Uprave policije.

Asaf Sarac, upravnik bolnice (Gajret); Bekir Omersoftić, zamjenik drž. tuzioca (JRZ); dr Safet Žećević, advokat (van stranke); Mahmud Filipović, sudija (Gajret); dr Ahmed Polić, kustos muzeja (van stranke); dr Ali-Osman Mehmedagić, ljekar (Gajret); Edhem Đulizarević, općinski vijećnik (JRZ); Munir Sahinović Ekremov (Hrvat. Starcevića stranka).⁴³⁶

Po strani od akcije Pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine bio je jedan manji dio muslimanskih političara, inače najblžih saradnika dr Špahe. Na konferenciji 30. decembra 1939. godine zapaženo je odustvuo dr Sefkije Behmena, braće Sahinagića, Asima Seremeta i drugih blžih saradnika dr Špahe, koji nisu bili ni pozvani na ovaj sastanak, što je živo komentarisano.⁴³⁷ Citavoj akciji oko organizacionog formiranja Pokreta za autonomiju davao je ton Uzeir Hadžihasanović, što se očitovalo i u tome da nisu uzeti u obzir s jedne strane dr Sefkiju Behmen, koji se javno distancirao od Džafera Kulenovića, i, s druge strane, grupa oko Hakije Hadžića, tzv. Muslimanska organizacija HSS. S tim u vezi je, svakako, pojava letka u februaru 1940. godine, potpisanoj od vodstva JMO, a čiji je autor bio, kako je to ustanovala policija, dr Sefkija Behmen. U letku se povodom osnivanja „nekog Izvršnog odbora pokreta za autonomiju BiH“ obavještavaju Muslimani, da čvrsto ostanu uz JMO, koja je kao osnovno načelo svoga programa imala autonomiju BiH, za koju su se borili 20 godina. Sada kada su svi Muslimani za tu ideju, isticalo se u letku, JMO predstavlja najbolju garanciju za ostvarenje tog političkog idealja. Osuduje se stvaranje odbora po raznim mjestima sa istim programom za koji se bori JMO, što samo umosi nered i zabunu u „naše čvrste i složne redove“. Očigledna je namjera sačuvanja ovog letka da parališe akciju Izvršnog odbora Pokreta za autonomiju da kontrolu nad muslimanskim masama zadrži u svojim rukama, što je u datim okolnostima bilo iluzorno.⁴³⁸

Početkom februara Izvršni odbor Pokreta za autonomiju uputio je okružnicu u vidu pisma uglednim pojedincima, organizacijama i društvima, u kojem ih poziva na osnivanje mjesnih odbora za autonomiju i biranje delegata za Zemaljski sastanak u Sarajevu, na kome će se izabratи uži i širi Centralni odbor Pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine. Data su i uputstva da se na svakih 5000 stanovnika bira jedan delegat, a krajnji rok za izbor delegata bio je predviđen za 1. maj 1940. godine. Pismo su potpisali ispred Izvršnog odbora Ismet-beg Gavrancapetanović, bivši nar. poslanik i Hamid Kukić, sekretar „Gajreta“.⁴³⁹

Rezultat ovog pisma bio je obrazovanje mjesnih odbora u većini sreskim mjestima u Bosni i Hercegovini, kao i izbor delegata za Zemaljski sastanak, čije je vrijeme održavanja zavisilo od odluke dr Kulenovića.⁴⁴⁰ U vezi sa održavanjem Zemaljske konferencije zapažena je aktivnost kod jednog dijela sarajevskih Muslimana, u kojoj su glavnu riječ vodili „Gajretovci“, i koji su fiskirali održavanje ovog sastanka. Razlozi ovom stavu „Gajretovaca“ ležali su u činjenici što su oni u većem dijelu izabranih sreskih odbora imali većinu, koju su željeli iskoristiti

⁴³⁶ Isto.

⁴³⁷ ABH, KBUDB, Pov. DZ 34 od 3. I 1940, Izvještaj Uprave policije.

⁴³⁸ ABH, KBUDB, Pov. DZ 1042/40.

⁴³⁹ ABH, KBUDB, Pov. DZ 1173/40.

⁴⁴⁰ ABH, KBUDB, Pov. D. Z. № 1423 od 19. III 1940.

na Zemaljskoj konferenciji s ciljem da se korigira „preoštar“ stav dr Kulenovića. S obzirom na postojeću većinu „Gajretovaca“ na Zemaljskoj konferenciji, izabrani novi Centralni odbor predstavljao bi, po mišljenju banske uprave, regulativ politike Muslimana i slabljenje preštiga dr Kulenovića.⁴⁴¹

Politički momenti su, međutim, uticali na dr Kulenovića da ovu konferenciju odgada u očekivanju promjene stava Srba i Hrvata, koja bi išla u prilog ideji autonomije Bosne i Hercegovine. Prema istom izvještaju takva nadanja su bila nerealna, bar što se tiče bosanskih Srba, koji ne samo da ne žele autonomiju, već energično ustaju protiv ove vrste bosanskohercegovačke samouprave. U tom pogledu su bile složne sve srpske političke grupe, i njihovo stanovište je: nikavku autonomiju Bosne i Hercegovine, a, u slučaju da se to ostvari protiv njihove volje, izjavljaju da će Bosna i Hercegovina postati poprište najvećih nesreća.⁴⁴² Iako je u srpskim gradskim krugovima bilo slučajeva saglašavanja sa autonomijom koju su tražili muslimanski političari, ipak se radilo o izuzecima koji nisu predstavljali želje i raspoloženje ogromne većine srpskog naroda u BiH.⁴⁴³

Prema jednom službenom izvještaju, među Hrvatima jedan manji dio bio je za autonomiju, dok su ostali pristalicu HSS i usvajaju odluke koje donosi njihovo vođstvo u Zagrebu. Imajući u vidu ovakva raspoloženja, po mišljenju banske uprave, održavanje planiranog Zemaljskog sastanka, ukoliko bi imao manifestacioni karakter i širi publicitet, dovelo bi do nesagledivih posljedica.⁴⁴⁴

Uporedo sa akcijom Pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine odvijao se kod Srba pokret uperen protiv autonomije, koji je sadržavao stanovište da Bosna i Hercegovina treba da budu pripojene Banovini srpskou sklopu srpskih zemalja. Iza ovog zahtjeva stajala su sva srpska kulturno-prosvjetna i dobrovorna društva u Bosni i Hercegovini kao i sve srpske političke partie. U nizu rezolucija ispoljavala se jedinstvenost u pogledu preuređenja države na bazi tri jedinice i odlučno protivilje formiranju četvrtre banovine odnosno protiv autonomije Bosne i Hercegovine. Stanovima kojima se Bosna i Hercegovina proglašava sastavnim dijelom srpskih zemalja značajnu moralnu podršku davale su organizacije Narodna obrana i Srpski Kulturni Klub (SKK) u Beogradu. Potpisivanje Sporazuma Cvetković-Maček dalo je povodu SKK da postavi zahtjev obrazovanja Srpske banovine kao protuteže Hrvatskoj, koja se trebala prostirati na onom području koje nije obuhvaćeno Hrvatskom banovinom, izuzev Dravskog banovine. To je bila koncepcija najekstremnijih srpskih nacionalista o stvaranju Velike Srbije u okviru jugoslovenskih država. Bosna i Hercegovina predstavljala je za SKK područje od posebnog interesa, gdje je Klub stvarao svoje organizacije u cilju okupljanja i ujedinjenja Srba.⁴⁴⁵ SKK je vodio jaku

⁴⁴¹ Isto.

⁴⁴² Isto.

⁴⁴³ ABH, KBUDB, Pov. br. 3101/39, Izvještaj o političkoj situaciji.

⁴⁴⁴ ABH, KBUDB, Pov. DZ 1423.

⁴⁴⁵ Nusret Sehić, Srpski gradski politički krugovi prema pitanju preuređenja države i položaja Bosne i Hercegovine, u: *Istoriske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1968, str. 179.

propagandu protiv aspiracija HSS na teritoriji BiH, kao i na suzbijanje svih akcija usmjerenih ka autonomiji BiH. Prema koncepcijama koje je zastupao SKK, pitanje autonomije BiH bilo je u suprotnosti sa nacionalnom i državnom idejom, i autonomija bi u tom slučaju značila odvajanje Srbija Bosne i Hercegovine od Srbije. SKK je postavljao zahtjev da se Bosna i Hercegovina uključi u sastav buduće srpske jedinice, obrazlažući to isključivim srpskim obilježjem bosansko-hercegovačke teritorije. Istorisko pravo Srbije na Bosnu i Hercegovinu SKK je dokazivao i pripadnošću bosansko-hercegovačkih Muslimana srpskom narodu, čiji su oni dio, i koji zajedno sa Srbima čine dvije trećine bosansko-hercegovačkog stanovništva. Program SKK o Velikoj Srbiji i njegova praktična djelatnost koju je razvijao na terenu učinili su ga nosiocem najekstremnijih srpskih nacionalističkih aspiracija.⁴⁴⁵ U djelatnosti Kluba glavnu riječ vodili su predstavnici gradanske inteligencije, uglavnom univerzitetski profesori. Predsjednik Kluba bio je Slobodan Jovanović.

Pored Narodne odbrane i SKK, i pravoslavna crkva uzima aktivno učešće u agitaciji pripajanja BiH Banovini Srbiji. Na inicijativu sveštenstva održani su sastanci u Tuzli, Bijeljini, Doboju, Zenici i Mostaru, na kojima su donesene rezolucije protiv autonomije BiH, a za priključenje srpskim zemljama.⁴⁴⁶ Na sastanku svih srpskih nacionalnih i kulturnih društava u decembru 1939. godine u Sarajevu obrazovan je „Savjet srpskih nacionalnih društava”, sa zadatkom što intenzivnijeg rada na jačanju srpske nacionalne misli, čuvanju srpskog nacionalnog obilježja Bosne i Hercegovine, kao i rada na produbljivanju odnosa sa ostalim srpskim pokrajinama. Savjet je objedinjavao rad svih srpskih nacionalnih i drugih društava u BiH i bio središnji organ za teritoriju BiH. Na sjednici od 12. decembra 1939. godine izabran je Upravni odbor Savjeta, sa predsjednikom Savom Ljubibraticom.⁴⁴⁷ U Upravnom odboru Savjeta kao drugi sekretar bio je izabran „Gajretovac” Hamdija Nikšić, sekretar Narodne odbrane. Najznačajnija manifestacija ovog pokreta bilo je održavanje Sabora svih srpskih i ostalih nacionalnih ustanova u Doboju 31. decembra 1939. godine, kome je prisustovovalo preko 500 delegata iz BiH sa blizu 3.000 Srbra iz Doboja i okoline. Na Saboru je prihvaćena rezolucija u kojoj se odlučno istupa protiv svih akcija i pokušaja koji idu za cijepanjem i slabljenjem jugoslovenske države, posebno slabljenjem i podvajanjem Srba u toj državi; protestuje se što se pitanje narodnog sporazumijevanja izvelo bez učešća srpskog dijela i na njegovu štetu, i izjavljuje da će se boriti protiv odvajanja srpskih krajeva, u ma kom obliku, od Srbije i Crne Gore; na kraju se upućuju poziv svim Srbima i ostalim jugoslovenskim nacionalnostima na okupljanje bez obzira na partijske i lične interese.⁴⁴⁸

Zvanično gledište i stav Hrvatske seljačke stranke o položaju Bosne i Hercegovine poslije Sporazuma Cvetković-Maček bilo je da se putem plebiscita odnosno slobodnim izražavanjem narodne volje riješi

⁴⁴⁵ Isto, str. 181.

⁴⁴⁶ D. Begić, Pokret za autonomiju..., str. 186.

⁴⁴⁷ ABH, KBUDB, Pov. DZ 270/1939.

⁴⁴⁸ D. Begić, Pokret za autonomiju..., str. 187.

pitanje teritorijalne pripadnosti Bosne i Hercegovine. Zastupajući ovu koncepciju Hrvatska seljačka stranka je u svojim kombinacijama računala na muslimanske mase i „Muslimansku organizaciju“ u okviru Hrvatske seljačke stranke. Pri tome se polazilo od broja stanovništva na već pripojenoj teritoriji Bosne i Hercegovine Banovini Hrvatskoj, i to kako hrvatskog tako i muslimanskog stanovništva, na čije se glasove i podršku u eventualnom plebiscitu računalo.⁴⁵⁰

S tim u vezi, u pojačanoj nacionalnoj agitaciji iz Hrvatske, iznošenje teza o hrvatskoj nacionalnoj pripadnosti Muslimana se sve više u istupima pojedinači i putem štampe koristilo kao značajan argument u dokazivanju opravdanosti zahtjeva za pripajanje Bosne i Hercegovine, odnosno izvjesnih njenih dijelova Hrvatskoj.

Takvoj argumentaciji se društvo „Gajret“ i zbog svoje nacionalne orijentacije otvoreno suprotstavljalo objavljivanjem članaka u vlastitom glasilu, u kojima se, isticanjem „neosporne“ pripadnosti Muslimana srpskom narodu, dokazivala neosnovanost zahtjeva za otjecajpljenjem dijelova Bosne i Hercegovine i njihovog pripajanja Banovini Hrvatskoj.⁴⁵¹

Za autonomiju Bosne i Hercegovine izjasnila se i Komunistička partija Jugoslavije. Djelujući kroz razna društva i organizacije, ona je i kroz studentska udruženja i preko napredne inteligencije zastupala program autonomije kao jedino pravilno rješenje u ovoj političkoj situaciji. Prvog decembra 1939. godine izšlo je Treće otvoreno pismo bosansko-hercegovačke studentske omladine pod naslovom „Protiv rata, za slobodu, demokratiju i ravnnopravnost naroda, za autonomiju Bosne i Hercegovine“, čiji su inicijatori i autori bili uglavnom studenti-kommunisti sa Beogradskog i Zagrebačkog univerziteta. U Trećem otvorenom pismu, potpisanim od 509 bosansko-hercegovačkih studenata detaljno je analizirana politička situacija u zemlji, razotkrivala se suština Sporazuma Cvetković-Maček i pozvana javnost da se bori za demokratsko rješenje unutrašnjih državnih problema. U pismu se isticalo da od pravilnog rješenja pitanja Bosne i Hercegovine zavisi pobeda demokratije u Jugoslaviji, te da „če svaka podjela Bosne i Hercegovine pretostavljava i jednu nepravdu nanesenu Muslimanima koji od uvijek čine jednu posebnu cjelinu“. U Pismu se konstatuje da je Bosna i Hercegovina već odavno posebna politička jedinica u kojoj vijekovima žive na prostoru između Drine, Save i Une, kao i s obje strane Neretve, Srbi, Muslimani i Hrvati i „da u njoj nije moguće postaviti granicu između Srbija i Hrvata, a da ona ne bude teška nepravda Srbima i Hrvatima i Muslimanima“. Pledirajući za autonomiju Bosne i Hercegovine, u Pismu se isticalo da će jedino „Autonomna Bosna i Hercegovina onemogućiti sve nenarodne i nazadne grupe da trguju sa napačenom Bosnom i Hercegovinom kao sa svojim imetakom, bilo da su one na srpskoj, hrvatskoj ili muslimanskoj strani, borili se oni danas za autonomiju ili protiv. Samo u autonomnoj Bosni i Hercegovini ni Drina ni Una neće nas

⁴⁴⁹ Isto, str. 188.

⁴⁵⁰ Sukrija Kurtović, Sporazum i muslimani, „Gajret“, XXI/1940, 1–2, 7–10. Ovaj članak prenijeta je i objavila u svom glasilu i „Narodna odbrana“, 15/1940, 5, 70–72, bez komentara.

dijeliti od braće s one strane, a zadovoljnoj i srećnoj Bosni i Hercegovini biće tada bliže i Beograd i Zagreb.”⁴⁵²

CKKPJ se zvanično izjasnio za utonomiju Bosne i Hercegovine u prvomajskom proglašu 1940. godine, a ovaj stav je potvrđen i na Prijedorskoj konferenciji KPJ za BiH u julu 1940. godine i na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ u Zagrebu, gdje je u rezoluciji navedeno: „Mi komunisti smatramo da narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredjele i nadu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije ili slično.”⁴⁵³

Cinjenica da su program autonomije Bosne i Hercegovine u odlučnom trenutku istovremeno zastupale različite političke partije, kao što je ovoga puta bio slučaj, nije podrazumijevalo i podudarnost gledišta, kao ni krajnjeg ishoda postavljenog cilja. Sustinske razlike tretmana ovog pitanja proizilazile su iz različitih, u ovom slučaju suprotnih klasnih pristupa. Stavovi Jugoslovenske muslimanske organizacije i drugih muslimanskih gradanskih političkih krugova o autonomiji Bosne i Hercegovine bili su određeni potrebama i željama muslimanske buržoazije da u svojim planovima ideju autonomije Bosne i Hercegovine vještiskoristi kao pogodno sredstvo za odbranu i učvršćenje svojih ekonomske pozicija i političkog uticaja u Bosni i Hercegovini.

Nasuprot tome program KPJ za narodnu autonomiju Bosne i Hercegovine zasnivao se na revolucionarno-demokratskim principima kojima se obezbjeđivala puna ravноправност, politička prava i slobode svih naroda u Bosni i Hercegovini, u čemu se ogledao zajednički interes i Srba i Muslimana i Hrvata.

Izbjeganje i sirenje rata u Evropi i neizvjesnosti koje je nosio takav razvoj dogadaja uticali su na prividno smirivanje političkih strasti u našoj zemlji i odlaganje rješavanja pitanja teritorijalne celine Bosne i Hercegovine.

T R E Ć I D I O

⁴⁵² Arhiv Jugoslavije, Fond 66, Fasc. 75.

⁴⁵³ „Komunist”, organ CKKPJ, br. 1, oktobar 1946, str. 117.

I. ORGANIZACIONA STRUKTURA DRUŠTVA „GAJRET”

Način funkcionisanja Društva i shema njegove organizacione strukture sa podjelom na Glavni odbor, pododbore i povjerenike zadržani su i u novim uslovima poslije 1918. godine. Prva pravila usvojena 1921. godine nisu unosila bitnije izmjene u pogledu načina izbora društvenih organa i regulisanja ostalih pitanja vezanih za funkcioniranje Društva. Jednu značajnu novinu predstavljalo je ustanovljavanje kancelarije Glavnog odbora, koja je obavljala administrativne poslove Društva, a zaposljavala je profesionalne činovnike. Uspostavljanje kancelarije sa stručno sposobljenim licima nametalo je proširenje organizacije Društva i poslovanja. Dotadašnja praksa volonterskog obavljanja ovih poslova nije mogla zadovoljiti sve naraslijе potrebe Društva i s tim u vezi potrebu stručnog obavljanja poslova. Na čelu kancelarije nalazio se direktor, koga je imenovan Glavni odbor, a koji je po svojoj funkciji ulazio u sastav Glavnog odbora. Ovu dužnost, od njenoj uvođenja 1921. godine pa sve do raspusta Društva, obavljao je Hamid Kukić. Kao direktor „Gajretove“ kancelarije i ujedno sekretar društva Kukić je pored predsjednika „Gajreta“ bio jedan od najutjecajnijih ličnosti u „Gajretu“. Imajući u vidu da je predsjednik „Gajreta“, a tu dužnost između dva rata skoro neprekidno obavljao dr Avdo Hasanbegović, zbog svojih profesionalnih obaveza bio često odsutan iz Sarajeva, sjedišta Društva, to su svi poslovi išli preko Kukića kao sekretara Društva.¹

¹ Hamid Kukić rođen je u Knežini, gdje je završio osnovnu školu, a srednju u Sarajevu. Kao učesnik Mlađe Bosne oprijezen je sa ostalim omladincima 1914. godine i upućen u koncentracioni logor, a odatle 1915. godine u austrijsku vojsku, na front u Galiciju. Po dolasku u Rusiju stupa u dobrovoljački korpus SHS u Odessi. Iz Odese odlazi na Solunski front i učestvuje u njegovoj proborbi 1918. godine. Nakon završetka rata odlazi u Francusku, na studije političkih nauaka u Pariz, gdje ostaje dvije godine. Poslije povratka iz Francuske 1921. dolazi za sekretara „Gajreta“, i na toj dužnosti ostaje 20 godina. Pored sekretarske dužnosti uredio je i časopis „Gajret“, zatim kalendare „Gajret“ i bio direktor kancelarije „Gajreta“. Kao rezervni oficir mobilisan je 1941. godine i zarobljen u Srbiji, odašle je dospije u zarobljenički logor u Njemačkoj, gdje je ostao sve do kraja rata. Poslije završetka rata nastavlja rad u „Gajretu“ kao sekretar, a nakon njegove likvidacije radi u novoosnovanom društву „Preporod“. Od 1949. godine stupa u aktivnu službu u Islamskoj vjerskoj zajednici, kao direktor Vakufske direkcije u Sarajevu. Na tom položaju ostaje do 1959. godine, kada je došlo do spajanja Vakufske direkcije i Ulama-medžlisa u Starješinstvo is-

A) GLAVNI ODBOR

Sastav i broj članova Glavnog odbora, način biranja, trajanje mandjala. Tek Statut iz 1929. godine unosi izvjesne novine, koje su se odnose na broj članova, koji se povećao sa 11 na 20, i to: 14 iz Sarajeva, a 6 iz ostalih mesta. Ovo povećanje članova Glavnog odbora bilo je motivisano nastojanjem da se ulaskom u Glavni odbor istaknutih ličnosti iz drugih mesta ojača rad „Gajreta“ i pobudi veće interesovanje za društvo u umutrašnjosti. Odluka o proširenju Glavnog odbora donijeta je na redovnoj skupštini Društva u julu 1928. godine, a zvanično regulisana Pravilima iz 1929. godine.²

Glavni odbor je tada proširen ulaskom članova iz Mostara, Travnik, Tuzle, Banjaluke, Sandžaka i Makedonije.³

Pravilima iz 1929. godine bilo je predviđeno da u Glavnom odboru bude zastupljena i jedna Muslimanka kao predstavnica žena. Na skupštini 1930. godine za to mjesto predložena je supruga predsjednika „Gajreta“ dr Halka Hasanbegović, ali se tome izboru suprotstavio Hasanbegović. Na njegovo insistiranje odlučeno je da se zatraže informacije ženskih pododbora i na njihov predlog izabere pogodnu ličnost.⁴ Međutim, ni kasnije to mjesto nije popunjeno, a ova odredba po kojoj je jedna žena ulazila u sastav Glavnog odbora u docnjim statutima je ispuštena.

Sljedećih godina broj članova u Glavnom odboru se stalno povećavao: 1932. godine imao je 18 članova iz Sarajeva i 18 izvan Sarajeva; 1937. godine broj članova iz Sarajeva povećan je na 24, a izvan Sarajeva na 18. Pored redovnih članova u Glavni odbor ulazili su i njihovi zamjenici: 12 iz Sarajeva i 8 izvan Sarajeva. Tu je bio još i Nadzorni odbor od pet članova i pet njihovih zamjenika. Članovi Glavnog odbora iz Sarajeva, njihovi zamjenici, zajedno sa članovima Nadzornog odbora — ukupno 46 lica, sačinjavali su Glavni izvršni odbor Društva. Sa ovakvo velikim brojem članova Glavni odbor predstavljao je glomazno tijelo, zbog čega je ponekad trpilo i normalno odvijanje poslova.⁵

lamske vjerske zajednice. Tada je postavljen za savjetnika Starješinstva i na toj dužnosti ostaje do penzionisanja 1960. godine. Jedno vrijeme bio je i urednik Glasnika Islamske vjerske zajednice. (Od 1950—1954. i 1958—1961). Bio je član NOF-a i predsjednik Opštinskog odbora Saveza boraca. Umro je u Sarajevu 26. I. 1967. godine. H. Ešref Berberović, Merhamid Hamid Kukić, Glasnik IVZ, god. XXX/1967, br. 1—2, 91—93.

² Pravila srpskog muslimanskog kulturnog i prosvjetnog društva „Gajret“, Sarajevo, 1929, str. 6—10.

³ U odbor su kao predstavnici navedenih mesta i krajeva ušli: Smail-aga Čemalović, Husein Bekić, Osman Redžić, Osman Begović, Hamdija Ujević, Esad-aga Alibegović, Osman Šelesković, Ibrahim Šehić, Sari Surulis i Jusuf Zija Smailagić. IAS, Knjiga zapisa, Zapisički sjednice GOG od 7. jula 1928. godine.

⁴ Pravilnik XXIV redovnoj glavnoj godišnje skupštine, „Gajret“, 11/1930, 402. Sarajevo, 1932, str. 7—12; Pravila srpskog muslimanskog kulturno-prosvjetnog društva „Gajret“, Sarajevo, 1937, str. 6—12.

ORGANIZACIJSKA STRUKTURA DRUŠTVA „GAJRET“

Radi efikasnosti poslovanja od 1939. godine iz sastava Glavnog odbora biran je Glavni izvršni odbor, koji se sastojao od 12 članova, i to iz Sarajeva, a sačinjavali su ga predsjednik, 4 potpredsjednika, sekretar, blagajnik i pet članova Glavnog odbora. Glavni izvršni odbor vršio je sve one poslove koji su do tada bili u nadležnosti Glavnog odbora. Na taj način Glavni izvršni odbor predstavljao je uže tijelo, koje je praktično rukovodilo Društvom, s obzirom da su u njegovu sastavu bili i svi najvažniji funkcionери. Pošto su svih njegovih članova bili iz Sarajeva, to je omogućeno i ekspeditivno u donošenju odluka, održavanju sjednica i slično. U stvari, formiranjem Glavnog izvršnog odbora samo se i formalno ozvaničila postojeća praksa, pošto je i do tada sve važnije zadatke u Društu obavljalo jedno uže neformalno tijelo članova Glavnog odbora iz Sarajeva na čelu sa predsjednikom Društva i njegovim najbližim saradnicima (potpredsjednik, sekretar, blagajnik).⁶

Način biranja članova Glavnog odbora bio je tako regulisan Pravilima da je pružao mogućnost neograničenog ponovnog izbora istih lica nakon isteka dvogodišnjeg mandata. Zahvaljujući takvom izbornom sistemu, sve važnije funkcije u Glavnom odboru čitav niz godina obavljale su iste ličnosti. Na taj način čitavo vrijeme između dva rata ključne pozicije u Društu držali su dr Avdo Hasanbegović, Hamid Kukić, dr Ibrahim Hadžomerović, Fehim Musakadić i drugi. I u širem sastavu Glavnog odbora gotovo cijelo vrijeme susrećemo iste ličnosti: Smail-aga Čemalović, Osman Redžić, Ibrahim Slipčević i drugi.

Socijalna struktura članova Glavnog odbora prema njegovom sastavu u šest različitih godina i to: 1919, 1923, 1928, 1931, 1934. i 1939. godine predstavljena je u Tabeli 1. Utvrđivanje pojedinih socijalnih

Tabela I

SOCIJALNI SASTAV CLANOVA GLAVNOG ODBORA IZMEDU 1918—1941.⁷

	Cinovnici	Intelektualci	Trgovci	Posjednici	Vjerski, službenici	Industrij.	Građevinsko poduzeće	Zanatnje	Ostali	Ukupno
1919/20.	4	6	—	2	—	—	—	—	3	15
1923/24.	5	4	2	2	1	—	—	—	5	19
1928/29.	11	9	3	4	—	1	1	—	7	36
1931/32.	10	13	5	3	—	1	1	—	3	36
1934/35.	13	18	10	8	2	—	1	—	6	58
1939/40.	26	33	10	13	1	—	—	1	5	88

⁶ Pravila srpskog muslimanskog kulturno-prosvjetnog društva „Gajret“, Sarajevo, 1939, str. 7—13.

⁷ Tabela je rađena na osnovu podataka o sastavu članova Glavnog odbora objavljivanih u časopisu „Gajret“ za navedene godine; Spomenica..., Tabela I, str. 1—2.

kategorija zbog njihove neizdiferenciranoosti predstavljalo nam je znatne poteškoće. Iz tih razloga pod grupom „činovnici“ podrazumijevaju se, pored činovnika u klasičnom smislu riječi, i svi nosioci važnijih funkcija u državnoj upravi i privredi, kao što su savjetnici i načelnici banske uprave, direktori većih preduzeća i značajnijih ustanova, predsjednici opština, sreski načelnici, predsjednici suda i drugi.

Ova tabela nam pokazuje da su u Glavni odbor „Gajret“ birani intelektualci, viši činovnici, trgovci, posjednici, industrijalci, poduzetnici i vjerski službenici, tj. predstavnici vodećih slojeva muslimanskog stanovništva u BiH. Uočljivo je da u vodstvu „Gajreta“ dominiraju ličnosti intelektualnih zanimanja (ljekari, profesori, inženjeri, advokati, sudije, šerijatske sudije). Njihov broj naročito se povećava u godinama pred drugi svjetski rat što je posljedica sve većeg broja akademski obrazovanih Muslimana.

Cinjenica da je jedan dio „Gajretovih“ funkcionera članova Glavnog odbora zauzimao istaknute položaje u aparatu vlasti bitno je uticala na njegovu orijentaciju. Na čelu Društva nalazio se dr Avdo Hasanbegović, koji je u državnom aparatu poslje rata, naročito u vrijeme diktature, zauzimao visoke položaje: velikog župana, pomoćnika bana, ministra i potpredsjednika Narodne skupštine.⁸ U 1928./29. godini „Gajre-

⁸ Dr Avdo Hasanbegović rođen je u Gacku 1888. godine, Još kao srednjoškolac u Mostaru ističe se među muslimanskim omladinom koja je usvojila srpsku nacionalnu orijentaciju, te učeštvarje u radu tajnih dačkih organizacija. U Zagrebu, gdje nastavlja školovanje, jedno vrijeme uredjuje „Srpski vjesnik“. Studij prava nastavlja u Beču koga stipeñista valuku. U toku prvog svjetskog rata već 1915. godine prebačuje se u Rusiju, gdje radi na osnivanju dobrovojčkih odreda. Bio je među prvim Muslimanima koji su proizvedeni u oficire srpske vojske u Odesi 1915. godine. Jedno vrijeme je, kao sekretar, pratio Nikolu Pašiću prilikom njegovih obilazaka centra za skupljanje dobrovojčaca u Rusiji. Kao oficir srpske vojske učestvuje u borboju Solunskog fronta.

Pošlije 1918. godine pristupa Radikalnoj stranci, a kasnije Jugoslavenskoj nacionalnoj stranci, uz koju ostaje sve do raspada Jugoslavije.

Prvili godina iza rata bavi se publicistikom. Od 1920. do 1922. godine glavni je urednik „Domovine“, radikalni orijentisanog lista, čiji je vlasnik bio Serif Arnavutović, a koji je okupljao one muslimanske političare i pristalice Radikalne stranke koji su se suprotstavljali JMO. Od 1923. godine stupa u državno-političko upravnu službu, prvo kao pravni referent, a zatim načelnik Odjeljenja socijalne politike. Šesti januar 1929. godine zatckao ga je na položaju velikog župana mostarske oblasti, odakle je otišao na istu dužnost u Tuzlu. Nakon formiranja banovina Hasanbegović je 1929. postavljen za pomoćnika bana Drinske banovine. U vlasti Petra Živkovića od 2. septembra 1931. godine imao je položaj ministra bez portfelja. Za skupštinski period 1931–1935. bio je narodni poslanik za južanski srez, a istovremeno zauzimao položaj potpredsjednika Narodne skupštine. Poslije pada Jevtićeve vlade 1935. godine penzionisan je kao ministar. Nakon sloma Jugoslavije 1941. godine ustaške vlasti su ga odmah uhapsile i zatko zlostavljali, ali je na intervenciju iz Srbije, uz pomoć Nijemaca, izvučen iz затvora i prebačen u Beograd. Postoje osovine indicije da je ova intervencija iz Beograda uslijedila u vezi sa kombinacijama da se Hasanbegović kao jedan od najistaknutijih Muslimana srpske orijentacije angažuje za saradnju sa Nacionalnim komitetom Draža Mihailovića, što on, međutim, nije privratio. Napušten od svih politički pasivnih, umro je u Beogradu 1943. godine. ABH, V. 2. S. O., br. 1742/24; KBUDB Pov. br. 2343/1935, „Gajret“, 12/1931, 18, 433; M. Marković, Dobrovojčki pokret u svetskom ratu, Sarajevo 1931; Izjava Ismeta Hasanbegovića data autoru III 1979. godine o poslednjem danu po Avdu Hasanbegoviću.

ORGANIZACIJSKA STRUKTURA DRUŠTVA „GAJRET“⁹

tovi“ funkcioneri zauzimali su položaje: velikog župana, načelnika banske uprave, direktora valuku, zamjenika državnog tužioca, sreskih načelnika i dr.; u 1931/32. članovi Glavnog odbora bili su na sljedećim funkcijama: ministar, direktor valuku, načelnika banske uprave, finansijskog nadsvjetvenika, državnog tužioca, direktora šerijatske gimnazije, direktori banke (2), školski nadzornici (2), sudije (2), upravnih policije, sreski načelnik, gradonačelnik; u 1939/40. srećemo među „Gajretovcima“ sledeća zvanja: ministra, savjetnika banske uprave, upravnika državne bolnice, direktora gimnazije, direktora „Jugoslavije“, direktora Beogradske zadruge, direktora fabrike duhanu, direktora rudnika, direktora gradske elektrane, načelnika banske uprave, šefa sreskog suda, univerzitetskog profesora i druge.⁹

Treba istaći da se u sastavu Glavnog odbora nalazilo više dobrovoljaca u srpskoj vojsci u vrijeme rata, koji su obavljali i najvažnije funkcije u „Gajretu“, pa prema tome imali i značajan uticaj na njegovu orijentaciju i djelovanje.¹⁰ U razdoblju između dva rata, sa kratkim prekidom u 1928/29. godini, na čelu Društva bio je dr Avdo Hasanbe-

⁸ U Glavnom odboru 1939/40. godine bili su: predsjednik dr Avdo Hasanbegović, ministar po penziji; potpredsjednik: dr Zaim Sarac, advokat; Mehmed-beg Kapetanović, posjednik; ing. Salih Cico, direktor Fabrike duhana u Sarajevu; Husein Kadić, posjednik; sekretar Hamid Kukić, direktor Gajreta; blagajnik Aziz Sarić, posjednik; Nadzorni odbor: Hamdi Uvejs, pomoćnik finansijskog direktora; Damjan Semaković, viši činovnik Narodne banke; Emin Ferizbegović, činovnik Rudarske direkcije; Mustafa Sarac, viši činovnik Direkcije pošta; Zamjenici: dr Sime Musanagić, Ilekjar OUZR; Hajrudin Kapetanović, posjednik; Bećir Sokol, direktor Beogradske zadruge; Ibrahim Arnaut, direktor „Jugoslavije“; Mahmut Filipović, sudija; Članovi iz Sarajeva: Abdulah Zečević, profesor; dr Asaf Sarac, upravnik Državne bolnice; Nasih Repovac, sudija; prof. Husnij Brkić, direktor gimnazije; Hamdija Kapidić, profesor; dr Osman Halilbašić, činovnik Banske uprave; Salih Foča, trgovac; M. Djurić, profesor; Ahmed Novalija, trgovac; Mehaga Comara, posjednik; Lutvo Muftić, apotekar; dr Muhamed Iblizić, Ilekjar; dr M. Hajdarović, zubni lekar; dr Behaudin Salihagić, sudija; Nudjejm Muhibić, činovnik Gradske štedionice; Alija Hromić, školski nadzornik; dr Hamđija Čemerlić, docent; Mustafa Aljanović, profesor; Hasan Sabić, vojni imam; ing. Sadija Nikšić, savjetnik Banske uprave; Ismet Comara, viši činovnik Hipotekarne banke; Muhammed Bravac, posjednik; Članovi izvan Sarajeva: Smailaga Čemalović, posjednik; Mustafa Pašić, šef Sreskog suda; Ibrahim Slipčević, trgovac; prof. Derviš Tafo, načelnik Banske uprave; Naim Čejvan, profesor; Mehmed Zubčević, trgovac; Osman Redžić, školski upravitelj u p. u p. Camil Hadžić, šef Poreske uprave; Murad Zaimović, posjednik; Sefić Selmanović, narodni poslanik; Esad-beg Alibegović, veletrgovac; Mehmedalija Tarabar, predsjednik opštine u Zenici; Ahmed Sadiković, veterinar; Serif Sadiković, posjednik; dr Ismet Popovac, Ilekjar; dr Mehmed Begović, prof. univerziteta; dr Sulječim Hafizadić, Ilekjar; Muhamed Sudžuka, sudija; Fehim Musakadić, viši savjetnik Banske uprave; Bekir Omersoftić, sudija; Nazim Šaćiragić, poreski inspektor; Numar Osmančelić, posjednik; Muhammed Avdić, trgovac; Tajib Okić, profesor; dr Radoslav Kurtagić, advokat; Munib Osmanagić, industrijalac; dr Ibro Brkić, Ilekjar; Ibrahim Kržić, sudska činovnik; ing. M. Štipčević, direktor gradske elektrane, „Gajret“, 21/1940, 7–9, 141.

⁹ U Prvom dobrovojčkom odredu u Odesi 1915. godine 9 Muslimana dobio je činove srpskih oficira: Hamid Kukić, poručnik, Avdo Hasanbegović, potporučnik; Sujrka Kurtović, potporučnik; Ibrahim Hadžimirović, kapetan I. klase; Aziz Sarić, potporučnik; Asim Seremet, potporučnik; Dradž Kurtagić, potporučnik; Fehim Musakadić, potporučnik; Alija Demidić, potporučnik. M. Marković, Dobrovojčki pokret u svetskom ratu, Sarajevo, 1931, str. 13; Naš put, „Gajret“, 20/1939, 6, 104.

gović, a sekretarske poslove obavljao je Hamid Kukić. Osim njih značajne funkcije u Društvu imali su i ostali dobrovoljci: dr I. Hadžiomerović, Aziz Sarić, Fehim Musakadić. U svim sastavima Glavnog odbora između 1923—1941. 4—5 članova bilo je iz redova dobrovoljaca.

Iz funkcija koje su obavljali vidi se da je znatan dio članova Glavnog odbora bio vezan za aparat vlasti.¹¹

Međutim, to nije isključivalo i zastupljenost u Glavnom odboru predstavnika i drugih političkih partija i struja. Među ovima bilo je i članova Jugoslovenske muslimanske organizacije, lijevih demokrata, politički neutralnih ličnosti, a od 1935. godine naročito se zapaža sve brojnija zastupljenost predstavnika napredne inteligencije. Njihovo prisustvo u rukovodećem organu Društva nije bilo bez uticaja na njegovu dalju orijentaciju, koja se i vidno izražavala u suprotstavljanju manipulisanju Društvom u političke svrhe. Pod uplivom tih snaga težište „Gajretovog“ rada, u godinama pred rat, usmjeravalo se sve više u pravcu rješavanja akutnih ekonomsko-socijalnih problema Muslimana. Porast uticaja progresivno orientisanih građanskih intelektualaca u Glavnom odboru „Gajreta“ pokazuje i njegov sastav, u čijem užem rukovodstvu sve zapaženiju ulogu ima dr Zaim Sarac. On je od 1936. godine jedan od potpredsjednika, a od 1939. godine i prvi potpredsjednik „Gajreta“.¹²

¹¹ Dugogodišnji član Glavnog odbora dr Ibrahim Hadžiomerović, pravnik, bio je od 1910. do 1914. godine članovik Bosansko-hercegovačkog sabora. Poslije 1918. radi kao upravni članovnik kod Pokrajinske uprave za BiH. Od 1922. godine do 1927. bio komesar gradske opštine Sarajevo, a onda odlazi na dužnost sudije Upravnog suda, te inspektora Ministarstva unutrašnjih poslova. Uzakom kralja od 14. V. 1931. postavljen za pomoćnika bana Drinske banovine. Bio je potpredsjednik Vukovskog vijeća i član njegovog Upravnog odbora, član Glavnog odbora Sokola Kraljevine Jugoslavije, a u sokolskoj župi Sarajevo bio zamjenik starješine Sokola. ABH, ZV pres. 2796/1919. Narodno Jedinstvo, Ilustrovani zvanični almanah — kalendar Drinske banovine za 1932, str. 74—75.; „Gajret“, 12/1931, 9, 252—253.

Fethim Musakadić, rođen 8. VI 1891. u Sarajevu. Dugo godina bio šef sarajevske policije, a neko vrijeme obavljao dužnost sreskog načelnika i višeg savjetnika banske uprave na Četinju. U toku drugog svjetskog rata priključio se četničima Draže Mihailovića. U borbenim sa Desetom hercegovačkom brigadom poginuo u ljeto 1943. godine. KBUDB, Str. pov. 56/1944; Arhiv Vojno istorijskog instituta u Beogradu, Fond HND, kutija 80, reg. br. 1/3a; Vladimir Đedijer, *Dnevnik*, Beograd, 1951, str. 520—521.

Inače broj Muslimana iz redova „Gajreta“ u četničkom pokretu Draže Mihailovića bio je neznatan. Osim Musakadića, za četnički pokret, koliko smo mogli ustanoviti, opredijeljivo se još samo nekoliko pojedinača. Hurem Rasim, Pokušaji nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XVI/1965, Sarajevo, 1965; Hurem Rasim, Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju BiH u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, IV/1968, 4, Sarajevo, 1968.

¹² Zaim Sarac, rođen u Stoci 1892. Gimnaziju završio u Mostaru, a pravni fakultet na Sveučilištu u Zagrebu, gdje je stekao i stepen doktora.

Jos̄ kao gimnazijalac svrstao se u tadašnje revolucionarni jugoslovenski pokret, zbog čega je bio proganjан od tadašnjih okupatorskih vlasti. Djelujući u toku prvog svjetskog rata na liniji jugoslavenske oslobodilačke akcije, 1918. je učestvovao u antaustrijskoj pobuni vojnika u Puli.

Između dva svjetska rata radio je prvo kao sudija, a zatim kao advokat u Sarajevu. Dostojan svojim slobodarskim i demokratskim ubjedljenjima i op-

Organizaciona rada u Glavnom odboru odvijala se po sekcijama zasluženim za razne oblasti. Tako su postojale sekcije za internate, stipendije i potpore, za privredno-finansijska pitanja, za narodno prosvjetovanje, za list „Gajret“ i ostala izdanja, za unaprednje sela, propagandistička i druge. Na čelu svake sekcije bili su pročelnici, koji su rukovodili njenim radom.

Ostvarivanje kontakta članova Glavnog odbora sa širim članstvom u cilju podsticanja rada za Društvo, kao i pridobijanja novih članova, bila je stalna praksa, koju je Glavni odbor u svim prilikama provodio. U tu svrhu članovi Glavnog odbora redovno su obilazili „Gajretove“ jedinice, održavali šire sastanke, objašnjavali značaj Društva i njegovu funkciju. Upotrebi žive riječi „Gajretovi“ funkcioneri pridavali su veliki značaj. U tome su se angažovali najistaknutiji „Gajretovi“ radnici: Hasanbegović, Kukić, Hadžiomerović i drugi, koji su i autoritetom svojih položaja djelovali na pridobijanje novih članova.¹³

Kolika se pažnja posvećivala održavanju ličnih kontakata vodećih ličnosti „Gajreta“, sa njim društvenim jedinicama i širim članstvom, u cilju učvršćivanja organizacije i propagande Društva, vidi se i iz podjele zaduženja koje su članovi Glavnog odbora dobijali radi obilaska određenih jedinica na terenu. Tako je 1937/38. godine čitav teritorij na kome su se nalazile „Gajretove“ jedinice bio podijeljen na članove Glavnog odbora po prezimovima, koje su oni bili dužni posjećivati.¹⁴ Pored redovnih sastanaka i skupština mjesnih odbora i povjereništava, kojima prisustvuju i istaknuti „Gajretovi“ radnici, za ostvarivanje veza sa članstvom naročito su koristeni vjerski praznici, bajrami, ramazan i druge svečane prilike, kao najpogodnije za djelovanje. Takvi skupovi služili su za razvijanje propagande za Društvo putem prigodnih predavanja,

rednjeljima, suprotstavljao se svim konzervativnim strujama u političkom i kulturnom životu i odlučno je zastupao antifašistička stanovništva. Aktivno saraduje u društvu „Gajret“, u kome je s prekidima član Glavnog odbora od 1920/21, a od 1936. god. i potpredsjednik ovog Društva.

Odmalo po izbijanju ustanika 1941. u Jugoslaviju uključio se u narodnooslobodilački pokret. U toku rata bio je predsjednik prvog ilegalnog Narodnooslobodilačkog odbora i odbora Narodnooslobodilačkog fronta u Sarajevu i jedan od bliskih saradnika Vladimira Perića-Valtera u učvršćivanju i razvijanju NOP-a u okupiranom gradu. Nakon oslobođenja Sarajeva u aprili 1945. biran je za vijećnika ZAVNOBiH-a, odnosno poslanika novoformirane Narodne skupštine BiH i potpredsjednika prve vijeće Federacije Bosne i Hercegovine. Kasnije je bio ministar Savezne vlade i vlade NR BiH, potpredsjednik Saveznog odbora Narodnog fronta Jugoslavije, član Glavnog odbora Narodnog fronta, odnosno Socijalističkog saveza radnog naroda BiH, prvi predsjednik kulturno-prosvjetnog društva Muslimana „Preporod“, te obavljao i odgovorne dužnosti u mnogim drugim političkim, državnim i društvenim organizacijama i organima. U četiri poslijeratna savezne skupštine bio je biran za narodnog poslanika i člana njenog Zavodnog odbora. Bio je član prve Ustavnog suda SR BiH.

Odlikovan je Ordenom Republike sa zlatnim vijencom, Ordenom Republike sa srebrnim vijencom i Ordenom zaštitnika za narod I reda. Umro je u Sarajevu 1965. i sahranjen na Partizanskom groblju — Koševu.

¹³ Delegati Glavnog odbora „Gajreta“ u narodu, „Gajret“, XVI/1935, 1, 21; 202—203; Velika „Gajretova“ manifestacija u Knežini, „Gajret“, XIX/1938, 13, 234—235.

¹⁴ „Gajretova organizacija“, „Gajret“, XX/1939, 7—9, 121.

a vodilo se računa da kao predavači budu angažovane ličnosti koje su uživale autoritet među širim slojevima. Jedno vrijeme na tom polju veoma je bio aktivan član Glavnog odbora profesor Serijatske gammazije i član ulema medžilisa Hafiz Muhamed Pandža.¹⁵

Sjedište Glavnog odbora bilo je u Sarajevu. Međutim, društvo „Gajret“, tako osnovano 1903., sve do 1935./36. godine nije uspjelo doći u posjed sopstvene zgrade-doma, sjedišta Društva.

Ideja o gradnji doma bila je stara koliko i Društvo, i „Gajreteve“ uprave još iz vremena prije prvog svjetskog rata vršile su određene pokušaje da dodu u posjed vlastite zgrade. Pored praktičnih razloga tu se radilo i o prestižu, jer su kulturno-prosvjetna društva „Napredak“ i „Prosvjeta“ i „La Benevolencie“ uspijela podići za ono vrijeme veoma reprezentativne domove. Međutim, djelomično trzavice i neslaganja u ondašnjim „Gajretovim“ odborima, te nedovoljna materijalna sredstva, ometali su realizaciju ovog projekta. Poslije 1918. godine pitanje „Gajretovog“ doma ponovo je aktualizirano i tadašnji Glavni odbor poveo je 1922. godine zamašnu akciju oko podizanja i izgradnje potrebe zgrade. Po zamisli Glavnog odbora u oву akciju trebalo je uključiti sve istaknutije muslimanske javne i političke radnike. U tom cilju Glavni odbor je 27. IV. 1922. godine sazvao jednu široku konferenciju u Sarajevu, na kojoj je zaključeno da se izaberu akcioni odbor koji će izdati „Proglašenje na narod“. Tom prilikom je zaključeno da u akcioni odbor uđu najistaknutiji Muslimani bez obzira na politička opredjeljenja, te su predloženi među ostalim: reis-ul-ulema Čaušević, dr. M. Spaho, dr. H. Hrasnica, S. Arnautović, S. Kurtović, dr. H. Karamehmedović, dr. S. Bašagić i dr.¹⁶ Međutim, vodeći muslimanski političari iz Jugoslovenske muslimanske organizacije uskratili su svoju podršku u ovoj akciji i odbili svaku saradnju. Dr Spaho, H. Ajanović i dr Hrasnica kao razlog svog odbijanja naveli su da se u popisu članova Akcionog odbora nalaze imena ljudi „koji ne predstavljaju nikog i s kojima mi apsolutno nećemo da zajednički bilo u kakvoj akciji sudjelujemo“.¹⁷ Svoje učešće, ne na vodeći razloge, otkazali su i Serif Arnautović, Hasan Hodžić i dr. U takvoj situaciji Glavni odbor bio je prisiljen da navedeni Proglas sam potpiše.

Jednu od glavnih prepreka izgradnji doma predstavljao je i stav vakuфа, na koga se Društvo oslanjalo, jer je po ugovoru iz 1920. godine nakon preuzimanja vakufskih konvikata od strane „Gajreta“, tadašnja vakufska uprava obećala Društvu dati pogodno zemljište u centru grada za podizanje doma. Tu svoju obvezu Vakufsko-mearifski sabor tek je ispunio 1922. godine donošenjem odluke o ustupanju Društvu zemljišta zvanog Cekrićinica, pod uslovom da „Gajret“ to zemljište ne može ni na kakav način otuditi. Međutim, izbor novog vakufskog sabora u kojem su bili zastupljeni, uglavnom, pristalice JMO i protivnici „Gajreta“,

¹⁵ Hafiz Muhamed Pandža, Dojmovi sa putovanja po Posavini, „Gajret“, XIII/1934, 10, 224–225; Posjeta članova Glavnog odbora Hafiz N. Pandž i D. Tafre uz ramazan u cilju održavanja sastanaka sa članstvom u Hercegovini, „Gajret“, XVI/1935, I, 21.

¹⁶ IAS, FG, K-9/1922.

¹⁷ Isto.

uticao je da se anulira odluka prethodnog sabora, s motivacijom, kako je na tajnoj sjednici Sabora istaknuto da „Gajret nije ni muslimansko društvo“, te kao takvo „uopšte i ne pomaze muslimane pri takova nemaju ni koristi“. Ovakav zaključak Vakufskog sabora o društvu „Gajret“ i njegovom radu izazvao je ogorčenje u krugu „Gajretovih“ radnika i okvalifikovan je kao „zabluđa“ članova Vakufskog sabora koji „očito rade protiv interesa islamskog elementa kojega tobože zastupaju“. Zbog toga je Glavni odbor smatrao obaveznim da se ozbiljnije zainteresuju „svi prijatelji islamskog elementa u provinciji“ kako bi učinili pritisak na vakuf da ispunjava svoje obaveze prema društvu Gajret „koji školuje i uzdržava o vlastitom trošku svotinama muslimanske omladine i time doprinosi mnogo dobra narodu svom“.¹⁸

Tek 1934. godine Vakufsko-mearifsko vijeće dodijelilo je Društvu zemljište, koje je pripadalo vakufu Hašeme i Zulejhe Imširić, a nalazio se u centru Sarajeva, pored jevrejske sinagoge, (Danas u Ul. JNA). Ovo zemljište su navedene sestre još 1904. godine zavještale društvu „Gajret“, i time ujedno bile i prve Muslimanke koje su upisane u dobrovrotvorna Društva.¹⁹

Društvo je za gradnju doma imalo formiran fond u kome je 1934. godine bilo 400.000 dinara, što je ostvareno nizom akcija koje su vodene u cilju prikupljanja dobrovoljnih priloga, kao i organizovanjem lutrije 1924. godine.

Nakon prihvatanja uslova koje je vakuf postavio Društvu formirana je komisija, koja je raspisala natječaj za izradu idejnog projekta. Komisiju su sačinjavali ispred „Gajreta“: ing. Ismet Sokolović, Sulejman Saridžić, te kao stručnjaci izvan Društva ing. Mašo Jovanović, ing. Radovanović i arh. Mato Bajloni, od 14 prispjelih radova komisija je prvu nagradu od 5.000 dinara za idejno rješenje doma dodijelila ing Dušanu Smiljaniću.²⁰ Izgradnja je povjerena građevinskom poduzimaču Fr. Moravec, a nadzor od izrade načrta do potpunog završetka gradnje ing. Dušanu Smiljaniću.²¹

Preko svih svojih jedinica Glavni odbor je poveo široku akciju za sakupljanje priloga za gradnju doma, koja je i pored teške ekonomiske krize dala povoljne rezultate i našla na širok odziv članstva. U svim mjestima obrazovani su odbori za izgradnju doma, koji su aktivno radili na agitaciji i prikupljanju priloga. Na čelu odbora obično su bili članovi Glavnog odbora iz unutrašnjosti ili drugi ugledni ljudi u mjestu.²²

Troškovi izgradnje doma iznosili su ukupno 1.724.070 dinara, a sredstva su bila obezbijedena iz sljedećih fondova:

1. Fond doma iz ranijih godina	390.000 din.
2. Dotacija iz Gajretteve uštedevine	300.000 din.

¹⁸ Zapisnik XVIII Glavne godišnje skupštine Glavnog odbora društva „Gajret“ u Sarajevu, održane 6. jula 1924. godine, „Gajret“, VIII/1924, 12–13, 210–211. „Podizanje doma, „Gajret“, XVI/1935, 7–9, 115–117.

¹⁹ Isto.

²⁰ Ugovor o gradnji doma, IAS, FG, K-74.

²¹ „Gajretov“ Glasnik, „Gajret“, XVI/1935, 2, 34.

3. Pomoć opštine grada Sarajeva	150.000 din.
4. Pomoć banske uprave	80.000 din.
5. Sakupljeno sabirnom akcijom	488.000 din.

Prekoračenje od 300.000 Društvo je nadoknadio podizanjem kredita od Gradske štedionice u Sarajevu.²³

Svečano otvaranje doma izvršeno je 6. septembra 1936. godine na rođendan kralja Petra II, uz prisustvo izaslanika kralja, predstavnika vojnih i civilnih vlasti, vjerskih organizacija, ostalih kulturno-prosvjetnih društava, kao i delegacija „Gajretovih“ organizacija iz svih krajeva.²⁴

B) PODOBDORI I POVJERENICI

Organizacionu strukturu društva na terenu predstavljala je mreža pododbora odnosno mjesnih odbora i povjereništava, koje je Društvo imalo u svim važnijim mjestima Bosne i Hercegovine. Poslije 1919. godine „Gajret“ je dobio dozvolu za proširenje svoje organizacije na teritoriju cijele države, što je u Pravilima iz 1921. godine bilo ozvaničeno.²⁵

Uslovi pod kojima se vršilo osnivanje pododbara i povjereništava i utvrđivao djelokrug i pravci njihovog djelovanja uglavnom su zadržali iste forme, kao i u prethodnom periodu do 1914., o čemu smo ranije već opisnije govorili. Važnija izmjena odnosi se jedino na promjenu naziva pododbara, koji se od 1929. godine pretvaraju u mjesne odbore, zadržavajući i dalje sve one nadležnosti koje su imali i bivši pododbori.²⁶

Pored mjesnih odbora i povjerenika organizaciona struktura Društva obogaćena je 1932. godine novim organima upravljanja, tzv. sreškim odborima, koji se formiraju u administrativnim sjedištima srezova. Uloga sreskih odbora sastojala se u tome da intenziviraju i podstiču rad u svom srezu i predstavljaju jednu vrstu koordinatora rada nižih jedinica: mjesnih odbora i povjerenika. U sastav sreskog odbora, koji je brojao 11 članova, ulazilo je šest članova mjesnog odbora iz sjedišta sreza i pet predsjednika mjesnih odbora ili povjerenika izvan sjedišta sreza.²⁷

Organizovanje sreskih odbora odvijalo se, međutim, znatno sporije nego se predviđalo, i bez očekivanih rezultata. Prve godine nakon odluke o njegovom formiranju, osnovano je 13 sreskih odbora, dok ih je do kraja 1934. bilo svega 22.²⁸ Međutim, većina sreskih odbora, osim što

²³ „Gajretov“ dom, „Gajret“, XVII/1936, 6—8, 83—84.

²⁴ Isto.

²⁵ Pravila „Gajreta“ društva za kulturno i ekonomsko podizanje muslimana u Kraljevini Srbia, Hrvatska i Slovenaca, „Gajret“, VIII/1921, br. 2—3, str. 128.

²⁶ Pravila srpskog muslimanskog kulturnog i prosvjetnog društva „Gajret“, Sarajevo 1929, str. 11—14.

²⁷ Pravila srpskog muslimanskog kulturno prosvjetnog društva „Gajret“, Sarajevo 1932, str. 14—15; Odobrenje „Gajretovih“ Pravila, „Gajret“, XIII/1932, 18, 307—308.

²⁸ Sreski odbori, „Gajret“, XIV/1933, 13—16, 224—225; Sreski odbori u god. 1933/34, „Gajret“, XV/1934, 7—8, 159—161.

su zvanično osnovani, nije ispoljavala nikakvu drugu aktivnost. Iz tih razloga na XXX skupštini Društva 1936. godine odlučeno je da se sreski odbori, kao nepodesni, ukinu.²⁹

Izuzev ovog kratkotrajnog i prolaznog uvodenja u „Gajretovu“ organizaciju sreskih odbora, struktura Društva zadržala je i dalje svoju staru podjelu na mjesne odbore i povjerenike. Broj odbora i povjerenika stalno se mijenjao, zavisno od broja članstva i stepena aktivnosti. Već 1920/21. Društvo je imalo 44 pododbara i 96 povjerenika. Broj „Gajretovih“ organizacija bio je u stalnom porastu i sljedećih godina, kako nam pokazuju i priložena tabela. Izuzetno omasovljene „Gajreteve“ organizacije uočljivo je u periodu šestojanuarske diktature, kada je „Gajret“ sa 24.000 članova, 170 mjesnih odbora i 124 povjerenika bilo jedno od najvećih društava u zemlji i najbrojnije muslimansko kulturno-prosvjetno društvo. U vremenu do 1941. godine broj članova, odbora i povjernika bio je u neznatnom opadanju, tako da je društvo 1939/40. imalo 109 odbora i 80 povjerenika. (Tabela).

BROJNO STANJE „GAJRETOVOG“ ČLANSTVA, PODODBORA I POVJERENIKA
1918—1941. GODINE³⁰

Godina	Broj članova	Pododbari muški	Pododbari ženski	Povjerenici
1920/21.	6.000	44	2	96
1921/22.	12.000	65	—	169
1923/24.	8.950	58	—	87
1924/25.	10.000	54	—	102
1928/29.	—	75	—	99
1929/30.	20.000	139	13	118
1930/31.	25.000	154	16	190
1932/33.	24.000	170	18	124
1933/34.	18.525	160	—	116
1934/35.	25.791	128	15	97
1936/37.	20.000	104	13	80
1937/38.	—	102	12	85
1939/40.	20.000	109	12	80

Razvoj „Gajretove“ organizacije i aktivnost njenih lokalnih jedinica do 1929. godine u znatnoj mjeri je zavisio i od stava Jugoslavenske muslimanske organizacije prema Društvu. To je i razumljivo kada se ima u vidu uticaj JMO u muslimanskim masama, iz kojih se regrutovalo i „Gajretovo“ članstvo. Akcije koje je poduzimala JMO protiv „Gajreta“ ozbiljno su ugrožavale njegovu organizaciju i parališale mu rad. To je naročito dolazilo do izražaja u vrijeme izuzetnog zaštravljavanja odnosa

²⁹ Zapisnik XXX redovne glavne skupštine društva „Gajret“, održane 12. jula 1936. godine u Sarajevu, „Gajret“, XVII/1936, 9, 145.

³⁰ Tabela je pravljena na osnovu izvještaja podnošenih na godišnjim skupštinama društva, a objavljenih u časopisu „Gajret“ za navedene godine.

između vrhova „Gajreta” i JMO, kao što je bilo 1919. i 1923. godine. „Gajretova” organizacija je osobito bila uzdrmana 1923. godine, kada je JMO poslije bezuspješnih pokušaja da osvoji pozicije u „Gajretu”, odlučila da osnuje drugo kulturno-prosvjetno društvo „Narodnu uzdanici”, koje je trebalo da potisne „Gajret” i preuzme njegovu ulogu. Iako u tome nije uspjela, ipak je kampanja koja je tom prilikom vodena protiv „Gajreta” izazvala potpunu pometnju i zbujenost kod većine „Gajretovog” članstva i njegovih lokalnih organa. Veliki dio „Gajretovih” pododbora u očekivanju osnivanja „Narodne uzdanice” obustavio je bio svaku aktivnost, a izvršeštaji su teren u ukazivali su da je većina njegovog članstva sa simpatijama primila vijest o osnivanju novog društva.

Protiv pasivizacije nižih tijela, do koje je došlo tom prilikom, Glavni odbor je primjenjivao krajnje mјere. Take je odbore raspšuto, a postavlja povjerenike. Tako su ukinuti pododbori u Glamочi, Bosanskom Novom, Jajcu, Varcar Vakufu i drugim mjestima, a postavljeni povjerenici. U Jajcu je na vijest o osnivanju „Narodne uzdanice” čitav pododbor, osim dva člana, istupio iz „Gajreta”.³¹

Inače, uočljiva je pojавa da se „Gajretova” niža rukovodstva, očito pod uticajem raspoloženja šireg članstva, nisu solidarisala i odobravala politiku konfrontiranja sa JMO, koju su vodili vrhovi „Gajreta”. To nam ilustruje i sljedeći primjer. „Gajretova” godišnja zabava 1922. godine, kojoj su prisutstvovali pored ostalih i svi urednici listova iz Sarajeva, osim „Pravde”, koji nisu ni dobili poziva, izazvala je burne reakcije i kritike „Gajretovih” pododbara upućenih Glavnom odboru. U dopisu pododbara iz Čajniča, povodom ovog incidenta, istaknuto je da Glavni odbor „ne može i ne smije zavarati oči pred činjenicom da je većina Muslimana iz Jugoslovensku muslimansku organizaciju, čije je glasilo „Pravda”, pa da se i ljudi oko „Pravde” ne mogu smatrati neprijateljski raspoloženi prema „Gajretovoj” čiji su članovi”.³² Slične proteste uputili su i pododbori iz Prnjavora, Tuzle, i Velike Kladuše. Pododbor iz Velike Kladuše zbog namjerne izolacije „Pravde” na ovoj „Gajretovoj” zabavi zahtijevao je od Glavnog odbora da ispravi grešku, inače će biti prisiljen zauzeti „odlučniji stav”.³³

Polička podvojenost i zaoštrenost između vrhova JMO i „Gajreta”, iako se prenosila i na niže organe, ipak je gubila na intenzitetu i oštrini. To pokazuju i stavovi „Gajretovih” funkcionera izvan Sarajeva, koji su se, izražavajući raspoloženje članstva, suprotstavljali krutom stavu vrhova „Gajreta” u odnosu na JMO, ocjenjujući da je takvo držanje neumjereni i štetno po Društu.³⁴

Na proširenje mreže „Gajretteve” organizacije podsticajno je djelovala proslava „Gajretteve” 25-godišnjice 1928. godine, čiji se povoljan odjek odrazio u osnivanju novih društvenih jedinica. Zapaženo je da

neposredno iza proslave dolazi do formiranja novih odbora i povjerenika i u onim mjestima gdje „Gajret” do tada nije imao svoje organizacije, kao i intenzivniji rad onih jedinica koje su bile približno pasivne. Tada je osnovano 35 novih odbora i povjerenika.³⁵

U društvenoj organizaciji, kao što je vidljivo iz Tabele 1, jedan dio pododbara pripadao je ženskim pododborma. Društvo „Gajret” je, u skladu sa svojim programom na emancipaciji muslimanske žene i njennog aktivnog uključivanja u javni i kulturni život, podsticalo osnivanje ženskih pododbora. Oni se po svojoj društvenoj angažovanosti nisu razlikovali od muških odbora.

Prvi „Gajretov” ženski odbor osnovan je 1921. godine u Stocu, a nastao je od već 1920. godine formiranog Gospodinskog pododbara. U sastav ovog prvog ženskog pododbara ušle su, uglavnom, učenice III djevojačke škole iz Stoca, a brojao je preko 70 članica.³⁶ Iste godine osnovan je ženski pododbor u Sarajevu, a prva predsjednica bila je Hafa Sahinagić.³⁷ I u drugim većim mjestima, gdje je Društvo imalo jaču organizaciju, dolazi do osnivanja ženskih pododbora. Pored Stoca i Sarajeva, ženski pododbori osnovani su i u Mostaru, Bihaću, Tuzli, Derventi, Livnu i drugim mjestima, tako da ih je do 1929. godine bilo osnovano 13.³⁸ Zadnje godine pred rat 1939/40. Društvo je imalo 12 ženskih odbora. U radu ženskih odbora i širenju njihove mreže značajnu ulogu imale su supruge i kćeri istaknutih „Gajretovih” radnika, koje su najčešće bile i pokrećaci i glavni nosioci rada u tim odborima. Svakada su ženski odbori odigrali pozitivnu ulogu u propagirajuškolovanju muslimanske ženske omladine i čitavog niza drugih akcija kulturno-prosvjetnog i socijalnog karaktera (rad na opismeњavanju žena, otvaranje domaćičkih škola, priredbe i dr.).

Jedan od aktivnijih ženskih odbora bio je u Livnu. U okviru svoga rada ženski odbor je nastojao da što više okupi Muslimanki i pridobije ih za „Gajretov” rad. U tu svrhu odbor je priredio posebna sijela za žene, na kojima su držana predavanja o potrebi emancipacije Muslimanki, kao i drugim sličnim temama. Isti odbor osnovao je i svoju čitaonicu, u kojoj su svake nedelje držani sastanci, analfabetski tečajevi i sl. Odbor je pokrenuo i akciju za osnivanje „Gajretteve” ženske zadruge, koja je imala za cilj zapošljavanje muslimanskih djevojaka, a osnovan je i djevojački fond iz koga su se pomagale siromašnije djevojke prilikom udaje.³⁹ U ovim okvirima se kretao i rad ostalih ženskih odbora. Ovakvim programom i akcijama Društvo je sticalo simpatije i vršilo pridobijanje novih članova.

³¹ IAS, FG, K-21, br. 3420/23; K-24, br. 235/24; K-22, 3346/23.

³² IAS, FG, K-8/1922.

³³ IAS, FG, K-8, br. 648/1922.

³⁴ Ovo mišljenje iznijeli su članovi Glavnog odbora iz Bihaća na sjednici 30. 12. 1928. – IAS, Knjiga zapisnika GOG.

³⁵ IAS, FG, K-35/1928.

³⁶ IAS, FG, K-15/1921.

³⁷ IAS, FG, K-4/1921.

³⁸ Osnivanje ženskog pododbara u Lijevnu, „Gajret”, X/1929, 79. Tabela 1. „Gajretov” ženski pododbor u Lijevnu „Gajretovim” ženskim Odborima, „Gajret”, X/1929, 126.

Prema podacima koje donosimo u Tabeli 2, vidi se socijalna struktura sastava „Gajretovih” pododbora. Ova tabela sadrži podatke o sastavu 20 pododbora, odnosno mjesnih odbora, iz raznih mjesa Bosne i Hercegovine u godinama između 1918—1941. Tabela pokazuje da su i u pododbore „Gajret” birane uglavnom uticajnije ličnosti iz redova trgovaca, intelektualaca, činovnika i drugih. Od ukupno 172

SOCIJALNA STRUKTURA „GAJRETOVIH” PODODBORA

Pododbori	Činovnici	Trgovci	Intelektualci	Industrij.	Vjer. služ.	Zanatlije	Posjednici	Radnici	Sejaci	Ukupno
Zvornik	5	2	1	—	—	—	—	—	—	8
Vlasenica	5	4	—	2	6	1	—	—	—	12
Bihać	3	2	—	—	—	—	—	—	—	3
Kotorosko	4	3	1	—	1	—	—	—	—	9
Građačac	2	1	2	—	—	1	—	—	—	8
Teslić	4	2	—	1	—	—	1	—	—	8
Kreka	2	—	—	—	1	—	—	2	—	4
Bijeljina	2	1	3	—	1	—	—	2	—	10
Srebrnica	4	—	1	—	—	—	—	—	—	4
Modriča	1	5	—	—	—	1	3	—	2	12
B. Dubica	5	—	3	—	—	2	—	—	—	9
Rogatica	3	4	1	—	—	—	—	—	—	8
Brčko	2	2	3	—	—	—	—	—	—	5
Capljina	1	3	1	—	—	1	—	—	—	5
Bileća	2	1	3	—	—	—	—	—	—	6
Foča	3	3	3	—	1	2	1	—	—	12
Žepče	3	2	2	—	—	2	1	—	—	11
Derventa	3	4	1	—	—	1	—	—	—	9
Tuzla	2	2	—	—	1	2	—	1	—	9
Mostar	5	1	4	—	—	—	—	—	—	9
Ukupno	58	42	35	2	7	12	11	3	2	172

člana, 58 ih je bilo iz redova činovnika (pod kojim i ovde podrazumijevamo razne funkcioneure u aparatu vlasti, kao gradonačelnike, sreske načelnike i dr.) 42 trgovca, 35 intelektualaca itd. Uočljivo je da su u sastavu pododbora sa veoma malim proučenitom zastupljeni stanovnici sela (svega 2 člana od 172) i radnici (3 od ukupno 172), iako je Društvo svojom organizacijom obuhvatalo i seosko stanovništvo, a djelomično i radništvo, iako u manjem broju.⁴⁰ Navedeni podaci o socijalnom sastavu „Gajretovih” nižih organa pokazuju da je u „Gajretu” preovladavao uticaj sitne i srednje buržoazije i inteligencije.

⁴⁰ Iz izvještaja povjerenika vidi se da je „Gajret” imao članova među radnicima u Željezničkoj radionici u Sarajevu, Duhanškoj fabriči, kao i u većim industrijskim mjestima. — IAS, FG, K-3/1920, K-5/1921.

ORGANIZACIONA STRUKTURA DRUSTVA „GAJRET”

I povjerenici koje je Društvo imalo u seoskim sredinama najčešće su rezervirani iz navedenih građanskih struktura. To su obično bili prosvjetni radnici (učitelji), vjerski službenici, ili intelektualci čija je profesija bila vezana za selo: geometri, agronomi, veterinari i drugi.

Društvo „Gajret”, kako smo već naveli, Pravilima iz 1921. godine dobilo je dozvolu da svoju organizaciju proširi i izvan Bosne i Hercegovine, na teritoriju čitave države. Ovo je posebno značajno za „Gajretovo” djelovanje u krajevima nastanjениh Muslimanima, a što se prvenstveno odnosi na Sandžak, Crnu Goru i Makedoniju (koja se u ono vrijeme zvanično nazivala Južna Srbija).⁴¹ Politička uloga koja je bila namijenjena „Gajretu” od strane režima u pridobijanju stanovništva islamske vjeroispovijesti sadržana je i u činjenici da je „Gajret” bilo jedino muslimansko društvo koje je imalo dozvolu za rad u ovim krajevima. Drugo muslimansko društvo „Narodna uzdanica”, nije nikada svoju organizaciju proširilo na ove krajeve, iako mu je u Pravilima stajalo da djeluje na teritoriji čitave države.

Sirenje „Gajretove” organizacije izvan Bosne i Hercegovine vršeno je uz svesrdnu podršku i pomoći državnih organa, prije svega Ministarstva vjera, Odjela za muslimanske stvari, koje je bilo nadležno za vjersku organizaciju Muslimana izvan Bosne i Hercegovine. Preko pojedinih muftija i drugih vjerskih službenika vršena je agitacija za osnivanje „Gajretovih” organizacija, te je njihovom intervencijom došlo i do osnivanja prvih pododbora i biranja povjerenika 1921/22. godine u Bijelom Polju, Priboru, Prijepolju, Pljevljima i Novom Pazaru. I prvi „Gajretovi” povjerenici u Sandžaku bili su vjerski, odnosno državni službenici. Od 12 povjerenika postavljenih 1921. godine 11 ih je bilo iz redova imama ili vjeronosatelja.⁴²

Glavnu podršku i oslonac „Gajret” je u Sandžaku i Makedoniji imao u bosanskohercegovačkim doseljenicima i među ličnostima iz činovničkog državnog aparata. Domaće stanovništvo je „Gajretov” rad pratilo sa nepovjerenjem, videći u njegovoj akciji opasnost od „nacionalizovanja” u srpskom smislu. To se prije svega odnosilo na nacionalne manjine Turaka i Albanaca islamske vjeroispovijesti. Smatralo se da je nacionalno-politički program „Gajreta” bio u suprotnosti sa težnjama turskog i albanskog stanovništva. To je stanovništvo izražavalo nastojanje za otvarjanjem škola na materњem jeziku, ali je bilo ometano i sprečavano „Gajretovom” akcijom. Organizovan otpor učvršćivanju „Gajreta” na ovim prostorima pružala je i politička organizacija Turaka i Albanaca „Džemijet”, koja je nastojala u svim prilikama da parališe njegov rad.

U antigajretskoj propagandi „Džemijet” je predstavljao „Gajret” kao radikalno društvo bosanskih Muslimana, preko koga srpski vladajući krugovi nastoje ojačati svoji politički uticaji u Sandžaku i Makedoniji. U istom smislu propagandu je vodio i službeni organ „Džemijeta” „Hak”.⁴³ Svi pokušaji „Gajretovog” rukovodstva za uspostavljanje kon-

⁴¹ Protezanje „Gajretova” djelovanja na ostale teritorije naše države, „Gajret”, IX/1922, 1—3, 38.

⁴² IAS, FG, K-5/1921.

⁴³ Jedno objašnjenje, „Gajret”, VIII/1924, 20, 287—289.

takta sa „Džemijetom” u cilju ostvarivanja bilo kakve saradnje na kulturno-prosvjetnom i ekonomskom planu našli su na odbijanje. Nastojanje Glavnog odbora „Gajreta” da sa Redakcijom „Haka” stupi u vezu, takođe su ostali bez rezultata.⁴⁴

U suprotstavljanju „Gajretovom” širenju u Sandžaku i Makedoniji i paralisanju njegovog rada „Džemijet” je 1924. godine istupio sa parolom o osnivanju svog kulturno-prosvjetnog društva pod nazivom „Naš Gajret”.⁴⁵ Takvimi agitacionim parolama rad „Gajreta” bio je doveden u pitanje, i prema izvještaju sekretara „Gajretovog” pododobra iz Novog Pazara Asima Durakovića, očekivala se potpuna likvidacija „Gajreta” u Sandžaku i Makedoniji.⁴⁶

I u osnovanim „Gajretovim” pododborima „Džemijet” je imao jak uticaj, pošto je u njima bilo dosta njegovih pristalica. Koliko je taj uticaj „Džemijeta” bio jak u „Gajretovim” organizacijama govori i činjenica da se „Gajretov” pododbor u Novom Pazaru jednoglasno izjasnio protiv sakupljanja dobrovoljnih priloga u korist „Gajreta”, i uprava „Gajretov” cilimarske škole bila je jedno vrijeme potpuno pod kontrolom „Džemijeta”.⁴⁷ Uz podršku državnih organa i jakom propagandom „Gajret” je nastojao da se suprotstavi uticaju „Džemijeta” i ojača svoju organizaciju. U to svrhu Glavni odbor „Gajreta” uputio je u Sandžak i Makedoniju svoga člana Mehmeda Remzi Delića, sa zadatkom da organizuje konferencije sa „građanstvom” i upoznaje ih sa kulturno-prosvjetnom misijom „Gajreta”. Delić je kao izaslanik „Gajreta” posjetio Skoplje, Kosovsku Mitrovicu, Novi Pazar, Prijeopolje i druga mjesta.⁴⁸ Ova „Gajretova” akcija imala je djelomičnog uspjeha. Uz saradnju sa civilnim vlastima osnovano je nekoliko novih pododoba Društva. Tako je na inicijativu okružnog načelnika Sretena Ristića organizovana u Prijeopolju skupština na kojoj je izabran pododbor.⁴⁹ U Skoplju je bivše udruženje bosansko-hercegovačkih Muslimana „Jedinstvo” na skupštini 23. XII 1924. godine pretvoreno u „Gajretov” pododbor, koji je preuzeo prostorije i inventar bivšeg društva. Za predsjednika pododbara izabran je advokat Jusuf Zija Smajlić (rodom iz Agića kod Banjaluke), a članove pododbara i članstvo sačinjavali su uglavnom bosansko-hercegovački Muslimani nastanjeni u Skoplju. Broj članova u Skoplju iznosi je 64.⁵⁰ Novoosnovani pododbor je u cilju popularisanja Društva u Skoplju i Makedoniji odmah pripredio svoju zabavu, a na njenom organizovanju su se naročito angažovali komandanat III armijske oblasti general Terzić i veliki župan kosovske oblasti.⁵¹

⁴⁴ IAS, FG, K-14/1922.

⁴⁵ Zapisnik XVIII Glavne godišnje skupštine Glavnog odbora društva „Gajret” u Sarajevu, održane 6. jula 1924. godine, „Gajret”, VIII/1924, 12–13, 190; IAS, FG, K-25, br. 2073/1924.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ IAS, FG, K-25, br. 2072/1924.

⁴⁸ „Gajret” u Makedoniji i Sandžaku. „Gajret”, VIII/1924, 1–2, 32.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ IAS, FG, K-24, br. 681/1924.

⁵¹ Prva „Gajretova” zabava u Skoplju. „Gajret”, VIII/1924, 5, 79–80.

Sirenje „Gajretove” organizacije u Sandžaku i Makedoniji odvijalo se sa nešto više uspjeha tek od kraja 1924. godine, kada je energetičnom akcijom radikalna protiv „Džemijeta” ova stranka prestala postojati. Zavodenje šestojanuarske diktature 1929. godine, iako je otvaralo veće mogućnosti penetracije Društva u ove krajeve, ipak je, i poređ svega, uporišta i oslocone steklo samo u jednom tankom sloju gradskog stanovništva koji su sačinjavali iseljenici iz BiH, činovništvo, trgovci, vjerski službenici i drugi. To pokazuje i sastav članova u pododborima, u kojima veliki dio čine Srbi, uglavnom državni službenici iz aparata vlasti.

Angažovanje predstavnika vlasti u osnivanju „Gajretove” organizacije i njihovo prisustvo u osnovanim pododborima imalo je za cilj da i autoritetom vlasti privuku u „Gajretov” organizaciju muslimansko stanovništvo. Iz tih razloga na čelu mjesnih odbora često su bile najistaknutije vojne i civilne ličnosti. Tako je u Skoplju 1929. godine za predsjednika odbora izabran general Vladimir Pavlović,⁵² a u „Gajretovom” pododboru u Stipu bili su aktivni funkcioneri Episkop Venjanin Taušanović, veliki župan bregalničke oblasti Mihajlo Mihajlović i komandant Bregalničke divizijske oblasti.⁵³ U Kočanima „Gajretov” odbor bio je popunjeno većinom Srbima: predsjednik pododbara bio je predsjednik opštine, a među članovima bili su sreski poglavari, komandanat mesta, pravoslavni sveštenik i žandarmerijski kapetan.⁵⁴ U sastavu pododbara u Prštini bio je veliki župan kosovske oblasti.⁵⁵

Nastojanja da se „Gajret” kao muslimansko društvo iskoristi za pridobijanje turskog i albanskog stanovništva islamske vjeroispovijesti davali su minimalne rezultate. Jedan od razloga neuspjeha „Gajreta” u Makedoniji ležao je i u činjenici da nisu postojale gotovo nikakve veze između Muslimana Bosne i Hercegovine i albanskog i turskog stanovništva islamske vjere u Makedoniji, te je „Gajretova” akcija kod domaćeg stanovništva primana kao strana, koja je nosila samo muslimansko ime. Značajnu prepreku razvijanju „Gajretove” šire akcije predstavljalo je i nepoznavanje srpskohrvatskog jezika domaćeg stanovništva. „Gajretova” nacionalna orijentacija odbojno je djelovala na tursku i albansko stanovništvo, a program njegovog ostvarivanja ugrožavao je njihov nacionalni identitet. Stav turskog stanovništva prema nacionalnoj akciji „Gajreta” u ovim pokrajnjima jasno je izrazio prigodom „Gajretove” turneje po Makedoniji jedan pripadnik turske nacionalnosti, izjavivši: „Ja znam da ste vi Srbi (misli na bosansko-hercegovačke Muslimane) ali mi smo kao Turci rođeni, pa ćemo kao Turci i umrijeti”.⁵⁶ U krajnjoj liniji „Gajretova” akcija u Makedoniji imala je denacionalizatorski karakter u odnosu na tursko i albansko stanovništvo i bila u službi nacionalno-političkih ciljeva, koje je inačurisao režim bivše Jugoslavije.

⁵² Izbor novog Mjesnog Odbora u Skoplju, „Gajret”, X/1929, 355.

⁵³ Novi pododbor u Stipu, „Gajret”, X/1929, 159.

⁵⁴ Novi mjesni odbor „Gajret”, „Gajret”, X/1929, 250.

⁵⁵ „Gajretova” skupština u Prštini, „Gajret”, X/1929, 261.

⁵⁶ Proslava 25-godišnjice „Gajreta”, u Skoplju, „Gajret”, X/1929, 188–189.

Suočen sa nezadovoljavajućim ishodom rada u Makedoniji, Glavni odbor „Gajreta“ je u više navrata i na svojim skupštinama priznao da je „Gajretov“ rad u Makedoniji podbacio i nije dao očekivanih rezultata.⁵⁷

Društvo je, što je i razumljivo, sa više uspjeha djelovalo u Sandžaku, gdje je pored Cilimarske škole u Novom Pazaru i kasnije otvorenog muškog internata u Pljevljima, razvilo i širo mrežu odbora i povjerenika. Pred sam rat 1939/40. „Gajret“ je u Sandžaku imao 8 mjesnih odbora i više povjerenika, kao i brojnije članstvo.⁵⁸

Izvan Jugoslavije društvo „Gajret“ je nastojalo, a kraće vrijeme i uspjevalo, da svojom organizacijom obuhvati i brojne iseljenike u Americi. U tom smislu su već od 1920. godine uspostavljeni prisniji kontakti sa viđenijim ličnostima iz redova iseljenika, te je preko njih vršena agitacija za sakupljanje dobrovoljnja priloga, upisivanje članova i osnivanje pododbora i povjerenika. U apelima koje je Glavni odbor „Gajreta“ tom prilikom upućivao u Ameriku iznosili su se razlozi kulturnog i ekonomskog zaostajanja Muslimana, te značaj „Gajreta“ i njegovog djelovanja na kulturno-prosvjetnom planu.⁵⁹

Uspostavljanje čvršćih veza sa iseljenicima uspješno se odvijalo preko Ing. Hajdara Čekre, koji je bio u poslovnim odnosima sa nekim od njih, naročito sa Mehmedom Dervozom, sa čijim kapitalom je Čekro pristupio i osnivanju banke „Gajret“. Ova „Gajretova“ akcija imala je povoljan odziv, te je tokom 1921/22. godine imenovano u raznim gradovima Amerike 12 povjerenika (Čikago, Portland, Monongah, Milvuki, Los Andeles, Detroit i drugi).⁶⁰

Još prije prvog svjetskog rata uspostavljena je veza i sa nekim društvima, kao npr. sa „Džemijetul Hajrije“, muslimanskim potpomagajućim društvom iz Čikaga, koje je prikupljalo dobrovoljne priloge za „Gajret“ i dostavilo ih od 75.000 krune.⁶¹ Tokom 1921. godine „Gajret“ je od članova iz Amerike imao preko 100.000 K prihoda.

Druhgi podataka o nekoj daljoj aktivnosti Društva u Americi nemamo, te su po svoj prilici u docnjem periodu ove veze sa iseljenicima oslabile.

C) ČLANSTVO

Odredbe o članstvu i kategorizacija članova uglavnom je zadрžala iste oblike kakve je imala i u prvom periodu djelovanja Društva do 1914. godine. Prema visini uloga članovi su se dijelili na počasne (koje predlaže Glavni odbor za izuzetne zasluge učinjene Društvu), legatore (članovi koji poklone Društu najmanje 10.000 dinara), velike dobro-

⁵⁷ Jedno objašnjenje, „Gajret“, VIII/1924, 20, 287–289; Rad „Gajret“ u Južnim krajevima, „Gajret“, XIII/1932, 10, 197.

⁵⁸ „Gajret“, XX/1939, 10, 189.

⁵⁹ IAS, FG, K-3, br. 1301/1920.

⁶⁰ Izveštaj Glavnog odbora „Gajreta“ za godinu 1921/22, Separat, str. 32–37.

⁶¹ IAS, FG, K-3, br. 1482/1920.

tvore (sa prilogom od 5.000 dinara), dobrotvore (prilog od 1.000 dinara), utemeljitelji (prilog od 500 din.) i redovne članove, koji uplačuju od 2 do 5 odnosno 10 dinara mjesечно.⁶²

Analizirajući „Gajretovo“ članstvo vidi se da je najveći broj članova pripadao srednjim i nižim socijalnim slojevima, dakle onim kategorijama koje su plaćale najmanju članarinu i činili tzv. redovno članstvo. Prema dostupnim podacima pokušali smo ustanoviti broj „Gajretovog“ članstva između dva rata. Zvanični izvještaji koje je Društvo donosilo svake godine na redovnim skupštinama pokazuju da se broj članova kretao od 6.000 u 1921. godini do 25.000 odnosno 20.000 u godinama pred rat. (Vidi Tabelu I). Ovo su podaci koji se odnose na broj upisanih članova. Međutim, ako se „Gajretovo“ članstvo posmatra kroz prizmu ispunjavanja svojih osnovnih obaveza, tj. redovnog plaćanja članarine, onda se navedeni broj mora znatno reducirati. Najveći dio širokog „Gajretovog“ članstva nije, ili je veoma neuredno ispunjavao svoje članske obaveze. Prema podacima do kojih smo došli prateći prihode ostvarene u pojedinim mjestima vidi se da je samo 1/4 „Gajretovog“ članstva udovoljavala svojim obavezama, pa se prema tome mogla smatrati punopravnim članstvom. U tom svjetlu i broj „Gajretovih“ članova dobija sasvim drugu sliku. Tako je od zvanično 25.000 članova u 1934/35. godini samo 4.763 članova redovno plaćalo članarinu. Slična situacija je i u ostalim godinama: 1936/37. od 20.000 članova 5.069 redovno plaća članarinu; 1937/38. 3.462, a 1939/40. 4.098.⁶³

„GAJRETOVO“ ČLANSTVO PREMA KATEGORIJAMA*

Godina	Počasni članovi	Vel. dobrotni legatori	Dobrotvori	Utemeljaci	Članovi redovni
1927/28.	3	9	68	59	10.000
1931/32.	3	18	207	1.085	20.000
1932/33.	3	20	227	1.154	24.000
1933/34.	3	20	297	1.662	24.785
1934/35.	3	22	304	1.690	25.791
1936/37.	3	22	307	1.708	20.000
1937/38.	3	22	314	1.743	—
1938/39.	3	22	317	1.760	—
1939/40.	3	22	328	1.774	20.000

Ovakav odnos prema članskim obavezama neposredno se odražava na prihode koje je Društvo ostvarilo od članarina. Iz tih razloga ova stavka je uvijek bila deficitarna i nije predstavljala značajnije vrelo prihoda. Ostvarivanje prihoda od članarina predstavljalo je jednu

* Pravila „Gajreta“, izdata 1921, 1923, 1929, 1937. i 1939.

⁶² Prihodi po mjestima, „Gajret“, XVI/1935, 7–9, 161–164; XVIII/1937, 7–9, 160–169; XIX/1938, 7–9, 157–160; XXI/1940, 7–9, 184–187.

⁶³ Tabela je pravljena na osnovu godišnjih izvještaja podnošenih redovnoj skupštini društva, a objavljenih u časopisu „Gajret“ za navedene godine.

od najslabijih tačaka „Gajretovog“ rada, a odgovornost za takvo stanje je djelomično ležalo i u neaktivnosti nižih jedinica, kao i nedisciplinovanosti samog članstva. Većina mjesnih odbora i povjerenika u tom pogledu je potpuno zatjerala. Tako je npr. u 1936. godini od 151 društvene jedinice samo 47 dostavilo Glavnog odboru spisove svojih članova i članarine, dok 104 jedinice nisu uposte sakupljale članarinu.⁶⁴ Razloge ovom odnosu većine članova prema dužnosti plaćanja članarine treba dijelom tražiti i u teškoj i nezavidnoj ekonomskoj situaciji, naročito izraženoj u godinama privredne krize, koja je najviše i pogodila široke slojeve. Obuhvatanje „Gajretovom“ organizacijom seoskog stanovništva, prema ovim podacima o prihodima ostvarene članarine, svodilo se uglavnom na njihovo upisivanje u Društvo, koje je u stvari bilo fiktivno. Plaćanje članarine, pa i one najminimalnije, predstavljalo je za seosko stanovništvo znatno opterećenje. U uslovima ekonomske nerazvijenosti između dva rata ovaj najbrojniji sloj stanovništva bio je izložen stalnoj pauperizaciji i ekonomskom propadanju. U takvim nepovoljnim uslovima taj dio stanovništva nije bio sposoban da i finansijski učestvuje u pomanjčanju Društva. Pored ostalog to nam ukazuje da je Društvo svoja čvrsta uporišta imalo, najvećim dijelom, u gradskim sredinama. Na takav zaključak upućuje nas i socijalni sastav „Gajretovih“ mjesnih odbora i povjerenika o kome smo već ranije govorili.

Prateći kretanje „Gajretovog“ članstva, uočljiva je pojava da se njegov broj naglo povećava poslije 1929. godine. Ovaj negli skok „Gajretovog“ članstva u godinama diktature rezultat je i privilegovanog položaja koje je drustvo „Gajret“ imalo u to vrijeme. Uklanjanjem sa političke pozornice Jugoslavenske muslimanske organizacije, koja je zbog svog uticaja na muslimanske mase predstavljala veliku prepreku „Gajretovom“ radu, Društvo je dobio veće mogućnosti za nesmetan rad među Muslimanima. Kao što se obično dešava u takvim situacijama, zabranom rada političkih stranaka čine se pokušaji da se politička aktivnost kanalise i razvija kroz druge forme i oblike. U takvim uslovima raste značaj i uloga raznih kulturno-prosvjetnih, sportskih i drugih društava, jer se u njima i preko njih razvijaju određeni oblici političke aktivnosti. To se u konkretnom slučaju potvrdilo i u društvu „Gajret“, koje u ovo doba postaje nosilac određenih političkih akcija. Favoriziranje „Gajreta“ od strane režima i njegova reputacija „državotvorne“ organizacije uticala je da Društvo i iz razloga političkog oportuniteta pristupaju nove pristalice. S druge strane, materijalne mogućnosti Društva i njegov program kulturnog i prosvjetnog djelovanja bili su dalji značajan faktor pridobijanja članstva.

Ostale kategorije „Gajretovog“ članstva, utemeljitelji, dobrotvori, legatori i veliki dobrotvori su i po visini svojih članskih uloga pripadali srednjim i višim slojevima građanstva. Među njima najbrojniji su utemeljitelji. Najveći broj utemeljitelja poticao je iz redova činovnika,

⁶⁴ Pretkonferencija za „Gajretovu“ glavnu skupštinu, „Gajret“, XVIII/1937, 10, 170.

trgovaca, posjednika, zanatlija i ljudi slobodnih profesija (advokata, inženjera, lječnika i dr.). U skupini od 160 utemeljitelja i 30 dobrotvora, iako nismo imali potpune podatke o socijalnom porijeklu svakog člana, ustanovili smo da je među njima bilo najviše intelektualaca (34), činovnika (23), trgovaca (34), posjednika (4), i drugih. U ovoj kategoriji članstva zapažen je i dosta veliki broj, — 31 člana, utemeljitelja iz drugih nacionalnih sredina.⁶⁵

Znatan broj dobrotvora i legatora ukazuje da je Društvo imalo podršku i bogatijih slojeva muslimanskog stanovništva. Do 1928. godine „Gajret“ je imao tri počasna člana, 9 legatora, 68 dobrotvora i 599 utemeljitelja. Kod kategorije članstva zapaža se ista pojava kao i kod redovnog članstva, tj. da se njihov broj naglo povećava poslije 1929. godine. Tako je broj legatora 1931. godine iznosio 18 (prema 9 u 1928/29), dobrotvora 207 (prema 68 u 1928/29) utemeljitelja 1085 (prema 599 u 1928/29).⁶⁶ Očigledno je da su u njihovom prilaženju Društvu razlozi političkog oportunituma igrali značajnu ulogu, što se vidi i iz okolnosti da je poslije 1935. godine porast ovih kategorija članstva vidno opao. Poslije 1935. godine društvo je pristupalo godišnje prosječno 7—10 dobrotvora i 10—15 utemeljitelja.

Za izuzetne zasluge za Društvo „Gajretova“ skupština imenovala je počasnim članovima dr Voju Janjića 1924., Aliju Kurtovića 1921. i Maru Trifković 1925. godine. Među „Gajretovim“ velikim dobrotvorma, odnosno legatorima, koji su Društvu poklonili prilog od najmanje 10.000 dinara nalazili su se Nikola Pašić, dr H. Hamid Svrz, ing Hajdar Čekro, Mehmed Karamehmedović, Tvorница „Solvaj“, Tvorница papira „Alkalaj“, Banka „Gajret“, Opština grada Sarajeva i drugi.⁶⁷

S obzirom da je u „Gajretovom“ članstvu, a u skladu sa odredbama državnog Statuta, bilo članova i iz drugih nacionalnih sredina, najviše iz srpske, pokušaćemo na osnovu dostupnih podataka ustanoviti sa kolikim su učešćem bili zastupljeni u „Gajretovim“ organima upravljanja.

U Glavnom odboru „Gajreta“ kroz cijelo vrijeme njegovog postojanja svi članovi bili su Muslimani. U nižim „Gajretovim“ organima, prije svega u sastavu pododbora u Bosni i Hercegovini, u 1921/22. u svih 65 pododbora bilo je svega 5 funkcionera Srba (u pododborima u Bileću, Bosanskoj Dubici, Bosanskom Petrovcu, Gacku i Modrići);⁶⁸ u 1923/24. godini u 58 pododbora 4 (Bileća, Gacko, Modrića, Prnjavor);⁶⁹ 1934/35. u 128 mjesnih odbora bilo je 67 Srba, 10 Hrvata i 3 Jevreja (Rogatica, Tešanj, Gradačac).⁷⁰ Zastupljenost drugih nacionalnosti u „Gajretovim“ organima izvan Bosne i Hercegovine, naročito u Makedoniji, Srbiji i Crnoj Gori, bila je razumljivo veća, na što smo već i ranije ukazali.

⁶⁵ Dobrotvori i utemeljitelji „Gajreta“, „Gajret“, XV/1934, 7—8, 169; XVI/1935, 7—9, 140; XIX/1938, 7—9, 151; XX/1939, 7—9, 123; XXI/1940, 7—9, 143.

⁶⁶ Vidi tabelu.

⁶⁷ Veliki dobrotvori (legatori), Tabela VIII, Spomenica ..., str. 49.

⁶⁸ Podobori i povjerenici, „Gajret“, IX/1922, 1—3, 40—44.

⁶⁹ Podobori i povjerenici, „Gajret“, „Gajret“, VIII/1924, 12—13, 205—208.

⁷⁰ Mjesni odbori u 1934/35. god., „Gajret“, XVI/1935, 7—9, 134—139.

I broj „Gajretovih” povjerenika drugih nacionalnosti bio je minimalan: u 1921/22. od 160 povjerenika bilo je 10 Srba (Od toga izvan Bosne i Hercegovine u Novom Sadu 1, Novoj varoši 2)⁷²; u 1923/24. od 73 povjerenika 5,⁷³ a 1924/25. od 107 svega 6.⁷⁴ Iz hrvatske sredine „Gajret” je imao povjerenike u Splitu, Šibeniku i Dubrovniku. Na žalost, nemamo podataka koji bi nam ilustrovali kakav je taj odnos bio u sljedećim godinama, ali se i iz navedenog vidi da je procentualno učešće Srba, Hrvata i Jevreja u „Gajretovim” organizacijama upravljanja bilo u izvjesnom razmjeru sa njihovim brojem članova u Društvu.

II. KULTURNO-PROSVJETNA AKTIVNOST „GAJRETA”

VIDOVI PROSVJETNO-OBRAZOVNOG DJELOVANJA: INTERNATI, STIPENDIJE, POTPORE.

U drugoj fazi svog djelovanja i rada od 1918—1941. godine društvo „Gajret” je, shodno već ustaljenoj tradiciji, nastavilo svoj rad na osnovnim zadacima: potpomaganja školovanja omladine i stvaranja savremene muslimanske inteligencije. Te zadatke u novonastalim prilikama društvo „Gajret” je ostvarivalo putem školovanja srednjoškolske i univerzitetske omladine, davanjem stipendija i potpora.

Izmjene društveno-ekonomskih, kulturnih i političkih prilika iza prvog svjetskog rata zahtijevale su prilagodavanje i usmjeravanje djelovanja „Gajreta”. To je došlo do izražaja i na prvoj, odnosno XII „Gajretovoj” skupštini održanoj 1919.godine. Kao prva mjeru bila je izmjena društvenih pravila i njihovo saobraćavanje novim uslovima djelovanja, budući da stara pravila Gajreta nikako ne odgovaraju svrsi, jer su sastavljena za vrijeme tudinske vladavine.⁷⁵ Nova pravila usvojena su na skupštini 1921. godine. Njima je djelatnost Društva postavljena šire i sveobuhvatnije je zahvatila sve pore kulturnog, prosvjetnog i privrednog života Muslimana. Prema novim pravilima društvo „Gajret” je analogno drugim kulturno-prosvjetnim društvima u Bosni i Hercegovini „Prosvjeti”, „Napretku” i „La Benevolenciju” davanje pomoći za srednje i više škole kao i zanate proširile na sve „državljane Kraljevine SHS”.⁷⁶

Udovoljavajući savremenim potrebama, društvena djelatnost je proširena i obuhvatila je, pored školovanja i stipendiranjem učenika: osnivanje srednjoškolskih internata, organizacije tečajeva za nepismene, osnivanje stručnih tečajeva za šegepte, domaćice i zemljoradnike, širenje prosvjetje u narodu organizovanjem stalnih i pokretnih knjižnica po selima, te osnivanje narodnih univerziteta.⁷⁷

⁷² Podobori i povjerenici „Gajret”, IX/1922, 1—3, 40—44.

⁷³ Podobori i povjerenici „Gajret”, „Gajret”, VIII/1924, 12—13, 205—208.

⁷⁴ Podobori i povjerenici „Gajret”, „Gajret”, IX/1925, 13—14, 208—211.

⁷⁵ Dvadesetpet godina „Gajretova” djelovanja u riječi-slici i broju, Spomenica..., str. 94.

⁷⁶ Pravila „Gajreta”, društva za kulturno i ekonomsko podizanje muslimana u Kraljevini SHS, „Gajret”, VIII/1921, 2—3, 129.

⁷⁷ Isto.

Ovako širok program rada koji je Društvo usvojilo bio je praćen nastojanjima da se u teškim prilikama koje su nastupile neposredno iza rata koliko-toliko doprinije njihovom ublažavanju. Neposredne posljedice rata najviše su se osjećale među srednjoškolskom i studentskom omladinom. Poznato je da su prije prvog svjetskog rata studenti dobivali stipendije Zemaljske vlade te pojedinim kulturno prosvjetnim društavima i drugih zaklada. U toku rata mnoge stipendije, naročito kulturno-prosvjetnih društava, bile su obustavljene, jer su sredstva tih društava po analogu vlade bila ulagana u obveznice ratnog zajma. Slično je bilo i kod društva „Gajret“. Stipendije dijeljene iz rata kretale su se između 200–300 kruna, a to znači da im je visina ostala ista kao i prije rata. Nije se pri tome vodilo računa o poslijeratnoj ekonomskoj krizi, u kojoj su troškovi života desetorostrukro porasli. Jedan od akutnijih problema predstavljao je i smještaj studenata i daka. U univerzitetskim centrima Beogradu i Zagrebu, broj studenata nakon rata naglo se povećao. S jedne strane priliv studenata je povećan iz svih krajeva novostvorenih države, a, s druge strane, vraćali su se studenti koji su tada studirali u inostranstvu i kojima se otvaranjem novih fakulteta pružala mogućnost studiranja u domovini. Neprirjetljivo držanje nekih zemalja prema Kraljevini SHS povećavao je broj ovih posljednjih studenata, kojima se u stranim centrima onemogućavalo redovno studiranje. Takvi su bili slučajevi u Austriji, Njemačkoj i Italiji. Osim toga, na veliki priliv studenata uticala je i činjenica da se zbog trajanja rata na fakultetima, pa i srednjim školama, sustiglo nekoliko generacija. Sve je to doprinisalo da se materijalni položaj studenata i daka pogoršava, jer ni oni koji su imali stipendiju njenim iznosom nisu bili u stanju da podmire ni najmanjinu, koja je za jednu običnu sobicu iznosila i do 200 K i više, koliko je obično bio iznos stipendije.²³

Osim smještaja veliki problem predstavljala je i ishrana studenata. Tako npr. „Jugoslovenska menza“ u Zagrebu i pored svih nastojanja nije mogla udovoljiti potrebama sve većeg broja studenata. Kako se u Zagrebu povećavao i broj muslimanskih studenata, u Sarajevu je grupa javnih radnika, na inicijativu reis-ul-uleme Čauševića, 1920. godine pokrenula akciju za osnivanje „Muslimanske menze“. Ova akcija obuhvatala je prikupljanje materijalnih sredstava kojima bi se izdržavala menza i omogućila besplatna ishrana najsiromašnijih studenata, ili uz minimalnu naknadu. Na sastanku u Sarajevu 22. IV 1920. godine u Muslimanskoj čitaonici izabran je aktioni odbor koji je rukovodio ovom akcijom.²⁴

Pitanje školovanja srednjoškolske omladine postavljalo se u još oštrijoj formi, jer je problem njenog smještaja i uzdržavanja u mjesti-

²³ Vojko Rajčević, Studentski pokret na zagrebačkom sveučilištu između dva rata 1918.–1941., „Mladost“, Zagreb, 1959, str. 20.

²⁴ U sastavu odbora bili su: dr Mustafa Denišlić, prof. Veljko Sadović, prof. Ahmed Serić, Ahmed Kulenović, Mustaj-beg Halilbašić, Hasan Kadić, Asim Mutevelić, Asim Dugalić, Junuz Mađarević i Ahmed Kumašin. „Pravda“, II/1920, 46 (151), 3.

ma gdje su postojale srednje škole bio još nepovoljniji nego u velikim univerzitetskim centrima. Zato se kao prioritetna potreba nametalo osnivanje i podizanje internata.

I) INTERNATI

Društvo „Gajret“, kako smo to već i ranije naveli, nije u svojoj režiji imalo srednjoškolske internate, iako je pokušaja za njihovo osnivanje u ranije bilo. Muslimanska omladina, pa i „Gajretovi“ stipendisti, uglavnom se koristila internatima koje je o svom trošku izdržavala vakufska uprava. Vakufsko-mearfiski sabor koji je izdržavao pet srednjoškolskih internata u Bosni i Hercegovini, donio je 1919/20. godine zaključak o njihovom raspustanju, motivišući to navodnom slabom finansijskom situacijom vakufa. Ovu odluku je Saborski odbor donio ne čekajući zasjedanje Sabora, pred sam početak školske godine, te na taj način doveo u pitanje školovanje više desetina učenika. O svojoj odluci Saborski odbor obavijestio je i društvo „Gajret“. Tadašnja „Gajretova“ uprava izrazila je spremnost preuzimanja ovih internata u svoju režiju, pod uslovom da se zgrade u kojima se nalaze prepuste Društvu, s tim što i dalje ostaju vlasništvo vakufa, ali ih vakuf ne može oduzeti „Gajretu“ sve dok služe u namijenjene svrhe.²⁵

Na taj način društvo „Gajret“ došlo je u posjed pet muških internata, koji su se nalazili u Sarajevu, Banjaluci, Tuzli, Mostaru i Bihaću. Pribavljanje internata i njihovo izdržavanje Društu je bilo olakšano i dobijanjem državne subvencije u visini od 333.000 K. Naime, Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH na svojoj sjednici od 9. XII. 1918. godine usvojio je da se provede zakon odobren od Sabora 1914. godine, kojim se kulturno-prosvjetnim društvima u BiH dodjeljuje 1.000.000 Kruna. Tako je društvo „Gajret“ dobio svoj pripadajući dio od 333.000 K.²⁶ Osnosobljavanje internata bilo je omogućeno i znatnom pomoći koju je društvo „Gajret“ pružala kako civilna tako i vojna vlast. Komanda sarajevske oblasti je u više navrata tokom 1920. godine dostavljala državni inventar za opremu internata i to besplatno (ćebar, kreverte i dr.). Sanitetsko odjeljenje komande II armijske oblasti dodjelilo je „Gajretu“ kompletну opremu za 100 učenika. Sve je to uticalo tako da je Društvo u relativno kratkom roku osposobilo svoje internate za smještaj pitomaca.²⁷

Posedovanje internata, kao i otvaranje novih, postavljalo je pred državnu upravu pitanje iznalaženja novih izvora finansiranja i izdržavanja internata. U tu svrhu Glavni odbor pokretao je široke akcije za sakupljanje hrane i ostalih namirnica, te je na sve povjerjenike i pod-odbore slao okružnice u kojima je apelovao na područne organe Društva i šire, prvenstveno na šerijatske sudije, učitelje, hodže i seoske

²⁵ Izvještaj o radu Glavnog odbora „Gajreta“ za godinu 1920/21, „Gajret“, VIII/1921, I, 59.

²⁶ ABH, Zapisični sjednica Glavnog odbora Narodnog Vijeća SHS, kutija 3.

²⁷ IAS, FG, K-2 br. 950/1920.

muhtare, da svojim ugledom i autoritetom pomažu ove akcije. Akcija je imala za cilj da, prije svega, od seoskog stanovništva prilozima u naturi: žita, krompira, graha i drugih namirnica obezbijedi prehranu u dačkim domovima.⁸³ Prikupljanje hrane za internate Društvo je praktikovalo kroz čitavo vrijeme svoga postojanja, te je ovaj vid pomaganja Društva, i pored ometanja od strane političkih protivnika, predstavljao značajnu stavku u izdržavanju internata. S druge strane, ovim akcijama se u „Gajretovu“ rad najlakše uključivalo i seosko stanovništvo. Uprave internata su u ovu akciju angažovale i svoje pitome, koji su preko ferija bili zaduženi da u saradnji sa mjesnim odborima i povjerenicima vrše prikupljanje hrane.⁸⁴ Ove „Gajretove“ akcije, naročito na selu, bile su često parališane od strane JMO, pogotovo nakon osnivanja „Narodne udzamde“.⁸⁵ U agitaciji protiv „Gajreta“ predstavnici JMO su ometali sakupljanje hrane na selima, ističući da je društvo „Narodna udzamda“ jedino „naše muslimansko društvo“ koje treba pomagati. U tome su, prema izještaju velikog župana, u nekim srezovima uspijevali seljake odvratiti od bilo kakvih davanja za „Gajret“.⁸⁶

Prenuzimanjem internata težište „Gajretovog“ djelovanja kao i sredstava bilo je skoncentrisano na pružanje pomoći srednjoškolskom obrazovanju muslimanske omladine. Takvu politiku školovanja omladine kroz internate Društvo će zadržati kroz cijelo vrijeme od 1919. do 1941. godine, a na tu djelatnost odlazio je i najveći dio od preko 70% prihoda Društva.

Do kraja svog djelovanja „Gajret“ je otvorio i nove interne u drugim mjestima, tako da je do 1941. godine imao ukupno 8 internata: u Sarajevu dva (muški i ženski), Mostaru, Tuzli, Bihaću, Banjaluci i, zajednički sa društвom „Prosvjeta“, u Trebinju. Pored ovih „Gajret“ je jedno kraće vrijeme imao svoje interne u Foči, Gacku i Novom Pazaru.

„Gajretova“ politika saradnje sa „Prosvjetom“ i vaspitanja muslimanske omladine u nacionalnom duhu konkretnizovana je pored ostalog i kroz otvaranje zajedničkih internata. Prvi takav internat osnovan je u Foči 1923./24. godine, a djelovao je sve do 1928. godine, kada je zbog ukinanja gimnazije u Foči prestao sa radom. U ovom prvom zajedničkom internatu „Gajreta“ i „Prosvjete“ bilo je 20 „Prosvjetinih“ i 20 „Gajretovih“ pitomaca, dok je uprava zajedničkim konviktom bila prepuštena „Prosvjeti“, odnosno njenom pododboru u Foči, uz saradnju sa „Gajretovim“ pododborom.⁸⁷ Osim ovog „Gajret“ je imao zajednički internat sa „Prosvjetom“, takođe u Gacku koji je radio znatno kraće.⁸⁸

Poslije ukinanja internata u Foči i Gacku društva „Gajret“ i „Prosvjeta“ ponovo su otvorili zajednički internat u Trebinju 1931./32. godine. Djelovao je sve do njihovog raspuštanja 1941. godine. Upravu

internata sačinjavalo je šest lica, koje su delegirali mjesni odbori „Gajret“ i „Prosvjete“ u Trebinju, svaki po tri predstavnika. Uprava se konstituisala da su jedne školske godine predsjednik i blagajnik bili delegati „Prosvjete“, i potpredsjednik i ekonom delegati „Gajreta“, i tako naizmjenično. Sekretarske dužnosti vršio je upravnik doma. Kontrola nad radom internata bila je u nadležnosti mjesnih odbora „Gajret“ i „Prosvjete“, a vaspitači i upravnika internata postavljali su Glavni odbori „Gajret“ i „Prosvjete“ na prijedlog uprave internata. Primanje učenika u internat vršeno je uz saglasnost Glavnih odbora oba društva, i to tako da je pola pitomaca bilo „Gajretovih“, a pola „Prosvjetinih“.⁸⁹

Otvaranje internata u Novom Pazaru bilo je u skladu sa politikom Društva da proširi svoj uticaj i organizaciju na Sandžak i Makedoniju i pruže tamošnjim muslimanima. S druge strane to su iziskivale prosjevne prilike i stanje obrazovanosti u Sandžaku, koji se nalazio u nezavidnom položaju. Te prilike najbolje ilustruje podatak da u 50 muslimanskih selu u Sandžaku nije bilo niti jedne osnovne škole, dok u mjestima naseljenim isključivo Muslimanima nije postojala ni jedna srednja škola u čitavom Sandžaku. Ovo se naravno ne odnosi na vjerske škole, mektebe i sl. Ni nakon dolaska Sandžaka u sastav Srbije prosjevno stanje nije se izmijenilo. Državna vlast nije skoro nikakve brige posvećivala ovom pitanju.⁹⁰

I pored ovako porazne slike opštег prosjevnog nivoa, nastojanja „Gajreta“ da učvrsti svoju organizaciju i započne rad na kulturnom i prosjevnom polju među Muslimanima nije u Sandžaku i Makedoniji nailazio na povoljan odziv. Određenu smetnju, pored konzervativnog odnosa muslimanskog stanovništva prema savremenom obrazovanju, i to kod albanskog stanovništva u njihovim ozama u Sandžaku, predstavljalo je djelovanje političke organizacije „Džemijet“, koja je u „Gajretovom“ radu vidjela ugrožavanje nacionalnih interesa toga dijela stanovništva. Pristolice „Džemijeta“ razvijale su veliku antigajretovsku propagandu među muslimanskim stanovništvom, predstavljajući rad „Gajreta“ kao društva čiji je cilj srbiziranje Muslimana. Da bi otpisalo ostricu takve propagande i zadobio simpatije tamošnjeg stanovništva Glavni odbor „Gajret“ odlučio je na sjednici 14. marta 1923. godine da u Novom Pazaru otvori internat za 30 taka, te je pododboru doznačio sumu od 10.000 dinara.⁹¹ Međutim, ni taj potes Glavnog odbora nije postigao željenog efekta, jer je došlo do bojkotovanja internata, u koji se prijavilo svega nekoliko daka, da bi i njihov broj koncem 1924./25. bio sveden na svega dvojicu. Iz tih razloga GOG je 1925. godine ovaj internat ukinuo i donio odluku o njegovom premještanju u Prijepolje, ali kako ni tamo nije bilo većeg odziva (svega 3 prijavljena uče-

⁸³ „Gajret“, VIII/1921, 1, 42–44.

⁸⁴ IAS, FG, K-13, br. 1416/1922.

⁸⁵ ABH, V. 2. S. O., Pov. br. 2272/25.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Otvaranje zajedničkog konviktka sa „Prosvjetom“ u Foči, „Gajret“, VIII/1924, 12–13, 189.

⁸⁸ „Gajret“, VIII/1924, 12–13, 215.

⁸⁹ IAS, FG, K-13, br. 1571–1923.

⁹⁰ Pravilnik „Prosvjetinog“ i „Gajretovog“ dačkog doma za srednjoškolce u Trebinju, ABH, FG, K-21, br. 1115/1938.

⁹¹ U školskoj godini 1932./33. dužnost upravnika obavljao je prof. Salko Načić, dok je jedno vrijeme dužnost vjerskog vaspitača obavljao Abdulah Škaljić.

⁹² Omer Ibrović, Kulturno stanje muslimana u Južnoj Srbiji, „Gajret“, VIII/1924, 18, 283–284.

nika), Društvo je odustalo od njegovog osnivanja.³² Tek kasnije „Gajret“ će u školskoj godini 1928/29. otvoriti svoj internat u Pljevlju.

Društvo „Gajret“, koje je zastupalo ideju o emancipaciji Musliman-ki i njenom uključivanju u savremeni život, kao prvoj mjeri koja ima poslužiti tom cilju, prišlo je otvaranju ženskih internata. I same prilike poslije prvog svjetskog rata znatno su doprinijele da savremeništa shvatanja o ulozi muslimanske žene stiću sve više pobornika. Otvaranje internata za žensku djecu predstavljalo je značajan korak u pravcu, prije svega, daljeg emancipiranja muslimanske žene i perspektivnijeg sagledavanja budućnosti kao i predikanje sa jednom tradicijom koja je bila kočnica savremenom razvitku. Svakako da je ovaj proces tekao sporo i uz velike otpore i suprotstavljanja.

Prvi ženski srednjoškolski internat „Gajret“ je otvorio u Sarajevu 1920. godine. Ovaj internat bio je smješten u privatnoj kući u Kečinoj ulici. Imao je 23 učenice, od kojih je 10 pohađalo Gimnaziju, 10 Višu djevojačku školu, a 3 Preparandiju.³³ Po uzoru na ovaj internat Društvo je već u sljedećoj 1921. godini otvorilo i drugi ženski internat u Mostaru, u kojem je bilo smješteno 30 učenica. Upraviteljica internata bila je Paula Rizza.³⁴ Sa osnivanjem ovih internata zapravo se daje značajniji zamah savremenom školovanju muslimanske ženske djece.

Nepodesnost internatske zgrade u Sarajevu i smanjen broj učenica (10) navelo je Glavni odbor da ovaj internat 1923. godine ukine i spoji sa mostarskim. Reagovanje muslimanske sredine na pojavu ovih prvih ženskih internata bilo je dosta nepovoljno. Tako je osnivanje internata u Mostaru bilo primljeno sa nepovjerenjem i dosta hladno. Uprava internata ulagala je velike napore da razbije takav odnos i zadobije simpatije građanstva. U tome se djelomično i uspješno. Uprava internata pribjegla je organizovanju vjerskih manifestacija, pa je priređivala prigodne vjerske svečanosti (Mevlud-rođenje Muhameda), na kojima su učestvovali pitomice, što je sa simpatijama bilo primljeno. Da bi se pridobio širi krug, u internatu, koji je bio savremeno ureden, velika pažnja posvećivala se vjerskom odgoju učenica, te su u tu svrhu bile odredene posebne prostorije za obavljanje molitve.³⁵ Ženski internat u Mostaru ostao je do 1925. godine, kada je ukinut i prenesen u Sarajevo, nakon dobijanja podesne zgrade u kojoj se moglo smjestiti veći broj učenica. Tako je u 1925./26. šk. godine u ovaj konvikt predviđeno primanje 80 učenica. Taj povećani broj ukazuje da su savremena shvatanja o potrebi školovanja ženske djece postepeno sticala sve više pristalica.³⁶

³² Konvikt u Novom Pazaru, „Gajret“, IX/1925, 13–14, 206.

³³ ABH, FG, K-43, br. 90/21. Prva upravnica bila je Hasnija Berberović.

³⁴ Izvještaj Glavnog odbora „Gajreta“ za 1921/22. str. 1. Izdato kao separat.

³⁵ „Gajret“ ženski konvikt u Mostaru, „Gajret“, IX/1922, 1–3, 10–13.

³⁶ Zapisnik XIX redovne glavne godišnje skupštine Glavnog odbora „Gajreta“ održane 12. jula 1925. godine, „Gajret“, IX/1925, 15, 235.

Posjedovanje sopstvenih internata određivalo je i prosvjetno-školsku politiku Društva, koja je bila usmjerenja prvenstveno na školovanje srednjoškolske omladine. Od ukupnog broja učenika i studenata koje je Društvo školovalo odnosno stipendiralo, a čiji je broj prosječno iznosio 600 godišnje, otpadalo je na pitomaca u internatima 300–450 učenika godišnje. Broj pitomaca u internatima bilo je različit, zavisno od mjesta u kojem se internat nalazio. Najveći broj učenika imao je sarajevski internat, jer je u Sarajevu bio i najveći broj srednjih škola koje su pitomci pohađali. U sarajevskom muškom internatu broj učenika kretao se od 70 do 120 godišnje. Najveći broj učenika ovaj internat imao je u godinama između 1928. i 1932. (Vidi Tabelu 1). Slična je situacija bila i u ženskom internatu u Sarajevu, u kojem se broj učenica kretao između 50 i 90 godišnje. Njih su po brojnosti slijedili internati u Tuzli (prosječno sa 50 učenika godišnje), Banjaluci (40) Bihaću, Mostaru itd. (Vidi Tabelu 1).

Određivanje broja mesta u internatima bilo je u isključivoj nadležnosti Glavnog odbora, a odluka o broju pitomaca donošena je na osnovu ostvarenih prihoda „Gajretove“ jedinice koja je predlagala kandidate. Sve molbe za internat dostavljane su Glavnom odboru od 15. jula do 5. augusta svake godine, a na osnovu konkursa koji je raspisivan svake godine. Kandidati su molbe dostavljali preko mjesnog odbora ili povjerenika, uz njihovo mišljenje i preporuku. Učenici koji su već bili u internatu moralu su, porez ostalog, priložiti i mišljenje upravnika internata o vladanju i učenju u prethodnoj godini. Kandidati za internat primani su besplatno ili uz novčanu nadoknadu čija se visina određivala prema materijalnom stanju molioca, a takođe i na osnovu u prethodnoj godini ostvarenih prihoda „Gajretove“ jedinice iz koje je kandidat dolazio.³⁷

Visina iznosa koji se plaćao za izdržavanje u internatu, ili kako se obično nazivalo — opskrbnina, utvrđivana je svake godine prema tržnim cijenama. Pitomci koji su plaćali internat bili su dužni uplatiti unaprijed kauciju za prvi i posljednji mjesec školovanja, a za ostale do 5-og dana u mjesecu. U slučaju da se uplata ne izvrši na vrijeme, učenik se otpuštao iz internata, ukoliko Glavni odbor ne bi odredio drugačije.³⁸

Visina opskrbnine bila je različita u pojedinim godinama i zavisila je od kretanja cijena namirnica na tržištu. Isto tako ni svi pitomci nisu plaćali isti iznos, nego je on određivan prema materijalnom stanju učenika. Razliku u cijeni je dotirao Glavni odbor. Tako se u 1924. godini visina opskrbnine kretala od 150 do 700 dinara. U 1938/39. godini izdržavanje jednog pitomca iznosilo je 370 dinara, dok je puma

³⁷ Natjecaj „Gajret“, VIII/1924, 12–13, 218. Uz molbu kandidati za internat prilagali su zadnje svjedočanstvo, svjedodžbu siromaštva, lječarsko uvjerenje, uvjerenje poreskog ureda o visini plaćanja poreza.

³⁸ Isto.

TABELA I

Sarajevo	Muslimi Zemaljki	Bosna Sjever. dalm.	BiH-ač Bihac	Mostar Trešnja Voda	Tuzla	B. Luka	Prijedor Pljevlje	Trebinje	Foca	Ukupno Ostale	Konfer. Konfere.	
1928./29.	112(5)	83(7)	36(1)	62(3)	45(1)	46	23(4)	—	—	28	435	21
1929./30.	102(3)	93(8)	56(1)	55(1)	48(2)	58(1)	24(1)	43(1)	—	—	534	20
1930./31.	121(4)	88(8)	73(2)	49(3)	55(1)	48	35(1)	55(1)	—	—	524	20
1931./32.	125(4)	88(6)	66	46(1)	39(1)	48	35(2)	51	23(12)	—	521	26
1932./33.	110(3)	74(4)	63	26	33	43(1)	24	40(1)	9(1)	—	364	10
1933./34.	81	56	63	30	38	36	23	40	6	—	373	—
1934./35.	69	66(5)	39	36	34	40	30	35	9	—	358	5
1935./36.	70	62(3)	44	32	37	51(1)	30	32	12	—	370	4
1936./37.	67	58(4)	36	33	36	48	32(2)	43	16	—	369	6
1937./38.	70(1)	56(6)	32	30(1)	37	52	24(2)	47	16	—	364	10
1938./39.	64	54(2)	26	20	39	40	22(1)	41	23(7)	—	353	10
1939./40.	70(1)	49	15	27	38	38	25(3)	43	22(2)	—	327	6

* Tabela je priavljena na osnovu zapisača izvještaja godišnjih skupština objavljenih u listu „Gajret“ za navedene godine (Brojevi u zagradama odinose se na nemuslimanske učenike u „Gajretovim“ internatima).

opskrba po pitomcu bila 500 dinara. Visinu plaćanja je određivao Glavni odbor za svakog pitomca posebno.⁹⁹ Kroz čitavo vrijeme svoga postojanja Društvo je znatan broj učenika školovo potpuno besplatno. Taj broj besplatnih mjesto u internatima bio je u raznim periodima različit, a zavisio je i od materijalnih prihoda Društva u pojedinim godinama. Međutim, može se konstatovati da je broj besplatnih mjesto bio znatno veći u prvom periodu, do 1930. godine, a kasnijih godina se smanjuje. Tako je u 1924/25. godini od ukupno 324 učenika 201 imalo besplatan smještaj, dok je 123 plaćalo izdržavanje.¹⁰⁰ Povećani zahtjevi za mjesto u internatima, koji su iz godine u godinu rasli, naveli su Glavni odbor na donošenje odluke da se dotadašnja praksa besplatnog školovanja svede na minimum. Pravo besplatnog školovanja ostavljen je samo za izuzetno siromašne i darovite učenike, dok su ostali bili dužni plaćati prema svojim mogućnostima od 150 do 600 dinara mješecno.¹⁰¹ Pošto nemamo potpune podatke o broju besplatnih mjesto u internatima, kao ni onih koji su plaćali umanjen iznos, približnu sliku može nam pružiti i učešće u finansiranju kroz pojedine godine. U 1923/24. izdržavanje svih internata koštalo je 1.156.304 dinara (za 398 pitomaca). Od toga iznosa na ime opskrbnina bilo je uplaćeno 353.668 din., dok je Društvo dotiralo 800.000 din.¹⁰² U 1929/30. internati su koštali 1.272.655 din. (za 534 pitomaca). Opškrbina je iznosila 440.088 din., a Društvo je dotiralo 832.577 din.¹⁰³ U 1934/35. za internate je izdato 788.000 (za 358 pitomaca), od opškrbne 546.949, a Društvo je dalo 241.051 din. Zadnje godine pred rat za internate je izdvojeno 926.224 (za 327 pitomaca), od opškrbne 568.355, a Društva 367.869 din.¹⁰⁴ Na osnovu ovih podataka može se zaključiti da je Društvo zadnjih godina izdvajalo manje iznose za sufinsiranje izdržavanja internata, što ukazuje na smanjenje broja besplatnih mjesto u internatu. Ovakva tendencija bila je uvjetovana poređ pojačanog pritiska na internate i nekim objektivnim okolnostima koje su primorale Društvo na vođenje ovakve politike. (Smanjenje prihoda, ekonomска kriza, manje državne pomoći i sl.)

Kao što smo već naglasili, odluke o dijeljenju mesta u internatima, stipendija i potpora bilo je u potpunoj nadležnosti Glavnog odbora u Sarajevu. Glavni odbor je mogao, što je često i činio, ali i nije bio obavezan, slijediti sugestije podobora ili povjerenika o primanju pojedinih kandidata. Iz redova članova Glavnog odbora konstituisala se je Sekcija za konvikte, koja je odlučivala o prijemu kandidata i o tome obavještavala Glavni odbor na redovnim sjednicama. Ovakav način regulisanja podjele mesta u internatima, u kome je Glavni odbor imao

⁹⁹ „Gajret“, XX/1939, 7—9, 123.

¹⁰⁰ „Gajret“, VIII/1924, 12—13, 218.

¹⁰¹ Žapisnik XXV redovne glavne godišnje skupštine društva „Gajret“ održane 12. jula 1931. godine u Sarajevu, „Gajret“, XII/1931, 12, 378—380. Blagajnički izvještaj za poslovnu godinu 1923/24, „Gajret“, VIII/1924, 11, 175.

¹⁰² Prihodi i rashodi za društvenu godinu 1929/30, „Gajret“, IX/1930, 362.

¹⁰³ Izdaci „Gajretovih“ internata u društvenoj godini 1939/40, „Gajret“, XXI/1940, 7—9, 181.

vodeću riječ, nije zadovoljavao mjesne odbore, koji su tražili da se proširi njihov djelokrug i kompetencije, i to na taj način da mjesni odbori imaju pravo donositi rješenja o prijemu pitomaca sa svoga područja u internate. Takvim tendencijama Glavni odbor se oštro suprotstavlja, obrazlažući da bi usvajanjem takvog načina podjeli stipendija i mjesna u konkavnitima bila prikraćena ona mjestna koja zbog slabog ekonomskog stanja nisu bila u mogućnosti da odvajaju veća sredstva. Kako je rečeno, pri podjeli stipendija vodilo se računa i o prihodima koje pojedine „Gajretove“ jedinice ostvaruju, pa su prioritet imala ona mjestna koja su izdvajala veća sredstva. Na taj način se nastojalo stimulisati „Gajretove“ jedinice na aktivniji rad. S druge strane, neke „Gajretove“ jedinice iz objektivnih razloga nisu bile u mogućnosti ostvarivati veće prihode pa je Glavni odbor morao da vodi računa pri podjeli stipendija o zadovoljavanju potreba i takvih organizacija i, koliko je to bilo moguce, ravnomjernije raspodjeli. Tako je usvajanje zaključka na XXXVI redovnoj skupštini Društva 1932. godine da se pri raspodjeli stipendija za mjesna u internatima rukovodi principom „Ko više daje, više dobija“ primljeno sa negodovanjem i protestom jedinica iz ekonomski nerazvijenih krajeva. Iako je ovaj zaključak imao za cilj da aktivira i podstakne na rad ona mjesna koja nisu razvijala aktivniji rad, to je s druge strane pogodalo ekonomski nerazvijene krajeve. Ovom odlukom bio je naročito pogoden Sandžak, što je izraženo i u Rezoluciji „Gajretovih“ članova iz Prijepolja, upućenoj Glavnom odboru. U njoj se tražilo da se taj usvojeni princip ne primjenjuje na Sandžak, zbog izuzetno teškog položaja Muslimana u tim krajevinama. Od Glavnog odbora se tražilo da se iz svih mjesata Sandžaka omogući školovanje svake godine 100 učenika, i tako „spasi Sandžak, jer bi to bilo muslimanski, gajretovski i čovečanski“. ¹⁰⁵

Pravo Glavnog odbora da donosi odluke o dijeljenju mjesata u konkavnitima i stipendije imalo je svoga opravdanja, jer je na taj način mogao da usmjerava pravac školovanja, vodeći računa o stvarnim potrebama za pojedine škole i zanimanja. Osime toga, Glavni odbor imao je pravo da odlučuje o vrsti škole koje će pohađati njegovi potomci, nastrojeći, svakako, da koliko može zadovoljiti i želje učenika.

Za našu razmatranja svakako je zanimljiva struktura škola koje su „Gajretovi“ pitomci pohađali, kao i zastupljenost učenika po vrstama škola. Može se konstatovati da se, slično kao i u periodu do 1941. godine, najveći broj učenika i dalje opredjeljivao za gimnazije. U nekim godinama broj učenika koji su pohađali gimnazije penjao se i na 286 (1925./6.), a njihov broj rijetko se kada spuštao ispod 150 učenika. (Vidi Tabelu II). Nastoeći da poveća priliv učenika u druge škole, Glavni odbor donio je odluku 1931. godine po kojoj je broj mjesata za gimnazije bio znatno smanjen.¹⁰⁶ Međutim, i pored tih mjera u gimnazije se i nadalje upisivalo najveći broj učenika. Pored gimnazija najposjećenije škole bile su trgovacka, tehnička, učiteljska, građanske škole i druge. Od

TABELA II

Godina	Gimnazija	Učiteljska	Trgovacka	Tehnička	Srednja	Škola	Medresae	Vilaš dešev.	Škola	Zanatska	Ostale	Ustupanje
1919/20.	45	—	39	—	3	—	—	—	11	8	—	100
1920/21.	184	—	62	—	3	—	—	—	11	16	—	293
1921/22.	222	—	56	—	4	—	—	—	16	11	3	—
1922/23.	287	—	70	—	4	—	—	—	11	14	9	—
1923/24.	241	—	56	—	2	—	—	—	8	14	12	—
1924/25.	171	2	48	—	3	—	4	—	16	—	10	19
1925/26.	286	6	36	4	1	—	7	15	—	14	8	2
1926/27.	174	19	29	13	4	1	8	7	—	8	8	4
1927/28.	203	26	37	10	2	2	4	10	—	7	6	4
1928/29.	215	79	15	25	38	—	—	—	—	12	51	—
1929/30.	265	43	13	13	44	—	23	—	—	9	68	1
1930/31.	207	51	8	3	47	—	—	—	—	4	78	—
1931/32.	262	59	20	22	58	1	—	—	—	—	27	71
1932/33.	163	44	16	26	50	—	—	—	—	4	66	—
1933/34.	165	34	18	31	53	—	—	—	—	—	6	65
1934/35.	140	19	26	30	50	5	—	—	—	13	7	43
1935/36.	178	9	23	33	52	2	—	—	—	13	10	50
1936/37.	174	7	42	34	43	3	—	—	—	14	8	37
1937/38.	177	16	40	24	38	2	—	—	—	16	9	33
1938/39.	170	21	37	28	32	1	—	—	—	17	8	27
1939/40.	173	27	34	25	25	2	—	—	—	9	6	18

„GAJRETOVI“ PITOMCI PO VRSTAMA ŠKOLA U PERIODU 1919–1940.^a

^a Tabela je radena na osnovu godišnjih izvještaja objavljenih u listu „Gajret“ za navedene godine.

¹⁰⁵ Rezolucija članova „Gajreta“ u Prijepolju, „Gajret“, XIII/1932, 20, 340.

¹⁰⁶ Natječaj za prijem u „Gajretove“ konvekte i za podjelu stipendija, „Gajret“, XII/1931, 14–15, 396.

strane Glavnog odbora bile su naročito forsirane stručne škole: učiteljska, geodetska, srednja tehnička i sl., koje su inače bile deficitarne muslimanskim učenicima, dok je, s druge strane, školovanje u tim školama bilo kraće i omogućavalo je kandidatima sigurniju egzistenciju.¹⁰⁷ Glavni odbor je naročito preferirao učiteljsku školu, imajući u vidu slabo prosvjetno stanje Muslimana. U propagiranju učiteljske škole XXXII redovna skupština „Gajreta“ osnovala je i poseban fond, „Dr Avdo Hasanbegović“, iz koga se svake godine školovalo po tri učenika na učiteljskoj školi.¹⁰⁸

Upada u oči da je Društvo od 1935. godine sve više pažnje poklanjalo i dijeljenju mjesata u konkviktu za učenike vjerskih škola, Šerijatske gimnazije i medrese. (Tabela II) To je svakako bilo u uskoj vezi sa izmjenom politike u „Gajretu“, do čega je došlo nakon ulaska dra Spahе u vladu dra Stojadinovića i nastojanja Društva da kroz pomaganje školovanja vjerskih škola ojača svoj uticaj i popularnost u muslimanskim masama.

Za naša istraživanja od interesa je ustanoviti iz kojih sredina je poticao najveći broj učenika koje je Društvo školovalo. Iako ne raspolazemo potpunim podacima, na osnovu dostupnih može se ustvrditi da je većina „Gajretovih“ pitomaca poticala iz gradskih sredina, dok je selo bilo znatno manje zastupljeno. Prema raspoloživim podacima Društvo je od 1935. godine školovalo učenika po mjestima: Sarajevo (326), Mostar (204), Stolac (231), Ljubiški (148), Tužla (140), Gacko (135), Trebinje (113), Tešanj-Teslić (104), Foča (105), Bugojno (103), Banjaluka (107) itd.¹⁰⁹ I ovi podaci ukazuju da je Društvo svoje djelovanje i pomoć uglavnom vezalo za gradске sredine, dok je selo bilo zapostavljeno. Korekcija ove politike „Gajretovog“ rada uslijedila znatno kasnije, tek 1939. godine, ali zbog izbijanja rata neće ništa bitnije izmijeniti.

„Gajretovim“ pravilima pomaganje školovanju nije se ograničavalo samo na Muslimane, nego je previdljivo i učenike ostalih vjersko-nacionalnih struktura u Bosni i Hercegovini. Međutim, u praksi broj učenika u „Gajretovim“ internatima iz drugih nacionalnih sredina kojima je Društvo pružalo pomoć bio je minimalan. Prema dostupnim podacima, broj učenika iz drugih nacionalnih sredina u svim „Gajretovim“ internatima nikada nije iznosio više od 26, dok u nekim godinama nije iznosio više od 5—6 učenika. Od toga najveći broj tih učenika bio je u „Gajretovom“ ženskom internatu u Sarajevu. (Vidi Tabelu I). To je donekle i razumljivo ako se uzme u obzir da društvo „Gajret“ nije moglo, prije svega, udovoljiti ni svim zahtjevima za davanje pomoći učenicima iz muslimanskih sredina, pa je i to uticalo da je broj učenika iz drugih sredina u „Gajretovim“ internatima bio više nego simboličan. S druge strane, prisustvo u „Gajretovim“ internatima učenika iz drugih nacio-

nalnih sredina, prije svega srpske, često je služilo kao pogodan motiv za napade „Gajretovih“ protivnika na Društvo, što je takođe znatno uticalo da broj tih učenika буде sveden na što manju mjeru. Prisustvo učenika Srba u „Gajretovim“ internatima vješto je koristila JMO u razvijanju kampanje protiv srpske orijentacije Društva. U svojoj demagogiji JMO je, staviše, osporavala društvo „Gajret“ muslimanski karakter, a za ličnosti koje su rukovodile Društvo tvrdila je da „nijesu ni muslimani“. ¹¹⁰ JMO je tvrdila dalje da se srpska djeca u „Gajretovim“ konkviktima protežiraju na račun muslimanske, te da se preko njih i pomoću njih vrši srbiziranje muslimanske omladine.¹¹¹ Korištenje ovakvih sredstava, međutim, nije imalo očekivano efekta u stvaranju nepovjerenja i neraspoloženja prema Društvu i njegovoj ulazi u vaspitanju muslimanske omladine. Jer i sam broj učenika drugih nacionalnosti u internatima „Gajreta“ (od 350—450 pitomaca, njih 20 nisu bili Muslimani) bio je takav da je isključivao opasnost od „posrbljavanja“ muslimanske omladine, kako se to tvrdilo. Nemanjo podataka o učešću ostalih društava, prije svega „Prosvjeti“ i „Napretka“ u školovanju i pomaganju muslimanskih učenika, da bi ih komparirali sa iznijetim podacima. U izvještajima navedenih društava nisu donošeni takvi podaci, iako je izvješće da je i na tom planu ostvarivana saradnja, odnosno reciprocitet.¹¹²

Pravo Glavnog odbora da odlučuje o podjeli stipendija i konvikt-skih mjesata pružalo mu je mogućnost strančenja, što je naročito dozalo do izražaja u periodima oštре konfrontacije sa Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom. Iako je društvo „Gajret“ u svim svojim zvaničnim proglašenjima, pa i u društvenom statutu naglašavalo isključenost svake politike u radu Društva, u praksi se nije uvijek pridržavalo tih načela. Njegovi vrhovi, naročito od dolaska dr Avde Hasanbegovića na čelo Društva, nizom postupaka, pogotovo u domeni dijeljenja stipendija, koristili su ovu instituciju kao pogodan instrumenat u postizanju određenih političkih i stranačkih interesa. Činjenica je da je osnivanje „Narodne udzanke“ 1923. godine, kao protuteže „Gajretu“ i oštре kampanja koju je tim povodom povela JMO protiv društva „Gajret“ i ljudi iz njegove uprave, uticala je na izmjenu dotadašnjeg načina stipendiranja. Tim povodom Hasan Rebac u pismu upućenom Hasanbegoviću sugeriraže mu da ubuduće prekine sa dotadašnjom praksom davanja stipendija djeci Spahinih pristalica.¹¹³ Zapravo, do 1923. godine

¹⁰⁷ Raspis svim podoborima i povjerenicima „Gajreta“, IAS, FG, K-2, br. 3302/23.

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ Prema oskudnim podacima do kojih smo došli može se utvrditi da je „Prosvjeta“ davalna potpore i stipendije i muslimanskim studentima. Tako je u 1920. godini „Prosvjeta“ dala preko 20 potpora za studente Muslimane. — IAS, FG, K-3, br. 1430/1920.

¹¹⁰ IAS, FG, K-21/1923.

¹¹¹ Ist.
 ¹¹² Ovaj fond je osnovan u znak priznajanja dr Avdi Hasanbegoviću za njegov petnaestogodišnji rad u „Gajretu“ u svojstvu njegovog predsjednika. — Zapisnik XXXII redovna glavne skupštine društva „Gajret“, održane 17. jula 1938. godine, XIX/1938, 10, 181.

¹¹³ Pregled „Gajreteve“ pomoći po mjestima, „Gajret“, XVI/1935, 7—9, 159.

dijeljenje stipendija i mjesta u konviktima nije bilo korišteno kao metod političkog pritiska. Međutim, novokonstituisani Glavni odbor pod predsjedništvom dr A. Hasnbegovića u 1923. godini, u svom prvom zaključku koji se odnosi na politiku stipendiranja i podjele mjesta u internatima, zauzeo je stanovište da se ubuduće uskraći svaka pomoć onoj djeci čiji se roditelji nalaze u „separatističkim“ i „antidržavnim“ organizacijama, koje djeluju protiv „državnog i narodnog jedinstva“. Tačke je zaključeno da se preko političkih vlasti provjerava politička podobnost roditelja svakog molitelja „Gajretov“ pomoći.¹¹⁴ Donošenje ove odluke bilo je obrazloženo time da društvo „Gajret“ dobija materijalnu i moralnu pomoć od ljudi i ustanova kojima na srcu leži „narodno i državno“ jedinstvo, pa je dužno da djeluje u tom pravcu.¹¹⁵ Koliko se ovaj zaključak dosljedno primjenjivao u praksi teško je ustanoviti. Nesumnjivo je da je moralno biti odstupanja, pogotovo kada se ima u vidu da je i u Glavnom odboru, a naročito među „Gajretovim“ članstvom, bilo dosta pristalica i simpatizera JMO (na koje se ovo i odnosilo), pa je Glavni odbor ipak morao da taktizira i zauzme elastičniji stav.

A) ORGANIZACIJA „GAJRETOVIH“ INTERNATA

Unutrašnja organizacija „Gajretovih“ internata bila je regulisana „Pravilnikom za „Gajretove“ srednjoškolske internate“, kao i „Pravilnikom za rad mjesnih internatskih sekcija“. Kao što smo već ranije istakli, prijem učenika u internate bio je u nadležnosti Glavnog odbora, koji je bio i najkompetentniji za sva pitanja vezana za internate. Kontrola rada i nadzor internata bila je povjerenja posebnim internatskim sekcijama. Sarajevski internati bili su pod neposrednim nadzorom Glavnog odbora, odnosno Internatske sekcije, koju su sačinjavali članovi Glavnog odbora. U internatima izvan Sarajeva nadzor su vršile mjesne internatske sekcije koje su birane između članova mjesnog odbora dotičnog mjesta. Ove internatske sekcije usko su saradivale sa upravama internata i svakog mjeseca podnosele izvještaj Glavnom odboru.¹¹⁶

Na čelu internata nalazili su se upravnici, koji su obavezno bili sa pedagoškom spremom (učitelji ili nastavnici), a u internatima sa većim brojem učenika i prefekti.¹¹⁷ Pored ovih lica i vjerskog vaspitača svaki internat imao je i svoga lječnika, koji je bio zadužen da se brine o

¹¹⁴ IAS, Knjiga zapisnika, Zapisnik sjednice GOG od 14. jula 1923.

¹¹⁵ Isto.

¹¹⁶ Konvikt, „Gajret“, XX/1939, 7–9, 123–124.

¹¹⁷ Upravnici „Gajretovih“ internata bili su u 1928/29. godini: u Sarajevu, u muškom internatu Alja Hromić (zamjenik Omer Hajrić), u ženskom Štefanića Hromić (zamjenica Mira Maksimović), u Segriškom domu Alja Hromić; u Mostaru: Mustafa Alifalagić i Ahmed Đikić; Tuzli: Mehmed Suljibahić; u Bihaću Sulejman Redžić i Pljevljima Ibrahim Biogradlija, (Gajret, 10/1929, 5, 202).

U 1932. godini bili su stjedenci upravnici: Sarajevo, muški: Alja Hromić, a u ženskom Fata Kosarlić (zamjenica Begajeta Arifovića); U Segriškom domu Husein Hamšić, U Mostaru: Ahmed Đikić, Banjaluci: Edhem Bošić, Tuzli: Mehmed

zdravljju učenika. Tu dužnost obično su obavljali besplatno ljekari iz redova „Gajretovih“ radnika.

Prema unutrašnjem redu pitomci su imali sve uslove za pripremanje i učenje, koje se obavljalo svakodnevno pod nadzorom upravnika ili prefekta. O uspjehu pitomaca u školi upravnici su bili dužni da se preko školskih uprava redovno informišu i prate njihov razvoj. Od uspjeha pitomaca zavisilo je i njegov boravak u internatu. Pitomci koji su na kraju prvog polugodišta pokazali slab uspjeh iz više od tri predmeta kažnjavani su, i to: onaj učenik koji padne iz četiri predmeta morao je plaćati povećanu opskrbnинu za 50 din. mjesечно, dok su oni koji su pali iz više od četiri predmeta bili isključeni iz internata.¹¹⁸ Ovakvim mjerama nastojao se podstaknuti rad pitomaca, kao i obezbijediti mjesto boljim učenicima.

Društveni život pitomaca u internatima odvijao se kroz rad raznih sekcija i udruženja koje su pitomci osnivali. Gotovo u svim internatima formirale su se literarne, dilektantske, muzičke, pjevačke, šahovske i druge sekcije. Kroz rad ovih sekcija kod omladine se razvijao smisao za društveni život. Literarne sekcije, koje su bile i najbrojnije, nosile su imena istaknutih nacionalnih radnika. U Sarajevu je u muškom internatu djelovalo literarno društvo „Avdo Karabegović Hasnbegović“, u Mostaru, Tuzli, Bihaću i Banjaluci literarno društvo „Osman Đikić“, dok je u Pljevljima nosilo ime Literarna družina „Gajretov podmladak“. Članovi ovih društava pripremili su predavanja, večinom iz nacionalne istorije, te priredivali literarne večeri na kojima su čitani originalni i poetski sastavi. Time se kod pitomaca podsticao i razvijao smisao za samostalan rad.¹¹⁹

U svim internatima postojale su i priručne biblioteke za potrebe učenika. U sarajevskom muškom internatu biblioteka je brojala 1400 knjiga,¹²⁰ u Tuzli 600,¹²¹ u Bihaću 621¹²², Pljevljima 300¹²³ itd.

Pored navedenih sekcija učenici su u internatima od 1932. godine počeli osnivati i podobore društva „Gajret“. Na taj način se kod školske omladine nastojao razvijati smisao i interes za društvo „Gajret“.¹²⁴

Internatske uprave su osim toga nastojale kod učenika razvijati smisao za srednju i zadrugarstvo, te su podsticale osnivanje zadržnih pomoćnih fondova za srednju i međusobnu pomoć učenika. Prva takva

Suljibahić, Bihać: Sulejman Redžić, Pljevlji: Ibrahim Biogradlija, Upravnici „Gajretovih“ internata, „Gajret“, 13/1932, 10, 185.

U zadnjoj godini pred rat 1939/40. bili su stjedenci upravnici: u Sarajevskom muškom internatu Camil Hujdur (prefekt Omer Hajrić) u ženskom Dženka Sarajlić (prefekta Tahir Fejsagić), u Tuzli Mehmed Suljibahić, u Bihaću Sulejman Redžić (od 1932.–1939. kada je privremeno tu dužnost preuzeo Osman Ramović), Mostaru, Besim Korkut (prefekt Džemšid Šarić), Banjaluci: Sulejman Bađić i Pljevljima Abduselam Abdulahović, „Gajret“ 21/1940, 7–9, 145–152.

¹¹⁸ Konvikt, „Gajret“, XX/1939, 7–9, 123–124.

¹¹⁹ Rad na školovanju omladine, „Gajret“, XIII/1932, 10, 186; XIV/1933, 13–16, 217–219; ABH, FG, K-16/1935.

¹²⁰ „Gajret“, XIII/1932, 10, 186.

¹²¹ ABH, FG, K-16, br. 70/1935.

¹²² ABH, FG, K-16, br. 1335/1935.

¹²³ Gajret, XVIII/1937, 7–9, 120–121.

¹²⁴ Rad „Gajreta“ na školovanju omladine „Gajret“, XIV/1933, 13–16, 216.

zadruga osnovana je u bihaćkom internatu 1933. godine, a slijedili su je ostali internati. Zadatak zadruge se sastojao u tome da pruža materijalnu pomoć pitomcima. Zadruga je imala i svoja pravila kojima se regulisao način njenog funkcionišanja. Iz ovog fonda omogućavano je učenicima dijeljenje pozajmica, nabavka školskih knjiga, pomaganje izuzetno siromašnim i sl.¹²⁵

Osnivanje muzičkih, tamburaških, hrvatskih i dilektantskih sekcija imalo je i svoju praktičnu stranu. To je pružalo mogućnost učenicima aktivnog učešća na „Gajretovim“ zabavama, a i samostalno istupanje prilikom posjeti drugim mjestima. U tome se naročito isticao sarajevski muški i ženski internat, čiji su pitomci na ekskurzijama po Vojvodini, Srbiji i Posavini uspešno nastupali sa pojedinim pozorišnim i hrvatskim recitalima.¹²⁶

U internatima se takođe vidna pažnja poklanjala antialkoholnoj propagandi među pitomcima. U tu svrhu učenicima su na raspolaganje stavljane razne ilustracije i knjige kojima se propagiralo suzbijanje alkoholizma, kao što je, npr., list „Trezvenost“, organ saveza „Trezvene mladeži“. Uprave internata su insistirale na učlanjavanje učenika u članstvo „Kola Trezvene mladeži“.¹²⁷

Zgrade u kojima su se nalazili „Gajretovi“ internati nisu bile vlasništvo Društva a nisu bile ni podesne za namjenu kojoj su služile, te je to iziskivalo od Društva znatnu materijalnu sredstva za njihovo održavanje i kriju. Dvije internatske zgrade u Sarajevu (za muški i ženski internat), Tuzli, Banjaluci, Bihaću i Pljevlju bile su vlasništvo vakufa, zgrada u Mostaru privatno vlasništvo, a u Trebinju svojina opštine. Jedino su Društvo besplatno ustupljene zgrade u Tuzli, Bihaću i Trebinju, dok je za ostalih pet zgrada „Gajret“ plaćao kiriju vakufu. Sve ove zgrade bile su tipa bosanskih kuća, od slabog materijala, što je iziskivalo stalne opravke. Samo za renoviranje i kiriju Društvo je u periodu od 1920 do 1937. godine izdalo preko 1.700.000 dinara.¹²⁸ To je svakako bio jedan od osnovnih razloga da se postavi pitanje izgradnje vlastitih internatskih zgrada koje bi odgovarale svim pedagoškim i higijenskim potrebama. Već tokom 1937. godine Glavni odbor raspravljao je o mogućnosti izgradnje zgrade za internat u Sarajevu, s obzirom da je ovaj internat primao najveći broj učenika.¹²⁹

Pogodno zemljište za podizanje zgrade internata Društvo je nastalo da dobije od vakufa, koji je raspolagao sa više parcela pogodnih za ove svrhe u samom gradu. Međutim, u tome se nije uspjelo, pošto je vakuf ponudio Društvu zemljište na Jekovcu, koje bi zbog nezgodne lokacije poskupljivalo izgradnju za preko pola miliona dinara. Iz tih

razloga Glavni odbor odlučio se da zgradu internata podigne na zemljištu koje je posjedovao uz „Gajretov“ dom, na Obali Vojvode Stepe.¹³⁰

U cilju organizovanja akcije za izgradnju internata Društvo je 13. januara 1939. godine održalo u dvorani Gradske vijećnice široj konferenciji građana, kojoj je predsedavao dr Avdo Hasanbegović. Tom prilikom Hasanbegović je naglasio da „Gajret“ pripada svim Muslimanima i da kao takav treba da u svojim redovima okuplja sve konstruktivne članove muslimanske zajednice, „pošto je društvo „Gajret“ iznad svih partijskih i političkih kombinacija“. Na istoj konferenciji izabran je odbor koji će rukovoditi akcijom oko izgradnje internata.¹³¹ Istovremeno pokrenuta je i široka sabirna akcija. Akcija je vođena u Sarajevu i preko „Gajretovih“ radnika u unutrašnjosti. Prema prvim rezultatima ova akcija nije ispunila očekivanja, jer se previdjalo sakupljanje oko 500.000 dinara, dok je do sredine 1939. godine sakupljeno svega 200.000 dinara.¹³² Za dobijanje pomoći Društvo se obratilo i na sve državne ustanove u zemlji: molbe su upućene predsjedniku Ministarskog savjeta, Ministarstvu prosvjete, šuma i rudnika, saobraćaja, poljoprivrede i voda, finansija, direkcijama Hipotekarne i Agrarne banke kao i uglednim ličnostima.¹³³

Izgradnja internata otpočela je u augustu 1939. godine, te je do jula 1940. bila završena, i pored svih potekočih izazvanih prilika uoči rata. Brigu o podizanju zgrade vodila je posebne gradevinske sekcije sastavljene od članova Glavnog odbora na čelu sa dr Zaimom Šarcem. Članovi sekcije su bili: dr Asaf Sarac, Mehmed-beg Kapetanović, Nasih Repovac, Aziz Šarić, Muhamed Bravo, i Hamid Kukić.¹³⁴ Zgrada je izgrađena prema projektima ing. Dušana Smiljanića, a nadzor gradnje i obračuni troškova bili su povjereni ing. Muhamedu Kadiku.¹³⁵

Cijena koštanja internata bila je predviđena na 2.000.000 dinara. Ta sredstva obezbijedjena su tako da je društvo „Gajret“ iz svoje gotovine odobrilo 700.000 din., sabirnom akcijom skupljeno je 392.288 din., a iznos od 1.300.000 din. dobiven je kao zajam od Hipotekarne banke. Zbog skoka cijena predviđena cijena je prekoračena, te je zgrada za internat ukupno koštala 2.500.000 dinara.¹³⁶

Međutim, u zgradu novog internata Društvo nije nikada uselilo. Iako je bio raspisan i konkurs za prijem kandidata u školskoj 1940/41. godini i odredene cijene izdržavanja po pitomcu, nova zgrada bila je

¹²⁵ Podizanje zgrade „Gajretova“ internata u Sarajevu, „Gajret“, XX/1939, 7–9, 130–132.

¹²⁶ ABH, KBUDB, Pov. br. 343/39, Izvještaj uprave policije u Sarajevu.

¹²⁷ „Gajret“, XX/1939, 7–9, 131–132.

¹²⁸ IAS, FG, K-79, br. 766/39. Ovom apelu odazvali su se: Ministarstvo vanjskih poslova sa 50.000 din., Vrbasbanovina 30.000 din., Drinskabananovina 50.000 din., Gradsko vijeće Sarajeva 50.000 din. — IAS, FG, K-77, br. 853/39.

¹²⁹ Izvještaj Glavnog odbora „Gajreta“ za 1939/40. godinu, „Gajret“, XXI/1940, 7–9, 142.

¹³⁰ Završena novogradnja „Gajretovog“ internata u Sarajevu, „Gajret“, XXI/1940, 13, 276–277.

¹³¹ Finansiranje izgradnje „Gajretova“ internata u Sarajevu, „Gajret“, XXI/1940, 7–9, 189.

¹²⁵ ABH, FG, K-16, br. 1335/1935.

¹²⁶ Turnje „Gajretovih“ pitomaca u Posavini, „Gajret“, XI/1927, 8, 128; Veličanstven doček „Gajreta“ u Vojvodini, „Gajret“, 10/1926, 8, 125–128; „Gajretova“ posjeti Beogradu, „Gajret“, IX/1925, 9–10, 130–134.

¹²⁷ Antialkoholni rad u konviktima, „Gajret“, VIII/1924, 12–13, 190.

¹²⁸ Podizanje zgrade „Gajretovog“ internata u Sarajevu, „Gajret“, XX/1939, 7–9, 131–132.

¹²⁹ „Gajretovi“ srednjoškolski internati, „Gajret“, XVIII/1937, 7–9, 114.

izdata pod kiriju u druge svrhe. Kako je na skupštini „Gajreta“ objasnio predsjednik Hasanbegović, „učinjen je zahtjev na glavni odbor, da se ova zgrada iznajmi za jednu kulturnu ustanovu, koja bi bila od koristi za naš kulturni život i čitavu teritoriju BiH.“¹³⁷ Nova zgrada internata ustupljena je za Poljoprivredno-šumarski fakultet u Sarajevu, koji je otpočeo sa radom neposredno uoči rata 27. januara 1941. godine.¹³⁸ „Gajretova“ skupština je na ovu odluku dala svoju saglasnost. Pored ostalog Skupština je bila rukovodena i razlozima finansijske prirede, jer se previdjalo da dobijene kirije vraćanje dugova, koji su načinjeni za izgradnju.¹³⁹

B) VJERSKO OBRAZOVANJE U INTERNATIMA

Pitanju održavanja vjerskih obreda i vjerskom vaspitanju omladine u „Gajretovin“ internatima kroz čitavo vrijeme njihovog postojanja posvećivana je naročita pažnja. Taj zadatok obavljali su vjerski vaspitači koje je „Gajretova“ uprava postavljala iz redova obrazovanog sveštenstva (ilmije). Koliki je značaj pridavan vjerskom obrazovanju omladine vidi se i iz stavke koju je Društvo izdvajalo za plaćanje vjerskih vaspitača, a koja je primjerice u 1924/25. godini iznosila 25.000 dinara.¹⁴⁰ Dužnost vjeročitelja bila je da najmanje jedanput sedmično drže učenicima predavanje sa temama iz islamskog obredoslovja, istočne islame i sl. Najčešće teme bile su: O vjeri uopće i blagodati vjere, O islamskim učenjacima i velikanicama, Kur'an i njegova istorija, Život i djelovanje božijeg poslanika.¹⁴¹ Osim toga u dužnost vjerskih vaspitača spadao je i nadzor nad izvršavanjem vjerskih obreda pitomaca (u nekim internatima je tri puta dnevno obavljana zajednička molitva), svakog petka vođenje daka u džamiju; za vrijeme ramazana zajednički odlazak pitomaca u džamiju na večernju molitvu (teraviju).¹⁴²

Uprave internata strogo su vodile računa i o vanjskom obilježavanju pitomaca — što se ogledalo u obaveznom nošenju fesa. Za svakog pitomca koji se kretao izvan internata bez fesa preduvjeđalo se isključivanje. Ovako rigorozne mјere Glavni odbor je u svojim raspisima upravama internata pravdao potrebom da se protivnicima Društva onemoguće prigovori o tome kako se „Gajretova“ omladina odgaja u „nemuslimanskom“ duhu.¹⁴³

Izuzetna pažnja poklanjana je ponašanju pitomaca u vrijeme ramazana (posta), koje je po instrukcijama Glavnog odbora moralo tako biti organizованo da ne daje nikakvog povoda za bilo kakve prigovore. U tom pravcu svako odstupanje bilo je najstrožije kažnjavano, isključivanjem iz internata. Svi pitomeći koji su svojim uzrastom prema vjer-

¹³⁷ Zapisnik XXXIX redovne glavne godišnje skupštine društva „Gajret“ održane 14. jula 1940. godine, „Gajret“, XXI/1940, 21.

¹³⁸ „Narodna Pravda“, II/1941, 37, 17 i 1941, 4.

¹³⁹ „Gajret“, XXI/1940, 21.

¹⁴⁰ „Gajretov“ Glasnik, „Gajret“, VIII/1924, 18, 298.

¹⁴¹ ABH, FG, K-16, br. 704/35.

¹⁴² „Gajretov“ Glasnik, „Gajret“, VIII/1924, 18, 298.

¹⁴³ IAS, FG, K-13, br. 2621/23.

skim propisima bili dužni da poste, tu obavezu morali su u potpunosti ispunjavati. Društvene uprave su, takođe, bile zadužene da se staraju o odgovarajućem organizovanju života u internatima u vrijeme ramazana. Svako kršenje tih propisa povlačilo je odstranjivanje pitomaca iz internata. Prema stavu Glavnog odbora prema ovom pitanju vidljivo je njegovo nastojanje da provođenje rigoroznog vjerskog života u internatima prilagođi jakim religioznim osjećajima muslimanske sredine. To je, pored ostalog, bilo i jako propagandno sredstvo u pridobijanju Muslimana za Društvo i širenje njegove organizacije.¹⁴⁴

U internatima se veliki značaj pridavao proslavljanju vjerskih praznika. Uprave internata u saradnji sa vjeročiteljima vidno su se angažovale u pripremanju izvođenja pojedinih vjerskih svečanosti, u kojima su učestvovali pitomići, čime se i javnosti pokazalo sa koliko brige „Gajretova“ uprava vodi računa o vjerskom odgoju omladine. Svi vjerski praznici: bajrami, mevludi i sl. redovno su proslavljani, a na njima su pored „Gajretovin“ predstavnika prisustvovali i drugi ugledniji Muslimani. Tako je na Mevludu u sarajevskom muškom konviktu 1924. godine bio prisutan reis-ul-ulema Čaušević, član Ulema medžlisa Okić, vrhovni serijatski sudija, sarajevski muftija Salim Muftić, direktor Srpske gimnazije Ibrahim Saric i drugi.¹⁴⁵

I Društu „Gajret“ su stavljeni često prigovori da zamareuju vjerski odgoj omladine. U nastojanju da suzbije takve, u osnovi neargumentovane prigovore, Glavni odbor je odlučio da vjerski odgoj u svojim internatima povjeri islamskim vjerskim vlastima, pa se obratio Islamskoj vjerskoj zajednici sa molbom da izradi nastavni plan za vjersko vaspitanje omladine u „Gajretovin“ internatima.¹⁴⁶ Istočvremeno Glavni odbor uputio je predstavku Vrhovnom islamskom starješinstvu o prepuštanju vjerskog odgoja omladine nadležnim vjerskim vlastima. U predstavci su zamoljeni vjerski organi da u internatima postave vjerske vaspitače po svom nahodjenju.¹⁴⁷ Ovom „Gajretovin“ zahtjevu je udovoljeno i Ulema-medžlis je u sve „Gajretove“ internate postavio vjeročitelje koji su imali punе kvalifikacije za obavljanje ovih dužnosti.¹⁴⁸

Revolucionisanje srednjoškolske omladine i njeno uključivanje u napredni pokret, naročito od 1937. godine pa dalje, nije mimošlo ni „Gajretovin“ pitomce, od kojih je veliki dio još u srednjim školama bio zahvaćen ovim strujanjima. Zbog svojih naprednih shvatanja ova omladina se teško mirila sa režimom koji je vladao u „Gajretovin“ internatima, osobito u pogledu vjerskog obrazovanja. Iz tih razloga sve češće je dolazilo i do sukoba sa upravama internata. Naročito je u sarajev-

¹⁴⁴ Uputstva za ramazan „Gajretovin“ konviktima, „Gajret“, X/1929, 63.

¹⁴⁵ „Gajretov“ Glasnik, „Gajret“, VIII/1924, 1–2, 29.

¹⁴⁶ Odgoj naše omladine, „Gajret“, XIII/1932, 18, 293–294.

¹⁴⁷ Pitane postavljanja vjeročitelja u „Gajretovin“ internatima, „Gajret“, XIV/1933, 13–16, 234.

¹⁴⁸ Vjerski vaspitači u „Gajretovin“ konviktima, „Gajret“, XIII/1934, 19,

312. Za vjerske vaspitače postavljeni su u Sarajevu u muški internat: prof. Muhamed Pašić, u ženski: prof. Abdulfetih Žešević, a u Segrtski dom prof. Omer Mušić. U Mostaru: prof. Ahmed Kasumović, Tužli: prof. Abdurrahman Cokić, Banja-fuci Muhamed Alifović, Bihaci: Mehmed Hadžić, Pljevlju: Bećir Mulović i Trebinju Mehmed Colovan.

skom muškom internatu znatan broj učenika demonstrativno odbijao vršenje vjerskih obaveza i potčinjavanje vjerskim vaspitačima. Slične tendencije bile su prisutne i u drugim internatima, negdje izražene i u oštrijoj formi, kao što je bio slučaj u Mostaru, o čemu ćemo govoriti opširnije na drugom mjestu. U namjeri da suzbije ove pojave, Glavni odbor dao je široka ovlašćenja internatskim upravama da svakog pitomca koji se suprotstavi vjerskom vaspitaču i ne udovoljava vršenju vjerskih obaveza može odstraniti iz internata i bez odobrenja Glavnog odbora.¹⁴⁹

C) NACIONALNO VASPITANJE U INTERNATIMA

Potpadanje vakufskih srednjoškolskih internata pod kontrolu društva „Gajret“ pružalo mu je široke mogućnosti za djelovanje na muslimansku školsku omladinu u pravcu usvajanja srpske nacionalne ideje, koja je plasirana i u kontekstu zvanične doktrine jugoslovenskog nacionalnog unitarizma. Važna uloga u vaspitanju učenika u tom duhu priпадala je upravniku internata. Glavni odbor je strogo vodio računa da upravnici internata budu provjereni i pouzdani „nacionalni radnici“, koji će i sami svojim autoritetom vršiti što jači uticaj na školsku omladinu u njenom formiranju i izgradivanju u „ubedene i oduševljene nacionalne radnike i karaktere“.¹⁵⁰

Razvijanje i jačanje srpske nacionalne svijesti među pitomcima sprovedeno je sistematski, te je u svakom internatu po uputstvima Glavnog odbora pravljen plan nacionalnog rada sa učenicima. U okviru tih planova bilo je od strane uprave predviđeno držanje niza predavaњa sa temama, kao što su: „Šta su muslimani u Bosni i Hercegovini po krvi i jeziku“, „Cirilica kao jedino i pravo narodno pismo“ i niz drugih sa temama iz nacionalne istorije.¹⁵¹ Planom se dalje predviđalo:

- održavanje raznih akademija kojima se imala učvrstiti misao o srpskom porijeklu Muslimana;
- nabavljanje slika i albuma koji sadrže istaknute srpske književnike, naučnike, heroje i sl.
- dekorisanje prostorija internata slikama istaknutih srpskih ličnosti;
- organizovanje ekskurzija u poznata istorijska mjesta.¹⁵²

I brižljivim izborom knjiga koje su ulazile u sastav internatskih biblioteka takođe se vršilo nacionalno usmjeravanje omladine. U tom cilju Glavni odbor je dostavljao spisak knjiga koje su bile obavezne u svakoj internatskoj biblioteci. Među tom obaveznom lektiriom, koja je sadržavala 24 autora, samo su dvojica bili Muslimani, i to srpske orijentacije (Osman-Dikić i Avdo Karabegović). Od ostalih autora bili su za-

¹⁴⁹ IAS, FG, K-72, br. 3285/1937.

¹⁵⁰ Pravilnik „Gajretovih“ srednjoškolskih internata, „Gajret“, XI/1930, 462—468.

¹⁵¹ Plan nacionalnog rada u „Gajretovom“ konviktu u Tuzli, ABH, FG, br. 104/1929.

¹⁵² Isto.

stupljeni: „Smrt majke Jugovića“; Vukićević: „Znameniti Srbi muslimani“; Vlatko Bogićević: „Bosna i Hercegovina srpske su zemlje po krvi i jeziku“; Ceric: „Srpsko ime po zapadnim stranama“, i druge.¹⁵³

Među pitomcima se njegovalo kult Osmana Đikića kao najistaknutijeg srpskog nacionalnog radnika i uzora. U svim konviktima obavezno su bile izvješene njegove slike, a učenici su osnovali svoja društva koja su nosila njegovo ime. I upotreba cirilice, koja se propagirala, imala je poslužiti istom cilju. Prefekti internata u Tuzli, Bihaću i Novom Pazaru isključivali su upotrebu latince u internatima, „jer je cirilica jedino naše slavensko pismo“.¹⁵⁴

U vaspitanju omladine posebna pažnja obraćala se na razvijanje „ljubavi i zahvalnosti Nj. Vel. Kralju i cijelom domu Karađorđevića“. Praktično postizavanje tih ciljeva vršilo se svečanim proslavama rođendana kralja, prestolonasljednika, protektora „Gajreta“, Dana oslobođenja i ujedinjenja. Ove svečanosti bile su obavezne u svim internatima i izvođene su sa velikom pompom. Toma prilikom držana su predavanja, koja su pripremali sami učenici u kojima se slavila dinastija Karađorđevića, ističao značaj pokroviteljstva prestolonasljednika za državu „Gajret“ i njegovu nacionalno-kulturnu misiju među Muslimanima.¹⁵⁵

Nacionalno vaspitanje pitomaca provodeno je i putem njihova učlanjivanja u razne nacionalne organizacije, kao što su Sokol, Jadranska straža i dr., na čemu su insistirali internatske uprave. Tako su svi pitomci sarajevskega muškog internata uključeni u sokolsku organizaciju „Vratnik“ i kao njeni članovi učestvovali u svim sokolskim manifestacijama.¹⁵⁶

Izuzev režimskih organizacija, gdje su učenici vaspitavani u duhu „državnog i narodnog jedinstva“ i integralnog jugoslavenstva, svaka druga politizacija bila je od strane internatskih uprava najoštrijie suzbijana. Iz tih razloga bilo je najstrožije zabranjeno i držanje listova, naročito opozicionih, kao i njihovo širenje. Svaki prekršaj u tom pogledu oštro je kažnjavan.¹⁵⁷ Međutim, i pores tih mjera opreza politička literatura je tajnim kanalima stizala u internate i širila se među pitomcima. O učestalostih tih pojava govori i pismo prof. Derviša Tafre, aktivnog „Gajretovog“ radnika, upućeno Glavnom odboru, u kojem se ukazuju na pojavu širenja političke literature među pitomcima.¹⁵⁸

Neosporno je da je sistem vaspitanja koji je sproveden u internatima dao i odredene rezultate kod dijela školske omladine u pravcu usvajanja srpske nacionalne ideologije. To je evidentno naročito u periodu šestojanuarske diktature. Ali, izmjena političke situacije 1935. godine, koja je bila obilježena izjvesnom liberalizacijom političkog života,

¹⁵³ IAS, FG, K-24, br. 536/24.

¹⁵⁴ IAS, FG, K-4, br. 1587/23.

¹⁵⁵ Pravilnik „Gajretovih“ srednjoškolskih internata i šegrtskih domova, „Gajret“, XI/1930, 465—466.

¹⁵⁶ Izvještaj Glavnog odbora kulturno-prosvjetnog društva „Gajret“ za 1933/34. godinu, „Gajret“, XV/1934, 7—8, 145—148.

¹⁵⁷ IAS, FG, K-8/1922.

¹⁵⁸ IAS, FG, K-12/1922.

imala je konkretnog odraza i na rezultate daljeg „Gajretovog“ nacionalnog rada. Pokazalo se da široko postavljeni zadaci nacionalnog usmjeravanja školske omladine koje su društveni vrhovi „Gajret“ kroz vaspitno-obrazovni sistem u internatima sprovodili nisu u promijenjenim uslovima davalci adekvatne rezultate. Nesumnjivo je u tome znatnu ulogu imalo i sve jače revolucionisanje srednjoškolske omladine. Metodi i sistem vaspitanja u „Gajretovim“ internatima, onako kako je sproveden, morao je doći u sukob sa naprednim shvatnjima omladine, te je i njegova kriza bila neminovalna. S druge strane, praktično provođenje nacionalnog programa u internatima sve više se svodilo na formalno ispunjavanje predviđenog programa, što je pored ostalog samo povećavalo odbojnost omladine prema takvim usmjeravanjima. Očigledno da je čitav vaspitni sistem bio u dubokoj krizi, čega su bili svjesni i „Gajretovi“ upravljači. O tome svjedoči i konstatacija iznesena na „Gajretovoj“ skupštini 1939. godine o neefikasnosti dotadašnjih vaspitnih mjeđa.¹⁵⁹ Još na „Gajretovoj“ skupštini 1937. godine moralo se konstatovati da je skoro ispuštena kontrola nad učenicima u internatima i, kako je navedeno u izveštaju, „pitomci postaju sve neposlušniji i nedisciplinovaniji“. ¹⁶⁰

Konkretnе posljedice takvog razvoja situacije izražavale su se i u odnosu pitomaca nakon završenog školovanja prema društvu „Gajret“. Svakako je karakteristična ocjena data u „Gajretovoj“ skupštini 1939. godine, u kojoj je konstatovano da jedan dio bivših pitomaca ne samo da je krajnje indiferentan prema Društvu nego se, naprotiv, neprijateljski postavlja prema njemu. Mnogi od bivših pitomaca odbijaju da budu i njegovi članovi.¹⁶¹

2. STIPENDIJE I POTPORE

Kao što smo već naveli, dodjeljivanje stipendija i potpora za studentsku omladinu bilo je potisnuto u drugi plan, uglavnom zbog velikih izdataka oko izdržavanja srednjoškolskih internata. Orijentacija društva na pomaganje srednjoškolske omladine došla je do izražaja i kod dijeljenja stipendija, koje su najvećim dijelom davane učenicima srednjih škola. Pri tome je najveći broj stipendija dijeljen za gimnazije i srednje škole, kao i za učenike na zanatima. Pored gimnazije, Društvo je stipendiralo i znatan broj učenika na trgovackim školama, srednjoj tehničkoj, geodetskoj i drugim. (Vidi Tabelu III) Prosječno „Gajret“ je godišnje dijelio između 60–100 stipendija. Visina stipendija kretala se od 600–4.000 dinara, zavisno od vrste škole i mjesta u kojem se nalazila.

Iako pravilima nije bilo predviđeno dijeljenje stipendija za osnovne škole, „Gajret“ je takve stipendije davao samo u rijetkim i izuzetnim slučajevima.

¹⁵⁹ „Gajret“, XX/1939, 10, 181.

¹⁶⁰ Pretkonferencija za „Gajretovu“ glavnu skupštinu, „Gajret“, XVIII/1937, 10, 181.

¹⁶¹ „Gajret“, XX/1939, 10, 181.

TABELA III

Skolska godina	Gimnazija	Trg. akademija	Učiteljska škola	Gradeva. škola	Sred. teh. škola	Zemaljska škola	Visa dječja. škola	Preparandija	Theološki fakultet	Geodetski fakultet	Medicina	Medresa (m + ž)	Ostale	Nemuslimanski	Segeba		
1919./20.	71	5	26	—	2	—	7	—	—	—	—	—	2	—	113	—	
1920./21.	17	6	14	—	—	2	4	3	—	—	—	—	—	—	42	—	
1921./22.	35	3	21	—	—	1	1	—	—	—	—	—	3	—	83	—	
1922./23.	85	2	28	—	—	3	1	15	1	20	—	—	—	—	1	—	156
1923./24.	64	—	14	4	—	1	1	10	6	11	—	—	—	—	—	—	112
1924./25.	26	3	8	3	—	5	—	—	10	2	6	—	—	—	—	—	63
1925./26.	22	1	11	2	—	—	—	—	2	3	4	—	—	—	—	—	45
1926./27.	28	1	8	3	21	1	—	2	4	4	2	—	—	—	—	—	65
1927./28.	3	—	9	7	4	—	—	—	5	2	—	—	—	—	—	—	61
1928./29.	34	1	—	6	5	3	1	—	—	6	3	—	—	—	—	—	78
1929./30.	42	—	—	6	9	5	1	—	—	6	3	—	—	10	1	13	96
1930./31.	48	1	—	6	10	3	1	—	—	6	1	2	15	2	13	3	108
1931./32.	35	—	—	7	7	1	—	—	—	—	—	—	15	1	13	6	86
1932./33.	37	—	—	4	12	3	—	—	—	6	—	—	1	3	2	—	68
1933./34.	55	2	4	22	1	—	—	—	4	—	—	—	5	11	2	3	106
1934./35.	50	1	—	5	2	1	—	—	—	12	—	—	10	14	1	4	123
1935./36.	57	6	—	4	24	—	1	—	—	12	—	—	11	16	4	7	135
1936./37.	66	5	—	3	31	5	—	—	—	16	—	—	7	21	—	3	154
1937./38.	73	8	—	7	35	—	—	—	—	29	—	—	3	19	—	7	174
1938./39.	102	7	—	3	45	—	—	—	—	26	—	—	2	27	4	4	216

¹⁶² Tabela je sastavljena na osnovu podataka iz „Gajretove“ spomenice i godišnjih izještaja o školovanju u Gajretovih školama.

I pored toga što je društvo „Gajret”, prije svega svojim programom i ciljevima, bilo zainteresovano za stvaranje savremene inteligencije, ono je, iako u manjim razmjerama, pomagalo i školovanje vjerskih kadrova. Imajući u vidu znacaj religije u životu Muslimana, kao i potrebe za stvaranjem kvalifikovanih vjerskih kadrova, kojih nije bilo dovoljno, društvo „Gajret” angažovalo se i u ovom pravcu. Nezadovoljavajući prospektivni nivo Muslimana, za čije se poboljšanje društvo „Gajret” borilo, stalno je u uskoj vezi sa niskim obrazovnim nivoom vjerskih kadrova. Stvaranje savremenog vjerskog kadra obrazovanog po modernim principima olakšavalo je i „Gajretovu” misiju kulturnog i prosvjetnog rada u širim masama. Iz tih razloga i društvo „Gajret” se aktivnije uključilo u pomaganje teološkog studija, već od 1928. godine. Ta orijentacija usvojena je i na Kongresu muslimanske inteligencije u Sarajevu 1928. godine. Prvi „Gajretovi” stipendisti upućeni su 1927/28. godine na teološki fakultet El-Azhar u Kairu. Ovaj studij, zahvaljujući „Gajretovim” stipendijama, koje su iznosile 10.000 din. godišnje, završili su Muhamed Fočak, Besim Korkut i Kasim Dobrača. Oni će nakon povratka iz Kaira raditi kao „Gajretovi” vaspitači u internatu.¹⁵³ Pored ovih visokoškolskih stipendija koje je davalo, Društvo je pomagalo i učenike Gazi Husrev-begove medrese i Ženske medrese u Sarajevu. Broj stipendista iz ovih škola se naročito povećavao zadnjih godina djelovanja Društva, pa je ponekad dostizao cifru od 27 učenika godišnje (Vidi Tabelu III). Nešto manji broj stipendija „Gajret” je davao i polaznicima Šerijatske gimnazije.

Ovakvom politikom pomaganja teološkog pravca Društvo je, pored toga što je doprinisalo stvaranju savremenog vjerskog kadra, otupljivalo oštice svojih protivnika, koji su ga kritikovali i napadali da ne poklanjaju dovoljno pažnje vjerskom obrazovanju omladine.

Slično kao i kod primanja učenika u internate, „Gajret” je i kod dodjele stipendija izvjestan dio davao na učenike izvan muslimanske sredine. Njihov broj kretao se između 5–10 godišnje. (Vidi Tabelu III).

Orijentacijom na školovanje i pomaganje srednjoškolske omladine broj stipendija za univerzitetsku omladinu je drastično smanjen. To se vidi i po broju izdatisih stipendija, koje su davane jedino za medicinski (svega 3) i geodetski fakultet. (Tabela III). I ove rijetke stipendije bile su uglavnom za studente koji su studirali u Beogradu. Pomoći studentima pružala se najviše putem potpora, koje je „Gajret” dijelio početkom školske godine kao ispmoć za putne troškove, nabavku knjiga i sl. Visina potpora kretala se od 50–90 dinara, a godišnje se prosječno dijelilo 50–60. (Tabela IV). Skoro isključiva orijentacija „Gajreta” na školovanje srednjoškolske omladine bila je omogućena djelovanjem Beogradskog Gajreta „Osman Đikić”.

Osnivanjem Beogradskog Gajreta „Osman Đikić” 1923. godine, koji je imao za cilj školovanje omladine na univerzitetu i višim stručnim školama, dopunjavao se program i djelovanje bosanskohercegovačkog „Gajreta”. Iako je „Osman Đikić” u Beogradu bio samostalna ustanova sa svojim posebnim upravnim odborom i drugim organima, on se or-

ganski nadovezivao na rad društva „Gajret” u Sarajevu, sa kojim je stajao u tjesnoj vezi. Beogradski Gajret „Osman Đikić” bio je prvenstveno namijenjen školovanju muslimanske studentske omladine iz Bosne i Hercegovine, Sandžaka i Makedonije. Već prve godine nakon osnivanja Beogradski Gajret „Osman Đikić” je u svoj dom primio 20 studenata. Beogradski „Gajret” je ubrzo proširio svoje djelovanje, te je pored muškog osnovao 1926/27. šk. godine i ženski internat, čime je omogućio školovanje prvi Muslimanki na univerzitetu.¹⁵⁴

Tabela IV
PREGLED BROJA INTERNATSKIH PITOMACA, STIPENDISTA I IZDATIH POTPORA U VREMENU 1919/20–1939/40. GODINE

Školska godina	Broj pitomaca u konviktima	Broj stipendija	Broj potpora	Ukupno
1919/20.	100	124	52	276
1920/21.	293	44	114	451
1921/22.	340	46	97	523
1922/23.	452	158	67	677
1923/24.	398	112	28	538
1924/25.	335	59	15	409
1925/26.	404	45	11	460
1926/27.	647	57	16	720
1927/28.	435	61	45	541
1929/30.	534	78	35	647
1930/31.	524	96	44	664
1931/32.	521	108	14	643
1932/33.	364	86	30	480
1933/34.	373	66	39	475
1934/35.	358	106	59	523
1935/36.	370	123	62	553
1936/37.	369	134	64	567
1937/38.	364	155	81	500
1938/39.	353	174	76	603
1939/40.	327	210	60	606

Tabela je sastavljena prema podacima godišnjih izvještaja i spiskova izdatih stipendija, potpore i mjestu u internatima.

Izgradnjom doma 1931. godine Beogradski „Gajret” je otvorio mogućnost školovanja prosječno po 150 studenata godišnje. O udjelu Beogradskog „Gajreta” u školovanju muslimanske studentske omladine u Beogradu i doprinisu koji je dao da se taj broj uveća govor i podatak da je 1922/23. godine na Beogradskom univerzitetu bilo upisano samo četiri Muslimana, dok ih je školske godine 1939/40. bilo 419.¹⁵⁵ Naročito

¹⁵³ Zapisnik XIV redovne godišnje skupštine Društva Beogradski Gajret „Osman Đikić” održane 26. 1. 1941. godini, Separat, Beograd, 1941. str. 4–5.

¹⁵⁴ Isto, str. 5.

je zasluga Beogradskog „Gajreta” u školovanju muslimanske ženske omladine. Tako je 1930/31. godine bilo svega sedam Muslimanki na svim univerzitetima u zemlji, dok je 1938/39. godine Beogradski „Gajret” izdvazio 28 Muslimanki, od 36 koliko ih je bilo na Beogradskom univerzitetu.¹⁶⁶

Prva generacija „Gajretovih” pitomaca, njih šest, završila je svoje školovanje 1926/27. godine, a do 1940. godine zaslugom Beogradskog „Gajreta” završilo je studij preko 300 studenata.¹⁶⁷

U 1939/40. šk. godini u domu „Osmana Đikića” u Beogradu bilo je 155 studenata, od čega 123 pitomaca i 23 potomice. Od toga broja studiralo je: prave 32, tehniku 31, medicinu 30, filozofiju 23, agronomiju i šumarstvo 19, veterinar 13, farmaciju 3, na Višoj ekonomsko-komerčijalnoj školi 2, Slikarskoj akademiji 1, Višoj pedagoškoj 1 i Višoj ženskoj stručnoj školi 1.¹⁶⁸

Kao što smo već naveli, društvo „Gajret” iz Sarajeva bilo je usko povezano sa Beogradskim „Gajretom”. To se ogledalo i u tome što je list „Gajret”, koji je izlazio u Sarajevu, kao glasnik istoimenog društva bio usvojen i kao zvanični organ Beogradskog „Gajreta”, koji je preko njega objavljivao sve poslove društvene vijeti.¹⁶⁹ I primanje molbi za Beogradski „Gajret” odvijalo se preko Glavnog odbora „Gajreta” u Sarajevu. Oni su molbe kandidata sa svojim mišljenjem dostavili upravi Beogradskog „Gajreta”. Pored mišljenja o školskom uspehu kandidata obavezno je davano i mišljenje o nacionalnoj orijentaciji kandidata ili njegovih roditelja.¹⁷⁰ Zavisno od imovinskog stanja, studenti su u dom primani besplatno, odnosno sa 400 ili 800 dinara doplate prema visini poreza.¹⁷¹

Društvo „Gajret” je na svojoj 25-godišnjoj skupštini 1931. godine donijelo odluku o podsticanju studenata Beogradskog univerziteta na naučni rad. Određena je visina nagrade od 5.000 dinara za najbolje obradenu temu, koje su se davale prilikom Svetosavske proslave. Glavni odbor „Gajreta” izabrao je teme za obradu i dostavio ih Rektoru Beogradskog univerziteta. Predložene su sljedeće teme: „Uloga muslimanskog dijela našeg naroda u borbama i naporima za oslobođenje”; „Značaj sevdalinski-pjesama”; „Bogumilstvo i islamizacija plemstva u Bosni”; „Umjetni zanati u Bosni i Hercegovini” i „Uloga vakuфа u vjerskom i svjetovnom prosvećivanju naših muslimana”.¹⁷² Od ovih pet raspisanih tema nagrađen je samo rad Abduselama Balagije „Uloga vakuфа u verskom i svjetovnom prosvećivanju muslimana” sa 10.000 dinara, dok se za druge teme nije javio nijedan kandidat. Ovaj rad je kao zasebna knjiga stampan 1933. godine.¹⁷³

¹⁶⁶ Isto, str. 5.

¹⁶⁷ Isto, str. 5.

¹⁶⁸ Isto, str. 5.

¹⁶⁹ „Gajretov“ Glasnik, „Gajret“, VIII/1924, 7, 115.

¹⁷⁰ IAS, FG, K-21/23.

¹⁷¹ Primanje visokoškolaca u internat Beogradskog Gajreta, „Gajret“, VIII/1924, 17, 282.

¹⁷² „Gajretove“ nagrade studentima Beogradskog Univerziteta za svetosavske teme, „Gajret“, XII/1931, 20, 490.

¹⁷³ „Gajretove“ nagrade studentima za najbolje teme. „Gajret“, XIV/1933, 13–16, 235.

Kako se iz dosadašnjeg izlaganja vidi, društvo „Gajret“ tokom svojih 20-godišnjeg djelovanja postiglo je zapožene rezultate na planu školovanja muslimanske omladine i dalo značajan doprinos stvaranju muslimanske inteligencije. Prema podacima prezentiranim na XXXIV godišnjoj skupštini Društva, „Gajret“ je do 1940. godine školovao preko 6.000 osoba na srednjim, stručnim i visokim školama,¹⁷⁴ što je predstavljalo 2/3 muslimanske inteligencije u Bosni i Hercegovini i Sanџaku.¹⁷⁵

Prema podacima iznesenim u „Gajretovom“ kalendaru za 1939. godinu, Društvo je do konca školske 1937/38. godine školovalo ukupno 5.653 lica. Od toga broja je 2.925 učenika koje je Društvo školovalo od 1903. do 1928. godine, dok je od 1928. do 1939. školovano 2.758 učenika. Od ovog broja završilo je sljedeće škole: gimnaziju 1.289, građanske škole 269, zanate, 228, srednju tehničku školu 210, učiteljsku školu 199, trgovачku akademiju 147, geodeziju 78, medrese 82, stručne škole 68, zanatske škole 33, šerijatsku gimnaziju 14, kožarsku školu 14, željezničku radionu 12, ostale srednje i stručne škole 35 i studenti raznih fakulteta 80.¹⁷⁶

Međutim, i pored postignutih rezultata prosvjetno stanje Muslimana i dalje se nalazilo u nezavidnom položaju, što se odražavalo, pored ostalog, u još uvijek nedovoljnom broju muslimanskih daka na školama. Prema podacima koje je na Konferenciji muslimanske školovanje omladine održanoj u Beogradu 1. i 2. februara 1939. godine iznio prof. Mustafa Kamarić, u svim građanskim školama u zemlji bilo je upisano svega 1.723 učenika Muslimana, dok je u gimnazijama od 110.000 učenika bilo svega 2.633 Muslimana. Najteža situacija bila je u učiteljskim školama, u kojima je u cijeloj zemlji bilo samo 38 upisanih Muslimana. Ni stanje na univerzitetima nije bilo bolje, jer je bilo svega 238 upisanih Muslimana. I broj zaposlenih Muslimana-nastavnika na srednjim školama bio je neznatan, te je od ukupno 4.485 lica bilo svega 56 zaposlenih Muslimana.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Iako ne raspolažemo sa tačnim brojem univerzitetski obrazovanih Muslimana koji se školovali putem „Gajreta“, indikativni su podaci o broju Muslimana sa fakultetskom spremom u Bosni i Hercegovini uoči rata, u svjetlu kojih se boje sagledavaju i napori „Gajreta“ na planu formiranja muslimanske inteligencije. Prema jednoj nezvaničnoj i nepotpunoj evidenciji broj Muslimana sa fakultetskim obrazovanjem do 1941. godine iznosio je 732 osobe, ali je stvarni broj sigurno bio veći. Prema ovom popisu, po strukama, bilo je: 255 pravnika, 126 profesora, 92 inžinjera, 71 lekar, 64 oficira, 50 teologa, 31 ekonomista, 21 vetrinari, 21 apotekar i 1 osig. matematičar. U poređenju sa brojem fakultetski obrazovanih Muslimana u 1900. godini (10), vidi se da je u proteklih 40. godina prošloče 18 osoba godišnje sticalo univerzitetsko obrazovanje. — Husein Alić, 1940. god. VIII, str. 160–168; god. IX, kalendar za 1941. godinu, str. 154–156.

¹⁷⁵ Zapisnik XXXIV redovne godišnje skupštine društva „Gajret“ održane 13. i 14. jula 1940. godine „Gajret“, XXI/1940, 10, 196.

¹⁷⁶ „Gajretovi“ pitomci po školama, „Gajret“ kalendar za 1939, Sarajevo, 1938, str. 333.

¹⁷⁷ Juče je počelo zasedanje muslimanske školovane omladine, „Politika“, br. 11020, 2. februara 1939. str. 6.

III. OSTALI VIDOV „GAJRETOVOG“ PROSVJETNO-OBRAZOVNOG RADA

U okviru šireg „Gajretovog“ prosvjetno-obrazovnog programa, koji se odvijao izvan njegovih ustaljenih institucija (internati, stručne škole i slično), značajno mjesto u ulogu imali su analfabetski tečajevi, domaće škole, korepetitoriji i čitaonice. Ovi oblici „Gajretovog“ djelovanja, usmjereni prije svega na suzbijanje nepismenosti i podizanje opštег obrazovnog nivoa, pri čemu se posebna pažnja poklanjala uključivanju u ove akcije muslimanskih žena, imali su prvorazredan značaj. Djelujući u ovim pravcima Društvo je proširilo svoju osnovu, stvarajući povoljne uslove za protezanje uticaja znatno izvan okvira jednog potporognog društva.

A) ANALFABETSKI TEČAJEVI

Imajući u vidu prosvjetnu zaostalost i katastrofalno visok stepen nepismenosti, koji je prelazio i 80%, organizovanje analfabetских tečajeva u režiji društva „Gajret“ imalo je primaran značaj. Akciji suzbijanja nepismenosti „Gajret“ je pristupio odmah poslije obnavljanja svoga rada 1918. godine i kroz čitav period između dva rata posvećivao mu izuzetnu pažnju. Za uspješno organizovanje analfabetских tečajeva Društvo je, osim agitacije na propagiranju što masovnijeg odziva i pohadanja ovih tečajeva, nastojalo da raznim povlasticama obezbijedi i stručni učiteljski kadar. Već tokom 1921/22. godine Društvo je pripravnjicima učiteljskog tečaja obezbjedjivalo finansijsku potporu, uz obavezu da svaki njegov polaznik održi najmanje po jedan analfabetski tečaj.¹⁷⁸ Osim toga, Glavni odbor ongažavao je i nekoliko putujućih učitelja, koji su u akciji narodnog prosvjećivanja, pored ostalog, bili zaduženi i za organizovanje analfabetских tečajeva.¹⁷⁹ Osobito su značajni napori koje je Društvo ulagalo na što većem uključivanju prosvjet-

nih radnika, prvenstveno učitelja u ovim okcijama. U tom smislu Glavni odbor i finansijski je stimulisan njihovo angažovanje. Da bi se obezbijedio neophodan stručni kadar za vođenje alfabetičkih tečajeva, Glavni odbor je tokom 1927/28. godine uputio raspliši svim učiteljima Muslimanima iz Bosne i Hercegovine, pozivajući ih da organizuju ove tečajeve i rukovode njima. Za troškove oko održavanja tečajeva Glavna skupština Društva 1927. godine odobrila je 30.000 dinara, dok su svi učitelji koji su organizovali i držali analfabetiske tečajeve bili honorisani sa po 200 dinara, a za svakog opismenjenog polaznika tečaja dobijali su još po 10 dinara. Sve potrebne bukvare za ove tečajeve Glavni odbor dostavljao je beplatno.¹⁸⁰ Ove i slične mjere koje je Društvo činilo na ovom planu nisu ostale bez rezultata. Broj održanih tečajeva, kao i polaznika, povećavao se iz godine u godinu. Tako su, primjerice, tokom 1928/29. godine održani analfabetiski tečajevi u 9 mjestu i opismenjeno 289 polaznika, oba spola, u starosnoj dobi od 13 do 40 godina,¹⁸¹ 1929/30. godine održano je 46 tečajeva u 38 mjestu, sa preko 14.000 polaznika,¹⁸² a 1930/31. broj polaznika ovih tečajeva popeo se na 2013 osoba.¹⁸³

Vrijedni su pažnji napori Društva da akcijom elementarnog opismenjavanja obuhvati što više muslimanskih djevojaka i žena. U tu svrhu organizovani su, pored zajedničkih, i posebni tečajevi za Muslimanke. Prvi takve vrste održan je u Mostaru 1929. godine, a pohađalo ga je 25 Muslimanki. Tečaj je radio na Prvoj djevojačkoj narodnoj osnovnoj školi.¹⁸⁴

Značajni su i napori Društva da svoj program opismenjavanja provodi i u seoskoj sredini, gdje je procenat nepismenih bio daleko veći. Glavni nosioci ovih akcija bili su „Gajretovi“ mjesni odbori, povjerenici, kao i istaknuti „Gajretovi“ aktivisti i prijatelji.¹⁸⁵

Na suzbijanje nepismenosti Društvo „Gajret“, pored navedene aktivnosti koju je sistematski razvijalo, uspiješno je ostvarivalo saradnju sa institucijama sličnog karaktera („Prosvjeta“, „Napredak“), kao i sa onim muslimanskim organizacijama koje su u svojim programima kulturno-prosvjetnog rada zastupale i djelovale na istoj liniji. Tako je društvo „Gajret“ dalо punu podršku inicijativi Ulema-medžlisa koji je 1938. godine pokrenuo akciju za suzbijanje nepismenosti, te je u tu svrhu osnovao i Glavni odbor na čelu sa tadašnjim reis-ul-ulemom Fehimom Spahom. Zadatak osnovanog odbora bio je da koordinira rad svih mjesnih odbora za suzbijanje nepismenosti, koji su osnovani pri sreskim vakufsko-mearfiskim povjerenstvima. Glavni odbor „Gajreta“, priključujući se ovoj akciji, delegirao je u Glavni odbor za suzbijanje nepismenosti svoga člana prof. Mustafu Ajanovića, a jednom okružni-

¹⁷⁸ IAS, Knjiga zapisnika, Zapisnik sjednice GOG od 20. 12. 1928.

¹⁷⁹ Tečajevi za neplisne, „Gajret“, X/1929, 176.

¹⁸⁰ „Gajretovi“ analfabetiski tečajevi „Gajret“, XI/1930, 334–336.

¹⁸¹ Rad „Gajreta“ na suzbijanju nepismenosti, „Gajret“, XII/1931, 12, 321–322.

¹⁸² Analfabetiski tečaj u Mostaru, „Gajret“, 10/1929, 324.

¹⁸³ „Gajretovi“ analfabetiski tečajevi, „Gajret“, X/1929, 324.

¹⁸⁴ Dvadesetpet godina „Gajretova“ djelovanja u riječi-slici i broju, *Spomenica...*, str. 88.

¹⁸⁵ Izvještaj „Glavnog“ odbora „Gajreta“ za god. 1921/22, str. 5, Separat.

com pozvao sve svoje mjesne odbore i povjerenike da aktivno sarađuju u ovoj akciji.¹⁸⁶

Značajno je da se i ovom zajedničkom akcijom opismenjavanja težilo što više obuhvatiti muslimanske žene. U tom cilju apelovalo se i na sve vjerske službenike da razvijaju propagandu i ukazuju da je „vjerska dužnost da muslimanke polaze analfabetske tečajeve i da se nauče čitanju i pisanju“.¹⁸⁷

Rezultati ove zajedničke akcije nisu izostali: samo tokom 1938. godine opismeno je 5.000 osoba. Pored ovog zajedničkog rada društvo „Gajret“ je na planu opismenjavanja i dalje, sve do izbijanja rata, organizovalo u svojoj režiji analfabetske tečajeve, tako da je prosječno opismeno 1000–1500 osoba godišnje.¹⁸⁸

B) „GAJRETOVI“ KOREPETITORIJI

Pored internata, stipendija, potpora i drugih vidova pomoći koje je društvo „Gajret“ činilo na planu školovanja srednjoškolske omladine, ono ipak zbog sve većeg priliva muslimanske djece u srednje škole nije moglo zadovoljiti sve potrebe u tom pravcu. Znatan dio srednjoškolske omladine bio je izvan domaća „Gajretovog“ djelovanja i prepušten sam sebi, bez stručnog nadzora, što se nepovoljno odražavalo i na njihov uspjeh u školi. Prema zvaničnim podacima, veliki broj muslimanske djece upisivalo se u prve razrede srednjih škola, ali se zbog nepovoljnih materijalnih i drugih okolnosti njihov broj u sljedećim razredima drastično smanjivao. Da se spriječi to opadanje broja muslimanske djece na srednjim školama, „Gajret“ je poveo inicijativu za osnivanje korepetitorija, na kojima će se školskoj omladini pod stručnim nadzorom profesora omogućiti povoljni uslovi za rad i pružiti stručnu pomoć.

Prvi korepetitorij osnovan je u Sarajevu školske 1938/39. godine i radio je svakog dana od 15 do 18 časova u prostorijama „Gajretovog“ doma, gdje su svi polaznici, prvenstveno oni sa slabijim uspjehom, dobijali stručnu pomoć. Otvaranjem ovog korepetitorija društvo „Gajret“ proteglo je svoj djelokrug i na onaj dio školske omladine kojoj nije mogao, zbog oskudice sredstava, kao i pomanjkanja slobodnih mjestra, pružiti smještaj u svojim internatima. Ovu akciju podržala je većina muslimanske i druge mlade inteligencije iz redova prosvjetnih radnika, stavljujući se besplatno na raspolaganje za rad sa omladinom.¹⁸⁹

¹⁸⁶ IAS, FG, K-80, br. 2539/39.

¹⁸⁷ Isto.

¹⁸⁸ Isto.

¹⁸⁹ Značajna akcija za školovanje muslimana, „Gajret“, XIX/1938, 2, 19–21. U rad korepetitorija odmah su se uključili profesori sarajevskih srednjih škola: Hamdija Kapidžić, Salim Čatić, Ahmed Tuzlić, Šefikija Babić, Hajrudin Čurić, Ahmed Grebo, Ekrem Mursel, Hazim Tulić, dr Kalmi Baruh, Nikola Vujičić, Vojin Gligić i miz drugini.

Punu opravdanost ove akcije potvrđivao je i odziv učenika na ovim korepetitorijima. To najbolje ilustruje rad sarajevskog korepetitorija, kojeg je prve godine njegovog djelovanja pohađalo ukupno 252 učenika raznih srednjih škola.¹⁹⁰

Sarajevski primjer slijedila su i druga mjesta, a inicijatori otvaranja korepetitorija bili su „Gajretovi“ mjesni odbori. Tako su korepetitoriji, otvoreni u Banjaluci, Derventu, Bihaću i Stocu. U njihovom radu dobrovoljno su se angažovali pored srednjoškolskih profesora i studenti Zagrebačkog univerziteta, koji su naročito preko ferija organizovali rad sa srednjoškolskom omladinom.¹⁹¹

Ova „Gajretova“ akcija, pored pribavljanja simpatija prema Društu, nesumnjivo je predstavljala, kako po svom obimu tako i po značaju, korisnu i humanu intervenciju na planu školovanja srednjoškolske omladine.

C) DOMAČIČKE ŠKOLE

Na planu podizanja opštег obrazovnog nivoa i suzbijanja nepismenosti, pored analfabetskih tečajeva na kojima se vršilo elementarno opismenjavanje, djelovalo su i tzv. domaćičke škole kao specifične ustanove za žene. Otvaranje ovih državnih škola za domaćice, kako su se zvanično nazivale, pokrenulo je Ministarstvo prosvjete, Odsjek za narodno prosvjeticanje, 1930. godine. U ove škole primane su djevojke i žene od 15 do 30 godina starosti. Nastava je trajala 5–6 mjeseci, a zakonom o narodnim osnovnim školama bio im je priznat rang osnovne škole.¹⁹² Program ovih škola obuhvatao je opismenjavanje (čitanje, pisanje, računanje), istoriju, domaće gospodarstvo, higijenu, domaću ekonomiju (krojenje, šivanje, kuhanje) i drugo. Otvaranje domaćičkih škola bilo je uslovljeno brojem kandidata, čiji je broj morao iznositi 25, pogodnim prostorijama i slično. Država je obezbjeđivala učiteljsko osoblje, kredit za izdržavanje škole i ostali potrebni materijal.

Društvo „Gajret“, u skladu sa svojim kulturno-prosvjetnim programom, aktivno se angažovalo na propagiranju pohađanja ovih škola i poveo široku akciju da se što više djevojaka, naročito sa sela, upisuje u ove škole. Značajne impulse otvarjanju ovih škola davali su „Gajretovi“ mjesni odbori, osobito ženski. Tako je inicijativom „Gajretovog“ ženskog odbora u Sarajevu otvorena Državna domaćička škola 1.8.1930. godine, koju je pohađalo 35 Muslimanki. Škola je nastavila rad i otvorila i drugi tečaj od 1. II 1931., u koji se moglo upisati 30 polaz-

¹⁹⁰ Najveći broj učenika bio je iz Prve muške realne gimnazije (77), Druge muške realne gimnazije (28), Serijske gimnazije (25), muške građanske škole trgovackog smjera (72), ženske građanske škole (10), ženske gimnazije (5) osnovne škole (35). — „Gajretov“ korepetitorij, „Gajret“, 20/1939, 7–9, 132–134.

¹⁹¹ Isto.

¹⁹² Rad na osnivanju domaćičkih škola, „Gajret“, XII/1931, 12, 322.

nica.¹⁹³ Tokom 1930./31. ovakve škole otvorene su i u Cazinu, Rogatici, Tuzli i Foči.¹⁹⁴ U 1930. godini osnovano je ukupno 8 domaćičkih škola, koje je pohadalo 200 žena i djevojaka, a u 1931. godini taj broj je podvostručen.¹⁹⁵ Na žalost, ne raspolažemo podacima o sudbinama i broju ovih škola u kasnijim godinama.

D) „GAJRETOVE” ČITAONICE

Kao što je već u prethodnim izlaganjima navedeno, ustanove Muslimana. Čitaonice su prve oblike savremenijeg udruživanja kod mjesačne ne samo društvenog okupljanja nego i značajni centri političkog, kulturnog i prosvjetnog života. Tu svoju ulogu čitaonice su zadzale i poslije osnivanja kulturno-prosvjetnih i drugih društava. U svom programu, koji je predviđao držanje analfabetских tečajeva, predavanja, organizovanja zabava i slično, čitaonice su djelomično nadopunjavale rad kulturno-prosvjetnih društava i sa njima činile jednu organsku cjelinu.

Intenzivno osnivanje raznih vrsta društava (kulturno-prosvjetnih i drugih), pod kraj austrogarske uprave i u monarhističkoj Jugoslaviji, nije umanjilo značaj, niti broj čitaonica. One pod raznim nazivima (kiraethane, klubovi, kasine) i dalje egzistiraju u gotovo svim mjestima Bosne i Hercegovine.

Jedan dio ovih čitaonica, koje su djelovale samostalno i pod raznim imenima, najčešće kao „Muslimanske čitaonice”, u vrijeme šestostanaurskog režima, u skladu sa proglašenim integralnim jugoslavstvom, izmjenile su svoj naziv u „Jugoslavenske čitaonice”.¹⁹⁶

Međutim, znatan dio muslimanskih čitaonica, a naročito onih koje su i do tada stajale u užoj vezi sa društvom „Gajret”, u periodu šestostanaurske diktature proglašio se „Gajretovim čitaonicama”. Pretvaranje dotadanjih muslimanskih čitaonica, raznih klubova, domova i slično u „Gajreteve” čitaonice, vršeno je na inicijativu samog društva „Gajret”, koje je težilo da objedini rad ovih ustanova pod svojim patronatom i njihovu aktivnost usmjeri u pravcu svog programa dje-lovanja. U cilju brže i organizovanije akcije pretvaranja ovih ustanova u svoje čitaonice Društvo je donijelo i Pravilnik po kome se to pretvaranje vršilo, a koji je stupio na snagu 15. juna 1930. godine. Prema tome pravilniku sva ona društva, klubovi, domovi i dr. koji su u

¹⁹³ Upisivanje u školu za domaćice, „Gajret”, XI/1930, 607.

¹⁹⁴ Rad na osnivanju domaćičkih škola, „Gajret”, XII/1931, 12, 322.

¹⁹⁵ AHB, FG, K-5, br. 4643/31.

¹⁹⁶ Arhiv Jugoslavije, KJ-14, f. 53. ţ. 208. Tako je, na primjer, muslimanskoj čitaonici u Kozarcu rješenjem Kraljevske banatske uprave Drinske banovine dozvoljena izmjena naziva u Jugoslavensku čitaonicu.

svome nazivu već nosili „Gajretovo” ime, automatski su pretvorena u „Gajreteve” čitaonice, dok su ostala svoj naziv mogla izmijeniti na vanrednoj skupštini.¹⁹⁷ Pravilnikom su određeni i pravci djelovanja tako formiranih čitaonica, koji su se sastojali u intenzivnom i skoncentrisanom radu na izvođenju „Gajretovih” ciljeva. Djelokrug rada čitaonica obuhvatao je sirenje drustvene organizacije, održavanje poučnih i popularnih predavanja, analfabetских tečajeva, osnivanje biblioteka, muzičkih, vokalnih i instrumentalnih zborova.¹⁹⁸

I pored uključivanja u „Gajretovu” organizaciju, čitaonice su i dalje djelovale samostalno i izdržavale se od prihoda ostvarenih članarinom i na druge načine. U nekim mjestima, gdje su postojali „Gajretovi” mjesni odbori, nije bio rijedak slučaj da su oni vršili i funkciju upravnih odbora „Gajretovih” čitaonica. Na taj način se postizalo jedinstveno rukovođenje „Gajretovih” akcija i spriječavalo divergiranje „Gajretovih” lokalnih snaga.¹⁹⁹

U akciji masovnog osnivanja „Gajretovih” čitaonica bilo je pojava da su i neka postojeća muslimanska društva pretvarana u „Gajreteve” čitaonice. Tako je kulturno-nacionalno društvo „Dikić” iz Foča na svojoj skupštini 1929. godine usvojilo prijedlog o izmjeni pravila i naziva, te je pretvoreno u „Gajretovo” čitaonicu.²⁰⁰

Prema nepotpunim podacima, društvo „Gajret” je u 1938./39. godini imalo svoje čitaonice u 17 mjestu: Stocu, Foči, Vlasenici, Bijeljini, Gacku, Sjenici, Ostrošću, Doboju, Kupresu, Prijepolju, Pljevlju, Novoj Varoši, Bileći, Zavidovićima, Olovu, Puračiću i Sarajevu.²⁰¹ Ovim brojem „Gajretovih” čitaonica, koji je prezentiran Glavnou skupštini 1939. godine, sigurno nisu bile obuhvaćene sve čitaonice, čiji je broj bio znatno veći od navedenog. Najvjerojatnije da se ovdje mislio na one čitaonice koje su djelovale pod upravom „Gajretovih” mjesnih odbora. Na ova nisu upućuje podatak da u ovom popisu nema „Gajreteve” čitaonice i biblioteke u Mostaru, Višegradi i drugim mjestima.

Potrebno je napomenuti da se u čitaonicama, pored dnevne štampe, moglo naći i priručni biblioteka, doduše sa skromnim fondom, koji nije prelazio nekoliko stotina knjiga.²⁰²

U periodu između dva rata neke od ovih čitaonica bile su stjecište ilegalnog rada članova i simpatizera KPJ, o čemu je opširnije bilo govorba na drugom mjestu.

¹⁹⁷ Pravilnik „Gajretove” čitaonice, „Gajret”, XI/1930, 278–279.

¹⁹⁸ Isto.

¹⁹⁹ „Gajretove” čitaonice, „Gajret”, XI/1930, 336–337.

²⁰⁰ Kulturno i nacionalno društvo „Dikić” u Foči osnovano je 1920. godine i brojalo 180 članova većinom Muslimana i Srba. Oliji društva je prema pravilima bio „da budi i jača nacionalnu svijest našeg naroda, a napose muslimanskog dijela u smislu i duhu Dikijeve nacionalizma”. Taj zadatak društvo je ostvarivalo držanjem prigodnih predavanja „iz naše prošlosti i nacionalizmu uopšte, a napose o našem srpskom nacionalizmu”. — IAS, FG, K-20; „Gajret”, 10/1929, 384–385. „Gajretove” čitaonice i klubovi, „Gajret”, XX/1939, 7–9, 143–145.

²⁰¹ Radi ilustracije veličine gospodarskog fonda pojedinih čitaonica, prema dostupnim podacima, vidi se da je npr. čitaonica u Stocu posjedovala biblioteku koju je brojala 173 knjige; u Foči 250, Vlasenici 320 knjiga, itd. — „Gajretove” čitaonice i klubovi, „Gajret”, 20/1939, 7–9, 143–145.

U sklopu „Gajretovog“ cijelokupnog djelovanja čitaonice su igrale značajnu ulogu. To je naročito dolazio do izražaja u manjim mjestima, gdje su one bile glavni i, može se reći, jedini društveni i kulturni centru Muslimana. U njima se vršilo okupljanje, obavljanji dogovori i poticale razne korisne inicijative. Koristeći takvu njihovu funkciju, Društvo je preko i pomoću njih, naročito ukoliko u dotičnom mjestu nije postojao mjesni odbor, ostvarivalo svoj uticaj i pokretalo razne akcije kulturno-prosvjetnog značaja.

IV. EKONOMSKO-PRIVREDNI ASPEKTI „GAJRETOVOG“ RADA

Pored nastojanja na stvaranju što većeg broja inteligencije društvo „Gajret“ je istovremeno poklanjalo znatnu pažnju i privrednom podizanju Muslimana. Ove tendencije bile su prisutne, iako u manjem obimu, i u prvoj fazi „Gajretovog“ djelovanja do 1914. godine, ali su se ograničavale samo na pomaganje učenika i šegrtu na modernim zanatima. Ved u tom periodu društvo „Gajret“ je uvidio neophodnost preorientacije i usmjeravanja ka izučavanju modernih zanata kao jednom od bitnijih uslova prilagođavanja novim društveno-ekonomskim odnosima. Takva orijentacija poslije 1918. godine bila je još naglašenija. Proširenje „Gajretovog“ rada i na druge oblasti društvenog života, prije svega u pravcu poboljšanja privrednog, ekonomskog i socijalnog stanja Muslimana, došlo je do izražaja kroz intenzivnije pomaganje stvaranja kadrova modernih zanatlija, kao i osnivanja niza ustanova isključivo privredno-socijalnog karaktera. Ispunjavanje tih ciljeva koji su i u Pravilima naznačeni, uz školovanje omladine, kao osnovni zadaci na privrednom podizanju Muslimana, trebalo je da doprinose, u okvirima objektivnih društvenih mogućnosti „Gajreta“, bržem uključivanju Muslimana u moderne oblike zanatske i privredne djelatnosti. Takva politika Društva bila je uslovljena i činjenicom da su Muslimani činili pretežan dio gradskog stanovništva, koji je zbog pridržavanja tradicionalnih oblika privređivanja zaostajao za ostalim sugrađanima. Iz tih razloga Muslimani su bili najslabije zastupljeni u savremenom zanatstvu i drugim modernim oblicima privrednog života. U procesu savremene kapitalističke proizvodnje najvećim dijelom obavljali su poslove nekvalifikovane radne snage. Razvoj industrijskog procesa proizvodnje naglo je rušio zanatsku privredu, što je imalo za posljedicu potpunu likvidaciju ili pak stagnaciju već zastarjelih oblika zanatske privrede i pretvaranje esnafskih i zanatskih radnika u industrijski proletarijet. Ublažavanje tog procesa bilo je moguće jedino kroz preorientaciju i razvijanje savremenih i perspektivnih oblika zanatske privrede.

Obnavljanjem „Gajretovog“ rada nakon 1918. godine društvena uprava, uvidajući neophodnost i potrebu za stvaranjem kadrova moder-

nih zanatstava, istakla je kao prioritetan zadatak osnivanje posebnog šegrtskog doma za školovanje privrednog podmlatka. Prve „Gajretteve“ uprave izradile su projekat za podizanje jednog doma koji bi pratio na školovanje 200 šegrta i čije bi izdržavanje iznosilo 400.000 dinara. U ostvarivanju ovog zamisli Glavni odbor nastojao je da obezperi i finansijsku pomoć Ministarstva za socijalnu politiku.²⁰³ Glavni odbor izšao je sa idejom da svoj namjeravani šegrtski dom smjesti u zgradi vakuufskog siroštua u Sarajevu, ali se Vakufska sabor tome suprotstavio. Tako su osjećeni napor „Gajrete“ o otvarjanju zasebnog šegrtskog doma, pošto Društvo nije raspolagalo sa dovoljno finansijskih sredstava za kupovinu podesne zgrade ili njenu podizanje. Odbijanje vakuфа da izade u susret „Gajretovim“ nastojanjima bilo je motivirano uglavnom političkim razmimoilaženjima članova vakuфа i „Gajreta“. ²⁰⁴

U nemogućnosti da obezbijedi posebnu zgradu za šegrtski dom, Društvo je bilo prisiljeno da šegrti smjesti u sarajevski muški srednjoškolski internat. To je svakako uticalo da i broj šegrtova prvih godina bude znatno manji od predviđenog, pošto su uslovi zajedničkog života srednjoškolaca i šegrtova zbog specifičnosti njihova usmjeravanja bili krajnje nepovoljni. Iz tih razloga broj šegrtova koji je Društvo školovalo do 1929. godine iznosio je prosječno 30–40 godišnje na raznim zanatima (Tabela V). Uдовoljavajući potrebljana za stvaranje kvalifikovanih i savremenih zanatlija, Društvo je tek 1929. godine uspijelo obezbijediti posebnu zgradu za šegrtski dom (bivša Hermanova ruždija u Kečinoj ulici), te se i broj šegrtova tada povećao i kretao između 60–70 godišnje. Tabela V). Šegrtski dom je svečano otvoren na kraljev rodendan 17. decembra 1929. godine uz prisustvo bana Drinske banovine, predstavnika kulturnih institucija, vjerskih organizacija i dr.²⁰⁵ Otvaranje šegrtskog doma bilo je svesrdno i finansijski pomognuto od strane državnih organa. Ministarstvo vojske ovom prilikom dalo je kompletno prepušta za 100 pitomaca, dok je Ministarstvo prosvjetne redovno izdalo u susret „Gajretovim“ zahtjevima za postavljanje prosvjetnih radnika u novom domu²⁰⁶.

Istovremeno Glavni odbor je donio odluku da se tokom 1929. godine pristupi otvaranju ženskog šegrtskog doma u Sarajevu. Međutim, pog proširenja ženskog srednjoškolskog internata ovaj zaključak nije realizovan, te su učenice ženskih škola smještene u ženski internat.²⁰⁸ U čelu muškog šegrtskog doma bio je upravnik Ismet Drača. Organizacija i unutrašnji red u domu bio je regulisan slično kao i u ostalim "Gajretovim" internatima. U cilju razvijanja smisla za zadrugarstvo u šegrtskom domu bila je osnovana i "Gajretova" šedna druge, čije su članove sačinjavali šegrți-pitomci. Članovi Zadruge plaćivali su jedan dinar članarine mjesечно. Iz fonda Zadruge tomci su mogli podizati kredit da polovine iznosa njihovog uloga.

EKONOMSKO-PRIVREDNI ASPEKTI „GAJRETOVOG“ RADA

Tabela V

⁴⁴ Tabela je radena na osnovu izvještaja godišnjih skupština objavljenih u listu „Gajret“ za navedene godine.

Time su kroz praktičan rad Zadruge učenicima predočavane sve prednosti i koristi udruživanja.²⁰⁹

Kao samostalna ustanova šegrtski dom je postojao do 1933/34. kada su njegovi pitomci ponovo smješteni u muški srednjoškolski internat u Sarajevu.²¹⁰ Ukipanje šegrtskog doma odrazilo se i na smanjenje njegovih polaznika, čiji se broj u periodu od 1934 — 1941. godine prosječno kretao oko 40. (Tabela V).

Na osnovu podataka o zastupljenosti i vrsti zanata na koje je Društvo upućivalo svoje pitome, može se zaključiti da je „Gajretov“ uprava, odnosno sekacija zadužena za politiku stipendiranja, stimulirala pohapanje prvenstveno savremenih i perspektivnih zanata. Daleko-vidnost takve politike ogledala se i u upućivanju pitomaca na izučavanje zanata koji su u ovo vrijeme bili tek u povojima. To se odnosilo na slijedeće: mehaničarski, električarski, automehaničarski, instalaterski itd. (Tabela V). To su bili zanati pred kojima je bila budućnost. Od tradicionalnih zanata Društvo je forsiralo samo one koji su imali garantovanu egzistenciju i u savremenim uslovima života, kao što su bravarski, stolarski, krojački i dr. (Tabela VI).

U podizanju zanatljskog podmlatka „Gajret“ je ostvario značajnu saradnju sa srpskim privrednim društvom iz Beograda „Privrednikom“, koji je putem svojih organizacija obezbjeđivalo izučavanje zanata i trgovine muslimanskoj zanatljskoj omladini kod poznatih firmi, uglavnom, u Srbiji i Vojvodini. Saradnja sa „Privrednikom“ započela je 1929. godine i za 11 godina bilo je preko 180 djece upućeno na izučavanje zanata. Od toga broja do 1939/40. godine bilo je već preko 100 izučenih zanatlja.²¹¹

Saradnja sa „Privrednikom“ bila je forsirana od strane Glavnog odbora, s jedne strane zbog sve izraženijih potreba za stvaranjem modernih privrednih kadrova, kojima sam „Gajret“ nije mogao u potpunosti udovoljiti. U cilju ostvarivanja efikasnije saradnje i popularisanja ove akcije „Gajret“ je u svim okruzima imenovan povjerenike, koji su za angažovanje zapošljavanja djece bili u direktnom kontaktu sa „Privrednikom“.²¹² Jedini uslov za primanje djece u „Privrednikove“ organizacije bio je da su napunili 14 godina i imali završenu osnovnu školu.²¹³

Osim kulturno-prosvjetnih društava koja su u svom programu imala potpomaganje privrednog podmlatka, u Sarajevu je sa istim zadacima djelovalo i društvo „Hurijet“ (Sloboda). „Hurijet“ je osnovan 1908. godine i u početku je bilo izrazito društvo zanatlja i zanatskih radnika, dok jeiza 1918. godine proširilo svoj program u

²⁰⁹ „Gajretova“ štedovna šegrtska zadruga u Sarajevu, „Gajret“, XIV/1933, 13—16, 222.

²¹⁰ Izvještaj „Glavnog odbora Gajreta“ za 1934/35. godinu, „Gajret“, XVI/1935, 7—9, 119.

²¹¹ Smještanje muslimanske djece na zanate i trgovinu putem „Privrednika“, „Gajret“, XXI/1940, 7—9, 159.

²¹² Rad „Gajreta“ na privrednom prosvjećivanju i podizanju naroda, „Gajret“, XIII/1932, 10, 190—191.

²¹³ „Gajretov“ privredno-socijalni rad, „Gajret“, XXI/1940, 7—9, 159.

tom pravcu da je imalo pretenzije da objedini i bude udruženje svih privrednih muslimanskih krugova, sa funkcijom kakvu su imala društva „Hrvatski radisa“ i „Privrednik“. Rad na podizanju privrednog podmlatka bio je dominirajući u „Hurijetovom“ programu. Društvo je podiglo i modernu zgradu za šegrtski dom u Sarajevu. Iako je istovjetnost jednog dijela „Gajretovog“ privrednog programa pretpostavljala tješnju koordinaciju sa ovim društvom, do nje je tek došlo uoči drugog svjetskog rata. Naime, na „Gajretovoj“ skupštini 1939/40. godine donesen je zaključak o uoži saradnji sa „Hurijetom“, te je postignuta saglasnost o smještaju „Gajretovih“ šegrta u „Hurijetov“ šegrtski dom, uz odgovarajuću naknadu. Međutim, izbjeganje rata omogućilo je konkretizaciju ovog zaključka.²¹⁴

„GAJRETOVE“ PRIVREDNO-SOCIJALNE USTANOVE

Kao što je već ranije napomenuto, privredni aspekt „Gajretovog“ djelovanja nije se ograničavao samo na pomaganje i razvijanje modernih privrednih kadrova putem školovanja zanatlja i trgovaca, nego je bio i šire zahvaćen organizovanjem i osnivanjem ustanova privredno-socijalnog i humanog karaktera. Osnivanje ustanova ovakvog tipa imalo je za cilj ublažavanje socijalne bijede te pružanja mogućnosti osposobljavanja i zapošljavanja, prije svega ženske radne snage. Sa aspekta „Gajretovih“ nastojanja na emancipaciju muslimanske žene i njenog uključivanja u privredni život ovе specifične ustanove imale su prioritetan znacaj i pored njihovog, objektivno posmatrano, ograničenog i nedovoljnog broja. Humanata ovih ustanova ispoljavala se u suzbijanju bezdušne eksploracije muslimanske ženske radne snage, kojoj su bile izložene od strane raznih spekulantata, koji su njihove proizvode kućne radnosti kupovali u bescjenje. Ove ustanove su, osim mogućnosti zapošljavanja kroz organizovani vid kućne radnosti i plasiranju proizvoda na tržištu, imale značajnu ulogu u obrazovanju i sticanju stručnih kvalifikacija nekvalifikovane ženske radne snage. Većina ovih ustanova imala je priznat status zanatskih škola, čije su polaznice nakon završenog školovanja sticale stručne kvalifikacije za samostalno privređivanje.

A) „GAJRETOVA“ CILIMARSKA ŠKOLA U NOVOM PAZARU

Prva u nizu ovih ustanova, osnovana je u Novom Pazaru 1922/23. godine. Inicijativa za osnivanje Cilimarske škole u N. Pazaru potekla je od Glavnog odbora, koji je u sklopu svojih nastojanja proširenja „Gajretovog“ uticaja na Sandžak realno procjenjivao da će ovaj gest imati pozitivan odjek i izazvati simpatije prema Društvu. S druge strane, otvaranje Cilimarske škole, u kraju koji je imao dugu tradiciju

²¹⁴ Bekir Omersović, „Hurijet“, Kalendar „Gajret“ za 1941. godinu, Sarajevo, 1940, str. 315—321.

izrade čilima i druge kućne radinosti, pružalo je sve preduslove za njeni uspješno djelovanje. U saradnji sa mjesnim odborom u Novom Pazaru ova škola je zvanično otvorena 10. februara 1923. godine i nosila je naziv „Gajretova“ čilimarska škola. U nju su primana samo ženska djeca na izučavanje заната za izradu čilima, halija (perzijanera) i ostalih ženskih rukotvorina. Škola se izdržavala od dobrovoljnih priloga, opštinske i okružne pomoći, te prihoda ostvarenih od zabava, teferića i sl. Škola je imala svoje organe upravljanja koje su činili Upravni odbor, Nadzorni odbor, upravitelj škole i učiteljica škole.²¹⁵ Članovi ovih organa upravljanja bili su iz redova mjesnog odbora iz Novog Pazara i „Gajretovog“ članstva. Prema Pravilniku škole, ona je bila svojina društva „Gajret“, i u slučaju prestanka djelovanja sva imovina prinadala je „Gajretu“.²¹⁶

Škola je posjedovala šest razboja, ali zbog skućenosti prostora nije mogla raditi punim kapacitetom. U početku rada škole starosna doba volaznica nije bila ograničena, jer se željelo pružiti što većem broju žena mogućnost zarade i stručnog ospozobljavanja. I pored toga škola prvih godina nije imala veći odziv, te je nakon otvaranja bilo upisano u 1923/24. godini svega 14 djevojčica. Razlozi slabog odziva bili su uslovjeni kako konzervativnim shvatanjima o položaju žene tako i nepovjerljivim domaćim stanovništvom prema „Gajretu“. Takav slab odziv u Školu morao je da konstatuje i sam Glavni odbor u godišnjem izvještaju za 1924/25. godinu.²¹⁷ U pridobijanju što većeg broja učenica uvrata Škole dijelila je učenicama i nagrade, više simbolične. Da bi se poboljšao rad Škole 1925. godine je izmjenjena uprava, s uvjerenjem da će novi članovi biti agilniji i bolji propagatori „Gajreta“ i njegovih ideja.²¹⁸

Od 1928. godine upraviteljicu škole, koja je bila i kvalifikovana učiteljica za čilimarski zanat, plaćala je država. Uprava Škole je učenicama drugog i treće razreda dvala manji mjeseci honorar, no što se radilo o izuzetno siromašnoj deci. Inače, pored redovnih učenica Škole je zapošljavala i bivše svršene učenice, koje su dnevno plaćane po 10 dinara.²¹⁹ Moćnosti privređivanja koje je ova škola pružala donirnisu je njenom postnenom afirmisanju, što se ogledalo i u povećanom broju učenica. Već od 1927/28. Škola je upisivala prosječno 50 učenica. (Vidi Tabelu VI). Do 1933. godine Školu je završilo preko 40 učenica.²²⁰ Premaštuvači Čilimarske škole bila su mnozostruka, no što

²¹⁵ „Gajretova“ čilimarska škola, „Gajret“, VIII/1924, 12–13, 209. Na čelu škole bio je Mehmed Pećanić, a učiteljica Fatima Duračković.

²¹⁶ Isto.

²¹⁷ „Gajret“, IX/1925, 13–14, 206–207.

²¹⁸ Upravu Škole, izmjenjenoj 1924/25. sačinjavali su: Emrulah Kačapor, imam: Ramiz Paljević, imam: Suljo Mekić, omš. pisar: Alibec Begović, rentjer: Amir Mekić, trgovac; Nadzorni odbor: Omer H. Halidović, opš. pisar: Jusuf Mevljet, član op. suda; Asimbeg Selimović, rentjer; i Mesudbeg Omerberović, posrednički učitelj Škole: Hizro Skriješ, član, privrednog suda, blagajnik Halim Zejn-velović, sađačica „Gajret“, 9/1925, 13–14, 206–207.

²¹⁹ „Gajretova“ čilimarska škola u Novom Pazaru, „Gajret“, XIV/1933, 13–16, 221.

²²⁰ Isto.

su svršene učenice imale mogućnost zapošljavanja kao stručne radnice, učiteljice čilimarstva, u drugim krajevima ili da samostalno rade kod svojih kuća. Čilimarska škola osim ospozobljavanja stručnih kadrova posvećivala je pažnju i unapređenju i usavršavanju novih metoda u tehnički izradi i bojenju, kao i njihovoj praktičnoj primjeni. U tu svrhu u Školi je održan jedan tečaj hemijskog karbanja, dotada nepoznat u Sandžaku, što je svakako doprinisalo kvalitetu u izradi čilima.²²¹

Čilimarska škola korištena je i za suzbijanje nepismenosti, te je u njoj održano i nekoliko alfabetbskih tečajeva.²²² Uz mjesni odbor „Gajret“ Škola je bila značajan faktor u pridobijanju stanovništva za Društvo i njegovu popularizaciju. Uprava Škole radila je i na prikupljanju sredstava za izgradnju školskog doma, koji bi predstavljao centar „Gajretove“ aktivnosti u Novom Pazaru.²²³ Posljednje godine pred rat Škola je imala 36 učenica.²²⁴

B) ZADRUGA KOLA SRPSKIH SESTARA I „GAJRETA“

Druga ustanova privredno-socijalnog karaktera ostvarena u saradnji društva „Gajret“ i Kola Srpskih Sestara, (KSS) sa ciljem ekonomskog pomaganja, kao i zapošljavanja žena, osnovana je 1926. godine u Sarajevu. U osnivanju ove prema Zadrugu KSS i „Gajretu“, učestvovali su društvo „Gajret“, KSS, članice „Gajretovog“ ženskog pododabora i članice KSS, i to sve četiri grupacije sa učešćem od po 25.000 dinara kao početnim kapitalom. Zadatku Zadruge sastojao se u pružanju mogućnosti zarade siromašnim članovima Zadruge, što se postizalo na taj način, da se preko Zadruge, koja je vršila posredničku ulogu između proizvođača i kupca, odvijala prodaja raznih ručnih radova, veziva, tkanja muške i ženske konfekcije i sl. Mogućnost sigurnog plasmana proizvoda kućne radinosti, koje je Zadruga garantovala, pod relativno povoljnim uvjetima, pospješivalo je sakupljanje i njegovanje narodnog veza i ručnog rada. U prvoj godini poslovanja Zadruga je upošljavala 30 muslimanskih radnika, čije su zarade bile bolje nego radnica zaposlenih u Tkaonici čilima u Sarajevu.²²⁵

Uprava Zadruge činilo je devet članova i po dva koje su delegirali Glavni odbor „Gajret“ i KSS, te pet članova iz redova članica Zadruge. Uprava je birana na tri godine, s tim da se predsjednica Zadruge mijenja svake godine, i to naizmjenično jedne godine je predsjednica Muslimanka a potpredsjednica Srpskinja, i obratno. Prva predsjednica bila je Vjera Kršmanović.²²⁶

²²¹ Čilimarska škola u Novom Pazaru, „Gajret“, XX/1939, 7–9, 140–141.

²²² „Gajretova“ čilimarska škola, „Gajret“, VIII/1924, 12–13, 209.

²²³ „Gajretova“ čilimarska škola u Novom Pazaru, „Gajret“, X/1929, 215.

²²⁴ „Gajretova“ čilimarska škola u Novom Pazaru, „Gajret“, XXI/1940, 7–9, 158–159.

²²⁵ Godišnja skupština zadruge Kola srpskih sestara i „Gajretova“ ženskog pododabora, „Gajret“, XI/1927, 2, 32.

²²⁶ Zadruga Kola Srpskih Sestara i „Gajret“, „Gajret“, XI/1927, 1, 16.

Osim motiva privredno-socijalnog karaktera, Zadruga je imala cilj da se kroz zajednički rad razvija duh zblžavanja i upoznavanja Muslimana i Srba.²²⁷

Pored radionice u kojoj su izrađivani predmeti najčešće ručnog veza, Zadruga je vršila otkup iz kućne radinosti, te je u tom pravcu ostvarila i proširila svoju saradnju i na druga mjesto izvan Sarajeva: Livno, Tuzla, Višegrad, Zavidoviće i druga.²²⁸ Otkupljene proizvode Zadruga je plasirala po cijeloj Jugoslaviji, a imala je i stalne filijale u Beogradu, Zagrebu, Dubrovniku i Novom Sadu.²²⁹ Proizvodi kućne radinosti, prvenstveno veza sa narodnim motivima, obvezujući su Zadruzi uspješno poslovanje i donosili priznanja i izvan zemlje. Zadruga je učestvovala sa svojim proizvodima i na međunarodnim izložbama u Pragu i Parizu.²³⁰

Zadruga je poslovala sve do 1941. godine i prosječno je zapošljavala 80–100 muslimanskih žena. (Vidi Tabelu VI). Zadnje poslovne 1939./40. u Zadruzi je bilo zaposleno 100 Muslimanki. Te godine predsjednica zadruge bila je Lepa Ljeskovac, a potpredsjednica Šehzada Bašagić.²³¹

C) „GAJRETOVA” RADIONICA ZA IZUČAVANJE I IZRADU RUČNIH RADOVA U TREBINJU

U sklopu „Gajretovih” nastojanja na ekonomskom snaženju Muslimana, prije svega pružanjem mogućnosti aktivnom uključivanju muslimanskih žena u proizvodnju i njenom osposobljavanju za produktivan rad, bilo je i osnivanje „Gajretove radionice za izučavanje i izradu ručnih radova” u Trebinju. Ova radionica osnovana je na inicijativu „Gajretovih” članova i muslimanskog građanstva u Trebinju i svečano otvorena 25. decembra 1932. godine.²³²

Sredstva za izdržavanje Radionice obvezujuća su iz uloga članova dobrovrtora i utemeljitelja. U osnivanju Radionice naročito se istakao i finansijski je izdašno pomogao Zaim Sadović, industrijalac iz Pariza, koji je kao veliki dobrovrtor uputio 2.000 franaka i obavezao se svake godine uplaćivati 60.000 dinara.²³³

Radionicu je prve godine pohađalo 56 učenica, koje su se kroz teorijski i praktični rad osposobljavale za izradu ručnih radova, krojenje i šivenje odijela, rublja i sl. Pored praktičnog rada polaznice su, ukoliko su bile nepismene, obavezno pohađale tečaj za opismenjavanje, kao i tečaj vjerouauke.

²²⁷ Zadruga Kola Srpskih Sestara i „Gajreta” u Sarajevu, „Gajret”, XIII/1932, 10, 192.

²²⁸ Zadruga Kola Srpskih Sestara i „Gajreta” u Sarajevu, „Gajret”, XX/1939, 7—9, 140—141.

²²⁹ „Gajret”, XIII/1932, 10, 192.

²³⁰ „Gajret”, XX/1939, 7—9, 140—141.

²³¹ „Gajretova” radionica za izučavanje i izradu ručnih radova u Trebinju, „Gajret”, XIV/1933, 13—16, 222—223.

²³² Isto.

Za prvi šest mjeseci poslovanja Radionica je ostvarila prihod od 58.293 dinara, čime se potvrdila i opravdanost njenog osnivanja. Uprava Radionice razvijala je i znatnu društvenu aktivnost, koja se ispoljavala u priređivanju zabava, mlevluda, sijela, a održan je i jedan analfabetski tečaj za žene, što je sve doprinisalo njenoj afirmaciji među stanovništvom. Na čelu Radionice bila je upraviteljica Hatidža Zvizdić, a Upravni odbor sačinjavali su predsjednik Muhamed Kulenović, potpredsjednik Mehmedaga Zubčević, sekretar Mustafa O. Sađović.²³⁴

Ubrzo po osnivanju uprava Radionice donijela je odluku o proglašenju djelokruga rada, te je 1. jula 1933. godine otvorila i odjel za čilimarkstvo. Poseban tečaj kojim su se osposobljavale učenice u ovom grani vodila je stručna učiteljica „Gajretova” čilimarske škole iz Novog Pazara, koja je specijalno angažovana za ovu priliku.²³⁵ Međutim, ovo odjeljenje za čilimarkstvo moralno je već sljedeće godine (1.VII 1934) biti ukinuto zbog nezainteresovanosti i nedovoljnog odziva. Slabom odzivu za izučavanje ovog zanata doprinosila su i pogrešno uvriježena shvatnjava, po kojima je ovo zanimanje rangirano kao nedostojno i prikladno samo za strotinju.²³⁶

Radionica u Trebinju pretvorena je 1936. godine u „Žensku Gajretovu zanatsku školu”, čime je dobila rang zanatske škole, koja je odgovarala rangu srednje škole sa nižim tečajnim ispitom. Nastava u školi trajala je pet godina, a dijelila se po razredima na: dva pripravnika, dva stručna i jedna godina u radionici-ateleju. U školi je predavan: srpskokrvatski jezik, račun, istorija-geografija, dekorativno crtanje, vjerouauka, gimnastika, te stručni i praktični predmeti. Škola je 1936. godine smještena u Muslimanski kulturni dom, koji je podignut sopstvenim sredstvima trebinjskih Muslimana. U Domu se pored škole nalazio i „Gajretov” mjesni odbor. Radionica, odnosno škola od 1936. godine, zvanično je nosila naziv „Gajretova ženska zadruga za unapredjenje domaćeg zanatstva i radnosti” u Trebinju.²³⁷

Cilj zadruge-škole bio je u stručnom osposobljavanju ženske omladine u šivenju i krojenju. Zadruga je brojala 112 članova, a mješovita članarina iznosila je 2—3 dinara.²³⁸ Uprava Zadruze je u svom godišnjem izvještaju za 1938/39. godinu konstatovala, kao žalosnu čljenicu, da se od Zadruze, i pored svih njenih preim秉stava, još uviđek jedan dio Muslimana u Trebinju drži po strani, uglavnom zbog političkih i ličnih neslaganja.²³⁹

²³³ Isto.

²³⁴ Otvaranje odjeljenja za čilimarkstvo u „Gajretovoj” radionici u Trebinju, „Gajret”, XV/1933, 19, 312.

²³⁵ „Gajretova” radionica za izučavanje i izradu ručnih radova u Trebinju, „Gajret”, XV/1934, 7—8, 151—152.

²³⁶ „Gajretova” ženska zadruga za unapredjenje domaćeg zanatstva i radnosti u Trebinju, „Gajret”, XVIII/1937, 7—9, 139—140.

²³⁷ Ženska zadruga za unapredjenje domaćeg zanatstva i radnosti u Trebinju, „Gajret”, XX/1939, 7—9, 136—138.

²³⁸ Isto.

Zadruga, odnosno škola, bila je pomagana od strane državnih vlasti prilozima u novcu, dok je uprava Zetske banovine iz svojih sredstava plaćala upraviteljicu škole.²³⁹

U 1939/40. zanatska škola u Trebinju imala je 54 učenice (Vidi Tabelu VI), a Školom je rukovodila učiteljica Šerifa Koluder.²⁴⁰

D) „GAJRETOVA“ ZENSKA STRUČNO-ZANATSKA ŠKOLA (TECAJ) U STOCU

Na inicijativu sekcije ženskog odbora „Gajreta“ u Stocu otvorena je 1. novembra 1936. godine stručno-zanatska škola (tečaj), koja je po svom profilu i namjeni odgovarala već sličnim ustanovama koje je društvo „Gajret“ imalo. Škola, odnosno tečaj koji je trajao tri godine imao je zadatak ospozljavljanja i usavršavanja krojačkog zanata kroz teorijski i praktični rad. Tečaj je imao tri odjeljenja, a uslov za upis bila je završena osnovna škola. Nastavni programom predviđeno je bilo nedjeljno 22 sata za ručni rad i 8 sati teorije.²⁴¹

Prve godine bila je upisana 21 učenica, a njihov broj sljedećih godina se stalno povećavao. (Tabela VI). Za pohadanje ove škole-tečaja polaznice su plaćale školarinu, koja je iznosila 50 dinara mjesечно.²⁴² Inače škola se izdržavala od upisnina, 50% zarade ostvarene u školi, te prihoda od zabava, sijela, lutrije, itd. Iz izvještaja o radu škole, koji je dostavljen Glavnom odboru, naglašeno je da škola nije imala podršku lokalnih vlasti, pošto su se u gradskoj upravi nalazili ljudi koji nisu simpatizali rad „Gajreta“.²⁴³

Školom je upravljao školski odbor koji se sastojao od upraviteljice škole, nastavnika, te članova ženskog i muškog odbora u Stocu. Stručnom nastavom rukovodile su dvije učiteljice: Vasilija Hamović i Bojana Sarnardić.²⁴⁴ Školu su pored Muslimanki pohađale i učenice drugih nacionalnosti. Tako je u prvoj godini po osnivanju u školu bilo upisano 16 Muslimanki, 5 Srpskinja i jedna Hrvatica.²⁴⁵ U 1939/40. godini od 44 učenice bilo je 15 učenica Srpskinja.²⁴⁶

²³⁹ Isto.

²⁴⁰ Upravu Zadruge iste godine sačinjavali su: predsjednik dr Salih Omer-hodžić, tječkar; potpredsjednik Jusuf Salahović, trgovac; sekretar Mustafa Sadović, činovnik; blagajnik Murat Custović, poreznik; te članovi: Mehmed Zubčević, trgovac; Hasan Aksamović, trgovac, Lutvija Šahović trgovac; Smajlo Arslanagić, trgovac; Mehmed Arnautović, činovnik; Murat Kabil, trgovac; Ajdin Rokolj, činovnik; Murat Haverić, trgovac. — „Gajretova“ ženska zadruga za unapređenje zanatstva i radinosti u Trebinju, „Gajret“, 21/1940, 7–9, 155–157.

²⁴¹ Pravilnik „Gajretovog“ ženskog tečaja za krojenje i šivanje. ABH, FG, K–21.

²⁴² Ženska zanatska radionica u Stocu, „Gajret“, XX/1939, 7–9, 138–140.

²⁴³ ABH, FG, K-21/1939.

²⁴⁴ ABH, FG, K-21/1939.

²⁴⁵ Ženska zanatska radionica u Stocu, „Gajret“, XX/1939, 7–9, 138–140, /1937, 7–9, 141.

²⁴⁶ Ženska zanatska radionica u Stocu, „Gajret“, XX/1939, 7–9, 140.

„GAJRETOVE PRIVREDNO-SOCIJALNE USTANOVE

Ciljmar. šk. Novi Pazar (br. učenika)	Zadruga KSS i Gajreta (br. zaposl.)	Zanatska šk. Trebinje (br. učenika)	Stručni tečaj Stolac (br. uč.)	Gajretova kreditna zadruga (br. čl.)
1923/24.	14	—	—	—
1924/25.	19	—	—	—
1925/26.	—	—	—	—
1926/27.	—	30	—	—
1927/28.	53	—	—	—
1928/29.	53	—	—	—
1929/30.	55	—	—	—
1930/31.	58	100	—	—
1931/32.	—	60	56	—
1932/33.	35	55	56	519
1933/34.	54	91	41	732
1934/35.	50	103	38	839
1935/36.	53	120	30	854
1936/37.	58	100	38	21
1937/38.	—	—	60	44
1938/39.	47	100	55	54
1939/40.	36	54	—	880

E) „GAJRETOVA“ PRIVREDNA I KREDITNA ZADRUGA U SARAJEVU

Iako je društvo „Gajret“ u programu svoga rada imalo i zadatke na privredno-ekonomskom jačanju Muslimana, a od 1929. godine i osnivanje zadruga sa ciljem snaženja ekonomskih i privrednih potencijala, ti zadaci bili su iz više razloga potisnuti u drugi plan.²⁴⁷ Jedan od osnovnih razloga takvog društvenoj politici ležao je u nastojuju Društva da osposobi što više školovanog kadra i ojača inteligenciju, a tek onda pristupi realizaciji privrednog programa. Razvijanje zadrugarstva među Muslimanima, kao jednog od značajnih vidova organizovanog ekonomskog snaženja, bilo je prisutno i zagovarano i ranijih godina, a čitav niz članaka iz te problematike, pisanih od strane istaknutih stručnjaka, objavljen je u „Gajretovim“ publikacijama. Na Kongresu muslimanskih intelektualaca u Sarajevu 1928. godine bila je, kao jedan od zaključaka Kongresa, osnovana i zadružna sekcija čija je dužnost bila da preko pododbora, štampe, predavanja, kao i zadružnih tečajeva razvija ideje zadrugarstva.²⁴⁸

²⁴⁷ Pravila srpskog muslimanskog kulturnog i prosvjetnog društva „Gajret“, Sarajevo 1929, str. 3–4.

²⁴⁸ IAS, Zapisnik sjednice Glavnog odbora „Gajret“ od 30. decembra 1928; Kongres Muslimana intelektualaca, „Gajret, IX/1928, str. 325–333.

Prvi konkretni koraci u pravcu razvijanja zadružarstva učinjeni su 1931. godine održavanjem zadružno-poljoprivrednog tečaja, koji je organizovao Glavni odbor u prostorijama muškog internata u Sarajevu i koji je trajao mjesec dana od 1. VII do 1. VIII 1931. godine.²⁴⁹ Polaznici ovog tečaja, a bilo ih je preko 100, osposobljeni su za praktično osnivanje zadruža i njihovu popularizaciju među muslimanskim stanovništvom. Međutim, očekivani rezultati su izostali, a broj osnovanih zadruža bio je minimalan, što je bila posljedica s jedne strane tradicionalnog nepovjerenja muslimanskog seoskog stanovništva prema zadružama, a s druge strane opšte ekonomske krize u zemlji. Ni odluka Glavnog odbora o osnivanju kreditne zgrade, iako ju je skupština Društva iz 1931. godine odobrila, nije mogla biti realizovana, pošto se većina mjesnih odbora negativno izjasnila.²⁵⁰

Na planu jačanja i omasovljivanja zadružarstva značajni impuls daljem razvitku ovog pokreta očekivani su od osnivanja privredne i kreditne zadruge u Sarajevu, koja je imala za cilj privredno snaženje davanjem kredita za otvaranje proizvođačkih zadruža u svim mjestima „Gajretovog“ djelovanja. „Gajretova“ privredna i kreditna zadruža zvanično je registrovana 4. februara 1933. godine.²⁵¹ U Upravni odbor Zadruge ušli su, uglavnom, članovi Glavnog odbora „Gajret“ i to kao predsednik Zadruge dr Avdo Hasanbegović, potpredsjednik dr Muhamet Mehmedbašić, te članovi: Asim Dugalić, Hamdija Nikšić, Salih Muftić, dr Behaudin Salihagić, Mujaga Hardaga, Salih Serderević, Muhamed Pandža, Mustafa Spaho i Hasan Ljubunčić.²⁵²

Prvi rezultati učlanjivanja u Zadrugu nisu bili zadovoljavajući: za šest mjeseci od osnivanja u Zadrugu se upisalo svega 519 lica iz 31 mesta Bosne i Hercegovine, sa kapitalom čija je nominalna vrijednost iznosila 139.400 dinara, dok je stvarno bilo uplaćeno svega 25.506 dinara.²⁵³ Društvo „Gajret“ je razvilo široku propagandu da se svi „Gajretovi“ članovi upisuju za članove Zadruge, kako bi se stvorila jedna jaka podloga za njeno djelovanje.²⁵⁴ Međutim, koncem prve godine djelovanja Zadruge broj zadružara se, i pored intenzivne propagande, neznatno povećao (732 člana, od kojih je najveći broj bio iz Sarajeva: 183) sa ukupno 166 zadružnih udjela i kapitalom od 85.342 dinara.²⁵⁵

Broj zadružara nije ni sljedećih godina znatno povećavan, a taj relativno slab odziv bio je uslovljen teškom ekonomskom krizom. Zadruga je prve zajmove počela davati početkom maja 1934. godine, i do kraja iste godine podijeljen je 71 zajam u iznosu 132.122 dinara.

²⁴⁹ „Gajretov“ zadružni poljoprivredni tečaj, „Gajret“, XIII/1932, 10, 190–191.

²⁵⁰ Izvještaj Glavnog odbora srpskog muslimanskog društva „Gajret“ o radu u društvenoj godini 1931/32, „Gajret“, XIII/1932, 10, 176.

²⁵¹ Rez. „Gajret“ na privrednom podizanju i prosvjetćivanju naroda, „Gajret“, XIV/1933, 13–16, 219–220.

²⁵² Isto.

²⁵³ Isto.

²⁵⁴ Isto.

²⁵⁵ S. prve redovne Glavne skupštine „Gajretove“ privredne i kreditne zadruge S. O. J. u Sarajevu, „Gajret“, XV/1934, 5, 94–98.

Prema Pravilima najveći iznos zajma bio je 5.000 dinara, ali se uglavnom islo na davanje manjih suma. Rok otplate iznosio je 30 mjeseci, a najčešće se praktikovalo 10–12 mjeseci. Zajam se mogao podići samo uz sigurno jamstvo. Prema usvojenim pravilima Zadruga je trebala davati zajmove sitnim obrtnicima i malim trgovcima, a 10% čiste ostvarene dobiti od poslovanja davala je društvu „Gajret“.²⁵⁶

Iako je kreditna Zadruga osnovana prije svega sa ciljom da kreditno osposobljava sitni i srednji zanatlijski i trgovачki stalež, ona je prema godišnjem izvještaju 1936. godine, zajmove dijelila uglavnom državnim službenicima (139), dok su privrednicima izdata svega 53 zajma²⁵⁷. Okvara orientacija poslovanja Zadruge ukazuje da se ona u svom radu rukovodila prvenstveno sigurnim jamstvom koje joj je moglo garantovati povratak sredstava, a to su u ovom slučaju bili državni službenici. Trgovci i zanatlije, u nepovoljnim ekonomskim uslovima tih godina, bili su nestiguran garant, čime se otkriva građanska suština i karakter ove ustanove.

„Gajretova“ kreditna zadruža nastojala je da svoje poslovanje proširi i na poslove osiguranja, pa se jedno kraće vrijeme povezala sa Beogradskom zadružom, ali je zbog nepovoljnog uvjeta koje je Beogradsku zadružu stavila do raskida ugovora.²⁵⁸ U sličan aranžman sa osiguranjem „Gajretova“ zadruža se upustila i sa francuskim firmom „La Nationale“ iz Pariza, preuzevši generalno zastupstvo osiguranja za Bosnu i Hercegovinu od 1. januara 1938. godine. Međutim, kako poslovi osiguranja nisu dali očekivane rezultate, i ovaj ugovor je u 1939. godini raskinut i Zadruga je odustala od daljeg poslovanja sa osiguranjem.²⁵⁹

Zadnje dvije godine poslovanja Zadruga se uglavnom orientisala na davanje zajmova. U 1939/40. godini podijeljeno je 116 zajmova u iznosu 309.882 dinara.²⁶⁰

²⁵⁶ Skupština „Gajretove“ zadruge u Sarajevu, Izvještaj o radu za 1934. „Gajret“, XVI/1935, 5, 91–92.

²⁵⁷ Skupština „Gajretove“ zadruge, „Gajret“, XVII/1936, 5, 77–79.

²⁵⁸ „Gajretova“ kreditna i privredna zadruža S. O. J. u Sarajevu, Izvještaj o radu u poslovnoj godini 1937. „Gajret“, XIX/1938, 7–9, 142–144.

²⁵⁹ Izvještaj upravnog odbora „Gajretove“ kreditne i privredne Zadruge z. o. s. j. u Sarajevu, „Gajret“, XXI/1940, 7–9, 152–155.

²⁶⁰ Isto.

V. IZDAVAČKA DJELATNOST

A) LIST „GAJRET”

U drugoj seriji svoga izlaženja od 1921—1941. godine list „Gajret“ više puta je mijenjao svoju fazonomiju i profil, u rasponu od književnog časopisa do suhoparnog glasnika i biltena vijesti istoimenog društva, zavisno od potreba i programske orientacije društva kao i ličnosti koje su ga uredivali. U razdoblju od 1921. do 1941. godine list su uredivali: Šukrije Kurtović (1921—1922), Abdurezak Hifzi Bjelevac (1924), Hamid Kukić (1924—1927), Hamza Humo (1928—1931) i ponovo Hamid Kukić (1931—1941).

Konsolidovanje prilika u društvu „Gajret“ poslje njegovog oživljavanja 1918. godine omogućilo je i pokretanje izdavanja lista, čiji se prvi broj pojavio 10. oktobra 1921. godine pod uredništvom Šukrije Kurtovića. Još prije pokretanja lista Glavni odbor je jednim raspisom upoznao o tome sve svoje jedinice, s apelom da se obezbijedi što više preplatnika, pošto će se list štampati u tiražu od 6.000 primjeraka. Istovremeno je nagovještena i programska orientacija lista, koji će, kako se tvrdilo, biti bez političke boje, a donosiće članke prosvjetnog, socijalno-ekonomskog i poučnog karaktera, te priloge iz ljepe književnosti.²⁶¹

Novopokrenuti list bio je manjeg formata od uobičajenog, veličine knjige, a osim naziva lista ispisanih cirilicom, ostali tekst štampan je većinom latiničnim pismom. Stavovi o programskoj orientaciji lista i njegovoj ulozi u kulturnoj i nacionalnoj misiji koju će obavljati među Muslimanima izneseni su u uvodnom članku uredništva. Zadatak lista „Gajret“ sastojao se, pored ostalog, u upoznavanju članstva s radom Društva i njegovom organizacijom, kako bi članstvo steklo uvid i kontrolu nad radom Društva ne samo u centru nego i u pokrajini.²⁶² Pored ovih organizovanih zadataka pred listom su se nalazila i dva važna cilja: 1) da kulturno-vaspitno djeluje, šireći savremene ideje i nove metode u praktičnom životu; 2) da „nemuslimanski svijet“

upoznaje sa Muslimanima i njihovim problemima, jer su neposredne posljedice nepoznavanja Muslimana stvarale i pogrešne predstave o njima. Iz tih razloga list će posebnu pažnju obratiti otklanjanju nesporazuma proisteklih iz međusobnog nepoznavanja. Naglašavanjem da „od nepoznavanja međusobnog pati i narod i država, i u rješenju toga pitanja leži i cijeli naš nacionalni jugoslovenski problem“²⁶³ uredništvo je ukazivalo i na probleme koji su dominirali u političkom i društvenom životu novostvorene državne zajednice. Plediralo je na razbijanje predrasuda, ne samo kod Muslimana nego i kod „braće drugih vjera“, uz neophodnu potrebu odvajanja pojmljova vjere od nacionalnosti, jer „vjera ovako usko shvaćena“ glavna je prepreka međusobnom približavanju i upoznavanju. Pri tome se naglašavala uloga države koja mora biti „iznad i van vjera, da ih kontrolise i pomaže kao potrebne socijalne faktore“²⁶⁴. Da je bilo svjesno teškoća i preuzetih obaveza kojima projicirana sadržina i program budućeg lista ima služiti, uredništvo je potvrdilo i konstatacijom da u ispunjavanju tih zadataka sigurno neće zadovoljiti ukus svakog pojedinca, te da računa na prigovore s te strane.²⁶⁵ U daljoj najavi buduće orientacije lista uredništvo je istaklo da će glavna misao vodiljiti biti: koristiti narodu, pa makar to ponekad bilo i na utrbo originalnosti. List će otvoriti svoje stranice svima: nijedan članak, ma od koga poticao, samo ako odgovara opštim težnjama, neće biti odbacivan, a ako bude trebalo, on će se doradivati i štampati. Tu svoju spremnost u pridobijanju saradnika uredništvo je potvrdilo i izjavom, „da ne treba i da se ne smije natezati oko pravljenja počaće, kad smo gladni nasušnog hlijeba.“²⁶⁶

Svojom sadržinom list „Gajret“ u uredništvu Šukrije Kurtovića izražavao je težnje poslijeratnog „Gajreta“ na liniji političkog i nacionalnog jedinstva sa Srbinima. Muslimansko-srpska politička i kulturna saradnja, koju je društvo „Gajret“ usvojilo kao svoju političku ideologiju, jasno se izražavala i u ovim prvim brojevima lista. Šukrije Kurtović je uredio četiri broja, tri u 1921. i jedan u 1922. godini).²⁶⁷ Rezultat takve urediščke politike, kao i nacionalnog opredjeljenja glavnog ured-

²⁶¹ Isto.

²⁶² Isto.

²⁶³ Isto.

²⁶⁴ Isto.

²⁶⁵ Šukrija Kurtović rođen je u Gacku 20. jula 1890. godine. Gimnaziju je završio u Mostaru, a dalje školovanje nastavljao u Bečeju, gdje je studirao pravo. Umro je u Sarajevu 24. juna 1973. godine. Bio je istaknuti publicista. Još kao student napisao je brošuru *O nacionalizovanju muslimana*, koja je štampana 1914. godine. O ovom brošuru najpovaljnije se izrazio dr Jovan Skerlić u Srpskom književnom glasniku (god. XXXII/1914, br. 4, str. 307—310). Posebnu pažnju u čitavoj javnosti izazvao je njegov članak „Sporazum i muslimani“, objavljen u časopisu „Gajret“ 1940, br. 1—2. Napisao je još niz značajnih eseja.

²⁶⁶ Kao gimnazijalac sudjelovao je u omladinskom pokretu, opredjeljujući se nacionalno kao Srbin, ali s tako naglašenim jugoslovenskom. Početkom prvog svjetskog rata prebjegao je u Rusiju i sudjelovao u ratu kao dobrovoljac. Tu je organizovanu posebnu muslimansku četu, koja je brojila 200 boraca. Prvi godina poslije rata zajedno s bratom Alijom, koji je takođe bio srpski dobrovoljac, jače se angažovao u radu u „Gajretu“. Bio je kratće vrijeme urednik lista „Gajret“ u Sarajevu, održano 6. jula 1924. — Ponovo pokretanje liste „Gajret“ 1930./vikt. Mada je bio rođak dr Avde Hasanbegovića, s njim se nije slagao. Antago-

nika, ogledalo se i u učešću saradnika iz redova Srba, koji su svojom književnom saradnjom ispunili jednu trećinu lista. Sa prilozima u ovim brojevima javljaju se Borivoje Jevtić, Milan Čurčić, Aleksa Santić, Vaso Statić, Jovan Palaveštia, Branko Ćubrilović i drugi.

Od muslimanskih saradnika, pored književnika Bjelevca, u listu se javlja i Safvet-beg Bašagić, jedini iz starije generacije kulturnih i javnih radnika — osnivač „Gajreta”, sa prilozima: „Bosanci muslimani kao javni radnici u Turskoj” i prepevima Hajamovih rubaјa.

Napori koje je redakcija lista ulagala na okupljanju saradnika iz redova muslimanske inteligencije ostali su uglavnom bez znatnijih rezultata. Kažalosno činjenicu uredništvo je navelo da se preko 20 muslimanskih intelektualaca, na koje se obratilo i pozvalo ih na saradnju, nijedan nije odzao miti poslao svojih priloga za list. I pored tako nepovoljnog rezultata uredništvo je smatralo da razliku u političkim ubjedjenjima ne smije biti prepreka zajedničkoj saradnji u listu, koji treba da bude „duhovna veza naša, makar jedino mjesto gdje možemo svi zajedno da radimo.”²⁰⁸ Apstinencija muslimanskih književnika, koja se nastavila i u sljedećim brojevima lista, ležala je u neslaganju sa orijentacijom koju je list i njegov urednik zagovarao. To je pokazala i kritika, na čijem se udaru našao Šukrija Kurtović, a u kampanji protiv njega prednjačio je organ Jugoslavenske muslimanske organizacije „Pravda”, koja je u „Gajretovoj”, akciji razvijanja srpsko-muslimanske kulture i političke saradnje vidjela ugrožavanje svojih političkih pozicija. Osim prigovora na način uređivanja lista, korne se zamjeralo da nije na potrebnou visini, oštре zamjerke stavljene su na izbor Kurtovića za urednika lista i visinu honorara. Njegovo postavljanje za urednika, koje je izvršeno bez konkursa, poslužilo je ličnostima oko „Pravde” za optužbe o nedemokratskom upravljanju Društvom i sprovođenju samovolje braće Kurtovića.²⁰⁹ Pod pritiskom tih napada Šukrija Kurtović se povukao i na sjednici Glavnog odbora od 20. 12. 1921. podnio ostavku na dužnost urednika.²¹⁰

Odlazak Kurtovića iz lista odrazio se i na konцепцију njegovog daljeg uređivanja koje je u 1922. godini preuzeo Kancelarija Glavnog odbora. Otada je list, kako je najavljen, nastavio vršiti samo funkciju društvenog glasnika, s osnovnom namjenom obavještavanja članstva o organizaciji i radu Društva, a samo iznimno će „objavljivati i po koji lijep članak popularne sadržine”.²¹¹ Na izmjenju programa uticale

nizmi počinju još za boravak u Rusiji i nastavljaju se kroz čitavo vrijeme stare Jugoslavije. Kad je Hasanbegović preuzeo funkciju „Gajretova” predsjednika, braća Kurtović su prestala s aktivnošću u „Gajretu”.

Iako je Š. Kurtović važio kao istaknuti zagovarač srpske nacionalne orijentacije među Muslimanima, ipak je kod njega jugoslavenska orijentacija bila jačje neglasena. To je došlo do izražaja prilikom proglašavanja „Gajreta” 1929. srpsko-muslimanskim društvom, čemu se on energično suprotstavio. U drugom svjetskom ratu opredijelio se za NOP, tako da mu je priznat status borca od 1941. godine.²¹²

²⁰⁸ Iz uredništva „Gajret”, VIII/1921, 1, 50.

²⁰⁹ Gospodin Š. Kurtoviću, „Pravda”, III/1921, 126, 1–2.

²¹⁰ IAS, FG, K-13, br. 3159/1922.

²¹¹ „Gajret”, IX/1922, 1–3, 48.

su i teške materijalne prilike u Društvu, te je izdavanje lista po ranijoj zamisli postalo neizvodljivo. Iz razloga štednje list je izdavan u trobrojevima.²¹³

Koncem iste godine obustavljeno je potpuno njegovo izdavanje, i taj prekid trajao je čitavu 1923. godinu. Osim materijalnih razloga koji su uticali na prekid njegovog izdavanja, kao dalji razlog navedeno je da ni po svojoj konцепцијi nije mogao poslužiti svrsi kojoj je namijenjen „jer je svojim sadržajem bio nepristupačan širim slojevima”²¹⁴

Nakon pauze u 1923. godini list je nastavio izlaziti pod uredništvom Abdurezaka Hifzi Bjelevca, koji je uredio 14 brojeva u 1924. godini.²¹⁵ Ponovni izlazak lista bio je popraćen i vidnim izmjenama, koje su se odnosile kako na sadržajno dio tako i na njegov izgled. Listu je vraćen format kakav je imao do 1914. godine, a isticanje kontinuiteta sa časopisom „Gajret” iz vremena Đikićevog uređivanja ogledalo se i u tome što je godište iz 1924. godine navedeno kao osmo (sedmo godište bilo je iz 1914), iako bi, imajući u vidu izlaženje lista u 1921. i 1922. godini, označenog kao osmo i deveto godište, ovo trebalo da bude deseto godište.²¹⁶ Redakcija je, međutim, u povodu pokretanja lista, ne navodeći uopšte njegovo izlaženje u 1921. i 1922. godini, naglasila da bi „najvolili početi sa one strane na kojoj je zadnja riječ ispisana prije njegove obustave u početku rata.”²¹⁷

Stav Redakcije i Glavnog odbora u nepriznavanju i izostavljanju godišta iz 1921. i 1922. godine, koje je uredio Šukrija Kurtović, može se objasniti i licnom netrpeljivošću dr Avde Hasanbegovića, pod čijim predsjednikovanjem je započelo izlaženje lista u 1924. godini, prema Šukriju Kurtoviću. Naime, upravo u ovo vrijeme došlo je i do korjenitih promjena u sastavu Glavnog odbora, koje su uslijedile nakon

m Isto.

²¹³ Zapisnik XVIII Glavne godišnje skupštine Glavnog odbora društva „Gajret” u Sarajevu, održane 6. jula 1924. — Ponovo pokretanje lista „Gajret”, VIII/1924, 12–13, 189.

²¹⁴ Abdurezak Hifzi Bjelevac rođen je u Mostaru 25. jula 1886. godine, gdje je poohadao osnovnu i srednju trgovacku školu, a dalje školovanje nastavljao u istanbulu u „Galatasaray liceju”. Poslije očeve smrti prekida školovanje i vraca se u rođni grad i stupa u činovničku službu. Uporedo počinje da se bavi i „Gajretom“ radom, a sa prvih radovima javlja se u „Behar“, „Pobratinu“, „Gajretu“ i „Biser“. Poslije završetka prvog svjetskog rata, kao već poznati pisac, imao je objavljene romane *Pod drugim suncem i Minka*, Bjelevac se aktivno bavi publicističkim radom i postaje jedan od najpretnosnijih saradnika „Pravde“, „Gajrete“ i drugih listova i časopisa. Pokuće i časopis „Novi vijek“ 1920. godine, koji se nije dugo održao: nakon godinu dana izlaženja se ugasio. U periodu između dva rata Bjelevac je uživao glavni prilog romansiraju među muslimanskim piscima. Najpoznatija djela su mu pored navedenih: *Ana Zoloti, Rene Logotides, Aprilske kise, Metika, Židanje srećnog doma*. Umro je u Zagrebu 25. februara 1912. godine. Dr Muris Idrizić, *Abdurezak Hifzi Bjelevac 1886–1972, život i književno djelo*, „Svetlost“, Sarajevo, 1978.

²¹⁵ Redakcija je, međutim, nije ni ovog redoslijeda konsekventno držala. Označivši 1924. kao osmo godište, 1925. kao deveto, 1926. kao deseto, 1927. kao jedanaesto, 1928. je ponovo označila kao deveto godište i dalje nastavila tim redoslijedom. To se svakako stvara zbrka u navodjenju, jer se neke godine vode kao ista godišta.

²¹⁶ Riječ povodom pokretanja „Gajretovog“ lista, „Gajret“, VIII/1924, 1–2, 1.

demisije sedam članova Glavnog odbora na čelu sa dotadašnjim predsjednikom „Gajreta“ Alijom Kurtovićem, Šukrijinim bratom, Krizu u odboru je prevazidala obrazovanjem novog odbora, koji su popunile pristalice Avde Hasanbegovića.

Pod uredništvom Bjelevca list je povratio reputaciju književnog časopisa, a njegove stranice ispunjavaju svojim prilozima Hamza Humo, Nazif Resulović, Mihajlo Miron, Maksim Svara, Jovan Palavestra i drugi. Cijeli šesti broj uredništva je posvetilo 12-godišnjici smrti Osmana Đikića. U nizu napisu evocirane su uspomene na život i nacionalno-politički rad Đikića i njegov značaj i ulogu u razvoju srpske nacionalne misli među Muslimanima. Napisi su poticali iz pera Đikićevih intimnih prijatelja, političkih saradnika i istomišljenika: Smailage Cemalovića, Smaila Sarica, Suljage Salihagića, Hadži Hamida Svrze, Đoke Perine, Semsdina Sarajlića, Stevana Žakule, Mih. Polit Desančića, Jovana Pavlestre. U istom broju donesen je i nekoliko Đikićevih pjesama, najvećim dijelom iz zbirke *Ašiklija*.²⁷⁷ I inače u listu „Gajret“, kroz čitavo vrijeme njegovog izlaženja u vremenu predratne Jugoslavije, bili su česti i brojni napisi o Đikiću, od koga se sistematski stvarao kult političkog i nacionalnog idola.

Od 15. broja u 1924. godini dužnost urednika preuzeo je društveni sekretar Hamid Kukić. O izmjeni urednika list je kratko obavijestio čitaoca, navodeći da će ovu dužnost pored svoje sekretarske obaveze besplatno obavljati Kukić i tako Društvu uštedjeti 24.000 dinara godišnje.²⁷⁸

Rezimirajući predeni put, nakon ponovnog pokretanja u 1924. godini, redakcija je konstatovala da može biti zadovoljna postignutim rezultatima: tiraž se popeo na 2.200 primjeraka, a fizionomija lista odražava „prave potrebe“ našeg elementa, koji ga je svesrdno prihvatio, našavši u njemu ono što je našem svijetu potrebno: lijepe i zanimljive lektire i zdrave duševne hrane, koje čovjeka oplemenjuje.²⁷⁹

List je i pod novim urednikom, Hamidom Kukićem, zaključno sa 1927. godinom nastavio liniju prijašnjeg urednika u okupljanju muslimanskih književnika, dajući im dovoljno prostora na svojim stranicama. Takva urediščka politika i uspjeh lista u 1925. godini konstatovan je i u godišnjem izvještaju Društva, gdje je navedeno da književni saradnju u listu čini „većina onih pionira muslimana koji pred dve decenije otpočeše putem raznih knjiga i listova da djeluju na prosvjećivanju u ono doba veoma zaostalog muslimanskog elementa.“ Zahvaljujući njihovoj saradnji, podignut je kvalitet lista na viši nivo, tako da je po ocjeni redakcije postao „jedini muslimanski list u državi za koji vlasti prilično interesovanje.“²⁸⁰ Primjedba o saradnji starijih muslimanskih pisaca u „Gajretu“ odnosila se na Safvet-bega Bašagića, Osmana Nuri Hadžića, Hamdiju Mulića (Ata Nerces), čiji su prilози skoro redovno ispunjavali stranice „Gajreta“. Naročito plodan bio je Osman

Nuri Hadžić, koji u „Gajretu“ u nastavcima donosi dijelove svoje studije: Kulturna istorija islama, pod naslovom „Muhamed i Kur'an“, te radnju „Muslimanska versko-prosvetna autonomija u BiH i pitanje carigrađanskog Hafilata“.

List je dosta prostora posvećivao temama religioznog karaktera, čiji su najistaknutiji autori bili Abdulah Ajni Bušatlić, Adil Cokić, Ali Riza Prohić i drugi.

Uovo vrijeme u listu „Gajret“ pored starijih muslimanskih književnika zapažena je i literarna saradnja mladih: Hamze Hume, Hamida Dizdara, Hasana Kikića, Ilijasa Dobardžića, Safeta A. Burine, Alije Nametka i drugih.

Od nemuslimskih pisaca sa po jednom pjesmom javljaju se Ivo Andrić i Gustav Krklec, a redovni saradnici su i Borivoje Jević, Mihajlo Miron, Jakša Kušan, Vladislav Tmuša i dr.

Jedan od veoma popularnih muslimanskih pisaca između dva rata — Ahmed Muradbegović od 1925. godine javlja se kao stalni saradnik lista. Objavljanje njegove novele „Razvratnik“ u listu „Gajret“ izazvalo je nepovoljne i oštре kritike od strane „Novog Glasnika“ JMO, koji je objavio noticu „Jedna kulturna sramota“, u kojoj je navedeno da se pisac kao „zagrebački literata“ već ranije „proslavio“ svojim neobjektivnim pišanjem o bosansko-hercegovačkim Muslimanima. Osnovna zamjerka autora bila je u tome da izvrgava ruglu muslimanski kućni odgoj, a da ličnošću „Razvratnika“ prikazuje tip tadašnjeg Muslimana. U odgovoru na napad „Novog Glasnika“ JMO Muradbegović je odbio bilo kakvu tendencioznost, koja mu se pripisivala, a zgrañaće organa JMO nad razvratom lika kojeg opisuje da Muradbegović je bilo samo potvrda njegove uspijele umjetničke obrade.²⁸¹ Zbog ove novele došlo je i do pokretanja sudske sporu, pošto je Glavni odbor „Gajreta“ podnio tužbu protiv Fehima Spahe, odgovornog urednika „Pravde“, koji je objavio navedenu kritiku. Na sudskom procesu Spahe je oslobođen krivnje, a društvo „Gajret“ bilo je dužno da nadoknadi sudske troškove. Sud je stao na stanovište da objavljena novača „sadrži stavove i to nemoralne, koje je opasno i nedopustivo da čitati djeci i omladinici, jer na njihovu dušu i uzgoj djeluje ako se nemoral previše akcentira“.²⁸²

Inače, novela je već prije objavljena u knjizi *Haremске novele*, u izdanju Matice hrvatske, i najpovoljnije ocijenjena od strane zagrebačke kritike, a prevedena je i na češki jezik.

Saradnja Muradbegovića izazivala je nepovoljne odjeke u krugu onog dijela muslimanske inteligencije koji se distancirao od društva „Gajret“ i njegovog nacionalno-političkog djelovanja, kao i urediščke politike lista „Gajret“ na liniji zagovaranja muslimansko-srpske nacionalne kulturne saradnje. Na Muradbegovića kao istaknutog muslimanskog publicistu vršen je pritisak u cilju njegovog odvraćanja od dalje saradnje u „Gajretu“, sa argumentacijom da „muslimanska omladina širom cijeloj Bosni i Hercegovine s najvećom pozornošću prati Vaš rad

²⁷⁷ „Gajret“, VIII/1924, 6, 82–95.

²⁷⁸ Novi urednik, „Gajret“, VIII/1924, 15, 249.

²⁷⁹ Prvi svršetku godine, „Gajret“, VII/1924, 22, 307.

²⁸⁰ List „Gajret“, „Gajret“, IX/1925, 13–14, 211.

²⁸¹ Novi Glasnik (JMO) i moja novela, „Gajret“, IX/1925, 22–23, 366.

²⁸² Razvratnik pred sudom, „Pravda“, VIII/1926, 21, 1.

i s ponosom ističe, da vidi u Vama najjače pero, što ga je do danas dao naš slovensko-muslimanski elemenat", te upravo radi toga „vođeni suštom i jedinom željom da Vas umjetnički i kulturni rad ne bi također bio shvaćen kao politički obraćamo se vama s bratskom oponom, da se kanite saradnje u listu Gajret jer čete time izgubiti simpatije naše omladine.²⁸³ Odgovaraajući na ove primjedbe, Muradbegović je motivisanost svoje saradnje u „Gajretu“ „pravdao“ time da „list ima svoju tradiciju i dovoljno obzirnosti prema slobodnom umjetničkom stvaranju i dovoljno garancije za čisto kulturne potrebe (a i nacionalizovanje muslimana je od tih problema). On je organ kulturno-prosvjetnog društva, koje radi na prosvjetnom a ne političkom polju, pa kakav je to onda grijeh ako čovjek sadaruje u takvom listu? Muslimanski su listovi na veoma niskom nivou i nema boljeg od „Gajreta“.²⁸⁴

U proslavu Bašagićevog 30-godišnjeg književnog i kulturno-prosvjetnog rada i 50-godišnjeg života aktivno se uključila i redakcija časopisa, posvetivši mu čitav deveti broj iz 1926. godine u znak priznanja za njegov pionirski kulturno-prosvjetni rad među Muslimanima, uz isticanje njegove uloge osnivača i prvog predsjednika društva „Gajret“ i stalnog saradnika u listu. O kulturnom, naučnom i prosvjetnom radu Bašagića pisao je Ahmed Muradbegović, a ostali napisi bili su od Arsena Vencelidesa, Stevana Žukule, Hasana Hodžića, Huseina Dubravića-Doge, Tajiba Okića i drugih.²⁸⁵

Koncem 1927. godine došlo je do promjene u uredništvu lista, te je od 21. broja Hamida Kukića zamjenio književnik Hamza Hume, koji će obavljati dužnost glavnog urednika sve do početka 1931. godine.²⁸⁶ Angažovanje Humea kao glavnog urednika bilo je vezano uz nadu, kako je o ovoj promjeni uredništvo obavjestilo čitaocu, da će njegovo imenovanje, s obzirom na Huminin reputaciju književnika, biti „dovoljna garancija da će naš list tokom vremena moći da stupi u red naših prvih revija“. ²⁸⁷ O budućoj programskoj orientaciji lista pod uredni-

²⁸³ Anonimna pisma, „Gajret“, X/1926, 10, 157—158.

²⁸⁴ Isto.

²⁸⁵ „Gajret“, X/1926, 9, 129—143.

²⁸⁶ Hamzo Hume rođen je u Mostaru 30. decembra 1895. godine. Kao gimnazijalac uključio se u dačko udruženje „Predhodnica“. Nakon sarajevskog atentata na uhapšen i potom interniran u Madarsku, a od 1915. godine uzet u austrijsku vojsku. Studij istorije umjetnosti: upisuje u Zagrebu 1918., a nastavlja u Beču i Beogradu. Od 1922. godine počinje se baviti novinarstvom te saradjuje u beogradskim listovima „Novosti“, „Riječ“, „Politika“. Od 1927. radi kao urednik „Gajrete“, a od 1932. do 1937. kao novinar u Presbriju, odakle je kao nepočudan, proguran. Sve do početka drugog svjetskog rata radi u „Politici“. Nakon završetka rata dolazi u Sarajevo, gdje se uključuje u društveni i književni život. U tom periodu radi je kao urednik „Novog doba“, urednik Radio-Sarajeva, te jedno vrijeme bio direktor Umjetničke galerije u Sarajevu. Nosič je više odlikovanja: Predsjednička Republike, Dvadeset sedmojedeset nagrada SRBIH i nagrade „Svetlosti“. Umro u Sarajevu 19. januara 1970. godine.

²⁸⁷ Najznačajnija djela su mu *Grad rima i ritmova* (1924), lirska roman *Grozdan*, *Kikot* (1927), zbirka pripovjedaka *Pod živnjem vremena* (1928), romani *Zgrada na ruševinama* (1939), *Adem Cabrić* (1947) te drama *Tri svijeta* (1951). — Hamza Hume *Subraza* djela, Bibliotska Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1976, str. 77—79.

²⁸⁸ Iz uredništva, „Gajret“, XI/1927, 20, 319.

štrom Hume najavljenja je saradnja svih poznatih i priznatih književnika „bez obzira na vjersku i plemensku pripadnost“. Kao odjek primjedbi o načinu uredovanju lista, učinjenih od strane jednog dijela članova Glavnog odbora,²⁸⁸ došla je i poruka uredništva o angažovanju u listu naročito talentovanih muslimanskih pisaca kao i davanje prednosti motivima iz muslimanskog života, uz ograničenje da posjeduju potrebnu umjetničku i književnu vrijednost. Na kraju poruke slijedio je apel na sve prijatelje „Gajreta“ da se angažuju na širenju lista „kao jedine revije u Bosni i Hercegovini, kako bi što uspješnije mogla da vrši svoju kulturnu misiju u našem narodu.“²⁸⁹

Pod uredništvom Hume došlo je i do nekih izmjena u tehničkom oblikovanju lista. Mjesto dotadašnje naslovne strane koja je sadržavala naziv lista: „Gajret“, list „Gajreta“ društva za kulturno i ekonomsko podizanje muslimana (latinicom), uz podatke o godini, broju, datumu izlaska i cijeni, nova glava imala je samo naziv „Gajret“, cirilicom, bez ikakvih drugih oznaka. Promjena u nazivu Društva, do koje je došlo uskoro na početku šestostajanuarske diktature, kada je Društvo usvojilo novi naziv: Srpsko muslimansko kulturno-prosvjetno društvo, u listu se nije isticala ni tada ni kasnije. Izbjegavanjem navođenja srpske oznake Društva u listu rukovodstvo „Gajreta“ se prilagodavalo raspolaženju najširih muslimanskih slojeva, koji su se općenito suprotstavljali nacionalnoj diferencijaciji.

List „Gajret“ je pod uredništvom Hamze Hume bio prožet njezovom književnom ličnošću, što se narочito očitavalo u godinama 1928. i 1929. U to vrijeme list postaje sve literarniji. U njemu sadarjuju poređ Hume, Ahmed Muradbegović, Hasan Kikić, Hamid Dizdar, Safet Burina, Sait Orahovac, Ilijas Dobardžić, Borivoj Jevtić, Jakša Kušan i drugi. U listu se zapaža sve više učeće mlađih muslimanskih književnika, a tu pojавu uredništvo je objašnjavalo „sterilnošću starijih“. Ustupanje prostora u listu mlađima, iako njihovo pisanje po priznaju samog uredništva nije „zasada posvema odgovaralo želji i shvatnjima nekih čitalaca“, pravdano je težnjom za pružanjem mogućnosti plasiranja novih književnih talenata, kojih „mi imamo i treba ih samo otkriti“. Odluka uredništva da u ovoj rubrici sarađuju samo Muslimani bila je prožeta željom da mlađim generacijama pruži šansu i da ih kroz saradnju u listu uvede „u književnost, jer je neophodno potrebitno da mi muslimani učestvujemo u što većem broju u stvaranju naše zajedničke kulture.“²⁹⁰

Shodno takvoj koncepciji u listu se tih godina javljaju Šukrija Pandžo, Safet Burina, Sait Orahovac, Hajrudin Bujukalić, Muhamed Konjicanić i drugi, dok se broj nemuslimanskih saradnika vidno smanjuje. Međutim, literarni prilozi u listu od 1930. godine sve su manje zastupljeni, jer, kako je izvijestilo uredništvo, njih „niko i ne čita“.²⁹¹

²⁸⁸ IAS, Zapisnik sjednice GOG od 26. aprila 1928.

²⁸⁹ Iz uredništva, „Gajret“, XI/1927, 20, 319.

²⁹⁰ Izvještaj Glavnog odbora „Gajreta“ o radu u društvenoj godini 1928. „Gajret“, IX/1929, 214—215.

²⁹¹ Zapisnik XV redovne glavne godišnje skupštine društva „Gajret“, održane 12. jula 1931., „Gajret“, XII/1931, 12, 382—383.

Iz tih razloga Glavni odbor je izasao pred XXV skupštinu Društva sa prijedlogom da se list reformiše, utoliko što će se njegov obim smanjiti izostavljanjem literarnog dijela. Donosiće se po jedan uvdini članak o „Gajretu”, njegovim potrebama, a eventualno i koji članak iz oblasti privrede, zdravstva i sl. Ova nova konцепција uređivanja lista prema kojoj se on pretvara prevenstveno u službeni glasnik Društva, uvjetovano je bilo i promjenom glavnog urednika, pošto je tu dužnost preuzeo sekretar „Gajreta” Hamid Kukić. Na samoj skupštini je ovaj prijedlog Glavnog Odbora, iako usvojen, našao na protivljenje nekih članova (Ilijas Dobardžić), koji su se suprotstavljali usvajaju nove konцепцијe, prema kojoj je list gubio svaki značaj jednog književnog časopisa.²⁹²

Odlazak Hamze Hume iz uredništva bio je, pored ostalog skopčan i sa neslaganjima koja su postojala na liniji uprave Društva i uredništva. Na sjednici Glavnog odbora od 20. februara 1930. godine predsjednik dr Avdo Hasanbegović izrazio je nezadovoljstvo sa načinom uređivanja lista, za što je odgovornost snosio Hamza Hum. Kulminaciju aljkavosti prema ocjeni Hasanbegovića, predstavljalo je objavljivanje članka Muradbegovića, u kome se Muslimanima pripisuju mongoloïdne osobine. Dalje primjedbe upućene Hamzi Humi odnosile su se i na česte napise o Arapima i drugim islamskim narodima, što je ocijenjeno kao suvišno, a istaknuta je potreba pisanja „ovo ozemlji i za ovaj narod”.²⁹³ Osim toga, Humin boemski odnos prema poslu, česta odsustvovanja i nepridržavanja kancelarijskog rada davali su dalje povode za nezadovoljstvo uprave, a formalni razlog otkaza bilo je objavljivanje uvodnina posvećenog kraljevom rođendanu.²⁹⁴ Kako je naveo Hasanbegović, taj članak bio je napisan bez dovoljno topline, iako je bio sav u panegiričnim tonovima. Na sjednici od 12. januara 1931. Glavni odbor je donio odluku o davanju otkaza Humi.²⁹⁵

Oskudnost u literarnim prilozima bila je nadomještena člancima i prigodnim napisima u duhu muslimansko-srpske ideologije i režimsko usmjerenosti. Uklanjanje iz političkog života stranaka, prevenstveno JMO, i uz već ranije izražavanu blagonaklonost i podršku režima prema „Gajretu”, koja je naročito bila izražena u vrijeme šestojanuarske diktature, stvaralo je povoljne uvjete za njegovo širenje i jačanje. U ovo vrijeme Društvo je sve više pokazivalo pretenzije da prevaziđe okvire običnog kulturno-prosvjetnog društva i izrazi se kao kulturni i društveni pokret Muslimana. Takvim ciljevima služio je i list, čija se uloga više nije mogla svoditi na to „da svojim štampanim stupcima odgaja svoju čitalačku publiku, uglovnom, pričama i narodnim blagom, prevodima romana iz istočne književnosti, hikajama,

rebusima i sličnim”. Zadatak lista u novim uslovima bio je, ne da zabavlja, „nego da podučava, obavještava i krči nove puteve”.²⁹⁶

Najveći dio lista odnosi se na „Gajretov” glasnik, u kome su donošene vesti o aktivnostima društvenih jedinica (izvještaji o održanim zabavama, teferićima, izborima i skupštinama mjesnih odbora), što je trebalo da mobilizatorski djeluje na „Gajretovo” članstvo. Zbog takvog obilja materijala list je štampan na povećanom broju stranica, ali to nije uticalo na povećanje broja pretplatnika. List je štampan u tiražu od 1700 primjeraka, a od toga broja samo je 1/3 redovno plaćala pretplatu, što je bilo nedovoljno za pokrivanje troškova izdavanja.²⁹⁷ I pored nezainteresovanosti čitalaca i finansijskog podbacića, izlaženje lista nije dovedeno u pitanje, s obzirom na njegovu ulogu propagatora „Gajretovih” ideja, jer „naš list treba da bude ogledalo, u kome će svako vidjeti „Gajretove” uspjehe. On treba da bude naša zastava i ponos kako „Gajret“ tako i cijele naše zajednice”²⁹⁸.

Pretvarjanje lista u gotovo isključivo društveni glasnik koji donosi izvještaje i vijesti iz „Gajretovih” organizacija nije predstavljalo najsretnije rješenje. List je time prestao biti lektira koja interesuje muslimansku porodicu, što je imalo za posljedicu daljnje gubljene interesa čitalačke publike i smanjenje pretplatnika. I na XXVI redovnoj skupštini Društva konstatovano je da takva konцепцијa lista „ne odgovara svojoj svrsi”, pa je donesena odluka o formiranju Redakcionog odbora u koju su pored Hamida Kukića kao glavnog urednika ušli i prof. Derviš Tafo, prof. Hamidia Kapidžić, Mustafa Mulalić, Salih Muftić i ing. Mehmedalija Jalovčić.²⁹⁹ Redakciju je stavljeno u zadatku da iznade najbolji način uređivanja, kako bi list svojim profilom zadovoljavao „našim nacionalnim, kulturnim i socijalnim interesima”³⁰⁰.

Tokom 1932. godine u ţivi interesarivanju muslimanskog javnog života nalazila su se pitanja vjersko-prosvjetnog obrazovanja muslimanske omladine, što se osjetilo i na stranicama „Gajreta“. Povod za polemiku bila je odluka Ulema-medžlisa o izuzimanju Serijske gimnazije iz nadležnosti državnih vlasti i njeno pretvarjanje u nižu medresu. U nizu članaka koje je list „Gajret“ objavio došlo su do izražaja već i ranije ispoljene razlike u shvatanjima između duhovne i laičke inteligencije o pravcima savremenog razvitka Muslimana i uloge koju u tome ima vjerska inteligencija.³⁰¹

²⁹² Povodom ulaska u XII godinu izlaženja časopisa „Gajret“, „Gajret“, XII/1931, 1, 1–2.

²⁹³ Ukipan troškovit štampanja, uređivanja i isplate honorara saradnicima u 1930./31. godini iznosili su 200.474. dinara, dok je od pretplate sakupljeno jedva 47.841 din. „Gajret“, XII/1931, 12, 354.

²⁹⁴ „Gajretova“ izdanja, „Gajret“, XII/1931, 12, 325.

²⁹⁵ „Gajretov“ Glasnik, „Gajret“, XIII/1932, 18, 308.

²⁹⁶ Ist.

²⁹⁷ Dr. Malik Kulenović, Odnos ulemе i inteligencije u našem vakuftu, Gajret, XIII/1932, 9, 137–140; Fuad Slipčević, Stanje naše verske naobrazbe u Vardskoj banovinji i uloga Velike medrese Kralja Aleksandra I, Ist., br. 10, str. 159–161; E. Miralem, Odnos ulemе i inteligencije u našem vakuftu, Ist., br. 16, str. 267–268; Ibnu Ajn, Odgovor Ilimije, Ist., br. 18, str. 298–300.

²⁹⁸ IAS, zapisnik sjednice GOG od 20. februara 1930.

²⁹⁹ Četredeset i treći rođendan Njeg. Veličanstva Kraja, „Gajret“, 11/1930, 590.

³⁰⁰ IAS, zapisnik sjednice GOG od 12. januara 1931.

Nastojanje uredništva u iznalaženju najpogodnije forme uredjivanja časopisa, sa osnovnom tendencijom da prodre u muslimansku porodicu i zadovolji ukus širokog slojeva, nastavljeno je i u 1933. godini, naglasilo da je poslije mnogih eksperimentisanja sa načinom uredišta na početku 14. godine izlaženja lista uredništvo je u poruci čitaocima vanja lista, koja su često izazivala prigovore o promašenosti njegovog cilja, odlučilo da ubuduće izbjegava sve napise, polemike i lična objašnjenja, koja bi unosila zabunu među njegove čitaocce. Orijentacija će biti, prije svega, na one napise koji su bliski i pristupačni širokim slojevima, a tematski će obuhvatati članke poučnog, zabavnog, istorijskog, privrednog i vjerskog karaktera; od književnih priloga, bilo u prozi ili poeziji, donosiće se samo ono popularno pisani. Pored rubrika: Narodno blago, Privredni pregled, Kulturne bilješke, Pregled dogadaja u zemlji i inostranstvu, uredništvo je najavilo i uvođenje rubrike: Dopsi iz provincije, u kojoj će se donositi obavijesti iz raznih mesta vezane za rad „Gajretove“ organizacije. Ovakva koncepcija lista, stajalo je u poruci, počiva i podređena je ispunjavanju osnovne konkretno-programmske devize „Gajreta“: „Svoji smo i na svom rođenom ognjištu“.³⁰²

I pored ovih napora uredništva da izmjrenom fizionomije lista proširi krug njegovih čitalaca, broj pretplatnika, međutim, nije se bitnije povećavao, pa je Glavni odbor bio prisiljen da doneše odluku o izlaženju lista jednom mjesечно od jula 1933. godine i snizi mu pretplatu sa 100 na 60 dinara godišnje. Istovremeno je pri svakom mjesnom odboru osnovano povjereništvo lista, čija je dužnost bila prikupljanje pretplata i iznalaženje novih pretplatnika.³⁰³

Po zaključku XXIX redovne skupštine Društva 1935. godine list je opet reformisan, tako da je ponovo sveden na obim društvenog glasnika, što se jasno manifestovalo i u isticanju novog podnaslova: „Glasnik kulturno-prosvjetnog društva „Gajret““. U ovako koncipiranom listu prilози literarne sadržine su sve rjeđi. Tu i tamo u njemu se javljaju Hamid Dizdar, Hamza Humo, Šukrija Pandžo, Sulejman Alečković, Sait Orohovac, Jakša Kušan i drugi. Sveden u okvire društvenog glasnika, list je besplatno slan svim članovima koji su plaćali pet dinara članarine.³⁰⁴ Finansijski efekti izdavanja lista bili su u stalnom podbačaju. List je štampan u tiražu od 1550 primjeraka. Troškovi izdavanja iznosili su 59.973 dinara dok se od pretplate ubiralo jedva 9.887 dinara.³⁰⁵

Od početka 1937. godine list ponovo mijenja fisionomiju, utoliko što književna saradnja u njemu postaje nešto bujnija. To je svakako i posljedica ulaska u njegovu redakciju književnika Hamida Dizdara, pod čijim uticajem list sve više pažnje poklanja književnom životu Muslimana i šire zajednice. Njegovo angažovanje je doprinosilo da

³⁰² Pisana riječ je naiviša vrijednost. „Gajret“, XIV/1933, 1, 1–2.

³⁰³ Izlaženje lista „Gajret“, „Gajret“, XIV/1933, 21, 340.

³⁰⁴ Zapisnik XXIX redovne glavne skupštine društva „Gajret“, održane 4. VIII 1935. godine u Sarajevu. „Gajret“, XVI/1935, 10, 175–176.

³⁰⁵ Isto.

list primi obilježe književnog časopisa i okupi na saradnju istaknutije muslimanske književnike. U listu saraduju Hivzija Bjelevac, Hamza Humo, Ahmed Muradbegović, Hasan Kikić, Hamid Dizdar, Rizo Ramić, Šukrija Pandžo. Pored ovih književnika iz starije generacije u listu se javljaju i neka nova imena: Junuz Mededović, Camil Sijarić, Ibro Brkić, Omer Gluhić i drugi. Plodnoma saradnjom ističe se i Hamdija Kapidić (sa prilozima: Iz života Omer paše Latasa, Turski gradovi s one strane Une), koji će od septembra 1939. godine preuzeti i dužnost drugog urednika u listu „Gajret“.³⁰⁶

Ovakav profil list će, uglavnom zadržati sve do prestanka svog izlaženja u 1941. godini.

Tokom čitavog izlaženja lista važno mjesto u njemu zauzimalo je objavljivanje članaka i rasprava sa područja islamistike, kao i redovno obavještavanje i praćenje života i rada Islamske vjerske zajednice u Jugoslaviji. Jednostrano u službenoj školskoj politici i neobjektivno tumačenje pojedinih istorijskih dogadaja, kao i naglašena pravoslavna vjerska tradicija, koja je unošena u zvanične školske udžbenike, davalala je povoda i listu i društvu „Gajret“ da se aktivno angažuje u suzbijanju takvih pojava i ustanu u obranu i zaštitu muslimanskih vjerskih osjećaja. Zapažena je na tom polju aktivnost „Gajretovih“ funkcionera da preko najviših državnih instanci utiču na izmjenu takve školske politike, kao i njihovi zahtjevi za povlačenje svih udžbenika koji svojom sadržinom vrijedaju ponos i vjerske osjećaje Muslimana.³⁰⁷

Tendencionalnim napisima u tadašnjoj publicistici o bosansko-hercegovačkim Muslimanima list „Gajret“ se često suprostavlja i argumentovao pobijao i ispravljao zablude o njegovom porijeklu, religiji, književnosti i kulturi. Također su značajni zahtjevi, postavljeni u listu „Gajret“ neposredno pred drugi svjetski rat, o ravnnopravnjem tremanu muslimanskih pisaca u školskim programima i njihovom učešću u jugoslavenskim književnostima,³⁰⁸ što je svakako bio rezultat kako povećanog broja književnika Muslimana u periodu između dva rata, tako i svijesti o vlastitoj književnosti.³⁰⁹

B) KALENDARI „GAJRET“

Izdavačka djelatnost Društva nije se ogranicavala na izdavanje časopisa „Gajret“, nego je nju 1936. godine pratio i dopunjavao Kalendar „Gajret“. Time se nastavila i tradicija iz vremena austrogarskog perioda, u kome je Društvo publikovalo tri svoja kalendara, i to za

³⁰⁶ IAS, Zapisnik sjednice GOG od 4. septembra 1939. godine.

³⁰⁷ Pitance školskih udžbenika, „Gajret“, XIII/1932, 19, 320; Rad na izmjeni školskih udžbenika, „Gajret“, XIV/1933, 13–16, 233.

³⁰⁸ Ahmed Muhalaffović, Književni muslimani u našim srednjim školama, „Gajret“, XXII/1941, 2, 43–44.

³⁰⁹ O analizi književnih građe i saradnika u časopisu „Gajret“, vidi: dr. Muhisin Rizvić, Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata. Biblioteka Kulturno-nasleđe Bosne i Hercegovine, „Svetlost“, 1980. Knjiga I: 124–134, 191–207; knj. II: str. 95–105, 418–420; knj. III: str. 203–213.

godine 1937, 1938, 1939, 1940 i 1941. Prva tri kalendaru izšla su pod uredništvom Hamida Kukića,³¹⁰ dok je Kalendar za 1940. godinu uredio prof. Hamdija Kapidžić, a Kalendar za 1941. Redakcioni odbor u sastavu: Husein Brkić, Hamdija Kapidžić i M. Ajanović.³¹¹ Prva dva kalendaru izdata su u tiražu od 2000 primjeraka, a od 1939. godine tiraž se povećao na 3.000 primjeraka.³¹²

Po svojoj sadržini i tematskoj obradi građe „Gajretovi“ kalendari predstavljali su prije seriozne zbornike, često sa naučnim profilom, nego uobičajene kalendarne sa prigodnim štivom. Po tematiku, građa koju su donosili kalendari mogli bi se svrstati u nekoliko grupa, koje obuhvataju pitanja iz ekonomsko-socijalne problematike, istorije književnosti i šerijatskog prava.

Većinu saradnika u kalendarima činili su autori koji su se već afirmisali i ranije svojim prilozima i saradnjom u listu „Gajret“. Pretežan broj saradnika činili su Muslimani, dok je jedan manji broj bio iz redova nemuslimana. I problematika tretirana u kalendarima ponajviše se odnosila na muslimanske prilike, njihov život i prošlost, a među zapuštenje radove spadaju: Riza Muderizović, „Rasprava o Ali Čaušu iz Sofije o spahijijskoj i timarskoj organizaciji“ (Kalendar za 1937); Čedomil Mitrinović, „Jugoslavenski muslimani u borbi za slobodu i nezavisnost“ (1937); Rudolf Zaplata, „Strani konzuli u Bosni i Hercegovini za turske vlade“ (1937); Safet Burina, „Trgovački odnosi Bosne i Hercegovine sa Dubrovnikom i Venecijom u 18. vijeku“ (1937); Hamdija Kapidžić, „Otpor bosanskohercegovačkih muslimana protiv Austro-Ugarske“ (1938); M. Alikaljić, „Džabićev pokret“ (1938); Hamdija Kapidžić, „Omer paša Latas u Bosni“ (1939); Mita Klicin, „Otpor muslimana protiv okupacije Bosne i Hercegovine“ (1939); Vladislav Skarić, „Sirenje islama u Bosni i Hercegovini“ (1940); Hamdija Kapidžić, „Vaze Dubrovnika i Hercegovine u XVIII vijeku“ (1940); Rudolf Zaplata, „Nijemci u Bosni za turske vlade“ (1940); dr Nikola Stojanović, „Zajedničke srpsko-muslimanske borbe protiv Austrije“ (1941); dr Jorjo Tadić, „Marin Držić o Mehmed paši Sokoloviću“ (1941); Nedim Filipović, „Tri bujurulđije Numana-paše Cuprilića“ (1941).

U oblasti književne saradnje u kalendarima su zastupljeni književnici Ahmed Muradbegović, Hamid Dizdar, Rasim Filipović, Hamza Huma, Nazif Resulović, Ilijas Dobardžić, Junuz Mededović, Mak Dizdar, Sait Orahovac, Camil Sijarić, Husein Dubravić-Dogo, Hasan Kikić, Sukrija Pandžo, Grigorije Božović, Jakša Kušan, Borivoje Jeftić i drugi.

Po svojoj sintetskoj obradi i vrijednosti posebno se ističu eseji: Hamde Hume: „Muslimani Bosne i Hercegovine posmatrani kroz sevdalinku“ (1937) i „Mi, Bosna i naš izraz u riječi“ (1940); Jovana Kršića, „Udeo muslimana u našoj književnosti“ (1939); i Kalmija Baruha, „Islamski izvori Dantove Božanske komedije“ (1940) i „Jedna španska romansa arapske inspiracije“ (1941).

³¹⁰ IAS, Zapisnik sjednice GOG od 21. septembra 1939. godine.

³¹¹ IAS, Zapisnik sjednice GOG od 14. marta 1940. godine.

³¹² Ist.

Iz područja šerijatskog prava ističu se radovi prof. dr Mehmeda Begovića, „Nasleđivanje bračnih drugova u šerijatskom i građanskom pravu“ (1939); „Položaj vanbračne djece u šerijatskom i građanskom pravu“ (1940) i „Šerijatsko pravo u evropskoj pravnoj nauci“ (1941), te uvodna studija Muhameda Handžića i njegov prevod Kafijevih „Rajskih bašta o temeljima vjerovana“ (1940).

Reprezentativno uredeni, „Gajretovi“ kalendari naišli su na povoljan prijem čitalačke publike i visoku ocjenu stručne kritike. Sadržaj kalendara, kako po tematici koja je u njima obrađivana, tako i po najvećem dijelu autoru Muslimanu, predstavljaо je svojevrsnu reviju naučnog, književnog i umjetničkog dostignuća Muslimana Bosne i Hercegovine i izraz njihovih stvaralačkih mogućnosti i sposobnosti. U njima je došlo do izražaja i nastojanje mlađe generacije muslimanskih intelektualaca svih profila (istoričara, pravnika, književnika i drugih) da svojim radovima doprinесу da se njihova prošlost, vjera, tradicija, kultura, do tada nedovoljno osvijetljena, često pogrešno, nepravedno i tendenciozno ocjenjivana, naučno i dokumentovano prezentiraširoj javnosti. Podrškom takvoj koncepciji uredništvo kalendara uspijelo je okupiti na saradnju znatan broj muslimanskih intelektualaca, od kojih će mnogi kasnije razviti u priznate i istaknute kulturne, javne i naučne radnike. (Dr Hamdija Kapidžić, dr Mehmed Begović, dr Hamdija Čemerlić, dr Mustafa Kamarić, i drugi).

C) OSTALA „GAJRETOVA“ IZDANJA

Izдавačka djelatnost Društva, poređ časopisa i kalendara, obuhvatala je još i izdavanje Spomenice „Gajret“ 1903–1928, te pokretanje „Gajretove“ biblioteke. Objavljuvanje Spomenice, povodom 25-godišnjice osnivanja i djelovanja društva „Gajret“ predstavljalo je jedan od značajnijih izdavačkih poduhvata Društva, u kome je poređ njegovog organizovanog razvoja dat i presjek kulturno-istorijskog i političkog razvoja Muslimana Bosne i Hercegovine. Spomenicu je uredio književnik Hamza Huma, a u sekciji za njenu izradu učestvovali su još i Sukrija Kurtović, dr Mehmed Zildžić, dr Zaim Sarac i Hamid Kukić.³¹³

Službene podatke o stipendijama, zajmovima, pitomcima, organizaciji i slično pripremila je društvena kancelarija, dok je tekstualni dio, koji se odnosio na kulturno-istorijski razvoj bio povjeren uredniku Hamzi Humi. Taj materijal je podijeljen u nekoliko tematskih cjelina, a obradivao je sljedeća pitanja: „Tradicija i njene posljedice u vezi sa prelazom na islam“, „Veličine istočnog Parnasa“, „Domaći pisci koji su pisali na srpskom jeziku“, „Međusobne borbe i borbe s Osmanlijama“, „Kulturni spomenici“, „Okupacija“, „Hercegovački ustanci“, „Džabićeva pokret“, „Kulturni život“ i „Omladinski pokret“. Uz Humu kao autora većine navedenih napisa, u radu na ovom dijelu Spomenice učestvovali

³¹³ Pripreme za proslavu „Gajretove“ 25-godišnjice, „Gajret“, XI/1927, 11, 161–162.

su i dr Safvet-beg Bašagić, kao recenzent, i dr Vasilj Popović, kao stručni konsultant u obradi pojedinih istorijskih pitanja.³¹⁴

Spomenica je štampana u tiražu od 3.000 primjeraka, a likovno rješenje naslovne strane dao je prof. Sain. Zanimljivo je da je likovno rješenje naslovne strane Spomenice izazvalo negodovanje potpredsjednika Ahmeda Borića i još nekih odbornika. Naime, po njihovoj ocjeni naslovna strana bila je „potpuno slična crkvenom pismu”, što je kod njih izazvalo sumnju da će takvo rješenje izazvati prigovore, te su zatražili, budući da su bili u manjini, da se zapisnički konstataže njihovo ograničenje od odborskog zaključka kojim se prihvata ponudeno tehničko rješenje.³¹⁵

Već ranije je naglašeno (Vidi Uvod) da Spomenica predstavlja najscriprniji prikaz „Gajretovog“ djelovanja u faktografskom smislu, ali da je njeno korištenje za naučne potrebe ograničeno. To proizilazi prije svega iz činjenice da je Spomenica pisana jubilarno, pa je samim tim određen i njen karakter. Proslava 25-godišnjice osnivanja „Gajreta“, povodom koje je ova Spomenica izdata, trebala je na izvijestan način da poveže i objedini sve tokove muslimanskog kulturno-književnog i prosvjetnog života. Ovim jubilejom se željela manifestovati jedinstvenost kulturno-književnih tokova Muslimana, bez obzira na političku razdjelenost i podvajanja. Prema tome i Spomenica je pisana sa određenom stilizacijom činjenica i za određeni političko-nacionalni trenutak, sa angažmanom društveno-političke i književno-kulturne istorije Muslimana i njenom svodenja u smislu tadašnje nacionalno-političke koncepcije i orientacije „Gajreta“.

S druge strane, tekstualni dio Spomenice uglavnom je komplikacija nastala na osnovu radova Bašagića, Corović-Kemure, O. N. Hadžića, M. Preloga i drugih. Na taj način se i čitav književno-kulturni pokret iz vremena austrougarske vladavine praktično svodi u okvirje savremene kulturno-prosvjetne i društveno-političke okcije „Gajreta“, dok je s druge strane očigledna težnja za integracijom i kontinuitetom, pomirenjem i uskladljivanjem svih tokova dotadašnjeg i tadašnjeg muslimanskog kulturnog i književnog života, ali sa njihovim genetskim izvođenjem iz samo jednog nacionalnog izvora i svodenjem u samo jednu maticu. Iz tih razloga i korištenje ovih tekstova zahtijeva jednu veću dozu kritičnosti, a ni sama Spomenica nije pisana sa strogo naučnim tendencijama.

Izdavačka djelatnost Društva obogaćena je pokretanjem 1928. godine „Gajretove“ biblioteke, u okviru koje je do 1935. izšlo 18 svezaka. Prva knjiga ove biblioteke bila je izdanie Humine zbirke priповjedaka iz muslimanskog života *Pod žrnjem vremena*. Pojava ove knjige u „Gajretovoj“ izdavačkoj djelatnosti svjedoči o naporima Društva na podsticanju književnog rada među Muslimanima. Tu praksu Društvo će primjenjivati i razvijati i dalje, objavljivanjem naročito kratkih dramskih aktovki, pogodnih za izvođenje na „Gajretovim“ kazalištima.

³¹⁴ IAS, Zapisnik sjednice GOG od 23. juna 1928. godine.

³¹⁵ Isto.

U seriji „Gajretove“ biblioteke, pored Humine knjige, Društvo je izdalо 18 svezaka u kojima su štampana „Gajretova“ popularna predavanja, praktične namjene za široke slojeve. Iako je zvanjčno bilo označeno 18 svezaka ove biblioteke, do čega je vjeroatno došlo zbog propusta i nepažnje uredništva, stvarno je objavljeno više. Iako je Humina knjiga označena kao prva u ovoj seriji, sljedeći svesci su ponovo označeni od jedan pa dalje, a neki su dva puta numerisani istim brojevima (sv. 1, 11, 16). Prema tome, „Gajretova“ biblioteka izdala je ukupno 22 sveska, računajući i brošuru „Kako treba raditi zemlju“, izdatu 1928. godine.

Ispunjavanje svog programa ekonomskog i prosvjetno-kulturnog djelovanja Glavni odbor je obogatio početkom 1930. godine davanjem inicijative za pokretanje šire akcije, koja je imala za cilj da se obradom najaktuuelnijih pitanja i problema iz raznih oblasti u vidu predavanja pisanim na popularan način neposredno djeluje u narodu.

Pitanja koja su obradivana u „Gajretovim“ predavanjima bila su iz raznih oblasti: prosvjetje, vjere, zadružarstva, istorije, zemljoradnje, trgovine, itd.³¹⁶

Glavni odbor je preporučivao autorima da se pri obradi pojedinih tema da osvrte na dotadjanje stanje u oblasti koja se obraduje kao i putevi i način uklanjanja nedostataka. Svako pripremljeno predava-

³¹⁶ U okviru „Gajretove“ bibliotekice izšli su sljedeći svesci:

Sv. 1: Hadži Mehmed Džemaludin Čaušević, *Vjera*; Ing. Serif Bubić *Budimo zadružari*; Hamdija Mušić, *O odgoju djece*.

Sv. 2: Osman Nuri Hadžić, *Islam i prosvjeta*; Derviš Taftro, *Ko su bosanskohercegovački muslimani*; Šefkija Bubić, *Zadružarstvo u Kraljevini Jugoslaviji*.

Sv. 3: Hafiz Ajni Bušatić, *Pet islamskih vjerskih obvezatnih dužnosti*; Dr Abdulah Buvkica, *Iz hujfene*; Sulejman Mursel, *Napomena za kućni odgoj djece*.

Sv. 4: Ahmed Kemura, *Zadružarstvo*; Hussein S. Brkić, *Klima naše Kraljevine*; Hajrudin Čurčić, *Ali-paša Rizvanbegović-Stočević*.

Sv. 5: Dr Abdulah Buvkica, *Sifilis*; Isti, *Tuberkuloza*; Hamdija Mušić, *Zašto se tužimo na svoju djeцу*; Dr Ante Ivković, *Upotreba pića koje opija*.

Sv. 6: Ismet Baigorić, *Spas u nevolji*.

Sv. 7: Dževad Sulejmanpašić, *Zeleni čovjek*.

Sv. 8: Derviš Imamović, *Dekret*.

Sv. 9: Dušan Stević-Jazmin, *Gajret*.

Sv. 10: Vasko Hamović, *Vukodlaci*.

Sv. 11: Mustafa Alikalić i Vebhija Imamović, *Emancipovana žena*.

Sv. 11 (ponovo): Hafiz Muhamed Pandža, *Potreba jačanja vjerske svijesti i vjerskog osjećaja kod nas*; ing. Serif Bubić, *Novi privredni i životni uslovi*; Prof. Šefkija Bubić, *Samopomoć*.

Sv. 12: Hafiz Muhamed Pandža, *Značaj društvenog života po islamu*; Hamid Dizdar, *Džezima „Gajretov“ dom*; Šefkija Bubić, *Organizacija kućnog obraza*.

Sv. 13: Tajib Okić, *Islamski filozofi*; Vebhija Imamović, *Zadružarstvo i koristi od njega*; Šefkija Bubić, *Kuda ćemo s našom omladinom*; Hajrudin Čurčić, *Husein-kapetan Gradačević-Zmaj od Bosne*.

Sv. 14: *Otvoreno „Gajretovo“ večer*; *Pod tudinom i u slobodi*; Mustafa Mulalić, *Cuvajte ognjište*; Hafiz Muhamed Pandža, *Muhamed Rešulalija*.

Sv. 15: Hafiz Muhamed Pandža, *Kratka nauka islamske vjere*.

Sv. 16: Mehmedalija Fazlagić, *Praktičan vočar*, *O kalemlijenju*.

Sv. 16: (ponovo) Sulejman (dr) Sulejman Alečković, *Oprostite mu*.

Sv. 17: Besim Kurtuk, *Kratak pregled povijesti islama*.

Sv. 18: dr Hazim Muftić, *Šta nam je u današnjici najpotrebnije?*

nje nakon recenzije koju je vršio poseban odbor i usvajanja od strane Glavnog odbora, štampalo se u vidu knjižice „Gajretove“ biblioteke.³¹⁷ Jedna sveska najčešće je sadržavala tri predavanja, a štampana je u tiražu od 2.000 primjeraka i dostavljana svim odborima i povjerenicima.³¹⁸ Na taj način pružana je mogućnost „Gajretovim“ aktivistima neposrednog djelovanja i upozoravanja šireg auditorija sa najaktuelnijim pitanjima. Ova objavljena predavanja bila su dio jednog znatno obimnijeg repertoara predavanja, koja su „Gajretovi“ radnici i aktivisti držali unutar pojedinih „Gajretovih“ jedinica, pa i šire.

Predavanja su imala veliki uspjeh, tako da ih je samo tokom 1930./31. održano 286, pred oko 22.000 slušalaca.³¹⁹

Za držanje „Gajretovih“ predavanja korišteni su svi skupovi, posebno uz ramazan, sijela i sl., kao najefikasniji oblici djelovanja života riječi. Svakako je zanimljivo da nisu bili rijetki slučajevi da se i u džamijama čitaju ova predavanja, pa i ona koja po svojoj tematici nisu bila vjerskog karaktera.

Osim navedenih svezaka „Gajretove“ biblioteke, Društvo je 1939. godine izdalo i brošuru prof. Mustafe Ajanovića „Zlatni primjeri iz života starih Sarajlija“, a kulturno-prosvjetna sekциja Beogradskog Gajreta „Osman Đikić“ „Rad na ispitivanju našeg sela“ 1940. godine, koja je sadržavala podatke o obradi sela sa socijalno-prosvjetnog i zdravstvenog aspekta, koje je obavila grupa studenata Beogradskog univerziteta.

VI. OSTALI OBLICI „GAJRETOVE“ DJELATNOSTI

U programu „Gajretovog“ društvenog i kulturno-prosvjetnog djelovanja vidno mjesto zauzimalo je organizovanje zabava i drugih oblika društvenog života („Gajretov“ dan, sijela, teferići i sl.) kao jednog od veoma efikasnih načina širenja i popularizacije ideja Društva i stalnom izvoru društvenih prihoda. Zabave kao vid ispoljavanja društvenog i zabavnog života već u prvoj fazi djelovanja „Gajreta“ do 1914. godine postaju stalni dio njegovog programa i stiču punu afirmaciju u muslimanskoj sredini. Imajući u vidu značaj i funkciju koju su zabave obavljale, kako sa propagandne tako i sa materijalne strane, u društvenom statutu „Gajreta“ unesena je i odredba kojom se „Gajretovim“ jedinicama organizovanje zabava i drugih oblika društvenog okupljanja stavila u prioritetan zadatak.³²⁰

U većini slučajeva program zabava obuhvatao je pored recitacija izvođenje muzičkog programa, jednog dramskog djela i na kraju igrańke uz izvlačenje tombole i sl.

Međutim, repertoar programa zabava bio je podređen funkciji koju je društvo „Gajret“ vršilo u muslimanskoj sredini na liniji njenog kulturnog preporoda i imao je dalekosežnije ciljeve osim zabavljačkih. To se ogledalo i u korištenju zabava, kao pogodnog medija za upoznavanje Muslimana sa modernim i klasičnim tekovinama. Tu svoju misiju Društvo je praktično provodilo unošenjem u program zabava djela klasične, operske i hrvatske muzike. Koncertni dio na zabavama bio je zastupljen djelima Sopena, Smetane, Krstića, Mokranjca i drugih. Stavljanje na repertoar ovih muzičkih ostvarenja imalo je dvostruki značaj: približavanje i upoznavanje sa muzičkom kulturom Zapada, koja je samo u rijetkim i iznimnim slučajevima imala svoje poklonike među Muslimanima, dok je s druge strane učešće Muslimana u izvođenju ove muzike pružalo dokaze o njihovoj sposobnosti usvajanja tih tekovina, koje su im bile nerijetko osporavane. Najčešći primjer za to pružala je pojava Bahrije Hadžić, prve Muslimanke na operskoj sceni, primadone Beogradske opere. Njen uspjeh operske pjevačice u „Gajretovim“ krugovima imao je značenje „nacionalnog“ karaktera,

³¹⁷ „Gajretova“ popularna predavanja, „Gajret“, XII/1930, 607.

³¹⁸ „Gajretova“ popularna predavanja, „Gajret“, XII/1931, 12, 320–321.

³¹⁹ Isto.

³²⁰ Pravila srpskog muslimanskog kulturnog i prosvjetnog društva „Gajret“, Sarajevo, 1929, str. 12.

jer je sa Bahrijom naš elemenat dao od sebe muzičkoj umjetnosti prvu pionirku i protagonistkinju³²¹. Iz tih razloga njeni učesće na „Gajretovim zabavama u Sarajevu bilo je primano sa odusevljenjem i popraćeno laskavim priznanjima.³²²

S istim ciljem na repertoar „Gajrete“ zabave 1939. godine prvi puta je postavljena jedna baletska tačka. To je bila „Emina“ prema muzici Krstićevi operi „Zulumčar“, koja je unijela jednu novu notu u duh „Gajretovog“ programa, i, prema izvještaju u „Gajretovom“ listu, bila primljena sa odusevljenjem od strane muslimanske publike. Ova baletska tačka, u čijem izvođenju su sudjelovali glumci Sarajevskog pozorišta sadržavala je u sebi „i nečeg sentimentalnog bolnog, koji je podsećao na našu slavu, na prošle dane i ljepotu, koja je ostala u melodijama naše sevdalinke.“³²³

Sastavni i obavezni dio „Gajretovih“ zabava činilo je izvođenje dramskih djela književnika, koja su svojom tematikom bila prilagodena ukusu muslimanske publike. Veliku popularnost imala su djela Branislava Nušića („Hadži Lojo“, „Alnafabeta“), Svetozara Corovića („On“, „Zulumčar“), Sulejmana Alečkovića („Oprosti mu“), Safvet-bega Bašagića („Abdulah paša“) i dr. Naјčešće izvođena djela bila su Ahmeda Muradbegovića: „Muhadžiri“, „Na bajram“, „Susjedi“, „Zlatni bardak“, „Protivnici“ i dr. Kratke aktovke Abdulahija Muradbegovića bile su zbog malog broja uloga veoma pogodne za diletantска izvođenja u sredinama gdje su scenske mogućnosti bile ograničene (naročito u manjim mjestima, zbog nedostatka opreme, glumaca i dr.), te ih je Glavni odbor preporučivao mjesnim odborima. Za potrebe „Gajretovih“ zabava Muradbegović je na molbu Glavnog odbora napisao nekoliko aktovki, koje su zadovoljavale navedene uslove, a Društvo ih je štampalo u svom glasniku.³²⁴

Korištenje zabava za propagiranje „Gajretovih“ ideja došlo je do izraja i u nastojanjima Glavnog odbora da podstiče pisanje dramskih djela u kojima će akcenat „Gajreteve“ propagande lezati na boljoj budućnosti Muslimana, a što je trebalo da i praktično posluži kao uzor kojemu treba da teže svi „Gajretovi“ radnici. Tim shvatanjima Glavnog odbora poslužila je i aktovka „Čar ramazanske noći“ od Mustafe Mulića, koja je izvedena na godišnjoj zabavi „Gajreta“ u Sarajevu 1932. godine, a njeno uvrštanje u repertoar zabava toplo se preporučivalo.³²⁵

Obogaćivanje repertoara zabava podesnim pozorišnim komadima sa temama iz savremenog muslimanskog života, koji bi svojom konceptcijom odgovarali konkretnim potrebama i zahtjevima Društva, Glavni odbor je podsticao i raspisivanjem konkursa³²⁶ za najbolje aktovke iz

³²¹ „Gajrete“ zabave, „Gajret“, XIII/1932, 11–13, 194–195.

³²² Svečana „Gajretova“ zabava u Sarajevu, „Gajret“, XV/1934, 2, 40–41.

³²³ „Gajretova“ književna izdanja, „Gajret“, X/1929, 215.

³²⁴ „Gajretova“ književna izdanja, „Gajret“, X/1929, 215.

³²⁵ Napomena uredništva „Gajret“, XII/1931, 20, 500.

³²⁶ Na konkursu su nagrada djebla: Đežvada Sulejmanpašića, Zeleni čovjek (prva nagrada) Dušana Strovića Jazmina, „Gajret“; Vasku Hamovića, Vukodlaci; Ismeta Balgorića (pseudonim), Spas u nevolji i D. Imamovića, Dekret. Od nagradnih djela dva su odmah povućena i to Zeleni čovjek, zbog čega je navedeno, jednog nezgodnog imena, čija bi se tendencija mogla krivo shvatiti.

ИЗДАО ГЛАВНИ ОДБОР
УРЕДНО ХАМЗА ХУМО
У САРАЈЕВУ 1928

Gajrefova predavanja

*Alfred M. Kemura - Zadrugarac
Prof. H. S. Bokic - Klima nose Kralline
Hrvojan Čurić - Ali-pasa Šilženbegović
Sločenac*

प्राचीन धर्मावलम्बी विद्यार्थी उद्देश्यात् दृष्टिविकल्पं द्रि-
त्यवाच । अस्मद् विद्यार्थी विद्यावाच ॥

TAJPEL

ГЛАСНИК КУЛТУРНО ПРОСВЕТНОГ ДРУШТВА ГРАДИТЕЉА

CAPITAL

Japan-Turkey Relations from 1945 to 1995

Japan-Turkey relations have been characterized by a sense of mutual respect and admiration. The two countries share a common history and culture, and have maintained close diplomatic ties throughout the post-war period. In this article, we will explore the evolution of Japan-Turkey relations from 1945 to 1995, focusing on key milestones and challenges.

Initial Contacts and Recognition: After World War II, Japan and Turkey established diplomatic relations in 1952. This was followed by the signing of a Trade Agreement in 1954, which helped to strengthen economic ties between the two countries.

Political Cooperation: In 1961, Japan and Turkey signed a Mutual Cooperation and Security Agreement, which provided for military cooperation in the event of a conflict. This agreement was later replaced by a Treaty of Friendship and Cooperation in 1973.

Economic Cooperation: Japan has been a major source of investment in Turkey, particularly in the automotive and telecommunications industries. Turkey has also become an important market for Japanese exports, particularly in the automotive sector.

Cultural Exchange: Japan and Turkey have a long history of cultural exchange, with many Turkish students studying in Japan and Japanese tourists visiting Turkey. The two countries also regularly host cultural exhibitions and performances.

Challenges: While Japan-Turkey relations have generally been positive, there have been some challenges. These include political differences over issues such as the钓鱼岛争端 (Territorial Dispute) and the Syria crisis. There have also been tensions over trade imbalances and protectionism.

Conclusion: Japan-Turkey relations have been characterized by a sense of mutual respect and admiration. While there have been challenges, the two countries have generally maintained close diplomatic ties throughout the post-war period. As both countries continue to develop, it is likely that their relationship will remain an important part of the global landscape.

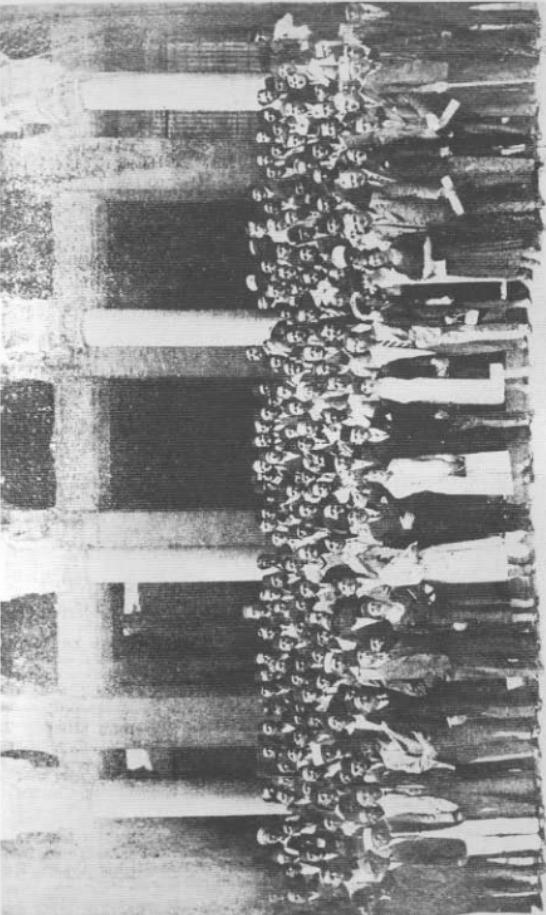

三

CAPA 1935

Приложение 1
Приложение 2
Приложение 3
Приложение 4

6 PDI

Pododbor u Bosanskom Brodu

Pododbor u Livnu

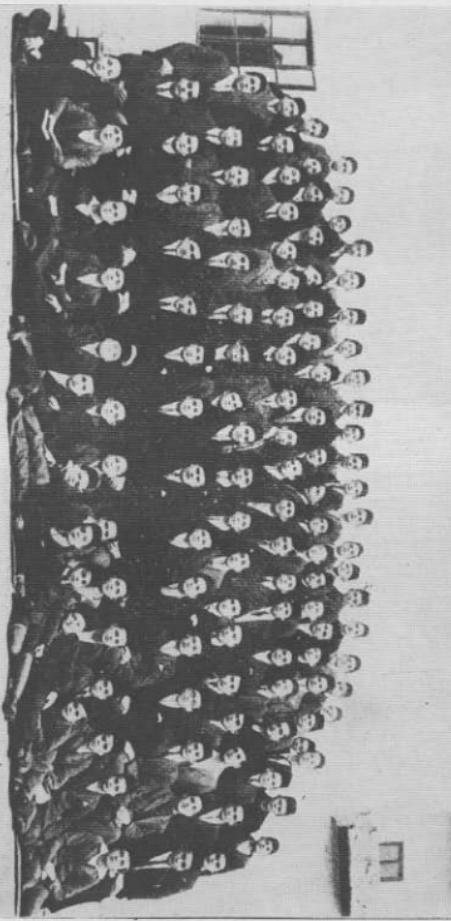

Ženski pododbor u Bihaću

Pitomice Gajretovog ženskog internata u Sarajevu sa prefektom Štejom Hromićem

Pitomci Gajevacovog muškog internata u Sarajevu sa svojim prefektom Alijom Hromićem

Grupa časopisbenika Gajevacog zadružnog tečaja u Sarajevu sa našačinima: Muratom Sianovićem, Nikolom Trsićem i N. Rankovićem

Gajretov dom u Sarajevu

Dom Beogradskog Gajreta „Osman Đikić“

Gajretov internat za dame i šegrete u Sarajevu

Grupa prisutnih na Gajretovom teferiću u Kakanj-Doboju

Gajretov ženski analfabetски tečaj u Bosanskoj Krupi koji je organizovala Ferida Pašalić januara 1931. god.

Učenice Gajretove zadruge za unapređenje domaćeg zanatstva i radnosti u Trebinju pri radu kod razboja, juli 1940. god.

Poleznice Gajretovog kursa krojenja i šivanja 1939. god. u Stocu

Učenice Gajretovne ženske zemaljske škole u Trebinju sa nastavnicima, 1938. god.

Gajretov pjevački hor na prvoj Gajretovoj zabavi 1905. god.

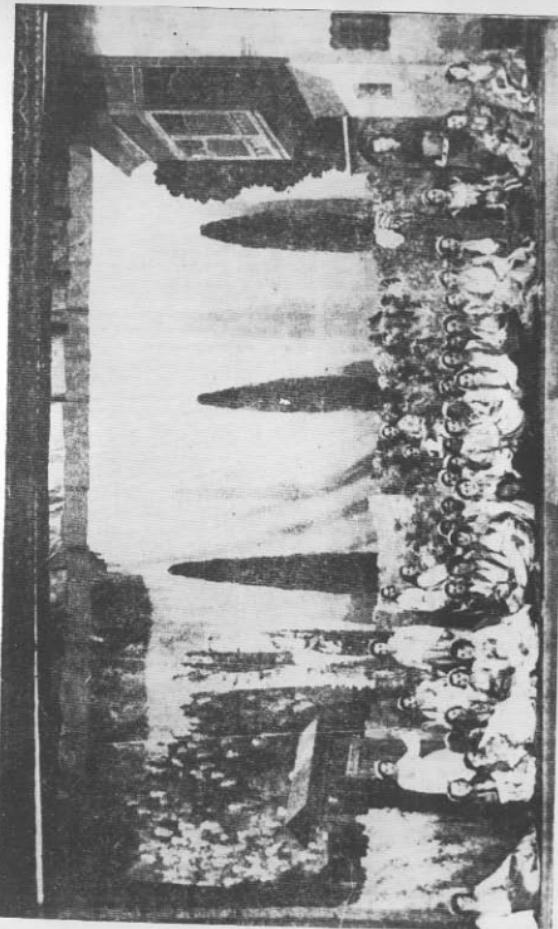
Gajretov ženski pjevački hor u Banjaluci

Građevne preduzećte u Tratu

Građevne mješoviti pjevački hor u Mostaru sa svim predsjednikom proj. Sathom Cistom (u sredini)

Scena iz pozorišne igre „ON“ koju su prikazivale Gajretovne pionice na svečanoj zabavi u Sarajevu 7. marta 1931. god.

tog žanra. Na konkursu iz 1933. godine žiri je odabrao pet aktovki, koje su štampane i razaslate društvenim jedinicama da ih koriste za svoje zabave. Međutim, i pored podijeljenih nagrada, preovladalo je mišljenje da ovaj dramski konkurs nije uspio zbog apstinenecije iskustva drugih dramskih pisaca.

Sa aspekta uključivanja Muslimanki u javni i društveni život zabave su odigrale veoma važnu ulogu. One su doprinijele da se Muslimanke sve češće pojavljuju, u početku kao posmatrači, a zatim i kao aktivne učesnice u izvođenju programa. Kao što je poznato, konservativna shvatnja o položaju muslimanske žene onemogućavala su njeno aktivno angažovanje u javnom i društvenom životu, pa je iz tih razloga i na prvini zabavama pojava Muslimanki u izvođenju programa bila nezamisliva. Sve ženske uloge bile su povjeravane nemuslimankama, a događalo se da su nastupali muškarci u ulozi ženskih lica. Imajući u vidu takva shvatnja, i prvih godina iza 1918. godine na repertoaru „Gajretovih“ zabava najčešće su izvedena djela sa što manjim brojem ženskih uloga. S obzirom da su zabave s vremenom postajale sve atraktivniji vid društvenog života i jedan od glavnih društvenih događaja godine, one su stimulativno djelovale i na jače angažovanje Muslimanki u njihovom izvođenju. Tome su znatno doprinijeli i „Gajretova“ nastojanja na polju emancipacije Muslimanki, a neposredan poticaj davalo je učešće u izvođenju programa na zabavama ženske omadine školovane u „Gajretovim“ internatima. Njihovi javni nastupi primani su sa simpatijama i ubrzavali su razbijanje izolacije kojom je muslimanska žena bila okružena. Posebnu zaslugu u tom pravcu imali su „Gajretovi“ ženski odbori, koji su svojim djelovanjem ubrzavali te procese.³²⁷

Prema izvještajima koje je list „Gajret“ donosio, na zabavama je sve brojnije bilo učešće Muslimanki u izvođenju programa zabava. U mnogim mjestima unutrašnjosti prisustvo Muslimanki na zabavama je sve zapaženije. U Bijeljini je 1927. godine zabilježen prvi slučaj da sve ženske uloge u pozorišnom komadu Corovića „On“ izvode Muslimanke.³²⁸ Slična pojava zabilježena je i u Bihaću, Vlasevcima i drugim mjestima.³²⁹

Osim toga, učešće Muslimanki na zabavama uticalo je da se mijenjaju i neki ukorijenjeni običaji vezani za pokrivanje muslimanskih žena. Tu pojavu uočio je i na sarajevskoj zabavi poznati beogradski književnik i novinar Stanislav Vinaver, koji u svom izvještaju objavljenom u „Vremenu“ ističe kao plod „Gajretovih“ savremenih nastojanja u pravcu emancipacije muslimanske žene prisustvo na posmutedoj zabavi „stotine muslimanskih žena otkrivena lica“.³³⁰ I u drugim mjestima zabilježeni su slični slučajevi. Na zabavi u Brčkom

³²⁷ Ženska „Gajretova“ zabava u Bihaću, „Gajret“, XI/1930, 320–321.

³²⁸ „Gajretov“ glasnik, „Gajret“, XI/1927, 2, 32.

³²⁹ „Gajretov“ Glasnik, „Gajret“, X/1929, 124–125.

³³⁰ „Gajretova“ zabava, „Gajret“, IX/1925, 4, 60.

1929. godine ističe se da je izvjestan broj Muslimanki „čak bez vela, slobodno gledao što je u Brčkom još neprimljena novotarija.“³³¹

Pojave otkrivanja žena bile su podsticane i samim programom zabava, koje su u početku rjeđe, a kasnije gotovo obavezno imale i izbor ljetopice. Društvo „Gajret“ je shodno svojim koncepcijama, kojim se zagovaralo uključivanje žena u javni život i njegov savremeniji tretman, podsticalo ove forme zabavljanja.

Učešće Muslimanki u izvođenju programa zabava, sve češće pojave njihovog otkrivanja, kao iigranke koje su na zabavama organizovane, izazivale su negativnu reakciju jednog manjeg dijela konzervativnog muslimanskog sveštenstva. I same zabave, po njihovoj ocjeni, bile su u suprotnosti sa tradicijama islama, te je i oštrica osude sveštenstva bila usmjerjena i protiv društva „Gajret“ i tog dijela njegovog programa.³³²

I vakufsko-mearifsko vijeće je na svom zasjedanju 1932. godine podvrrglo kritici program zabava. Jedan od članova, muftija Džabić, zahtjevao je da se na zabavama zabrani mješanje muške i ženske omladine.³³³ Svakako da ovakva anahrona shvatanja, iako nisu bila bez odjeka u muslimanskoj sredini, ipak nisu mogla biti smetnja procesima koji su se otvarali. Mora se konstatovati da je društvo „Gajret“ i pored ovakvih prigovora, ostvarilo plodnu saradnju naročito sa nizom organizacija i službenicima Islamske vjerske zajednice, koji su se aktivno uključivali u provođenju njegovog prosvjetnog i kulturnog programa.³³⁴

Organizovanje zabava često je dobivalo i politički prizvuk. S obzirom na rivalitet koji je bio stalno prisutan u odnosima između ličnosti oko „Gajreta“ i Jugoslavenske muslimanske organizacije, i same zabave su često korištene u političkoj agitaciji i obraćanju zavadenih grupa. Za „Gajretovo“ godišnjem zabavu 1924. u Sarajevu u izvještaju velikog župana Nikoliću ministru unutrašnjih poslova izričito je navedeno da „to nije bila jedna obična zabava, – nego u stvari, jedna politička manifestacija“. U nastojanju da oslabi uticaj „Gajreta“ u muslimanskom masama, vodstvo JMO razvilo je živu agitaciju među Muslimanima s ciljem njihovog odvraćanja od prisutstvovanja ovoj „Gajretovoj“ zabavi, te je u tu svrhu u isto vrijeme zakazala tri sijela. Međutim, rezultat je bio upravo suprotan, jer su i „Gajretovci“ u borbi za prestiž, a potaknuti akcijom JMO, razvili najživljvu agitaciju, te je ova zabava bila jedna od najposjećenijih i najuspjelijih. U istom izvještaju posebno se naglašava

³³¹ „Gajretova zabava u Brčkom, „Gajret“, X/1929, 122.

³³² Konzervativna shvatanja jednog dijela ilinje i njihov odnos prema društvo „Gajret“ i njegovoj ulazi ilustrativno pokazuju primjer vjerojutitelja trgovачke škole u Sarajevu Hafizef. Biščaka. „Gajretov“ prosvjetni program i nastojanje na školovanju ženske djece poslužilo je navedenom vjerojutitelju da otvoreno agituje protiv „Gajreta“ kao ustanove koja odgaja „islamske neprijatelje“, te širi glasine kako se na „Gajretovim“ zabavama svakoj Muslimanki koja se javno otkrije poklanja prsten u vrijednosti od 10.000 K. Zbog takvog odnosa prema Društvu Glavni odbor obratio se Pokrajinskoj upravi sa zahtjevom da povede postupak protiv Biščaka, koji je kao državni činovnik zloupotrebio svoj autoritet u agitaciji protiv prosvjetovanja Muslimanima. Postupak koji je Pokrajinska uprava povela bio je obustavljen na intervenciju Ulema-medžlisa, koji je Biščaka uzeo u zaštitu. — ABH, PU prez. 123/17/1922.

³³³ Iz zasjedanja Vakufsko-mearifskog vijeća, „Gajret“, XIII/1932, 8, 125.

³³⁴ ABH, V. Z. S. O., Pov. br. 366 od 10. februara 1924.

OSTALI OBLCI „GAJRETOVE“ DJELATNOSTI

prisustvo na ovoj zabavi velikog broja istaknutih i uglednih ličnosti iz sarajevske čaršije, koji su važili kao odanije pristalice Jugoslavenske muslimanske organizacije. Na samoj zabavi oni su odali puno priznanje radu ljudi oko „Gajreta“, uz istovremenu osudu politike koju vodi dr Spaho u njihovo ime. Okavko njihovo raspoloženje bilo je izazvano, po ocjeni Nikolića, prisustvom na zabavi velikog broja Srba pravoslavnih.³³⁵

Ovaj uspjeh „Gajreta“ bio je, poređ postizanja političkog prestiža, obilježen i znatnim materijalnim prihodom, jer je još prije izvođenja zabave odbor „Gajreta“ sakupio preko 100.000 dinara priloga, dok je na samoj zabavi ostvareno 60.000 dinara.³³⁶ U istom izvještaju se takođe napominje i prisustvo „vrlo lijepog broja muslimanskog ženskinja“.³³⁷

Praksu ometanja „Gajretovih“ zabava JMO je sprovodila i u drugim mjestima sa više ili manje uspjeha. Tako je agitacijom JMO potpuno onemogućeno izvođenje zabave u Brčkom 8. maja 1926. godine, jer je bilo prisutno svega 26 osoba. Analizirajući razloge za ovaj neuspjeh, u izvještaju pododbora iz Brčkog, dio odgovornosti prebacuje se i na predstavnike lokalnih vlasti i viđenje Srbe, koji nisu pružili potrebnu podršku „Gajretu“, premda im je poznato da je „Gajretu“ zadaća da širi nacionalnu ideju među svojim pิตomcima a preko njih u muslimanskom dijelu naroda“. Svoj izvještaj pododbor je završio konstatacijom: „Nije to više neuspjeh nego je to blamaža, to je poraz „Gajreta“ u Brčkom, ali je to jedna izgubljena bitka za Srbe jer ovde je pobijedila ideja hrvatska, krivnjom samih Srba“.³³⁸

Sličnih slučajeva nerazumijevanja za „Gajretov“ rad od strane lokalnih vlasti bilo je i u drugim mjestima, što je predstavljalo ozbiljnu smetnju „Gajretovom“ nacionalnom radu. Tako je postupak poglavara sreza Nikolića u Rogatici dao povodu da Srbi bojkotuju „Gajretovu“ zabavu. Naime, Nikolić se nije odazvao, iako je bio pozvan na zabavu, a na druge je uticao odgovarajući ih da ne prisustvuju „turskoj zabavi“. Pododbor je konstatovao da ničim nije dao povodu za ovakvo držanje Nikolića, te je istakao da se svi članovi pododbora „osjećaju i priznaju nacionalno osvjećenim Srbima“.³³⁹

Inače, „Gajretova“ nacionalno-politička orientacija bazirana na srpsko-muslimanskoj saradnji izražavala se u punoj mjeri upravo na zabavama, koje su poređ ostalog bile najprikladnija manifestacija te politike. Priznanje „Gajretovom“ radu i vidno se iskazivalo prisustvom izaslanika kralja i predstavnika najviših vojnih i civilnih vlasti na „Gajretovim“ zabavama. Takva pažnja i u tolikoj mjeri nije se iskazivala nijednom drugom društvu. Ne samo u Sarajevu na centralnoj „Gajretovoj“ zabavi nego i u manjim mjestima zabavama prisustvuju izaslanici kralja uz obvezni njegov lični prilog u novcu. Ovi gestovi uručivanja kraljevih poklona imali su prvenstveno propagandni karakter,

³³⁵ Isto.

³³⁶ Isto.

³³⁷ Isto.

³³⁸ ABH, FG, br. 616 od 24. februara 1926.

³³⁹ Isto.

³⁴⁰ IAS, FG, K-26 br. 576/1925.

kojima se željela iskazati kraljeva naklonost i briga za Muslimane i njihov nacionalno-kulturni rad, koji je društvo „Gajret“ provodilo.³⁴²

Kraljev primjer slijedili su i ostali visoki državni funkcioneri.³⁴³

Same zabave su korištene za izražavanje prorežimskih manifestacija i odanosti kraljevskom domu. Tim ciljevima se podešavao i program zabava. Tako je na sarajevskoj zabavi 1931. godine centralna tačka programa bila „Za kralja i otadžbinu“, u kojoj je na alegoričan način predstavljen razvitak „Gajreta“, njegov nacionalno-kulturni rad pod zaštitom protektora „Gajreta“, prestolonasljednika Petra. U izvođenju ove izražito režimске manifestacije učestvovali su „Gajretov“ pitomci i pitoalice, pjevački hor i „Gajretovi“ radnici-rezervni oficiri dobrovoljici iz prvog svjetskog rata na čelu sa predsjednikom „Gajreta“ dr Avdom Hasanbegovićem.³⁴⁴ Po preporuci Glavnog odbora i svim mjesni odborima tokom 1931. godine u program svojih zabava unijeli ovu tačku.³⁴⁵

Privilegovan položaj „Gajreta“ i njegovo protežiranje bilo je vidljivo i iz mogućnosti koja mu se od 1936. godine pružala da vrši direktni prenos sa centralne zabave iz Sarajeva putem Radio-Beograda. Ovi prenosi imali su za cilj popularizaciju „Gajretove“ ideologije u najširim slojevima muslimana³⁴⁶ i davali su „podstrek za nova djela Gajretovih“ radnika, za nova kulturna streljenja i prosvjetne pregnuća, a sve za nacionalno kulturni napredak muslimana kraljevine Jugoslavije.³⁴⁷

Pored ostalog, zabave su predstavljale veoma pogodnu platformu za praktičnu saradnju sa ostalim vodećim kulturno-prosvjetnim društvima u Bosni i Hercegovini. Sličnost ciljeva i programa ovih društava na kulturnom i prosvjetnom planu činila je okosnicu te saradnje. S obzirom na „Gajretovu“ liniju srpsko-muslimanske saradnje, i broj ostvarenih zabava sa „Prosvjetom“ bio je najveći. Priredjivanje zajedničkih zabava jače je bilo izraženo u manjim mjestima, gdje je i upućenost jednih na druge bila veća.³⁴⁷ Zajedničke istupe na zabavama poticala je i „Gajretova“ uprava, videći u tome manifestaciju „zajedničkog rada na svim poljima i svim pravcima“ kojima se „širi bratska ljubav i sloga sa sva tri plemena našega naroda“.³⁴⁸

³⁴² Kraljevi izaslanici su na zabavama, primjerice u Visokom, Bosanskoj Dubici, Kotor-Varoš i dr. kao lični kraljev prilog predali po 3.000 dinara. Gajret, Novčani prilози од kralja bili su dostavljeni u 1928. godini Glavnom odboru (3.000), pododboru u Visokom (3.000) Varesu (3.000). Bijeljini Ženici i drugim mjestima. Arhiv Jugoslavije, Fond dvora, 74, 248–374.

³⁴³ Nikola Pašić je podoprdužnik u Visokom poslao svoj početak od 500 dinara. Predsjednik ministarskog savjeta Nikola Uzunović je poklonio na sarajevskoj zabavi 1927. g. svoj prilog od 2.000 dinara. ABH, V2SO, Pov. 599/1927, „Gajret“, 152–156.

³⁴⁴ Isto.

³⁴⁵ Velicanstvena „Gajretova zabava“ u Sarajevu, „Gajret“, XII/1931, 6. Zajednička zabava „Gajretova“ zabava u Sarajevu, „Gajret“, XVII/1936, 1, 8–12. ret, X/1929, 173.

³⁴⁶ Isto.

³⁴⁷ Velicanstvena „Gajretova“ zabava u Sarajevu, „Gajret“, XVII/1936, 1, 8–12. ret, X/1929, 173.

Međutim, slična saradnja u obimu i obliku kakva je ostvarivana sa „Prosvjetom“ i „Napretkom“, nije postignuta sa drugim muslimanskim društvom „Narodnom uzdanicom“. Suprotna nacionalna i političko-ideološka opredjeljenja su bila uz zapreka zajedničkom radu, iako su ova društva radila na istim ciljevima kulturnog i prosvjetnog podizanja Muslimana. Do prevazilaženja ove podjeljenosti koja je usporavala razvoj Muslimana, povremeno je dolazio, i to u nižim jedinicama, gdje te razlike nisu bile tako oštro izražene kao u vrhovima. U nekim mjesnim odborima „Gajreta“ uvidano je da se odnos prema „Narodnoj uzdanici“ ne treba zasnivati na sukobljavanju sa sličnom kulturnom institucijom, nego ga razvijati na bazi „plemenite kulturne utakmice“.³⁴⁹

Međutim, navedeni slučajevi, iako izraz raspoloženja širokog članstva, ipak su predstavljali usamljene pojave i saradnja ova dva društva uglavnom se ograničavala na kurtoazne posjete zabavama predstavnika jedne i druge grupe.

Centralno mjesto, kako po visokom umjetničkom dometu tako i po popularnosti, pripadalo je godišnjim zabavama „Gajreta“ u Sarajevu, na čijem se organizovanju angažovalo Glavni odbor. Ove zabave s vremenom su postale prvorazredni društveni događaj godine, na kojima se okupljala elita građanskog društva onovremenog Sarajeva. Zabave je Društvo prvo bitno držalo u Oficirskom kasinu (Danas Dom JNA), a kasnije u Narodnom pozorištu. „Gajretovim“ zabavama su prisustvovali predstavnici vojnih i civilnih vlasti svi konzuli akreditovani u Sarajevu, predstavnici kulturno-prosvjetnih društava, vjerskih organizacija, kao i svi istaknuti javni i politički radnici.

U popularizaciji društva „Gajret“ i njegovih ideja zabave su odigrale veoma značajnu ulogu. Osim toga, predstavljale su i važan izvor prihoda koje je Društvo ostvarivalo.³⁵⁰

Pojava pjevačkih društava i horova neposredno je vezana za organizaciju zabava. Mušički udio u programu zabava, koji je bio nezaobilazan, podstično je djelovao da se iz čisto praktičnih razloga pristupi njihovom osnivanju. Kao što smo već navele, još 1905. godine, prilikom održavanja prve „Gajretove“ zabave u Sarajevu, formiran je i prvi pjevački zbor od 33 mladića. Kako su zabave sve više postajale omiljeni vid društvenog života, to se i osnivanje horova i muzičkih društava povećavalo. Među prvim muslimanskim pjevačkim društvima bilo je pjevačko društvo „Sloga“ u Livnu. Zabilježeno je da je i u Bijeljini tokom 1929. godine osnovan „Gajretov“ pjevački zbor koji je imao 28

³⁴⁸ Takve stavove zastupao je mjesni odbor u Cajniču, čiji su se članovi na godišnjim skupštinkama 1937. godine izjasnili za saradnju ova društva, koja se trebala odvijati priredjivanjem zajedničkih zabava i drugih akcija. ABH, FG, K-20, br. 2199/1937] U Gračanici je došlo i do konkretnе saradnje, te su mjesni odbori „Gajret“ i „Narodne uzdanice“ zajedno sa Narodnom bibliotekom organizovali igranje zajedničke tombole, čiji je prihod ravnomerno dijeljen. ABH, FG, K-19, 3075/36.

³⁴⁹ To pokazuje i broj zabava održanih tokom jedne godine. Tako su u 1925./6. priređene 32 zabave, 1927/28. god. 67, a već 1930. godine broj izvedenih zabava popco se na 175. — „Gajret“, X/1929, 216; „Gajret“, XI/1930, 336–337.

članova, a dirigent mu je bio učitelj Matija Filipović.³⁵¹ Prvi mješoviti hor u Bosni i Hercegovini osnovan je Livnu, a u svom sastavu imao je i prve Muslimanke.³⁵²

Gajret kao društvo za kulturno-prosvjetno podizanje Muslimana djelokrugom svoga rada obuhvatilo je i čuvanje i njegove muzičke tradicije, koja je, kako se isticalo, predstavljalala važan faktor u „izradivanju nacionalne kulture“.³⁵³ Rukovoden tim razlozima, Glavni odbor je poveo akciju za organizovanim osnivanjem pjevačkih horova u Sarajevu i svim onim mjestima gdje su za to postojali uslovi. S tim u vezi Glavni odbor izradio je Pravilnik pjevačkih društava, kojim je regulisao njihov status, funkcioniranje i zadatke.³⁵⁴

Na osnovu donecenog pravilnika došlo je do osnivanja više pjevačkih društava u BiH, a među prvim bilo je osnovano u Sarajevu 1930. godine. Tokom iste godine osnovano je pjevačko društvo u Mostaru (mješoviti hor od 60 članova), a 1931. godine u Banjaluci (ženski hor od 26 članova), Tuzli (muški hor od 42 člana), Bosanskoj Gradišći (muški hor).³⁵⁵ U Prijedoru „Gajretov pjevački zbor“ osnovan je 1932. godine na inicijativu prof. Midhata Šamića, koji je ujedno obavljao i dužnost horovođe.³⁵⁶

Prvi nastup „Gajretovog“ mješovitog hora iz Sarajeva bio je na „Gajretovoj“ zabavi 1931/32, kada se pod dirigovanjem Vojislava Jurića predstavio sarajevskoj publici izvođenjem djela Mokranja: „Pjesme sa Kosova“, i „Mekam“. Ovaj prvi nastup „Gajretovog“ građanskog hora svojim solidnim glasovnim mogućnostima i tehnikom izvođenja imao je, prema ocjeni kritike, sve uslove da se visoko afirmise među renomiranim horovima i pjevačkim društvima u Sarajevu.³⁵⁷

Pjevačko društvo u Sarajevu djelovalo je do konca 1934. godine, kada je zbog pomanjkanja materijalnih sredstava bilo raspušteno. Afirmaциja koju je ovo društvo steklo tokom četiri godine djelovanja, a osobito njegovog učešće na „Gajretovim“ zabavama i drugim samostalnim koncertima koje je organizovalo, dovele je do njegovog ponovnog konstituisanja 1936. godine. Na skupštini održanoj 21. oktobra 1936. izabrana je uprava u koju su ušli kao predsjednik Mehmed-beg Kapetanović, potpredsjednik Bekir Omersočić, sekretari Hajrudin Karić i

³⁵¹ „Gajretov“ pjevački zbor u Bijeljini, „Gajret“, X/1929, 110.

³⁵² Zabava „Gajretova“ ženskog pododbara u Livnu, „Gajret“, X/1929, 180.

³⁵³ Osnivanje „Gajretovih“ pjevačkih zborova, „Gajret“, X/1929, 322–323.

³⁵⁴ Pravilnikom je određeno da članovi pjevačkih društava mogu biti samo članovi „Gajreta“, a društva se mogu osnivati u svim mjestima gdje postoje „Gajretov“ organizacije. Pjevačka društva, prema tom pravilniku, imala su svoje upravne i nadzorne odbore, imovinu koja se sastojala od članarina, poklona, prihoda sa zabava i sl. U upravljanju pjevačkih društava bila je naglašena ingerencija Glavnog odbora, koliko je mogao da isključi svakog člana, ukoliko se, po ocjeni Glavnog odbora, ogriješio o interesu „Gajretovog“ pjevačkog društva. Glavni odbor je mogao raspustiti hor, ako utvrdi da ne postoji uslovi za njegov dalji rad, a imovina je prelazila u vlasništvo „Gajreta“. — Pravilnik „Gajretovih“ pjevačkih društava, „Gajret“, II/1930.

³⁵⁵ „Gajretova“ pjevačka društva, „Gajret“, XII/1931, 12, 326.

³⁵⁶ Osnivanje „Gajretovog“ pjevačkog zabora u Prijedoru, „Gajret“, XIII/1932, 19, 322–323.

³⁵⁷ Velika „Gajretova“ zabava u Sarajevu, „Gajret“ XIII/1932, 3, 36–38.

OSTALI OBЛИCI „GAJRETOVE“ DJELATNOSTI

Hasan Bračković, te članovi Hamid Dizdar, Ibrahim Karahasanović, Munira Šerbić i dr.³⁵⁸ Obnovljeno pjevačko društvo dobilo je i svoje prostorije u novom „Gajretovom“ domu. Društvo je odmah pristupilo upisu članova, te je za nepunu godinu brojalo 260 članova. Formiran je hor koji je imao 85 članova, te je pored muškog osnovan i mješoviti, koji je brojao 24 člana. Po broju članova ovaj „Gajretov“ hor bio je najjači u Sarajevu, a za horovođu izabran je poznati muzikolog Cvjetko Rihtman. Osim toga Društvo je osnovalo i druge sekcije: dilektantsku, koju je vodio Hamid Dizdar, i tamburašku, na čelu sa Zahidom Telagićem.³⁵⁹ Pjevačko društvo razvijalo je veliku aktivnost organizovanjem turneja u druga mjesta i učešćem u izvedbi na „Gajretovim“ zabavama. Centar okupljanja i društvenog života muslimanske omladine u Sarajevu postalo je sjedište pjevačkog društva u „Gajretovom“ domu.³⁶⁰

Ostala „Gajretova“ pjevačka društva: u Mostaru, Tuzli i Banjaluci s vremenom su se usagila, te je jedino „Gajretovo“ pjevačko društvo ostalo u Sarajevu. I ono je 1937. godine ušlo u sastav umjetničke sekcije mjesnog odbora „Gajreta“ u Sarajevu. Kad pjevački odsjek umjetničke sekcije mjesnog odbora pjevačko društvo je i dalje zadržalo svoj samostalan status.³⁶¹

Pored hora umjetnička sekcija osnovala je 1939. godine i svoj prvi džez orkestar, čime je riješen problem muzike za prigodne „Gajretove“ manifestacije i zabave. Džez orkestar brojao je 12 članova.³⁶²

„Gajretovo“ pjevačko društvo nastupalo je i na proslavama drugih sličnih društava: na proslavi 50-godišnjice srpskog pjevačkog društva „Sloga“ 1938. godine i srpskog pjevačkog društva „Gusle“ u Mostaru. Priznanje „Gajretovom“ pjevačkom društvu bilo je izraženo izborom 1939. godine za počasnog člana Akademskog pjevačkog društva „Obilić“ iz Beograda. Hor Društva je 1939. godine brojao 40 članova.³⁶³

³⁵⁸ „Gajretovo“ pjevačko društvo u Sarajevu, „Gajret“, XVIII/1937, 7–9, 150.

³⁵⁹ Isto.

³⁶⁰ Isto.

³⁶¹ Umjetnička sekcija mjesnog odbora „Gajreta“ u Sarajevu, „Gajret“, XX/1939, 7–9, 145–146.

³⁶² Isto.

³⁶³ Isto.

VII. LIKVIDACIJA „GAJRETA”

Poslijе aprilskog sloma i okupacije Kraljevine Jugoslavije i formiranja tzv. Nezavisne Države Hrvatske, u čiji je sastav ušla i Bosna i Hercegovina, jedna od prvih mjera novoustavljenih ustaških vlasti odnosi se na obustavljanje i zabranu daljeg djelovanja „Gajreta”. Tako se u istoriji Društva ponovila 1914. godina, samo u još drastičnijim okolnostima. Povjerenik za Bosnu i Hercegovinu Hakić Hadžić imenovan je za povjerenika u „Gajretu” Ibrahima Hadžiomaragića, sefa računovodstva Direkcije vakuфа. Najistaknutiji „Gajretovi” aktivisti nali su se na udaru vlasti: predsjednik dr Avdo Hasanbegović je uhapšen, a sekretaru Hamidu Kukiću, postavljeni povjerenik otkazao je službu, iako se on u to vrijeme nalazio u zarođeništvu u Njemačkoj.³⁶⁴

I u svim ostalim mjestima na teritoriji NDH došlo je do raspustaњa „Gajretovih” organizacija i zabrane njihove aktivnosti. Tako je u Banjaluci kao razlog za raspuštanje i zabranu rada mjesnom odboru „Gajret”, koji je izvršeno po naredenju dr Viktora Gutića, navedeno: „zbog izrazitog srpskog djelovanja među muslimanskim stanovništvom i inače protutrojčavatog djelovanja.”³⁶⁵

Ustaške vlasti su već u aprilu odlučile da „Gajretovu” imovinu preuzme društvo „Narodne uzdanice”. Prema dostupnim izvorima, ova odluka nije u redovima „Narodne uzdanice” našla na prijem kakav su očekivali vlasti. Povjerenik za Bosnu i Hercegovinu Hakić Hadžić izražavao je otvoreno negodovanje zbog takvog stava „Narodne uzdanice”, čiji su odbornici odbili da neko iz njihovih redova bude postavljen za povjerenika „Gajreta” u postupku njegovog likvidacije. Hadžićevu nezadovoljstvu zbog držanja vodećih članova „Narodne uzdanice” bilo je tim veće, što su, po njegovim riječima, i neki funkcioneri „Gajreta” bili saglasni da se „Gajretova” imovina preda „Narodnoj uzdanici”.³⁶⁶ Raz-

³⁶⁴ IAS, FG, K-83, br. 446 od 14. maja 1941.

³⁶⁵ IAS, FG, K-83/1941.

³⁶⁶ Glavna godišnja skupština delegata svih mjesnih odbora i povjereništava „Narodne uzdanice” za god. 1940/41. održana 27. srpnja 1941. Kalendar „Narodne uzdanice”, god. X/1942, str. 221–222. Ove navode Hakić Hadžića potvrđuju i izjave u Alije Nametka tadašnjeg sekretara „Narodne uzdanice”, koju mi je dao 25. januara 1978. godine. Prema njegovom sjećanju potpredsjednik „Gajreta” dr Zaim Sarac i još jedan „Gajretov“ odbornik u dva navrata tražili su od članova „Na-

loga nedovoljno izraženoj spremnosti da preuzme „Gajret”, i izvjesno kolebanje koje je s tim u vezi bilo prisutno u rukovodstvu „Narodne uzdanice”, objasnio je sam njen predsjednik, Edhem Mulabdić, na ovoj skupštini, izjavivši: „Pa nismo se žurili, nismo htjeli da padne na nas odium zbog ukidanja Gajreta.”³⁶⁷

I prema verziji koja je iznešena na godišnjoj skupštini „Narodne uzdanice” 27. VII 1941. godine, prvoj koja je održana u novoosnovanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, odluka o preuzimanju „Gajreta” nije izvala odusevljenje kod radnika „Narodne uzdanice”. Razlozi za to bili su, kako se čini, u bojazni od eventualnih prigovora da je „Narodna uzdanica” učestvovala u likvidaciji „Gajreta”, i drugo, što je preuzimanje „Gajreta” i u njegovih obaveza prema stipendistima predstavljalo opterećenje za društvo „Narodnu uzdanicu”, jer je bilo neizvjesno obezbeđenje finansijskih sredstava za povećani broj omladine.³⁶⁸

U izvještaju je navedeno da je „Narodna uzdanica” moralu primiti „Gajret”, ali je istaknuto da „odsad neće postojati dva naša društva, jedno privilegованo, a jedno netrpljeno, čak i proganjeno”. Preuzimajući „Gajret” i brigu oko njegovih pitomaca, društvo „Narodnoj uzdanici” objećano je puno razumijevanje i pomoć „od najvišeg mjesta”.³⁶⁹ Kroz čitavo vrijeme rata 1941–1945. godine „Gajret” je ostao u sastavu „Narodne uzdanice”.

Odmah iza oslobođenja zemlje došlo je do obnavljanja društva „Gajret”. Prva skupština održana je 3. jula 1945. godine i na njoj su zauzeti stavovi koji su pravac i sadržaj budućeg rada postavljali na nove osnove izgradene tokom narodnoslobodilačke borbe. „Gajretov” rad u svjetlu tih tradicija odvijao se u stvaranju zajedničkog fronta koji je povezivao Muslimane sa ostalim narodima Bosne i Hercegovine i jačao bratstvo i jedinstvo iskovano kroz narodnoslobodilačku borbu i revoluciju. Usvajajući takvu orientaciju, skupština je dala inicijativu da se izvrši koncentracija društava sa istim ciljevima, radi osnivanja

rodne uzdanice” da prihvate „Gajretovu” imovinu, obrazlažući taj svoj zahtjev bojazni da bi u slučaju odbijanja „Narodne uzdanice” „Gajretov” pitomec mogao prihvatići društvo „Napredak”, a što ne bi bilo u interesu ni „Gajreta” ni „Narodne uzdanice”.

³⁶⁷ Prema sjećanju prof. Hamida Hadžibegića, koji je prisustvovao ovoj skupštini, a da ga je autor 3. XII 1977. godine.

³⁶⁸ Hrvatsko muslimansko kulturno društvo „Narodna uzdanica” održala je svoju glavnu skupštinu... Kalendar „Narodne uzdanice”, str. 223, prema saopštenju Alije Nametka zapisnik o preuzimanju „Gajreta”, publiciran u kalendaru „Narodne uzdanice”, nije donio saopštenje stava „Narodne uzdanice” prema prihvatanju „Gajreta” u onom obliku kako je formulisan i saopšten skupštini. Saopštenje je objavljeno u znatno blažem tonu, uglavnom na zahtjev osta- lih učesnika skupštine.

³⁶⁹ Glavna godišnja skupština..., Kalendar „Narodne uzdanice”, str. 223, prema saopštenju Alije Nametka zapisnik o preuzimanju „Gajreta”, publiciran u kalendaru „Narodne uzdanice”, nije donio saopštenje stava „Narodne uzdanice” prema prihvatanju „Gajreta” u onom obliku kako je formulisan i saopšten skupštini. Saopštenje je objavljeno u znatno blažem tonu, uglavnom na zahtjev osta- lih učesnika skupštine.

saveza svih muslimanskih društava, kao i da se razmotri pitanje fuzije „Gajreta” i „Narodne udzanicе”. Novi duh „Gajretovog” rada došao je do izražaja i u odluci o ukidanju posebnih muških i ženskih odbora i objedinjavanju njihovog rada.³⁷⁰

U duhu tih inicijativa, a na osnovu zaključka Velike zemaljske konferencije Muslimana Bosne i Hercegovine o organizovanju masovnog rada na kulturno-prosvjetnom polju, došlo je do osnivanja novog društva „Preporod”, koje je objedinjavalo sve one pozitivne snage koje su djelovalo među Muslimanima. Osnivačka skupština „Preporoda” održana je u Sarajevu 13. septembra 1945. godine. Osnivanje „Preporoda” označilo je i konačan prekid sa našljedjem prošlosti, pod čijim uticajem se i u domeni kulturnog i prosvjetnog rada vršilo razdvajanje i podjela Muslimana u dva tabora. Političko jedinstvo ostvareno u NOBi garantovalo je i osnivanje ovog društva, u kojem su naše mjesto sve konstruktivne muslimanske snage, i koje su u zajednici sa ostalim narodima Bosne i Hercegovine osiguravale izvođenje tekovine. Za predsjednika „Preporoda” izabran je dr Zaim Šarac.³⁷¹

Društvo „Gajret” je na svojoj skupštini dan kasnije jednoglasno zaključilo da prestane djelovati kao posebna organizacija i uklopi se u novoformirano društvo „Preporod”. Formalan prijedlog o pristupanju „Gajreta” u „Preporod” podnio je Šukrija Kurtović. Time se, kako je tom prilikom naglašeno, „značaj društva „Gajret” nimalo ne umanjuje, nego je time ostvaren u punoj mjeri san „Gajretovih” radnika, jer će se ostvariti ono što nama do sada nije uspjelo”.³⁷² Istog dana i društvo „Narodna udzanača” na svojoj skupštini donijela je odluku o ulasku u društvo „Preporod”.³⁷³

Društvo „Preporod”, zajedno sa „Prosvjetom” i „Napretkom”, prvih godina izrađuju vršilo je značajnu ulogu u prosvećivanju i obrazovanju širih narodnih slojeva, razvijanju bratstva i jedinstva, što se i konkretno sprovodilo kroz sve tiešnju i prisniju saradnju ovih društava. Novi duh koji je vladao među društvinama ogledao se kroz osnivanje me-

³⁷⁰ Skupština obnovljenog „Gajreta”, — Predložena fuzija „Gajreta” i „Narodne udzanicе”, „Sarajevski dnevnik”, I/1945, 2, 3. VII 1945. 4.

³⁷¹ Osnovano je muslimansko kulturno društvo „Preporod”, „Sarajevski dnevnik”, I/1945, 65, 14. IX 1945, 3; Husein Brkić, „Preporod”, Almanah kalendarskog društva muslimana „Preporod” u Sarajevu, Sarajevo, 1946, str. 19–23; U proglašu pod nazivom „Muslimanima i Muslimankama Bosne i Hercegovine”, potpisani su članovi Upravnog odbora „Preporoda” kojeg su sačinjavali: potpredsjednik: Meho Sahinagić i Derviš Taširo; sekretari Hasan M. Rebac i ing. Abdulah Hakirević, blagajnik: Ibro Filipović, te članovi: Hasan Brkić, Husejn Brkić, Šukrija Kurtović, dr Hamdija Čemerlić, Ibrahim Ridanović, Avdo Humo, Skender Kulenović, dr Handija Bravo, ing. Fazilija Alikaljić, Esad Pašalić, ing. Muhammed Kadil, Midhat H. Alić, Hamid Kulić, Fadila Arnavutović, Hamdija Onimović, dr Hiba Ramadanović, Osman Karabegović, Sadik Bećarević, Mehaga Čomari, Nada Biser, Besim Korkut, Esač Kulenović, Dževad Midić, Mustafa Nazečić, dr Behajia Salihagić, Fadić Imamović, Mustafa Kamarić, Hajrudin Bujaklić, Kemal Hadžiomerspahić, Mustafa Porobić, Mustafa Vilović, Mesud Sadiković, ing. Hakić Hadžihasanović, Razija Handžić.

³⁷² „Gajret” je pristupio u jedinstvenom kulturno-prosvjetno-društvo Muslimana „Preporod”, Sarajevski dnevnik, I/1945, 66, 15. IX 1945. 3.

³⁷³ „I. Narodna udzanača” je pristupila „Preporodu”, „Sarajevski dnevnik”, I/1945, 66, 15. IX 1945. 3.

druđurušvenih odbora, koji su formirani pri glavnim odborima, kao i u mnogim podorganizacijama u unutrašnjosti. Putem ovih međudruštvenih odbora objedinjavanje je rad sva tri društva.

I pored toga što su kulturno-prosvjetna društva prvih godina iza rata vršila pozitivnu ulogu na planu kulturno prosvjetnog i političkog uzdržavanja svojih članova i šire, novi socijalistički odnosi koji su prožimali sve sfere života nametali su i zahtijevali nove više forme kulturno-prosvjetnog rada, koje odgovaraju socijalističkoj stvarnosti. Takve tendencije razvoja imale su za posljedicu postepeno odumiranje i gašenje ovih društava, čije su forme rada, izražene kroz podijeljenost djelovanja u svojim nacionalnim sredinama, u novim uslovima postajale kočnica daljem razvoju. U procesu izgradnje socijalističkih odnosa šira društvena zajednica sve više je preuzimala na sebe brigu o školovanju omladine i njegovanjem nacionalnih kultura. S druge strane, sredine u kojima su djelovala ova nacionalna društva i njihovo članstvo bili su obuhvaćeni raznim masovnim organizacijama kao što je Narodni Front, Sindikat, Narodna omladina, AFŽ i druge, u kojima su stvarani uslovi za zajednički rad. Osim toga Savez kulturno-prosvjetnih društava davao je široke mogućnosti njegovanja i razvoja nacionalnih kulturnih specifičnosti Srba, Hrvata i Muslimana. Iz tih razloga dotadašnja društva bila su osuđena na postepeno odumiranje, jer su ostajala bez članstva, organizacija i ljudi koji bi vodili njihov rad i ostvarivali program. Bez organizacija i članova u 1948. godini nisu održane ni godišnje skupštine, niti su izabrani novi Glavni odbori. Suočeni sa takvom situacijom, stari glavni odbori na svojim posljednjim sjednicama konstatovali su da je svaki rad za društva prestao, pa su jednoglasno zaključili da svoju imovinu i djelokrug rade prenesu na Savez kulturno-prosvjetnih društava Bosne i Hercegovine.³⁷⁴ To je predstavljalo i faktički kraj ovih društava, čije su neopozivne zasluge i pozitivna uloga koju su tokom godina vršili na planu kulturnog i prosvjetnog uzdržavanja ostali nezaobilazan doprinos kulturnoj istoriji naroda Bosne i Hercegovine.

³⁷⁴ A. Benac, Zašto su nacionalna kulturna društva prestala sa radom, „Odgrek”, III/1949, 25. IV 1949, str. 5; Salko Nazečić, Prestanak rada „Preporoda”, „Napretka” i „Prosvjetete”, „Oslobodenje”, VI/1949, br. 773, 16. IV 1949, 2.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Do osnivanja nekoliko kulturno-prosvjetnih društava u Bosni i Hercegovini dolazi početkom XX vijeka. Njihova pojava bila je izraz potreba novih društvenih snaga — domaće građanske klase, koja u uslovima uklapanja u tokove zapadnoevropske kulture i intenzivnog razvoja kapitalističkih odnosa postaje sve značajniji činilac u društvenom i nacionalno-političkom životu. Borba za ostvarenje interesa građanske klase podrazumijevala je stvaranje sopstvene nezavisne inteligencije. Ti ciljevi mogli su se postići i ostvariti angažovanjem vlastitih snaga u pravcu školovanja omladine i razvijanjem kulturno-prosvjetnih akcija u širim slojevima naroda. S tim i takvim osnovnim zadacima i dalekosežnim planovima pristupilo se osnivanju kulturno-prosvjetnih društava. Naglašena vjersko-nacionalna izdiferenciranost stanovništva u Bosni i Hercegovini došla je do izražaja i u zasebnom formirajući i paralelnom egzistiranju kulturno-prosvjetnih društava pojedinih nacionalnih zajednica: kod Srba „Prosvjete“, Hrvata „Napretka“, Muslimana „Gajreta“ (kasnije i „Narodne udzbrane“) i Jevreja „La Benevolencie“.

Specifičnost istorijsko-političkog, ekonomskog, kulturnog i religiozno-duhovnog života i razvoja bosansko-hercegovačkih Muslimana vidno se manifestovala i prilikom osnivanja „Gajreta“, koje je bilo obilježeno nedoumicanima i dilemama, karakterističnim za Muslimane u novim društveno-političkim uslovima poslije austrougarske okupacije 1878. godine. Pozitivno izjašnjavanje u korist osnivanja „Gajreta“ predstavljalo je trajnije opredjeljenje Muslimana u smislu orientacije prema usvajanju tekovina zapadnoevropske kulture i civilizacije, prevladavanje konzervativnih shvatanja i perspektivnije sagledavanje budućnosti u kojoj se imperativno nametalo usvajanje savremenog školovanja omladine, izučavanje modernih zanata i slično. Osnivanje „Gajreta“ predstavljalo je izuzetnu probu muslimanske svijesti i jednu od najznačajnijih raskrsnica u novoj istoriji Muslimana, koja je bila u znaku prelaza i smjene civilizacija: orientalnoislamske u zapadnoevropsku.

Osnivanje „Gajreta“ — jedne od najrazvijenijih muslimanskih kulturno-prosvjetnih organizacija svjetovnog karaktera u Bosni i Hercegovini — bilo je rezultat djelovanja i nastojanja muslimanske inteligencije, zapravo prve generacije muslimanskih intelektualaca obrazovanih

u evropskom duhu, koji su bili začetnici i nosioci svih kulturnih akcija s početka XX vijeka. (Behar, Gajret i drugo). U krugu tih kulturnih radnika najistaknutije mjestoauzimali su dr Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić, Osman Nuri Hadžić.

Društvo „Gajret“ je osnovano 1903. godine potkraj dvadesetogodišnjeg režima Benjamina Kalaja, kada su u Bosni i Hercegovini nastala i druga vodeća udruženja te vrste u okviru procesa institucionaliziranja nacionalnih pokreta. Djelujući otada skoro četiri decenije, „Gajret“ je uspješno vršio misiju na kulturno-prosvjetnom polju, pa i sreću, čime je ujedno odigrao i istaknutu ulogu u opštem razvoju muslimanske zajednice u Bosni i Hercegovini. Istoriski gledano, objektivni socijalni efekat „Gajretovog“ djelovanja u rasponu njegovog postojanja između austrougarskog razdoblja i vremena Kraljevine Jugoslavije, bez obzira na političko-klasne intencije njegovog zvaničnog programa, činilo je: školovanje omladine, stvaranje građanske, ali i marksističke inteligencije, prilagodavanje vremenu i životu u kapitalističkom društvu, ali i pobuna protiv njega, razvijanje zanatstva i trgovine na savremen način, prosvjećivanje seljaštva, emancipacija žene, kulturno uzdizanje na evropskim osnovama.

Snage na koje se oslanjalo to Društvo i u kojima je nalazilo uporište činila je inteligencija, sitni i srednji sloj muslimanskog građanstva. Ove socijalne kategorije su dominirajuće kako u „Gajretovim“ rukovodnim organima tako i u njegovom članstvu. To su, uglavnom, one društvene snage koje su bile nosioci kulturnih i književnih preorijentacija i koje se uspješno uklapaju u nove tokove privrednog, društvenog i kulturnog života u Bosni i Hercegovini. Ovakva socijalna struktura „Gajreta“ zadržala se, uz neke manje izmjene, i u periodu između dva rata. Glavni odbor „Gajreta“ sačinjavali su intelektualci, viši činovnici, trgovci, posjednici, industrijalci, vjerski službenici, tj. predstavnici tadašnjih vodećih slojeva muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. U „Gajretovom“ Glavnom odboru dominirale su slobodne profesije intelektualnih zanimanja: profesori, inženjeri, advokati, itd. I u socijalnoj strukturi „Gajretovih“ nižih tijela, pododborima i među povjerenicima, dominiraju uticajne ličnosti iz redova trgovaca, intelektualaca, činovnika i drugih. Uočljivo je da su u „Gajretovim“ organima upravljanja, i to samo nižim, sa veoma malim procentom bili zastupljeni radnici i seljaci, što ukazuje da je u „Gajretu“ prevladavao uticaj sitne i srednje buržoazije, napose inteligencije, koja je, uglavnom, poticala iz tih socijalnih kategorija.

U cjelini posmatrano, „Gajret“ je i po razudenosti programa i po širini uticaja koji je vršio u sredini gdje je djelovalo prevazilazio okvir jednog standardnog kulturno-prosvjetnog društva. Ne ograničavajući se samo na svoje članstvo, djelovanje ovog Društva imalo je širi dijapazon, što se izražavalo kako konceptom njegovog programa tako i po brojnosti i velikoj angažovanosti učesnika u njegovom sprovođenju.

Ostvarivanje šireg uticaja izvan okvira svoje organizacije „Gajret“ je postizao razvijanjem aktivnosti putem kojih su se propagirale i širile njegove ideje kulturnog i društvenog preobražaja. U toj funkciji značaj-

nu ulogu vršila je „Gajretova“ izdavačka djelatnost (list i kalendari, popularna biblioteka), njegovo predavanja, organizovani rad na širenju pismenosti (analfabetski tečajevi, razne škole), čitaonica, korepetitorji, te zabave i teferiči. Djelujući sa tih pozicija, „Gajret“ je sve više pokazivao pretencije da se izrazi kao kulturni pokret, kako je i od samih njegovih učesnika doživljavan i imenovan, koji je u svojim osnovnim smjernicama imao zadatak kulturnog i društvenog preobražaja Muslimana. Na toj liniji „Gajret“ je pored svoje kulturno-prosvjetne misije odigrao i ne malu ulogu u povezivanju Muslimana izvan kriterija i okvira vjerske zajednice, a da pri tome nije dolazilo da izražaju isključivost prema srpskoj i hrvatskoj sredini u Bosni i Hercegovini. Isto tako, u ovoj konцепциji „Gajreta“ mnogi su vidjeli i puteve srećeg povezivanja u smislu razvijanja jugoslavenske ideje i uzajamnosti. Ove tendencije u „Gajretu“ svoj puni zamah dobijaju u drugoj fazi njegovog djelovanja 1918–1941. godine, a naročito u godinama pred drugi svjetski rat.

S obzirom da je sa djelovanjem „Gajreta“ bio gotovo puno četiri decenije povezan čitav kulturno-politički razvoj Muslimana, to se i razmatranja o njemu ne mogu svestiti samo na praćenje njegove kulturne djelatnosti nego podrazumijeva i politički, pa i gotovo cjelokupni društveni život bosansko-hercegovačkih Muslimana.

Politički angažman „Gajreta“ može se pratiti kroz čitavo vrijeme njegovog postojanja. Ti momenti prisutni su već prilikom njegovog osnivanja, koje je izazvalo otpore i nerazumijevanja kako od strane vođa autonomnog pokreta, koji su mu uskratili svoju podršku iz razloga nepovjerenje prema radu inteligencije, tako i od strane Žemaljske vlade kojoj u jeku borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju nije odgovaralo organizovanje jednog jačeg muslimanskog društva, makar prosvjetno-humanitarnog karaktera, bez obzira na lojalnost njegovih pokretača i odsustvo bilo kakvog nacionalnog i političkog programa u njegovim aktima o osnivanju.

Do direktnog uvlacenja Društva u političke borbe i sukobe došlo je 1907. godine kada je Egzekutivni odbor Muslimanske narodne organizacije preuzeo „Gajret“ pod svoju kontrolu. Politizacija Društva se intenzivirala od dolaska Osmanske Đikića za sekretara „Gajreta“ i jačanja u njemu pozicija srpski orijentisanih muslimanskih političara (demokrata). U političko-stranackim sukobima Društvo je sve više postajalo važan činilac, jer je kao pogodna politička transmisija i sredstvo koristeno za djelovanje među Muslimanima.

Politička funkcija „Gajreta“ naročito je izražena u međuratnom periodu, jer se preko njega i putem njega, nasuprot djelovanju i akciji Jugoslavenske muslimanske organizacije, razvijala zamašna politička djelatnost u pravcu pridobijanja Muslimana i njihovog čvršćeg vezivanja uz režim i aparat vlasti. Korištenje političke organizacije Društva u navedene svrhe ostvarivano je preko vrhova „Gajretove“ uprave u kojoj su pojedine ličnosti i grupe bile tijesno povezane sa aparatom vlasti. U ovoj grupi muslimanskih političara poznatih po svojoj prosrpskoj i režimskoj orijentaciji isticao se dr Avdo Hasanbegović, koji se nalazio na čelu „Gajreta“ skoro 20. godina. On je bio jedan od istak-

nutih radikalih i glavnih protagonisti sproveđenja politike na planu odvajanja Muslimana od Jugoslavenske muslimanske organizacije. Hasanbegović se ne mogu osporiti zasluge za razvoj Društva.

U političkom životu Muslimana između dva svjetska rata, pored Jugoslavenske muslimanske organizacije, koja je bila vodeća muslimanska bosanskohercegovačka građanska partija, svakako određeno mjesto pripada i „Gajretu“, koji je okupljaо znatan dio muslimanske bosansko-hercegovačke inteligencije, koja se politički vezala za srpske građanske stranke i opredjeljivala za srpsku nacionalnu orijentaciju. Ova politička podjela i polarizacija suprotstavljenih političkih struja jasno se osrtavala kroz cijeli ovaj period.

U borbi za politički uticaj među muslimanskim masama društvo „Gajret“ je predstavljalo pogodnu platformu za djelovanje na tom planu. Stoga je razumljiv interes različitih muslimanskih političkih struja da u njemu zadobiju što jači uticaj. Iako je njihova stranka bila neosporni politički reprezentant Muslimana, vodstvo Jugoslavenske muslimanske organizacije i pored više pokušaja nije uspjelo, kao u ostalim muslimanskim institucijama, protegnuti svoj uticaj i na „Gajret“, koji je za čitavo vrijeme ostao izvan njihovog domaćaša. I pored toga što je u redovima „Gajreta“ bilo dosta pristalica Jugoslavenske muslimanske organizacije, kao što je bilo i članova „Gajreta“ koji su pripadali Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji, vodstvo Jugoslavenske muslimanske organizacije nije moglo da utiče na političku orijentaciju „Gajreta“.

Postavlja se pitanje koji su to razlozi uticali da Jugoslavenska muslimanska organizacija, iako je okupljala izrazitu većinu muslimanskog stanovništva, a samim tim i znatan dio „Gajretovog“ članstva, nije uspjela da osvoji ovo društvo i stavi ga pod svoju kontrolu?

Prije odgovora na ovo pitanje potrebno je naglasiti da je pitanje odnosa „Gajreta“ i Jugoslavenske muslimanske organizacije imalo izrazito političko obilježje, te da su motivi konfrontiranja ovih, uslovno rečeno, grupacija, prvenstveno političke prirode. Pri tome treba imati u vidu da su obje ove grupacije, i po svom programu i po članstvu koje su okupljale, bile muslimanske, ali su to bile različite organizacije sa posebnim neposrednim zadacima i nejednakim političkim opredjeljenjima. Mada su se deklarisali kao zastupnici osnovnih programskih interesa Muslimana, „Gajret“ i Jugoslavenska muslimanska organizacija su se razilazili, pa čak i međusobno sukobljavali. Program sa kojim je Jugoslavenska muslimanska organizacija istupila obuhvatao je sva značajna pitanja političkog, nacionalnog, privrednog, socijalnog, vjerskog i prosvjetnog razvitka bosansko-hercegovačkih Muslimana, i bio je tako koncipiran da je prividno zadovoljavao interes svih socijalnih slojeva Muslimana. Mada se po proglašene programske orijentacije vodstvo Jugoslavenske muslimanske organizacije nije dosljedno pridržavalo, često je kršilo i podredivalo svojoj praktičističkoj politici, ono je ipak vještima političkim takrtiziranjem uspjelo okupiti pretežno dio muslimanskih struktura u svoju organizaciju, nametnuti im se kao političko vodstvo i u njihovo ime ostvarivali svoje klase interese.

S druge strane, vodeće garniture u „Gajretu“ nastoje da preko ovog društva takođe politički djeluju među Muslimanima u cilju njihovog odvajanja od uticaja Jugoslavenske muslimanske organizacije i vezivanja za srpske političke stranke i vladajući režim. Te tendencije naročito su izražene godinama šestostanuarske diktature, kada „Gajret“ uz svesrednju podršku režima istupa i kao faktor podrške zvaničnoj politici. Izuzimajući taj kratkotrajni period, nosioći ovih tendencija u „Gajretu“ nisu uspijevali da ostvare jači politički uticaj u muslimanskim masama, koje su u svojoj većini pristajale uz Jugoslavensku muslimansku organizaciju.

Šakako, ovdje je bitno naznačiti da, kada se govori o ovoj političkoj konfrontaciji, uvijek treba imati u vidu samo vrhove, kako „Gajret“ tako i Jugoslavenske muslimanske organizacije, dok se taj sukob u bazi i u širem njihovom članstvu otupljivao i gubio na intenzitetu.

S druge strane, ovdje se nije radilo ni o sukobljavanju na klasno-nacionalnoj osnovi. Naprotiv, ista klasna pripadnost vrhova Jugoslavenske muslimanske organizacije i „Gajreta“ omogućavala je često sporazujevanje i postizanje kompromisa kao stalnih popravnih pojava ovih sukoba.

Ključni razlozi nemogućnosti vođstva Jugoslavenske muslimanske organizacije da ostvari znatniji uticaj na društvo „Gajret“ ležali su i u sljedećem:

Program sa kojim je „Gajret“ istupao, a koji je u prvi plan isticao kulturni, prosvjetni, obrazovni, ekonomski i druge vidove rada među Muslimanima, kao i rezultati tog djelovanja koji nisu bili mali, stvorili su snažan obrambeni mehanizam u odnosu na pretencije Jugoslavenske muslimanske organizacije. U tome je i te kako važnu ulogu imao materijalni položaj i potencijali „Gajreta“: on je za ono vrijeme školovao znatan dio omladine, a razvijao je i čitav niz drugih značajnih aktivnosti.

Drugi moment koji je imao bitnu ulogu u odnosima Jugoslavenske muslimanske organizacije i „Gajreta“ ležao je u političkom položaju Društva, koje je imalo punu podršku režima, i od 1923. godine i zaštitni znak kraljevske kuće Karađorđevića, jer mu je prestolonaslednik Petar bio protektor. Nesumnjivo da se tim pokroviteljstvom ukazivalo i na to da se ovo društvo stavlja pod zaštitu Dvora, a samim tim i u službu zvanične politike. Iz tih razloga je u vođstvu Jugoslavenske muslimanske organizacije, i kada je bila na vlasti, prevladavala oporuntistička linija u odnosu na „Gajret“, jer su bili svjesni da ga u takvim okolnostima ne mogu osvojiti, pa to poslije 1923. godine više i ne pokušavaju. Zbog toga, a i zbog nastojanja da neutrališe političko djelovanje „Gajreta“ među Muslimanima, vođstvo Jugoslavenske muslimanske organizacije je osnovalo drugo kulturno-prosvjetno društvo — „Narodno udržanici“. Kroz paralelno egzistiranje ova dva muslimanska društva sa različitim političko-nacionalnim opredjeljenjima, intenzivirao se proces političke i nacionalne diferencijacije Muslimana, koji je naročito bio izražen u vrhovima ovih društava. Međutim, u bazi, u lokalnim tijelima i članstvu ta političko-nacionalna strujanja nisu imala

jačeg odjeka, niti su mogla ugroziti dominaciju osnovnih kulturno-prosvjetnih ciljeva i funkcija ovih društava. Prevalentnost kulturno-prosvjetne misije ovih društava, nasuprot tendencijama da se ona koriste u pravcu nacionalno-političkog podvajanja Muslimana, izražavana je kroz zahtjeve progresivnih snaga za objedinjavanjem njihovog rada i stapanjem u jedinstveno društvo u cilju okupljanja svih snaga spremnih za rješavanje akutnih problema Muslimana.

Pokušaji srpskih vladajućih krugova da se preko „Gajreta“, kao muslimanskog društva, nacionalno-politički djeluju na albansko, tursko, crnogorsko i makedonsko stanovništvo islamske vjere, nisu dali očekivanih rezultata. S obzirom na nacionalne parole s kojima je „Gajret“ nastupao, ta nastojanja imala su upravo suprotni efekat.

Nacionalna misija i uloga „Gajreta“ među Muslimanima, koja je bila zvanično proglašavana, a još više izražena u nastojanjima jednog dijela njegovog prorežimski orijentisanog vođstva, predstavljala je, u krajnjoj liniji, sastavni dio političkih planova i težnji srpske buržauzije usmjerenih na „nacionalizovanje“ Muslimana u srpskom smislu.

U nacionalno-političkoj i režimskoj akciji i orientaciji koju su zastupali i provodili „Gajetrovi“ vrhovi bila su u ne maloj mjeri prisutna i shvatnja da je u takvom njihovom stavu sadržan i jedan od načina kojim se stvaraju povoljni uslovi za savremen i koliko-toliko povoljan razvoj Muslimana. Svakako da je jedan broj muslimanske inteligencije, koja se priklonila Beogradu, opredjeljujući se za srpsku nacionalnu orijentaciju u uslovima nacionalne neravnopravnosti i ugnjetavanja kakvi su bili u vremenu između dva rata, gledao mogućnost za normalnu egzistenciju Muslimana. Moglo bi se reći da je srpsko nacionalno i političko opredjeljenje rukovodećih „Gajetrovih“ radnika dobrim dijelom imalo pretežno konjunkturu političku sadržinu. S izuzetkom djelovanja manjeg broja ličnosti u „Gajretu“ koje su bile pristaše Demokratske stranke (braća Kurtović, H. Rebac, H. Kukić i drugi), ta politička orijentacija uglavnom je bila u smislu identifikacije sa srpskom Radikalnom strankom, odnosno Jugoslavenskom nacionalnom strankom 30-ih godina. To je, na primjer, uočio i Stanislav Vinaver, koji je iznoseći svoje impresije sa „Gajetrove“ zabave u Sarajevu, u listu „Vreme“ (V/1925, br. 1125, 5. II 1925, 3) pisao da se u muslimanskim masama nacionalno opredjeljenje za srpsko poistovjećuje sa pripadnošću Radikalnoj stranci. I to je, prema Vinaveru, jedan od razloga da je usvajanje srpske nacionalne misli ograničeno na uzak krug, te da nema rezultata u širokim muslimanskim slojevima.

Srpskom opredjeljenju „Gajreta“ i njegovoj nacionalno-političkoj misiji pribavan je važan znacaj i smisao i izvan muslimanske sredine. To pokazuju reagovanja i stavovi nekih srpskih krugova na Gajretovu misiju „nacionalizovanja“ Muslimana. Razlikujući jednu „zdravu nacionalnu orijentaciju“ od politikantskog služenja režimu, komentator novosadskog lista „Narod“ (III/1926, 13, 17. IV. 1926, 3), povodom turneve „Gajetrove“ omладine u Vojvodini 1926. godine, podvlačio je da program „Gajreta“ na buđenju nacionalne svijesti Muslimana, onako kako ga je provodila tadašnja „Gajetrova“ uprava, mora biti revidiran.

Jer, ukoliko se „nacionalizovanje“ Muslimana nastavi takvim načinom, i pod pretpostavkom da „Gajretova“ akcija urodi plodom, „onda naša braća muslimani neće biti ni dobri Jugoslaveni tij. ni kulturni ni napredni Srbijani kulturni ni napredni Hrvati, već dobri Srnaovci.“

A kada je uoči rata došlo do izvjesne političke preorientacije, u sklopu koga i izjašnjavanje „Gajreta“ za autonomiju Bosne i Hercegovine 1939. godine, iako se radilo o izrazito političkom pitanju, našlo je tada na dosta nerazumijevanja i stavljalo pod sumnju „Gajretovu“ nacionalnu orijentaciju. U ekstremnim krugovima kod Srba takav „Gajretov“ stav bio je dovoljan razlog da se i „Gajretu“ i vodećim njegovim ličnostima, poznatim po svom dotadašnjem radu u pravcu srpskog „nacionalizovanja“ Muslimana, ospori nacionalno obilježje. Identifikacija nacionalnog sa političkim opredjeljenjem nesumnjivo je predstavljala ozbiljnu prepreku da se u muslimanskim masama prihvati srpska nacionalna orijentacija.

Svoj neuspjeh u pridobijanju muslimanskih masa za srpsku nacionalnu ideju „Gajretovo“ rukovodstvo pravdalo je identifikacijom pravoslavlja sa srpsvom u uslovima tradicionalnog nasljeđa uske vezanosti vjere i nacije u bosanskohercegovačkoj sredini. „Gajretovi“ pravici i ideolozi (Kurtović, Rebac, Brkić) ispravno su uočavali i stavljali primjedbe o štetnosti mješanja vjere i nacije, kao jednom od osnovnih neuspjeha svojih napora na „nacionalizovanju“ Muslimana u srpskom smislu. Iz jedne izjave Huseina Brkića u „Novom vremenu“ (god. III/1931, br. 11 od 21. III 1931, str. 1–2) jasno se vidi da upravo prožetost nacionalnog religioznom notom onemogućava svaki nacionalni rad koji se pod srpskim odnosno hrvatskim imenom odvija u muslimanskim slojevima. Mnogi „Gajretovi“ radnici smatrali su da će se slabljenjem i eliminiranjem religiozne komponente u nacionalnom sadržaju stvoriti povoljni preduslov bržeg procesa tzv. nacionalizovanja Muslimana u srpskom ili hrvatskom smislu. Međutim, rezultati istorijskog razvoja pokazali su zablude takvih shvatnjava, potvrđujući da je upravo religija svojevremeno odigrala ulogu jednog od konstitutivnih elemenata i vododjelnice u formiranju nacije, prvenstveno na području Bosne i Hercegovine. Ti istorijski procesi bili su između dva rata već toliko podmakli da se njihovi rezultati nisu mogli revidirati, izuzimajući nastojanju šematska shvatanja koja su i nadalje izjednačavala, zapravo brkala nacionalnu i vjersku pripadnost.

Međutim, i muslimanski ideolozi koji su prigovarali miješanju vjere i nacije zapadali su u slične protivurječnosti. Bila je vrlo prisutna pojava, koja je podjednako vrijedila za propagatore kako srpske tako i hrvatske nacionalne misli među Muslimanima, da su oni za platformu svoga djelovanja uzimali okupljanje na muslimanskoj podlozi, premda su mu davali srpski odnosno hrvatski nacionalni okvir. „Gajretova“ platforma — srpskog muslimanskog društva — prema kojoj oznaka „srpsko“ ima nacionalno obilježje, a atribut „muslimansko“ vjersko obilježje — najrječitiji je primjer za ovo mišljenje. Opravdanost posebnog organizovanja Muslimana — a pojam musliman uvijek su uzimali u vjerskom smislu, „Gajretovi“ aktivisti pokušavali su objasniti speci-

fičnim uslovima i položajem Muslimana (kulturnim, političkim, ekonomskim i dr.) kao i konzervativizmom širokih muslimanskih slojeva. Cijena naglašavanja srpske odnosno hrvatske opredjeljenosti Muslimana bila je preraćena ustupcima u pravcu njihovog organizovanja na muslimanskoj bazi. Izgovor je bio da se moralo voditi računa o jakim osjećajima muslimanske posebnosti kod masa. S obzirom na izrazito naglašene osjećaje posebnosti, koncesije ove vrste — objašnjavale su bile su najpogodniji način da se pridobiju muslimanske mase, pa i jedan dio njihovih intelektualaca za širu saradnju na srpskoj (analogno i hrvatskoj) nacionalnoj osnovi.

I zaista, može se reći da je „Gajret“, odnosno njegovo uže rukovodstvo, pod pritiskom, razvoju političkih prilika poslije 1936. godine, s jedne strane, i uticajem i raspoloženjem muslimanskih masa, s druge strane, uvidjelo da svoje dalje uspješno djelovanje može ostvariti jedino pod uslovom da učini odredene koncesije u odnosu na svoju raniju ideologiju i stavove. Taj evolucijski stav „Gajreta“ svoju kulminaciju dostigao je 1939/40. godine, kada su „Gajretove“ rukovodeće strukture kompletno podržale ideju autonomije Bosne i Hercegovine. U poznatoj deklaraciji, donijetoj na plenarnoj sjednici Glavnog odbora „Gajreta“ 26. i 27. novembra 1939. godine, govorilo se o tri posebne subjektiviteti, o Srbima, Hrvatima i Muslimanima, kao ravno-pravnim činocima u rješavanju pitanja Bosne i Hercegovine.

Nepunu godinu dana kasnije, na završetku „Gajretove“ konferencije o zadružarstvu, u novembru 1940. godine, jedan od „Gajretovih“ ideologa, prof. Husein Brkić, u objašnjavanju stava Muslimana prema nacionalnom izjašnjavanju izjavio je: „Ima ih koji nas pozivaju: ‘hajte u Srpsvo, hajte u Hrvatstvo’, kao da mi nismo već u naciji. Ali mi ne možemo da shvatimo takve ‘pozive’ naročito od onih koji kažu ‘Nema Srpsva bez pravoslavlja, nema Hrvatstva bez katolicizma’. Mi takvo interpretiranje nacionalizma ne možemo da primimo, mi „Gajretovi“ pogotovo, a vjerujemo da ga ne može primiti ni čo naš elemenat. Mi hoćemo da u harmoniji sa ostalom braćom, djelujemo u naciji kulturno, prosvjetno i privredno organizovani, da muslimanski element i njegovo nacionalno osvjećavanje izgradimo na temeljima naših nacionalnih osobina i odlike. Mi smo svjesni, da imamo svoj divan jezik, svoju krasnu poeziju, koja je biser naše narodne poezije, da imamo tradiciju, sa kojom možemo biti ponosni. Mi, na osnovu toga, u smislu „Gajretove“ ideologije, hoćemo da izgradimo i probudimo naše nacionalno osjećanje, da se kulturno, prosvjetno i privredno organizujemo i da takvi saradujemo u naciji. Mi hoćemo da izgradimo pravo nacionalno shvatanje, bez ikakve primjese, jer smo svjesni da takvo potpuno pravo i nacionalno shvatanje znači i nešto i za naciju i za nas. Radeci u tom pravcu, kao sitni radnici, kao članovi „Gajreta“, kao ostvariovi „Gajretove“ ideologije, mi vjerujemo da smo na dobrom putu i da ćemo uspjeti.“

Koncept koji je izložio Brkić, iako nije sasvim precizno definisan, predstavljao je u svakom slučaju novi prilaz „Gajretovih“ vodećih ličnosti u gledanju na muslimanske aktuelne probleme, pa i nacionalno

pitanje. Iz konteksta ove Brkićeve izjave može se razumjeti da on ukazuje upravo na posebne nacionalne oznake Muslimana u okviru jedne šire koncepcije nacionalnog jedinstva. U tom svjetlu posmatrano, sve očiglednije se sagledava izrastanje „Gajreta“ u nacionalnu instituciju Muslimana. Svojim programom rada među Muslimanima, koji je bio veštečnik i raznovrstan, „Gajret“ je afirmisao muslimanski etničko-duhovni identitet, blizak širokim muslimanskim masama. Samo na takvim koncepcijama „Gajret“ je mogao da obezbijedi širu podršku i postiže rezultate, što je nesumnjivo doprinosilo njegovoj popularnosti u širokim muslimanskim krugovima. Značaj toga ne umanjuje ni činjenica da je „Gajret“, u početku diskretno, imao sve naglašeniju srpsku nacionalnu orijentaciju, a od 1929. godine u svom nazivu i srpsku nacionalnu oznaku. Međutim, da je to srpsko nacionalno obilježje „Gajreta“ bilo nametnuto i imalo pretežno formalni karakter vidi se iz činjenice da je ovo Društvo i po programu svoga djelovanja kao i po članstvu na koje se računalo bilo i ostalo izrazito muslimansko. Na protiv, oni pokazuju da je „Gajret“ svojom cijelokupnom aktivnošću doprinosio učvršćenju muslimanske posebnosti i afirmaciji narodnog mentaliteta bosansko-hercegovačkih Muslimana kao posebne skupine u Bosni i Hercegovini. Ti rezultati potvrđuju da je „Gajret“ bio izraz te posebnosti Muslimana i da je doprinosio razvoju njihovog individualiteta, bez obzira što su nosioći prospapski ili prohrvatskih tendencija i različitim političkim opredjeljenja u pojedinim fazama istorije „Gajreta“ nastojali i u ime tog Društva izjavljivali.

U mnogostrukoj aktivnosti „Gajreta“ prioritet je neosporno pripadao ispunjavanju zadataka u pravcu modernog školovanja Muslimana na svim stepenima obrazovnih institucija, uključujući i univerzitete. Rezultat takve orijentacije Društva sadržan je u činjenici da je većina muslimanske inteligencije do 1941. godine bila ili stipendirana od „Gajreta“ ili je na neki drugi način bila vezana s njim. Te zadatke na stvaranju muslimanske inteligencije „Gajret“ je ostvario putem školovanja srednjoškolske i univerzitetske omladine, davanjem stipendija, potpora i zajmova.

U prvoj fazi svoga djelovanja do 1914. godine orijentacija „Gajreta“ bila je usmjerenja na pomaganje školovanja omladine na višim i srednjim školama, što je doprinisalo da se ubrza proces formiranja muslimanske inteligencije evropskog profila. U ovom periodu Društvo je potpuno ili djelomično omogućilo školovanje 545 daka i to: 30 na fakultetima, 223 na gimnazijama, 87 na realkama, 80 na trgovačkim školama, 53 na drugim stručnim školama i 52 na zanatima.

U skladu sa državnom politikom u oblasti školstva, koja je akcenat stavljalja na srednje obrazovanje, prosvjetno-školska politika Društva u periodu između dva svjetska rata bila je usmjerenja prvenstveno na školovanje srednjoškolske omladine. Takva orijentacija poisticala je, prije svega, iz potrebe za stvaranjem što većeg broja kadrova sa srednjoškolskim obrazovanjem, a realizacija tih zadataka bila je ostvaravana putem sopstvenih internata. Društvo je ukupno imalo osam srednjoškolskih internata, muških i ženskih, a neki od njih bili su zajednički

sa društvom „Prosvjeta“. U njima je „Gajret“ školovao prosječno 300–450 učenika godišnje. U zastupljenosti „Gajretovih“ pitomaca po vrstama škola koje su pohađali prvo mjesto pripadalo je gimnazijama, a zatim slijede srednje stručne škole: trgovačka, tehnička, geodetska i druge. U školskoj politici Društva prisutne su bile težnje u forsiranju stručnih škola kao što su učiteljska, srednja tehnička, geodetska i druge, koje su bile deficitarne muslimanskim učenicima, a koje su s druge strane omogućavale njihovim završnim dacima sigurniju egzistenciju. Društvo je naročito preferiralo učiteljsku školu, imajući u vidu ulogu i značaj učitelja u podizanju opštetoobrazovnog nivoa.

Školovanje univerzitetske omladine uglavnom je vršeno preko Beogradskog Gajret-a, „Osman Đikić“, koji je dopunjavao program i djelovanje bosanskohercegovačkog „Gajreta“, sa kojim je činio jednu organsku cjelinu. Od školske 1926/27. godine u Beogradu su osnivani ženski internati stvoreni uslovni za školovanje Muslimanki na univerzitetu. Do 1940. godine putem Beogradskog Gajreta, „Osman Đikić“ studij je završilo preko 300 studenata.

Iako je društvo „Gajret“ i po svom programu i po ciljevima bilo zainteresovano prvenstveno za stvaranje savremene inteligencije, ono je ipak pomagalo i školovanje teološkog kadra, stipendiranjem učenika na medresama i serijatskoj gimnaziji, a od 1928. godine i studenata na teološkom fakultetu u Kairu. Angažovanje Društva na pomaganju teološkog pravca bilo je motivisano neophodnim potrebama za stvaranjem savremenog vjerskog kadra, što je u krajnjoj liniji olakšavalo i „Gajretovu“ misiju kulturnog i prosvjetnog rada u širim slojevima.

Najveći broj učenika koje je Društvo školovalo poticao je iz siromašnih gradskih sredina, dok su djeca sa selja bila manje zastupljena.

Preme tome, formiranje muslimanske inteligencije u doba Austro-Ugarske i u periodu između dva rata neodvojivo je vezano za djelovanje „Gajreta“, čijom zaslugom je školovano preko 6000 osoba na srednjim, stručnim i visokim školama, što je predstavljalo 2/3 muslimanske inteligencije u Bosni i Hercegovini i Sandžaku.

Iako u manjem obimu, društvo „Gajret“ poklanjalo je određenu pažnju i privrednom podizanju Muslimana, što se očitovalo kroz intenzivno pomaganje stvaranja kadrova modernih zanatljija. Ove tendencije bile su prisutne i tokom prve faze djelovanja Društva do 1914. godine, ali je tek u periodu između dva rata ovaj pravac „Gajretovog“ rada dobio puniji zamah. U realizaciji zadataka na podizanju zanatljiskog podmlatka Društvo je osnovalo Šegrtski dom (jedno kraće vrijeme i ženski), a sa istim ciljem ostvarena je i plodna saradnja sa srpskim privrednim društvom „Privrednik“ iz Beograda, a pred sam početak rata i muslimanskim zanatljiskim društvom „Hurijet“. Putem ovih institucija Društvo je forsiranjem izučavanja savremenih i perspektivnih zanata doprinisalo bržem uključivanju Muslimana u moderne oblike zanatske i privredne djelatnosti.

Ovaj program „Gajretovog“ rada bio je dopunjeno organizovanjem i osnivanjem ustanova privredno-socijalnog karaktera („Gajretova“ cilimarska škola, Zadružna Kola Srpskih Sestara i „Gajreta“, Radionica za izučavanje i izradu ručnih radova u Trebinju, Ženska stručno-zanatlijska škola u Stocu i druge), koje su dale značajan doprinos stručnom zanatskom ospozobljavanju i zapošljavanju, prije svega muslimanske ženske radne snage.

Navedeni napori i rezultati „Gajreta“ su utoliko značajniji kada se ima u vidu znatno zaostajanje muslimanske omladine u školovanju i uzme u obzir činjenica da je znatan broj lica bez kvalifikacije svih uzrasta bio agrarnom reformom poslije prvog svjetskog rata lišen dodatačnih izvora sredstava za egzistenciju.

U „Gajretovom“ programu kroz čitavo vrijeme njegovog djelovanja jedan od važnih pravaca činio je tzv. pokret za emancipaciju Muslimanke i borba za njen izlazak na pozornicu društvenih i kulturnih zbivanja kao aktivnog subjekta.

Pitanje emancipacije muslimanske žene i izmjene njenog društvenog i socijalnog statusa nametalo se samo po sebi kao posljedica izmjenjivih društveno-političkih i ekonomskih odnosa, kojima su Muslimani bili izloženi poslije austrohrske okupacije 1878. godine. Novo vrijeme imperativno je zahtijevalo izmjenju dodatačnog društvenog statusa žene, koja je, stegnuta okovima zastarjelih shvatanja i prevaziđenih vjerskih običaja, bila isključena iz javnog života. Takav njen tretman negativno se odražavao i na ekonomski položaj Muslimana, jer je isključivanjem žena, kao značajnog ekonomskog potencijala, bilo eliminisano skoro pola muslimanske populacije od privredivanja.

Konzervativna shvatanja o otkrivanju žena predstavljala su osnovnu zapreku kako modernom školovanju muslimanske ženske djece tako i aktivnom uključivanju Muslimanke u savremeni život. I pored velikih otpora savremenjem tretmanu Muslimanki, progresivna shvatanja o potrebi njenog školovanja i uposte emancipacije, sticala su sve više pristalica, osobito među progresivnom inteligencijom. Uvidajući svu važnost ovog problema, društvo „Gajret“ prvo je počelo podsticati školovanje muslimanske ženske djece davanjem stipendija i otvaranjem ženskih internata u Sarajevu i Mostaru. Nakon osnivanja Beogradskog Gajreta „Osman Đikić“ (1923), pored muškog njegova uprava otvorila je i ženski internat i time doprinisala visokoškolskom obrazovanju muslimanske ženske omladine.

Iako „Gajretov“ program o emancipaciji Muslimanki nije uvijek, zbog jakog religioznog uticaja i konzervativnih shvatanja, nailazio na odobravanje i podršku širih muslimanskih slojeva, a često je bio i smetnja njegovoj široj popularizaciji, Društvo je ipak, kroz čitavo vrijeme, istrajno i uporno, sa više ili manje uspjeha, djelovalo u pravcu razbijanja prevaziđenih shvatanja o položaju Muslimanke i izmjeni njenog statusa. Sirenje tih ideja i pridobijanje za njih šireg kruga, ne samo svog članstva, Društvo je ostvarilo kroz osnivanje ženskih odbora, držanje analfabetskih tečajeva, zavara, putem popularnih predavanja, kroz svoju izdavačku djelatnost u listu i kalendarima „Gajret“ i na druge

načine. Nije bez značaja da je Društvo u ovim naporima bilo podržano i od jednog dijela napredne uleme (vjerske inteligencije). U ovoj borbi za savremeni tretman Muslimanki značajnu ulogu imao je i Kongres Muslimana intelektualaca, koji se u režiji društva „Gajret“ održavao povodom proslave njegove 25-odgođenice u Sarajevu 1928. godine. Na kongresu je zauzeto stanovište da pokrivanje žene nije vjerska norma i da Muslimanki nije zabranjeno školovanje, privredovanje i učeće u kulturnom i socijalnom napretku. Iako su usvojena stanovišta značila pobjedu progresivne misli, iz razloga istorijskih i savremenih društveno-ekonomskih, socijalnih i vjerskih prilika i odnosa, svojim najvećim dijelom ostala su na nivou deklaracija. Tek je pobeda socijalističke revolucije donijela i konačno rješenje muslimanskog ženskog pitanja.

Ova „Gajretova“ akcija za emancipaciju Muslimanke, koja se protезala i izvan Bosne i Hercegovine, okupila je oko Društva većinu muslimanske napredne inteligencije, kojoj je učeće u ovom dijelu „Gajretov“ programa pružalo mogućnost djelovanja u pravcu zadovoljavanja svojih progresivnih shvatanja i opredjeljenja.

S druge strane, iste mogućnosti okupljanja naprednih snaga oko „Gajreta“ pružao je i socijalno-ekonomski sadržaj njegovog programa. Izmjenu nepovoljnog socijalnog stanja i prevazilaženja klasnih suprotnosti unutar muslimanske zajednice vodeći „Gajretovi“ radnici nisu zagovarali provodenjem radikalnih socijalno-političkih reformi, što je i razumljivo ako se ima u vidu njihova klasna pripadnost, odnosno opredjeljenost, koja je određivala i njihovu aktivnost u tom pravcu. Oni su smatrali da rješenje tih problema mogu postići akcijom socijalne solidarnosti, razvijanjem različitih formi zadržućog organizovanja i djelovanja. Rezultat tih nastojanja „Gajret“ ogledao se u osnivanju i eгzistiranju niza ustanova privredno-socijalnog karaktera i organizacija zadržunog tipa. Ove ustanove su i pored svog paljivatog karaktera doprinisale ublažavanju i otupljuvanju oštice socijalne bijede.

Kao i druga tadašnja vodeća kulturno-prosvjetna društva u Bosni i Hercegovini, i „Gajret“ je razvio raznovrsnu i srazmerno bogatu izdavačku djelatnost, u kojoj se očitovala socijalna priroda, programska orientacija i kulturna potencija „Gajreta“ u pojedinim fazama njegovog razvoja i javnog istupanja. U kulturnom i prosvjetnom obrazovanju Muslimana istaknuto ulogu imala su „Gajretova“ izdanja, prije svega njegov časopis, a zatim kalendari i druga lektira. Posebno značajnu ulogu na tom planu odigravao je časopis „Gajret“, koji je tokom svoje prve serije izlaženja 1907–1914. godine znatno doprinio i formiraju muslimanske čitalачke publike. U ovom periodu časopis su uredivali Edhem Muladić, Mustaj-beg Halilbašić, Osman Đikić, dr Murat Sarić i Avdo Sumbul. Uz zadržavanje muslimanskog obilježja kao osnovne

odrednice, časopis „Gajret“ se svojom programskom orientacijom naranjanja na vlastite tradicionalne duhovne vrijednosti i uz naglašeno opredjeljenje usvajanja pozitivnih tekovina zapadne kulture i civilizacije svrstavao u red istaknutih književnih listova.

Ova programska orientacija nastavila se i dominirala je i tokom druge serije izlaženja časopisa „Gajret“ 1921–1941. godine, mada je tada prisutna i tendencija da se u njemu vrši propaganda na planu političkog i nacionalnog opredjeljenja Muslimana kao Srba. Iako je izlazio u različitim društveno-političkim prilikama i uslovima, prosvjetna svrha ovog časopisa i sadržaj njegovog programa izražavali su zajedničke kulturno-prosvjetne tendencije Muslimana. Taj kulturno-prosvjetni i duhovni kontinuitet u časopisu „Gajret“ ogledao se kroz usvajanje rada prethodnih generacija i saradnje njihovih predstavnika u poslijeratnom „Gajretu“. Ta težnja za jedinstvom izražena je i u „Spomenici“, te u brojnim člancima u časopisu „Gajret“, zatim prilikom proslave Bašagićevog jubileja. U časopisu „Gajret“ istovremeno sarađuju članovi grupe sarajevskih književnika i drugi pisci. Društveni razlozi ovoj pojavi književno-kulturnog i prosvjetnog zajedništva, koje je izražavano i nješto u časopisu „Gajret“, ležali su u:

— istoj idejno-kulturoj orientaciji prema Zapadu i usvajajuju pozitivnih tekovina i emancipaciji od Istoka, uz isticanje svoga slavenskog porijekla i vlastitog identiteta;

— istoj narodnoj bazi, širokim muslimanskim masama, kao člansku, čitalačkoj publici i kulturnom konzumentu jednog elementa koji ima određen gradanski interes, a to je: savremeno školovanje omladine, izučavanje modernih zanata i trgovine, preko ovog društva i uz njegovu materijalnu pomoć.

— da je to članstvo bilo, općenito uvezši, u teškom materijalnom položaju i da mu je bila potrebna socijalna pomoć, te je bilo najvećim dijelom indiferentno na nacionalne i političke diferencijacije.

Pored toga, časopis „Gajret“ je — u granicama tadašnjih shvatanja i opredjeljenja njegovih urednika i saradnika — stalno zastupao i njegovo zblžavanje i prožimanje svih nacionalnih kulturnih tokova i stvaralaštva u Bosni i Hercegovini i na širem jugoslovenskom planu.

Uočljivo je da je tokom dugogodišnjeg izlaženja časopis „Gajret“ više puta mijenjao svoju fisionomiju i profil, rasponu od književnog časopisa do suhoparnog glasnika i izviđača istoimenog Društva, zavisno od potreba Društva, finansijske situacije kao i ličnosti koje su ga određivale (Sukrija Kurtović, A. Hifzi Bjelevac, Hamid Kukić, Hamza Humo).

Časopis „Gajret“ odigrao je značajnu ulogu u okupljanju i podsticanju književnih ambicija muslimanskih pisaca, a njegov karakter određivao je kako sadržaj i problematika koju je obrađivao (namijenjena prvenstveno Muslimanima), tako i većina saradnika Muslimana u njemu. Takva uređivačka politika doprinosiла је podizanju svijesti o vlastitim književnicima i posebnom književnom stvaralaštvu, što je došlo do izražaja u zahtjevima, iznesenim uoči rata, za uvođenjem u nastavni program muslimanskih pisaca ravnopravno sa srpskim i hrvatskim.

Izdjana „Gajreta“ (časopis i kalendari) uglavnom su odražavali nivo i stepen dostignut na planu naučnog, književnog i umjetničkog stvaralaštva Muslimana Bosne i Hercegovine i bili dokaz njihovih kreativnih sposobnosti. Ona su u znatnoj mjeri doprinisala da se Muslimani, njihova prošlost, religija, tradicija i kultura prezentiraju široj javnosti. Sa takvom konцепцијom su uredništva časopisa i kalendara okupljala na saradnju znatan broj muslimanskih intelektualaca, od kojih su se kasnije mnogi afirmisali kao poznati kulturni, javni i naučni radnici, između ostalih i dr Fazlija Alikaljić, dr Mehmed Begović, dr Ibro Brkić, dr Hamdija Čemerlić, Hamid Dizdar, Nedim Filipović, Hamza Humo, dr Mustafa Kamarić, dr Hamdija Kapidić, Hasan Kikić, Čamil Sijarić, dr Alija Silajdžić, dr Midhat Šamčić i drugi.

Imajući u vidu značaj i ulogu religije u životu Muslimana, s jedne strane, i pretenzije „Gajreta“ da svoje djelovanje i uticaj prenese na sve sfere života Muslimana, s druge strane, Društvo je imalo i svoj koncept u odnosu na vjerski život, a prije svega u pitanju vakuфа. Svoja shvatanja o neophodnosti i potrebi savremenog preobražaja Muslimana Društvo je nastojalo da protegne i na vjerski život pripadnika islamske zajednice, što je pretostavljalo, prie sveza, savremenu interpretaciju islamskog učenja, njegovo oslobođanje od primjesa koje su predstavljale kočnicu savremenom razvoju Muslimana, a u stvari nisu imale uporišta ni u izvormu islamu.

Na toj liniji „Gajretov“ radnici razvijali su živu aktivnost, prvenstveno u svojim izdanjima, u kojima je značajno mjesto pripadalo člancima i raspravama sa područja islamistike. Slična aktivnost sprovedena je i putem „Gajretov“ popularnih predavanja. Osnovna karakteristika ovog angažmana bila je sadržana u savremenom tumačenju islama. Ova „Gajretova“ konceptu, iako je izazivala otpore konzervativnih krugova, imala je podršku jednog dijela uleme, koja se aktivno angažovala u realizaciji „Gajretovog“ programa. Učešće vjerskih službenika, raznog profila, u radu Društva bilo je evidentno od njegovog osnivanja, a može se pratiti tokom cijelog njegovog rada. U tome nisu izostajali ni najistaknutiji predstavnici Islamske (vjerske) zajednice, od kojih su mnogi zauzimali i važne funkcije u rukovodećim organima „Gajreta“. Njihovo prisustvo i djelovanje u „Gajretu“ umnogom je doprinisalo popularizaciji Društva i njegovoj afirmaciji u širim muslimanskim slojevima.

Veoma značajnu, ne samo materijalnu nego i moralnu podršku „Gajretovom“ radu pružao je stav tadašnjeg reis-ul-uleme Čauševića, koji je porez nizu izjava o potrebi pomaganja „Gajretu“, čak i jednim zvaničnim aktom preporučio muslimanima da se obavezna vjerska davanja, naročito zekjat (godišnji vjerski porez u visini 2,5% cijelokupne imovine) može davati društву „Gajret“. Doktrinarni opravданost ove odredbe Čaušević je zasnovao na činjenici da društvo „Gajret“ potropomaganjem školovanja omladine čini veliku uslugu islamskoj zajednici i tako ispunjava sve uslove predviđene šerijatskim propisima.

Od posebnog su značaja nastojanja i zahtjevi „Gajretovaca“ u pogledu savremene reorganizacije vakuфа, sa ciljem da se njegovi ekonom-

ski potencijali iskoriste za savremene potrebe Islamske zajednice i u interesu širih slojeva muslimanskih masa u Bosni i Hercegovini. U tome su bili sprečavani od strane konzervativnih krugova ulemi i političara Jugoslavenske muslimanske organizacije, koji su držali glavne pozicije u vakuftskim organima upravljanja. Tek nakon provedene reforme Islamske vjerske zajednice 1930. godine „Gajretovi“ radnici, jedno kraće vrijeme, uspjeli su da zadobiju kontrolu nad vakuftom. Tada su u njegove organe ušle najistaknutije ličnosti „Gajreta“. (dr Avdo Hasanbegović, Hamid Kukić, ing. Suljaga Salihagić, dr Ibrahim Hadžiomerović i drugi.)

Mada se „Gajret“ po svojoj političkoj, zapravo prorežimskoj usmjerenoći, koju su zagovarali i sprovodili njegovi vrhovi, nalazio na strani suprotnoj od djelovanja progresivnih snaga i revolucionarnog pokreta toga doba, upravo u redovima Društva, a prije svega, među srednjoškolskim i studentskom omladinom, formirao se i razvijao jedan dio muslimanskog podmlatka komunističke orientacije. Ove pojave i procesi stajali su u uskoj vezi sa konsolidacijom i porastom uticaja Komunističke partije Jugoslavije, koja se kao jedina organizovana snaga u zemlji odlučno suprotstavila režimu diktature i potom postigla značajne uspjehe u organizovanju revolucionarnog i antifašističkog pokreta narodnih masa. Središnje i učvršćenje redova Komunističke partije pod novim rukovodstvom na čelu sa Josipom Brozom mnogo je doprinijelo da Partija znatno proširi svoju bazu i uticaj, zahvaljujući upravo politici širokog okupljanja masa kroz borbu za odbranu nezavisnosti zemlje, za nacionalnu slobodu, samopredjeljenje i ravnopravnost, za demokratske reforme rješavanja gorućih ekonomskih i socijalnih problema.

Orientacijom na polulegalne i legalne oblike aktivnosti Komunistička partija Jugoslavije stvarala je uporišta i širila svoj uticaj na sve oblasti društvenog i političkog života. Ove nove metode rada Komunističke partije na jugoslovenskom planu odrazile su se i u „Gajretovoj“ organizaciji, u kojoj komunisti ostvaruju znanat uticaj među njegovim progresivno orijentisanim članstvom, poglavito među omladinom. To se očitovalo jačanjem pozicija komunista i napredne inteligencije u više mjesnih odbora „Gajreta“ (Mostar, Pljevlje, Puračić) i čitaonica (Mostar, Koraj i druge). S druge strane, „Gajretova“ organizacija bila je pogodna sredina, koju su istaknuti komunisti koristili u pridobijanju njegovog članstva i liniju stvaranja i djelovanja Narodnog fronta, kao opštег revolucionarno-demokratskog pokreta naroda, koji je u drugoj polovini 30-ih godina Komunistička partija Jugoslavije inicirala i izgradivala na antifašističkom raspoloženju masa u borbi protiv tadašnjeg režima i reakcionarnih snaga u međunarodnim razmjerama.

Proces reorganizacije SKOJ-a, započet 1937. godine, značio je stvaranje jezgra i osnove širokog i jedinstvenog naprednog omladinskog pokreta. Porast uticaja SKOJ-a odrazio se i u redovima srednjoškolske i studentske omladine, koja se pod okriljem „Gajreta“ školovala u njezovim internatima u Sarajevu, Mostaru, Banjaluci, Beogradu, Bihaću i drugim mjestima. U „Gajretovim“, kao i u internatima sličnih društava, jačao je uticaj Komunističke partije, i u njima je ona stvarala čvrsta uporišta iz kojih se vršilo širenje demokratskih i komunističkih ideja. Prisustvo skojevac, pojedinih članova i simpatizera Komunističke partije u „Gajretovim“ internatima doprinisalo je da progresivna i napredna shvatnja brže prodiru među ostale pitome i djeluju na njihovo idejno-političko izgradivanje i marksističku orientaciju. Iz duge liste naprednih omladinaca i komunista koji su se školovali posredstvom „Gajreta“ spomenemo samo neke: Fazlija Altkalifić, Agan Bostandžić, Hasan Brkić, Mahmut Bušatlija, Zijo Dizdarević, Avdo Humo, Osman Karabegović, Rikard Kuzmić, Remzija Omanović, Hamdija Pozderac i mnogi drugi.

U „Gajretovim“ internatima formirana su jezgra koja su sačinjavali napredni omladinci, skojevc i simpatizeri Komunističke partije, iz kojih su se kasnije razvili aktivi te revolucionarne partije i SKOJ-a, pod čijim uplivom i orijentacijom omladine dobiva suprotan smjer od onog koji su joj namijenili zvanični krugovi i pristalice vladajućeg režima. Pozicije i uticaj građanskih krugova na internatsku omladinu sve je više slabio, a iz „Gajreta“ i njegovih internata stalno se regrutovao novi napredni naraštaj koji je nastojao da unese novi duh u Društvo.

U naprednom omladinskom pokretu istaknuto mjesto u okviru bosansko-hercegovačke omladine i šire zauzimala je studentska omladina komunističke orijentacije koja se pod okriljem „Gajreta“ školovala na univerzitetima u Beogradu i Zagrebu. Tu je došlo do izražaja društveno-klasno jedinstvo napredne, ljevičarski orijentirane omladine, koja se stvarala u internatima ovog društva od njegovih stipendista. Ovdje se nacionalno-politička osnova još više proširivala; u „Gajretu“, osobito beogradskom, učestvuju i Srbi i svi ljevičari bez obzira na nacionalnu pripadnost. Na liniji Komunističke partije Jugoslavije studentska omladina je ispoljavala visok stepen političke svijesti i spremnosti da se svim silama suprotstavi kako reakcionarnoj unutrašnjoj, tako i profašističkoj spoljnoj politici režima. U političkoj aktivnosti studentske omladine poseban značaj odigrala su otvorena pisma bosansko-hercegovačke omladine, koja su faktički predstavljala legalnu formu djelovanja Komunističke partije i njenog obraćanja širokim slojevima svih naroda Bosne i Hercegovine. U tim javnim saopštenjima su izneseni stavovi i ocjene Komunističke partije Jugoslavije najvažnijih savremenih unutrašnjih i spoljnopoličkih zbiljanja. U tom pogledu od posebnog je značaja Treće otvoreno pismo bosansko-hercegovačke omladine „Protiv rata! Za slobodu, demokratiju i ravnopravnost naroda! Za autonomiju Bosne i Hercegovine“ (1. decembra 1939. godine), u kojem su sasvim određeni izneseni stavovi Komunističke partije Jugoslavije o istučajiji u svijetu i stanju u Kraljevini Jugoslaviji, napose o narodnoj

autonomiji Bosne i Hercegovine, slozi i ravnopravnosti sva tri naroda koji žive u njoj — Srba, Hrvata i Muslimana. Konceptacija ukupne, napose nacionalne politike Komunističke partije Jugoslavije postala je vrlo popularna, prvenstveno zato što je izražavala stvarne potrebe i htijenja širokih slojeva svih naroda u zemlji.

U svim studentskim akcijama, naročito studenata iz Bosne i Hercegovine, učestvija je brojna zastupljenost studentske omladine koja se školovala u Beogradskom Gajretu „Osman Đikić“. Na komunističku opredjeljenost znatnog dijela studentske omladine ovog doma i njenu uopće progresivnu orientaciju snažno je djelovao jedan broj komunista u ovom domu, među kojima naročito: Džemal Bijedić, Mahmut Bušatlija, Zijo Dizdarević, Ragib Džindo, Avdo Humo i mnogi drugi.

Napredni omladinski pokret odigrao je značajnu ulogu u borbi za demokratizaciju zemlje i okupljanju širokih narodnih slojeva oko revolucionarnog radničkog pokreta, odnosno Komunističke partije Jugoslavije. Komunistička studentska omladina u okviru revolucionarnog studentskog pokreta svojom aktivnošću doprinosila je ne samo stvaranju i jačanju sve šireg revolucionarnog omladinskog pokreta nego i daljem snaženju demokratskog i revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji uopšte. Djelovanje Partije i SKOJ-a u redovima srednjoškolske i studentske „Gajretteve“ omladine, kao i u širem njegovom članstvu, bitno su doprinisli njihovom opredjeljenju za demokratski progresivni pokret, a ta orijentacija je dobila svoje puno značenje i potvrdu u vrijeme okupacije zemlje, kada se znatan dio „Gajretovog“ članstva, studenata i učenika iz njegovih internata uključio u narodnooslobodilački pokret i borio u redovima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. To potvrđuje i podatak da 13 narodnih heroja Jugoslavije potiče iz redova bivših „Gajretovih“ pitomaca ili stipendista: Hasan Brkić, Rifat Burđević, Mahmut Bušatlija, Ragib Džindo, Ahmet Fetahagić, Husein Hodžić, Avdo Humo, Ismet Kapetanović, Osman Karabegović, Mustafa Latifić, Esad Midžić, Safet Mujić i Ognjen Frica.

Treba konstatovati da je samo nekoliko pojedinaca iz „Gajretovih“ rukovodećih struktura (Mustafa Mulalić, Fehim Musakadić, dr Ismet Popovac, Muhamed Preljubović i Mustafa Pašić), koji su se i inače još prije rata eksponirali kao ekstremni srpski nacionalisti, učestvovalo u toku rata u četničkom pokretu Draže Mihailovića. Na strani ustaša nije se angažovala nijedna uglednija ličnost iz vodećih krugova i aktivista „Gajreta“.

Sudobosna 1941. godina, koja je predstavljala prelomni momenat u istoriji svih jugoslovenskih naroda, bila je presudna i za društvo „Gajret“, jer je tada kvisilinska ustaška vlast u okviru svojih prvih mjeđa nasilja, 1941. godine zabranila njegovu djelatnost.

Odmahiza oslobodenja zemlje obnovljen je rad društva „Gajret“. Na osnovu zaključka Velike zemaljske konferencije Muslimana, a u duhu tekućih i intencija narodnooslobodilačke borbe i revolucije, došlo je 1945. godine do osnivanja novog kulturno-prosvjetnog društva „Preporod“, u koje se uključuju i društva „Gajret“ i „Narodna uzdanica“.

Postojeća kulturno-prosvjetna društva „Prosvjeta“, „Napredak“ i „Preporod“ su se stepeno gasila i konačno 1949. godine svoju imovinu i obaveze prenijela na Savez kulturno-prosvjetnih društava Bosne i Hercegovine, budući da je staranje o školovanju omladine preuzeala čitava društvena zajednica, a kulturno-prosvjetna djelatnost na širim i bogatijim zajedničkim osnovama postala masovna i prevazišla predašne odnose i forme u toj oblasti. To je predstavljalo i faktički kraj ovih predratnih društava, čije pojedinačne i zajedničke tekovine — stvarane decenijama — predstavljaju vrijedno nasljeđe i doprinos kulturnoj istoriji naroda Bosne i Hercegovine.

Osim toga, ova društva i samim svojim programom i praktičnim radom na terenu dala su značajan doprinos razvijanju i propagiranju ideja bratstva među narodima Bosne i Hercegovine i istovremeno suzbijanju uticaja nemalobrojnih snaga koje su u prošlosti bile nosioci nacionalnog i vjerskog podvajanja i netrpeljivosti. Srodnost i komplementarnost programa i zadataka kulturno-prosvjetnih društava nosila je u sebi od samog početka i pretpostavke njihovog uzajamnog dopunjavanja i saradnje, čime su se izgradivali mostovi povezivanja i zblizavanja.

Analiza cijelokupne istorije društva „Gajret“ pruža osnovu za konstataciju da ono, i pored svih pokušaja manipulisanja njime u političke svrhe, nikada nije bilo nosilac isključivosti i zatvaranja, nego, naprotiv, uvijek se zalagalo za povezivanje i saradnju, uzajamnost i zblizavanje. Takva funkcija „Gajreta“, kao, uostalom, i drugih eminentnih kulturno-prosvjetnih društava u Bosni i Hercegovini, evidentna je od samog njegovog osnivanja, a izražavala se i kroz njegovanje raznih formi zajedničkog rada.

U tome je pored kulturne, neosporno sadržana nezaobilazna konstruktivna šira uloga, misija i tradicija vodećih kulturno-prosvjetnih društava u Bosni i Hercegovini.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

A) NEOBJAVLJENI:

ARHIV SR BOSNE I HERCEGOVINE (ABH):

- Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF), odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu, prezidijalna (Pr BH) i opšta arhiva (BH)
- Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)
- Narodna vlada Narodnog vijeća SHS 1918—1919 (NVNVSHS)
- Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu 1919—1921 (ZV)
- Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu 1921—1924 (PU)
- Veliki župan sarajevske oblasti 1924—1929 (V. Z. S. O.)
- Kraljevska banska uprava Drinske banovine 1929—1941 (KUBDB), serije: povjertljiva grada (Pov) i državna zaštita (DZ)
- Zbirka telegrama Šola-Pribićević 1919 (ZTS-P)
- Fond društva „Gajret“ 1921—1940 (FG). Zapisnici ženskog mješnog odbora „Gajreta“ u Sarajevu 1939—1941, Zapisnici muškog mješnog odbora „Gajreta“ u Sarajevu 1940/41, Zapisnici „Gajretove“ privredne zadruge, Knjige stipendista 1921—1927, Knjiga članova „Gajreta“ 1937.

ISTORIJSKI ARHIV U SARAJEVU (IAS):

- Arhiv društva „Gajret“ 1919—1941. Knjige zapisnika godišnjih skupština „Gajreia“ 1903—1914, Knjige zapisnika sjednica Glavnog odbora „Gajreta“ 1907—1914, Knjige zapisnika sjednica Glavnog odbora „Gajreta“ 1921—1941, Knjiga okružnica Glavnog odbora „Gajreta“ 1923—1941.
- Zapisnici vakufsko-mearifskog saborskog odbora u Sarajevu 1914—1918.
- Ostavština Safvet-bega Bašagića

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU:

- Mešić Ademaga, Memoari, I, II, Prijepis (u rukopisu)
- Vjerske zajednice i politička zbijanja u Bosni i Hercegovini od

austrougarske okupacije 1878. do 1945. godine. Sarajevo 1978. (Rukopis).

— Dokumentacija Instituta za istoriju u Sarajevu. Memoarska grada.

GAZI HUSREVBEGOVA BIBLIOTEKA U SARAJEVU:

- Zbirka proglaša i letaka
- Arhiv Gazi Husrevbegova biblioteke

ARHIV JUGOSLAVIJE U BEOGRADU (AJ):

- Ministarstvo pravde
- Ministarstvo unutrašnjih dela
- Ministarstvo prosvete
- Dvor
- Društva i udruženja

ARHIV SRPSKE AKADEMIJE NAUKA I UMETNOSTI

- Kartoteka studenata Beogradskog Gajreta „Osman Đikić“

B) OBJAVLJENI:

Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Sabrao i uredio dr Ferdo Hauptmann. Izdavač: Arhiv SR BiH, Sarajevo, 1967.

Cetrtdeset godina. Zbornik sjećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. „Kultura“, Knjiga II, Beograd, 1960.

Grada o djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini 1921–1941. „Veselin Masleša“. Sarajevo, 1977.

Istorijski arhiv KPJ. Tom II. Kongres i zemaljske konferencije KPJ 1919–1937. Beograd, 1950.

Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine. 1906–1911. Zagreb–Sarajevo 1906–1911.

Izvještaj upravnog odbora društva Beogradski Gajret „Osman Đikić“ o radu u 1940. godini. Beograd, 1940.

Izvještaj upravnog odbora vakufskog vijeća u Sarajevu za 1931/32. godinu. Sarajevo, 1932.

Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom. Građa. Redaktor Risto Besarović. Izdavač Arhiv BiH, Sarajevo, 1968.

Pravila društva „Gajret“, objavljena: 1903, 1905, 1908, 1911, 1921, 1923, 1929, 1932, 1939.

Pravilnik za „Gajretove“ čitaonice. Sarajevo, 1930.

Pravilnik „Prosvjetinog“ i „Gajretovog“ dačkog doma za srednjoškolce u Trebinju. Sarajevo, 1938.

Pravilnik „Gajretovog“ ženskog tečaja za krojenje i šivenje.

Pravilnik „Gajretovih“ srednjoškolskih internata i šegrtskih domova.

Proglaš Muslimanima i Muslimankama Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1945.

Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. godine. Sarajevo, 1912.

Zakon o društvima za Bosnu i Hercegovinu. Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo, 1910.

Zbornik Zakona i Naredaba. Sarajevo, 1918.

Zapisnici sjednica islamske prosvjetne anketke. Sv. I, Sarajevo, 1911.

Zapisnici godišnjih skupština društva „Gajret“. List „Gajret“, 1907–1914, 1921–1941.

STAMPA — NOVINE

„Bosansko-hercegovački glasnik“, Sarajevo, 1906.

„Bošnjak“, Sarajevo, 1891–1910.

„Domovina“, Sarajevo, 1920–1922.

„Glasnik JMO“, Sarajevo, 1925.

„Hrvatski dnevnik“, Sarajevo, 1906–1914.

„Islamski svijet“, Sarajevo, 1932–1935.

„Jednakost“, Sarajevo, 1918–1919.

„Jugoslavenski list“, Sarajevo, 1918–1941.

„Jugoslavenska pošta“, Sarajevo, 1929–1941.

„Komunist“, Beograd, 1946, br. 1.

„Musavat“, Mostar–Sarajevo, 1906–1911.

„Muslimanska svijest“, Sarajevo, 1936–1941.

„Narodna pravda“, Sarajevo, 1921–1923.

„Novi vek“, Sarajevo, 1913.

„Novi Musavat“, Sarajevo, 1911–1912.

„Novo vrijeme“, Sarajevo, 1929–1931.

„Narod“, Novi Sad, 1926.

„Ogledalo“, Sarajevo, 1907.

„Obzor“, Zagreb, 1903–1904.

„Oslobodenje“, Sarajevo, 1949.

„Politika“, Beograd, 1921–1941.

„Pravda“, Sarajevo, 1919–1929, 1936–1941.

„Reforma“, Sarajevo, 1928.

„Sarajevski cvjetničnik“, Sarajevo, 1868–1872.

„Samouprava“, Sarajevo, 1910–1912.

„Samouprava“, Beograd, 1919–1928.

„Sarajevski dnevnik“, Sarajevo, 1945.

„Sarajevski list“, Sarajevo, 1881–1918.

„Sarajevski novi list“, Sarajevo, 1941.

„Sloboda“, Mostar, 1975.

„Slovenski Jug“, Beograd, 1938.

„Srpska riječ“, Sarajevo, 1905–1914.

„Vreme“, Beograd, 1925.

„Vrijeme“, Sarajevo, 1919.

„Večernja pošta“, Sarajevo, 1921–1933.

„Zeman“, Sarajevo, 1911–1912.

ČASOPISI — PERIODIKA

- „Behar”, Sarajevo, 1900—1911.
 „Budućnost”, Sarajevo, 1919—1920.
 „Casopis za suvremeno povijest”, Zagreb, 1971.
 „Gajret”, Sarajevo 1907—1914, 1921—1941.
 „Gajret” kalendar, Sarajevo 1906/7, 1907/8, 1915, 1937—1941.
 „Glasnik” arhiva i Društva arhivista, Sarajevo, 1963.
 „Glasnik” Vrhovnog islamskog starješinstva u Jugoslaviji, Sarajevo, 1970.
 „Gledišta” XII/1971, Sarajevo.
 „Godišnjak” Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1965.
 „Narodno jedinstvo”. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za 1932.
 „Napredak” kalendar za 1927, Sarajevo, 1926.
 „Narodna odbrana”, Beograd, 1940.
 „Narodna uzdanica”, kalendar, Sarajevo, 1933—1945.
 „Novi behar”, Sarajevo, 1930—1934.
 „Odjek”, Sarajevo, 1949.
 „Preporod” almanah-kalendar kulturno-prosvjetnog društva muslimana „Preporod” u Sarajevu, Sarajevo, 1946.
 „Prilozi” Instituta za istoriju, Sarajevo, 1965—1981.
 „Srpska omladina”, Sarajevo, 1912—1913.
 „Srpski književni glasnik”, Novi Sad, 1928.
 „Vardar” kalendar Kola Srpskih Sestara, 13/1924.

LITERATURA

A) KNJIGE I BROŠURE

- Balagija Abduselam, *Uloga vakuja u verskom i svetovnom prosvjećivanju naših muslimana*, Beograd, 1933.
 Begović Mehmed, *Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Beograd, 1938.
 Bogićević Vojislav, *Pismenost u Bosni i Hercegovini od pojave slovenske pismenosti IX vijeku do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. godine, „Veselin Masleša”*, Sarajevo, 1975.
Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom, „Geca Kon”, Beograd, 1938.
 Corić Boris, *Nada, Književnohistorijska monografija*, Sarajevo, 1978.
 Curić Hajrudin, *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800—1878*, SANU, Naučno delo, Beograd, 1965.
 Curić Hajrudin, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. „Veselin Masleša”*, Sarajevo, 1983.
Cetvrti i pet konferenciјe KPJ za Bosnu i Hercegovinu u istorijskom razviku revolucionarnog pokreta 1938—1941, Institut za istoriju u Sarajevo i Komisija Predsjedništva CK SK BiH za istoriju, Sarajevo, 1980.
 Čulinović Ferdo, *Jugoslavija između dva rata, I, II*, Zagreb, 1961.
 Dedijer Vladimir, *Dnevnik*, Beograd, 1951.
Dvadeset i pet godina „Prosvjete” 1902—1927, Sarajevo, 1927.

IZVORI I LITERATURA

- Erić Milivoje, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941, „Veselin Masleša”*, Sarajevo, 1958.
 Hadžijahić Muhamed, *Od tradicije do identiteta, „Svjetlost”*, Sarajevo, 1974.
 Hadžijahić Muhamed, *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, Starješinstvo IZ u SR BiH, Sarajevo, 1977.
 Imamović Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878—1914, „Svjetlost”*, Sarajevo 1976.
Istorische pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine, Institut za istoriju u Sarajevo, Sarajevo, 1968.
 Krusevac Todor, *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878—1918*, Izdanie Muzeja grada Sarajeva, Sarajevo, 1960.
 Mulajić Mustafa, *Orijent na Zapadu*, Beograd, 1936.
Napor Bosne i Hercegovine, „Narodna odbrana”, Sarajevo, 1929.
Narodni heroji Jugoslavije, Institut za savremenu istoriju, „Mladost”, Beograd, 1975.
 Papić Mitar, *Skołstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave, „Veselin Masleša”*, Sarajevo, 1972.
 Papić Mitar, *Skołstvo u BiH 1918—1941, „Veselin Masleša”*, Sarajevo, 1984.
 Paul Otto, *Bericht über Tätigkeit des Institutes für bosnisch-herzegowinische Hochschüler in Wien*, Wien, 1910.
 Pejanović Đorđe, *Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*, Sarajevo, 1930.
 Petranović Branko, *Istoriјa Jugoslavije 1918—1978, „Nolit”*, Beograd, 1980.
Pregled istorije Saveza komunista, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1963, (latinskično izdanje).
 Purivatra Atif, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana, „Svjetlost”*, Sarajevo, 1970.
 Purivatra Atif, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca*, Prvo izdanje, „Svjetlost”, Sarajevo, 1974.
 Rajčević Vojo, *Studentski pokret na zagrebačkom sveučilištu između dva rata 1918—1941, „Mladost”*, Zagreb, 1959.
 Ribar Ivan, *Politički zapisi, I—IV, „Prosveta”*, Beograd, 1948—1952.
 Redžić Enver, *Prilozi o nacionalnom pitanju, „Svjetlost”*, Sarajevo, 1963.
 Rizvić Muhsin, Behar, *Književnoistorijska monografija, „Svjetlost”*, Sarajevo, 1971.
 Rizvić Muhsin, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine, ANUBIH, I, II*, Sarajevo, 1973.
 Rizvić Muhsin, *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata, I—III, „Svjetlost”*, Sarajevo, 1980.
 Sarajevo u revoluciji, Tom I—IV, Sarajevo, 1976—1981.
Spomenica o proslavi tridesetogodišnjice jevrejskog kulturno-prosvjetnog društva „La Benevolenča” u Sarajevu, Beograd, 1924.
Spomenica Serijske sudsake škole u Sarajevu, Sarajevo, 1937.
Spomenica Osmanu Đikiću, Mostar, 1927.
Spomenica dvadesetpetgodišnjice „Gajreta” 1903—1928, Izdao Glavni odbor „Gajreta” u Sarajevu, Uredio Hamza Humo, Sarajevo, 1928.
 Stojkov Todor, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935, „Prosveta”*, Beograd, 1969.

Sudžuka Muhamed, *Naš problem*, Sarajevo, 1933.

Sarac Nedim, *Uspostavljanje šestouuarskog režima, „Svjetlost”*, 1975.
Sehić Nusret, *Cetinjstvo u Bosni i Hercegovini (1918—1941)*, ANUBIH, Djela, Sarajevo, 1971.

Sehić Nusret, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, „Svjetlost”*, Sarajevo, 1980.

Vasić Miroslav, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929—1941*, Narodna knjiga—Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1977.

B) ČLANCI I RASPRAVE

Alagić Sukrija, Pokrivanje muslimanke po islamu, Kalendar „Narodne udzalice“ za 1934.

Alić Husejn, Muslimani s fakultetskom spremom, „Narodna udzalica“, kalendar za godinu 1940. god. VIII, str. 160—8, god. IX, za 1941. godinu, str. 154—156.

Alikalić, M., Prosvjetom opštem napretku, „Gajret“, X/1929.

Bajagić Nevenka, KPJ u Hercegovini i ustanku 1941. godine, Prilozi Instituta za istoriju, II/1966, br. 2.

Bašagić Safvet-beđ, Edhem Mulabdić i kulturni pokret bosanskohercegovačkih muslimana, „Novi behar“, IV/1930—31.

Begić Dama, Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković-Maček, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, god. II/1966, br. 2, Sarajevo, 1966.

Begović Mehmed, O položaju i dužnosti muslimanki prema islamskoj nauci, Beograd, 1931.

Benac Alojz, Zašto su nacionalna kulturna društva prestala sa radom, „Odjek“, III/1949.

Besarić Risto, Kulturni razvitak Bosne i Hercegovine 1878—1918. (Rukopis).

Boban Ljubo, Geneza, značenje i odjek zagrebačkih punktacija, „Časopis za suvremenu povijest“, Zagreb, 1971, 1.

Brkić Husein, O životu i radu Osmana Đikića, *Spomenica Osmana Dikića*, Mostar, 1927.

Brkić Husein, Mostarska „Narodna Sloboda“ o „Gajretu“ i „Narodnoj udzalici“, „Novo vrijeme“, III/1931, 11.

Brkić Husein, Preporod. Almanah-kalendar kulturnog društva muslimana „Preporod“, Sarajevo, 1946.

Bujukalić Hajrudin, Naša omladina na djelu, „Gajret“, XIX/1938, 2.

Bušatlić Abdulah Ajni, Pitanje muslimanskog napretka u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1928.

Catić Ćazim, Moji doživljaji u Carigradu, „Bošnjak“ XIII/1903, 28, 3.

Cemalović Smailaga, Osman Đikić, „Gajret“, VIII/1924, 6.

Cokić Ibrahim Hakki, O tesetturu (pokrivanju muslimanki), Tuzla, 1929.

Cokić Ahmed Lufti, Prikaz i ocjena rada g. dr. Mehmeda Begovića o njevoj naziranju na islamsku ženu i njen položaj po islamskoj nauci, Tuzla, 1931.

IZVORI I LITERATURA

Danilović Uglješa, Četvrta pokrajinska konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu i novi kurs partijske djelatnosti, u knjizi: *Cetvrti i peti konferencijski KPJ za Bosnu i Hercegovinu u istorijskom razvitu revolucionarnog pokreta 1938—1941*, Sarajevo, 1980.

Dedić Sačir Lutvica, Medusobna vjerska borba, Banja Luka, 1929.

Dizdar Hamid, Sokolstvo i muslimani, „Gajret“, XV/1934, 6.

Dizdar Hamid, Mirza Safet, „Gajret“, XV/1934, 5.

Dizdarević Abdulfatić, O muslimanskoj ženi i njenoj emancipaciji, Odgovor gospodinu dr Mehmedu Begoviću, Sarajevo, 1933.

Dugonjić Asim, Zašto sam napustio „Narodnu uzdanicu“, „Reforma“ I/1928, 8. Dugonjić Rato, Okupljanje i borba omladine Sarajeva na platformi KPJ protiv reakcije i fašizma, u: *Sarajevo u revoluciji*, Tom I, Sarajevo 1976.

Dur, bre ..., Razgovor o nacionalnoj svesti izveznih bosanskih muslimana, „Narodna obrana“, XV/1940, 2.

Forsta Mustafa, Otkrivanje muslimanskog ženskinja, Sarajevo, 1925.

Govor narodnog poslanika g. Mustafe Mulalića, Sarajevo, 1935.

Govor Huseina Kadića, narodnog poslanika, održan 5. III 1932. godine u Narodnoj skupštini, prigodom debate o budžetu Ministarstva pravde, Beograd, 1932.

Grđić Šćepan, Prosvećne borbe, u knjizi: *Napori Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1929.

Hadžić Osman Nuri, Borba muslimana za versku i vakufsku autonomiju, u knjizi: *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Beograd, 1938.

Hadžibegović Ilijas, Marginalije o građanu i građanskoj politici u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave, Prilozi Instituta za istoriju, XI—XII/1975—76, 11—12.

Hadžić Hasan, Sličice iz historiјata „Gajreta“, „Gajret“, X/1926, 9.

Hurem Rasim, Dva stražnika sarajevskih srednjoškolaca, „Glasnik“ arhiva i društva arhivista, Knj. III, Sarajevo, 1963.

Hurem Rasim, Pokušaji nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske, „Godišnjak“ Društva istoričara BiH, god XVI/1965, Sarajevo, 1965.

Hurem Rasim, Konceptije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju BiH u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, IV/1968, 4, Sarajevo, 1968.

Ibrović Omer, Kulturno stanje muslimana u Južnoj Srbiji, „Gajret“, VIII/1924, 18.

Imamović Mustafa, Studija o „kulturnom preporodu“ kod Muslimana, Gledišta, XII/1971, 11—12.

Imamović Mustafa, Maximilian Braun o počecima evropeizacije bosanskih Muslimana, ANUBIH, Sarajevo, 1978.

Janković Dušan, Jedna nacionalna sramota, „Slovenski Jug“, IV/1938, 5.

Jubušić Đeđav, Pokušaji stvaranja političkog saveza između vodstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini, Prilozi Instituta za istoriju, XIV/1978, 14—15, Sarajevo, 1978.

Karabeg Ali-Riza, Rašprava o hidžabu (krivenju muslimanki) Mostar, 1928. Karamehmedović Hanđija, Odgovor na pisma Safsije hanume, Sarajevo.

Kemura Ibrahim, Vakufski konvikt, prva muslimanska ustanova za zbiranje daka, „Glasnik” Vrhovnog islamskog starješinstva, XXXVII/1970, 1—2.

Kemura Ibrahim, Proglas muslimanske omladine u Beču od 1907. godine, Prilozi Instituta za istoriju, XIII/1977, 13.

Kraljačić Tomislav, Narodna Radikalna stranka u Bosni i Hercegovini na izborima za Ustavotvornu skupštinu, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, V/1969, 5.

Kreševljaković Hamdija, Bibliografija, „Novi behar”, IV/1930—31, 14—15.

Kreševljaković Hamdija, Život dr Safvet-bega Bašagića Redžepašića, „Novi behar”, VII/1933—34, 19—21.

Kujundžić B., Beogradski Gajret „Osman Đikić”, „Gajret”, XIII/1932, 22. Kulenović Malik, Odnos uleme i inteligencije u našem vakufu, „Gajret”, XIII/1932, 9.

Kurtagić Rešid, Učešće muslimanske omladine u dobrovoljačkom pokretu, „Gajret”, XIV/1933, 3—4.

Kurtović Sukrija, Zadatak srpske muslimanske omladine, „Srpska omladina”, I/1912, 5.

Kurtović Sukrija, Sporazum i muslimani, „Gajret”, XXI/1940, 1—2.

Kurtović Sukrija, Povodom jedne štetne polemike, „Gajret”, XXI/1940, 11. Mehinagić Ibrahim, Osrvt na brošuru g. dr Mehmeda Begovića „O položaju i dužnosti muslimanke prema islamskoj nauci i duhu današnjeg vremena”, Sarajevo, 1933.

Mešić Ademaga, Sjećanje na Safvetbega, „Novi behar”, VII/1933—34, 20—21. Mijatović Cvjetin, Komunisti u Bosni i Hercegovini u periodu između 1933

—1937. godine, u: *Cetvrti i peta konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu u istorijskom razvijetu revolucionarnog pokreta 1938—1941*, Sarajevo, 1980.

Mijatović Cvjetin, Hasan Brkić Aco, u *Sarajevo u revoluciji*, Tom IV Sarajevo, 1981.

Miralem Edhem, Odnos uleme i inteligencije u našem vakufu, „Gajret”, XIII/1932, 16.

Mitrinović Ćedomil, Jugoslovenski muslimani u borbi za slobodu i nezavisnost, Kalendar „Gajret” za 1937. godinu.

Muftić Salih, Mearit — sanduk, Kalendar „Gajret” za 1939. godinu. Mulahalilović Ahmed, Književnici muslimani u našim srednjim školama, „Gajret”, XXII/1941, 2.

Nazećić Salko, Prestanak rada „Preporoda”, „Napretka” i „Prosvjete”, „Oslobodenje”, VI/1949, 773.

Odić Antun, Kratak istorijat „Napretka”, „Napredak” — hrvatski narodni kalendar za 1927. godinu, Sarajevo, 1926.

Omersočić Ibro, „Hurijet”, Kalendar „Gajret” za 1941. godinu, Sarajevo, 1940.

Palavestra Jovan, Bojem-Mučenik, „Gajret”, XIII/1932, 19.

Pandža Muhamed, Dojmovi sa putovanja po Posavini, „Gajret”, XIII/1934, 10. Pavlović Milivoj, U čemu je problem Bosne, „Gajret”, XX/1939, 14.

Pertev Izet, Nekoliko epizoda u prilog istoriji „Gajreta”, „Gajret”, IX/1928, 16.

Položaj muslimana u našoj državi, „Gajret”, XX/1939, 4.

Poslednji odgovor „Muslimanskoj svijesti”, „Narodna odbrana”, XV/1940, 31. Prohić Ali Riza, Šta hoće naša muslimanska inteligencija?, Sarajevo, 1931. Rakić Mićo, SKOJ u borbi za jedinstvo omladine BiH u NOR-u i socijalističkoj revoluciji i stvaranje savremene organizacije mladih, Referat na naučnom savjetovanju „Revolucionarni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini”, Sarajevo, 1981.

Rebac Hasan, Osman Đikić, Vardar-kalendar Kola Srpskih Sestara za 1924. Rebac Hasan, O osnivanju Beogradskog Gajreta „Osman Đikić”, „Gajret”, VIII/1924, 1—2.

Rebac Hasan, Nacionalna uloga „Gajreta”, Srpski književni glasnik, XXV/1928, 1.

Rebac Hasan, Naši gradani muslimanske vere, Letopis Matice Srpske, god. IC, Knj. 305, sv. 1—2, Novi Sad, 1925.

Safija hanum-Sofija Pletičosić, Polemika o emancipaciji žene, Opatija, 1911. Safitiye-hanum, Pisma odbranu muslimanskog ženskinja, Sarajevo s. a.

Slipčević Fuad, Stanje naše verske naobrazbe u Vardarskoj banovini i uloga Velike medrese Kralja Aleksandra, „Gajret”, XIII/1932, 10.

Slijepčević Fuad, Život i djelo Hasan M. Rebeca, „Sloboda”, XXXI/1975, Mostar, 1975.

Sulejmanpašić Dževad, Muslimansko žensko pitanje, Sarajevo, 1919.

Svara Maksim, Emancipacija muslimanke, Zagreb, 1931.

Svrž Hamid, „Gajret”, VI/1913, 1—3.

Šešić Nusret, Srpski građanski politički krugovi prema pitanju preuređenja države i položaju Bosne i Hercegovine, u: *Istorische prepostavke Republike Bosne i Hercegovine*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1968.

Šešić Nusret, Pokret Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju u svjetlu pregovora sa Zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu 1901. godine, Prilozi Instituta za istoriju, XI/1973.

Tibić Esad, Djelatnost naprednih omladinaca u „Gajretovom” internatu 1941. godine i internatu „Narodne udzdanice” 1941—1943, u: 75 godina gimnazije u Tuzli 1889—1974, Tuzla, 1974.

Vinaver Stanislav, „Gajretova” zabava, „Vreme”, V/1925, 1125. Beograd, 1925.

INDEKS LIČNIH IMENA

- A
Abadžić Mehaga 165.
Abdagić Salim 136.
Abdagić Sirri 159.
Abdulahefendija Fuad-beg 15.
Abdulahović Abduselam 301.
Adžemović Serif 238.
Adžulović Biser 238.
Agić Salih 229.
Alić Husein 89.
Alić Ifet 239.
Alić Tadžudin 239.
Ahmetović Seffik 239.
Ajanović Hamzalija 163—4, 272.
Ajanović Mustafa 243, 251, 269, 315,
346, 350.
Alagić Sukrija 21, 47, 131, 179, 387.
Alajbegović Alija 218.
Alajbegović Toračim 73.
Alajbegović Mahmut 188.
Alajbegović Muhammed 226.
Alajbegović Mustafa 226, 229.
Alečković Sulejman 150, 344, 349, 352.
Alibegović Esad-beg 200, 201, 266, 269.
Alic Husejin 22, 257, 387.
Alichćić Salih 26, 30—1, 36—7, 50, 136.
Alihodžić Muhamed 305.
Alikaljić Džemal 219.
Alikaljić Fazlija 218—220, 223, 225, 227,
234, 362, 377, 379.
Alikaljić Mustafa 205, 208, 211, 213,
214, 216, 300, 346, 387.
Andrić Ivo 339.
Andrić Vlado 169—170.
Apel Johan 37.
Arifhodžić Begajeta 300.
Arifović 21.
Arnaut Ibrahim 269.
Arnaut Nadija 234.
Arnautović Fadila 362.
Arnautović Nazif 236, 238.
Arnautović Serif 50, 52, 54, 56, 57, 64,
67, 86, 133, 145, 153, 200—1, 268,
272.
Arpađić Enver 238—9.
Atatürk Kemal 185.
Avdagić Muhamed 251, 269.
Avdić Mustafa 236, 238—9.
Azabagić Teufik 34, 40, 239.

B
Babahmetović Osman 239.
Badić Sulejman 301.
Badnjević Hašim 22.
Bahtijarević Edhem-beg 21.
Bahtijarević Omer-beg 94, 176.
Baigorčić Ismet 349, 352.
Bajloni Mato 273.
Bakšić Salih Zek 92.
Balajagić Abduselam 202, 382, 385.
Balajagić Mehmed 236.
Ballalić Smail 238—9.
Baruh Kalmi 316, 346.
Bašagić Ibrahim-beg 14, 17, 18.
Bašagić Buhiđin 238, 240.
Bašagić Safvet-beg 16, 21—23, 26, 27,
30—9, 41, 43—8, 46—50, 63—66, 76,
94, 95, 126, 131, 135—7, 145, 170, 172,
272, 336, 338, 340, 348, 352, 365, 382,
387.
Bašagić Sehzada 328.
Bašagić Teufik-beg 136—7.
Bašić Salih Safvet 69.
Batović Ibrahim 234.
Bazaržanović Safet 236, 238.
Becarević Sadik 362.
Beganović Osman 266.
Begić Abdulrahman 170.
Begić Dana 218, 250, 260, 387.
Begić Midhat 235.
Begić Muhiđin 238—9.
Begić Vehid 238.
Begović Alibeg 326.
Begović Mehmed 10, 75, 116, 159, 179,
195, 245, 269, 347, 377, 385, 387, 389.
Begović Midhat 238.
Begović Osman-beg 64.

- Begović Safet 238—9.
 Bestašević Tahsim 236.
 Behlitović Enes 239.
 Behlitović Nam 236, 239.
 Behmen Mahmut 163—4, 250.
 Behm Seftija 258.
 Bekić Edhem 300.
 Benac Alija 361, 387.
 Benko Isidra 52.
 Berberović Esfer 266.
 Berberović Hasnija 170, 182.
 Berberović Mehmed 31, 36, 50, 56, 136.
 Berbić Seđik 236.
 Besarović Risto 28, 33, 383, 387.
 Besarović Vojislav 61.
 Beslagić Almasa 239.
 Bičakčić Edhem 165, 185, 257.
 Bijedić Bećir 226.
 Bijedić Džemal 236, 8, 9, 240, 380.
 Bilinski Leo 67.
 Biogradlja Ibrahim 243, 251, 300—1.
 Biser Nada 362.
 Biser Uzeir 182, 243—4.
 Bjeljevac A. Hifzi 126, 148, 154, 334, 336, 337, 338, 345, 376.
 Bjeljevac Seđika Nestrić 126.
 Boban Ljubo 193, 387.
 Bogićević Vojislav 15, 19, 485.
 Borić Ahmed 168, 179, 182, 184, 348.
 Bosnić Ešref 238.
 Bostandžić Agan 234, 379.
 Božović Grigorije 346.
 Bravo Muhammed 222, 227, 251, 269, 303, 362.
 Brkić Adem 69.
 Brkić Esad 239.
 Brkić Fatima 236—9.
 Brkić Hasan 231, 4, 6, 241, 362, 379, 380.
 Brkić Husein 70, 73, 178, 179, 210, 244, 245, 251, 253, 266, 269, 346, 349, 362, 370, 2, 387.
 Brkić Ibro 269, 345, 377.
 Brkić Smajlo 219, 220, 3, 5, 7, 8.
 Broz Josip 216, 217, 231.
 Bubić Muhammed 226.
 Bubić Seđika 180—3, 244, 316.
 Bubić Serif 179, 180, 182, 214, 349.
 Bujuškalić Hajrudin 244, 245, 341, 362, 387.
 Bukovac Đulaga 159.
 Buvkica Abdulah 107, 349.
 Buvkica Mustafa 182.
 Bulić Ali-ef. 136.
 Burdžević Rifat 241, 380.
 Burek Ahmed 61, 65, 146.
 Burek Hizfija 188.
 Burina Safet 172, 339, 341, 6.
 Bušatić Abdulah 182.
 Bušatić Hfz. Ajni ef. 47, 56, 168, 176, 179, 339, 349, 387.
 Bušatić Asim 236.

- Bušatićla Mahmut 234, 6, 8, 9, 240, 241, 379, 380.
 Buzaljko Alija 239.
- C
 Cerić Miralem 236, 238.
 Cerić Munib 148.
 Cetkin Klara 233.
 Cico Salih 148, 150, 155, 222, 251, 269.
 Cvetković Dragiša 169, 249, 259, 260—1.
- Camo Edhem 234.
 Catić Musa Cazim 26, 69, 126, 129, 131, 387.
 Catić Selim 316.
 Cećić Sulejman 73.
 Čemalović Smail-aga 48, 59, 61, 64, 71, 73, 132, 168, 189, 190, 222, 225, 252, 266, 267, 269, 338, 387.
 Čerić Selim 219.
 Čiber Mustafa 226.
 Čorić Boris 15, 385.
 Corović Selman-beg 94.
 Corović Sinaan-beg 75.
 Corović Svetozar 70, 352, 353.
 Corović Vladimir 128, 161.
 Cumić Acim 68.
 Čurčić Fehim 34, 36.
 Čurić Milan 336.
 Čurić Hajrudin 104, 316, 349, 385.
 Čurić Mustafa 226.
 Custović Hazim 236.
- C
 Čaušević Džemaludin 26, 27, 43, 131, 154, 170, 171, 175, 176, 179, 182, 199, 201, 272, 288, 305, 349, 377.
 Čehov Anton 129.
 Čejvan Naim 269.
 Čejvanija Šaćir 64, 65.
 Čekro Hajdar 69, 74, 75, 107, 168, 156, 169, 170, 172, 173, 175, 176, 182, 183, 189, 190, 196, 257, 282, 285.
 Celebić Hilmija 226.
 Celebić Husnija 229.
 Čelić Mustafa 126, 154.
 Čelić Ibrahim 239.
 Čemerlić Hamdija 243, 246, 251, 257, 269, 347, 362, 377.
 Čemerlić Husejin 239.
 Čengić Ibrahim-beg 35, 64, 65, 136, 137, 144, 146, 182, 213.
 Čirkinagić 148.
 Čišić Hakić 229.
 Čišić Husaga 59, 64, 65.
 Čišić Hasan 218, 221, 222, 223, 224, 225.
 Čišić Meho 75.

- Čišić Muhammed 222, 226.
 Čišić Mustafa 65, 165.
 Čišić Sefo 159.
 Čišić Salih 159, 222, 6, 7, 8.
 Čočić Salko 193.
 Čoklić Abdurrahman 305.
 Čoklić Adil 339.
 Čoklić Ahmed Lutfi 179, 388.
 Čoklić Ibrahim Hakki 179, 387.
 Colovan Mehmed 305.
 Comora Ismet 251, 269.
 Comora Mehaga 269, 362.
 Cordo Alija 194.
 Čubrilović Branko 336.
 Culinović Ferdo 206, 385.
- D
 Dadić Enver 219.
 Dadić Habibija 230.
 Danilović Uglješa 217, 388.
 Dautović Midhat 236.
 Dautović Ljubo 128, 161.
 Dedić Dervis 155.
 Dedić Fikret 235, 238.
 Dedić Paša 222.
 Dedić Sađir Lutvica 179, 388.
 Dedićler Vladimir 270, 385.
 Defterdarović Ahmet-beg 21, 22, 30.
 Defterdarović Ahmet-beg 21, 22, 30, 62.
 Delić Mehmed Remzi 69, 75, 156, 161, 280.
 Delić Rasim 238.
 Delić – Džidzarević Small 238.
 Delić Smail 238.
 Demerdžić Ibrahim 148.
 Demirović Džemal 218, 223, 226.
 Denišlić Dusasta 47, 50, 57, 144.
 Dervoz Mehmed 282.
 Desančić Pitol 338.
 Dime Aleksandar 129.
 Dimović Danilo 56.
 Dizdar Hamid 22, 207, 339, 341, 4, 5, 6, 9, 337, 338.
 Dizdar Mak 346.
 Dizdar Muhammed Emin 218.
 Dizdarević Abdulhati 179, 388.
 Dizdarević M. 69.
 Dizdarević Zijo 234, 236, 238, 239, 240, 379, 380.
 Dobardžić Ilijas 339, 341, 342, 346.
 Dobraca Kasim 310.
 Drăce Alija 226, 229.
 Drlićević Mustafa 222, 251, 269.
 Dubravica Husein 340, 346.
 Dučić Jovan 70.
 Dugalić Asim 148, 154, 165, 166, 185, 332, 388.
 Dugonjić Rato 239, 388.
 Duraković Fadil 326.
 Duraković Asim 280.
 Dvoronović Ljudevit 26.

- Đ
 Demidžić Alija 269.
 Dikić Ahmed 218, 222, 224, 300.
 Dikić Hatidža 126.
 Dikić Osman 48, 53, 57—61, 67—73, 80, 95, 102, 123—127, 160—1, 170, 172, 218, 228, 306, 386.
 Dikić Salih 229, 311, 337—8, 366, 375, 387, 390.
 Đulizarević Edhem 258.
 Đumišić Ibrahim 68.
 Đumrukčić Nurija 179.
- Dž
 Džabić Ali-Fehmi ef. 68.
 Džabić Muhammed 56.
 Džabija Nuraga 136.
 Džebro Jusuf 61, 65.
 Džemal Alija 76.
 Džindo Ragib 240, 241, 380.
 Džindo Rasim 238, 239.
 Džinić Ali-beg 95.
 Džinić Hamdi-beg 21.
 Džinić Ragib-beg 95.
 Džumhur Abduselam 86, 160—2.

- E
 Efica Muhammed 238, 239.
 Ekić Asim 171.
 Ekić Edhem 65.
 Elezović Hamdija 126.
 Engels Fridrich 233.
 Erić Milivoje 211, 386.

- F
 Fadilpašić Fadil-beg 136.
 Fadilpašić Muhamnut-beg 14, 17—8, 34, 35, 50, 56, 95.
 Faladžić Sulejman 69.
 Fazlagić Hajdar 26, 30—2, 36.
 Fazlagić Mehmedalija 349.
 Fazlagić Mesut 239.
 Fazlibegović Mustafa 226.
 Fehimović Sulejman 218, 223, 229.
 Fejic Ali-Rizah 238, 239.
 Fejic Ibrahim 200.
 Fejic Salih 236.
 Fejic Seđika 239.
 Fejzagić Džemal 136.
 Fejzagić Tahir 301.
 Fejic Mustafa 238, 239.
 Ferizbegović Emin 244, 269.
 Fetahagić Ahmed 234, 241, 380.
 Filipović Ahmed 236, 238.
 Filipović Camil 233.
 Filipović Ešref 15, 56.
 Filipović Ibro 362.

Filipović Ifet 236, 238.
 Filipović Jakub 171.
 Filipović Jusuf-beg 14–16, 44.
 Filipović Mahmut 238, 258, 269.
 Filipović Matija 358.
 Filipović Nedim 346, 377.
 Filipović Rasim 346.
 Filipović Safet 234.
 Filipović Sejd-Ali-beg 30, 56.
 Filipović Zilka 239.
 Firdus Ali-beg 22, 45, 48–9, 56, 74.
 Foča Muhamed 176, 388.
 Foča Mustafa 56, 61, 65, 69, 146–7.
 Forta Mustafa 179, 388.
 Frans Anatol 129.

G

Gavrankapetanović Hivzija 257.
 Gavrankapetanović Ismet-beg 257–8.
 Glavović Avđija 226, 229.
 Gligić Vojin 316.
 Gluhbegović Seđi-beg 56.
 Gluhić Omer 345.
 Gluhić Šefkija 21, 107, 145, 153, 173.
 Golubić Mustafa 75, 159.
 Gozo Salko 219.
 Grabović Reuf 239.
 Grbić Ilijas 234.
 Grdić Stjepan 7, 30, 32, 106, 109, 209, 388.
 Grebo Ahmed 316.
 Grebo Muhamed 236, 238–9.
 Grol Milan 169, 189.
 Gruhonić Abdulah 244.
 Gutić Viktor 360.

H

Hadžibabić Salih 171.
 Hadžićić Muhamed 44, 64, 65.
 Hadžijagić Ahmed 60.
 Hadžibašić-Hamović Fehim 155.
 Hadžibećić Hamid 361.
 Hadžibegić Salih 65.
 Hadžibegović Ilijas 388.
 Hadžiefendić Emin 185.
 Hadžihasanović Hafija 362.
 Hadžihasanović Uzeir 165, 250, 257–8.
 Hadžihalilović Ahmed 238.
 Hadžihalilović Enes 238–9.
 Hadžihrustanović Mustafa 36.
 Hadžijahić Muhamed 8, 19, 27, 68, 116, 191, 386.
 Hadžikadić Atif 148, 163.
 Hadžimahmudović Riza 239.
 Hadžimahović Hamza 226.
 Hadžiomran Dervo 65.
 Hadžiomran Huso 226.
 Hadžiomeragić Ibrahim 360.

Hadžiomerović Ibrahim 76, 156, 168, 171, 189, 190, 200–2, 205, 206, 267, 269, 270, 271, 378.
 Hadžiomerović Mustafa Hilmi 14.
 Hadžiomerupić Kemal 362.
 Hadžiomanović Muhammed 223.
 Hadžiomanić Omer 229.
 Hadžiselimović Nijaz 238.
 Hadžisabanić Fejzaga 50, 56.
 Hadžisrebogović Mustaj-beg 95.
 Hadžić Alija 164.
 Hadžić Camil 301.
 Hadžić Hakija 65, 107, 116, 258, 360.
 Hadžić Mehmed 305.
 Hadžić Osman Nuri 7, 21–3, 26–7, 30, 32, 35–6, 38–40, 126, 338–9, 348–9, 365, 388.
 Hadžović Hilmija 236.
 Hafizović Muhamed 136.
 Hafizović H. Nurudin 19, 34, 36.
 Hafizadžić Sulejman 69, 201, 251, 269.
 Hajdarević Mustafa 222, 269.
 Hajić Omer 301.
 Hakirević Abdulah 362.
 Halidović Omer 326.
 Halilbašić Mustajbeg 32, 50, 53, 56, 60, 62–5, 67, 69, 74, 123, 124, 146–9, 151, 168, 171, 375.
 Halilbašić Osman 222, 224, 251.
 Hamović Vasko 349, 352.
 Hamšić Husein 300.
 Handžić Mehmed 347.
 Handžić Razija 362.
 Haraminić Zlata 136.
 Hardaga Muliaga 222, 332.
 Harlač Semsudin 239.
 Hasanbegović Avdo 73, 75–6, 155–6, 158–160, 168–9, 171, 173, 182, 190–2, 195, 200–6, 222, 224, 241, 250–1, 253, 257, 265, 267–9, 271, 299, 300, 303, 332, 337, 342, 356, 360, 366, 378.
 Hasanbegović Hafika 266.
 Hasanbegović Ismet 268.
 Hasanbegović Salko 251, 222.
 Hasandelić Ahmed 56.
 Hasanović Ejub 245.
 Hatibović Hilmi 32, 36.
 Hauptman Ferdo 10, 54, 383.
 Haznadarović Ibro 148.
 Hebib Džafer 229.
 Hećimović Sulejman 136.
 Henda Ahmed-aga 32.
 Hercegovac Adem 234, 236, 238.
 Hodžić Hasan 31, 32, 35, 37, 47–50, 56, 58, 122, 124, 131, 136, 148, 150–2, 154, 180, 272, 340, 388.
 Hodžić Husein 234, 241, 380.
 Hodžić Muhamed 159.
 Hojljač Salih 238, 239.
 Hörmann Kosta 15, 18.
 Hrasnica Abduselam-beg 21, 22, 148, 171.

Hrasnica Halid-beg 21, 23, 32, 37, 43, 150, 151, 164, 196, 250, 272.
 Hrasnica Mehmed-beg 21, 22.
 Hromić Alija 269, 300.
 Hromić Stefanića 300.
 Hrustanbegović Zijah 239.
 Hujdur Alija 246, 248.
 Hujdur Camil 301.
 Hulusi Mehmed 17, 18.
 Humo Avdo 234, 236, 238, 239, 240, 241, 362, 379, 380.
 Humo Hamza 31, 73, 185, 334, 338, 340–6, 349, 376, 377, 387.
 Hurem Rasim 232, 270, 388.
 Huseđedinović Hamdaga 95.
 Huseđedinović Seid 257.
 Huseinagić Sejjudin 65, 148, 150.
 Huskić Teufik 238, 239.
 Huzbašić Abdulah 236.

I

Iblizić Muhamed 251, 269.
 Ibrahimbegović Dževad 238.
 Ibrulj Mustafa 213.
 Idrizović Muris 337.
 Imamović Derviš 349, 352.
 Imamović Fadil 362.
 Imamović Ibrahim 244.
 Imamović Jusuf 146.
 Imamović M. 221.
 Imamović Mustafa 8, 16, 27, 44, 45, 46, 48, 55, 58–9, 199, 201, 386, 388.
 Imamović Vehbija 222, 224, 226, 244, 249.
 Imširic Hašema 273.
 Imširic Zulejha 273.
 Islamović Mustafa 56, 60–1, 146.

J

Jahić Mehmed 218.
 Jalović Mehmedalija 182, 343.
 Janković Dušan 240, 388.
 Janjić Omer 229.
 Janjić Vojo 157–8, 285.
 Jasenko Hugo 19.
 Jerlagić Omer 136.
 Jetviti Bogoljub 160, 211, 268.
 Jetviti Borivoje 336, 339, 341, 346.
 Jojklić Milan 170.
 Josipović Đurad 162.
 Jovanović Jovan 169, 170.
 Jovanović Maša 273.
 Jovanović Simka 161.
 Jovanović Slobodan 260.
 Junuzefendić Ali-Šefket 68.
 Jusufović Ramiz 244.
 Jubašić Dževad 39, 388.

K

Kadić Enver 131.
 Kadić Hasan 154.
 Kadić Husein 180, 182, 196, 201–2, 209, 211, 257, 269, 388.
 Kadić Muhamed 303, 362.
 Kafadarević Fehim 64–5, 148, 150.
 Kajtar Ibrahim 64, 90, 218.
 Kajtar Omer 155.
 Kajtar Salih 223.
 Kaiaj Benjamin 15, 37–8.
 Kamarčić Mustafa 245–6, 313, 347, 362, 377.
 Kantardžić Muhammed 203, 257.
 Kapetanović Esad 238.
 Kapetanović Hajr-i beg 136, 269.
 Kapetanović Ismet 241, 380.
 Kapetanović M. 227.
 Kapetanović-Ljubišač Mehmed-beg 14–5, 17, 18.
 Kapetanović Mehmed-beg 251, 253, 257, 269, 303, 358.
 Kapetanović Mustafa-beg 136.
 Kapetanović Riza-beg 15–6, 26, 31, 36–7, 41, 135–6.
 Kapetanović Zlata 155.
 Kapić Hatidža 219.
 Kapidžić Hamdija 251, 269, 316, 343, 345–7, 377.
 Kapidžić Selef 236, 238–9, 245.
 Karabeg Ali-Riza 179, 389.
 Karabeg Ibrahim 223, 226, 229.
 Karabegović Avdo Hasanbegović 48, 69, 70, 306.
 Karabegović S. Avdo 48, 70.
 Karabegović Husein 18.
 Karabegović Osman 234–5, 241, 362, 379, 380.
 Karadordevići 144, 157–8.
 Karadordević Aleksandar 157–8, 161, 215, 390.
 Karadordević Petar II 157–8, 163, 193, 207, 356, 368.
 Karadordević Tomislav 158.
 Karahasanović Alija 236, 239.
 Karahasanović Munira 239.
 Karamehmedović Camil 21, 22.
 Karamehmedović Hamdija 75, 86, 107, 148–150, 154–5, 168, 176, 178, 198–9, 200, 250, 257, 272, 285, 389.
 Karamehmedović Ibro 76.
 Karamehmedović Sejdo 238–9.
 Karić Hajrudin 358.
 Karić Sulejman 244.
 Karić Šefkija 239.
 Karišković Sukri 15.
 Kasumović Ahmed 305.
 Kasličić Nikola 70.
 Kazazić Derviš 229.
 Kazazić Hasan 226.
 Kemura Ahmed 188, 244–5, 349.

Kemura Ibrahim 19, 46, 75, 389.
 Kemura Sejjudin 131.
 Kikić Hasan 339, 341, 345–6, 377.
 Klinc Mita 346.
 Kočić Petar 128.
 Kolaković Osman 238, 239.
 Koluder Šerifa 330.
 Kolukčića Selim 226.
 Komadina E. 226.
 Konjhodžić Mahmut 234.
 Konjčanin Muhamed 341.
 Korić Arif 193.
 Korkut Besim 176, 221–2, 224, 301, 310, 349, 362.
 Korkut Derviš 92, 176, 179, 180, 182.
 Korkut Sakib 61, 125, 144, 149, 155, 179, 180, 182, 199.
 Korošec Anton 169, 241.
 Koszter Eduard 34, 38, 49.
 Košarić Fata 300.
 Krajić Toma 143, 145, 389.
 Kranjčević Ivan 127.
 Kreševljaković Hamdija 21, 131, 150, 203, 289.
 Krklevac Gustav 339.
 Kršmanović Vjera 327.
 Kršić Jovan 346.
 Krupić Enver 234.
 Krusevac Todor 8, 15–6, 59, 105, 386.
 Kržić Enver 236, 238.
 Kržić Ibrahim 251, 269.
 Kučera Oto 37–8, 40.
 Kučunkalić Aliaga 95.
 Kučundžić B. 388.
 Kujundžić Vojin 162, 169.
 Kutika Hamid 68, 74, 76, 155–6, 171, 173, 183–5, 192, 195, 200–3, 209, 222, 227, 251, 253, 257–8, 265, 267, 269, 270–1, 303, 334, 338, 340, 342, 346–7, 360, 362, 369, 376, 378.
 Kulatina Osman 229.
 Kulenović Džafer 250–1, 257–8.
 Kulenović Esad 362.
 Kulenović Hajrudin 236.
 Kulenović Malik 343, 389.
 Kulenović Mehmed-beg 21, 22.
 Kulenović Muhamed 165.
 Kulenović Muzafer 236.
 Kulenović Skender 362.
 Kulinović Mustafa 161.
 Kulović Avdagić 65.
 Kulović Esad 14, 17, 34–5, 38.
 Kumanadić Kosta 169.
 Kurt Muhamed-Sevket 89.
 Kurtagić Fadić 126–7, 150.
 Kurtagić Rešid 76, 269, 389.
 Kurtčehajć Mehmed Šakir 17.
 Kurtović Alija 61, 65, 75, 146–8, 155–6, 159, 285, 338.
 Kurtović Husnija 75, 159.
 Kurtović Jusuf 238, 239.
 Kurtović Salih 236.

Kurtović Sukrija 73–6, 149, 151, 153, 155–6, 168–9, 171, 173, 176, 179, 182, 183, 185, 191–, 196, 244, 256–7, 261, 269, 272, 334–8, 347, 362, 369, 370, 376, 389.
 Kušan Jakša 339, 341, 344, 346.
 Kuzmić Rikard 234, 379.

L

Laginja Matko 151.
 Lajčić Vlatko 161.
 Lakić Enver 239.
 Latifić Mustafa 241, 380.
 Levi 170.
 Logo Mustafa 136.
 Lojo Edhem 148, 150, 165.
 Lončarević Ivan 211.
 Lukaćević Hasan 239.
 Lutvo Alija 50, 56.

LJ

Ljeskovac Lepa 328.
 Ljubibratić Savo 260.
 Ljubović Derviš 69, 70.
 Ljubović Jusuf 69.
 Ljubović Mahmut 148.
 Ljubović Muhamed 150.
 Ljubunčić Ahmed 179.
 Ljubunčić Hasan 332.
 Ljubunčić Salih 165.

M

Maćek Vladko 249, 259, 260–1.
 Madarević Jumuz 171.
 Maglajlić Ibrahim 198, 200.
 Maglajlić Kemal 236.
 Mahinić Ahmed 155.
 Maksimović Božo 160, 189, 300.
 Mandžuka Sulejman 236, 238, 239.
 Marković M. 268–9.
 Marks Karl 233.
 Masić Husein 148, 154.
 Matoš Gustav A. 127.
 Mazalović Halid 242.
 Mazalović Sevala 242.
 Medan Savo 218.
 Mededović Jumuz 345, 346.
 Mehmedagić Ali-Osman 258.
 Mehmedagić Fahrudin 239.
 Mehmedbašić Bećir 21, 65, 116.
 Mehmedbašić Jusuf 56.
 Mehmedbašić Mahmud 332.
 Mehmedbašić Muhamed 76.
 Mehicić Zejna 242.
 Mehikić Salih 230.
 Mehinić Ibrahim 179, 389.
 Mehinić Rifat 171.
 Mekić Amir 326.
 Mekić Suljo 326.

Melišević Nusret 236.
 Memišević S. 227.
 Mesić Abdulah 65.
 Mešić Ademaga 22–3, 26–7, 31–2, 34–5, 55, 62–4, 76, 95, 116, 135, 382, 389.

Mevrić Jusuf 326.

Mezdić Abdurahman 194.

Midžić Dževad 362.

Midžić Sead 236.

Mihailović Draža 268, 270, 380.

Mihajlović Mihajlo 281.

Mijatović Cvjetin 230–1, 234, 389.

Milavčić Ahmet 236.

Milavčić Ismet 218, 220–1, 223–5, 227–8.

Miličević Ivan 23.

Milišić Dragosav 161.

Miralem Edhem 389.

Miralem Ferhat 238.

Miron Mihajlo 338–9.

Misitić P. 72.

Mitrinović Cedomil 68, 75–6, 346, 389.

Mitrović Jeremija D. 128.

Moravec F. 273.

Mrkonjić Hasan 226, 229.

Muderizerović Riza 148, 346.

Muftić Hazim 126, 133, 179, 250, 349.

Muftić Lutvo 222, 227, 257, 269.

Muftić Omer 31.

Muftić Salih 105, 332, 343, 389.

Muftić Salih 50, 56, 61, 64, 67, 69, 146, 147–8, 200, 305.

Muftić Šefkić 226.

Muhedinović Zekija 238.

Muhibić Hilmi 15, 17–8, 26–7, 31–36, 135.

Muhibić Nudjejin 251, 269.

Muhisinović Riza 236, 238.

Mujadžić Omer 238.

Mujezinović Ejub 145.

Mujezinović Ismet 234.

Muić Alija 229.

Muić Safet 214, 218–220, 223, 225, 227–9, 241, 380.

Mulabdić Edhem 15–6, 22–3, 26–7, 30, 32, 35–9, 44, 47–50, 53, 57, 63–5,

76, 85, 123, 126, 131, 135, 136–7, 144, 148, 154, 164, 257, 361, 365, 375, 387.

Mulabdić Muhamed 213, 214.

Mulahallić Ahmet 345, 389.

Mulalić Mustafa 191, 212–3, 241, 343, 349, 380, 386, 388.

Mulić Hamdija 126, 131, 133, 148, 176, 180, 182, 338, 349.

Mulović Bećir 305.

Mursel Sulejman 316.

Mursel Sulejman 349.

Muratbegović Ahmed 339, 340–2, 345–6, 352.

Muratović Safet 238.

Musakadić Fehim 69, 76, 183, 190, 209, 267, 269, 270, 380.

Mušanović Sinan 243, 251, 257, 269.

Mušić Omer 305.

Murevelić Asim-beg 64–5, 146, 148, 150, 168, 171.

Mutevelić Behzid 73, 75, 168, 171.

Mutevelić Hamdi-beg 31.

Mutevelić Mustajbeg 56, 136–7, 257.

N

Nalbantić Ragib 238–9.

Nalić Nezir 75.

Nalić Zahid 234.

Namešić Alija 339, 360–1.

Namik Kemal 135.

Nazečić Mustafa 362.

Nazečić Salko 363, 389.

Nezirhodžić Husein 50.

Nikolić Milan 168, 170, 191, 355.

Nikšić Sadija 182, 243–4, 251, 269.

Novalija Ahmed 243, 269.

Novo Ahmed 223, 226, 229.

Novo Bećir 155–6.

Nožić Ahmed 239.

Nožić Arif 194.

Nožić Salko 238–9.

Nušić Branislav 352.

O

Ođić Antun 29, 389.

Ođakčić Hasan 244.

Okić Tajib 269, 305, 340, 349.

Omanović Hamdija 362.

Omanović Remzija 234, 379.

Omeragić Muhamed 226.

Omeragić Salih 226.

Omerbegović Mesud-beg 326.

Omerović Mehmed 76.

Omertoftić Bekir 251, 253, 258, 269, 325, 358.

Omertoftić Ibro 389.

Opijać Ahmed 150.

Opijać Muhamet 155.

Orahotovac Sait 341, 344, 346.

Ormanović Fahrudin 236, 238–9.

Osmanagić Izet 238–9.

Osmanagić Munib 269.

Osmanefendić Numan 251, 269.

P

Palalić Muhamet 236, 238–9.

Palavestra Ivan 129, 336, 338–9.

Paloš Asim-beg 56.

Paljević Ramiz 326.

Pandža Muhamed 213, 244, 272, 332, 349, 389.

Pandžo Sukrija 341, 344–6.
 Papić Mitar 104–5, 386.
 Pasalić Esad 236, 362.
 Pasalić Murat 251.
 Pašić Fadić 236, 238–9.
 Pašić Jusuf 209, 222.
 Pašić Muhamed 305.
 Pašić Mustafa 223, 226–9, 251, 269, 380.
 Pašić Nikola 76, 153, 157, 268, 285, 356.
 Pašić Nusret 236, 238–9.
 Pašić Sekfija 239.
 Paul Otto 106–7, 386.
 Pavlović Milić 256–7, 389.
 Pavlović Vladimir 281.
 Pečanin Muhamed 326.
 Pejanić Đorđe 7, 18, 29, 73, 386.
 Perić Vladimir Valter 271.
 Perina Đoko 338.
 Pertev Izet 31, 36, 56, 61, 64, 136, 146, 389.
 Petranović Branko 210, 216, 386.
 Pipić Jakub 233.
 Pitner Karlo 86.
 Pletikosić Gligo 178.
 Pletikosić Sofija 178, 390.
 Polić Ahmed 258.
 Popovac Ismet 251, 253, 269, 380.
 Popovac Mustafa 236, 238–9.
 Popova Štila 229.
 Popović Bogdan 127.
 Popović Đimitrije 170.
 Popović Vasilij 348.
 Porobić Mustafa 362.
 Potiorek Oskar 67.
 Pozderac Hajka 234.
 Pozderac Hamidija 234, 379.
 Prelog Miljan 348.
 Preljubović Muhamed 380.
 Pribićević Svetozar 145, 149, 151.
 Priča Ognjen 234, 241, 380.
 Priča Srđan 234.
 Prkić Meho 193.
 Prohić Ali-Riza 179, 339, 390.
 Proho Sejfulah 131–2.
 Purivatra Atif 144–6, 153, 167, 198–9, 200, 205, 386.

R

Raičević Vojo 288, 386.
 Rakic Mićo 234, 390.
 Raijević Avdija 226.
 Ramadjanović Hiba 362.
 Ramić Ekmre 238.
 Ramić Mustafa 226.
 Ramić Rizo 345.
 Rašidkadić Ahmed 129.
 Rašidkadić Nurija 196.
 Rašidkadić S. 244.
 Rašidović Mehmed 18.
 Razija 126.

Rebac Hasan 73, 75, 128, 150, 160–1, 169, 299, 362, 369, 370, 390.
 Redžić Enver 234, 236, 238, 386.
 Redžić Husref 236, 239.
 Redžić Osman 200–2, 251, 266, 267, 269, 301.
 Redžić Sead 238.
 Redžić Sulejman 300–1.
 Rendžić Ivan 116.
 Repovac Ibrahim-beg 14, 26.
 Repovac Nasih 171, 251, 257, 269, 303.
 Resulović Nazif 338, 346.
 Rezaković Ibrahim 50.
 Ribar Ivan 203–4, 386.
 Ridanović Ibrahim 362.
 Rijhtman Cvjetko 359.
 Ristić Sreten 280.
 Rizza Paula 292.
 Rizafeđendić Zija 47, 57.
 Rizvanbegović Ahmet 156.
 Rizvić Muhsin 8, 14–5, 17, 18, 23, 26, 39, 48, 70, 105, 123, 125, 129, 135, 345, 386.
 Ruso Žan Žak 129.
 Rustanagić M. H. 44.
 Ruvić Omer 238–9.
 Ruždić Lurvija 136.
 Ruždić Zijah 236.

S

Sabitović Osman 236, 239.
 Sadiković Ahmed 251, 253, 269.
 Sadiković Fatima 239.
 Sadiković Mesut 362.
 Sadiković Serif 251, 269.
 Sadović Mustafa 329.
 Sadović Veljka 69, 148, 154–5.
 Sadović Zaim 148.
 Salahović Jusuf 239.
 Salatić Ahmed 236, 238.
 Sale托vić Rešad 233.
 Salic Muhamed 50.
 Salihagić Behaudin 227, 251, 257, 269, 332, 362.
 Salihagić Džemal 239.
 Salihagić Suljaga 75, 145, 200–3, 246, 378, 388.
 Salihbegović Ahmed 144.
 Salibegović Semso 22, 26–7, 116.
 Salihović Ruvejd 239.
 Salihspahić Mehmed 300, 301.
 Salković Jusuf 238.
 Samaković Đurđa 269.
 Samardžić Bojana 330.
 Sarac Ibrahim 238.
 Saracetić Talib 69.
 Sarajlić Alija 242.
 Sarajlić Asaf 239.
 Sarajlić Dženka 301.
 Sarajlić Hasan 238–9.
 Sarajlić Nafija 133.
 Sarajlić Šemsudin 65, 126, 148, 338.

INDEKS LICNIH IMENA

Saridžić Sulejman 131, 171, 273.
 Saric Aziz 76, 156, 251, 253, 257, 269, 270, 303.
 Saric Ismet 73.
 Saric Murat 61, 75, 107, 123, 125, 150, 375.
 Saric Ibrahim 56, 61, 63–5, 144, 146, 200, 305.
 Sefić M. 67.
 Sefić Ahmed 184.
 Sekulić Tisidra 127.
 Selmanović Šefik 251, 269.
 Selesković Osman 266.
 Selimović Asim-beg 326.
 Selimović Hajrudin 233.
 Selimović Meša 234.
 Serdarević Asaf 239.
 Serdarević Hidžas 236, 238–9.
 Serdarević Izet 238.
 Serdarević Muhamed S. 131, 133, 148, 155.
 Serdarević Mustafa 150, 239.
 Serdarević Salih 332.
 Sijarić Camil 345, 346, 377.
 Silajdžić Alija 377.
 Simić Mila 161.
 Skarić Vladislav 346.
 Skerlić Jovan 127, 335.
 Skopljak M. 69.
 Skrjelj Hizro 326.
 Slipčević Fuad 10, 161, 226, 228, 343, 390.
 Slipčević Ibrahim 225, 251, 267, 269.
 Slipčević Mustafa 222, 269.
 Smalagić Hajrudin 238.
 Smalagić Jusuf 170, 179, 195, 266, 280.
 Smiljanić Dušan 273, 303.
 Smiljanić Krsto 170.
 Softić Ago 193.
 Softić Muhamed Senai 15.
 Sokolović Beća 269.
 Sokolović Ismet 273.
 Sokolović Osman Asaf 129.
 Spahić Mehmed 69.
 Spaho Fehim 16, 26, 36, 43–4, 57, 164–5, 196, 247, 315, 339.
 Spaho Mehmed 47, 65, 145, 149, 150, 151, 164, 172, 196, 199, 200, 203–6, 211, 237, 241, 272.
 Spaho Mustafa 74, 174, 182, 184, 332.
 Spahović Ahmed 238, 239.
 Spalajković Miroslav 75.
 Šršić Milan 198, 200, 204–5.
 Stajić Vaso 336.
 Stanković Todor 161.
 Stefanović Pgyle 161.
 Stevočić Dušan 349, 352.
 Stočanin Hamdija 236, 238–9.
 Stojadinović Milan 203, 212, 236, 241–2.
 Stojanović Nikola 346.
 Stojkov Todor 387.
 Sudzuka Muhamed 247, 253, 269, 387.
 Suljeđimanpašić Dževad 165, 176, 179, 183, 185, 190, 205, 349, 352, 390.
 Suljeđimanpašić Omer-beg 16, 70–2, 132.
 Suljeđimanpašić Suljeđimanbeg 34–5.
 Sumbul Avdo 67–8, 73–5, 123, 125, 128, 168, 171, 173, 375.
 Surlić Sait 266.
 Suljagić Suljaga 136.
 Svara Maksim 179, 390, 338.
 Svrzo H. Hamid 31, 65, 73, 75, 92, 124, 144, 285, 338, 390.
 Svrzo Vejsil 18.

S

Sabanać Mehmed 238–9.
 Sabić Hasan 269.
 Sabović Mehmedalija 239, 244.
 Sačiragić Nazim 251, 269.
 Sablegović Halil 238.
 Sahinagić Avlađa 34–5, 43.
 Sahinagić Hafa 277.
 Sahinagić Ibrahim 165.
 Sahinagić Mehlo 362.
 Sahinović Hamid Ekrem 26–7, 55–6, 76.
 Sahinović Munir Ekremov 258.
 Sahinpašić Hilmija 238–9.
 Sain 348.
 Samić A. 44.
 Samić Midhat 358, 377.
 Santić Aleksa 70, 336.
 Sarac Asar 209, 222, 251, 258, 269, 303.
 Sarac Avdo 251.
 Sarac Mustafa 269.
 Sarac Nedim 187, 189, 198, 387.
 Sarac Zulum 155, 168, 172, 182–4, 222, 224, 227, 244, 248, 251, 253, 257, 269, 303, 347, 360, 362.
 Saric Dzemsiđ 219, 220, 301.
 Saric Huso 226.
 Saric Mustafa 238–9.
 Saric Nijaz 234.
 Saric Smail 338.
 Saric Smajlaga 62, 64, 71, 73.
 Sceta Ahmed 30, 57.
 Sehić Ibrahim 201, 229, 266.
 Sehić Nusret 8, 25, 39, 55, 188, 217, 260, 387, 390.
 Semekadić 68.
 Senoa August 127.
 Šerbić Hida 236.
 Šeremeć Akif 234.
 Seremet Asim 76.
 Šerić Hašim 92.
 Šerifović 20.
 Šeta Abdulah 195.
 Ševa Zijah 233.
 Šiljak Jovanka 170, 179, 182.
 Šipolović Izet 238–9.
 Šišić Ferid 238.
 Škalić Abdulah 31.
 Škalić Fehim 209.

Skaljić Nezir 17—8, 34.
Šola Atanasije 149.
Sogenhauer Antun 129.

T

Tadić Jorjo 346.
Tafo Dervis 148, 150, 269, 272, 343, 349,
362.
Tafro Salih 61, 168, 190, 209.
Taloci Lajos 22.
Tancica Nijaz 238.
Tanović Jusuf 133, 176.
Tanović Muhamed 243.
Tarabar Mehmedalija 251, 269.
Tatarević Rifat 60, 61.
Taušanović Benjamin 281.
Teftedarija Esad 136.
Telalagi Zahid 359.
Terzić 280.
Terzimehić Ismet 218—9, 223, 226, 229.
Teskerdžić Fahrī beg 95.
Tihīc Esad 234, 390.
Trmuša Ladislav 339.
Tolstoj Lay 129.
Tomašević 171.
Topal Osman-paša 17.
Topčagić Osman 136.
Topic Atif 233.
Topic Ibrahim 31.
Topuzović Mustafa 229.
Tralić Ahmed 69.
Travanj Kosta 136.
Trifković Mara 161—2, 169, 170, 179,
285.
Trifković Stjepo 69.
Trnovljaković Ahmed 236, 238—9.
Trta Hasan 238.
Trto S. 69.
Tulić Hazim 316.
Tupara Abdurahman 236, 238.
Turančić Husein 150.
Turančić Vefit 239.
Turgenjev Ivan 129.
Turković Kasim 257.
Tuzlić Ahmed 316.
Tuzlić Bakir-beg 95.
Tven Mark 129.

Uzumić Eşref 31.
Uzumić Reuf 34.
Uzunović Nikola 356.
Uvejs Hamđija 251, 266, 269.

V

Vasić Miroslav 232, 235—6, 387.
Vasiljević 149, 150.
Velić Alija 222, 226.
Veletovac Hasan 238, 239.
Vencelides Arsen 340.
Vern Zil 129.
Vešović Dragiša 196.
Vilović Mustafa 362.
Vilović Osman 90.
Vinaver Stanislav 353, 369, 390.
Voljevica Hilmija 238.
Volter Fransoa M. A. 129.
Vrbac Ibrahim 148, 150, 155.
Vučak Mijo 116.
Vujičić Nikola 316.
Vuković Antonije 349.

Z

Zafranija Siri 51.
Zahirović Hafija 238.
Zaimović Murat 269.
Zaplata Rudolf 346.
Žečević Abdülhaj 251, 269, 305.
Žečević Mehmet 65.
Žečević Safer 258.
Žec Hasan 194.
Zegodić Nezir 238—9.
Želihic Hilmija 188.
Žildžić Almasa 239.
Žildžić Ismet 65.
Žildžić Mehmed 65, 73, 144, 148, 150,
156, 168, 171, 183—4, 192, 347.
Žildžić Nura 239.
Zimonjić Petar 170.
Zubčević Hasan 238—9.
Zubčević Ismet 239.
Zubčević Mehmed 251, 269, 329.
Zubčević Mustafa 236, 238—9.
Zvizdić Hatidza 329.

Z

Zakula Stevan 338, 340.
Ziga Salih 136.
Zivković Petar 197—8, 201, 205—6, 268.

INDEKS GEOGRAFSKIH POJMOVA

A

Agici 119.
Amerika 102.
Arad 71, 73, 75, 168, 171.
Austria 236, 288.
Austro-Ugarska 24, 27, 38, 48, 52, 71,
73, 76, 84, 92, 102, 105, 109, 110, 116—
7, 143, 160.

B

Balkansko pol. 28, 73.
Banjaluka 18, 20—1, 23, 51, 57, 85, 91,
95—6, 1008, 113, 114, 118—121, 145,
179, 207, 234—5, 266, 289, 290, 293,
298, 300—2, 317, 356, 358, 359, 379.
Beć 21—3, 30, 45, 67—8, 71—2, 74—5,
91—2, 96, 102, 106, 110, 111, 160, 173,
268, 304, 386.

Bendibaša 17, 32, 34, 49.

Beograd 9, 23, 29, 54, 61—2, 64, 68—9,
70—2, 75, 104, 106, 116, 128, 159—162,
165, 168, 169, 179, 181, 191, 195, 200,
202—3, 206, 209, 210, 216—8, 220,
252, 259, 262, 268, 270, 288, 302, 310,
222, 232, 235—6, 238, 245, 247, 250,
312, 315, 324, 328, 340, 356, 359, 369,
373, 379, 383—8.

Bilba 21, 57, 91, 95, 96, 108, 113, 114,
118, 119, 120, 121, 129, 232, 233, 234,
252, 277, 289, 290, 293, 300, 301, 302,
305, 317, 353, 379.

Bijselo Polje 119, 279.

Bijseljina 71, 91, 96, 108, 114, 118, 119,
120, 207, 252, 260, 319, 353, 358.

Bileća 91, 96, 119, 285, 319.

Bitolj 160.

Bosanski Brod 91, 97, 119, 121, 152.

Bosanska Dubica 23, 91, 96, 119, 356.

Bosanska Gradiška 96, 119, 358.

Bosanski Kobaš 96.

Bosanska Krupa 91, 96.
Bosanski Novi 91, 96, 152, 276.
Bosanski Petrovac 91, 96.
Bosna 22, 23, 136, 160, 204, 206, 219,
241, 245, 389.

Bosna i Hercegovina 7—10, 13—22, 24—

5, 27—31, 33, 36, 38—40, 43, 45, 46,
49, 51—3, 55, 62, 65, 67—70, 72—5,
77, 84, 87—95, 102—6, 108—113, 115,
116, 118, 119, 132—5, 137, 138, 140,
143—6, 151, 153, 155, 159, 162, 164,
165—7, 170—3, 177—184, 186, 188,
197, 199, 200, 203—4, 208—9, 211—2,
217—9, 221, 230, 234—240, 243, 249,
250, 252, 254—262, 268, 270, 274, 279,
281, 285—9, 298, 304, 306, 311, 318,
332, 333, 339, 341, 345, 356, 358, 360—
6, 370, 372, 373—386, 388.

Brčko 18, 23, 71, 85, 89, 91, 95, 97, 108,
114, 118, 120, 121, 137, 152, 214,
249, 353, 354, 355.

Budimpešta 46.

Bugojno 86, 97, 119, 138, 234, 298.

Busovača 119.

Butmir 31.

C

Carigrad (Stambol) 14, 17, 24, 32, 38,
51, 52, 68—75, 92, 101, 102, 111, 112,
173, 337.

Cazin 75, 85, 91, 94, 96, 97, 119, 132,
139, 152.

Crna Gora 70, 127, 143, 197, 255, 256,
279, 285.

Crnica 242.

Crna Rijeka 171.

Cetinje 252, 270.

C

Curčića Brijeg 20.

C

Cajničice 91, 97, 119, 242, 276, 357.
Capiljina 89, 91, 97, 119, 207.
Čekrčinica 272.
Čikago 101, 102, 282.

D

Derventa 57, 91, 97, 119, 121, 152, 249,
252, 277.
Detroj 282.
Doboj 91, 97, 119, 135, 260.
Dragodol 214.
Drina 261.
Dubica 137.
Dubrava 220.
Dubrovnik 221, 286, 328.

E

Evropa 236, 238, 262.

F

Foča 91, 97, 119, 121, 192, 208, 290, 298,
319.
Fojnička 97, 119, 249, 252.
Francuska 160, 265.

G

Gacko 67, 89, 90, 91, 97, 102, 113, 119,
155, 208, 268, 285, 290, 298, 319, 335.
Galicija 265.
Glamoč 101, 119, 276.
Goražde 86, 97, 196.
Gračac 21, 73, 106.
Gračanica 67, 85, 91, 97, 119, 121, 139,
357.
Gradačac 85, 91, 98, 119, 121, 249, 285.
Gradiska 101.
Grapska 132.

H

Hadžići 220.
Hercegovina 53, 84, 113, 181, 219, 234,
239, 272.
Hrvatska 55, 143, 250.

I

Ilička 31, 157.
Italija 76, 288.

J

Jablanica 194.

Jajce 89, 98, 119, 276.
Janja 119, 152.
Jugoslavija 9, 40, 55, 71, 74, 84, 160,
188, 199, 201, 206, 207, 210, 211, 216,
217, 230, 232, 238–241, 245, 249, 255,
261, 268, 270, 271, 281, 282, 318, 328,
338, 356, 365, 378, 379, 380, 383, 385,
386.

K

Kairo 38, 51, 111, 112, 310, 373.
Kijev 76.
Kladanj 91, 98, 119, 152.
Kladuša 98, 100, 119, 121, 132, 276.
Ključ 85, 91, 98, 119, 137.
Knežina 265.
Kobas 119.
Kočani 281.
Konjic 64, 86, 89, 91, 98, 119, 132, 139,
161.
Kopčići 101.
Koraj 230, 378.
Kosovska Mitrovica 280.
Kotor Varoš 98, 119, 356.
Kozarac 91, 98, 119, 318.
Kraljevina SHS 143, 144, 167, 170, 187,
188, 198, 200, 287, 288.
Krf 76, 160.
Krešević 97, 119.
Krupa 132.
Kulen Vakuf 98, 119, 137.
Kupres 119, 139, 319.

L

Livno 98, 108, 118, 119, 120, 121, 191,
230, 277, 328, 356, 357, 358.
Los Andeles 92 98, 102, 282.

LJ

Ljubinje 98, 119.
Ljuboški 57, 89, 119, 121, 209, 242, 298.
Ljutica 119.

M

Madarska 340.
Maglaj 23, 95, 98, 119, 135, 145, 152,
207, 219, 252.
Makedonija 127, 143, 160, 162, 195, 197,
266, 279, 280, 281, 282.
Mededa 119.
Milovki 282.
Modriča 91, 98, 119, 285.
Mostar 20, 21, 23, 45, 49, 53, 61, 64,
67, 69, 70–73, 86, 90, 99, 102, 107,
108, 113, 114, 118–121, 135, 138, 139,
155, 160, 169, 173, 179, 203, 207, 208,
210, 211, 214, 217–228, 230, 232, 234.

249, 252, 260, 266, 270, 277, 289, 292,
293, 298, 300, 301, 302, 305, 306, 315,
319, 335, 340, 358, 359, 374, 378, 379,
386, 387.
Mrzlići 242.

N

Neretva 261.
Nesvjetina 22, 69, 99, 119, 209.
Nezavisna Država Hrvatska (NDH)
360.
Niš 64.
Norveška 219.
Nova Varoš 286, 319.
Novi Pazar 279, 280, 290–2, 325–7,
329.
Novi Sad 286, 328, 385.
Novi Šeher 88.

NJ

Njemačka 236, 265, 288, 360.

O

Odessa 265, 268.
Ođak 119, 139.
Olovo 171, 319.
Opatija 179, 390.
Orašje 119.
Ostrožac 319.

P

Pale 99.
Pazarić 155, 265, 328, 333.
pazaric 99.
Petrovac 119, 137.
Pećigrad 99.
Pljevlja 230, 255, 279, 282, 292, 300–2,
305, 319, 378.
Počitelj 99.
Podgorica 255.
Portland 282.
Posavina 53, 272, 302, 389.
Prača 99.
Prag 111, 328.
Priboj 255, 279.

Prijedor 86, 91, 99, 102, 119, 121, 137,
358.

Prijeopolje 279, 280, 296, 319.

Priština 281.

Prnjavor 91, 99, 276, 285.

Prozor 18, 99, 119.

Pršljani 234.

Prusac 119.

Pula 270.

Puracić 230, 319, 378.

R

Rahić 119.
Rakovica 171.
Ripač 119, 121.
Rogatica 86, 91, 99, 119, 137, 192, 207,
213, 285, 355.
Rusija (SSR) 76, 265, 268, 238.

S

Sandžak 127, 162, 197, 254, 266, 279,
280–2, 291, 296, 311, 325, 327, 373.
Sanski Most 91, 100, 119, 137.
Sarajevo 9–10, 14–31, 33–4, 39–40,
46, 49, 54, 57, 59, 61, 66–8, 71, 75,
78, 80, 88, 95, 100, 102, 104–5, 107–
8, 111–4, 118–121, 132, 135–139,
144–5, 148, 155, 159–1626, 165, 168,
171–3, 179, 181, 185, 187, 194–6,
199–203, 205, 207, 212, 214, 218–
222, 224, 227, 229–232, 234, 239, 244,
247, 250, 251, 253, 257–8, 260, 265–
273, 276–7, 285, 288–9, 292–3, 298,
300–1, 303, 310–2, 317, 319, 322,
324–5, 328, 332, 335, 337, 340, 352,
354–9, 374, 379, 382–8.

Sava 220, 261.

Sjedinjene Američke Države (SAD)
210.

Sjenica 319.

Skender Vakuf 119.

Skoplje 160–1, 199, 280–1.

Slatina 242.

Slovenija 143, 250.

Soko Banja 72.

Solakova Kuha 242.

Sotin 150.

Split 173, 181, 286.

Starci Majdan 100.

Stolac 89, 91, 100, 113, 119, 121, 137,
138, 173, 178, 207, 219, 249, 270.

Srbija 64, 69–72, 74–5, 143, 147, 164,
250, 260, 268, 285, 291, 302, 324.

Srebrenica 100, 119.

S

Sibenik 286.

T

Teslić 230, 298.

Tešanj 18, 31, 40, 55–6, 67, 86, 89, 91,
95, 100, 119, 121, 137, 152, 285, 298,
356.

Travnik 68, 86, 89, 100, 108, 113–4,
118–9, 120–1, 139, 199, 202, 221,
249, 252, 266.

Trebina 21, 86, 90–1, 100, 108, 118–
121, 137, 207–8, 212, 233, 252, 290–
1, 298, 305, 328–9, 331, 383.

- Trst 100, 102.
Trstenik 161.
Turska 68, 70, 74, 102, 104, 116, 138,
336.
Tuzla 18, 20—1, 49, 85, 89, 90—1, 97,
107—8, 113—4, 118—121, 132, 137,
145, 179, 199, 200—1, 205, 207, 209,
232, 234, 260, 266, 268, 276—7, 289,
290, 293, 298, 300—2, 328, 358—9, 388.

1

- Una 261.
Užice 160.

v

- Vakuf (Gornji, Donji) 91, 97, 119, 121, 121, 139.
 Varcar Vakuf 91, 100, 119, 276.
 Vareš 356.
 Visoko 89, 91, 100, 119, 192, 194, 207, 356.
 Višegrad 91, 100, 119, 137, 192, 195—6, 319, 328.

Zahrde 219

- Zagreb 21, 23, 62, 75, 101-2, 106, 110-1, 114, 133, 156, 159, 160, 179, 193, 217, 235, 247, 259, 262, 268, 270, 288, 328, 337, 340, 379, 384-7, 390

Zavidović 137, 319, 328

- Zeniča 26, 29, 90—1, 101, 119, 230, 251,
260, 269.

Zvernik 101–137 213–214

3

- Žepče 67, 101, 110, 140

Zupanec 81, 101, 119, 140.

SADRŽAJ

Uvodne napomene

PRVILIO

I. OSNIVANJE I RAD „GAJRETA“ 1903—1914.	13
a) Društveno-ekonomskе, političke i kulturne prilike Muslimana u Bosni i Hercegovini do osnivanja „Gajreta“	13
b) Osnivanje „Gajreta“	27
c) Preuzimanje „Gajreta“ od strane Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije 1907. godine	42
d) Prilike i tendencije u „Gajretu“ od aneksije do prvog svjetskog rata (1908—1914)	55
II. ORGANICNA STRUKTURA DRUSTVA „GAJRET“	78
a) Struktura vodećih organa društva „Gajret“	78
b) Glavni odbor	78
c) Socijalna i nacionalna struktura članova Glavnog odbora	79
d) Pododbori	81
e) Povjerenici	85
f) Članstvo	90
	92
III. KULTURNO-PROSVJETNA DJELATNOST „GAJRETA“	103
a) Stipendije, potpore, zajmovi	103
IV. IZDAVACKA DJELATNOST „GAJRETA“	122
a) List „Gajret“	122
b) Kalendar „Gajret“	130
V. OSTALI OBLOCI „GAJRETOVE“ DJELATNOSTI	135

DRUG-DRUG

I. USLOVI I PRAVCI DJELOVANJA „GAJRETA” IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA —————— 143

a) Položaj Muslimana u godinama konstituisanja Kraljevine SHS i političkih stranaka	— — — — —	143
1. Obnavljanje rada „Gajreta”	— — — — —	146
a) Novi elementi u orijentaciji i djelovanju društva „Gajret”	— — — — —	156
b) Uvođenje pokroviteljstva	— — — — —	157
c) Osnivanje društva Beogradski Gajret „Osman Dikić”	— — — — —	159
d) Osnivanje „Narodne udzance”	— — — — —	163
2. Proslava „Gajretove” 25-godišnjice	— — — — —	167
a) Kongres Muslimana intelektualaca u Sarajevu 1928. godine	— — — — —	172
3. „Gajret” u uslovima šestostajanarske diktature	— — — — —	187
a) Izmjena u „Gajretovom” nazivu	— — — — —	189
4. Položaj i uloga Islamske vjerske zajednice i „Gajreta” početkom 30-tih godina	— — — — —	198
5. Uticaj revolucionarno-demokratskih kretanja na rad društva „Gajret” (1936–1941)	— — — — —	215
6. Odraz društveno-političkih kretanja na društvo „Gajret” uoči drugog svjetskog rata	— — — — —	241
7. Stav „Gajreta” prema autonomiji Bosne i Hercegovine	— — — — —	249

TREĆI DIO

I. ORGANIZACIONA TRUKTURA DRUSTVA „GAJRET”	— — — — —	265
a) Glavni odbor	— — — — —	266
b) Pododbori i povjerenici	— — — — —	274
c) Članstvo	— — — — —	282
II. KULTURNO-PROSVJETNA AKTIVNOST „GAJRETA”	— — — — —	287
1. Internati	— — — — —	289
a) Organizacija „Gajretovih” internata	— — — — —	300
b) Vjersko obrazovanje u internatima	— — — — —	304
c) Nacionalno vaspitanje u internatima	— — — — —	306
2. Stipendije i potpore	— — — — —	308
III. OSTALI VIDOVI „GAJRETOVOG” PROSVJETNO-OBRAZOVNOG RADA	— — — — —	314
a) Analfabetski tečajevi	— — — — —	314
b) „Gajretovi” korepetitoriji	— — — — —	316
c) Domaćićka škole	— — — — —	317
d) „Gajretove” čitaonice	— — — — —	318
IV. EKONOMSKO-PRIVREDNI ASPEKTI „GAJRETOVOG” RADA	— — — — —	321
„Gajretovo” privredno-socijalne ustanove	— — — — —	325
a) „Gajretova” čilimarska škola u Novom Pazaru	— — — — —	325
b) Zadruga Kola Srpskih Sestara i „Gajreta”	— — — — —	327
c) „Gajretova” radionica za izučavanje i izradu ručnih radova u Trebinju	— — — — —	328
d) „Gajretova” ženska stručno-zanatska škola (tečaj) u Stocu	— — — — —	330
e) „Gajretova” privredna i kreditna zadruga u Sarajevu	— — — — —	331

V. IZDAVACKA DJELATNOST	— — — — —	334
a) List „Gajret”	— — — — —	334
b) Kalendari „Gajret”	— — — — —	345
c) Ostala „Gajretova” izdanja	— — — — —	347
VI. OSTALI OBLICI „GAJRETOVE” DJELATNOSTI	— — — — —	351
VII. LIKVIDACIJA „GAJRETA”	— — — — —	360
ZAKLJUCNA RAZMATRANJA	— — — — —	364
ZUSAMMENFASSUNG	— — — — —	383
IZVORI I LITERATURA	— — — — —	389
INDEKS LICNIH IMENA	— — — — —	399
INDEKS GEOGRAFSKIH POJMOVA	— — — — —	409

Ibrahim Kemura

ULOGA „GAJRETA” U DRUŠTVENOM ŽIVOTU
MUSLIMANA BOSNE I HERCEGOVINE (1903—1941)

1986.

Izdavač

SOUR „Veselin Masleša”,
IRO „Sarajevo”,
OO Izdavačka djelatnost,
Sarajevo

Za izdavača
Radoslav Mijatović

Recenzenti

Risto Besarović
Dr Muhsin Rizvić

Lektor
Jadranka Pešorda

Tehnički urednik
Salih Ahmetodžić

Likovni urednik
Dino Malović

Korektor
Farida Bogunić

Stampa

RO Stamparija „Budućnost”, Novi Sad

Tiraž: 1.000 primjeraka

Stampano uz finansijsku pomoć SIZ-a
za izdavačku i bibliotečku djelatnost BiH i SIZ-a za nauku BiH

ISBN 86-21-00070-9

